

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Урош С. Шешум

**Србија и Стара Србија
(1804-1839)**

Докторска дисертација

Београд 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Uros S. Sesum

**Serbia and Old Serbia
(1804-1839)**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2015.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Милош Јагодић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Проф. др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Проф. др Славиша Недељковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет

Др Јасмина Милановић, научни сарадник, Институт за савремену историју,
Београд

Србија и Стара Србија (1804-1839)

Резиме: У оквиру рада детаљно су анализирани односи Србије и Старе Србије од почетка Српске револуције 1804. године до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића и доношења Хатишерифа од Гилхане у Османском царству 1839. године. Обрађени период представља заокружену целину, са неопходним освртом на друштвено-политичке и етничке промене у Османском царству уопште и његовом европском делу од 16. до краја 18. века, претходни развој српске национално-ослободилачке и државотворне идеје, промене у терминисању сопственог етничког простора код Срба до краја прве половине 19. века и изградњу нововековне српске државе између 1804. и 1839. године. Детаљно је анализиран однос устаничке и Србије кнеза Милоша према Србима и представницима турских власти у Старој Србији и одговор Срба и муслимана у Старој Србији на стварање и развијање српске државе. Пажња је обрађена на унутрашње и спољнополитичке заплете који су у првој половини 19. века карактерисали историју Османског царства и њихов утицај на етничке и конфесионалне промене у Старој Србији и полагај тамошњих Срба. Истраживање је у основи ослоњено на изворну грађу из Архива Србије, до сада необјављену или слабо коришћену. Употребом необјављене грађе српске провијенције, објављених страних и домаћих извора и литературе, штампе, картографије, те дела књижевне, позоришне и ликовне уметности настојало се на давању одговора на бројна слабо расветљена питања у историографији: место Старе Србије у национално-ослободилачким и државотворним плановима Карађорђа и кнеза Милоша, облик и начин испољавања етничке, националне и историјске свести православног становништва Старе Србије, ефекти политике кнеза Милоша према пашама у јужном суседству на положај тамошњих Срба, обим миграција становништва Старе Србије у Србију и њихов утицај на пораст становништва Србије и промену етничке и конфесионалне слике Старе Србије, помоћ Србије српским црквама и манастирима у Старој Србији и утицај привредних и економских односа Србије и Старе Србије на економско јачање православне чаршије северно и јужно од српско-турске границе.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Ђорђе Петровић Карађорђе, кнез Милош Обреновић, Српска револуција, Османско царство, Албанци, исламизација, дипломатија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

Удк: 94(497.11)"1804/1839"

Summary: The paper gives a detailed analysis of the relations between Serbia and Old Serbia since the beginning of the Serbian Revolution of 1804 until the end of the first reign of Prince Milos Obrenovic and issuing The Gilhane Edict in the Ottoman Empire in 1839. The analyzed period is a complete structure, with the necessary emphasis on social-political and ethnic changes in the Ottoman Empire in general and its European part from the 16th to the end of the 18th century, the previous development of Serbian national liberation and statehood ideas, changes in determining their own ethnic area in the Serbs until the end of the first half of the 19th century and building a modern Serbian state between 1804 and 1839. The paper offers a thorough description of the relationship between the rebellious Serbia of Prince Milos towards the Serbs and representatives of Turkish authorities in the Old Serbia and the response of the Serbs and Muslims in the Old Serbia to the creation and development of the Serbian state. Attention was focused on internal and foreign policy tangles which characterized the history of the Ottoman Empire in the first half of the 19th century as well as on their impact on ethnic and confessional changes in the Old Serbia and the position of the local Serbs. The research basically relies on original material from the Archive of Serbia, so far undisclosed or poorly utilized. The aim of using unpublished sources of Serbian provenances, published foreign and domestic sources and literature, press, cartography, and works of literary, theatrical and visual arts was to provide answers to a number of poorly elucidated questions in historiography: the position of the Old Serbia in national, liberation and state-building plans of Karađorđe and Prince Milos, the form and manner of the manifestation of ethnic, national and historical consciousness of the Orthodox population of the Old Serbia, the effects of the Prince Milos's policy to pashas in the southern neighborhood to the position of the local Serbs, the extent of migrations of the Old Serbia population into Serbia and their impact on the Serbia population growth and change in ethnic and confessional images of the Old Serbia, the help that Serbia gave to Serbian churches and monasteries in the Old Serbia and the impact of commercial and economic relations between Serbia and Old Serbia to the economic empowerment of Orthodox towns north and south of the Serbian-Turkish border.

Key words: Serbia, Old Serbia, George Petrovic Kara George, Princ Milos Obrenovic, Serbian Revolution, Ottoman Empire, Albanians, Islamization, diplomacy.

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern history of the Serbian people

ПРЕДГОВОР	3
КАД ЈЕ ОРДИЈА ДЕЛИЛА ТУГОВЕ	12
АРБАНАШКИ VER SACRUM	19
ЖВАКАРИНА И КРВНИНА	41
ВАСКРСАВАЊЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЧАРШИЈЕ	48
РАЈИНИ ПАСТИРИ	63
ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ	74
КУМОВАЊЕ СРПСКИМ ЗЕМЉАМА	74
БУНА ИЛИ УСТАНАК	93
ОСВЕТА КОСОВА И БУЊЕЊЕ СРПСКОГ ЦАР СТЕПАНА	98
КА КОЛЕВЦИ ДРЖАВНОСТИ	105
НОВИ ДОСЕЉЕНИЦИ ИЗ СТАРЕ СРБИЈЕ	115
СТАРОСРБИЈАНЦИ ПОДЕЉЕНИ ЈАВОРОМ И ДЕЛИГРАДОМ	133
ТРАГОМ ПЕКАМБЕРА	139
КРЕНЕ КАО БУЉУБАШЕ	148
КНЕЗ, ПАШАЛАРИ И СУЛТАН	156
СТВАРАЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ	156
ЗАВИ БАРАК ТИ МИЛОШ ВОЈВОДА	176
САНЦАЦИ КАО БАБОВИНЕ	189
ДОБРИ ДОСТ КОЦА МИЛОШ	220
ЦАРУ ЦАРЕВО	229
НАСЕЉАВАЊЕ СРБИЈЕ	252
ХАЈДЕ СЕЛО ДА СЕЛИМО	252
ТВОРЦИ СРПСКИХ ЧАРШИЈА	283
СТУБОВИ ВЛАСТИ И ПОРЕТКА	320
ВОРА ШКИЈЕВЕТ И ГРЧКА ГРОБЉА	328
СТАНОВНИШТВО СТАРЕ СРБИЈЕ	328
АБДУЛАХОВИ СИНОВИ	345
ВОРА ШКИЈЕВЕТ	376
ТАПИЈЕ НЕМАЊИЋА	404
ХРАМОВНА ОБНОВА	404
ПОМОЋ КНЕЗА МИЛОША МИТРОПОЛИТИМА И ИГУМАНИМА ИЗ СТАРЕ СРБИЈЕ	415
ЉУБИТЕЉИ „КЊИЖЕСТВА“ СРПСКОГ	424
БУЊЕЊЕ УСНУЛИХ ВЛАДАРА	426
РУМЕЛИЈСКИ КАРАВАНИ И СРБИЈАНСКА СТАДА	430
ПРЕВЛАСТ РУМЕЛИЈСКЕ ЧАРШИЈЕ	430
ПАНАЂУРИ	446
ЦРНИНА ЗА СРПСКИМ ЦАРСТВОМ	453
СРПСКА КРУНА ЗЛАТНА	453
КЊАЗ СЕРБСКИ И СЛАВЕНОСЕРБСКЕ ОБИТЕЉИ	472
ПОТОМЦИ “ВУКА БРАНКОВИЋА И СТАНИШЕ ЦРНОЈЕВИЋА	478
ИСПУЊЕЊЕ ПРОРОЧАНСТАВА	486

ЗАКЉУЧАК	489
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	498
СПИСАК ТАБЕЛА.....	533

ПРЕДГОВОР

У домаћој историографији не постоји студија која се бави односима нововековне Србије и територија које су у средњем веку чиниле језгро српске државе, Старом Србијом, у периоду од почетка Првог српског устанка 1804. године па до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића 1839. године. Истраживања домаћих научника нису резултирала ни целовитом студијом која би третирали историју Старе Србије у поменутом периоду. Само се за монографију: *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*¹ може рећи да једновремено даје приказ и историје Старе Србије и односе ове области са Кнежевином Србијом. Међутим, ова студија хронолошки покрива само последњу деценију владавине кнеза Милоша и у жижи њеног интересовања није само Стара Србија, већ и све јужнословенске области које су у хронолошком оквиру који обрађује биле под турском влашћу. Поједини сегменти међуодноса обновљене Србије и делова Старе Србије и историје Старе Србије су чешће обрађивани у радовима мањег обима: расправама, чланцима и прилозима. Мали по обиму и обично упућени на обраду процеса и историјске догађајности у краћим хронолошким целинама, расправе, чланци и прилози су одговорили или детаљно приказали и анализирали велики број питања из историје и Старе Србије и Србије у првој половини 19. века. Највећи број радова ове врсте написали су Богумил Храбак, Ејуп Мушовић и Владимир Стојанчевић, а њихов пример следио је и приличан број историчара млађе генерације. Мора се ипак рећи да на велики број питања одговор нису дале ни поменута монографија ни радови мањег обима, чиме је српска наука остала ускраћена за целовити приказ једног дела националне историје.

Основни циљ истраживања је да се на основу доступних извора и литературе што свестраније објасни однос Србије са Србима, и представницима турске власти јужно од српске границе у Османском царству у периоду од почетка Српске револуције до краја прве владе Милоша Обреновића и доношења Хатишерифа од Гилхане. Користећи литературу, архивску грађу, мемоаре, путописе и извештаје страних дипломата, покушали смо да прикажемо положај

¹ В. Стојанчевић, Београд 1971.

Срба у Османском царству у контексту рефлексија српских устанака, Грчког устанка, руско-турских ратова и унутрашњих трзавица током танзимата у Царству. Да би се приказали односи Србије и Старе Србије у периоду који се овим радом обрађује, био је нужан осврт на општи ток развоја српске државе 1804-1839, али и реформистичку еру Османског царства и његове ратове са православним народима и државама у прве четири деценије 19. века.

Главни циљеви су усмерени на то да се пруже одговори на питања која су у домаћој историографији остала нерасветљена или слабо позната: какво је место заузимала Стара Србија у национално-ослободилачким плановима Карађорђа и Милоша Обреновића; да ли је у Србији постојала свест о Старој Србији као области и о неопходности њеног ослобођења; да ли је у Старој Србији постојала свест о етничком јединству са Србима у Србији и да ли су Старосрбијанци баштинили српску државотворну идеју и мисао о неопходности уједињења са Србијом; колико су српски устанци утицали на промену етничке слике Старе Србије; у којој мери је становништво Старе Србије утицало на изградњу демографске слике Србије до 1839. године; колико су усељеници из Старе Србије утицали на развој српских аграрних и градских насеља, пољопривреде и привреде; каква је била природа духовних и културних веза Србије и Старе Србије; колики је био удео Старе Србије у спољној трговини Србије; колики је значај народног предања за српско схватање сопственог етничког простора; на које начине је кнез Милош Обреновић одржавао односе са турским властима у Старој Србији и како су ти односи утицали на положај Срба у Старој Србији; на који начин је кнез Милош водио националну политику у Старој Србији; како су сукоби турских и арбанаших великаша, међусобни и са Портом, утицали на положај Срба у Старој Србији и каква је била улога Србије у овим догађајима; какав су траг четири немирне деценије у Османском царству и српска национална револуција оставиле на демографску слику Старе Србије.

Коначни циљ истраживања је анализа односа Србије према Старој Србији у радом одређеном хронолошком оквиру, кроз сагледавање свих сложених елемената ових односа-политичких, демографских, економских, привредних, друштвених, духовних и културних.

Структура рада

Рад се састоји из садржаја, предговора, осам главних поглавља, подељених у мања потпоглавља, закључка и списка извора и литературе.

У поглављу *Кад је ордија делила тугове*, које представља уводно поглавље, приказано је опадање и рефеуделизација Османског царства од друге половине 16. до краја 18. века и утицај тих процеса на положај Срба под турском влашћу. Обим арбанашког етничког продора у српске јужне области повећавао се сразмерно са смањивањем ауторитета султана у јужним српским областима и све већом завиношћу Порте од трупа мобилисаних међу Арбанасима. Иступање арбанашких паша, бегова и плаћеника као браниоца османских граница и пацификатора српских устанака током 17. и 18. века резултирало је све агресивнијим арбанашким етничким притиском на јужни део српског народа. Окупљање око институција црквене и световне самоуправе, наслеђених из прошлих векова, било је једини вид српског заједничког иступања пред турским властима и оквир који је пружао могућност одбране појединаца од насртаја припадника владајуће религије. Током 18. и у првим деценијама 19. века одвијао се и процес популационог и економског јачања православне чаршије у румелијским градским насељима. Овај процес био је директна последица арбанашког насељеничког притиска на руралне области и опште несигурности Срба ван турских административних или гарнизонских центара. Осамнаестовековно снажење румелијске православне чаршије било је неопходни предуслов за бројне економске, друштвене, духовне и културне везе између Србије и неослобођених јужних области у 19. веку, па је овом процесу посвећена посебна пажња.

На почетку поглавља *Васкрс државе српке* приказан је историјат именована српских етничких територија и српске државе до средине 19. века. Истакнут је свенационално-ослободилачки карактер Првог српског устанка од тренутка његовог избијања, након чега је истражено уобличавање државотворне идеје и развој мисли о обнови Српског царства код Карађорђа и устаничког вођства. Устанци, исељенички и добровољачки покрети Срба, насељених јужно од устаничких граница, били су одговор на устаничке покушаје да ослободе

некадашње српско државно средиште. Срби из Старе Србије су дакле врло активно узели учешћа у ширењу устанка, померању устаничких граница на југ и одбрани његових тековина. Арбанаси су непосредно пре Првог српског устанка чинили гро дахијских посада и војних одреда, а након 1805. године главнину турских трупа које су се са устаницима сукобљавале дуж линије јужног устаничког фронта. Први устанак је оставио значајне последице на верско-етничку слику Старе Србије и демографски профил Србије. Из Старе Србије се у Србију прелио велики број православних становника Старе Србије, највише са простора од Јавора, Копанника и Јастрепца на северу до Грделице, Пријепоља и Вучитрна на југу, док се из Србије у Стару Србију привремено или стално иселило између десет и једанаест хиљада муслимана, углавном српског и арбанашког порекла.

У првом делу треће целине, која носи наслов *Кнез, пашалари и султан*, приказан је развој српске аутономије од 1815. године, формирање Кнежевине Србије и њен развој до краја владавине Милоша Обреновића, са посебним освртом на развој идеје о свенационалном ослобођењу и обнови Српског царства. У истом поглављу истражен је и процес формирања полунезависних пашалука у Старој Србији, карактер управе тамошњих пашаларских династија као и односи кнеза Милоша са господарима области на јужним српским границама. Реформе у Османском царству и побуне балканских муслимана Босне, Арбаније и Старе Србије као одговор на њих, умногоме су утицали на стање Срба јужно од српских граница, па и на политику кнеза Милоша према султану, пашаларима и заграничним Србима, нарочито у периоду 1831/1832. године.

Поглавље *Насељавање Србије* третира уселавање српског становништва Старе Србије у Србију у периоду од 1815. до 1839. године и ефекте ових миграција на промену структуре насеља и укупне демографске слике Србије. Ослобођена Србија је након 1815. године представљала привлачну земљу за насељавање, јер је поседовала велике комплексе слободне земље, а живот у њој је био много безбеднији и уређенији него у анархији захваћеном Османском царству. У жељи да повећају број пореских обвезника, а тиме и економију земље, кнез Милош и њему потчињене власти су убрзо након окончања Другог српског устанка почели пореским и другим олакшицама да охрабрују досељенике из

Турске да у Србији потраже нови завичај. Популационој политици српских власти ишли су на руку перманентни немири, устанци, буне и ратови у Европској Турској који су почевши од Грчког устанка 1821. до слома арбанашких побуна 1836/1837. године изазивали константна појединачна и повремена масовна исељавања Срба у Србију. У потпоглављима *Хајде село да селимо* и *Творци српских чаршија* је таксативно навођен сваки пронађени податак о усељеницима са југа. Такав приступ, којим је у корист хеуристике жртвован стил, последица је тежње да се сви подаци о усељеницима саберу на једно место, да би се приликом будућих истраживања миграција са југа на север, односно откривања нових података о усељавању, постојећи списак могао допунити и тако створила могућност за целовитији и подацима неоптерећен приказ проблема. Улога досељеника из Старе Србије и Македоније била је пресудна у формирању србијанске чаршије за време прве владавине кнеза Милоша. Стално или привремено насељени досељеници са Југа, Срби и Цинцари, створили су језгро трговачке и занатлијске чаршије оставивши печат југа како у економском животу тако и у архитектури и естетици србијанских градских насеља. Кнез Милош се током година окруживао досељеницима из Старе Србије и Македоније по исправном резону да ће они, као људи неукорењени у Србији и упућени само на милост господара, бити ослонац и подршка његовог апсолутизма. Захваљујући апсолутистичкој кнежевој рачуници, у административном апарату Србије на нижим и вишим положајима се током година нашао приличан број досељеника са југа.

У петом поглављу: *Вора Шкијевет и Грчка гробља* анализирани су промене у демографској, етничкој и верској слици Старе Србије настале у периоду од почетка друге половине 18. века до 1839. године. Од друге половине 18. века и муслиманско и хришћанско становништво периодично су погађале епидемије глади и заразних болести. Поред тога, ратови, буне и устанци, чести у овом периоду, резултирали су исељавањем, обескућењем и погибијом на фронтима и ван њих како православаца тако и муслимана. Глади, ратови и епидемије учинили су до средине четврте деценије 19. века од Старе Србије ретко насељену област у којој није живео ни милион становника. Иако није утицала на укупну демографску слику, исламизација православног становништва Старе

Србије је негативно утицала на етнички међуоднос, јер су се православни Срби убрзо по преласку на ислам или претапали у Арбанасе или су у случају очувања српског језика поистовећивали своје интересе са истоверним турским властима убрајајући себе у Турке. Више него исламизација, српски етнички простор је сужавала арбанашка етничка навала, која је кроз пола века преплављивала простор од Дрима на југоистоку до Јастрепца, Копаноника и Голака на северозападу. Масовна и појединачна иселјавања Срба у Србију, у комбинацији са исламизацијом и уселјавањем Арбанаса, довела је на крају педесетогодишњег периода до нестанка православних становника у великом броју сеоских насеља па чак и целих микрообласти Старе Србије.

Шесто поглавље носи наслов *Татије Немањића*. Ради бољег разумевања културних, идејних и духовних веза Старе Србије и Србије, у првом делу ове целине, као нека врста увода, приказан је покрет храмовне обнове манастира и цркава започет у Високим Дечанима крајем 18. века, који је до почетка пете деценије 19. века резултирао обновом или изградњом неколико десетина сеоских и варошких цркава и манастира. Помоћ кнеза Милоша српским манастирима и црквама у Старој Србији исказивала се на неколико различитих начина: непосредним новчаним прилозима, даривањем звона, уступањем дела прихода световних или духовних власти Кнежевине Србије и дозвољавањем прикупљања милостиње по Србији. Братство манастира Високих Дечана играло је важну улогу у духовном животу Срба у Турској. У манастиру се поред духовног култа Светог Краља паралелно развијао и култ Српског царства и сна о његовој неминовној обнови. Масовна ходочашћа у Дечане из свих крајева Старе Србије омогућила су ширење овог сна међу околним српским живљем. Поред Дечана, идеју о царству и традицију о некадашњој моћи српске државе ширила је и српска штампана књига из Србије и Аустрије која је у Стару Србију углавном стизала путем пренумерације.

Седмо поглавље наслова *Румелијски каравани и србијанка стада* бави се трговачком разменом Србије и Старе Србије између 1815. и 1839. године. Трговачки обрт Србије и Старе Србије већим делом се налазио у рукама православних румелијских трговаца, који су доминирали увозним, извозним и сајамским пословањем на релацији Србија-Стара Србија, као и у транзитној

трговини Румелија-Влашка и Аустрија-Румелија. Главни продукти који су извожени из Србије у Румелију били су жива стока и пољопривредне сировине, док су у супротном правцу најчешће ишли товари луксузне галантерије.

Последње поглавље носи наслов *Црнина за Српским царством* и у њему је на основу усмене традиције записане у Старој Србији анализирана историјско-митска свест о постојању Српског царства, његовој пропасти и идеји о његовој несумњивој будућој обнови. Традицију о моћи и богатству Србије пре Косовског боја и о самом боју, поред православних Срба баштинили су и Срби муслимани, али и арбанизовани Срби и Арбанаси, што пуно говори о снази државотворних предања у некадашњем државном језгру Србије.

Методолошки поступак

Приликом израде тезе примењена је традиционална методологија историјских истраживања, која се састоји у прикупљању и анализи изворне грађе, синтези тако добијених резултата и њиховом изношењу у форми писаног текста, уз коришћење постојеће, релевантне научне литературе.

На првом месту по количини грађе неопходе за израду тезе свакако је Архив Србије. У фонду Књажеске канцеларије (КК), похрањеном у поменутом архиву пронађен је највећи број докумената релевантних за ову дисертацију. Наиме, фонд Књажеске канцеларије садржи административну преписку свих већих административних надлештава Кнежевине Србије, нахија и округа, црквених великодостојника из Србије и са стране, преписка са Турцима из Србије и из Османског царства, једном речју преписка свих важнијих установа и личности из периода између 1815. и 1839. са Књажевом канцеларијом, односно Милошем Обреновићем. У грађи овог фонда, налази се преписка са епископима, трговцима, игуманима и уопште становницима Старе Србије са кнезом Милошем, затим извештаји са граница Србије и Османског царства, конфидентни извештаји ухода из Старе Србије и извештаји о пријему и насељавању досељеника из Старе Србије. Најкориснији подфонд за истраживање односа Србије и Старе Србије, од четрдесет, колико садржи Књажеска канцеларија, је фонд господара Јована Обреновића (КК XIV).

По броју искоришћених докумената у овом раду, одмах за фондом Књажеске канцеларије следи Збирка Мите Петровића (ЗМП), која садржи неке од најречитијих и најкориснијих докумената из времена прве владавине Милоша Обреновића. Као извор за насељавање Србије у првој половини 19. века, нарочито су били корисни фондови Збирка тефтера (ЗТ) и Главно казначејство (ГК) из којих су црпљени подаци о досељавању придошлица из Старе Србије по разним крајевима Србије.

У Архиву Српске академије наука и уметости пронађено је много мање грађе релевантне за тему истраживања, од које су најкорисније оставштина Радослава Љ. Поповића из Етнолошке и заоставштина Васе Поповића, кнеза Пожешке нахије из Историјске збирке. Први фонд садржи две необјављене антропогеографске студије о Сјеници, Пештеру и Копаонику без којих не би било могуће реконструисати етничку и верску слику ове две области у 19. веку. Поред тога, ове две студије садрже и јединствене податке о гробљима, манастириштима, црквинама и локалној топономистици без којих не би било могуће реконструисати десрбизацију великог дела Старе Србије у 19. веку. Заоставштина Васе Поповића пружа увид у грађу која садржи информације о догађањима јужно од српске границе и значајно допуњава досадашња сазнања о стању у Турској двадесетих и тридесетих година 19. века.

Од великог значаја за обраду теме били су и објављени документи из српских архива. У том погледу истичу се збирке: *Књажеска канцеларија, књ. 2, Крагујевачка нахија (1815-1839)*;² *Књажеска канцеларија, књ. 1, Нахија Пожешка (1815-1839)*;³ *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1816-1830), књ. 1-2*;⁴ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије (1820-1849), том 1, књ. 1*;⁵ *Турци са стране кнезу Милошу, фонд књажеске канцеларије*.⁶ Од објављене грађе стране провинијенције издвајају се следеће збирке: *Турски документи за македонската историја, књ. 1 (1800-1803), књ. 2. (1803-1808), књ. 4. (1818-1827),*

² Приредио Р. Марковић, Београд 1954.

³ Приредио Д. Вуловић, Београд 1953.

⁴ Приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2005.

⁵ Приредио К. Цамбазовски, Београд 1979.

⁶ Превела и приредила М. Маринковић, Београд 2009.

књ. 5. (1827-1839);⁷ *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия*, књ.1. (1804-1808), књ. 2. (1809-1813).⁸

Природа теме и изостанак већег броја доступних архивских докумената османског порекла који би одговорили на бројна важна питања из историје Старе Србије наметнули су употребу и извора атипичних за изучавање нововековне историје: записа и натписа, манастирских поменика, парусија и летописа појединаца и црквених општина, трговачких и црквених тефтера и географских карти. Као извори за изучавање развоја националноослободилачких и државотворних идеја као извор су коришћени народна и ауторска књижевност и дела ликовне, примењене и позоришне уметности.

Паралелно праћење историје Србије и историјских кретања у Старој Србији, као и анализа процеса који су често почињали много пре хронолошких оквира које ова теза задаје, поставили су прилично тешко питање начина структурисања рада. Чисто хронолошки као ни чисто проблемски приступ не би били могући због самог карактера предмета истраживања, па је стога изабрана комбинација два приступа, примарно хронолошког и секундарно проблемског.

Сви датуми у основном тексту наведени су по новом календару, осим у напоменама где је приликом цитирања докумената навођен и стари и нови календар.

⁷ Приредио П. Џамбазовски, Скопје 1951, 1953, 1955, 1957, 1958.

⁸ Москва 1983.

КАД ЈЕ ОРДИЈА ДЕЛИЛА ТУГОВЕ

Моћ Османског Царства почела је да се круни убрзо након досегнутог зенита из времена владавине Сулејмана Величанственог. Ратови 16. и 17. века трајали су дуже, и били скупљи него раније, а коначна сума између ратних трошкова и ратног плена показивала је негативан биланс, што је као директну последицу имало стварање све већих пукотина у тимарском и капи-кулу систему Царства.

Систем који је омогућавао победоносне ратове и освајања почео је да се квари још у другој половини 16. века. Корупција почиње да захвата све слојеве друштва, па долази до појаве куповања управних и војничких положаја нижег и вишег ранга. Односно, султан и везири још од друге половине 16. века почињу да примају „дарове“ од кандидата за службу. Ова пракса доводила је све чешће до ситуације у којој је вешт „административни привредник“ куповао одређену функцију на темељу које је наплаћивао своје улагање даљом корупцијом и разним злоупотребама. Државна служба је тако постајала извор прихода за појединца, његову породицу и котерију, док су интереси државе и поданика бивали потпуно занемарени.⁹ Војни систем је овим бивао угрожен пошто су војни команданти често били купци положаја без икаквих ратничких способности. Дисциплина трупа под оваквом командом је опадала будући да су се команданти пречесто мењали, а војничке касе и казани представљали само још једно средство за стицање.¹⁰

Тимарски систем који је почивао на условном уживању прихода са земљишног имања-тимара, од кога би уживаоц-спахија опремао себе и неколико

⁹ J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey I*, Cambridge University Press, 1976, 170. (=History of the Ottoman Empire and Modern Turkey); Л. Ставријанос, *Балкан после 1453*, Београд 2005, 115-116.

¹⁰ Илустративан пример расточености војног система представља побуна јаничара у Нишу 1718. године. Нишки јаничари су се побунили, јер нису примили плате безмало две године. Велики везир који је дошао да стиша побуну донео је султанов ферман којим је одобрена тренутна исплата једногодишње плате заједно са новцем. Међутим, када је каса отворена установљено је да је цариградски јаничарски ага, пре него што је даље полагао новац и ферман благајну олакшао за суму тромесечних плата нишког гарнизона. Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013, 310-311.(=Београдски пашалук).

пратилаца-цебелија, нашао се први на удару, будући да су невојничке групе а и саме спахије још од 16. века тежили да условно уживање имања претворе у безусловно наследно добро, односно да државну земљу са које је приход даван у замену за војну службу претворе у наследни приватни посед чије уживање није изискивало никакву службу држави. Општа корупција дала је прилику за захватање тимара и њихово претварање у чифлуке, односно приватне наследне поседе са којих су поседници уживали приходе без обзира на војну службу, чиме је број спахијске коњице до почетка 18. века постао готово симболичан.¹¹

И јаничарска организација почела је да се урушава крајем 16. века када је данак у крви постао новчана обавеза, а јаничарска служба, до тада забрањена за муслиманско становништво, постала отворена прво за синове дворских спахија, затим за цариградске ватрогасце и напokon за све оне муслимане који су имали довољно новца да подмите јаничарског агу да их упише у списак јаничара. Јаничари су били ослобођени великог броја фискалних обавеза према држави и одговорности према органима цивилног гоњења па је трансакција између јаничарског официра и кандидата за „јаничара“ обично почивала на договору да „јаничар“ буде уписан у војнички списак и тиме ослобођен пореза а да јаничарски ага постане корисник његове плате. Број људи уписаних у списак јаничара је порастао са 48316 у 1555. на 91209 у 1609. години, што осликава пораст броја јаничара који заправо нису били војници. Приликом провере спискова јаничара 1701. године показало се да је од укупно 292947 уписаних у платни списак 144.128 отпадало на купце положаја, рају, сељаке и грађане. Иста ствар догодила се и приликом провере јаничарских спискова 1710, 1718. и 1721. године. Пореске олакшице и неодговорност пред цивилним судовима као последица припадности реду јаничара и општа корупција, довеле су до тога да целокупно муслиманско становништво појединих градова и области буде уписано у јаничарски ред.¹²

Од краја 17. века и кроз цео 18. век траје процес масовне јаничаризације муслиманске сиротиње на Балкану. Ниш, Скадар и Цариград представљали су

¹¹ С. Новаковић, *Турско Царство пред Први устанак 1780-1804*, Београд 1906, 110-113. (=Турско Царство пред Први устанак 1780-1804); А. Суџеска, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Сарајево 1965, 52-56. (=Ajani) О читлучењу ће бити више речи у једном од наредних поглавља.

¹² *Турско Царство пред Први устанак*, 113-130; Ј. Ставријанос, *Наведено дело*, 113-130; *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 1*, 170; *Ajani*, 57-58; *Београдски пашалук 1687-1739*, 207, 217, 310, 347.

места у која је муслиманска раја долазила у великим групама и уписивала се у јаничаре, често за мизерну цену. Дотадашња муслиманска раја враћала се у своја места наоружана и опијена јаничарским именом одбијајући да даје порезе и признаје цивилне власти.¹³ Јаничаризација и милитаризација балканских муслимана додатно је подстакнута нефиријамом-султанским позивом на мобилизацију свих муслимана да са оружјем у руци устану у одбрану вере и државе. Нефиријаму је Царство прибегло први пут у 17. веку услед пораза на фронтovima и недостатка војних ефектива.¹⁴ Нефиријам се убрзо претворио у праксу и балкански муслимани су у контексту хришћанских устанака постали заправо недисциплиноване наоружане масе које су сматрале обрачун са неверницима за своју дужност, прво у завичају а тек након тога на ратишту.¹⁵ Масован упис у јаничаре и мобилизација муслимана на Балкану почели су од 18. века да поткопавају ранију поделу становништва на рају-цивилно становништво и аскер-војничку касту и урезали поделу у друштву Османског царства на муслимане и невернике. Од овог времена израз раја полако почиње да узима значење искључиво немуслиманског поданика Царства.

Иако бројни, нефиријам трупе и јаничари, били су недисциплиновани и нису могли да задовоље потребе Царства за војним ефективом, будући да су представљали неувежбане и недисциплиноване јединице, па је Царство од 17. века почело да налаже беглербеговима и санџакбеговима да у својим областима формирају пратњу, односно војску од 1000 до 1500 људи, зависно од величине области којом су управљали. Царство је својим управницима у циљу формирања пратње, давало право да разрежу ванредни порез на локално становништво.¹⁶ Централна власт је овим начином подривала сопствену моћ. Локалним управницима дала је легално право да врше опорезивање у личну корист и да формирају приватне војске. Применом овог система вешт управник је добијао могућност да се осамостали, будући да је он, а не држава, плаћао војску па је она

¹³ Године 1714. Арбанаси из Призренског санџака ишли су у групама од по педесет људи, под барјацима и за оку до две кафе куповали у Скадру од јаничарског аге јаничарске листиће. Масовно уписивање муслиманске раје у јаничаре у Скадру и Нишу евидентирано је и након Аустријско-турског рата 1738. године. *Београдски пашалук*, 220-221, 318-319.

¹⁴ *Ajani*, 59.

¹⁵ Године 1717. у светлу српског устанка издат је ферман о мобилизацији свих муслимана Приштинског, Лесковачког и Куршумлијског кадилука. Они су имали задатак да пацификују своје хришћанске суседе. *Београдски пашалук*, 295.

¹⁶ С. Катић, *Јеген Осман-Паша*, Београд 2001, 34-35. (= *Јеген Осман*)

само њему и била одана. Са друге стране, злоупотребом прикупљања разреза могао је да стекне новац којим би закупио државне приходе и царске поседе, а силом коју му је давала приватна војска могао је да почитлучи сва имања у области и тако постане апсолутни господар територије којом је управљао као царски службеник. Јаничаризација муслиманске сиротиње и оборужавање муслимана у нефиријаму давали су локалним моћницима регрутну базу за формирање личних војски.

Бечки рат представљао је прекретницу у развоју свих наведених појава. Овај дугогодишњи рат показао је да Царство не располаже задовољавајућим војним ефективима па је прибегавање нефиријаму и ослонац на плаћеничке војске, пре свега војске санџакбегова, постало правило у свим ратовима 18. века. Појава Јеген Османа, вође разбојничке банде који је захваљујући војсци харамија и плаћеника током овог рата доспео до највиших управних и војних положаја у Царству и умало постао султанов зет, показала је да сваки појединац ако је довољно дрзак и бескруполозан, а располаже новцем и оданом војском, може од Порте да изнуди било шта.

Арбанашко племенско вођство и беговска аристократија као и паше неарбанашког порекла које су у критичним моментима били на управи у суседству арбанашких области били су захваљујући оваквом стању ствари у Европској Турској крајем 17. и почетком 18. века највећи добитници. Породице Бушатлија и Махмудбеговића-Беголија управо су у Бечком рату и ратовима са почетка 18. века учврстили своју апсолутну моћ у областима којима су по инерцији управљале на овај или онај начин од 16 века.¹⁷ Распад османске војске 1687/1688. избацио је на позорницу арбанашке паше које су располагале великом мобилизационом базом плаћеника Арбанаса. Мехмед-бег Махмудбеговић и Сијавуш–бег Бихорац су 1688. године са својим арбанашким војскама похарали и повратили у покорност Царству побуњене области Старог Влаха, Полимља,

¹⁷ Наслеђивање административних дужности на простору данашње Албаније и у Метохији у оквиру истих породица била је општа појава управо због тога што је Порта још од освајања ових крајева водила врло флексибилну политику наслона на локалне главаре и поштовање племенских аутономија. Захваљујући односу Порте према Арбанасима племе Миридита је све до почетка 19. века уживало аутономију на територији од Љеша до Тиране, плаћајући данак одсеком и непуштајући царску војску на своју територију. Тираном и околином од 17. века владала је пашаларска породица Бргини, а у Флори и Делвину су триста година владали потомци Синан Паше. Л. Г. Арш, *Албанија и Епир в конце XVIII-начала XIX в, западнобалканские пашалыки Османской Империи*, Москва 1963, 33, 40.

Рашке и данашње западне Србије. Њихови одреди су те године повратили Нови Пазар, Сјеницу, Пријепоље, Чачак и Ужице, након чега су одбранили Ниш и похарали побуњене крајеве све до Пожаревца.¹⁸ Истовремено, управу над Херцеговачким санџаком добио је Махмуд-бег Гашли, чиме је одбрана Царства, од Софије и Јадрана на југоистоку до Дунава на северу, дошла у руке Арбанаса. Успех Махмудбеговића и Бихорца показао је Порти да су арбанашке војске последње и успешно средство за одбрану па је својим указима најпре наградила Махмудбеговића давањем у араплук¹⁹ прихода Дукађинског и Призренског санџака, а затим позвала арбанашке санџакбегове, алајбегове и племенске вође на мобилизацију и борбу за веру.²⁰ Од тада улога арбанашких бегова у Царству непрекидно расте, захваљујући првенствено готово непресушној мобилизационој бази арбанашких најамника.²¹ Српски устанци и походи великих хајдучких дружина у Бечком,²² и ратовима 18.²³ века, показали су да су Арбанаси најспособнији за одбрану од герилских напада, будући да су и сами ратовали на исти начин, што је доносило корист и убрзавало успон њиховим командантима. Арбанашки војни ефективи и војске босанских капетана су од тада па до почетка 19. века заправо представљали једину ваљану војску Царства у Европи.

¹⁸ *Јеген Осман*, 122.

¹⁹ Араплук је представљао давање државних прихода на доживотно уживање. Махмудбеговићи су стицањем бројних араплука до краја 18. века приграбили готово апсолутну власт у већем делу Метохије.

²⁰ *Јеген Осман*, 163-166.

²¹ Године 1689. скадарски Сулејман-паша Бушатлија добио је задужење да окупи војску у санџацима Охрид, Валона и Елбасан. Исте године у Скадарском и Елбасанском санџаку на сваке две авариске куће мобилисан је по један сејмен. Године 1738. за фронт код Београда пописано је у околини Ђаковице и у Дукађину 2000 плаћеника. *Београдски пашалук*, 420; *Јеген Осман*, 191.

²² Арбанашки бегови су 1692. године добили задатак да искрче шуму од Ниша до Београда не би ли сузбили масовну хајдучију. Исте године левенде Арнаут Али-паше Елбасанског добиле су задатак да обезбеђују царску хазну од хајдука. Арнаут Сулејман-паша Бушатлија и Ходаверди-паша Махмудбеговић тефтешили су хајдуке у Шумадији 1696. док је исти посао у западној Србији те исте године обављао Кучук Џафер-паша са 1000 Арбанаса. *Београдски пашалук*, 121, 143, 145, 149; *Јеген Осман*, 187.

²³ У Аустријско-турском рату 1716-1718. гоњење хајдука и гушење српских устанака у Поморављу вршили су елбасански санџакбег Мехмед-паша из Ђаковице и призренски Ебубекир-паша. У рату 1737-1739. задатак да гуши устанак раје у Охридском, Призренском, Скадарском и Дукађинском санџаку добили су арбанашки сејмени са Косова. Ферхат-капетан из Новог Пазара са арбанашком војском похарао је 1737. побуњене области Бијелог Поља, Новог Пазара, Сјенице, Бихора и Ужица. Наредне године у одбрани тврђаве Адакале учествовали су арбанашки одреди из околине Ђаковице, Алтина и Дукађина. И током Кочине крајине српски устаници су се изгледа сукобљавали углавном са Арбанасима. Турски транспорт послат угроженом Београду пратило је 1788. године 7-8000 Турака и 1000 Арнаута под командом Дели Ахмет-паше из Прокупља. Д. Павловић *Србија за време последњег Аустријско-турског рата 1788-1791, по архивској и другој грађи*, Београд 1910, 42, 55; *Београдски пашалук*, 274, 278, 411, 421.

Условљавајући директно или индиректно Царство довођењем арбанашке војске током честих ратова 18. века санџакбегови Скадарског, Елбасанског, Дукађинског, Призренског, Скадарског, Вучитрнског, Скопског и Јањинског санџака успели су да стекну велику финансијску и војну моћ и приграбе све ингеренције централне власти. Једном стечену власт беговске и пашаларске породице Порта је санкционисала потврђујући звање санџакбега у једној породици, а у временима ратова широкогрудо делећи државне ингеренције при прикупљању пореза, чиме је фактичка узурпација постајала легална и наследна.

Породица Беголи или Махмудбеговић добар је пример успона и осамостављања пашалара на основу војних ефектива и ратних услуга Царству. Махмудбеговићи су санџаком Дукађин владали од 16. века док су у Пећи и подручној области овог града од истог периода фактички владали као локални моћници од највећег утицаја на царске чиновнике. Од 1688. под наследну управу су добијали и Призренски санџак и у свим овим областима управљали као да централна власт не постоји. Хасан-паша је 1696. године из Призрена протерао кадије које му нису биле у вољи и у своје руке узео прикупљање харача и циганске цизије, док је право да окупља личну војску имао и раније. Треба напоменути да је он у том тренутку заправо вршио дужност ђустендилског санџакбега док је његов син Махмуд-паша управљао Призренским и Дукађинским санџаком. У првим годинама 18. века Махмудбеговићи су као призренски санџакбегови по селима Призренског и Сухоречког кадилука слали своје муселиме да злостављају и протерују рају и њихова имања претварају у чифлуке. Моћ породице је упркос овом безакоњу и даље расла. Ходаверди-паша, син Хасан-паше и брат Махмуд-паше, добио је на управу Скадарски санџак. До краја 18. века Махмудбеговићи-Беголи су постали неоспорни господари Пећког и Дукађинског санџака, поседовали су велики број чифлука у својој области и ван ње, располагали великим бројем најамника и држали у закупу или поседовали преко араплука готово све државне порезе. Царска власт у областима под њиховом контролом врло се мало осећала.²⁴

Други пример остваривања моћи на основу плаћеничке, и овог пута арбанашке војске, али без ослонаца на породични углед, представља Али-паша

²⁴ *Београдски пашалук*, 177-179, 251, 347.

Тепеленли који је као вођа разбојничке трупе, прво ставио на расположење своју банду држави у време побуне у Арти, а потом буквално освојио и отео пашалук који му је Порта након тога признала као управно подручје. Али-паша није припадао реду беговске аристократије и свој успон дугово је искључиво дрскости, великој и оданој војсци и немоћи Порте.²⁵ Исти подухват извео је у Видинском санцаку Пазван Оглу који је иако син локалног ајана, такође постао вођа разбојничке банде састављене од муслимана различитог порекла, са којом је просто узурпирао положај видинског санцакбега, што му је Порта на крају и санкционисала бератом.²⁶

Пазван Оглу, и нешто касније, београдске дахије, власт су дограбили и бранили делимично и захваљујући крцалијама, разбојничким војскама које су функционисале по принципу плаћеничких компанија. Крцалијске банде су заправо били одреди разбојника и дезертера који су се формирали за време Аустријско-турског рата 1788-1791. Мобилисана муслиманска милиција са Балкана, анадолски дезертери и разбојничке банде из свих крајева Царства су се под командом способног војсковође претварали у крцалијску ратничку компанију. Крцалије или даглије су пљачкале читаве области покорне Порти, уцењивали градове и области откупом под претњом харања. У међусобним сукобима полунезависних паша колективно су за новац ступали под команду оног ко им више плати, док су у суштини били одани само свом непосредном команданту.²⁷ Најуспешније крцалијске вође били су Карафејза и Алија Гушанац који су на кратко чак постали паше, али их је у стварању династија спречио Српски устанак и реформе Селима III.²⁸

Царство је дакле крај 18. века у Европи дочекало као лабава федерација независних мањих или већих пашалука који су међусобно ратовали и склапали савезе и коалиције. По Румелији су харале банде крцалија, у Босни су капетани владали као мали султани, а на Леванту и у Египту пашаларске династије су

²⁵ Л. Г. Арш, *Наведено дело*, 132-135.

²⁶ Пазван Оглу је у рату 1788-1791. био јаничарски ага. Када су се након рата јаничари побунили он им се ставио на чело. Неколико пута је проглашаван за одметника, али је услед немоћи Порте да га покори бивао помилован. На крају, након што је заузео Видин, Порта му је не само признала достојанство паше и управу над облашћу коју је окупирао него му је дала и државне приходе у закуп. Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794-1804)*, Београд 1949, 4-18. (= *Београдски пашалук пред Први српски устанак*).

²⁷ *Турско Царство пред Први устанак*, 182-185, 326-328.

²⁸ О Карафејзи видети. А. Гавриловић, *Буна Карафејзића*, Споменик СКА 39, 1903, 12-16.

стварале готово независне области. Хришћани, поданици Порте страдали су у свим овим сукобима и буквално су почели да представљају само извор прихода муслиманима, било да су они били представници власти, разбојници или једноставно наоружани суседи. Једини кохезивни фактор који је Царство чувао од распада биле су исламска вера и заједнички страх од хришћанског устанка и губитка области од европских држава. Само у време ратова и устанака заједнички циљ је окупљао муслиманске војске паша и крцалија и само тада је Царство деловало као јединствена држава.

Арбанашки Ver Sacrum

Арбанашко спуштање из данашње Албаније у словенске православне области отпочело је крајем Средњег века, још у време последњих година постојања српске државе. У овом периоду ране колонизације Арбанаси су се у малом броју насељавали у просторе блиске словенско-арбанашкој етничкој граници, у околини Ђаковице,²⁹ Пећи, Призрена,³⁰ Дебра,³¹ Кичева³² Тетова³³ и у

²⁹ Арбанаси су још средином 15. века насељавали крајеве западно од Ђаковице у области Паштрик. У самој Ђаковици и у околним селима Поповцу, Поношецу, Морини и Јунику њихово присуство је евидентно већ 1485. године, бар судећи по за њих карактеристичној ономастици: Ђон, Ђин, Прогон, итд. S. Pulaha, *Defterii I regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 163-164, 194-196, 210-211, 231; Т. Катић, *Вилајет Паштрик (Паштрик) 1452/1453. године*, Мешовита грађа 31 (2010), 45-53; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 2006, 88. (=Књига о Косову)

³⁰ Арбанаси се 1485. године помињу у призренским и пећким селима: Доњи Петрич, Бабић, Непробиште, Горња Белица, Турићевце, Лесковац, Скивјане, Крстовац и Рудник. Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu, knj. 1*, Vranje 1986, 156. (=Srbi na Kosovu)

³¹ Г. Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од крајот на 14. век до Балканските војни, со посебан осврт на турското колонизирање, исламизирањето, потурчувањето, албанизацијата и миграцији во Македонија*, Скопје 2002, 150. (=Демографските процеси); G. Palikruševa, A. Stojanovski, *Debarska oblast u šezdesetim godinama 15 veka (na osnovu jednog savremenog turskog izvora)*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1969, 186-189; Г. Палигрушева, А. Стојановски, *Етничките прилики во северозападна македонија во 15. век*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1970), 38. (=Етничките прилики)

³² У Кичеву је средином 15. века постојала Арнаутска махала; и у њој и у Српској махали овог града забележена су имена која укажују на арбанашко порекло житеља. У Српској махали: Стојко син Дискура, Бојко брат Прогона, Прогон син Блакора, Кала брат Рагана, Ђин брат Рагана; у Арнаутској махали: Ђуро Ђон, Оливер и Станче синови Дуда, Стојан син Ђина, Вукашин син Леска и Арнаут. У околини Кичева села Иванчиште, Церово, Лапушник, Лукоец, Падалиште и Јеловец насељавало је, судећи по именима, приличан број арбанашких породица. У селима Дренову, Брежданима, Ореовецу, Барбаросу, Србици, Жубрену и Челопецима забележени су појединци са етнимним именом, надимком или патронимом Арбанас или Арнаут. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опиширен пописен дефтер но. 4. (1467-1468), т.*

Малој Реци,³⁴ али и у удаљенијим местима која су им омогућавала неки вид пореских олакшица. У 14. веку Арбанаси се у Метохији срећу у катунима,³⁵ а у 15. појединачно и по ратарским селима широм Косова³⁶ и у рударским и трговачким урбаним насељима Србије. Католичко, по свој прилици и православно арбанашко становништво, у жељи да се окористи рударским привилегијама, населило се у 15. веку најдаље на исток у Трепчу³⁷ и Ново Брдо.³⁸ Ово рано насељавање Арбанаса није значајно мењало етничку слику будући да је етничко претапање истоверног или хришћанског становништва текло великом брзином.³⁹

Турско освајање је дало нови замах арбанашким сеобама, већ у другој половини 16. века у околини Призрена,⁴⁰ Пећи и Ђаковице⁴¹ срећу се потпуно

1, приредили А. Стојановски и М. Соколоски, Скопје 1971, 197, 198, 210-212, 226, 237, 250, 258, 271, 278, 284-285. (=Опишрен пописен дефтер 1467-1468)

³³ У Тетову и тетовским селима Жеровјану, Стенчу, Боговини, Леунову, Седларцу, Печкову, Пороју, Поноришту, Горњој Баници, Камењанима, Врапчишту, Тунчевишту су у другој половини 15. века забележени људи са етнонимним именом, надимком или патронимом Арбанас и Арнаут. Села Пожаране и Прошевци су судећи по именима становника, била већински арбанашка, а село Јеловјани било је у потпуности арбанашко. Приличан број Арбанаса живео је и у Вешалима, Ђурђевишту, Среткову и Варвари. *Опишрен пописен дефтер 1467-1468*, 294-296, 298, 302, 304-306, 312-313, 331, 334, 336, 338, 353, 357-358, 363, 376, 401, 405, 408, 501.

³⁴ *Етничките прилики*, 38.

³⁵ Године 1348. као арбанашки катуни у Метохији забележени су: Белоглавци, Флоковци, Мађаре, Црнце, Цапарце, Ђиновце, Новаци и Шпинадија. Скоро сви ови катуни постали су србизирани ратарска насеља до средине 16. века. *Srbi na Kosovu I*, 41; Т. Катић, *Опишрни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 48-49, 125-127, 137-139. (=Опишрни попис); М. Радовановић, *Косово и Метохија, антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*, Београд, 2008, 69.

³⁶ А. Handžić, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom 15. vijeka*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština 1969, 201-209.

³⁷ Почетком 15. века помиње се у Приштини извесни Вранеш Арбанас из Трепче. *Srbi na Kosovu*, 25.

³⁸ Још тридесетих година 15. века у књигама дужника дубровачких трговаца у Новом Брду помиње се, додуше ретко, и по који Арбанас или човек са именом које одаје арбанашко порекло. Крајем истог века, 1498/1499. у Новом Брду су пописани Ђон Златар, Петри Арбанас, Петри син Арбанаса и Андрија син Арбанаса. М. Динић, *Ново Брдо, кратак историјски преглед*, *Старинар* 5-6, (1954-1955), 247; Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI века*, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине* 6 (1954), 72-73.

³⁹ Као што је речено, места Мађаре, Црнце, Цапарце, Ђиновце, Новаци и Шпинадија забележена су као арбанашки катуни 1348. године. Већ 1571. године сва ова места била су србизована. Исти је случај и са две махале Трепче у периоду 1566-1574. Анализа арбанашког простирања на Косову и Метохији Адема Ханџића на основу Пописа земље Бранковића показује да је асимилација Арбанаса средином 15. века била у пуном жеку. У попису често отац има словенско име, док син има арбанашко или обрнуто, мада преовладава словенизација потомака. Исти је случај са Арбанасима у околини Кичева где се срећу Арбанас син Петка и Станиша син Арбанаса. М. Пешикан, *Именослов косовских варошких и рударских средишта у другој половини 16. века*, *Косовско метохијски зборник* 1 (1990), 123-128; *Демографските процеси*, 53-55; S. Pulaha, *наведено дело*, 236.

⁴⁰ Погледати карте верско-етничке структуре нахија Хоче и Призрен код Татјане Катић, *Опишрни попис*, у прилогу на крају књиге.

арбанашка католичка села, потпуно муслиманска села и мешовита насеља са становништвом две или три вероисповести-православне, католичке и исламске. У истом периоду, арбанашко насељавање евидентно је и у околини Охрида и Струге.⁴² Међутим, овде је њихово насељавање оставило мање трага у етничкој слици него у Метохији, јер је словенизација православних Арбанаса, Тоски, текла брже него словенизација католичких Гега. У рудницима Запланини и Јањеви⁴³ у истом периоду постојале су градске четврти под именом Арбанашка махала. Свакако да је Арбанаса у 16. веку било и у Новом Брду пошто је и у том рударском насељу Арбанаса било и у 15. веку, а сто година касније и у њему је постојала Арбанашка махала.⁴⁴ У другој половини 16. века Арбанашка махала постојала је и у Кичеву,⁴⁵ а Арбанаса је било и у селима у околини Скопља,⁴⁶

⁴¹ У Околини Пећи и Ђаковице 1582/1583. било је арбанашких хришћанских насеља, муслиманских насеља и мешовитих насеља у свим верским и етничким комбинацијама. Ипак становништво је већински било српско. М. Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, Источно Сарајево 2005, 55-60. (= *Исламизација на Балканском полуострву*); *Књига о Косову*, 88.

⁴² Досељеници Арбанаси забележени су 1582. у селима: Лафтарци, Волно, Вевчани, Октиси, Стеблево, Хлин, Мумлиште, Боровац, Велегошта, Вишево и Трпезица, такође и у Охриду и Струги. *Охрид и Охридско низ историја, књ. 2, од паѓањето под османлијска власт до крајот на Првата светска војна*, уредник К. Битоски, Скопје 1978, 15-16, 25, 34-35. (= *Охрид и Охридско*)

⁴³ У Запланини је Арнавуд махала бројала пет кућа. *Srbi na Kosovu 1*, 28; Т. Вукановић, *Друштвено-економске основе варошких рударских насеља на Косову и Метохији XIII-XVII. в. поводом 600-то годишњице косовске битке (1389-1989)*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 5-6 (1987-1990), 112-113; М. Васић, *Становништво Крушевачког Санџака и његова друштвена структура у 16. вијеку*, Крушевац кроз векове, зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. Октобра 1971. у Крушевцу, уредник А. Стошић, Крушевац 1972, 58. (= *Становништво Крушевачког Санџака*); Исти, *Sumarni defter sandžaka Alidža Hisar (Kruševac) iz 1516. kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1979-1980), 335.

⁴⁴ Године 1664/1665. у Новом Брду је постојала махала Арнавуд са 23 куће. Арбанашка имена одају следеће становнике: Аранид Драгиша, Димитрије Драгиша, Коле Мата и Габре Андрија. У махали Чаршије забележен је Стефан Аранид. Арбанашка махала била је готово највећа махала, већа је била само Шуштер махала и Света Петка. Србизација Арбанаса хришћана присутна је и у ово време судећи бар по именима. О. Зиројевић, *Кроз новобрдске махале 1664/1665. године*, Мешовита грађа, *Miscellanea XX* (1990), 7-11.

⁴⁵ Као и у Новом Брду и у Кичеву је у Арнаутској махали долазило до етничког претапања, бар судећи према именима. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишрен пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн. 2*, приредио А. Стојановски, Скопје 1988, 181.

⁴⁶ У попису Скопске нахије из 1552/1553. године људи са надимком Арнаут и Арбанас забележени су у Скопљу (Милош Арнаут) и селима Драчеву, Радишану и Новом Селу. Године 1568-1569. у муслиманском селу Румена Лука забележени су Меми и Али Арнаут док су у тада хришћанском селу Рахче баштине држали Арнаути Селим и Меми. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишрни пописни дефтери од 15. век, том 3*, приредио М. Соколески, Скопје 1976, 149, 166-167, 262; *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишрен пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн 1*, Скопје 1984, 201-203, 215-216.

Дебру, Малој Реци, Голом Брду и у Пологу.⁴⁷ Масован прелазак на ислам Арбанаса у 16.⁴⁸ и 17. веку⁴⁹ такође је допринео њихово етничком ширењу. Турска колонизација муслимана из Мале Азије на Балкану спровођена у 16. веку и исламизација српског становништва током истог толећа, оставиле су неколико потпуно муслиманских насеља у окружењу хришћанских словенских насеобина.⁵⁰ У ова, етнички турска, муслиманска села, временом су се насељавали српски конвертити из суседних села, али и конвертирани Арбанаси, што је колонизоване Турке временом претварало у Арбанасе или муслимане српског језика, зависно од броја и порекла насељених конвертита. Долазило је и до друге врсте етничких претапања, понегде су Турци временом прихватили локални језик док су се

⁴⁷ Људи са надимком, етнонимним именом или патронимом Арнаут и Арбанас у Тетовској нахији 1552/1553. забележени су у Тетову и селима Пороју, Врутоку, Милетину, Челопеку, Речици, Фалишту, Горњем Турчанима, Жеровјанима, Стенчу, Стрмници, Мало Турчанима, Здуњу, Боговињу, Речици, Фрадецу, Брвеници, Горјанима, Лешници, Гороју, Горњем Палчишту, Чегранима, Калишту, Лешку, Подбрегу и Ђурђевишту. Ишчезло село Пештерица, Пожаране, Ђурђевиште, Добри Дол, Једварце и Вешале била су већински арбанашка, а Галата, Прошевица и Лешок била су видно мешовита словенско-арбанашка насеља. Као тимарници из Тетовске нахије 1545. године помињу се Арнаут Сулејман и Арнаут Хасан, године 1568. Арнаут Ферхад и Арнаут Али. Године 1593. дошло је до побуне села Штитровице, Ничпура, Нистрова, Киченице и Стрезмира. Становници ових села удружени са арнаутским тајфама из Арбаније попалили су бројна села по Пологу, а грозили су и Тетову и Скопљу. Могуће да је плачкашки поход претходило насељавању. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 15. век, том 3*, приредио М. Соколески, Скопје 1976, 37, 43, 46, 48, 49, 51-52, 56, 57, 60-66, 80, 83, 86-88, 93, 97, 99, 103-107, 11-112, 116, 119, 137, 141-142, 222; *Тетово и Тетовско низ историјата, кн. 1, од предисторијата до крајот на Првата светска војна*, уредник Љ. Лапе, Тетово 1982, 112, 157-158. (=Тетово и тетовско)

⁴⁸ Масовна исламизација Арбанаса и Срба евидентна је у појединим областима у различитим периодима. Најранија масовна исламизација забележена је на српско-арбанашкој етничкој граници у Опољу. Цела ова област била је муслиманска већ 1582. године. У Вилајету Доњи Дебар евидентне су велике размере исламизације од средине 15. до средине 16. века, *Исламизација на Балканском полуострву*, 60; *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 15. век, том 3*, приредио М. Соколески, Скопје 1976, 326-361.

⁴⁹ По исказу Петра Масарека 1623/1624. двеста села у Арбанији прешло је на ислам. У околини Шпата је 1650. осамсточетири породице прешло на ислам због великог данка. М. Јачов, *Стиси конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1644*, књ. 1, Београд 1986, 13. (=Стиси Конгрегације за пропаганду вере); *Османски извори за исламизационните процеси на Балканите, 16-19. век*, приредио А. Велков, Софија 1990, 99.

⁵⁰ Ових потпуно муслиманских насеља у 16. веку било је у околини Штипа, Радовишта, Дојрана, Струмице, Скопља, Куманова, Тетова, Гостивара и на Овчем Пољу. Највећи пораст броја муслиманских села у 16. веку, приметан је у Скопској кази. Средином 15. века у овој кази било је 16 потпуно муслиманских и 11 мешовитих муслиманско-хришћанских села. Сто година касније број потпуно муслиманских села порастао је на 32, а мешовитих на 35. Од 233 мушка муслимана пописана у 15. веку само за 14 њих се може тврдити да су исламизовани. У 16 веку, од 810 пописаних муслимана, 170 су сигурно исламизовани. Дакле турске колоније су расле и прираштајем и приливом нових муслимана из хришћанских села. *Демографските процеси, 22-24*; М. Sokolowski, *Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1970), 13. (=Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku)

Арбанаси турцизирали или словенизирали.⁵¹ У Скопској кази су Турци колонизовани у селу Идризбегову остали Турци, док су у селу Ласкарцу муслимани до 19. века постали Арбанаси.⁵² У околини Куманова у другој половини 16. века муслимана је било у селима Матејчи, Виштици, Лопати и Лојанима. Муслимани ових села су се до 19. века поарбанасили док су као Турци опстали муслимани из села Бекташли (Коњаре), Орли, и Баракли.⁵³ У појединим местима удаљеним од већих арбанашких скупина као у Кратову и Прокупљу, где је било Арбанаса у 17. веку, дошло је до „латинизације“ и туркизације Арбанаса, односно утапали су се у заједнице католика словенског језика као у Прокупљу⁵⁴ или се исламизовали и туркизирали као у Кратову.⁵⁵ У околини Битоља одиграо се процес словенизације православних Арбанаса и њихов потпун губитак свести о арбанашком пореклу. На Косову и Метохији у Поморављу и Топлици сва муслиманска насеља постала су до 19. века арбанашка насеља, ма ког етничког порекла да су били њихови становници у ранијим вековима.⁵⁶ У непосредној вези са арбанизацијом муслиманских и хришћанских насеља је и правни статус насеобина које су се прва јавила као места арбанашке имиграције. Као и у српској средњовековној држави, тако су и у Османском царству Арбанаси пратили путеве

⁵¹ Пример словенизације Арбанаса након исламизације су села Крушево у Дежеви код Новог Пазара и Дружиниће код Сјенице. У овим насељима су колонизовани католички Клименти почетком 18. века, али су се након исламизације, у току 18. и 19. века, словенизовани и изгубили традицију о арбанашком пореклу. Наравно, ако се одржао континуитет живља у ова два села. Б. Петковић, *Један документ о броју католика у Пеитеру крајем друге деценије 18 века*, Историјски часопис 7 (1957), 394-396.

⁵² *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн. 1*, приредио М. Соколески, Скопје 1984, 79-80, 107-108; Ј. Трифуновски, *Скопски Дервен, антропогеографска испитивања*, Београд 1954, 400-402; *Скопље и његова околина, историјска, етнографска и културно-политичка излагања*, Београд 1930, 246. (=Скопље и његова околина)

⁵³ *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 16. век, за Кустендилскиот санџак, том 5, књ. 2*, приредио М. Соколески, Скопје 1980, 455-456, 497-498, 565-566, 5770-571; Ј. Хаџивасиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 1, Кумановска област*, Београд 1909, 174-175. (=Кумановска област)

⁵⁴ Године 1633. католички мисионар Марко Масарек констатовао је насељавање неколико Арбанаса католика у Прокупље. Арбанаси у Прокупљу се помињу још 1638. године, што је и последњи спомен Арбанаса у овом граду и кадилуку у 17. веку. Изгледа да су се католички Арбанаси утопили у тамошњу колонију Дубровчана. У Прокупачком кадилуку 1710. није затечен ни један Арнаутин. *Списи конгрегације за пропаганду вере*, 216, 361-362; *Београдски пашалук* 184.

⁵⁵ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље, од 16 до 19 века*, Београд 1950, 108. (=Римска курија)

⁵⁶ О муслиманским селима и селима са муслиманским становништвом у Метохији у 16. веку видети: *Исламизација на Балканском полуострву*, 55-60 и карте верско-етничке структуре нахија Хоче и Призрен код Татјане Катић, *Опишани попис*, у прилогу на крају књиге.

привилегија и као по правилу тежили настањивању у привилегована насеља. Рудници, у којима се срећу у почетној фази колонизације, представљали су привлачно место за насељавање будући да су у Османском Царству имали статус царских хасова на којима је раја била ослобођења давања спахијама и дажбинама била обавезана непосредно држави.⁵⁷ Вакуфска,⁵⁸ дервенцијска,⁵⁹ и оризарска⁶⁰ насеља такође су, као привилегована, представљала привлачна места за насељавање Арбанаса. Ако су село настањивали хришћани, Арбанаси су притисцима и исламизацијом временом преузимали насеље и давали му арбанашки и муслимански карактер, у случају муслиманских насеља они су често својим бројем полако превладавали турско и српско исламизовано становништво и временом га арбанизовали. Последњи процес евидентан је у кумановској околини у случају села Лопате и Опаје. Ова два села била су у другој половини 16. века мешовита турско-хришћанска, оризарска насеља,⁶¹ а у 19. веку њихово становништво говорило је арбанашки језик и имало фисну организацију.⁶² Вероватно се исти процес одвијао и у данашњем селу Великом Трновцу код Прешева, где је у другој половини 16. века постојала паланка Трновац са нешто бројнијим муслиманским становништвом.⁶³ Поред овог непосредног насељавања

⁵⁷ S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 35.

⁵⁸ Арбанашка насеља у Скопском Дервену, Рашче, Арнађија (Арнаут-Ћој) и Глумово била су вакуфска села са пореским олакшицама. У Рахчу-Рашчу срећу се Арбанаси још средином 16. века, док се Арнађија помиње као Арнавуд 1724. Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен, антропогеографска испитивања*, Београд 1954, 321-322.

⁵⁹ Велики број Арбанаса пописан је већ у 15. веку у кичевским дервенцијским селима Иванчишту, Церову, Лапушнику и Јеловцу. У дервенцијском селу Лафтарцу у Охридској кази забележени су 1582. године досељеници Арбанаси из села Кукс. *Опишрен пописен дефтер 1467-1468*, 284-285; *Охрид и Охридско*, 33.

⁶⁰ Османско царство старало се да производња пиринча буде што развијенија па је раји која је желела да на пустој земљи сади ову културу давала земљу у баштину, односно мулк. Пиринач се гајио и на вакуфском земљишту и на царским хасовима. Пиринчари су били наследно привилеговано становништво са наследним пореским олакшицама, независно од вере. Д. Амедоски, *Узгајање пиринча на Топлици*, Белопаланачки зборник 3 (2007), 140-141.

⁶¹ *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишрени пописни дефтерио од 16. век, за Кустендилскиот санџа од 1570. година*, том 5, књ. 2, приредио М. Соколески, Скопје 1980, 477-479; *Кумановска област*, 177-178.

⁶² *Кумановска област*, 177-178.

⁶³ Муслимана је у 16. веку у Врањском кадилуку било и у осталим селима, највише у селу Моштаница, у близини Врања. У овом селу се као становник помиње и Али син Арнаута 1570. године. У селу Мачкатици пописани су исте године Лазар и Пеја Арбанаси. По процени Стојановског у потоњем случају, помени не морају да значе арбанашко присуство, већ могу да буду лично име или надимак. Иначе је муслиманско становништво села у Врањском кадилуку било у 16. веку састављено од Турака, локалних конвертита и ратних заробљеника. *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишрени пописни дефтерио од 16. век, за*

у привилигована хришћанска, и у муслиманска рурална насеља и рударске центре, евидентно је и насељавање Арбанаса у градове и паланке што је делом била последица војне службе. Као јаничари и градске посаде Арбанаси се јављају у Новом Брду већ у 15. веку.⁶⁴

Дакле, крајем 16. века арбанашких насеља и махала било је у Метохији, изгледа у околини Новог Брда,⁶⁵ у Новом Брду, Трепчи, Запланини, Јањеви, око Дебра, у Малој Реци, околини Скопља, у Пологу, око Кичева и појединачно у околини Охрида и Струге. Ипак, готово сва Арбанашка насеља крајем 16. века представљала су или острва у мору српског и словенског православног етничког елемента или су у виду колонизационог мостобрана на етничкој граници формирала мање или веће арбанашке, муслиманске и хришћанске, насеобинске групице.

Продор арбанашких насељеника наставио се и у 17. веку по свему судећи попуњавањем раније формираних етничких база и њиховим даљим проширивањем. Католички мисионари у годинама пре Бечког рата наводе честе случајеве досељавања и брзе конверзије новодосељених Арбанаса у Метохији,⁶⁶

Кустендилскиот санџак, том 5, књ. 4, приредио А. Стојановски, Скопје 1985; А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u 16. veku*, Vranje 1985, 48-51. (=Vranjski kadiluk u 16. veku)

⁶⁴ Године 1455 од 60 војника у посади Новог Брда четворица су били Арбанаси муслимани. Н. Филиповић, *Наведено дело*, 64-65.

⁶⁵ У извештају папских мисионара из 1642. помиње се Braisaglizaf, католичко село са 16 кућа и 120 душа. Ово је готово сигурно село Брасаљце у Новобрдској Кривој Реци. Изгледа да су Арбанаси сакупљени око рудника у Новом Брду на размеђу 15. и 16. века почели да се насељавају и по селима у околини и да формирају етничку базу у Голаку. Треба истаћи да крајем 16. века присуство Арбанаса није забележено у Изморнику, односно у непосредном суседству Новобрдске Криве Реке. У Изморнику је у 16. веку живело готово искључиво српско православно становништво. Само у селу Груалији живело је мешовито-муслиманско и хришћанско становништво. *Списи Конгрегације за пропаганду вере*, 590; Д. Амедоски, *Територија југоисточног Косова у 16. веку (насеља, демографска и привредна кретања)*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, Косовска Митровица 2010, 155-173.

⁶⁶ У Метохији о досељавању Арбанаса католика, њиховој исламизацији или присуству у 17. века постоје подаци за места: Ландовицу, Мамушу, Вележу, Студеничане, Зочиште, Папазе, Речане, Добруште, Суву Реку и Оштрозуб. Арбанаси, неизвесно које вероисповести, помињу се 1663. године као стални насељеници и у селима: Малој Луци, Истинићу и Папраћану, док се 1688. као муслиманска села помињу Јуник, Љубиње и Гражданик. Пример досељавања и брзе исламизације је Сува Река. Године 1641/2. у селу је било 20 католичких кућа са 16 душа добеглих из Дукађина, две године касније било је 140 католика, а године 1651. у католичанству је остало само 37. жена, док су се сви остали исламизовали. М. Филиповић, *Хас под Паутриком*, Сарајево 1958, 22-28; Е. Fermeđžin, *Isprave godine 1579-1671 tičuće se Crne Gore i stare Srbije*, *Starine XXV*, (1892), 173-176, 196; *Списи Конгрегације за пропаганду вере*, 399, 623, 588, 623; М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 400. (=Дечанска ризница); Г. Томовић, *Косово и Метохија на старим картама од 15. до 18. века*, Косово и Метохија, прошлост, садашњост и будућност, зборник радова са научног скупа одржаног у Београду 16-18. Марта 2006. године, Београд 2007, 68- 69.

али и досељавање католичких породица Арбанаса у села око Приштине,⁶⁷ у саму Приштину⁶⁸ и у Дреницу.⁶⁹ Изгледа да је насељавање било нарочито интензивно крајем 16. и у првих шест деценија 17. века будући да су по казивању Евлије Челебије Вучитрн и Скопље већ 1661. имали арбанашки колорит,⁷⁰ а да је у околини Новог Брда арбанашко становништво било довољно бројно да је 1685. скопски надбискуп за случај аустријског продора могао да рачуна на 300 наоружаних Арбанаса.⁷¹ По сведочењу једног од католичких мисионара, Ђорђа Бјанкија, Арбанаси су поред Срба и Турака насељавали и Скопску нахију.⁷² За сам град Призрен Петар Масарек 1623/1624. каже да у њему живи 12000 муслимана, пореклом Арбанаса.⁷³

Поред приватних миграција, односно арбанашког насељавања у потрази за земљом или службом у 17. веку се одвијала и институционална колонизација ове етничке групе. Турске власти су 1668. године населиле неколико арбанашких породица у Врањски Дервен, односно околину Сурдулице, изгледа и у осам села у околини Качаника.⁷⁴ Арбанашка насеља у Врањском Дервену популационо су освежена досељавањем нових тридесет арбанашких породица 1693, којом приликом им је заједно са качаничким колонистима потврђен дервенџијски

⁶⁷ Петар Масарек 1624. године наводи да се пре неколико година у села у околини Приштине населило 10 католичких арбанашких породица. *Списи конгрегације*, 14.

⁶⁸ Петар Масарек је 1623/1624. затекао неколико арбанашких католичких породица у Приштини. К. Draganić, *Izviješće apostolskog vizitara Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Slavoniji, Srijemu i Bosni g. 1623. i 1624*, *Starine JAZU XXXIX* (1938), 31.

⁶⁹ Године 1683. скопски надбискуп Јован Богдани намеравао је да посети малобројне католике у Дреници, Трепчи и Приштини. *Римска курија*, 388.

⁷⁰ Evli Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, приредио Н. Šabanović, Sarajevo 1967, 274, 286.

⁷¹ Б. Храбак, *Католичко становништво у Србији 1460-1700*, Краљево 1987, 104.

⁷² Е. Воггемео, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, 2 vol, Paris 2007, 343-344.

⁷³ *Списи конгрегације*, 13

⁷⁴ У другој половини 16. века сво становништво области Качаника и Скопског Дервена било је српско и хришћанско изузев становништва села Ржанице које је било исламске вероисповести, али неизвесно ког етничког порекла. Арбанашки разбојници које спомиње француски посланик на Порти у околини Качаника 1573, према томе, нису били становници качаничких села. Промена конфесионалне структуре села Гајре између 1569. и 1750. године говори у прилог колонизацији Арбанаса у Качаничку клисуру у 17. веку. Наиме, године 1569. сви становници овог места били су хришћани док су 1750. представници села који су пред властима јемчили да ће гонити хајдуке били муслимани. *Турски документи за историја и македонскиот народ, том. 5. књ. 1, опишан пописен дефтер за Скопскиот санџак*, приредио М. Соколески, Скопје 1984, 70, 71, 83-84, 92-93, 129-130, 336-337; Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, 1913, 14. (=О Арнаутима); *Турски извори за ајдуството и арамиството во Македонија (1725-1775)*, књ 4, приредио А. Матковски, Скопје 1979, бр. 127, 129. (*Турски извори за ајдуството и арамиството 1725-1775*)

статус.⁷⁵ Вероватно су у истом периоду Арбанасима засељене и Пуста Река и Изморник будући да је у тим областима постојало бројно арбанашко становништво на самом почетку 18. века.⁷⁶

Полу институционално насељавање вршено је уз мартолоску службу којој су се Арбанаси због привилегија које је носила радо одазивали.⁷⁷ По објављеним турским изворима може се закључити да су Арбанаси мартолози у 17. веку нарочито били бројни у Битољу⁷⁸ и областима које су му административно принадежиле. Портина забрана приступа мартолоској служби хришћанима,⁷⁹ убрзо затим и Арбанасима, крајем 17. и почетком 18. века, изазвала је велике етничке и конфесионалне поремећаје. Арбанасима је 1704. без обзира на веру одузето право да служе као мартолоси⁸⁰ на шта су они очигледно одговорили насељавањем у близини места некадашње службе. Арбанаси се крајем 17. и почетком 18. века јављају у битољским и демирхисарским селима: Прибилце, Пресил, Новосељани, Неготин, Загорич, Острец, Породин, Канино, Крстахор, Дихово, Нижо Поле, Братин Дол, Рамна, Доленци, Оризари, Секирани, Сухи Дол, Српци Паша, Ова Кечели, Ивановци, Свети Тодор, Кара Су, Негосил, Обедник, Црневци и Кишава.⁸¹ Пре Портине забране сва ова насеља била су словенска⁸² па је насељавање Арнаута, како турски извори називају Арбанасе, по свему судећи

⁷⁵ Београдски пашалук 1687-1739, 135-136.

⁷⁶ Р. Тричковић, *Лесковац у 18 веку (1683-1804)*, Лесковачки зборник 11. (1971), 12. (=Лесковац у 18. веку)

⁷⁷ Мартолоси су у Османском царству имали значајне пореске олакшице које су добијали у замену за разне врсте редарске и полицијске службе. Арбанаси мартолоси забележени су у изворима ван данашње Албаније у околини Охрида, Струге, Кичева, Битоља, Прилепа, Лерина и Костура. М. Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Источно Сарајево, 2005, 184-186, 234-239. (=Мартолоси у југословенским земљама)

⁷⁸ Евлија Челебија каже да у Битољу има нарочито много арнаутске ешкije, вероватно мислећи на мартолосе. Evli Çelebi, *Наведено дело*, 305.

⁷⁹ Порта је због устанака на Балкану 1687. хришћанима забранила приступ мартолоској служби. *Турски документи за ајдутство и арамиството кн. 2, (1650-1700)*, приредио А. Матковски, Скопје 1961, 120. (=Турски документи за ајдутство и арамиството 1650-1700); *Мартолоси у југословенским земљама*, 289-290.

⁸⁰ Марта 1704. године султановим ферманом је забрањено да Арнаути и хришћани буду пандури и мартолоси у Средњем, Десном и Левом рукаву Румелије, јер пљачкају становништво. Истим ферманом се наређивало да ту дужност преузму локални муслимани. *Турски извори за ајдутство и арамиството во Македонија (1700-1725)*, приредили Х. Калеша и М. Соколески, Скопје 1973, бр. 6, 8, 9. (=Турски извори за ајдутство и арамиството 1700-1725); *Мартолоси у југословенским земљама*, 289-240, 287-290, 239-240.

⁸¹ *Турски извори за ајдутство и арамиството 1700-1725*, бр. 6, 68, 75, 85, 86, 108, 113, 115, 116, 126, 133, 141, 147, 151, 155, 156, 166, 168, 176, 179, 186.

⁸² Раније арбанашко присуство забележено је само у селу Чекирци. *Турски извори за ајдутство и арамиството 1700-1725*, бр. 71, 72.

директна последица декрета.⁸³ Арбанси мартолови насељени у овим селима дошли су из данашње Јужне Албаније⁸⁴ из области Тоска, где је тада било, а и данас има православних Арбанаса, па су они који су дошли као православни изгледа временом пословењени.⁸⁵ Изузетак чини село Нижо Поле у коме су крајем 19. века забележени Арбанаси муслимани и православни.⁸⁶ Малобројне арбанашке колоније у околини Велеса⁸⁷ и Прилепа⁸⁸ вероватно су формиране у исто време када и насеља у околини Битоља.

Пре укидања мартолоског реда ову дужност су у Рожају такође вршили Арбанаси. Бивши ага рожајских мартолоса, извесни Ибрахим, сакупио је у првој половини 18. века 80 разбојника из Ругове и Дукађина и са њима напао тврђаву у

⁸³ Интересантно је да локално предање хришћана ставља насељавање Арбанаса у крај 18. и почетак 19. века. Истоветно датирање добила је и антропогеографија на основу набрајања предачких колена самих локалних Арбанаса. По локалној традицији у селу Орехову Арбанаси су прво били чувари села које су хришћани позвали средином 19. века, затим су отели земљу и стално се населили. У селу Породину локална традиција каже да је Арбанас, сеоски говедар, постепено доводио сународнике који су до краја 19. века потисли хришћане. За село Кишаву традиција каже да су се Арбанаси населили почетком 19. века. По казивању броја предачких колена Арбанаса из села Острец излази да су се доселили крајем 18. и почетком 19. века. Под условом да је постојао континуитет арбанашког живља у наведеним местима, антропогеографија и локално предање на које се она базира у овој области имају хронолошко размимоилажење од око 100 година. Ј. Трифуноски, *Битољско-прилепска котлина, антропогеографска проучавања*, Београд 1998, 119, 194, 202-204, 212-213.

⁸⁴ У селу Пресилу је 1721. забележен извесни Хусејин Колоња као сеоски првак, дакле досељеник из Колоње. *Турски извори за ајдуштвото и арамиството 1700-1725*, бр. 186.

⁸⁵ У селима: Новосељани и Иваневци, Брусник, Орехово, Свети Годор, Букри и Лафци крајем 19. века нису забележени Арбанаси, В. Кјнчовъ, *Македонија, Етнографија и Статистика*, Софија 1900, 236-241. (=Македонија, Етнографија и Статистика)

⁸⁶ Исто, 239.

⁸⁷ У Велешкој околини до 19. века била су само три арбанашка насеља. Горње и Доње Јаболчиште и Согље. Село Јаболчиште било је хришћанско дервенцијско насеље 1568, док је у Согљу те године забележено само једно муслиманско домаћинство. Насељавање у дервенцијско село показује да су Арбанаси наставили са тражењем привилегованих места за насељавање и на размеђу 17. и 18. века. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер на казите Костур, Серфице и Велес од 1568/1569, том. 7, књ. 2*, приредили А. Стојановски и Д. Горгијев, Скопје 1999, 383-384, 406-407.

⁸⁸ Године 1716. из елбасанског села Луник становништво се разбегло и населило на читлуцима у околини Прилепа и Битоља. У околини Прилепа Арбанаси у 19. веку насељавали села Црнилиште, Десово, Белушино, Нерово, Алдинце, Врбовце, Житоше, Браилово, Дреново, Саждово, Јекремово и Борино. Сва ова села осим Горњег Житоша, које је било мешовито хришћанско-муслиманско насеље, била су 1568/1569. хришћанска или опустела насеља, на самом западу казе, према Кичеву. *Прилеп и Прилепско низ историјата, књ. 1, од праисторијата до Првата светска војна*, уредник М. Апостолски, Прилеп 1971, 180. (=Прилеп и Прилепско); *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн. 2*, приредио А. Стојановски, Скопје 1988, 76-79, 83-84, 88-89, 93-94, 121-122, 131-135, 141-142, 163.

којој је до тада служио.⁸⁹ Могуће је да је један од таласа насељавања Арбанаса у ове крајеве такође последица укидања мартолоског реда.

Бечки рат и масовне миграције Срба ка северу 1690, у литератури назване Великом сеобом Срба, поклопиле су се са тренутком иступања арбанашких бегова и њихових војски сачињених од Арбанаса из Скадарског, Охридског и Елбасанског санџака као главних браниоца Османског царства, као и са демилитаризацијом мартолоса. Ипак, смена становништва није представљала одлазак Срба у маси, у једном тренутку и насељавање развојачених Арбанаса на пуста имања одмах потом, иако се упоређивањем ове две чињенице такав закључак сам намеће.

У огромне размере велике сеобе Срба и готово обесрбљеност косовско-метохијских предела 1690. године сумњали су још Јован Радоњић на почетку и Глигор Станојевић средином 20. века. Ова два историчара тврдила су да масовне миграције Срба 1690. године, које су захватиле Косово и Косовско Поморавље, Поморавље уопште, скопску, полошку и кумановску област, нису у већој мери захватиле руралне делове Метохије. Своју сумњу темељили су на основу стања ствари на аустријско-турском бојишту у време слома аустријског похода те године и брзине распада аустријске одбране, из чега произилази да Срби из околине Призрена, Пећи и Ђаковице у време масовне бежаније просто нису могли у већем броју⁹⁰ да напусте свој завичај.⁹¹ Историјски извори показују да је у 18. веку чак било и значајнијег насељавања Срба у Метохију из Старог Влаха⁹² и из Васојевића.⁹³ Насељавање хришћана из Демир Хисара, Преспе и Кичевије

⁸⁹ И. Шушевић, *Шикајет дефтери о Новом Пазару у 18. веку*, Новопазарски Зборник 9 (1985), 103.

⁹⁰ Мање и веће миграције у ближе, сигурније области сеоског становништва Метохије свакоко су се дешавале што потврђују и турски извори. На мукати Стари Влах је 1708. године забележено 450 избеглица из Херцеговине, Призрена и са Косова. Бежање сеоског становништва Метохије у маси преко Саве и Дунава мање је вероватно. Пре ће бити да су се на пресељење тако далеко од завичаја одлучивали богатији појединци и породице, свештенство и градско становништво, што је очито по поменима Срба из Метохије у Угарској. У 18. веку тамо се поименично помињу само Срби из Пећи, Ђаковице и Призрена у Будиму, Срему и Сент Андреји. *Београдски пашалук*, 168; R. Veselinović, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj 17. veka, privreda, društvo i narodni pokreti*, Novi Sad 1960, 84-85.

⁹¹ *О Арнаутима*, 40-50; Г. Станојевић, *Србија у време Бечког рата 1683-1689*, Београд 1976, 184; *Књига О Косову*, 121-124.

⁹² Услед напада Еугена Савојског на Сарајево 1697. старовлашка раја се распрснула. Њу је око Пећи и у Дукађинском санџаку населио на своје читлуке пећки паша. *Београдски пашалук*, 166-168.

⁹³ Још шездесетих година 19. века села Жач, Дреново, Гораждевац и Кијево у Метохијском Подгору рачуната су као села Васојевића. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2,

евидентирано је у исто доба и у суседном Пологу,⁹⁴ вероватно као последица притиска арбанашких тајфи. Десрбизација српских насеља Метохије заправо је текла постепено, константним потискивањем Срба од стране Арбанаса досељеника у размаку од четири века, што се може видети по етничкој слици из 1571, поменима досељавања Арбанаса по насељима у 17, списка католика на почетку 18, етничке слике из шездесетих година 19. века и етничког распореда на почетку 20. века.

У прилог тврдњи да догађаји из 1690. нису представљали толику катастрофу по српски етнос, како то обично представља историографија, јесу устанци Срба у Вучитрнском и Призренском санцаку 1717. и 1736. године, који показују да је српски етнос на Косову и у Метохији и педесет година након сеобе био довољно агилан и бројан да је могао да угрози турску власт устанцима.⁹⁵

Иако није потпуно опустошила Косово, Метохију, Полог, скопску околину и слив Јужне Мораве, сеоба је отворила простор за насељавање Арбанаса који су ове области плавили у неколико већих таласа.

Прво масовније усељавање Арбанаса након два века константног усељавања у мањим групама одиграло се након 1690, у последњој деценији 17. и у првих тридесет година 18. века. Масовност колонизације може се наслутити по списку католика у околини Ђаковице, Призрена, Пећи, у Дреници, на Косову и Косовском Поморављу, сачињеног од стране католичких пароха на тражење Конгрегације за пропаганду вере и на основу посредних података и предеоних пописа. Католичког становништва, односно Арбанаса католика било је тада у селима у околини Пећи,⁹⁶ Призрена,⁹⁷ Ђаковице, у Хасу,⁹⁸ Дреници,⁹⁹ и нешто

Београд 1903, бр. 2725. (=Стари српски записи и натписи); М. Анисимов, *Косово и Метохија в донесениях перваго русског вице-консула в Призрене Е. М. Тимаева (1866-1869)*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник књ. 3, Косовска Митровица 2010, 233.

⁹⁴ *Тетово и тетовско*, 199-202.

⁹⁵ *Београдски пашалук*, 296-297, 401.

⁹⁶ Као католичка села у околини Пећи 1726. године наводе се: Livoschia, Rauscichi, Slopecha, Loscianni, Grabonizza, Strelza, Libuscia, Cruscuzza, Rascichi, Turiacho, Borani, Borani Superiore, Catrodici, Vranovzi, Glogiani, Cesona, Selova? Dugogneva, Jablanizza, Lesciani, Lisciani (?), Pocesta, Trepovichia, Osdreni, Dubrava, Lubova, Prepada, Jablanizza, Hovlecha?, Ravdani, Calciani, Drenova и Vgela. Односно: Љевоша, Раушић, Злопећ, Лоћане, Грабовац, Стрелци, Љубуша, Крушевце, Рашић, Турјак, Барани, Горњи Барани, Котрадић, Врановац, Глојани, Ческо, Дугоњива, Јабланица (у Хвосну), Љешане, Почешће, Требовић, Озрим, Добриња-Дубово, Љубово, Пригода, Јабланица (у Подгору), Радовци, Каличани, Дреновац и Врело. (Убикација је извршена на основу географског распореда насеља.) Готово сва ова села налазе се у Хвосну, у равничарском пределу, што је

мање у Косовском Поморављу и на ужем Косову.¹⁰⁰ Већи део ових католика били су свежи досељеници будући да у већини ових насеља пре Бечког рата католици нису забележени. Католицизам новодосељених се није дуго одржавао будући да је процес исламизације био брз и константан па готово ни једно католичко арбанашко село из 16. века није опстало као такво до почетка 18. века нити су осамнаестовековна католичка села, осим у ретким изузецима, као таква дочекала 19. век.¹⁰¹ На основу поменутог списка и других извештаја католичких мисионара може се видети да се већи део породица одмах исламизовао или неко време живео

некарактеристично за рано арбанашко насељавање које се увек одвијало у планинским крајевима. У овом случају је очигледно у питању присилно насељавање покорених Климента на читлуке. Средином 18. века муслимана је било у Врелу, Љубовшти, Летини, Ратковцу, Луки, Љуболићу, Истинићу, Гораждевцу, Челопеку и Лоћанима. М. Јачов, *Списи тајног ватиканског архива 16-18. века*, Београд 1983, бр. 224. (=Списи тајног ватиканског архива); С. Димитријевић, *Један наш трговачки дневник из 18. века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 362-363, 369. (=Један наш трговачки дневник); Ј. Хадивасиљевић, *Тевтери Нишке митрополије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 60, 68. (=Тевтери нишке митрополије)

⁹⁷ Као села у којима је било католика 1726 наводе се: Sacisra, Tuppezzi, Budacova, Gravicezza, Blazza, Cramirozza, Capasi, Nisciori, Carvasaria, Pagaruscia, Doberdolan, Orlati, Sabelli, Glareva, Giurgevica, Perceva, Vernizza, Demanachio, Labuchieva и Cramovichi, односно: Саврово, Тупце, Будаково, Грашевце, Блаце (Блатица), Красмировце или Красмировце, Кабаш (Свети Петар), Нишор, Крвосерија, Пагаруша, Добродољане, Орлат, Забел, Игларево, Ђурђевик, Прчево, Врмнимо, Доманек, Лабићева, Кремовић. *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224.

⁹⁸ За списак католичких села у Хасу и око Ђаковице погледати : *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224.

⁹⁹ Као села у којима је било католика у Дреници убицирани су: Doberosivzzi, Sanovz, Ciubella, Rashinizza, Lauscia, Resalla, Polanza, Cottorri, Ternavci, Libonezi, Galizza, Dubovzzi, Domanechio, Goscizza и Cramirozza, односно: Доброшевац, Станковац, Чубрељ, Ракитница, Лауша, Резало, Пољанце, Которе, Трновце, Љубовац, Галица, Доманек, Кожица и Красмировац или Крајсмировци. Године 1715. помињу се у турским документима Арнаути из дреничких села Каменице, Забела, Нековца и Мирене. Пошто нису у списку католика ови Арнаути су већ били исламизовани. Дакле, Дреница је већ на почетку 18. века била добро насељена Арбанасима, па не чуди што девички јеремонах Герасим 1749. вапи због зулума Арнаута у околини манастира. *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224; *Београдски пашалук 1687-1739*, 273; *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 7807.

¹⁰⁰ Као села у којима је било католика у овим областима убицирана су 1726: Slacovzzi, Gadiscia, Slattina, Raovizza, Tolianovzzi, Miros, Muovzzi, Cernizza, Brascezza и Grazza, Artizza, Glanichi односно: Слаковце, Гадиш, Слатина (у Изморнику), Раховица, Талиновац, Мираш, Муховци, Церница и Брасаљце, Граце, Ариљача и Гланица. Неколико година касније и у селу Оклап забележено је присуство Арбанаса муслимана. Потомци Мустафе Хатиба из овог села чували су Мустафину тапију на купљено село из 1749. године. *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224; А. Урошевић, *Косово*, Приштина 2006, 259. (=Косово)

¹⁰¹ Само је село Требетница у коме су 1571. године живели Срби и католички Арбанаси опстало као потпуно католичко насеље до 19. века, као и село Дањани где је било муслимана у 16. веку, док је 19. век дочекало као латинско село. Село Крвосерија у коме су 1726. године пописане 2 католичке куће са 10 католичких душа, једино је у околини опстало као потпуно латинско село. Године 1746/1747. у селу Ратковцу које је као католичко пописано 1571. помињу се двојица Арбанаса: Хасан Коља и Осман Марко. Њихова имена казују да су свеже исламизовани. Иначе је село Ратковац у време Јастребова било потпуно муслиманско насеље. *Један наш трговачки дневник*, 362.

у тајном католичанству.¹⁰² За један број села су уместо *animi catollici* убележене *dome katolicii*, односно није пописан број католичких душа него католичких жена.¹⁰³ Уопште, број католика је стално варирао будући да су раније досељени примали ислам, а накнадно досељени долазили у католичанству.¹⁰⁴

Осим Арбанаса који су се насељавали као католици, насељавали су се и Арбанаси муслимани, па су околина Вучитрна, Приштине, Голак, Изморник и Скопска каза такође добили нове муслиманске, арбанашке становнике.¹⁰⁵ Изгледа да је Вучитрска или Митровачка Шаља¹⁰⁶ почетком 18. века доживела јаку колонизације истоименог фиса.¹⁰⁷ Ова тврдња произлази из пописа Ебубекир-бега из 1714 који је у пет кадилука Вучитрског санцака пописао 660 Арнаута, обвезника рупничког данка.¹⁰⁸ Мало пре овог пописа, 1708, кадија Новог Брда и Мораве жалио се вишим властима да Арнаути последњих година насељени у Новобрдском кадилуку пљачкају рају и ради похара упадају у рајинска села.¹⁰⁹

¹⁰² У селу Резалу у Дреници у 5 католичких кућа живело је 1726. године укупно 9 католичких душа, а у Орлату у 5 кућа 5 душа. Несразмера између броја кућа и броја душа је присутна готово у целом списку. *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224.

¹⁰³ У Хасу су у свим селима осим у Забелу пописане само католикиње. У католичкој призренској мисији у Добродољану и Пагаруши такође су пописане само жене, исти је случај у готово целој јањевској парохији. *Списи тајног ватиканског архива*, бр. 224.

¹⁰⁴ Тридесетих година 18. века скадарски паша је расељавао бунтовна племена своје области и силом их насељавао у околину Ђаковице. Није познато које су вероисповести били ови нови досељеници, али су свакако мењали затечене конфесионалне односе. В. Винавер, *Дубровник и Турска у 18. веку*, Београд 1960, 33. (= *Дубровник и Турска*)

¹⁰⁵ Године 1714. јављају се жалбе на новодосељене Арбанасе у Приштинском, Скопском и Вучитрском окружју који пљачкају и угњетавају рају. *Београдски пашалук*, 352.

¹⁰⁶ Године 1604, у селима будуће Шаље није забележено присуство Арбанаса. Сеоско становништво је тада било или српско православно или српско исламизовано. Ипак већ тада су села Страна и Раслине (Можда данашње село Рашане) била муслиманска насеља. Могуће је да су исламизовани Срби у поменутиим селима у наредна два века арбанизовани, будући да су у 19. веку ова села била арбанашка насеља. *Opširni popis Bosanskog Sandžaka iz 1604. godine sv. 2, S. Vuzov i L. Gazić, Sarajevo 2000, 20-21, 41. (Opširni popis Bosanskog Sandžaka)*; Д. Елезовић, *Дмитровица и околина почетком 17. века: Историјски пресек на основу османског пописа из 1604. године*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 3, Косовска Митровица 2010, 177-180.

¹⁰⁷ И антропогеографија, овог пута исправно, ставља насељавање Арбанаса у ову област крајем 17. и почетком 18. века. А. Урошевић, *О Косову*, Приштина 2001, 51-55. (= *О Косову*)

¹⁰⁸ *Београдски пашалук*, 300. Иначе су у Вучитрској Шаљи Арбанашка села груписана око некадашњих рудокопа. Насељавање муслиманских, односно свеже исламизованих Арбанаса извршено је 1702. године. Те године пећки Ходерверди-паша писао је Порти из Пећи да је већина католика примила ислам и тражио земљу за њихово насељавање. Порта му је наложила да их насели на опустела имања раје у Вучитрском санцаку одузевши право исељеној раји да се врати на своја имања. *Косово и Метохија у српској историји*, уредник Р. Самарцић, Београд 1989, 144. (= *Косово и Метохија у српској историји*)

¹⁰⁹ *Београдски пашалук*, 350.

Дакле, око већ постојећих католичких арбанашких колонија у Трепчи¹¹⁰ и околини Новог Брда су се на рударске баштине населили нови Арбанаси, дошљаци у Метохију, а уз њих можда и дотадашњи мартолози чувари рудника. И у Полог је дошло до већег насељавања Арбанаса у исто време. У писменом ујемчењу о гоњењу хајдука које су прваци села Тетовске казе дали 1751. као јемци за добар број села се јављају виђенији муслимани.¹¹¹ Већи број ових села била су потпуно арбанашка у другој половини 19. века.¹¹²

Најдаљи досег арбанашког насељавања на северозапад, спроведен у првој половини 18 века, у крајеве око Рожаја, Плава, у Штавицу, на Пештер и околину Новог Пазара и Сјенице резултат је делимично принудне миграције, а делом самосталних арбанашких сеоба изазваних демилитаризацијом мартолоса.

Између 1718-1728. католика је било у селима: Оливеровиће, Расно, Тузиње, Међугор, Растеновиће, Крња Јела, Драгаљевина, Угао, Лескова, Браћак, Деврш, Шароње, Брњица, Штавље, Цветановиће, Дружиниће, Дуга Пољана, Росуље, Бучје, Делимеђе, Глухавица, Гуцевиће, Жирче, Ковачи, Паљево, Крушево, Лукари, Јаничари, Мекиње, Долац, Мелаје, Малин-Дубрава, Шпиљане, Баћ, Његуши, Заврта, Богај, Врбица, Гусница, Башча, Црниш и у самој тврђави Рожај.¹¹³ Принудну сеобу дела католичког племена Климента на Пештер извео је на размеђу 17. и 18. века пећки паша Ходаверди Махмудбеговић. Он је покорио бунтовно и пљачкашко племе Климента које му је угрожавало област, након чега је један његов део силом преселио на своје личне поседе на Пештеру, док је остатак населио у Хвосно. Део Климента са Пештера се неколико година касније пробио назад у Скадарску Малесију, део је са патријархом Арсенијем IV

¹¹⁰ У Трепчи је још 1584. живело 400 католика. Наведено је да су се Арбанаси католици и пре тога насељавали у Трепчу, јача колонизација у току 17-18. века могла је да арбанизује католике другог порекла у овом месту. Д. Елезовић, *Дмитровица и околина почетком 17. века: Историјски пресек на основу османског пописа из 1604. године*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник књ. 3, Косовска Митровица 2010, 180.

¹¹¹ *Турски извори за ајдуството и арамуството во Македонија (1725-1775)*, приредио А. Матковски, Скопје 1979, бр. 127, 129.

¹¹² У питању су села Богиње, Гермо, Дебреше, Добридол, Ђурђевиште, Желино, Здуње, Камењани, Ломница, Доње Палчиште, Пирог, Порој, Равен, Речане, Речица Мала, Речица Голема, Србиновци, Топлица, Форино и Чегране. *Македонија, Етнографија и Статистика*, 210, 212-214.

¹¹³ М. Лутовац, *Рожаје и Штавица*, Београд 1960, 350. (=Рожаје и Штавица); Б. Петковић, *Наведено дело*, 394-397.

Јовановићем отишао у Срем 1737. године, док је остатак племена на Пештеру убрзо прихватио ислам.¹¹⁴

Остали католички и муслимански Арбанаси, односно њихов већи део, самостално се пробијао на северозапад и прво пљачкао, а затим насељавао у хришћанска и муслиманска места у Рашкој области. На ову групу Арбанаса се раја Старог Влаха жалила Порти 1720. године, наводећи да нема мира од Арнаута и Црногораца који јој пљачкају стоку. Следеће године виновници из Призренског санџака угњетавали су рају кадилука Трговиште, одузимали јој новац и бесплатно удузимали храну, услед чега је створена опасност од разбегавања становништва.¹¹⁵ Зависно од повезаности и даљине од јачих арбанашких етничких језгра ови досељеници су се словенизовали или опстајали као Арбанаси док су сви без изузетка примили ислам.¹¹⁶ Исламизовани Арбанаси у Сјеничком пољу, у околини Новог Пазара и у Штавици словенизовали су се током 19. века док су Арбанаси у околини Плава и Рожаја углавном очували арбанашки језик и етничке карактеристике.

Следећи већи талас арбанашког насељавања наступио је након Аустријско-турског рата 1737-1739. и поред миграцијом већ захваћених области, кретао се ка североистоку, обухвативши Топлицу, Пусту Реку, Косаницу, по свој прилици и долину Моравице. Истовремено, на југу је велика арбанашка миграција захватила крајеве око Кичева.

Веће исељавање Срба из Топлице током и након овог рата је евидентно у изворима¹¹⁷ док се за арбанашко насељавање у поједина села Горње Топлице рат и

¹¹⁴ *О Арнаутима*, 61-77.

¹¹⁵ И. Шушевић, *Новопазарска тврђава у Мале дефтерима*, Новопазарски зборник 5 (1981), 37.

¹¹⁶ Године 1765. у Плаву је било 12 католичких кућа, у Грачаници код Гусиња 8 католичких кућа, у Месници, у Ђуриновићу и Драгуловцу код Рожја по једна. У 19. веку у овим местима уопште није било католика. *Римска курија*, 657.

¹¹⁷ Ратне операције у Аустријско-турском рату 1737-1738. водиле су се у долини Топлице, па је Аустријска војска и српска милиција под борбом прошла долином Топлице кроз Куршумлију до Подујева. Српско становништво се по свему судећи повукло за Аустријанцима, јер се 1738. године у сремским селима и у Сремским Карловцима налазио приличан број људи пребеглих из околине Прокупља. Капетан Радослав Костић Прокупац у својој чети имао је 267 људи досељених са породицама из Топлице. Планирано је да они буду насељени у село Јарак. Ови „Прокупци“ су вероватно били људи из прокупачких и куршумлијских села. М. Костић, *Устанак Срба и Арбанаса против Турака у Старој Србији 1737-1739. и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва 7-8 (1930), 216-217; С. Гавриловић, *О насељавању Српске милиције и Климената у Срему*, Историјски часопис 9-10, (1960), 249-258; Н. Т. Петровић, *Арсеније IV Јовановић*, необјављена докторска дисертација, Београд 2012, 105-106.

исељавање Срба могу узети као *terminus post quem*.¹¹⁸ Наиме, године 1734. као јемци за дуг прокупачке цркве наводе се Срби из околних топличких села. Међу осталима, као јемци се наводе и Срби из села Девча, Драгуша, Ђуревац, Џигољ, Коњуша, Костеница, Крушевица, Меровач, Музаћ, Поличинац, Потурђија, Претежана, Пркаштица, Рашица, Расинац, Горња Речица, Горња Сврача, Горња Трнава и Шишмановац.¹¹⁹ Сва ова села до 1854. године била су потпуно арбанашка насеља, што говори да након 1734. године долази до нестанка српског становништва услед арбанашког притиска. То потврђују и турски извори. Већ педесетих година 18. века јављају се жалбе Порти меџлиса Прокупља, Крушевца, Ужица, Параћина, Ражња, Алексинца и Карановца на Арнауте дошљаке. У жалбама се каже да Арнаути дошљаци нападају рају, бешчасте је и пљачкају, док раја не побегне, затим улазе у рајинске куће, насељавају се, па настављају са пљачком по околини.¹²⁰ Становници Прокупља тражили су 1755. године од Порте повратак дошљака Арнаута у њихова стара места, док се раја прокупачког села Брестовца 1757. године жалила на нападе Арнаута.¹²¹ Жалбе нису уродиле плодом, јер су и крушевачки санџакбегови у овом периоду такође били Арбанаси који су у циљу остваривања личне власти, окупљали око себе одреде арбанашких војника¹²² насељавајући их по селима.¹²³ Навала арбанашких племена се наставила па је крушевачки санџакбег Исмаил-паша смењен са положаја 1773. године пошто није успео да протера арбанашка племена из Прокупачког кадилука.¹²⁴ Последица најезде и невољности или немогућности турских власти

¹¹⁸ Под управу католичког мисионара Јањева потпадали су 1726. Прокупље, Куршумлија и Пуста Река, што значи да је насељавање отпочело и пре рата 1737-1739. Католика је по свој прилици било занемарљиво мало будући да нису имали посебног мисионара и да су духовно припадјели под прилично удаљено Јањево.

¹¹⁹ *Стари српски записи и натписи*. 2, бр. 2625. И у тефтеру Нишке митрополије 1728/1729. помињу се Срби у доцније арбанашким селима Претрешњи, Претежани, Драгуши, Ђуревцу и Црнатову. *Тевтери Нишке митрополије*, 46-47.

¹²⁰ *Лесковац у 18 веку (1683-1804)*, 12.

¹²¹ *Исто*, 12-13.

¹²² Исмаил-бег крушевачки санџакбег је са ајанима Крушевца, Куршумлије и Прокупља четрдесетих година 18. века формирао одред од 150 Арбанаса са којима је крстарио по селима. Иначе је био окружен арбанашком војском као и његов наследник Арслан Али-бег. Р. Тричковић, *Крушевачки санџакбегови у 18. веку*, Крушевац кроз векове, зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. Октобра 1971. у Крушевцу, уредик А. Стошић, Крушевац 1972, 87-89. (=Крушевачки санџакбегови)

¹²³ Читлук у селу Рожану код Прокупља санџакбег Арслан Али-бег продао је групи Арбанаса четрдесетих година 18. века за 50 гроша. *Крушевачки санџакбегови*, 87.

¹²⁴ *Исто*, 90.

да спрече упаде је формирање нуклеуса арбанашке Топлице. У периоду између 1766. и 1783. године стално насељени муслимани и Арбанаси¹²⁵ се помињу у селима: Барбатовач, Белољин, Блаце, Вишесело, Вршевац, Гргуре, Драгуша, Коњува, Кутловац, Лозња (засеок села Крчмара), Меровач, Пачарађа, Плана, Плочник, Прекадин, Прекопуце, Сагоњеве, Топоница и Црквица.¹²⁶ Иначе, по традицији топличких Арбанаса места арбанашке „кабиле,“ односно места у која су прво дошли па се након тога раширили су Плана и Гргуре.¹²⁷ Да је Топлица већ осамдесетих година 18. века била добрано насељена Арбанасима сведочи и извештај аустријског уходе Фрање Миханића који је прошао Топлицом 1783. године. Он каже да је Куршумлија мало муслиманско-албанско село и да је цео простор Топлице насељен Арбанасима познатим по грабежљивости, лоповлуку и пљачки.¹²⁸

Кичевију је, судећи по живом предању Арбанаса и хришћана, арбанашка поплава захватила за време рата 1737-1739, када су дебрски бегови искористили рат и мобилизацију да опљачкају и похарају хришћанска села. Борци бегова, дебарски и матски Арбанаси, населили су се око већ постојећих арбанашких нуклеуса у овој области, нарочито око Зајаса и Тујина.¹²⁹ Предање не треба сасвим одбацити, будући да је арбанашка сеоба двадесет година раније захватила области око Битоља, Прилепа и Велеса. Могуће је да је развојачење мартолоса и овде имало већег утицаја на насељавање, али да су пљачкашки походи оставили више трага у народном сећању, које је долазак Арбанаса у блиском временском размаку везало за један значајнији догађај.

Миграције Арбанаса су се наставиле кроз цео 18. век, готово у свим правцима. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 18. века племе

¹²⁵ Као дужници дубровачког трговца Ђуре Хице помињу се 1766-1783. у селу Сагоњеву Ђон и Осман Ђон, свакако католички Арбанас и његов исламизовани син. Муслиманско становништво готово свих топличких села до средине 19. века чинили су Арбанаси што индикује да су и њихови преци пре сто година били Арбанаси, мада треба имати на уму и да је у селима нахија Прокупље, Дубочица и Куршумлија у 16. веку исламизација врло узела маха. Могуће да је у одређеном степену дошло и до арбанизације већ присутног исламизованог српског становништва. Р. Костић, *Трговачки тештер дубровачког трговца Ђуре Хице, попис дужника*, Нишки зборник 15 (1985), 135,138; *Становништво Крушевачког Санџака* 59.

¹²⁶ Р. Костић, *Наведено дело*, 135-142.

¹²⁷ *Косово*, 80. Иначе је највећи број Арбанаса 1766-1783. поменут управо у блиској околини ова два значајнија места.

¹²⁸ Д. Пантелић, *Војно-географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА 82, Београд 1936, 17-19. (*Војно-географски опис Србије*)

¹²⁹ Т. Смиљанић, *Кичевија*, Београд 1935, 376-379, 381-383, 385-386.

Маврик, односно фис Соп, из околине Пећи, завео је страховладу у Крушевачком Санцаку. Арбанаси овог фиса пљачкали су рају и путнике и узапћивали друмове, у толикој мери да је 1771. године издат ферман о њиховом протеривању у Пећ. Маврићи се нису покорили,¹³⁰ већ су по свој прилици искористили ратове Царства 1768-1774. и 1788-1791. да се потпуно учврсте и населе у Изморнику, долини Моравице и Кумановско-Прешевској Црној Гори, Пустој Реци, на Голаку и у Лабу.¹³¹ Управо у време дивљања племена Маврик помињу се Арбанаси муслимани у селима Миратовцу,¹³² Никуштаку и Норчи, у околини Прешева¹³³ 1750-1782. године.

Најсевернији досег арбанашке миграције крајем 18. века биле су паланке у Србији: Алексинац, Чачак, Карановац, Баточина, Трстеник и Ћуприја.¹³⁴ Арбанасе је у тим паланкама Први српски устанак затекао као припаднике гарнизона са породицама и само је устанак спречио њихово ширење по селима у околини.

Док се одвијала миграција ка северу и истоку трајало је попуњавање већ колонизованих јужних области. Тако је године 1764. католичка мисија у околини Ђаковице констатовала свеже колоније Арбанаса католика, који се спуштају са планина због глади, и одмах прелазе на ислам, а затим потискују са имања Србе и Латине;¹³⁵ четири године касније у околини Јањева констатовано је сто нових арбанашких породица.¹³⁶ Ако се ова два податка доведу у везу може се са разлогом претпоставити да су нови усељеници у Метохију потискивали нешто раније придошлице, независно од вере којој су припадали, и да је снага једног фиса терала други на нове сеобе. Индикативно је што су фисови Климента и Шкрелъ, најмалобројнија и у том тренутку најслабија арбанашка племена на Косову и у Косовском Поморављу, у Топлици, најдаљем арбанашком етничком

¹³⁰ Лесковац у 18 веку, 12-13.

¹³¹ Изгледа да је у ово време формирано насеље Маврић у Лабу.

¹³² Римска курија, 652.

¹³³ Турски извори за ајдутството и арамистството во Македонија књ. 5, (1775-1810), приредио А. Матковски, Скопје 1980, бр. 23, 70. (=Турски извори за ајдутството и арамистството 1775-1810) Године 1782. између села Липкова и Лопате у Кумановској Црној Гори опљачкани су трговци из Битоља. Исто, бр. 52. Ова два села у 19. веку су арбанашка насеља, позната по пљачкашким подухватима по околини па се може сумњати да су Арбанаси живели и у њима.

¹³⁴ В. Винавер, Турско становништво у Србији за време Првог српског устанка, Турци у Србији до устанка, Историјски гласник 2 (1955), 48. Т. Вукановић, Становништво у Србији у доба првог српског устанка (1804-1813), Наше Стварање бр.34, 1-2, Лесковац 1987, 161. Б. Храбак, Арбанашке студије 1, Београд 2005, 7-8.

¹³⁵ Римска курија, 654.

¹³⁶ Исто, 570.

досегу, чинили значајан део арбанашког становништва.¹³⁷ Њих су по свој прилици потискивали јачи фисови, што се види из родовских традиција који као место ранијег насељења наводе области где припадника њиховог фиса готово да није било.¹³⁸ Масовна колонизација из данашње Албаније, потискивање Срба и међусобно потискивање фисова потпуно су променили етничку слику јужних српских области. По речима скопског надбискупа Матије Масарека из 1764. године, у последњих двадесет година Арбанаси муслимани су напунили градове, на све стране по селима потисли Србе и католике, тако да је сваки закутак препун потурчених Арбанаса.¹³⁹ О етничким променама сведочи и податак да су у Ђаковици католичке богослужбене књиге на српском језику биле некорисне будући да нико више тај језик није разумевао.¹⁴⁰ И српски патријарх Василије Бркић писао је 1771. године да је околина Призрена готово остала без хришћанског народа и да су након српских устанака “*населени се Албанези и стаан Турками*”, односно да су се населили Арбанаси који су се убрзо исламизовали.¹⁴¹

Описану имиграцију Арбанаса у 18. веку могуће је пратити само у географским оквирима, и то делимично, односно констатовати која су села и пределе Арбанаси заузимали. Поузданих бројчаних података о досељеном становништву за сада нема, изузев броја католичких кућа и душа. Ови бројеви су готово бескорисни, пошто су бележени у јеку исламизације, па је немогуће утврдити колико је Арбанаса конвертирало, односно колико је Арбанаса у ком месту приликом пописа укупно било.

Турска централна власт, која готово да није ни постојала у Румелији у другој половини 18. и на почетку 19. века, покушавала је бератима, ферманима и уопште наређењима, да заустави у првом реду пљачкашке походе, али и ширење

¹³⁷ У Лабу и Новобрдској Кривој Реци уопште није било Арбанаса који припадају овом фису, док су на географском Косову Климентима припадала 3 рода, Шкрељима један, у Горњој Морави и Изморнику осам Климентима, а Шкрељу један. Повратна арбанашка струја из Топлице и Косанице у овим областима бројала је 45 клименташких родова и 27 родова који су припадали фису Шкрељ. А. Урошевић, *Етничке промене на Косову током турске владавине*, Београд 1987, 19, 23, 27, 29. (=Етничке промене)

¹³⁸ Р. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877-1878*, Београд 1957, 73.

¹³⁹ *Римска курија*, 658.

¹⁴⁰ *Исто*, 659.

¹⁴¹ И. Руварац, *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год. 1771. Српским патријархом Василијем Бркићем*, Споменик СКА 10 (1891), 53.

Арбанаса као бунтовног елемента по Румелији. Међутим, будући да су наредбе о забрани преласка Арнаута у Румелију понављане више пута у периоду 1793-1801.¹⁴² и да су по свој прилици бивале суспендоване у тренуцима када је Царству била потребна војска, као и да Царство није располагало снагама које би затворило пролазе, наредбе нису дале готово никаквог резултата.

Локални моћници, пашалари са Косова и Метохије водили су током целог 18. века мале личне ратове, а мање значајни бегови и аге, па и представници царске власти, мутесарифи, забити и ајани предводили су мање или веће пљачкашке одреде харајући једни другима читлуке и тимаре насељене хришћанским становништвом. Војску су мобилисали међу Арбанасима из Арбаније и Метохије, што је само увећавало размере колонизације Арбанаса.

Размере анархије у Метохији у 18. веку добро осликава улога представника царске власти у организацији похода арбанашких пљачкашких тајфи из скадарског, матског и дукађинског предела.¹⁴³ У околини Призрена и Ђаковице 1750. године рајинска села су харале арбанашке тајфе у организацији призренског мутесарифа,¹⁴⁴ док су 1765. рају села Становце¹⁴⁵ у Вучитрнском санцаку опљачкали арбанашки разбојници по упутима дукађинског мутесарифа.¹⁴⁶ Бивши ђаковачки мутесариф је 1776. сакупио 8000 Арбанаса из скадарског и дукађинског краја и похарао бројна рајинска метохијска села, између осталих Дечане и Моглицу.¹⁴⁷ Дебарски бегови и ајани организовали су 1792. године пљачкашки поход арбанашких банди на Прилепску казу и Маријово.¹⁴⁸ Сличан пљачкашки поход на Прилепску казу припреман је и 1800. године међу Арбанасима Горњег и Доњег Дебра.¹⁴⁹

На крају треба рећи нешто и о разлозима појаве великог броја Арбанаса расположених за одазивање у пашинске војске и миграцију из Скадарског,

¹⁴² *Турски извори за ајдутството и арамиството 1775-1810*, бр. 148, 150, 163, 165, 177, 185, 190, 195, 206, 209; *Турски документи за македонската историја 1800-1803*, књ. 1, приредио П. Џамбазовски, Скопје 1951, бр. 15, 16, 21. (= *Турски документи за македонската историја*)

¹⁴³ О анархији у првим деценијама 18. века видети: *Косово и Метохија у српској историји*, 144-149.

¹⁴⁴ *Турски извори за ајдутството и арамиството 1725-1775*, бр. 116.

¹⁴⁵ Вероватно је у питању село Станковце у Дреници.

¹⁴⁶ *Исто*, бр. 177.

¹⁴⁷ *Турски извори за ајдутството и арамиството 1775-1810*, бр. 10, 11, 12.

¹⁴⁸ *Исто*, бр. 143.

¹⁴⁹ *Турски документи за македонската историја 1*, бр. 24.

Елбасанског и Охридског Санџака. Најважнији су географско-привредни и антрополошки узроци: Арбанашки санџаци представљали су углавном планинске области чија привреда није могла да исхрани становништво, док су са друге стране, племенска организација и стални племенски сукоби који су из ње проистицали, захтевали од сваког мушкарца да буде ратник. Стање константног међуплеменског сукоба терао је слабија братства и породице на сеобу, а ратничко искуство и прочутоост Арбанаса као изврсне пешадије, племенским вишковима нудило сигурно запослење у разним војскама на разним крајевима Медитерана и Балкана. Арбанаси са Химере служили су 1735. године у наpolitанској армији, Миридити су се у већим групама најмили као пратња влашких и молдавских бољара, дебарски Арбанаси као војска алжирског даје, а 1785. године забележен је одлазак 300 Арбанаса чак у Акру на службу тамошњем паши.¹⁵⁰

Анархија и сукоби пашинских династија који су отпочели почетком 18. века само су поспешили миграције. Дотадашњи међуплеменски сукоби су више представљали пљачкашке походе на крда стоке, сукобе око пашњака и извора и односили су релативно мало живота. Сукоби паша донели су нови тип меркантилистичког ратовања, а самим тим и већа разарања. Паше и бегови су у циљу економског уништавања противника у Арбанији и Метохији једни другима палили и уништавали читлуке, села, градове и читаве области. Погореоци су стога били принуђени на миграцију, формирање пљачкашких тајфи и уписивање у ратничке дружине.¹⁵¹ Талас арбанашке најезде на исток поклопио се хронолошки са појавом константних пашинских и беговских сукоба.

Значајније арбанашке миграције на исток почеле у дакле још у 16. веку и опсег и досег њихових миграција растао је пропорционално са слабљењем централне власти у Османском Царству. Зенит масовних арбанашких миграција настао је у време коначног учвршћивања локалних моћника на Косову, Метохији, у Поморављу, Пологу и у долини Вардара осамдесетих година 18. века. Сломивши бегове и ајане у својим областима и учврстивши једном своју власт сваки у својој области, пашалари су зауставили пљачкашке походе арбанашких тајфи старајући се о економији својих области. Већ насељене и скућене Арбанасе су користили као мобилизациону базу за личне војске контролишући их лакше и

¹⁵⁰ Л. Г. Арш, *Наведено дело*, 28.

¹⁵¹ *Исто*, 66-67.

боље него што је то могла власт из Цариграда. Арбанашко јаче етничко ширење тиме је за неко време заустављено.

Жвакарина и крвнина

Распадање класичних институција и зацаривање анархије у Османском царству одвијало се у сенци перманентне економске кризе која је обележавала историју империје од половине 16. века, па је понекад тешко разлучити да ли је неред изазивао економску кризу или је она била последица нереди. У сваком случају, терет издржавања расклиманог државног апарата, осамостаљених паша и приватних војски падао је на невојничко, на Балкану углавном хришћанско становништво Царевине.

Чести ратови 17. и 18. века, за које Царство обично није имало довољно новца, изискивали су потребу за брзим пуњењем државне касе, па је Царство врло рано почело да прибегава давању пореза у закуп, такозваном илтизму. Како је пуњење државне касе путем закупа, тренутном инкасацијом новца закупника, што је било приоритет у тренутку рата, утицало на становништво нека послужи пример из 17. века, док је Царство колико-толико било консолидовано. Извесни спахија је 1657. закупио цизију у Тетовској кази од државних власти за непознату суму, спахија је своје право уступио двојици Јевреја за 256000 акчи, док су ови подзакупци своје право продали даље за 560000 акчи. Оваква трговина је створила неколико посредника између државе и обвезника, јер је сваки подзакупац гледао да наплати своје улагање и притом заради. На крају је хришћанска раја цизију у најмању руку плаћала дупло.¹⁵² Закуп пореза је убрзо постао правило без обзира да ли је држава била у рату или није.

Поред харача-цизије на рају су падали и ванредни намети које је Царство од краја 16. века све чешће расписивало, па су средином 17. века постали све мање ванредни, а притом све разноврснији, док су по износу постали већи и од царских и од спахијских давања раје заједно.¹⁵³ Број ванредних намета држави се

¹⁵² *Тетово и Тетовско*, 181-182.

¹⁵³ Године 1705. ванредни порези авариз и нузул, који су били распоређени на неколико породица-авариз кућа, износили су 980 акчи, први 350, други 630, по авариз кући, док је харач, односно цизија износила 350 акчи по харачкој глави, а дажбина спахији испенца пењала се у 18. веку до

од 20, колико их је било у 17. веку, попео се на 97 до 1839. године. Ванредни порези су расписивани по потреби султанске касе за било шта, па су тако чак три ванредна намета расписана као порез на ваздух. Висина ових дажбина зависила је као и у случају харача од грамзивости закупаца, подзакупаца и непосредних убирача, новчане вредности и тренутне потребе државне власти.¹⁵⁴

Све осамостаљенији провинцијски управници санџакбегови почели су још од 17. века да расписују разне дажбине на становништво своје области у циљу издржавања личне пратње и двора или војске у годинама ратова. Порези су расписивани у натури и новцу за зоб, храну, конак, пратњу и разне друге ствари, мада су уопште називане вилајетским порезом. Држава је ове порезе све до почетка 18. века посматрала као нелегалне, али је изузев инцидентних случајева затварала очи пред њиховом појавом, све док нису ферманом признати као легални порези у корист провинцијске власти почетком 18. века.¹⁵⁵ Као у случају свих осталих пореза и ови порези су закупцима и убирачима давали прилику за зараду. Приликом провере рачуна прикупљача ванредних намета у Београдском пашалуку 1752. установљено да је од 290228,5 гроша рајиног двогодишњег дуга у пашалуку за овај порез, зулумом и махинацијом навучено 200000 гроша.¹⁵⁶

У непосредној вези и пропорционално са урушавањем моћи централне власти и пропадањем економије у Османском Царству одвијао се процес читлучења. Авдо Сућеска дефинише овај процес на следећи начин: „У економско-правном погледу чифлучење је представљало облик извлашћивања непосредних произвођача (раје) од стране различитих слојева османског друштва-спахија, јањичара и имућнијих градских слојева, у условима формалног постојања тимарског система.“¹⁵⁷ Класични османски правни систем је рајетину под одређеним условима гарантовао могућност да располаже својим поседом (баштином или чифтом) док је са друге стране спахији дозвољавао да свој посед,

270 акчи. Треба имати на уму да су авариз и нузул била два константна и главна ванредна намета и да је предочена висина била она коју је прописала држава, односно њихова права висина расла је пропорционално са бројем закупаца. А. Сућеска, *Promjene u sistemu inzvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku i pojava nameta tekalif-i şakka*, Prilozi za orijentalnu filologiju 10-11 (1960), 75-113; *Тетово и тетовско*, 156-157; Р. Тричкових, *Читлучење у Београдском пашалуку*, Зборник Филозофског факултета 11 (1970), 530. (= *Читлучење у Београдском пашалуку*)

¹⁵⁴ *Ajani*, 63.

¹⁵⁵ *Исто*, 67-73.

¹⁵⁶ *Читлучење у Београдском пашалуку*, 538.

¹⁵⁷ *Ajani*, 53.

спахијски хас, прошири баштином коју је рајетин напустио. То је отворило врата читлучењу пошто је спахија на напуштену рајинску баштину насељавао рају са стране и наметао јој веће обавезе него раји на свом тимару.¹⁵⁸

Однос спахија-раја спадао је дакле у јавно-правни однос који је био условљен државним законима, док је однос читлук сахибија-раја био приватно-правни однос и био је условљен само вољом читлук сахибије и нуждом чифчије који је у чифчијски однос ступао. Рајетин на спахилуку давао је спахији само онолико дажбина колико је прописано државним законом-новчану дажбину испенцу, десетину од жита и махунарки и неколико мањих ресума. Уз то, рајетин је наследно располагао својом баштином докле год ју је орабитавао и плаћао дажбине, био је законски заштићен од терања са имања и слободан да спахилук напусти уколико то жели. Рајетин на читлуку давао је онолико колико му читлук сахибија наметне, а притом није располагао земљом на којој је живео и коју је обрађивао, већ је имао статус сличан наполичару. Једина сличност са рајом на читлуку била је у томе што је чивчија могао да напусти читлук уколико је то желео.¹⁵⁹

Читлук сахибији је чивчија зависно од краја до краја давао деветину, петину, трећину или половину од жита и поврћа и одређени део од свих осталих аграрних производа изузев стоке. Поред ових давања чивчија је био дужан и да пружа радну ренту на ораницама и ливадама господара, при чему је број работа, односно учесталост кулука, зависно од воље господара.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ajani, 53; Л. Ставријанос, *Наведено дело*, 135-136; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume I: 1300-1600*, sd. By Н. Inalcik with D. Quataert, Cambridge University Press 1994, 108-109, 117-118. (= *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*)

¹⁵⁹ О правима и обавезама раје и спахије видети детаљније: Б. Недељковић, *Историја баумтинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936, 91-116; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600-1914*, volume 2, sd. By Н. Inalcik with D. Quataert, Cambridge University Press 1994, 103-120, 448-451.

¹⁶⁰ Будући да је однос чифчија-читлук сахибија био приватно-правни однос, дажбинске и радне обавезе, као и правни статус, разликовао се од краја до краја и од читлука до читлука. У селу Тршићу читлук сахибији се на пример крајем 18. века давала деветина од жита, сена и поврћа и извесна такса на масло, тежину и пасуљ. Осим тога, кулучило се на пољу, секла су се и носила дрва. Чивчијска имовина, куће и зграде припадале су чивчији и он је њима могао слободно располагати. У селима околине Куманова, Прешева и Скопља, читлук сахибији се почетком 19. века давала четвртина или половина од свега сем стоке и даван је повремен порез у радној снази-кулук. У овим крајевима чифчије су условно располагале кућом и зградама док су живеале на читлуку. Нису их могли продати и поклонити, а у случају одласка чифчије оне су остајале у поседу читлук сахибије. У нишком крају пре устанка 1835. године читлук сахибије су изгледа покушале да подигну деветину од производа која је до тада била уобичајена. Поред тога, узимали су 2 ½ оке масле, захтевали кулук и потраживали разне ситне ресуме. В. Карацић, *Живот и*

Процес почитључавања раје отпочео је да се одвија у Царству у другој половини 16, снажан замах добио је у 17, док је у 18. веку доживео свој врхунац. Треба рећи да је читлечење притискало рајинску баштину у различитим областима у различито време. У целој долини Вардара, процес читлечења почео је већ крајем 16,¹⁶¹ а окончао се у 17. веку,¹⁶² док је Косово и Метохију, Поморавље и Шумадију погодио у 18. веку. Разлози појаве преласка рајетина са сигурнијег и јефтинијег живота на тимару на несигурнији, и на први поглед, дажбинама оптерећенији, живот на чифлуку у случају Вардарске долине у 17. веку, лежи у перманентној економској кризи и опадању султановог ауторитета. Носиоци војних функција, спахије и јаничари, као и њихова покретна и непокретна имовина били су изузети од плаћања ванредних и вилајетских намета, па је насељавање на читлук читлук сахибије спахије или јаничара аутоматски рајетина ослобађало од ових дажбина.¹⁶³ Раја ван читлука овим је бивала оптерећивана све више, будући да је одласком суседа на читлук порески терет падао на њу, па је излаз тражила или у бежању са поседа или у задуживању. У оба случаја рајинска баштина долазила је у руке читлук сахибије, зеленаша или спахије који је напуштену земљу придодавао свом поседу и тако стварао читлук. Овакво стање ствари довело је до тога да готово цела географска Македонија и велики делови данашње Републике Македоније буду почитлучени до краја 17. века.¹⁶⁴

Крај 17. и 18. век донео је Царству анархију и све већу несигурност имовине и живота свих поданика, а нарочито хришћана. У контексту ратова и побуна, харања арбанашких тајфи, крцалијских банди, војски башибозука, али и притиска јаничаризованих муслиманских суседа, раја је нарочито у прометним областима била приморана да тражи што моћнијег читлук сахибију да му се

обичаји народа српскога, Беч 1867, 258-259; Ј. Хацивасиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања*, књ. 2, *Прешевска област*, Београд 1913, 102-112, (=Прешевска област), *Кумановска област*, 154-161; *Скопље и његова околина*, 222-224; М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 44-45. (=Краљевина Србија); *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 2*, 685-687.

¹⁶¹ Између 1568. и 1583. године у четрдесет нахија Ђустендилског, Охридског и Скопског санџака регистровано је 1622 читлука. *Тетово и тетовско*, 156.

¹⁶² А. Сућеска, *О настанку читлука и нашим земљама*, *Годишњак друштва историџара Босне и Херцеговине* 16 (1965), 39-41; *Тетово и тетовско*, 153-159, 179-180. (=О настанку читлука и нашим земљама)

¹⁶³ *Promjene u sistemu inzvarrednog oporezivanja*, 83-84.

¹⁶⁴ *О настанку читлука и нашим земљама*, 39-41.

подвласти не би ли сачувала голи живот и сигурност породице.¹⁶⁵ Масовно уписивање муслиманске раје у јаничаре, поред егзистенцијалног притиска носило је и нови порески притисак. Све значајнији и чешћи ванредни намети, расписивани су на рају без обзира на веру, па је будући да су се ти порези плаћали одсеком, дотадашњи порез муслиманског рајетина уписаног у јаничаре падао на његовог хришћанског непочитлушеног суседа.¹⁶⁶

Што је читлук сахибија био моћнији то је мање био стрпљив и склон да пореском притиску и нужди раје препусти иницијативу у стицању читлука. У Призренском и Сухоречком кадилуку је призренски санџакбег слао своје мутеселиме да робе, пљачкају и убијају рају, да би приморана невољом ушла у чифчијски однос, док су неке просто терали са поседа и у њиховим насељима градили себи читлуке.¹⁶⁷ Крушевачки ајан Али-бег читлучио је вакуфско село Житорађу тако што је убио неколико сељака, затим расписао на село глобу-крвнину,¹⁶⁸ рачунајући да ће селу бити уносије да му у замену за износ крвнине уступи баштине у читлук.¹⁶⁹ Мање значајни муслимани примењивали су не мање лукавије методе. Тако је извесни заим Пекнур Мехмед из околине Приштине, долазио у своје тимарско село врло често са својих седам синова трошећи храну, новац и време сељана с намером да их тим путем примора да му постану чифчије.¹⁷⁰

Спахије, поседници тимара и уживаоци рајиних прихода, различито су се носили са извлашћивањем раје која је и њих саме посредно финансијски погађала. Један број спахија и сам се укључио у читлучење као поменути Пекнур Мехмед,

¹⁶⁵ Половина раје Скопске казе која се распршила у смутном времену Бечког рата након сређивања прилика нађена је на читлуцима. И бројна села Прокупачке нахије почитлучена су у годинама Бечког рата. Нови господари у овој нахији били су паше из рода Бушатлија, прокупачки диздар, имама локалних џамија, заими и јаничари. *Београдски пашалук*, 45, 253-254.

¹⁶⁶ Почетком треће деценије 18. века новодосељени Арбанаси муслимани у околини Вучитрна одбијали су да плаћају ове намете будући да су и они, а и њихове слуге и чобани уписани у ред јаничара. *Косово и Метохија у српској историји*, 150.

¹⁶⁷ *Београдски пашалук*, 251.

¹⁶⁸ По казивању Вука Караџића крвнина за једног хришћанина плаћала се 1001 грош. Притом власт није истраживала ко је убица него је крвнину наплаћивала од насеља у коме је пронађен леш. В. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 266.

¹⁶⁹ *Крушевачки санџакбегови*, 87.

¹⁷⁰ *Београдски пашалук*, 250. Гошћење спахије о трошку раје док је боравио на тимару било је легално и у османским законима се називало салиријом. Будући да су спахије у село долазиле обично само када се десечарило односно када се за време жетве одвајао десетак, ово гошћење је обично било новчана обавеза. Овај спахија је то законско право искористио да материјално упропасти сељаке како би их почитлучио.

али је чешћи случај био да се читлучењем позабави члан уже породице, па се дешавало да спахија од једног истог рајетина ужива спахијску испенцу док његов брат или син читлук сахибија ужива чифчијске дажбине.¹⁷¹ Неке спахије су свој тимар издавале у подзакуп субашама, а ови су са своје стране гледали да наплате своју инвестицију истискујући исто онолико колико је узимао просечан читлук сахибија.¹⁷² Поједине спахије су, под притиском или не, просто продавали рајинске баштине читлук сахибијама.¹⁷³ Понекад су спахије и страдале у покушају да сачувају своје тимаре. Крушевачки санџакбег Дели Хасан-паша је у трећој деценији 18. века просто позатварао и побио спахије и заиме свог санџака претворивши њихове поседе у своје читлуке. Истим путем су готово све читлуке у својим санџацима стекли и Бушатлије и Али-паша Јањински.¹⁷⁴

Ма колико незгодни били услови споразума са читлук сахибијом рајетин је у највећем броју случајева на крају морао да прихвати чифчијство. Када се већ морало, најсигурније је било постати чифчија пашалара или локалне ајанске династије будући да су они својим ауторитетом и војном пратњом могли да гарантују безбедност чифчије, за њих важне, пошто им је доносила економску корист.¹⁷⁵ Ипак, читлучење често није пролазило простим одабиром моћника, пошто је прилазак једном, могао да наљути другог, који је, ако не моћнији, пак био ближи рајинском селу. Јаничаризована, доскорашња муслиманска раја, чим би се наоружала и ослободила пореза, тежила је да постане и господар над читлуком. Насиље над рајом омогућавало је брзо стицање, будући да је било потребно само неколико наоружаних најамника да се раја застрашивањем или паљевином натера на фиктивну продају, односно уступање баштине и улазак у чифчијски однос. Примери из Београдског пашалука 1750. године, у коме се Порта због осетљивости његовог гео-политичког положаја више старала о

¹⁷¹ Читлучење у Београдском пашалуку, 533-535.

¹⁷² Исто, 533.

¹⁷³ Исто, 535.

¹⁷⁴ Крушевачки санџакбегови, 84; Џ. Беличански, *Владањето на Целаледин бег во Охрид*, Историја, списаније на историјската друштва во СР Македонија, 2, 1-2 (1966), 98-99.

¹⁷⁵ Вук Караџић бележи да су чифчије Ибрахим-аге Видајића биле заштићене утицајем господара и да је један од њих чак наџаком тукао Турчина и да му нико од Турака ништа није смео рећи. У Метохији је Арслан-паша Махмудбеговић остао у лепом сећању потомака својих чивчија као добар заштитник, благ и праведан према раји. В. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 259-260; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва 1, организовање сељачке земљишне својине*, Београд 2012, 304.

безбедности раје и где се више осећао ауторитет државе него у дубини Румелије, говори сликовито о насиљу које је доводило до почитлучавања. Јаничари без читлука су у Београдском пашалуку упадали у села која нису имала господара, захтевали преноћиште и храну за себе и коње и тиме их приморавали да се обратe њима или неком другом да их „заштити“, односно почитлучи. Они који су имали читлуке упадали су у непочитлучена села и приморавали рају да им бесплатно кулучи.

Јаничари су измислили још један извор прихода, палили су у рајнској кући парче сопствене одеће, а затим наплаћивали од домаћина глобу на име паљевине.¹⁷⁶ Наведена насиља извођена у намери почитлучења, али и зулум обесних Турака уопште, остао је у народној усменој традицији овековечен у изразу плаћања жвакалице или жвакарине. То је по народној причи била глоба коју су зулумћари након што би изнудили бесплатно храну од сељака наплаћивали као накнаду за свој труд жвакања.¹⁷⁷ Када се има у виду пример наплате крвнине од стране самог убице у Житорађи и наплата глобе на паљевину од стране самог потпаљивача, ова нељудска глоба не делује као плод народне уобразиље.

Рајинске невоље преласком на читлук или уласком у читлучки однос нису престајале будући да су читлук сахибије у 18. веку постале нешто слично кондотјерима у Италији 15. века. Посед и чифчије су морали да се штите од напада суседних читлук сахибија, па је господар морао да унајмљује пратњу чије је издржавање падало на рају у чијем су селу обично и становали. У случају пашаларских ратова ни ова пратња, која је свакако била тешка селу у уобичајеним условима, није могла да је заштити у време похода. Читлуци су паљени, а сељани чифчије страдали, само зато што је њихов господар био пашалар или послушник пашалара са којим је у сукобу био онај који је кренуо у поход.¹⁷⁸

Српски народ у Османском Царству се од краја 17. века налазио у веома тешком положају. Корумпирани и вечито дефицитарни државни систем

¹⁷⁶ Читлучење у Београдском пашалуку, 533-534.

¹⁷⁷ В. Карацић, *Српски рјечник, иступачен њемачкијем и латинскијем речима*, Беч 1852, 155.

¹⁷⁸ Приликом сукоба охридског пашалара Целаледин-бега и бератског паше, овај други је опленио читлуке охридског господара. Том приликом отерано је око 30000 грла ситне и крупне стоке. *Домашни извори за македонската историја 1*, приредио Љ. Лапе, Скопје 1951, 19. (=Домашни извори)

превеликим редовним и ванредним порезима, упропашћавао је имовину и претварао српско становништво у масу вечито дужних и сиромашних подложника. Читлучење је већини српских села наметнуло непосредног муслиманског господара, тако да је притисак владајућих муслимана постајао присутан и у свакодневници. Чести ратови и српски устанци носили су разарања од стране арбанашких војски, башибозука и јаничара, а после ратова од стране муслиманских банди харамија, арбанашких тајфи и крцалија. У крајевим јужно од Копаоника, Јастрпца и Јавора, поред наведених невоља, одвијала се и арбанашка миграција која је српско православно становништво насилно потискивала отимајући српском етничком корпусу село по село и област по област. Неиздрживост положаја и тежња за ослобођењем узроковали су бројне српске устанке у овом периоду. Ипак, коначни резултат ни једног од њих није био ослобођење; то ће се догодити тек након 1804. године у Београдском пашалуку.

Васкрсавање православне чаршије

Општа анархија у Османском царству у 18. и првој половини 19. века изазивала је велике миграционе покрете на целом Балкану. Поред непрекидних миграција православног становништва Старе Србије ка северу, о којима је доста писано у историографији, одвијале су се и константне и не мање значајне миграције сеоског православног становништва у градове.

Кретања разбојничких тајфи, крцалија и башибозучких војски, читлучење и насиља јаничара, приморавали су српско становништво из жупнијих села и села у близини путева да напушта своје домове и да се склања у нешто сигурније градове, вароши и варошице.¹⁷⁹

Притисак арбанашких досељеника и процес исламизације нагнали су и православно становништво запутнијих планинских области на миграције.¹⁸⁰

¹⁷⁹Већ 1745. године забележено је бежање дервенција из Црне Траве и њихово досељавање у Ниш. Године 1794. од крцалијских банди ка Нишу и Београду бежало је око 200 хришћанских породица са пиротске мукаде. *Историја Ниша, књ. 1, од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, уредник Д. Милић, Ниш 1983, 231-232, 237. (= *Историја Ниша*)

¹⁸⁰Хришћани досељеници пописани у Скопљу 1845. у 76 процената су били пореклом из Кичевске, Тетовске, Скопске и Кумановске казе, односно из области под ударом арбанашке колонизације и качачких чета. М. Јагодић, *Хришћани досељеници у Скопљу 1845: прилог проучавању миграција у*

Подједнака несигурност у равнијим, прометнијим областима, остављала је православним планинцима као избор примање ислама или сеобу у оближње административне или економске центре. Српско иселјавање из планинских села мењало је етничку и верску слику насеља и микро области из којих су долазили као и урбаних насеља у која су се досељавали, па је пораст броја Срба по градовима Старе Србије у 18. и у прве четири деценије 19. века имао за последицу смањивање или потпуни нестанак српског православног становништва у већем броју сеоских насеља. На размеђу 18. и 19. века, у Новом Пазару, Приштини, Вучитрну, Гњилану, Врању, Куманову, Скопљу, Призрену и Пећи забележено је досељавање Срба из новопазарских села Откова, Рогиња и Пожеге,¹⁸¹ голачког села Лукаре,¹⁸² дреничких и шаљских села Клине, Мурге, Жаже и Тречке,¹⁸³ изморничког Подграђа, новобрдског Туђевца,¹⁸⁴ више села из долине Моравице,¹⁸⁵ кумановских села Глажња, Опаја и Лојана, тетовског села Нерашта, скопског села Количана, кичевских села Србице, Берикова и Гарана,¹⁸⁶ села Брода у Гори¹⁸⁷ и

Старој Србији, Зборник радова, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, уредник С. Недељковић, Ниш 2014, 46.

¹⁸¹ Отац потоњег устаничког војводе Димитрија Кујунџића доселио се из Отље у Нови Пазар крајем 18. века. На новопазарским гробљима сахрањени су Паун Јанковић Рогињац 1817. и поп Миливоје Нешић из Пожеге 1818. године. Е. Рахић, *Први српски устанак и његов утицај на прилике у Новопазарском санџаку*, Новопазарски зборник 32 (2009), 69; П. Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска истраживања*, књ. 2, Нови Пазар 2010, 73, 171. (=Рашка)

¹⁸² У Приштини су 1844. пописана два Србина са надимком Лукарли, односно досељеници из Лукара. *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti: Vilajeti i Kosovës në dukumentet arkivore Osmane*, приредили Y. Sarıнай, M. Budak, Ö. Bayr, Y. Ađanođlu, A. Zeki Izzöer, Istanbul 2007, 380, 384. (=Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti)

¹⁸³ Клинићима и Мургићима из Вучитрна презимена сведоче о месту имиграције, док је за Студиће и Тамиловиће почетком 20. века у Вучитрну било опште познато из којих су се места доселили. Све четири поменуте породице доселиле су се крајем 18. века. *О Косову*, 155.

¹⁸⁴ Поповићи и Арсићи из Гњилана су почетком 20. века антропогеографу Атанасију Урошевићу тврдили да су им блиски преци досељени из овог села почетком 19. века. *О Косову*, 18; А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник, антропогеографска испитивања*, Београд 1935, 240. (=Горња Морава и Изморник); Исти, *Новобрдска Крива Река, антропогеографска испитивања*, Београд 1950, 97. (=Новобрдска Крива Река)

¹⁸⁵ Нова и Погачарска махала у Врању формиране су од досељеника из села у сливу Моравице. *Прешевска област*, 131.

¹⁸⁶ У Куманову је почетком 20. века живела породица Глажњеви пореклом из Глажње. Досељеници из Опаје, Лојана, Нерашта, Србице, Берикова и Гарана преселили су се у Скопље у првих тридесет година 19. века. *Кумановска област*, 44; *Турски документи за Историја на Македонија, пописи од 19. век, књ. 4*, приредио Д. Ѓорѓијев, Скопје 1999, 315-316, 328, 331, 338, 345, 349-350. (=Пописи од 19. век)

¹⁸⁷ У Призрен су крајем 18. и почетком 19. века, да би избегле исламизацију, из села Брода добегле породице Лековци-Костићи, Толевци, Јанкулићевци, Шотановци, Кукевци и Чучулевци. П. Костић, *Аутобиографија*, Призрен 1997, 24.

пећког села Црни Врх.¹⁸⁸ Сва горе побројана села постала су до друге половине 19. века потпуно арбанашка или српска исламизована насеља.

Поред егзистенцијалне претње, миграцију хришћана у градове изазивали су или поспешивали и добри изгледи за комотнији живот и зараду.¹⁸⁹ Несигурност трговачких путева, повећање броја царинских пунктова у Турској,¹⁹⁰ пропаст Дубровачке Републике и стварање полунезависних пашаларских области, наметнули су потребу за формирањем јаким занатлијских и трговачких чаршија у пашаларским престоницама. Дотадашњи центри каза, ређе санџака, морали су у новим околностима децентрализације да задовоље већину потреба за занатским и трговачким производима области под политичком контролом „престоница.“ Природно, пашалари су били заинтересовани за увећање занатске производње и трговачког промета¹⁹¹ па су извесно благонаклоно гледали на усељавање хришћана пружајући заштиту еснафима и трговцима. Хришћанским усељеницима ишла је на руку и изражена апатичност муслиманског градског становништва према привредним делатностима. Материјално ситуирани поседом читлука, управном или безбедносном функцијом,¹⁹² муслимани варошани нису били

¹⁸⁸ У Пећи је 1769. године као приложник манастира Девича забележен извесни Марко Црновршки. Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, књ. 2, Београд 1935, 426. (=Речник)

¹⁸⁹ Усељавање сељака из околине у градове приметна је од друге половине 18. века. У Пећи је 1776. године у Девичком поменику забележен Пеја Љутоглавац, судећи по надимку, из оближњег села Љутоглаве. У Приштини је 1771. Иван екмекција приложио дар манастиру Девичу за здрвље оца у селу Рибару, а три године касније, такође у Приштини, прилог је дао и Дмитар Угљарац, очигледно пореклом из косовског села Угљара. У Приштини су 1844. године забележени досељеници из Бакшије, Грачанице, Гуштерице и Граца. Године 1760. у нишкој Јагодинској махали као наследници умрлог рођака јавили су се становници оближњег села Кнежице, а у истом граду је 1791. године забележено присуство двојице мутавџија рођених у селу Гркињи. У Скопљу је 1845. забележено 317 досељеника распоређених у 18 еснафа. Од тог броја, њих 249. били су из села Тетовске, Кичевске, Кривопаланачке, Дебарске, Скопске, Кумановске, Битољске, Струмичке, Требињске, Приштинске, Велешке и Врањске казе. *Речник 1*, 337; *Речник 2*, , 177, 379; *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 380, 387; *Историја Ниша 1*, 263; Б. Андрејевић, *Поменик руфета мутавџиског из 18 века као историјски извор о развоју занатства у Нишу*, Нишки Зборник 13 (1983), 66-67. (=Поменик руфета мутавџиског); М. Јагодић, *Наведено дело*, 41-44.

¹⁹⁰ Новопазарске наследне паше Ферхатагићи наметали су нелегалне царинске таксе трговцима који су пролазили кроз њихову област од почетка 18. века, необазујући се да ли су трговци поданици Порте или привилеговани страни трговци. Приштински Малић-паша уложио је 1812. године велике напоре да спречи отварање француског конзулата у Приштини страхујући од губитка прихода од такси на трговину. *Дубровник и Турска*, 43-47, 54-55; С. Новаковић, *Француске службене белешке о Западно-Балканским земљама из 1806-1813*, Споменик СКА 31 (1898), 148. (=Француске службене белешке)

¹⁹¹ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграција Балкан-Подунавље 18. и 19. столећа*, Београд 1969, 15. (=Прилог историји трговине и миграција)

¹⁹² Године 1844. у Приштини су судећи по предвиђеним годишњим приходима варошана најбогатији били војници, чиновници и махалски управитељи, са 28% укупних предвиђених

толико заинтересовани за производњу, па су православне добеглице и досељеници могли да рачунају на слабу конкуренцију иначе законски фаворизованих муслимана. Постојање сеоских занатлија у јужним српским областима у 18. веку само је убрзало увећање хришћанских занатских заједница у градским насељима.¹⁹³

О популацији и економском животу градских и варошких насеља у Старој Србији и Македонији крајем 18. и у првој половини 19. века до данас је писао само Коста Н. Костић. Његова два дела о градским насељима, нажалост имају првенствено хеуристичку вредност, јер се у време његовог истраживања, почетком 20. века, доступност извора сводила готово само на дела путописаца, њихове процене броја и етничког распореда становника и утиске о привредном развоју. Будући онемогућен да на основу таквих извора доноси закључке, Костић се углавном задржао на попису помена и преводу исказа страних путописаца о градским и варошким насељима.¹⁹⁴ Недостатак новије студије о овом проблему и доступност нових извора, првенствено турских пописа, намећу потребу да се о градовима Старе Србије и Македоније, посебно о православним заједницама у њима на овом месту каже нешто више.

*

Призрен је крајем 18. века према француском путописцу и дипломати Феликсу де Божуру, имао седам до осам хиљада, већином муслиманских житеља.¹⁹⁵ Ипак, на основу прилога манастиру Девичу може се закључити да је српска призренска заједница, компактније насељена у четвртима Варош, Ђурт и Кури махали, у то време била бројна, добростојећа и јако заступљена у занатској привреди града. Као приложници манастира Девича у Призрену су 1762-1780.

годишњих прихода становника града, док је на поседнике читлука падало 14 посто. Трговци су остваривали само 10% предвиђених годишњих прихода. *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 392-393.

¹⁹³ У Девичком поменику забележени су један ћурчија 1766. у Грабцу код Пећи, терзија у Перковцу у Ибарском Колашину и двојица мутавција 1763. и 1778. године у селима Крњину и Бресју. Као дужници дубровачког трговаца Ђуре Хице у другој половини 18. века забележени су тројица мутавција и по један ковач, капамција и самарција у топличким и копаоничким селима. *Речник 1*, 344, 425; *Речник 2*, 303, 313; Р. Костић, *Наведено дело*, 136, 138, 140.

¹⁹⁴ К. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, историјско-географска расправа*, Београд 1899. (=Трговински центри и друмови); Исти, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922. (=Наши нови градови на југу)

¹⁹⁵ F. De Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles*, T. 2, Paris 1829, 209. (=Voyage militaire)

забележене српске занатлије: бичакције (ножари), дунђери, кујунције, мумције (свећари), мутавције, папуције, сапунције, бритвације, симиције, самарције, терзије, ћурчије и чанакције.¹⁹⁶ Мутавцијски еснаф је 1788. био састављен само од Срба, пошто је еснаф те године даровао петохлебницу цркви св. Ђорђа.¹⁹⁷ И православни трговци су у Призрену крајем 18. и почетком 19. века имали значајан удео у чаршији, а међу њима су се истицале трговачке породице Гудић и Мурић.¹⁹⁸ О снази српских призренских трговаца сведочи податак да је уносна производња и продаја бурмута била до 1836. искључиво у рукама Срба.¹⁹⁹ Поред Срба, православну чаршију чинио је крајем 18. века и знатан број Цинцара-Гога.²⁰⁰ Године 1838. у Призрену је било око 1880 православних Срба и Цинцара према око 4000 муслимана, 2150 Арбанаса католика и 600 Цигана.²⁰¹

Срби у Пећи су у другој половини 18. века такође чинили бројну и економски снажну заједницу. Православни приложници манастира Девича 1763-1789. из града на Бистрици бавили су се бритвацијским, кујунцијским, мутавцијским, мумцијским, терзијским, демирцијским (трговци гвожђем), казанцијским, ковачким, екмекцијским, ћурчијским, папуцијским, дунђерским,

¹⁹⁶ *Речник 1*, 23, 47, 51, 74, 95, 148, 160, 169, 291, 330, 339, 345, 353, 405, 423; *Речник 2*, 49, 57-59, 134, 148, 157, 165, 198, 202, 225, 234, 266, 271-273, 356, 372, 385, 418, 431.

¹⁹⁷ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 3956.

¹⁹⁸ Хаџи Тома Гудић је у прве три деценије 19. века омогућио позајмицом или ортаклуком уздизање три будућа богата трговца Димиша Младеновића Мишетовића, Хаџи Спасе Хаџи Лазића-Чемерићића и Арсе Живковића Аљуша. Аноним, *Срби и српкиње у Призрену*, Братство 9-10 (1902), 320, 349, 357. (= *Срби и Српкиње у Призрену*)

¹⁹⁹ Посао са бурмутом био је у рукама Мурића и њихових ортака. *Исто*, 334.

²⁰⁰ У Девичком поменику сакупљач прилога је у списку приложника у Призрену увео посебну рубрику под насловом Гога. *Речник 2*, 134.

²⁰¹ Јозеф Милер у чланку о Румелијском вилајету у 1838. години, похрањеном у Картографском одељењу Ратног савета у Бечу даје број од 1880 православних становника Призрена. Међутим, у његовој књизи *Albanien, Rumelien und die österreichisch - montenegriscne Granze* из 1844. године за исту годину је дат број од 18800 православних Призренаца. Свакако да се ради о грешки у штампаном издању. Збрку је унео Милерев рачун процента нациоанлитета будући да Срби по њему чине 4/5 становништва. Његово сабирање националитета оснивало се на лингвистичком схватању нације па је непознато да ли је католике убрајао у Србе, као што је по поменутом принципу чинио са већим делом муслимана. Овај увећани број цитирао је по Милеру и Ами Буе у Интенерарима, а као тачног га је прихватио и Владимир Стојанчевић. Турски попис из 1831. бележи у целој Призренској кази 2867 мушких хришћана од 7 до 80 година и 9488 мушкараца муслимана свих животне доби. Ма колико овај попис био мањкав ипак показује да је број од 18800 Срба у Призрену нереалан и вероватно последица грешке. А. Ивић, *Румелијски вилајет у 1838. години*, Прилози за књижевност, историју и фолклор 13 (1933), 122 (= *Румелијски вилајет у 1838. години*); J. Muler, *Albanien, Rumelien und die österreichisch - montenegriscne Granze*, Praha 1844, 82. A. Boué, *Recueil d'itin'eraires dans la Turquie d'Europe*, T. 1, Vienne 1854, 316. (= *Recueil d'itin'eraires*); A. Boué, *La Turquie d'Europe*, vol. 4, Paris 1840, 532. (= *La Turquie d'Europe*); K. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914; Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, 109; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског мира 1829, до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 328-329. (= *Јужнословенски народи*)

механцијским, чанакцијским, самарцијским, сапунцијским, опанчарским, симицијским, туфекцијским и бичакцијским занатом.²⁰² У Пећи је у овом периоду било и Срба велетрговаца. Од друге половине 18. века до 1832. године најистакнутија српска трговачка породица је била фамилија Андрејевић која је трговала вуном и мануфактурним производима са италијанским градовима.²⁰³ Године 1838. у Пећи је по Јозефу Милеру било 130 православних кућа-102 српске и 28 Цинцарских према 2250 муслиманских и 20 католичких кућа, са укупним збиром од 12000 становника.²⁰⁴ Ами Буе је у Пећи у истом периоду рачунао 2000 кућа и шест до седам хиљада житеља, већином православних Срба.²⁰⁵ Неслагање двојице путописаца треба приписати доминацији српског језика и српског значајног учешћа у чаршији. Вероватно је Буе, који се иначе обично позива на Милера, био заведен српским обележјем чаршије током свог боравка у Пећи.

По најупућенијем путописцу Јозефу Милеру, у Ђаковици је било 1900 кућа и 20050 становника, конфесионално подељених на 18000 муслимана, 450 католика и 2600 православних. Национално, Милер је становништво поделио на 17000 Арбанаса, 180 Турака, 3800 Словена и нешто Цигана и Цинцара.²⁰⁶ Насупрот Милеру, Ами Буе налази у Ђаковици шест до осам хиљада становника, већином муслимана.²⁰⁷

Приштина је крајем 18. и почетком 19. века имала економски најснажнију српску заједницу у овом делу Старе Србије. У Девичком поменику се 1761-1789. помињу бројни Срби дародавци, између осталих и занатлије: бојације, екмекције, калајције, дунђери, папуције, ћурчије, терзије, демирције, ковачи и симиције.²⁰⁸ Са 298 православних кућа од укупно 1135²⁰⁹ или 25% удела у укупном

²⁰² *Речник 1*, 47, 60, 76, 80, 82, 85, 87, 89, 91, 99, 111, 137, 160, 218, 250, 252, 263, 270, 291, 298, 331, 352, 377, 383, 386, 387-391, 402, 404, 407, 425, 448, 455, 461; *Речник 2*, 30, 51, 57-58, 60, 64, 71, 79, 106, 158, 171, 189, 191-192, 202, 225, 261, 272, 313, 316, 344, 353, 372, 394, 419, 421, 426, 431, 475, 478.

²⁰³ *Један наш трговачки дневник*, 355-361.

²⁰⁴ J. Muller, *Наведено дело*, 46.

²⁰⁵ *Recueil d'itin'eraires 1*, 193; *La Turquie d'Europe 4*, 550.

²⁰⁶ *Румелијски вилајет у 1838. години*, 122; J. Muller, *Наведено дело*, 77-78.

²⁰⁷ *Recueil d'itin'eraires 2*, 113-114; *La Turquie d'Europe 4*, 550.

²⁰⁸ *Речник 1*, 53, 80, 160, 166-167, 264, 281, 284, 295, 320, 352, 388, 389, 407; *Речник 2*, 41, 55, 57-58, 69-70, 96, 105, 139, 165, 167, 177, 225, 264, 313, 372, 379, 409, 446.

²⁰⁹ Француз Феликс де Божур је последњих година 18. века сматрао да Приштина има 7 до 8000 становника, Франсоа Пуквил, такође Француз, ценио је Приштину 1807. на 1500 кућа, док су његови земљаци, конзул Вас и Барон де Гамера за 1812 оценили број становника на око 8 до 9000 становника у случају првог и на око 12000 по писању другог. Ами Буе је двадесет година касније

становништву,²¹⁰ Срби су 1844. године имали превласт у трговини и великом броју заната. Свих 6 базрђана, представника трговачког еснафа, били су Срби, а од укупно 65 осталих приштинских трговаца њих 23 су били православне вере. Свих пет болтација, страних трговаца у Приштини, били су такође Срби. У својим рукама Срби су у попуности држали ћурчијски и абацијски занат и бројем доминирали екмекцијским, мутавцијским, бојацијским, дунђерским, касапским и туфекцијским занатом.²¹¹ У поседу или под киројом држали су све ханове и механе,²¹² а били су доброно заступљени и међу терзијама и бакалима.²¹³

Нови Пазар је такође имао бројно значајну православну заједницу крајем 18. и почетком 19. века. Феликс Де Божур наводи да је град последњих година 18. века имао између десет и дванаест хиљада становника,²¹⁴ барон де Гамера, такође Француз, рачуна становништво Новог Пазара почетком 19. века на око 9000 становника, за разлику од Пуквила који за 1807. годину наводи број од дванаест хиљада.²¹⁵ Њихов земљак, дипломата Амадео Шомет 1807/1808. процењује популацију града на 15000 становника, од чега 5000 муслимана, 100 Јевреја, 600 Цигана и 9400 православних.²¹⁶ Карађорђевог похода на Рашку област 1809. године између осталих последица имао је и паљевину новопазарске вароши и повлачење српског становништва за устаничком војском у Србију. Популација се у наредне три деценије делимично обновила, па је Ами Буе 1836. процењивао да у граду има 2000 кућа у којима живи између шест и десет хиљада становника.²¹⁷

процено Приштину на 12000 становника. Ове процене, као и све путописачке процене броја становника, могу се узети само оквирно, будући да се њихови бројеви ретко када слажу са бројевима из доступних пописа и обично су доста већи од фактичког стања. *Трговачки центри и друмови*, 374; *Voyage militaire* 2, 409; *Recueil d'itin'eraires*, 202; С. Новаковић, *Ка години 1807. српске историје, из бележака Х. Пуквиља кроз Босну и Стару Србију*, Годишњица Николе Чупића 2 (1878), 275. (= *Ка години 1807.*); *Француске службене белешке*, 143, 149; F. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, t. 2, Paris 1820, 479. (*Voyage dans la Grèce* 2)

²¹⁰ *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 381-389.

²¹¹ Од укупно 16 екмекција, православних је било њих четрнаест, пет од шест мутавција, пет од шест бојација, пет од осам дунђера, шест од једанаест касапа и двојица од укупно три туфекције. *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 381-389.

²¹² *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 381-389.

²¹³ У Приштини је терзијски еснаф са 76 мајстора, калфи и чирака био најбројнији, а међу терзијама пописан је двадесет и један Србин. Од укупно 44 бакала у граду, једанаест су били Срби. *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 381-389.

²¹⁴ *Voyage militaire*, 406.

²¹⁵ *Француске службене белешке*, 144; *Voyage dans la Grèce* 2, 473.

²¹⁶ A. Shaumet, *Voyage en Bosnie dans les années 1807-1808*, Paris 1822, 41-42.

²¹⁷ Буе на различитим местима даје различиту процену броја становника. На једном месту каже да Нови Пазар има између шест и осам хиљада становника, а на другом између девет и десет хиљада. *Recueil d'itin'eraires* 1, 185; *La Turquie d'Europe* 4,453, 503; *La Turquie d'Europe* 2, 345.

Вучитрн и Митровица су у првој половини 19. века били мале, готово безначајне варошице са неколико дућана и малим бројем становника. Митровицу је Анри Пуквил, француски дипломата 1807. године процењивао на 350 домова, док је Ами Буе крајем тридесетих година ценио да варошица има 200 до 300 кућа са 800 становника и неколико дућана. За Вучитрн је први писао да је насељен са 400 муслиманских породица док га други назива бедним селом од 400 кућа.²¹⁸ Године 1844. Вучитрн је имао 311 кућа, од којих су 113 или 39% била српска домаћинства. Буеово приказивање Вучитрна као села блиско је истини, будући да се 97 старешина домаћинстава или 33% бавило пољопривредом, а да су 74 њих или 26% били слуге. Трговина и занатство су били слабо развијени, јер је у граду живело свега 12 трговаца и четрдесет и двојица занатлија.²¹⁹ У ред мањих, уназађених варошица, спада и Сјеница. Последњих година 18. века Сјеница је била варошко насеље са три до четири хиљаде становника,²²⁰ међутим, Карађорђево поход 1809. године потпуно ју је девастирао. Од погибије дела муслиманског житељства и повлачења православног становништва у Србију током похода, варошица се није опоравила ни после три деценије, па је крајем тридесетих година 19. века Ами Буе описује као муслиманско село од 120 кућа брвнара.²²¹ Средњовековни рударски и трговачки центар Ново Брдо такође је платио цех немирних времена, пропасти рударства и померања трговачких путева. До тридесетих година 19. века, овај некадашњи град постао је омање арбанашко село од 150 кућа.²²²

Насупрот опадању некадашњих значајнијих места Вучитрна, Новог Брда, Сјенице и Митровице, почетком 19. века долази до подизања и развоја до тада аграрног Гњилана. Некадашње село Гњилане је захваљујући предузимљивости косовских господара Џинолија до краја тридесетих година 19. века прерасло у значајну варошицу. Џиноли су средиште новобрдског кадилука пребацили у Гњилане крајем 18. века и у њему изградили конак, формиравши око своје резиденције читлук са неколико кућа Срба чивчија. Већ на размеђу 18. и 19. века

²¹⁸ *Ka godini 1807*, 274; *Voyage dans la Grèce 2*, 476-477; *Recueil d'itin'eraires*, 177, 179.

²¹⁹ *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 397-411.

²²⁰ *Voyage militaire*, 405.

²²¹ *Recueil d'itin'eraires 2*, 122.

²²² *Трговински центри и друмови*, 250-254; *Recueil d'itin'eraires 1*, 317; *La Turquie d'Europe 1*, 341, 375; *La Turquie d'Europe 4*, 508.

Феликс де Божур назива Гњилане већим селом, варошицом од неколико група кућа, што је свакако последица старања пашалара о развоју административног средишта. Некадашње село је брзо расло, па је 1807. године Француски путописац Пуквил забележио да Гњилане броји 300. кућа.²²³ Крајем тридесетих година 19. века број становника ове варошице се по Ами Буеу кретао између 1500 и 2000, по речима Буеа, већином Арбанаса.²²⁴

Најнасељенији и економски најразвијени град Јужног Поморавља био је Ниш. Демографско подизање овог града након Бечког рата, у 18. веку, одвијало се у правцу претеге хришћанског становништва у занатској привреди града. Већ 1710. године, од укупно 483 пореска обвезника у граду, Срба је било укупно 120, њих 109 у хришћанском делу града-Вароши и 11 по муслиманским махалама. Од 109 становника Вароши, њих 35 су били занатлије,²²⁵ док су муслиманско становништво чинили углавном припадници градског гарнизона, спахије и заптије. Као занатлија приликом пописа није убележен ниједан муслиман.²²⁶ Број становништва је наставио да се увећава, па је године 1783. по процени анонимног хабзбуршког уходе, Ниш бројао хиљаду турских и две хиљаде хришћанских кућа.²²⁷ Крајем тридесетих година 19. века по исказу Ами Буеа у Нишу је било 1000 турских и 4000 хришћанских домова, односно 16000 становника, од чега 6000 муслимана.²²⁸ Наводи хабзбуршког уходе и Буеа, без обзира на квалитет бројчане процене, показују стални раст и бројчану надмоћ српских усељеника. Поред тога што су били бројнији, Срби у Нишу су формирали и јаку занатлијску заједницу. Између 1791. и 1838. године у граду је живео и радио 241 мутавџија, што показује да су Срби у Нишу држали овај занат у својим рукама.²²⁹

За Нишом у погледу популације није много заостајао ни Лесковац. По Ами Буеу, који једини даје податке о популацији, град је крајем тридесетих година 19. века бројао 3000 кућа са 12000 житеља.²³⁰

²²³ *Voyage dans la Grèce* 2, 480.

²²⁴ *О Косову*, 7-20; *Voyage militaire*, 411; *Recueil d'itinéraires* 1, 346.

²²⁵ 10 ћурчија, 7 екмекџија, 4 абације, 3 бакалина, двојица мумџија и по један касапин, папуџија и дунђерин. *Историја Ниша* 1, 246-247.

²²⁶ *Исто*.

²²⁷ *Војно-географски опис Србије*, 128.

²²⁸ *La Turquie d'Europe* 3, 340; *La Turquie d'Europe* 4, 494.

²²⁹ *Поменик руфета мутавџиског*, 64.

²³⁰ *La Turquie d'Europe* 4, 508; *Recueil d'itinéraires* 2, 80.

И Врање је почетком 19. века имало имућну српску заједницу трговаца и занатлија. То се може закључити на основу списка дародаваца врањске цркве св. Тројице из 1837. године. Трговина је доносила добре приходе па су трговци Хади Риста Погачаревић, Таса Бојација и Хади Неша могли да дају за изградњу цркве по 20000, а Хади Јованче 15000 гроша. Ужарски и терзијски еснаф су истом приликом даровали 3500 и 1500, а „Грци“ механције 2500 гроша.²³¹ По Лују де Замањи, француском уходи, Врање је 1807. имало 5000 становника,²³² а крајем тридесетих година 19. века Ами Буе је становништво града проценио бројем од шест до осам хиљада хришћанских „Бугара“ и муслиманских Арбанаса.²³³

У Пироту је почетком 19. века српска заједница такође била добростојећа и оријентисана на занатство и трговину. Мутавцијски еснаф је још на почетку века био у рукама Срба будући да је 1808. поклонио икону Богородице пиротској цркви.²³⁴ Изгледа да је број Срба и у пиротском дунђерском еснафу био велики, јер су само на грађевинама у Београду 1834. забележене две пиротске дунђерске тајфе од по 27 и 8 мајстора и калфи.²³⁵ Православних занатлија у Пироту је почетком 19. века било доста, па је била присутна и јака конкуренција. Само у двогодишњем периоду 1835-1836. из Пирота у Гургусовац добегло је 8 занатлија: четворица папуција, двојица екмекција и по један дунџерин и мутавција, са образложењем да су у Србију дошли првенствено ради боље зараде.²³⁶ О привреди и становништву Пирота оставио је белешке и Ами Буе, он наводи да је отворена пиротска варош имала шест до осам хиљада становника „Бугара“ и муслимана. По њему се готово сво становништво града бавило ћилимарством-*fabrication de tapis turcs*.²³⁷

²³¹ Ј. Хацивасилјевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до Српско-турских ратова 1876. и 1877-1878)*, Београд 1928, 216. (=Просветне и политичке прилике)

²³² *Френски пџтеписи за Балканите, XIX в.*, приредила Б. Цветкова, Софија 1981, 30. (=Френски пџтеписи за Балканите, XIX в.)

²³³ *Recueil d'itin'eraires 1*, 344; *La Turquie d'Europe 4*, 508.

²³⁴ *Пирот и срез Нишевачки, књ. 1. (1801-1883)*, приредио И. Николић, Пирот 1981, бр. 4. (=Пирот и срез Нишевачки)

²³⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том. 1. (1820-1848)*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1979, бр. 74. (=Грађа за историју македонског народа); Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији, од Другог српског устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Београд 1925, 54-55. (=Архивска грађа за занате и еснафе)

²³⁶ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, Београд-Земун 1926, 420-422. (=Архивска грађа за насеља у Србији); *Пирот и срез Нишевачки*, бр. 41,

²³⁷ *Recueil d'itin'eraires 1*, 235.

Популационо најзначајнија трговачка и занатска средишта у Старој Србији јужно од Шар планине били су градови Скопље, Велес²³⁸ и Прилеп. Тетово и Куманово биле су такође значајне варошице, али су по броју становника и живости економског живота далеко заостајали за прва три града.²³⁹

Крајем 18. века Скопље је по процени Феликса де Божура бројало пет до шест хиљада становника.²⁴⁰ Године 1807. анонимни француски путописац је градску популацију ценио на 1500 кућа,²⁴¹ док су француски генерал гроф Антоан Грансоа Андреоси и француски приштински конзул Вас пет година касније описивали Скопље као град од 7-8000 душа, у случају првог и 15000 по исказу другог.²⁴² О броју и верско-етничком саставу становништва крајем тридесетих година 19. века податке је оставио Ами Буе. Овај француски путописац наводи да је Скопље 1836-1838. укупно бројало између 10000 и 15000 становника. По Буеу становништво Скопља је по вери било подељено отприлике на пола, на хришћане и муслимане. Хришћанску заједницу поделио је на бугарску већину и мањину Срба и Цинцара.²⁴³ Број близак Буевом даје и немачки путописац, ботаничар Август Гризбах. Он у свом путопису описује Скопље у години 1839. као варош од 2000 кућа.²⁴⁴ Процене Гризбаха и Буеа се у приличној мери поклапају са подацима турског пописа хришћанског становништва Скопља из 1845. године. Те године у Скопљу је пописано 1076 хришћанских, 1665 муслиманских и 62 јеврејска домаћинства, дакле укупно 2803 домаћинства.²⁴⁵ Поменути попис из 1845. пружа и податке о учешћу конфесионалних група у економском животу града.

²³⁸ У доступним историјским изворима о Велесу нема других података осим оних о броју становника. Велес је по Феликсу де Божуру крајем 18. века насељавало три до четири хиљаде становника. Пуквил 1807. пише да град има 2000 кућа. Крајем тридесетих година 19. века ова варош је по Гризбаху бројала 5000 кућа са око 20000 житеља. *Voyage militaire 1*, 207; *Voyage dans la Grèce 2*, 492; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, T. 2, Göttingen 1841, 223. (= *Reise durch Rumelien*)

²³⁹ О историји Куманова је написано више монографија, а о Тетову једна, стога за ближе податке о развоју и становништву ова два града у 19. веку видети: Ј. Хаџивасиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања*, књ. 1, Кумановска област, Београд 1909, А. Урошевић, *Куманово*, Скопје 1949, М. Петровски, П. Трајковски, *Куманово*, Скопје 1969, *Тетово и тетовско*.

²⁴⁰ *Voyage militaire 1*, 207.

²⁴¹ *Френски пътеписи за Балканите, XIX в.*, 41.

²⁴² *Исто*, 66.

²⁴³ И у случају Скопља Буе даје различите бројеве, негде десет, а негде петнаест хиљада. *La Turquie d'Europe 3*, 339; *La Turquie d'Europe 4*, 510; *Recueil d'itinéraires 2*, 211.

²⁴⁴ *Reise durch Rumelien*, 228.

²⁴⁵ *Пописи од 19. век*, књ. 4, 19-299; *Пописи од 19. век*, књ. 3, 89-126; *Пописи од 19. век*, књ. 5, 13-445; М. Јагодић, *Наведено дело*, 48.

Хришћани су огромном већином преовладавали у ћурчијским, ужарским, хлебарским и свиларским еснафу. У ужарски еснаф је био уписан 91 хришћанин и само један муслиман, према 50 хришћана у хлебарском еснафу стајао је један колега муслиман, а од 16 свилара њих 13 били су православци. Ножарски, пушкарски, поткивачки, берберски и табачки занат био је у искључивом поседу муслимана. Укупно је у граду било 62 поткивача, 104 табака, 23 пушкара, 17 ножара и 56 бербера. Терзијски еснаф био је мешовит и чинило га је 103 хришћана и 83 муслимана. За разлику од Приштине, у Скопљу су муслимани у својим рукама држали трговину. Од укупно 60 трговаца 43 су били муслимани, четворица Јевреји док су само њих 13 били хришћани.²⁴⁶

Прилеп је по Феликсу де Божуру крајем 18. века имао 3-4000 житеља, Пуквил је 1807. становништво оценио на 1000-1110 муслиманских и хришћанских породица, а Ами Буе 1836-1838. на 6-7000 становника.²⁴⁷ Као царски хас под управом султановог представника из Цариграда Прилеп је имао све предуслове за развој трговине и занатства. У првој половини 19. века у њему је било 30 еснафа међу којима су најзначајнији били табачки, терзијски, кантарцијски, кожухарски и мутавцијски. Осим првог, који је као и у осталим градовима био састављен само од муслимана, сви остали еснафи били су под контролом хришћанских мајстора.²⁴⁸ Надалеко чувен прилепски ћурђевдански панађур на коме су главни артикли били вуна, жито, дуван, стока и занатски производи, привлачио је купце и трговце из разних места Румелије. Развијена трговина омогућила је богаћење и истицање неколико православних трговачких породица крајем 18. и почетком 19. века, међу којима су најзначајнији били Бомболовићи и Хаџи Илићи.²⁴⁹

На северним рубовима географске Македоније као занатски и трговачки центри и популационо значајни градови истицали су се крајем 18. и почетком 19. века Битољ, Штип и Охрид. Француски и хабзбуршки путописни и обавештајни подаци са краја 18. и из првих четрдесет година 19. века дају разноврсне, понекад међусобно контрадикторне податке о броју становника ова три града.

²⁴⁶ *Пописи од 19. век, књ. 4, 19-299; Пописи од 19. век, књ. 3, 89-126; Пописи од 19. век, књ. 5, 13-445; М. Јагодић, Наведено дело, 48-50.*

²⁴⁷ *Voyage militaire 1, 207; Voyage dans la Grece 2, 496; Recueil d'itinéraires 1, 254; La Turquie d'Europe 4, 532-533.*

²⁴⁸ *Прилеп и прилепско, 204.*

²⁴⁹ *Прилеп и прилепско, 206-208; Ј. Хаџивасиљевић, Прилеп и његова околина, историјско-географска излагања, Београд 1902. 39-42. (=Прилеп и његова околина)*

Хабзбуршки ухода Фрањо Михановић 1784, по свој прилици претерано, процењује Битољ на око 30000 становника,²⁵⁰ док Француз Феликс де Божур десетак година касније цени да је у Битољу живело око 12000 људи, већином исламске вероисповести.²⁵¹ Године 1807. француске уходе су штабу у Задру поднеле статистику по којој је Битољ имао 8000 житеља, од чега $\frac{3}{4}$ православних и $\frac{1}{4}$ муслиманских, односно 6000 хришћанских и 2000 муслиманских становника.²⁵² Пуквил, који је путовао исте године, када су његови земљаци уходили Битољ, проценио је град на 15000 становника, православне, исламске и мојсијевске вере.²⁵³ Јозеф Милер даје најпотпуније податке о саставу становништва. По њему је у Битољу 1838. године живело између 34300 и 34500 становника, 2400 Турака, 5800 муслиманских и 9000 православних Словена, 8000 муслиманских и 1200 католичких Арбанаса, 3800 Грка, 700 Цинцара и 2000 до 2200 Цигана.²⁵⁴ На основу ових бројева произлази да је однос муслимана и православних био приближно једнак, односно да су муслимани били у благој већини са око 16200 према 13500 православних становника. Ами Буе је у својим интенерарима користио Милерове податке о броју становника, па је након лошег сабирања проценио житељство на четрдесет хиљада. Буе је ипак оставио корисне податке о привреди града. По његовом писању битољски пазар је био подељен на занатско-угоститељски и део са и пољопривредном робом. Занатско-угоститељски део је чинило 2150 дућана сваке врсте: од месарских, механџијских и снегарских до златарских и сајџијских, са посебно одељеним платнарским делом у коме су се у 86 дућана продавали платно и штофови. На посебној пијаци продавали су се стока и жито.²⁵⁵ У првој половини 19. века у Битољу је постојало 30 еснафа, а практиковало се преко 70 заната. По турским изворима чаршија је 1827. године бројала 1400 дућана и радионица. Године 1838. у граду је било пописано 800 муслиманских трговаца и 700 привилегованих муслиманских занатлија.²⁵⁶

²⁵⁰ *Војно-географски опис Србије*, 9.

²⁵¹ *Voyage militaire*, 204.

²⁵² Г. Јакшић, *Становништво Македоније у почетку 19. века (једна неиздата француска статистика из 1807. г.)*, Браство 17 (1923), 196. (= *Становништво Македоније*)

²⁵³ *Voyage dans la Grece* 2, 495.

²⁵⁴ *Румелијски вилајет у 1838. години*, 122; J. Muler, *Наведено дело*, 82.

²⁵⁵ *Recueil d'itinéraires* 1, 258.

²⁵⁶ Н. Димитров, *Географско-историски преглед на стопанскиот подем на Битола во 19. век*, Трибина Битола низ вековите-VII во ред на тема Битола во XIX век-доселувања и доселеници, Миграции и демографски промени во Битола во XIX век, 03.11.2003, Битола, 1-3.

Према турском попису Битоља из 1845. године, у граду је било 2094 хришћанских, 2004 муслиманских, 405 јеврејских и 205 циганских домаћинстава.²⁵⁷ Град је према овом попису имао укупно 4708 кућа што би множењем са 5, колико је бројала просечна варошка породица, дало број од око 23540 житеља. Хришћани су према томе, до средине века, остварили благу превагу у градској популацији.

Штип је по барону Божуру 1795. бројао од три до четири хиљаде становника, док га барон Гамера на почетку 19. века цени на 5000 житеља.²⁵⁸ Статистика француских ухода предата команди француских Илирских провинција из 1807. године бележи да је у граду живело 6000 православних и 100 муслимана.²⁵⁹ И Буе, који описује Штип тридесетих година 19. века, истиче његову изразиту хришћанску већину. По њему је овај град са 15 до 20000 становника био значајни индустријски центар са великим пазаром.²⁶⁰ Турски попис хришћана у граду из 1838. године, дакле у време Буеовог путовања, показује, као уосталом и попис Битоља, колико процене путописаца могу бити преувеличане. Хришћанске махале града, заједно са предграђем Новим Селом имале су те године укупно 686 кућа.²⁶¹

Охрид је по Божуру крајем 18. века бројао четири до пет хиљада становника,²⁶² по француским уходама из Задра 1807. године, имао је 3000 житеља, 1500 муслимана и исто толико хришћана.²⁶³ Исте године Пуквил у Охриду налази 1300 породица од којих је њих 600 било муслиманске вере.²⁶⁴ Јозеф Милер налази 750 кућа у Охриду 1838. године,²⁶⁵ док Ами Буе отприлике у исто време наводи да у овом граду може бити око шест или девет хиљада

²⁵⁷ *Пописи од 19. век 7-1*, 13-541; *Пописи од 19. век 7-2*, 11-386.

²⁵⁸ *Voyage militaire 1*, 207; *Француске службене белешке*, 143.

²⁵⁹ *Становништво Македоније*, 197.

²⁶⁰ *Recueil d'itinéraires 1*, 247-248.

²⁶¹ *Пописи од 19. век*, књ. 3, 13-86.

²⁶² *Voyage militaire 1*, 341.

²⁶³ *Становништво Македоније*, 196.

²⁶⁴ *Voyage dans la Grece 2*, 404.

²⁶⁵ *Румелијски вилајет у 1838. години*, 122; J. Muler, *Наведено дело*, 66-67.

становника, већином хришћана-„Бугара“ и Цинцара, муслиманску мањину чинили су Арбанаси.²⁶⁶

На основу изнетог историјата и популационе и професионалне структуре градова Старе Србије и Македоније може се потврдити чињеница, одавно усвојена у историографији, да је хришћанско становништво својом имиграцијом крајем 18. и у првих неколико деценија 19. века променило конфесионалну структуру већег броја балканских градова у корист православне чаршије.

Насупрот овој хришћанизацији и словенизацији до тада доминантно муслиманских градова Румелије, у Београдском пашалуку се крајем 18. века одвијао процес нестајања српског становништва из градова и њихове близине и стварања стања готово симболичног постојања православних занатлија и трговаца у градским насељима. Ратови и устанци у 18. веку довели су до уклањања муслимана из унутрашњости пашалука у градове и паланке из којих су управљали српским становништвом, које је на концентрацију муслимана унутар градских зидова и палисада одговарало иселавањем у шуме и планинска села, дакле у правцу супротном од кретања православног становништва на југу. Српско удаљавање од градских центара довело је до тога да је уочи Првог српског устанка број Срба занатлија и трговаца који нису трговали стоком био занемарљиво мали.²⁶⁷

Стварање устаничке и кнез Милошеве Србије, као и ратне и привредне потребе током устанка, а нарочито након њега, наметнуле су као економску нужност стварање православне чаршије у градовима, варошима и паланкама. Потреба за православним занатлијама свих заната у Србији отворила је мајсторима са југа врата за ново, готово нетакнуто тржиште без присуства јаче конкуренције. Дакле, може се закључити да је развој хришћанске чаршије на југу представљао један од неопходних предуслова за оживљавање градских насеља обновљене Србије након 1804, односно 1815. године.

²⁶⁶ У својим интенерарима Буе наводи 6000 становника док у свом другом делу, Европска Турска, даје број од 9000. Оба броја су вероватно претерана. *Recueil d'itinéraires* 2, 100; *La Turquie d'Europe* 4, 545.

²⁶⁷ Т. Ђорђевић, *Србија пре сто година, 19. век*, Београд 2008, 128; В. С. Караџић, *Даница, Забавник за годину 1827*, Беч 1827, 86-87, 99-101. (=Даница)

Рајини пастири

Успех српског устанка 1804. омогућиле су посебне историјске и друштвене околности, међу којима је једна од најважнијих била кнежинска самоуправа. У истом периоду, одређени видови самоуправе постојали су и у неким крајевима Старе Србије, па иако нису имали готово никаквог значаја за ослобођење, представљали су институције које су Србима омогућавале мало сигурнији живот и шансу за заједничко иступање и самоодбрану. Стога ће им се посветити мало више пажње.

Хришћанске заједнице су још од времена османског освајања имале право на легално окупљање у оквиру црквене организације. Патријарх, као поглавар верске заједнице-милета је био признати царски службеник са рангом везира, а њему и цркви биле су остављене ингеренције у оквиру породичног права. Црква је могла да склапа и разводи бракове и да се стара о тестаментима, наследству и завештању у оквиру заједнице. Патријарси, митрополити и епископи били су поред тога и легални представници народа пред турским властима, па су као такви могли да заступају интересе пастве пред санџакбеговима и султаном, односно да у име својих верника властима подносе жалбе и молбе.²⁶⁸ Укидањем Пећке патријаршије 1766. године, Срби су изгубили своју јединствену верску заједницу признату пред властима, а тиме и патријарха, односно милет-башу, представника свих српских православних верника у Османском Царству. Укидањем патријаршије Срби ипак нису изгубили све своје представнике и заштитнике пред властима, нити је губитак Патријаршије био толико погубан за српску паству како се то обично представља у историографији. Наиме, крајем 18. века султанска власт је у провинцијама насељеним Србима изгубила готово сваки ауторитет па је залагање патријарха на Порти могло мало да помогне стаду. У смутним временима краја 18. и почетка 19. века, заправо је било важније имати Србина митрополита, игумана или истакнутог мирског свештеника у центру полуодметнутог пашалука са извесним утицајем на пашалара. Чак и у случају када је на челу владичанства насељеног Србима од стране Васељенске патријаршије био постављен митрополит Грк, притом незаинтересован за

²⁶⁸ K. S. A. Jaber, *The millet system in nineteenth century Ottoman Empire, The Muslim World, volume 57, issue 3, Hartford, 1967, 212-223; History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 2, 123-128.*

интересе стада, мирски свештеници били су Срби, из скоро по поправилу наследних свештеничких породица, који су захваљујући децентрализацији Царства баштинили велики утицај у локалној средини.

Треба истаћи да су Срби митрополити држали владичански трон у Призрену и Новом Пазару од 1784 до 1830. године, након релативно кратке управе митрополита Грка у ове две епархије,²⁶⁹ док је у Нишкој митрополији између 1831. и 1842. столовао владика Григорије, Србин²⁷⁰ из трнске области.²⁷¹ Србин Јоаникије Георгијевић био је призренски митрополит 1781-1784,²⁷² а рашки трон је држао 1784-1789, док је на управи обе митрополије био од 1789. године до своје смрти 1818. године.²⁷³ Митрополита Јоаникија наследио је Србин Хаци Захарије Дечанац који је на управи две митрополије спојене у једну 1808. био до 1830. године.²⁷⁴

Нису сви митрополити грчког порекла били заинтересовани искључиво за црквени порез и окренути више Турцима него својој словенској пастви. Митрополит Ананије који је био на управи Скопске митрополије од око 1820 до 1828. и Рашко-призренске 1830-1836, поред тога што је говорио српски, био је прави представник српске заједнице, борио се за њена права и бољитак и чак о свом трошку у Призрену изградио кућу са функцијом митрополитског конака. Успомена на њега у обе епархије је позитивна, будући да је био врло омиљен у народу. Изгледа да је имао разумевања за српски национални и ослободилачки покрет. То се види по томе што је као рашко-призренски митрополит одржавао везе са српском Карловачком митрополијом и што је држао литургију и светио водицу при заклетви Старовлашана кнезу Милошу 1834. године. Наследник

²⁶⁹ Двојица Грка на трону Рашке митрополије након укидања Пећке патријаршије били су Герасим (1766-1776) и Никодим (1776-1783.), дакле свега седамнаест година. У Призрену су на митрополитском трону, кроз 19 година (1766-1781, 1783-1789.) седела тројица Грка, Гаврило, Софроније и Јевсевије. Н. Радосављевић, *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити 1766-1878, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Београд 2011, 657-662. (=Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити)

²⁷⁰ У писму кнезу Милошу од јануара 1834. године Григорије истиче међусобну везу кнеза и народа из Кнежевине Србије са њим и народом његове епархије наглашавајући да припадају „једнородном славеносрпском језику“. АС, КК, XXXV, бр. 786, Григорије митрополит нишки, Ниш-кнезу Милошу Обреновићу, 25. 2/10. 3. 1834.

²⁷¹ Трнска област данас је у саставу Бугарске. *Краљевина Србија*, 33-34; П. Гагулић, *Мали нишки саборни храм са летописом, прилог историји Ниша и епархије Нишке*, Ниш 1961, 8.

²⁷² Н. Радосављевић, *Јоаникије, митрополит Рашко-призренски*, Историјски часопис 61 (2012), 153-154.

²⁷³ Исто, 154-162.

²⁷⁴ *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити*, 662-664.

Антима на челу Скопске митрополије 1830-1843. био је такође Грк, митрополит Гаврило, популаран и наклоњен стаду као и претходни. За време његовог владичанства изграђен је велики број цркава у епархији од којих су најзначајније црква Свете Богородице у Скопљу и Саборна црква у Светог Николе у Врању.²⁷⁵ Нишки митрополити Грци: Макарије II од 1806. до 1815. и Мелетије од 1815. до 1821. године, користили су свој утицај на нишког пашу да заштите своју паству. Макарије је чак српским устаницима 1809. године слао информације о кретању турске војске. Ова двојица владика измолили су од паше и изградњу саборног храма Светих Арханђела у Нишу.²⁷⁶ Грци Пелагонијски митрополити из прве половине 19. века, Григорије, Герасим и Венедикт, остали су упамћени код пастве као добри пастири и заштитници народа пред турским властима.²⁷⁷ Велешки епископ Грк, Игњатије, који је епархијом управљао од 1797. до 1842. године није показивао други интерес осим материјалног, па је у замену за лагодан живот управу у епархији препустио велешким првацима и локалном свештенству толеришући словенску службу у црквама под својом духовном влашћу.²⁷⁸

За српску паству можда и значајнији од митрополита у погледу заступања народа пред властима били су мирски свештеници, сеоски попови. Њихов утицај и углед у српском сеоском друштву, али и код турских власти био је велики, будући да су и сами живели међу народом, да су се њихове, обично задружне породице, бавиле земљорадњом и да су захваљујући свом позиву имали веће приходе од својих суседа. С обзиром да су Срби у 18. веку у Османском царству ретко где могли да се описмене, синови, синовци и унуци свештеника били су обично кандидати за нове свештенике. Мало боље економско стање свештеничке породице омогућавало је са друге стране плаћање таксе на синђелију и стицање парохије, па је готово у свим српским земљама у Турској дошло до стварања свештеничких династија, односно до уобичајавања избора свештеника за целе

²⁷⁵ П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини, са успоменама писца*, Београд 1928, 13 (=Црквени живот); П. Срећковић, *Владике фанариоти Рашко-призренске епархије од 1818-1854, по неиздатим документима*, Београд 1881, 21-24. (=Владике фанариоти); *Скопље и његова околина*, 486-487; Р. Грујић, *Скопска митрополија, Историјско статистички преглед*, Скопље 1936, 245-246; *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити*, 664-667, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839)*, књ. 2, приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2006, бр. 504. (=Ужичка нахија)

²⁷⁶ П. Гагулић, *Наведено дело*, 3-7.

²⁷⁷ *Прилеп и његова околина*, 210-212.

²⁷⁸ В. Кънчов, *Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало -Сегашното и недавното минало на град Велес*, Софија 1970, 217-218. (=Град Скопие)

области из круга неколико истих породица. Дуг ред предака свештеника додатно је јачао углед мирског свештенства.

Свештеничке породице готово су парохиски испарцелисале јужне српске крајеве. У Метохији, у селу Дворану, једна свештеничка породица је кроз векове дала 20 свештеника до 1875;²⁷⁹ неколико генерација свештеника дала је и поповска породица у Великој Хочи.²⁸⁰ На Косову је породица Поповића из села Грачанице од 1749 до 1914 дала 9 свештеника,²⁸¹ Поповићи из села Беровца и Битиње у Сиринићу, дали су неколико попова Сиринићу и Средској од краја 18. до почетка 20 века.²⁸² Породица Гулића из села Ранилуга дала је неколико генерација свештеника Косовском Поморављу,²⁸³ док су Томовићи из Вељег Бријега у Ибарском Колшину наследно са оца на сина од краја 18. до почетка 20. века имали шест свештеника.²⁸⁴ Свештеничка породица из села Крушевице у Врањском Поморављу давала је свештенике околини од 1699. године па све до друге половине 19. века. Целу прешевску област опслуживале су само три свештеничке породице из Жапска, Старца и Шаинца.²⁸⁵ Иста појава присутна је и северно²⁸⁶ и јужно од Шар Планине. Свештеничког братство Попосци из села Боровца у Струшком Дримколу је у двеста година дало неколико генерација свештеника Дримколу и околини, породица Поп Симоновића у Кокошињу, у Овчем Пољу,²⁸⁷ и Тотевци у селу Дуфу у Горњој Реци²⁸⁸ такође су давали свештенике у неколико генерација. И у Рашкој Области и Полимљу свештеничка

²⁷⁹ *Црквени живот*, 52, 129.

²⁸⁰ *Исто*, 53

²⁸¹ *Плач Старе Србије, издање поводом 70-годишњице ослобођења Косова 1912-1982*, Приштина 1982, 7. (=Живот Срба на Косову) О родослову свештеника ове породице видети: М. Веселиновић, *Кроз Косово*, Годишњица Николе Чупића 14 (1894), 321-322. (=Кроз Косово)

²⁸² *Владике фанариоти*, 40; Б. Јокановић, *Крстом, пером и мачем, свештенство у служби своје нареду*, Цетиње 1999, 151-163; *Црквени живот*, 60-66; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, Приштина 1995, 148. (=Стара Србија)

²⁸³ *Просветне и политичке прилике*, 1; *Горња Морава и Изморник*, 238.

²⁸⁴ М. Лутовац, *Ибарски Колашин, антропогеографска изучавања*, Београд 1954, 130-131. (=Ибарски Колашин). Сачуване су и објављене синђелије другог и трећег свештеника из ове породице, попа Мијаила и Милосава. М. Веселиновић, *Архијерејске синђелије, издавали митрополити рашко-призренски и скадарски у 19. веку*, Споменик СКА 55 (1922), 8-9, 13-14.

²⁸⁵ А. С. Јовановић, *Пчиња, историјска црта из нове српске покрајине*, ГСУД 49 (1881), 328-333; *Прешевска област*, 409-410.

²⁸⁶ У ужичком крају у селима Сеча Река, Субјел, Каран и Сирогојно такође су постојале свештеничке „династије.“ Н. Радосављевић, *Свештенство Ужичковаљевске митрополије*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 33 (1999), 54-55.

²⁸⁷ *Просветне и политичке прилике*, 1.

²⁸⁸ Д. Недељковић, *Мавровска психичка група*, Гласник Скопског научног друштва 7-8 (1930), 241.

служба је ишла са колена на колена, наследну свештеничку службу баштинили су: Церовићи из Лопижа, Поповићи и Јањушевићи из Бабина, Каличани из Штавља, Вујичићи из Пчелица, Шиљци из Поблаћа и Илина Брда, Никачевићи из Бистрице и Поповићи из Пећарске.²⁸⁹

Наследне свештеничке породице биле су присутне и у градовима. У Приштини су од пет попова, по турском попису вароши из 1844. године, четворица били папазоглије-синови попова. Попис спроведен исте године у Вучитрну забележио је двојицу свештеника, поповских синова.²⁹⁰ Варошке, наследне свештеничке породице, постојале су у 19. веку и у Врању, Новом Пазару, Сјеници, Новој Вароши, Пријепољу, Пљевљима, Прибоју²⁹¹ и Призрену.²⁹²

Углед свештеника из свештеничких лоза међу православним народом, њихово познавање локалних прилика, неретко и богатство, опредељивало је локалне моћнике да се у пословима управе често наслањају на њих. Вешти свештеници развијали су пријатељске односе са моћницима што је доносило добробит пастви. Поп Риста Поповић из Грачанице, након што је постао побратим косовског пашалара Јашар-паше Џинолија, могао је да под оружјем и на коњу, у пратњи два наоружана Србина, крстари Косовом у обиласку парохије. Утицајем на пашу избављао је из невоље угрожене Србе и тиме олакшавао положај народа. Пријатељство са пашом искористио је и да обнови грачаничку цркву коју је са пашином дозволом покрио ћерамидом, оградио и начинио конак за поклонике.²⁹³ Поп Арса Поповић из Битиње у Сиринићу, такође је наоружан јездио својом нуријом. По локалној традицији управо је он спасио Сиринић од расапа који му је спремао извесни Арбанас Али-ага. Али-агу је убио Малић-паша Џиноли око 1817. године због покушаја да му извласти Средску и Сиринић.²⁹⁴ По свој прилици, поп Арса је као и поп Риста у Грачаници био у добрим односима са пашаларском породицом Џиноли, па је његова реч лишила главе претендента; ношење оружја

²⁸⁹ В. Шалипуровић, Р. Петковић-Поповић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у 19. веку*, Прибој 1970, 27.

²⁹⁰ *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 380-383, 401-402.

²⁹¹ В. Шалипуровић, Р. Петковић-Поповић, *Наведено дело*, 27; А. С. Јовановић, *Пчиња, историјска црта из нове српске покрајине*, ГСУД 49 (1881), 328-333; *Прешевска област*, 409-410.

²⁹² *Црквени живот*, 24-25.

²⁹³ *Живот Срба на Косову*, 17-19.

²⁹⁴ *Владике фанариоти*, 15-16.

свакако иде у прилог оваквој претпоставци. Што народна традиција не каже на који је начин тачно поп спасао Сирињић, свакако је последица избегавања везивања убиства за свештениково име, као и за име омрзнутог Малић-паше. Поп Неша из Крушевице, био је у добрим односима са врањским Хусеин-пашом. Плод пријатељства била је дозвола за обнову манастира Светог Прохора Пчињског и изградњу конака. Паша се на томе није зауставио већ је свим својим православним поданицима наредио 1825. да ходочашће у Дечане и Рилу замене ходочашћем у локалном духовном центру, са намером да попу Неши омогући исплату грађевинских радова.²⁹⁵

Углед, релативна економска моћ и ауторитет свештеничких породица у областима где су постојали неки видови кнежинске самоуправе омогућавали су да породице наследних свештеника постану породице наследних кнежинских кнезова. Борисављевићи из Буковика у Старом Влаху кнежевско достојанство су стекли спајањем свештеничке и кнежевске дужности у време попа Марка Борисављевића, након чега се породица поделила на грану која је давала кнезове и грану која је давала свештенике. И поп Марко је као свештеник и кнез јахао под оружјем и имао оружану пратњу, у родном селу је око 1770. године обновио цркву у чијој куполи се потписао као „Велики Господар кнез поп Марко.“²⁹⁶ Биће да је и овај свештеник, посебно због тога што је био и кнез, био интимус нахијских моћника Ферхатагића у Новом Пазару. Чињеница да цркву није могао да подигне без њихове дозволе упућује да није био силан само због двоструког достојанства.

Кнезови су у Османском Царству, прихваћени од Турака још од тренутака завојевања српских земаља. При том треба разликовати сеоске и варошке кнезове или коџабаше, кметове, како се још називају у појединим крајевима, од кнежинских и нахијских кнезова.

Сеоски кнезови су били истакнутији сељаци изабрани од својих суседа да представљају село пред турским властима. Главна дужност ових кнезова била је распоређивање пореза разрезаног на село, па су нека села само тада и бирала кнеза. Остале послове локалне власти у селу су вршили кметови, старији

²⁹⁵ *Прешевска област*, 373, 383.

²⁹⁶ *Казивања Борисављевића*, приредио В. Суботић, Нова Варош 1995, 43-51. Погледати и родослов Борисављевића на крају књиге. (= *Казивања Борисављевића*)

истакнутији сељаци који су у међусобном договору доносили одлуке које су обавезивале целу заједницу. На пример, одређивали су лица која ће Турцима давати кулук и доносили мање значајне пресуде у сеоским међусобицама.²⁹⁷

Кнежински кнезови јављају се у разним српским крајевима у различито време и по правилу су били признати народни представници пред турским властима у мањим географским целинама-кнежинама, ређе у нахијама. Иницијално су кнежинску самоуправу у Османском Царству имале оне области које су у време успостављања турске власти добиле специјалан статус царског хаса, а њихови становници привилегован положај влаха филурџија. Пример таквог порекла самоуправе су Стари Влах и Крајина и Кључ који су постојање кнезова и извесног степена самоуправе у 18. веку доводили старој привилегованости области и становништва у њој.²⁹⁸ Друга могућност за појаву кнежинског кнеза отварала се након ратова и устанака када су турске власти у циљу репопулације области давале истакнутим хришћанима кнежевско достојанство и привилегије са задатком да поново населе област у којој су кнезовали, као у случају Ибарског Колашина.²⁹⁹

Кнежевска привилегија састојала се у томе што је кнез добијао берат, односно диплому од султана којом му је давано и потврђивано кнежевско достојанство, па се због тога и кнежински кнезови често називају и бератлијама. Берат је кнеза у 16. и 17. веку ослобађао свих дажбина, а од 18. века само ванредних, док му је у дужност давао да се стара о насељености области и да врши разрез и прикупља државне дажбине у повереној му области. Будући да је прикупљао порез, кнез је имао право на пратњу наоружаних пандура. У неким областима и историјским тренуцима кнез је имао и дужност да у ратовима води своје сународнике као посебан одред у турској војсци.³⁰⁰ Поред ових права и дужности, кнез је прихваћен као представник народа и у другим питањима, па је зависно од свог богатства и угледа могао да утиче на турску власт у погледу

²⁹⁷ *Живот и обичаји народа српскога*, 253-254.

²⁹⁸ Б. Ђурђевић, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1 (1948), 139-142; *Београдски пашалук*, 379-381, М. Ристић, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963, 177-180; Д. Пантелић, *Око крајинских повластица*, Историјски гласник 1, 1-2 (1949), 62-82, Т. Станојевић, *Неготин и Крајина, од првих трагова до 1858. године*, Неготин 1972, 83-87, 109-113, 117-126.

²⁹⁹ *Ибарски Колашин*, 112-115.

³⁰⁰ Б. Ђурђевић, *Наведено дело*, 143.

смањивања разреза, изградњи цркава или заштите угрожених хришћана од насиља муслимана.

У историјској науци су одавно познати историјат и функционисање кнежинске самоуправе у Београдском пашалуку, Крајини, Кључу, Старом Влаху и Ибарском Колашину. Појавом кнежинске самоуправе у Старој Србији историографија се, изузев у случају Лесковачке нахије није бавила.

У ћефилеми, односно документу о међусобном ујемчавању, Митровице, Бањске и Дуге Пољане из 1766/1767. као јемци се јављају кнезови нахија Јелач, Подгор, Студенице, Јошанице и Богута.³⁰¹ Свака нахија, судећи по овом извору, имала је по два кнеза. О њиховим дужностима и обавезама, може се само претпостављати да су биле исте као и код кнезова Старог Влаха и Ибарског Колашина, будући да су им се нахије налазиле између ове две области. Студеничка нахија имала је кнезове и 1827. године, а Пазарски кнезови помињу се 1825 и 1826. и 1829. године,³⁰² што значи да је неки вид кнежинске самоуправе постојао у широј околини Новог Пазара у другој половини 18, али и у првој половини 19. века. Изгледа да је и Сјеничка нахија пре 1832. године имала бератлијског кнеза будући да је на молби старовлашких кнезова султану Махмуду II из те године потписан и извесни Кајмакчић као „Сеничке нахије кнез.“³⁰³ Могуће да је сјенички кнез именован са задатком да насели нахију након расељавања 1809. пошто се кнез ове области не помиње ни раније у 18, а ни касније у 19. веку. Исти је случај и са кнезом Копаоника Ћирком из Лозне и неимеованим топличким кнезом. Први је окнежен 1813. године са задатком да поврати расељене земљаке из Шумадије на стара огњишта, док је други исту функцију вршио 1824 године у Левчу, што индикује да је кнежевски положај добио на исти начин као копаонички кнез.³⁰⁴ Непосредно пре, али и након Првог српског устанка нахијски кнезови постојали су и на целој територији Лесковачког пашалука, јер се у изворима помињу лесковачки, прокупачки, ражањски,

³⁰¹ Е. Мушовић, *Ћефилеме Митровице, Бањске и Дуге Пољане из 1767. године*, Новопазарски зборник 8 (1986), 106.

³⁰² Љ. Пузовић, *Два дечанска писма за писанију из прве половине 19. века*, Археографски прилози 34 (2012), 150; *Књажевска канцеларија, књ. 1, Нахија Пожешка (1815-1839)*, приредио Д. Вуловић, Београд 1953, бр. 203, 250. (=Нахија Пожешка)

³⁰³ АС, ЗМП, 69/б.

³⁰⁴ А. Поповић, *Устанак у горњем Ибру и по Копаонику од 1806. до 1813.*, Годишњица Николе Чупића 27 (1908), 275; (=Устанак у горњем Ибру и по Копаонику); *Архивска грађа за насеља у Србији*, 197-198.

кознички (жупски) и крушевачки нахијски кнез.³⁰⁵ Након Нишке буне 1835 појављује се и обор-кнез Нишке нахије са титулом коџабашије. За кнеза, односно коџабашију, је по договору ћехаје кнеза Милоша Обреновића Аврама Петронијевића и нишког паше, привремено именован Јован Петровић, са могућношћу да следеће године кметови при разрезу пореза изаберу новог. Судећи по времену избора коџабашија је имао пореске дужности, а осим тога је спроводио завађене сељаке на суд паши ако их кметови нису могли задовољити.³⁰⁶ Након умирења Пиротске буне 1836. године и Пиротска нахија добила је свог коџабашију Хаџи Нешу Филиповића. Уз Хаџи Нешу наименована су још по тројица коџабаша из три кола, односно кнежине, Пиротске нахије. Ове народне старешине биле су задужене за сакупљање пореза од хришћана и били су посредници у односу између народа и Турака.³⁰⁷ Почетком 19. века кнежинска самоуправа је постојала и у скопској околини и у Пологу, али је тешко рећи да ли је установљена вољом локалних пашалара или је представљала наставак традиције из ранијих векова.³⁰⁸

Године 1770. и 1840. помињу се и кнезови Косова. Први помен из 1770. у писму српских кнезова руској царици Катарини II односи се на косовског кнеза Димитрија Топличанина,³⁰⁹ док је други, Перуш Стевановић изабран од кметова косовских, копаоничких и сиринићких села као народни представник пред турским властима.³¹⁰ Мора се рећи да је помен косовског кнеза из 1770. сумњив будући да се у истом контексту помињу сервијански и босански кнез, а поуздано се зна да кнезови тако великих области нису постојали. Упркос овоме, у прилог могућности да су косовски кнезови ипак постојали у 18. веку јесте помен косовских попова у 18. веку. Као такви су у Девичком поменику записани попови

³⁰⁵ В. Стојанчевић, *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка*, Лесковачки зборник 1 (1961), 7-10.

³⁰⁶ Нишки оборкнез помиње се у српским документима и 1838/1839. што значи да именовање кнеза није било привремено решење. *Краљевина Србија*, 44; АС, ДС, 1838, рапорт алексиначког магистрата Великог суду, 13/27. 1. 1838, бр. 208; АС, ДС, 1839, кнез Милош Обреновић-Државном савету, 4./17. 4. 1839, но. 3.

³⁰⁷ *Јужнословенски народи*, 138.

³⁰⁸ Ј. Хаџивасиљевић, *Скопски Хаџи Трајко*, Скопље 1933, 6-14; Ј. Трифуноски, *Полог, антропогеографска проучавања*, Београд 1976, 40. (=Полог); О полошким кнезовима и скопском кнезу биће више речи у поглављу о пашаларским династијама.

³⁰⁹ С. Гавриловић, *Рашковићи-старовлашки кнезови и ћесарски официри*, *Споменик САНУ 139, одељење историјских наука* 13, (2004), 34. Димитрије Топличанин је свакако из косовског села Топличана, а не из Топлице.

³¹⁰ *Живот Срба на Косову*, 199-201.

Риста, Величко, Илија, Никола и Јован.³¹¹ Избор Петруша Стојановића за народног представника–кочабашију, са истим дужностима које је имао и народни представник истог назива у Нишу, у време када се у духу танзимата укидају сви привилеговани редови у Османском царству, вероватно представља остатак традиције из ранијег периода. За разлику од косовског кнеза, постојање бихорског кнеза није потребно преиспитивати. Године 1809. бихорски оборкнез Јован Сава је са својим суседима учествовао у војсци Нуман-паше Махмудбеговића у боју на Суводолу.³¹² Јован Сава одступа од осталих српских кнезова само по томе што је 1809. године имао обавезу да учествује у војном походу. Могуће да је разлог за мобилизацију кнеза и српског становништва био страх пећког паше од устанка у Бихору, јер је вођење Срба под командом кнеза у рат у Старој Србији био преседан.

Поред митрополита, свештеника и кнезова, као вође српског народа у 18. и почетком 19. века фигурирају и сточарске ћехаје или ћаје. Ови народни представници су захваљујући свом богатству и запутности области у којима су живели, по инерцији и без берата, задржали извесне привилегије ранијих влашких старешина. Ћехаје, као народне вође биле су присутне у Гори, Горњој Реци, Малој Реци и Мавровском Пољу. Свако сточарско село је као посебна скупина, имало свог наследног главара-коцабашу или главатора, који се често називао ћајом, сточарском поглавицом. Богатство сточног фонда омогућавало је да сваки од ових ћаја буде довољно моћан и независан да може да иде наоружан, отима и преотима стоку од Арбанаса, буде ктитор цркава и манастира и да се сукобљава са арбанашким беговима и тајфама.

Заједничко деловање реканских и мавровских села, договорано на главарском збору у манастиру Светог Јована Бигорског, омогућавало је деловање свих сеоских насеља као једне заједнице и успешно пружање отпора арбанашким тајфама крајем 18. и у првој половини 19. века. У селу Галичнику ћехаје су биле

³¹¹ *Речник* 2, 105.

³¹² *Грађа из земунских архива за историју Првог српског устанка, књига 2, 1809*, приредио Т. Илић, Београд 1961, бр.129. (=Грађа из земунских архива); *Грађа за историју Првог српског устанка*, приредио Р. Перовић, Београд 1954, 35. (*Грађа за историју првог српског устанка*); *Казивања о српском устанку 1804*, приредила Д. Самарџић, Београд 1980, 289. (=Казивања о српском устанку); *Казивања савременика, мемоарска грађа о Првом српском устанку*, приредио Љ. Поповић, Београд 202, 210. (*Казивања савременика*); Г. Божовић, *Са седла и самара*, Београд 1930, 117-119.

из рода Томоски, од којих је најчувенији Годор Томоски, у Лазарпољу из рода Коколоваца са најзначајнијим представником Ђурчином, у Тресончу су главари долазили из рода Брадиноваца, а у Кркорници из рода Кроси. Крајем 18. и почетком 19. века у Битушу је главар био Јован Опута, у Требишту Ђорго, у Долном Мелничану Поте, у Беличици Наке Богуч, у Севцу Хаџи Билбил, у Врбену поп Демир-Димитрије, а у Бродцу Ђаја Харитон.³¹³

Утицај Ђаја био је велики и у Гори пре завршетка процеса исламизације крајем 18. и почетком 19. века. Пре исламизације горанске Ђаје су могле да штите своје село и веру захваљујући богатству у стоци и великом броју најмљених чобана.³¹⁴ Ђаје су се у Гори зато прве нашле под утицајем исламизације, јер је од њиховог држања зависило да ли ће село примити ислам. Међутим, одлазак на зимске пашњаке у Епир и солунско приморје често се завршавао исламизацијом, будући да тамошњи муслимани нису хтели да пусте хришћане на пашњак. Тако су исламизација Атанаса Лековца из главарске породице села Брода на зимским пашњацима и убиство његовог брата Ђаје Лазара око 1821. године означили крај православља у овом месту.³¹⁵

*

Османско царство је крајем 18. века досегло највиши степен опадања које је отпочело још крајем 16. века. Децентрализација Царевине, константна економска криза, распад тимарског, војног и економског система негативно су се одразили на положај Срба. Притиснути све тежим пореским оптерећењима, читлучењем, арбанашким продирањем и харањем царских војски, арбанашких и крцалијских банди, Срби су се окупљали око својих верских и народних старешина у покушају да се одрже и не подлегну исламизацији и протеривању. Дахијско насиље у Београдском пашалуку изазвало је прво буну, а онда и ослободилачки устанак Срба на северу који се окончао стварањем нововековне српске државе. Постојање слободне српске државе на северу многоструко је утицало на положај Срба у Старој Србији и српског народа у целини.

³¹³ Т. Смиљанић, *Мијаџи, Горна Река и Мавровско Поље*, Београд 1926, 47-52, 118, Исти, *Plemenske odlike Mijsaka*, *Narodna starina* 3-7 (1924), 61-67, Исти, *Debarski Poljani i Rekanci*, *Narodna starina* 13-33 (1934), 74; *Ђурчин Кокале*, 137, 140-143; *Домашни извори*, 11-17. (=Ђурчин Кокале)

³¹⁴ Село Растелица имало је на пример крајем 18. века 62 куће и 96000 оваца. М. Лутовац, *Гора и Опље, антропоеографска проучавања*, Београд 1955, 243. (=Гора и Опље),

³¹⁵ *Гора и Опље*, 269-270, *Црквени живот*, 47-48.

ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ

Кумовање српским земљама

*

Пре него што се пређе на историју обнављања српске државе нужно је нешто рећи о српском именовању сопствене етничке територије до 19. века, односно како се мењало име земље и знање о њеном територијалном простирању као и етничком простирању српског народа до окончања Српске револуције и формирања српске кнежевине.

*

Именица Србија, као име за државу Срба, у средњем веку никада није коришћена у српским владарским и архијерејским титулама, па се не може срести ни у једном званичном државном документу, повељи и хрисовуљи. У изворима српског порекла, књижевним саставима и записима насталим пре краја 15. века, ова именица употребљена је свега неколико пута, што показује да термин Србија, као име за српску државу, код Срба у средњем веку није било широко прихваћено и коришћено. Српска држава називана је од Срба у средњем веку, са ретким изузетцима, српском земљом, па су српски средњевековни владари и архијереји најчешће титулисани као краљеви, архиепископи и патријарси Српске земље и Поморја.³¹⁶ Врло рано, већ у 13. веку у титулама архијереја и владара користи се и етничко име уместо територијалног, па су већ Владислав и Сава Немањић титулисани као краљ и архиепископ српски.³¹⁷ Судаћи по титулама, под српском земљом, подразумевана је у 13. и 14. веку Рашка, пошто су се Поморје или поморске земље титулисали засебно.³¹⁸

³¹⁶ М. Динић, *Српске земље у Средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978, 37; С. Станојевић, *Србија (О називу српске државе у средњем веку)*, СКГ 11 (1904), 541-542.

³¹⁷ М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, Богословље 9 (1934), 254; М. Благојевић, *Српска државност у Средњем веку*, Београд 2011, 168.

³¹⁸ Да су Рашка и Српска земља синоними сведочи и титулисање краљева Радослава, Владислава и Уроша I, који у титули уместо српска земља користе синтагму рашка земља. Напуштање рашке земље у титули након владавине краља Уроша I није изменило појмање термина па се за хиландарског игумана Никодима у једном запису из 1312-1317. каже да је био родом „од областие

Губитком државности у 15. веку, назив српска земља престаје да означава одређену територију и временом добија етничко значење,³¹⁹ то јест, најкасније од почетка 17. века почиње да означава територију мање или више компактно насељену Србима.³²⁰ Уопште, синтагма *земља* са претходном етничком одредницом, српска, грчка, руска, арбанашка, влашка или мађарска, првенствено је у тадашњем српском језику означавала територију где живи већа или мања група припадника ових етничких група, без много обзирања на историјску традицију и политичке границе.³²¹ Поред примарног значења етничке одреднице израз *земља* се понекад, мада ретко, користио у српским изворима од 16. до средине 18. века и у политичком смислу, означавајући области владавине Хабзбурга или турских султана, у облику турска или ћесарска земља. Ипак чешће су се за политичко стање територије користили изрази предел, господарство и област. На пример, манастир Бешаново се по исказу његових калуђера налазио у српској земљи, господарству цесара римског. Студенички калуђери су свој манастир сместили у српску земљу, турске области, а монаси Дреновачког манастира у Славонији навели су да се њихово пребивалиште налази у српској и ћесарској земљи. Срби из Клишке, Шибеничке и Задарске Крајине су у писму Конгрегацији за пропаганду вере 1651. године писали да су добили из турске земље.³²²

Да је етнички моменат у изразу *земља* био преовлађујући над политичким контекстом показује неколико примера употребе ове синтагме. Цинцарско село

западние страни, раишкие, рекоми србские“. М. Динић, *Српске земље у Средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978, 39. *Стари српски записи и натписи 1*, бр. 50.

³¹⁹ У српској историографији се само Радмила Тричкових потрудила да објасни значење израза *српска земља* након прекида српске средњовековне државности. Она је сматрала да је тај израз потицао од титуле пећких патријарха и да се српска земља у појмању Срба крајем 17. века поклапала са епархијским простирањем Пећке патријашине. Прво тврђење је свакако тачно док је друго неприхватљиво, јер у 17. веку мирски људи и клерици из Охрида, Кичева, Серфице, Костура, градова под духовном влашћу Охридске и Васељенске патријаршије, наводе свој завичај као место у српској земљи. *Београдски пашалук*, 41-42.

³²⁰ Већ сремски деспоти крајем 15. века називају себе господарима земље српске иако нису контролисали територије средњовековне српске државе већ су били владоци Срба у Угарској. В. Ђерић, *О српском имену по западним крајевима нашега народа*, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот 62 (1912), 273. (=Дело)

³²¹ Остатак оваквог именована и данас је присутан у српском језику. Већи део назива страних држава гради се основицом етничког имена и суфиксом *ска*, нпр. Мађар-Мађарска. У модерном српском језику заправо је избачена именица *земља*, а остао је само присвојни придев.

³²² С. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 (1922), 148, 206-210. (=Грађа за српску историју из руских архива и библиотека); В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 63 (1912), 430; М. Јаџов, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645-1669)*, v. 1. Cito di Vaticano 1992, бр. 192. (=Le Missioni cattoliche)

Белица код Струге је у Девичком поменику 1765-1766. и 1770. године, у складу са етничким појмањем *земље* смештено у Гогску земљу,³²³ односно територију насељену Гогамма-Цинцарима. Околина овог места била је већински насељена Словенима и Арбанасима, а цинцарска држава никада није постојала, па назив није могао бити изведен на основу историјске традиције или политичког стања већ искључиво на основу етникума. Град Серфица (Србица) у залеђу Солуна од стране његових становника калуђера, приликом прошње у Русији 1647. наведен је, по истом принципу, као место у српској, турској и грчкој земљи.³²⁴ У околини овог града живели су у 17. веку, када су путници били у Русији, Грци, православни Словени и Турци колонисти, па је Серфица стога и наведена као место у три „земље.“ Приликом прошње у Русији град Костур је 1643. назначен као град и у српској и у грчкој земљи,³²⁵ свакако на основу етничких група које су живеље у њему. За Кратово, коласијски митрополит Михаило, иначе рођен у поменутом граду, каже 1651-1660. да је у српској земљи³²⁶ док његов земљак Вељко Поповић пише у Будиму 1704-1706. да је отечеством од бугарске земље, места Кратова.³²⁷ Српско-бугарско додиривање на етничкој граници свакако је последица двојаког етничког карактерисања области. Мањим етничким присуством Арбанаса у околини Јањева почетком 17. века може се објаснити исказ српских прелата са Морачког сабора 1653. да је тада већ покојни патријарх Пајсије родом из Јањева „от земља Харбанаишких,³²⁸ што никако није искључивало Косово као српску земљу, будући да су Срби у околини Јањева били преовлађујући етнички елемент до друге половине 19. века.

Као места у српској земљи, у изворима у којима Срби наводе место свог порекла или живљења у 16, 17. и првој половини 18. века забележени су: градови Београд,³²⁹ Ваљево,³³⁰ Кладово,³³¹ Ниш,³³² Врање,³³³ Кучајна,³³⁴ Ждрело,³³⁵

³²³ У Гогску земљу убројани су поред Белице и Воскопољ, Москопољ, Грабов и Николица. *Речник 1*, 101-102.

³²⁴ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 38.

³²⁵ *Исто*, 228-229.

³²⁶ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 39, 42, 281; *Стари српски записи и натписи 1*, бр. 1568.

³²⁷ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2147.

³²⁸ *Le Missioni cattoliche*, бр. 231.

³²⁹ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 236.

³³⁰ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2349.

³³¹ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 163.

Вршац,³³⁶ Темишвар,³³⁷ Беоцин,³³⁸ Тител,³³⁹ Сентандреја,³⁴⁰ Сегедин,³⁴¹ Петроварадин и Нови Сад,³⁴² Пакрац,³⁴³ Крижевац,³⁴⁴ Славонска Пожега,³⁴⁵ Ново Брдо,³⁴⁶ Пећ,³⁴⁷ Видин,³⁴⁸ Сарајево,³⁴⁹ Требиње,³⁵⁰ Јенопоље у Ердељу,³⁵¹ Скопље,³⁵² Охрид,³⁵³ Кичево,³⁵⁴ Серфица,³⁵⁵ Костур,³⁵⁶ Кратово,³⁵⁷ манастири Завала,³⁵⁸ Троноша³⁵⁹ и Житомислић³⁶⁰ у Херцеговини, фрушкогорски манастири Раваница,³⁶¹ Раковац,³⁶² Раковица,³⁶³ Велика Ремета,³⁶⁴ Хопово,³⁶⁵ Крушедол³⁶⁶ и

³³² Раванички калуђер је 1683. записао да су Немци заузели српску земљу до Софије и Скопља и да су заузели Ниш. П. Лазаровски, *О манастиру Раваници, стари запис*, ГДСС 12 (1860), 682. (=О манастиру Раваници)

³³³ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 237-238.

³³⁴ С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик СКА 39, 1903, 19.

³³⁵ *Исто*, 35-36.

³³⁶ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 246, 273-281.

³³⁷ *Исто*, 246, 273-281.

³³⁸ *Исто*, 206.

³³⁹ *Исто*, 241-242.

³⁴⁰ *Исто*, 59.

³⁴¹ *Исто*, 200.

³⁴² *Исто*, 53, 70, 251.

³⁴³ *Исто*, 54-55.

³⁴⁴ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 61 (1911), 67; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 174-175.

³⁴⁵ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 237.

³⁴⁶ Новобрдски католици су 28. 1. 1653. писмо Конгрегацији за пропаганду вере потписали као: „Слуге и синов, католици српске земље.“ *Le Missioni cattoliche*, бр. 220.

³⁴⁷ С. Димитријевић, *Прилози расправи „Одношаји пећских патријарха с Русијом у 17. веку*, у *Гласу 58 и 60*, Споменик СКА 38, (1900), 61. (=Прилози расправи)

³⁴⁸ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 47; В. Ђерић, *Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Мађедоније*, Сремски Карловци 1922, 31. (= *Неколико главних питања*)

³⁴⁹ *Записи и натписи 1*, бр. 2070; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 60 (1911), 429; С. Косановић, *Српске старине из Босне*, ГСУД 38 (1873), 148.

³⁵⁰ *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 7286; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 416-418; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 48-50, 230.

³⁵¹ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 38.

³⁵² *Прилози расправи*, 60; *О манастиру Раваници*, 682.

³⁵³ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 236; *Неколико главних питања*, 26.

³⁵⁴ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 240; *Неколико главних питања*, 34.

³⁵⁵ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 38.

³⁵⁶ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 228-229; *Неколико главних питања*, 27.

³⁵⁷ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 39, 42, 281; *Стари српски записи и натписи 1*, бр. 1568.

³⁵⁸ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 416-417.

³⁵⁹ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 213.

³⁶⁰ *Записи и натписи 2*, бр. 2173; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 418.

³⁶¹ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 213-215, 218-220.

³⁶² *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2101; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 62 (1912), 439; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 223-224.

³⁶³ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2141; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 221.

Шишатовца,³⁶⁷ славонски манастири Кутинаца,³⁶⁸ Лепавина,³⁶⁹ Пакра,³⁷⁰ Дреновац³⁷¹ и Ораховица,³⁷² манастири Милешева,³⁷³ Савина,³⁷⁴ Студеница,³⁷⁵ Морача,³⁷⁶ Папраћа код Зворника,³⁷⁷ Николајевски манастир на Моришу,³⁷⁸ Бешеново у Срему,³⁷⁹ Ковиљ у Бачкој,³⁸⁰ Лесново,³⁸¹ Осоговски манастир³⁸² и Шемљуг у Банату;³⁸³ село Неродимље на Косову³⁸⁴ и Сечуј у Барањи,³⁸⁵ Београдска,³⁸⁶ Призренска³⁸⁷ и Дојранска митрополија, као и Охридска архиепископија,³⁸⁸ Области: Црна Гора,³⁸⁹ Херцеговина,³⁹⁰ Славонија,³⁹¹ солунска област,³⁹² Поморишје и Потисје.³⁹³

Претходни списак јасно показује да израз српска земља није еквивалент Пећкој патријаршији, да се не поклапа са границама некадашње државе и да не обухвата јасно ограничену територију, будући да се понегде поклапа са другим

³⁶⁴ Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, 189, 191, 193.

³⁶⁵ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 62 (1912), 277; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 199-202, 205.

³⁶⁶ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 62 (1912), 277-278; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 194.

³⁶⁷ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2459; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 63 (1912), 430.

³⁶⁸ *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 7571; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 61 (1911), 74.

³⁶⁹ *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 7279, 7596; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 61 (1911), 68, 71; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 174-175.

³⁷⁰ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 165, 167.

³⁷¹ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 63 (1912), 430.

³⁷² *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 4407; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 62 (1912), 441.

³⁷³ С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик СКА 39, 1903, 37-38, 41-42. (=Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије); *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 153, 155-157, 159, 161-164.

³⁷⁴ В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 234.

³⁷⁵ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 138-139, 142-144.

³⁷⁶ Е. Fermeždin, *Наведено дело*, 180-181; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 234; *Le Missioni cattoliche*, бр. 93, 231.

³⁷⁷ *Стари српски записи и натписи 1*, бр. 622; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 60 (1911), 426, 428; *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије*, 38.

³⁷⁸ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 235.

³⁷⁹ *Исто*, 207-210.

³⁸⁰ *Исто*, 212.

³⁸¹ *Неколико главних питања*, 32.

³⁸² *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 158, 200.

³⁸³ *Исто*, 192.

³⁸⁴ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2151.

³⁸⁵ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 55.

³⁸⁶ *Исто*, 47.

³⁸⁷ *Исто*, 43-44.

³⁸⁸ *Неколико главних питања*, 26.

³⁸⁹ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2606; В. Ђерић, *Наведено дело*, Дело 59 (1910), 237-239.

³⁹⁰ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 88.

³⁹¹ *Исто*, 58.

³⁹² *Неколико главних питања* 26.

³⁹³ *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 250.

„земљама.“ Дакле синтаagma српска земља је у схватању Срба до почетка 18. века била првенствено етничка, понекад политичка, али никако географска или епархијска одредница.

Појам српска земља био је доминантан израз којим су Срби описивали своје заједнице и области које су насељавали све до првих деценија 18. века. Међутим, културни утицаји католичке, латинске средине, у српским заједницама на западу и северу почео је полако код тамошњих Срба да одомаћује латински термин Србија. Први пут ту именицу међу Србима у новом веку користи Божидар Вуковић у предговору mineја из 1546. године.³⁹⁴ Следећи помен среће се у Летопису манастира Грабовца у близини Будимпеште написаном пре 1603, где се каже да: „*Турци овладаше родом српским, јако у Србши, Босни, Шлавонши и Далмацији.*“³⁹⁵ Године 1625. добегао је од турског гоњења у Русију извесни Сава Величков казујући да је из Србије.³⁹⁶ Назив Србија у смислу територије која обухвата само део српске земље се у новом веку, пре краја 17. века, среће у српским изворима свега неколико пута, и то, по већини познатих помена, као последица туђег културног утицаја. То говори да је Србија, као име за српску земљу уопште или за одређени део српског етничког корпуса и у то време била готово ван употребе међу самим Србима.

Српско именовање сопствене етничке територије почиње да се мења 1683-1699, током Бечког рата. Велику улогу у усвајању и ширењу нових термина имао је несумњени српски деспот Ђорђе Бранковић. Нарочити утицај на термилошке промене имао је меморандум из 1688. упућен цару Леополду I из устаничког логора на доњем Дунаву, састављен од стране самог Бранковића или под његовим пресудним утицајем. У меморандуму се од хабзбуршког цара тражило обнављање Горњег и Доњег Илирског царства³⁹⁷ и Велике кнежевине Мизије, док су као „народи“ који насељавају ове „државе“ наведени Босанци, Срби, Бугари, Рашани,

³⁹⁴ *Стари српски записи и натписи I*, бр. 534. Вуковић је живео у Венецији где је српска држава тим именом називана и у средњем веку.

³⁹⁵ В. Красић, *Манастир Грабовац у Будимској епархији*, Летопис Матице српске 127 (1881), 60.

³⁹⁶ Нажалост није забележено из ког је места добегао овај Србин. *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 235.

³⁹⁷ Бранковић је *Шлугисим империум* или Илирик, сместио између Паноније, Драве, Саве и Дунава позивајући се на Плинија. Патријарх Арсеније III Чарнојевић унео је Илирик у патријаршијску титулу потписујући се као патријарх Источног Илирика или свог Илирика. Од 1710. Илирик у своју титулу уносе и патријарси у Пећи. Z. Blažević, *Srpski ilirizam prije ilirizma: nacionalno identifikacijski modeli u histografskim delima grofa Đorđa Brankovića (1645-1711)*, Књижевна историја 44 (2012), 32; М. Југовић, *Наведено дело*, 265-267.

Трачани, Албанци и Македонци. Текст меморандума је послужио као основ бечком двору приликом састављања *Littera invitatoria*, позива на устанак против Турака упућеног патријарху Арсенију Чарнојевићу 1690. године. У тексту прокламације Леополд I је позвао народе Албаније, Србије, Мизије, Бугарске, Силистрије, Македоније, Илирије и Рашке трансформишући, са изузетком Илирика и Мизије, имена Бранковићевих „народа“ у имена провинција.³⁹⁸

Београдски сабор српских прелата и мирских првака из јуна 1690. године, који је имао да одговори на царску прокламацију и за узврат Србима обезбеди привилегије у Хабзбуршком царству, по стању ствари је морао да се ослони на терминологију позивног писма. У другом веровном писму, заправо признавању за српског краља и захтевима за привилегије цару Леополду I, састављеном на сабору, тражила се власт српског архиепископа над Србима и слобода цркви и свештенству дата некада од српских владара по: „*Всеи Сервији, Булгарији, Јустинијанији, Босни, Илирији, Далмацији, Херцеговини, Црној Гори до мора, Срему, Угарској, Хрватској и Јенопољу*“. Патријарх Арсеније Чарнојевић се на крају молбе потписао као архиепископ Србије и Бугарске.³⁹⁹ Именица Србија је у веровном писму сабора двојачко искришћена, као име за одређену територију, вероватно од Саве и Дунаве до области јужно од Скопља⁴⁰⁰ и као синоним за израз српска земља. Употреба именице Србија у другом контексту очевидна је у титули патријарха, где је уобичајено титулисање-патријарх Срба и Бугара (*Србљем и Булгаром*), замењено по први пут обликом „*архиепископ Срвији и Булгарији*.“ У Патријарховом писму Леополду I, односно трећем веровном писму, у коме га признаје за српског владара, патријарх Чарнојевић користи оба термина: славеносрпска земља (односно српска земља) и Сервија. Славеносербску земљу помиње у смислу аустријског појмања Србије, уз остале српске провинције, док себе као српског првосвештеника наводи као архиепископа „*трона всеи Сервији*.“

³⁹⁸ Ј. Томић, *Два нова податка о деспоту Ђорђу II Бранковићу*, Споменик СКА 42 (1905), 36-42; Ј. Томић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954, 26-27; Ј. Томић, *Ђурађ II Бранковић*, „деспот Илирика“, Цетиње 1955, 127; М. Костић, *Деспот Георгије II Бранковић (1645-1711): уобличавање култа првог модерног патриотског хероја код Срба*, Београд 2014, 54.

³⁹⁹ К. Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске 184 (1895), 8-9.

⁴⁰⁰ Хабзбуршко друштво и дворски кругови црпли су своја знања о историји балканских земаља из *Краљевства Словена* Мавра Орбина. На картама насталим за време и након Бечког рата у Хабзбуршкој Монархији као Србија је означавана територија до којих су царске јединице продрле у поменутом рату. А. Милошевић, *Настанак и развој контекста Краљевине Србије у барокној историографији и визуалним медијима*, Зборник Музеја примењене уметности 6 (2010), 20-22.

Патријарх је писмо овај пут потписао као архиепископ славеносрпски.⁴⁰¹ Очигледно, патријарх Арсеније још увек није овладао терминологијом хабзбуршког именовања српских области, јер је именицу Србија користио и у смислу српске земље и у смислу уже територије.

Изгледа да је нова, католичка средина⁴⁰² у којој су се нашли водећи српски духовни ауторитети након 1690. и њихово прихватање неправилно схваћене латинске географске терминологије утицало на то да српско свештенство и мирски људи широм српског етничког простора крајем 17. и у првих неколико деценија 18. века усвоје израз Србија најпре као синоним, а онда и као замену за термин српска земља.⁴⁰³ Поистовећивању два термина допринеле су и прокламације руских владара, односно позивања на устанак балканских хришћана. У грамати цара Петра Великог од 3. 3. 1711. године позивају се на устанак народне вође Србије, Македоније, Славоније, Босне и Херцеговине, поименце; Црногорци, Никшићи, Бањани, Пивљани, Дробњаци, Гачани, Хрвати и остали христољубиви хришћани.⁴⁰⁴ Црногорска, брђанска и херцеговачка племена, којима је ова грамата првенствено упућена, могли су да сазнају да се земља у којој они као Срби живе зове Србија. Непознавање географије и

⁴⁰¹ К. Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске 184 (1895), 10-12.

⁴⁰² Интересанто је да су Мађари и Немци као најближи српски суседи у Панонији такође имали недоумицу како називати територије насељене Србима. Поред назива Србија, они су превели и прихватили и израз српска земља, па су Јужну Угарску почетком 18. века често називали и бележили на мапама као Rácság, Rácsozság и Ratzenland. Д. Поповић, *Срби у Војводини, од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, књ. 2, Нови Сад 1990, 28, 60.

⁴⁰³ Већ 1692. године избегли калуђери из Раванице остављају запис да је њихов манастир у држави Срвији. Петар Смелић из Сент Андреје 1713. године у Русији користи термине Србија и српска земља као синониме. За себе каже да је из српске земље, док за свог зета и земљака наводи да је житељ Србије. У запису, заправо списку истакнутих Срба у Русији из 1740, као људи досељени из Илирика и Србије наводе се гроф Сава Владиславић из Херцеговине, генерал мајор Стојановић из Новог Сада и генерал мајор Фјодор Вишњевски из Вишњице код Београда. Вршачки епископ Јован је у складу са изједначавањем Србије и српске земље титулисао 1747. године Арсенија IV Јовановића као православног архиепископа пећког и свој Илирику-Србији патријарха. И цетињски митрополит Василије Петровић користио је именицу Србија као синоним за српску земљу 1754. године. Говорећи о нападу Турака на Црну Гору он пише да би и Црногорци, да нису били борбени и храбри, упали у невољу, то јест у турско ропство: „*якоже и прочая Сербія*“, мислећи на остале српске земље под Турцима. *Стари српски записи и натписи 1*, бр. 1984; *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2814-2823, 2948; М. Шапчанин, *Летопис Раванички*, ГСУД 20 (1866), 2; *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, 59, 213; П. Петровић, *История о Черной Гори*, Санкт Петербург 1754, 36.

⁴⁰⁴ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. документы*, приредили А. Л. Нарочницкий, Н. Петровић, Москва 1984, бр. 13.

терминологије у Москви омогућило је ширење имена Србија и међу Србима удаљеним од хабзбуршких културних утицаја.

Друго значење именице Србија, као одредница за јасно дефинисану територију, са уобличеним границама, јавља се код Срба тек након формирања хабзбуршке Краљевине Србије 1718. године. Од тада Србија постаје искључиво географски термин у границама ове круновине. Административна пракса и свакодневно сусретање са званичним називом области довели су до тога да становништво саме Краљевине Србије до 1739. године усвоји званично име области као место свог живљења, док је духовна, културна и интелектуална елита хабзбуршких Срба преко Саве и Дунава то име инагурисала у књижевности и уметности. Распростирању термина Србија као одређене територије допринела су код образованих Срба и књижевно-историјска дела: *Serbia Illustrata* Павла Ритера-Витезовића написана 1712, године, *Краљевство Словена* Мавра Орбина, чији се превод на руски језик појавио 1722. године, и *Стематографија* Христофора Цефаровића и Томаса Месмера из 1741. године.⁴⁰⁵ Прихватању појма Србија, као имена за територију на којој се налазила истоимена хабзбуршка круновина, код европске политичке и културне елите највише је допринео текст Београдског мира склопљен између Хабзбурга и Порте 18. 9. 1739. године. У трећем члану овог мировног уговора Хабзбурзи су се обавезали да Порти уступе провинцију Србију (*la province de Servie*), чиме је територија Београдског пашалука у речник европске дипломатије ушла под новим именом Србије, односно, Србија је у смислу посебне територија тада први пут употребљена у неком међународном уговору.⁴⁰⁶

Хабзбуршки цар Карло VI је након Пожаревачког мира 1718. формирао на територији Краљевине Србије аутономну, српску православну-београдску архиепископију. Након што су овој митрополији од стране цара придодате Темишварска и Вршачка епископија, пећки патријарх Мојсије Рајовић признао је 1721. њеном митрополиту наслов „*архиепископа и митрополита пресловутого Кралевини Сервискије града престолнаго Београда, Серви и же Темишварског*

⁴⁰⁵ М. Тимотијевић, *Serbia sancta и Serbia sacra у барокном верско-политичком програму*, Београд 1998, 397-398; М. Костић, *Деспот Георгије II Бранковић (1645-1711): уобличавање култа првог модерног патриотског хероја код Срба*, Београд 2014, 76, 103-104.

⁴⁰⁶ *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, приредили Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад 2007, бр. 15.

Баната.⁴⁰⁷ Овиме је српска црква санкционисала назив аустријске круновине као назив за једну епархијску, тиме и географску област. Име Србија је услед тога почело да се укореењује у становништву и путем богослужења при помену митрополитовог имена. Замена израза српска земља именом Србија као појмом у одређеним географским оквирима, очевидна је и у записима и натписима након смене аустријске власти турском јужно од Саве и Дунава. У години пада хабзбуршке Србије под турску власт 1739. године, београдски митрополит Вићентије Стефановић лamentsирао је над тешком судбином свог народа „у јадној *Сервији*“, а непознати записивач констатује да је те године везир Мехмед паша примио „*главу Сервији Београд*“.⁴⁰⁸

Формирање хабзбуршке Краљевине Србије, улазак њеног имена у речник међународне дипломатије, титула београдског митрополита и утицај историја Мавра Орбина и Павла Ритера Витезовића и Стематографије Христофора Цефаровића и Томаса Месмера, везали су име Србија за подручје Београдског пашалука и у појмању Срба 18. века. Остале српске покрајине, раније називане српском земљом од 18. века почињу да се од стране Срба називају готово искључиво домаћим или страним ужим предеоним именима или административним и колоквијалним именима провинција Османског и Хабзбуршког царства, па су области под турском влашћу на југу и југозападу од Београдског пашалука од стране Срба у 18. и првој половини 19 називане збирно Арнаутлуком, а територије на истоку и југоистоку Румелијом. Генерално, Европску Турску, Срби су крајем 18. и почетком 19. века ван Београдског пашалука делили на Босну, Арнаутлук и Румелију.⁴⁰⁹

Арнаутлук као израз, је у 18. и почетком 19. века имао више различитих значења која су током историјског тока напуштана и занемаривана да би се за њега до краја 19. везало искључиво значење арбанашке политичке или етничке области. Употреба овог израза у његовом каснијем значењу у контексту 18. и прве

⁴⁰⁷ Р. Грујић, *Пећки патријарси и карловачки митрополити у 18. веку*, Сремски Карловци 1931, 16-17.

⁴⁰⁸ *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 2786, 2787. Прво помињање Србије у хабзбуршко-турском уговору о миру потписаном у Београду 1739. године, односно улазак овог назива у речник међународне дипломатије, свакако је утицао и на његово ширење код образованих Срба.

⁴⁰⁹ Карађорђе је маја 1809. писао руском генералу Александру Прозоровском да је Србија окружена непријатељима: „*Босном, Арнаутлуком и Румелијом.*“ *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия*, кн. 2, Москва 1983, бр. 67. (=Первое сербское восстание); В. Савић, *Карађорђе, документи, књ. 1*, Београд 1988, бр. 326. (=Карађорђе, документи)

половине 19. века представљала би анахронизам па је нужно разјаснити шта су све Срби крајем 18. и почетком 19. века подразумевали при употреби реч Арнаутлук.

Порекло израза Арнаутлук потиче из османске терминологије и у 17. веку је означавао територије насељене искључиво Арбанасима-Арнаутима са свим друштвеним, социјалним и политичким карактеристикама арбанашких заједница. Иако у Османском царству никада није постојала административна јединица Арнаутлук, под Арнаутлуком, као колоквијалним административним изразом, су се у 17. веку подразумевали Скадарски, Охридски, Дукађински, Елбасански, Флорски и Делвински санџак.⁴¹⁰ Као последица политичког или административног укрупњавања у првој половини 18. века Арнаутлуком су сматрани и називани Охридски и Скадарски санџак.⁴¹¹ Сами Арбанаси, судећи по Пану Бицију, православном Арбанасу и руском конзулу на Химери, су крајем 18. века Арнаутлуком или Албанијом сматрали област од Црне Горе на северу до Арте на југу, односно територију данашње Албаније са додатком Епира,⁴¹² што је са малим разликама у складу са турским појмањем Арнаутлука.

Арнаутлук је као појам коришћен почетком 19. века и у политичко-географском смислу, као област под контролом арбанашких паша или област у којој су турске трупе већински сачињавали Арбанаси. У писму Карађорђа Родофиникину од 26. 12. 1808. године, у Арнаутлук су убрајани градови: Спуж, Подгорица, Жабљак, Бар, Улцињ, Скадар, Драч, Љеш, Москопољ, Тирана, Валона, Каваја, Кроја, Топтани, Тетово, Гусиње, Плав, Призрен, Пећ, Ђаковица, Митровица, Бело Поље, Приштина, Вучитрн, Качаник и Скопље.⁴¹³ Територије у околини ових градова у прве три деценије 19. века налазиле су се под управом полунезависних арбанашких пашалара: Бушатлија у Скадарском пашалуку, Махмудбеговића-Беголија и Ротула у Метохији, Џинолија у приштинском и гњиланском, Махмуд-бега у вучитрнском и митровачком, Али-паше у гусињском, Ферхатагића у новопазарском и сјеничком, Шашит-паше у лесковачком, Мехмед-паше у врањском, Авзи паше у скопском и кумановском, Реџеп-паше у тетовском

⁴¹⁰ Г. Арш, *Наведено дело*, 28.

⁴¹¹ *Београдски пашалук*, 356.

⁴¹² Г. Арш, *Наведено дело*, 19-21.

⁴¹³ *Први српски устанак, акти и писма на српском језику*, приредио Р. Перовић, Београд 1978, бр. 451. (=Акти и писма)

крају, Целаледин-бега у Охриду и Али-паше Тепеленија у западном делу данашње Републике Македонији и у Епиру. Сви ови обласни, полунезависни господари били су Арбанаси или су се ослањали на оружану снагу Арбанаса које су мобилисали из локалног становништва или плаћали као крцалијске одреде. Када се упореди списак градова које Карађорђе (извесно и његови турски и српски савременици) лоцира у Арнаутлуку, са опсегом области под влашћу пашалара Арбанаса, добија се готово потпуно поклапање, односно произилази да је израз Арнаутлук у време Првог српског устанка поред географског имао и политичко значење.

Да је Арнаутлук у политичком смислу имао да означи област под управом пашалара и тридесетих година 19. века показује исказ Џафер-паше, румелијског сераскера који је српском трговцу Ђамиловићу 1832. године рекао да не може да гради цркву у Вучитрну, пошто: „*Нема на те стране Танзимат, тамо је Арнаутлук;*“⁴¹⁴ односно паша је области у којима нису спроведене реформе и у којима није заведена централна власт сматрао Арнаутлуком. У прилог тврдњи о политичком Арнаутлуку иде и српско карактерисање Крушевачке нахије Арнаутлуком до 1832. године.⁴¹⁵ Разлог за такво именовање може бити само последица управе Арбанаса Вранчевића овом нахијом и њихово ослањање на арбанашке трупе.

Поред Арнаутлука у ширем, географском и политичком смислу, Арнаутлуком су називане и области са већим бројем арбанашких насеља, па и појединачна насеља у којима је било присутно арбанашко становништво.⁴¹⁶ У српским изворима забележен је Скадарски Арнаутлук,⁴¹⁷ Арнаутлук Лабљани⁴¹⁸ и Арнаутлук Лаб и Голак,⁴¹⁹ посредно и Добрич.⁴²⁰ Туприја, у којој је до 1834. било

⁴¹⁴ Речник 2, 558.

⁴¹⁵ *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија, књ. 2. (1823-1830)*, приредили Љ. Поповић и З. Марковић, Јагодина 2005, бр. 382. (= *Јагодинска нахија*); *Јагодинска нахија, књ. 3*, бр. 516.

⁴¹⁶ Први помен појма Арнаутлук у српским изворима употребљен је у овом контексту 1732. године. Девички калуђер је записао да Топал Осман-паша: „*отиде по Арнаутлуку и много Арнаута посече и оплени без числа.*“ Реч је о тефтишу Арнаута 1731/1732. у једном делу Пећког кадилука. *Београдски пашалук*, 322-323; *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 7671.

⁴¹⁷ АС, КК, XIV, бр. 591, Јован Обреновић, Чачак-Јеврему Обреновићу, Крагујевац, 20. 7. 1835.

⁴¹⁸ *Јагодинска нахија, књ. 2*, бр. 359.

⁴¹⁹ *Нахија Пожешка*, бр. 393.

⁴²⁰ У извештају о сукобима турских лојалиста и антиреформних снага 1831. година каже се да је Карафејзић у борби против лесковачког паше продро у Арнаутлук, док се надаље говори о његовим акцијама у Добричу. *Јагодинска нахија 3*, бр. 511.

Арбанаса названа је 1831. године од стране ђупријског буљубаше Арнаутлуком.⁴²¹ Засеок села Прањана у Такову такође носи име Арнаутлук. Име је добио по томе што га је формирало становништво из Сјенице које је у Шумадији називано Арнаутима.⁴²² Ови последњи, „микро Арнаутлуци,“ показују да је именица Арнаутлук имала још једно, етничко значење, као арбанашки еквивалент српској земљи. Термин Ришћанлук или Христијанлук представљао је у првој половини 19. века еквивалент Арнаутлуку у етничком смислу, с том разликом што основица карактерисања територије и заједнице није била етничка већ верска припадност. Ришћанлуком су по том принципу називане српске заједнице у Хабзбуршком царству, Кнежевина Србија и побуњене области Неготинске Крајине и Кључа.⁴²³

Карактеристично је да се термин *Арнаутска* као синоним Арнаутлука у грађи српског порекла из прве половине 19. века среће углавном у исказима људи из српско-арбанашких области, Саве пандура добеглог у Јагодину и вучитрнског трговца Петра Цупића.⁴²⁴ Етничко карактерисање области синтагмом састављеном од етникума и именице земља, које је у 19. веку међу Србима северно од Копаоника напуштено, задржало се и у ово време у областима јужно од Србије,⁴²⁵ па је израз *Арнаутска* заправо представљао скраћени облик, на северу анахроног израза *Арнаутска земља*.⁴²⁶

Поред примарног, гео-политичких и етничког значења, појам Арнаутлук је коришћен да означи и групу Арбанаса-Арнаута независно од територије где су се налазили.⁴²⁷ Израз *Арнаутија*, са друге стране, примарно је означавао групу

⁴²¹ *Јагодинска нахија*, књ. 3, бр. 529.

⁴²² М. Филиповић, *Таково*, 1957, 155. (=Таково)

⁴²³ В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1818, 728; Вук Стефановић Караџић, *Преписка 5 (1833-1836)*, приредио Г. Добрашиновић, Београд 1987, бр. 34, 61, 63, 125, 189, 197, 213, 229. (=Вукова преписка)

⁴²⁴ И Гедеон Јосиф Јуришић, који је дуго времена провео у Метохији, користи термин Арнаутска као синоним Арнаутлуку, вероватно под утицајем јужног наречја. *Јагодинска нахија*, књ. 2, бр. 274; АС, КК, XIV, бр. 1254, Филип Прибаковић, Јелакац-Јовану Обреновићу, Чачак, 6./19. 9. 1836; Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад 1852, IV. (=Дечански првенац)

⁴²⁵ Најпозније забележен помен српске земље јавља се 1818. године на Косову. Тада је извесни Живко Бановић оставио запис да је родом из српске земље Косова, града Приштине. *Стари српски записи и натписи 6*, бр. 10445.

⁴²⁶ В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1818, 7; В. С. Караџић, *Српски Рјечник*, Беч 1852, 13.

⁴²⁷ Казујући своје успомене о Боју на Чегру један од учесника из околине Краљева наводи да је Милоје Петровић побеђен од нишког, лесковачког, ушћупског паше и Арнаутлука. *Казивања савременика*, 184.

Арнаута и Арбанасе уопште, али се у српским изворима среће и као синоним Арнаутлука у гео-политичком смислу.⁴²⁸

Погрешно поистовећивање Арнаутлука са Албанијом јавља се први пут код Срба у време Првог српског устанка као последица сувише буквалног превођења речи Арнаутлук на стране језике и терминолошког утицаја других језика, немачког, француског, латинског и руског, језика у којима је термин Арнаутлук био непознат. Притом треба нагласити да је помен Албаније код Срба редак и да се среће у документима које су у овом периоду писали Срби свега четири пута.⁴²⁹ Руске дипломате и војни заповедници у преписци са Србима и међусобно, као и приликом превода српских писама по правилу су користили само термин Албанија, преведећи и користећи тај појам и у вишезначном смислу Арнаутлука и у смислу географске Арбаније.⁴³⁰ Упркос овом руском терминолошком утицају, до усвајања термина Албанија код Срба није дошло током устанка, ни у следећих неколико деценија, вероватно због вишеструкости значења домаћег израза Арнаутлук.

Поистовећивању вишезначног појма Арнаутлук са једнозначним, географским појмом *Албанија* у српској лексици кумовао је Вук Караџић. У оба издања Српског рјечника он је Арнаутлук превео латинским и немачким термином Албанија.⁴³¹ Вуков превод следио је и Ђуро Даничић у свом Рјечнику у другој половини 19. века,⁴³² а истоветно објашњење дао је и Абдулах Шкаљић у

⁴²⁸ Српски вожд Карађорђе је 1813. године молио црногорског владика Петру I да војном демонстрацијом поплаши Арбанасе да не би *сва Арнаутија* пошла на Србију. Кнез Васа Поповић писао је 1824. кнезу Милошу да Турци пописују војску у Румелији и Арнаутији. *Карађорђе, документи*, 3, бр. 884; *Нахија Пожешка*, бр. 162.

⁴²⁹ Први пут 1806. године Албанију помиње Божа Грујевић говорећи о брату Петра Новаковића који се налази у завичају, односно Албанији; други пут, у молби за покровитељство француском цару Наполеону од 28. 8. 1809. године Раде Вучинић наводи да су Срби повезивањем са Црном Гором одсекли Босну од Албаније. Термин Албанија употребили су и писари војда Карађорђа и војводе Милоша Обреновића. Први 1810. у писму Петру Добрићу, други у писму црногорском владци Петру I Петровићу. Вучинић и Грујевић били су Срби из Хабзбуршке Монархије где су стекли образовање и усвојили терминологију, а може се сумњати да су и писари војда и војводе били истог порекла. *Первое сербское восстание*, књ. 1, бр. 142; *Исписи из париских архива (грађа за историју првог српског устанка)*, приредио М. Гавриловић, Београд 1904, бр. 403. (= *Исписи из париских архива*); *Карађорђе, документи*, 1, бр. 385; *Карађорђе, документи* 2, бр. 525; *Односи Србије и Црне горе у 19. веку (1804-1903)*, приредио П. Поповић, Београд 1987, бр. 26. (= *Односи Србије и Црне горе у 19. веку*)

⁴³⁰ *Первое сербское восстание*, књ. 2, бр. 27, 59, 77, 96, 161, 163, 299; *Карађорђе, документи* 2, бр. 514, 517, 520, 525, 729, 832; *Карађорђе, документи* 3, бр. 901.

⁴³¹ В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1818, 7; В. С. Караџић, *Српски Рјечник*, Беч 1852, 13. (= *Српски Рјечник*)

⁴³² Ђ. Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izdanje JAZU, Zagreb, 1880-1882, 112.

речнику турцизама из друге половине 20. века.⁴³³ Увођење Албаније као синонима Арнаутлуку у речнике ипак није истисло овај други израз нити је дошло до ширег прихватања Албаније као географског појма међу српском политичком и интелектуалном елитом до краја владе кнеза Милоша.

Израз Албанија оставио је утицаја утолико што је искоришћен за стварање кованице Горња или Српска Албанија. Тај појам је у српску терминологију унео авантуриста Никола Радоњић Васојевић и њиме је обухватио територију Црне Горе, Брда, источног дела Старе Херцеговине и данашњу Северну Албанију. Кратак опис и карту области начинио је на тражење Ами Буеа који је његов рад предочио европским научним круговима.⁴³⁴ Буе је схватио да ова „Албанија“ не представља искључиво арбанашку територију, па ју је касније назвао и Српском Албанијом, *Albanie Serbe*.⁴³⁵ Буеова дела на западу, а Васојевићеви чланци и њихови преводи у Србији, изгледа су утицали да се термин прошири међу Србима, па је овај термин искористио и Илија Гарашанин у свом Начертанију.

Термин Стара Србија први је употребио Вук Карацић у свом рукопису у коме је дао критику карте и географског описа Србије аустријског капетана Адама Вајнгартена исте, 1820. године, у којој је Вајнгартеново дело изашло из штампе. Вајнгартен је Србију посматрао као географску, а не политичку целину па је у оквиру српских граница на својој карти на југозападу унео Нову Пазар, на југу Вучитрн, Бањску, Приштину, Куршумлију и Прокупље, а на југоистоку Ниш, Лесковац, Врање и Ново Брдо. Пирот је са друге стране сместио у Бугарску, Метохију са Пећи и Ђаковицом у Албанију, а Нову Варош и Сјеницу у Босну. Вук се са Вајнгартеном није слагао у погледу одређивања јужних граница, па је изнео мишљење да, пошто су већ границе уцртане у обиму ширем од Београдског пашалука, не би требало изостављати ни „*Метојие (ће је Призрен и Пећ и Ђаковица)*“. *Па онда на цјелој карти старе Србије требало би назнчити бојом границе Бијоградског пашалука.*„ Израз Стара Србија, *alte Serbien*, Вук је исте године искористио и у аустријском часопису *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen kaiserstaat* у критици на немачком језику Вајнгартеновог списа и карте, односно нешто допуњеном тексту чији је рукопис саставио на

⁴³³ А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966, 98.

⁴³⁴ *Племена Горне Албаније*, Сербски народни лист, 17. 7. 1841.

⁴³⁵ *La Turquie d'Europe* 2, 4.

српском. У свом географско-статистичком опису Србије који је објавио у Даници 1827. године, Вук је поновио свој суд из 1820. године да на картама Метохију треба укључивати у Србију, међутим, тада није употребио термин Стара Србија, што значи да га још увек није усвојио као одредницу за оне области историјске Србије који су остали ван граница државе Карађорђа и кнеза Милоша.⁴³⁶

Независно од Вука, термин Стара Србија је употребио и Никола Радоњић Васојевић 1841. у поменутом опису Горње Албаније, коју је на истоку омеђио Охридским језером и „старом Србијом.“⁴³⁷ Васојевић у овом чланку није означио тачне границе Старе Србије, али се оне могу наслутити на основу географског дефинисања које јој је дао Ами Буе у својим интенерарима, будући да је Васојевић поред Вука Карацића био главни информатор француског путописца у српским питањима. Буе наводи да Срби под Старом Србијом l' ancienne Servie (Stara Serbia), подразумевају дистрикт Нови Пазар, Метохију и западни део Горње Мезије.⁴³⁸ Годину дана раније, настојник манастира Гориоча у Метохији навео је у писму кнезу Михаилу да се његов манастир налази у окружју Пећком у Старој Србији.⁴³⁹ Геден Јосиф Јуришић, калуђер из Србије, који је више година провео у Метохији, први је на српском језику у неком штампаном делу дао границе Старе Србије 1852. године. По њему, у Стару Србију спадале су Новопазарска, Пећка, Призренска, Ђаковачка, Косовска, Приштинска, Вучитрнска, Скопска, Врањска, Нишка и Лесковачка нахија.⁴⁴⁰ И Васојевић и Јуришић провели су неко време у Метохији док је настојник Гориоча у њој живео, па је могуће да су израз примили из локалног наречја. Израз је дакле, могао настати међу локалним становништвом почетком 19. века, да би се направила разлика између новостворене Србије и њиховог краја у коме су се налазиле престонице и највеће задужбине некадашње

⁴³⁶ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века, са две карте у прилогу*, Београд 1927, 82, 90; Вук Стефановић Караџић, *сабрана дела, О Црној Гори, разни списи*, приредио Г. Добрашиновић, Београд 1972, 832; С. Терзић, *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012, 20-22; Исти, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912*, Историјски часопис 42 (1995-1996), 95-96. (=Стара Србија, настанак имена)

⁴³⁷ *Племена Горне Албаније*, Србски народни лист, 17. 7. 1841.

⁴³⁸ *Recueil d'itinéraires*, 201. У Горњу Мезију Буе је између осталог убрајао Топлицу, Косово, Косовско Поморавље, Понишавље и слив Јужне Мораве и њених притока.

⁴³⁹ Р. Љушић, *Вујкина врата*, Београд 2011, 47-50. (=Вујкина врата); АС, МИД-И, 1840, Димитрије Арсенијевић, настојник манастира Гориоча, кнезу Михаилу Обреновићу, 8/21. 12. 1840.

⁴⁴⁰ Јуришић није навео Тетовску нахију као део Старе Србије, али је Тетово и његову околину описао као подручје настањено Србима, па није немогуће да је под Скопском нахијом заправо подразумевао Скопски санџак. *Дечански првенац*, 45, 105-106.

српске државе, односно језгро, некадашње-старе Србије, мада је исто тако могао бити и импортован, преко Васојевића, који га је могао преузети од Вука или Леополда Ранкеа. Питање аутохтоности или импортације израза Стара Србија у Метохији, остаје према томе отворено.

Термин Стара Србија (*alte Serbien*) европском читалаштву је први предочио Леополд Ранке у земљописном додатку првог издања Српске револуције из 1829. године, извесно под утицајем Вуковог чланка на немачком језику из 1820. године. Међутим, Ранке се није зауставио на преузимању Вукове терминологије и његовог става о Метохији, већ је, иако не децидирано, набројао области и места која по његовом мишљењу на основу историјског и етничког права улазе у састав Старе Србије: Пећ, Дечани, Приштина, Сјеница, Нови Пазар, Вучитрн и Бањска, Стари Влах, Метохија и санџаци Вучитрнски, Новопазарски, Нишки и Лесковачки. Из непознатог разлога Ранке своје допуне и исправке Вајнтгартенових јужних граница Србије, дакле ни појам Старе Србије, није унео на карту коју је приложио као додаток земљописном тексту. Та „Ранкеова“ карта заправо је била уз Вукову помоћ топономистички исправљена карта коју је урадио Вајнтгартен, а која се од подлошка разликовала утолико што су географски појмови тачније наведени и што је уз југозападну српску границу учртана Херцеговина које у оригиналу није било. Метохија је према томе „остала“ у Албанији, а Сјеница је из Босне „прешла“ у Херцеговину.⁴⁴¹

Будући да је оправдано сматран стручним за питања везана за Србе, Ранкеово дело је постало важна литература за аустријске дипломатске представнике у Турској, па је израз Стара Србија веома рано ушао у аустријску дипломатску терминологију. Већ 1841. аустријски интернунције Шјурмер је у писму из Цариграда, којим је Бечу јављао о устанку на југоисточној граници Кнежевине Србије, навео да је побуњена област део *d'annciene Servie*, Старе Србије.⁴⁴²

Већ добро познат аустријским дипломатама, текст Ранкеовог земљописног додатка српској читалачкој публици постао је доступан тек 1842. године када је у

⁴⁴¹ L. Ranke, *Die serbische revolution, mit serbischen papieren und mittheilungen*, Hamburg 1829, 241-246.

⁴⁴² С. Романски, *Аустријски документи по Нишкото българско въстание от 1841 година*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 26 (1912), бр. 2.

преводу на српски објављен у Летопису Матице српске. Ранкеова Револуција, или вероватније поменути превод, заслужни су за употребу термин Стара Србија на *Карти Књажевства Србије* Јована Бугарског из 1845. године. Бугарски је на својој карти области Новопазарске нахије, Метохије и Косова означио са „Чест старе Србије, садашња Албаниа.“ Упркос неадекватне употребе и термилошке нетачности овај помен имао је доста утицаја будући да се карта Бугарског користила у школској настави у Кнежевини Србији.⁴⁴³

Дакле појам Стара Србија је до писмених Срба у Кнежевини Србији пре Рјечника дошао заобилазним путем, преко Ранкеа и његовог превода. Са друге стране, израз је преко Николе Васојевића 1841. године дошао до српских читаоца у Аустрији, док је Геден Јуришић српским читаоцима пружио тачне границе овог термина. Захваљујући пре свега преводу Ранкеовог земљописног додатка и његовом утицају на картографију, појам се брзо примио у Србији, и већ јануара 1847. у Новинама читалиштва београдског село Бело Брдо у близини Вучитрна смештено је у Стару Србију.⁴⁴⁴

Вукова непосредна или посредна заслуга за стварање и усвајање термина Стара Србија међу Србима била је пресудна. Вук никада није написао на једном месту шта је све тачно сматрао Старом Србијом, али одреднице у другом издању његовог Рјечника и његове касније допунске белешке оцртавају границе у којима је он појмио Стару Србију. Полемика са Вајнгартеном, натерала је реформатора српског писма да допуни и исправи своја оскудна географска знања о местима на југу српског етничког простора. Док је писао прво издање Рјечника, пре 1818. године, Вук очигледно није добро познавао географију јужних крајева, па је Пећ сместио у Албанију, а Ђаковицу и Дечане у Метохију. Саму Метохију означио је са друге стране као област на југоистоку Србије. Ниш, Нови Пазар и Призрен навео је као места у Србији, а Лаб као реку у Србији. Вучитрна и Прилеп (!) означио је као места „у Косову“, док је за Ситницу написао да је „вода у Србији, у Косову“. Скопље је сместио у Македонију.⁴⁴⁵

У другом издању Рјечника из 1852. и својим белешкама којима је касније допуњавао одреднице из Рјечника, Вук је Тетово, Прилеп, реку Вардар, Качаник и

⁴⁴³ *Стара Србија, настанак имена и знања о њој*, 96-97.

⁴⁴⁴ Новине читалишта београдског, 3. 1. 1847.

⁴⁴⁵ *Српски Рјечник 1818*, 128, 158, 358, 397, 469-470, 552, 655-656, 659, 764, 768.

Полог сместио у Стару Србију наводећи на једном месту да је Стара Србија земља српског народа с ону страну Старе планине. Метохију и Косово је у Рјечнику час смештао у Стару Србију, час у Србију, лемећи се између свог географског појмања Србије и опсега термина Старе Србије. Пећ и Чичавицу услед тога смешта у Стару Србију, а Призрен, Рожај, Шар планину, Врање и Нови Пазар у Србију. Дебар и Скопље Вук је сместио у Македонију, али је навео да у првопоменутом граду и у Кичеву хришћани говоре српски језик, заносећи мало на бугарски.⁴⁴⁶ Преклапање Старе Србије са Македонијом на неким тачкама Вука није доводило у недоумицу, он је 1857. године изнео тврдњу да је Македонија синоним израза Српске земље и „да су се Македонија српски звале све земље народа нашега.“⁴⁴⁷ Разлика у терминисању насеља, река и планина на југу у два издања Рјечника последица је ширења Вукових знања о географији и етнографији српских области које су се налазиле јужно од Кнежевине Србије. На основу изнетог излази да је Вук Старом Србијом од редине 19. века сматрао области од Шар Планине на северу до Прилепа на југу.

Вуково дефинисање опсега Старе Србије реконструисано по одредницама у другом издању Рјечника и појмање Гедеона Јосифа Јуришића скоро потпуно се поклапају. Јужна граница ове области би по мишљењу обојице била негде изнад Велеса и Прилепа. У овом раду Стара Србија ће се подразумевати у обиму у коме је схватили Вук и Гедеон Јуришић.

Терминисање сопствене етничке, касније и државне територије, кретао се код Срба од Српске земље до Србије у размаку од 15. до 18. века. Називи за сопствену земљу и њене мешовите етничке територије трпели су утицаје турског, латинског и немачког језика преко литературе, образовања или тренутног политичког стања. Делимична синонимност или преклапање Арнаутлука, Арнаутске или Албаније са познијим појмом Старе Србије последица је свих наведених фактора. Ипак, на основу бројних предочених извора јасно је да именовање туђим етникумом ову област није искључивало из српског етничког корпуса. Заправо је термин Стара Србија, када се јавио у првој половини 19. века,

⁴⁴⁶ В. Ђерић, *О значењу речи Стара Србија у Вуковом Речнику (1852)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 9 (1929), 198-199; *Стара Србија, настанак имена*, 99; Д. Батаковић, *Косово и Метохија, историја и идеологија*, Београд 2007, 18-19.

⁴⁴⁷ В. Караџић, *Примери српско-славенскога језика*, Беч 1857, 14.

везан за области за које је међу Србима одавно постојала свест да су припадале и да у будућности треба да припадну српској држави.

Буна или устанак

Тиранија коју су дахије завеле над српским становништвом након убиства Мустафа-паше и узурпације султанске власти у Београдском пашалуку 1801. године, била је ван граница самовоље и злочина чак и за анархичне услове тадашњег Османског царства. Осетивши да су њихови злочини довели до побуњеничког гибања међу Србима у пашалуку, дахије су решиле да обезглаве српско становништво погубљењем народних првака. Дахијски узурпатори погрешно су рачунали да ће убиством српских вођа и угледника затрти буну у заметку и спречити сваки даљи покушај угрожавања своје власти.

Погубљење виђенијих српских првака, са почетка фебруара 1804. године, у народу запамћено као сеча кнезова, заправо је постигло контраефекат. Преживеле народне вође, међу којима се одмах истакао Ђорђе Петровић Карађорђе, окупили су око себе незадовљнике и побуњенике и напали и попалили јаничарске ханове по унутрашњости. Ликвидација ханова по селима широм Шумадије окончана је врло брзо након чега је извршен напад на паланке и варошице у које су се слегле преживеле ханске посаде. Убрзо је и већина паланки освојена и запаљена. Преостале паланке, изузев Трстеника и Туприје, јаничари су са осталим муслиманским становништвом сами напустили, склањајући се у утврђене градове или вароши. До почетка маја 1804. након побуњеничких окршаја са јаничарима код Ваљева, Шапца, Рудника, Свилеуве, Дрлупе, Јагодине и Баточине и опсаде паланки, вароши и градова, дахијске наоружане присталице затворене су у Београд, Смедерево, Ужице, Шабац, Соко, Карановац и Трстеник, док се унутрашњост пашалука налазила под контролом побуњених Срба.⁴⁴⁸

Од самог почетка буне, Карађорђе и друге српске старешине тврдили су народу, околним пашама, Турцима лојалним султану и представницима Аустрије и Русије да је њихов оружани покрет поред одбране голе егзистенције

⁴⁴⁸ Београдски пашалук пред Први српски устанак, 420-437; М. Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника, 1804-1806*, Београд 2004, 55-129. (=Ослободилачки рат српских устаника), Р. Љушић, *Вожд Карађорђе, биографија*, Београд, 2005, 42-50, 59-71. (=Вожд Карађорђе)

представљао само борбу за уклањање узурпатора легалне османске власти и њеној обнови у оном облику у ком је постојала за време управе Мустафа-паше. Заправо, убрзо након победа из 1804. године, после којих су и старешине и обични борци стекли самопоуздање, овај манифест о повратку власти „царских Турака“ представљао је само тактизирање којим се до даљњег куповало време и мир на границама према одметнутим и полуодметнутим пашама у суседству. Идеја о претварању буне на дахије у борбу за ослобођење свих Срба у Турској почела је код српског вођства да се осећа много пре безрезервног иступања против султанске власти марта 1807. године.

Важно је нагласити да се на устанку међу Србима у Београдском пашалуку радило од 1803. године. У Ваљевској нахији и Шумадији народне старешине су се састајале и договарале да се на пролеће крену на Турке. Карађорђе је у исто време стварао мрежу присталица устанка по Шумадији, Пожаревачкој нахији и Ресави. Будући вођа устанка је јула 1803. године уговарао куповину оружја и муниције са земунским трговцима што одаје озбиљну припрему за будуће догађаје.⁴⁴⁹ Писмо цетињског владике Петра I Петровића дечанском игуману Хаџи Данилу од 10. јануара 1804. године даје индицију да је на некој врсти завере која би подигла Србе од Дунава до Јадрана против турске власти рађено пре почетка буне у Београдском пашалуку и да је устанак пре сече кнезова заправо планиран на много ширем простору и са далекометнијим циљевима. Владика је писао игуману: „*Ова година имамо намереније ми Црногорци и са Београдске стране Срби оћемо скочити на оружје против наши врагова Турака ако можемо и вас да избавимо.*“⁴⁵⁰ Дакле, у мрежу завере која се стварала пре 1804. године био је укључен и црногорски владика, а његово придобијање, значило је и укључивање у предстојећу борбу српских племена из Брда и Старе Херцеговине, будући да је утицај владике на њих био пресудан. Избављење Дечана од „турских врагова“ као један од циљева будућег устанка показује да су владика Петар I и устаници из Шумадије од самог почетка планирали национално ослобођење, а не само побуну против локалних турских одметника. Реална могућност остварења ове завере не

⁴⁴⁹М. Вукићевић, *Карађорђе, књ. I*, Београд 1907, 232-233, 265.(=*Карађорђе*); *Ослободилачки рат српских устаника*, 43-45; *Вожд Карађорђе*, 41-42.

⁴⁵⁰*Односи Србије и Црне Горе у 19. веку*, бр. 1; С. Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 23-24. (=Дечански споменици)

умањује значај њене основне идеје. Завера потврђује постојање струје међу будућим устаничким старешинама која је прижељкивала и планирала коначно српско ослобођење. Сеча кнезова само је убрзала подизање на оружје Срба Београдског пашалука, истина, првобитно искључиво против дахијских узурпатора, али то не потврђује изостанак идеје о коначном ослобођењу као дугорочном циљу.

Да је приказивање српског оружаног одметања као борбе за повратак легалне турске власти и током пролећа и лета 1804, године било пуко куповање времена, сведоче позиви Карађорђа и Матеје и Јакова Ненадовића Црногорцима, Брђанима и Херцеговцима да се подигну на оружје и сједине са устаницима. Још на самом почетку буне Ненадовићи су позивали цетињског владику да се придружи српској борби, а августа 1804. године Карађорђе је позивао херцеговачке и брдске поглавице на устанак и присаједињење побуњеној Србији напомињући да и Срби у Босни чекају Брђане и Херцеговце и миг вождовог изасланика да се укључе у општу борбу за ослобођење.⁴⁵¹ Позив владици послат је у време док су устаници сарађивали са спахијама и царским Турцима, а позив Херцеговцима и Брђанима за време преговора са Бећир-пашом. Иако до устанка Брђана, Херцеговаца и укључења Црногораца, услед руског кочења није дошло, сама идеја о заједничкој борби Срба од Јадрана до Саве и Дунава и покушај њеног спровођења, у време док су се водили преговори са Бећир-пашом и на речима показивала покорност султану, показује да је замисао о ослобођењу Срба од турске власти уопште постојала код устаничког вођства током целе 1804. године.

У устаничкој молби руском цару из новембра исте године јасно је изнето да је основна жеља устаника била да се све турске провинције у којима Срби живе сједине и збаци са себе турски јарам. По тексту истог писма, само је недостатак оружја и новца спречио устанике да у 1804. години крену у спровођење ове жеље у реалност. Мора се нагласити да српске старешине нису ни у овом писму пропустиле да напомену како се боре само против султанових одметника и да су спремни да и надаље плаћају данак Порти. Дипломатска обазривост, коју је диктирао руски став о потреби споразумевања са Портом, ипак није могла да скрије праву тежњу, ослобођење и уједињење макар и под условом номиналног

⁴⁵¹ *Прота Матеја Ненадовић, Мемоари, целокупна дела*, приредио А. Младеновић, Београд 1988, 56, (=Матеја Ненадовић, Мемоари); *Акти и писма*, бр. 37; *Карађорђе 2*, 212-213.

признања турске врховне власти.⁴⁵² Борба против султановних одметника, истакнута као један од устаничких циљева у овом писму, представљала је згодну формулацију, јер се у то време мало која од области у суседству Београдског пашалука могла сматрати лојалном Порти. Изгон турских одреда и стављање под српску контролу дела ма ког суседног пашалука могао је у перспективи будућих преговора те области да придружи аутономном Београдском пашалуку. Устаницима је био добро познат пример ранијих оружаних одметања локалних паша и њихових преговора са Портом. Односно, да је након што би локални паша или само дрски одметник освојио неку турску територију и исту одбранио од царске војске, „добивао“ од султана право да њоме управља, независно од тога да ли се та област поклапала са постојећом турском административном поделом.

Карађорђева писма цетињском владици Петру I Петровићу показују да вожд ни у априлу и мају 1806. године није одустајао од идеје о борби за општесрпско ослобођење и формирање уједињене српске државе. У писму од 17. априла, Карађорђе је изражавао радост због сједињења Бокелја и Далматинаца са Црном Гором и тражио од владике да заједно ударе на Босну и Херцеговину предлажући: „*Да дижемо све што се часним крстом крсти, да устане Босна и Херцеговина на обшчеје свију Србља избавленије, и да побједимо неневерну нама и цару нашем Босну и да живимо заједно и уједно како што нам Бог заповједа који је у нас једну исту сербску кров улио и једним нас благочестијем просвјетио.*“ Пошто од цетињског владике није стизао одговор, вожд и Совјет послали су ново писмо у истом смислу позивајући преко владике „*сву црногорску, далматинску и ерцеговачку храбру, премилу и предрагу браћу, у онај положителни сојуз, кои е между старима и праоцима нашим, док су славни били био!*“⁴⁵³ Уочи напада турске румелијске и босанске војске на Србију, српски устаници планирали су рат до коначног ослобођења и стварање српске државе у коју ће бити укључен велики део Срба. Обавезно помињање оданости султану и приказивање планираног дизања Срба у Босни на оружје у циљу српског уједињења и овај пут је приказана као борба у корист Османове династије.

⁴⁵² *Первое сербское восстание 1*, бр. 28; *Карађорђе 2*, 193. О овим прокламацијама били су упознати и дописници париског *Moniteura* из Земуна.

⁴⁵³ *Акти и писма*, бр. 126; *Односи Србије и Црне Горе у 19. веку*, бр. 2; Р. Љушић, *Књига о Начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије*, Београд 2004, 56. (=Књига о Начертанију)

Контрадикција у устаничким исказима по свему је последица дипломатске гипкости при састављању писама. Редови о свесрпском уједињењу били су намењени владици док су изјаве лојалности Порти биле намењене руским дипломатама, који су били против општег устанка. Очигледно, Карађорђе је знао да ће писма проћи кроз руске руке, па је два супротстављена циља борбе намерно приказивао као један исти.

Порта је врло рано постала свесна правог карактера српске побуне и није се заваравала устаничким декларативним изјавама да су они покорна царска раја муком натерана да се дигне на оружје и то у интересу султана. Турско разумевање српских невоља и прихватање декларативних српских изјава да су због муке и за султанов рачун устали на зулумћаре било је исто толико искрено колико и српска покорност. Порта једноставно није имала снаге да сломи српски отпор и разоружа устанике, па је као и они куповала време одговарајући на неискрене изјаве још неискреније. Турска објава цихада на Србе 1805. године, српски отпор пре и након победе на Иванковцу 1805, ширење устанка ван пашалука почетком 1806, као и победе на Мишару и Делиграду исте године, показују колико су обе стране биле неискрене и колико су српске изјаве покорности и турско прихватање ових изјава биле условљене куповањем времена. Срби су очигледно гледали да довољно ојачају и стекну дипломатску или оружану подршку Русије за свој план, па да и без дипломатског увијања крену против султана у циљу ослобођења свих Срба у Турској. Порта је на другој страни прихватала изразе лојалности или ступала у преговоре сваки пут након пораза војски које је слала на побуњену Србију. Нескривено српско иступање против турске власти уопште, кроз цео овај период кочила је Русија. Неспремна да загази у рат са Османским царством, руска дипломатија је задржавала црногорског владика, а преко њега Херцеговце и Брђане да крену на устанак, док је Србе упућивала да се задрже на тражењу аутономије у оквирима Турске.⁴⁵⁴

Пре него што се пређе на опис устаничких акција усмерених на ослобођење јужних српских области нужно је објаснити развој идеје српског ослободилачког рата 1806-1809. и концепт државе коју су тим ратом намеравали да створе.

⁴⁵⁴ *Ослободилачки рат српских устаника*, 51-54, 131-132, 137-138, 141-142, 154-164, 169-170, 177-180, 188-196.

Освета Косова и буђење српског цар Стјепана

Окајање косовског пораза 1389. године и обнова Српског царства, које је по једнодушном уверењу ондашњих Срба пропало у Косовском боју, били су идеолошка окосница устаничког ослободилачког програма. За Косовски бој је у српском народном предању и епским песмама везан почетак српског робовања Турцима. Гусларски идеолог српског устанка Филип Вишњић је управо зато почетак српске борбе за ослобођење везао за мит о прекршају аманета који је Турцима на Косову оставио султан Мурат, чиме је српски аманет „покајања старих“ добио прилику да се оствари.⁴⁵⁵ У епском појмању историје, устаници су били нова генерација српских ратника која је дошла да освети и оконча борбу оних ратника који су пали на Косову. Карађорђе и остале српске старешине, али и обични борци, националну самосвест и знање о прошлости црпили су из епских песама, па су Косовски бој, мит о издаји Вука Бранковића и тежња ка обнављању царства које је пропало на Косову представљали једине историјске аналогije које се могу наћи у сачуваним устаничким исказима из првих година српског устанка.

На збору виђенијих Срба у Орашцу, на Аранђеловдан 1803. године буковачки прота Атанасије заклињао је окупљене на међусобну верност позивајући се на Косовски бој и пример издаје Вука Бранковића. Сам текст заклетве умногоме је подсећао на клетву кнеза Лазара из епске песме Кнежева вечера.⁴⁵⁶ Избегли ваљевски кадија испричао је травничком везиру 1806. године да Срби намеравају да на пролеће по примеру „краља Лазара“ изађу на Косово. Лазар и књиге о њему, по мишљењу кадије, биле су велики подстрекач буне у разуму устаника.⁴⁵⁷ Исте године, тражећи новац од Срба у Трсту, совјетници су писали да се отечество због недостатка средстава „онако колеба као на Пољу Косову што се колебало“.⁴⁵⁸ Карађорђе је харамбаши Гаврилу Шибалији маја 1809. године писао о историјској судбини српског народа наводећи како су сви Срби сем Црногораца и Брђана на Косову све изгубили. У писму руском

⁴⁵⁵ В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, књ. 4, у којој су песме јуначке новијих времена о војевању за слободу*, Беч 1862, бр. 24; Р. Љушић, *Косовска традиција у ратном периоду српске револуције (1804-1815), Србија 19. века, изабрани радови, књ. 1*, Београд 1994, 25. (=Косовска традиција)

⁴⁵⁶ *Косовска традиција*, 28-30.

⁴⁵⁷ *Задужбине Косова*, Призрен Београд 1987, 611. (=Задужбине Косова)

⁴⁵⁸ *Акти и писма*, бр. 152;

опонумоћеном министру у Србији, Константину Константиновичу Родофиникину, српски вожд се опет позвао на Косовски бој, наводећи да су Срби спремни да гину као њихови стари на Косову, али да им ипак недостаје већа руска помоћ.⁴⁵⁹

Историјска траума Косовског боја умногоме је у народном памћењу потисла све историјске догађаје и личности пре 1389. године, па су српски владари пре цара Уроша и кнеза Лазара били слабо заступљени у епској поезији и предању међу Србима који су живели на територији на којој је настала устаничка Србија.⁴⁶⁰ Цар Душан, најмоћнији српски владар је главни јунак само две песме које је забележио Вук Караџић, па и у тим песмама приказан је као охоли моћник који крши народне и Божије обичаје, одбијајући да двори свеца заштитника на крсној слави и одлучујући да ожени рођену сестру. У осталим песмама, иако није употребљен као изразито негативан пример понашања, опеван је као споредан лик и то као слаб владар обмањиван и зависан од своје околине. У две песме искоришћен је само као преносилац власти на кнеза Лазара, цара Уроша и краља Вукашина. Творац Српског царства није боље прошао ни у црквеној традицији, па Троношки родослов боји његову личност изразито тамним бојама.⁴⁶¹

Култ преувеличане српске средњевековне моћи која се угасила на Косову Пољу и рехабилитацију њеног најизразитијег представника, цара Душана, Србима у устаничкој Србији пренели су Срби из Хабзбуршке Монархије. Тамошњи образовани Срби су славу прошлости свог народа почели да истражују од почетка 18. века. Сазнања о српским владарима и земљама које су по њима спадале у Српско царство убрзо су путем бакрореза, икона и илустрованих књига почели да представљају и својим неписменим сународницима који су за разлику од њих знање о прошлости свог народа црпили из народних предања и епских песама.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Карађорђе, документи 1, бр. 298, 372.

⁴⁶⁰ В. Винавер, *Историска традиција у Првом српском устанку*, Историски гласник 1-2, (1954), 104. (=Историска традиција у Првом српском устанку);

⁴⁶¹ М. Несторовић, *Теме из националне историје Средњег века до Косовског боја у националном сликарству 19. века*, Зборник Народного музеја 14-2 (1990), 13; *Историска традиција у Првом српском устанку*, 104; В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, књ. 2, у којој су пјесме јуначке најстарије*, Беч 1845, бр. 20, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33.

⁴⁶² Центар из кога се у 18. веку ширио култ цара Душана јужно од Саве и Дунава био је манастир Студеница. Патријарх Арсеније IV Јовановић наручио је у првој половини 18. века за овај манастир бакрорезну ведуту на којој се поред лозе Немањића представљене по узору на лозу из Дечана, може видети цар Душан коме анђели пружају царску круну и лорос. На истом листу приказани су и грбови провинција које су по Мавру Орбину чиниле Српско Царство: Србије,

Џефаровићева Стематографија из 1741. године имала је пресудни утицај на ширење култа цар Душана и стварање традиције о некадашњем моћном царству међу Србима са обе стране Саве и Дунава. У Стематографији је српски цар приказан на коњу, а изнад његове главе била су два анђела. Један је цару придржавао круну, док је други трубом и палмовом граном ширио његову славу. Око коњаника, цара Силног Стефана, представљени су грбови провинција које су по Мавру Орбину чиниле Српско Царство. Исти коњанички портрет штампан је и у књизи Николе Стаматовића *Славеносерпском роду и Обшчеству* из 1798. године.⁴⁶³ Ове две књиге, заправо, више грбови и слике у њима, имале су велики утицај на Карађорђа и остале устаничке старешине. Посланица бачког владике Јована Јовановића Србима и Бугарима из фебруара 1805. године којом се они позивају на борбу против Турака, састављена је под утицајем Стематографије, то јест земаља означених око Душановог портрета, па су се преко ње устаници први пут сусрели са Стематографијом и наводном Душановом царском титулом. Владика је позивао поименце Србију, Босну, Херцеговину, Црногорце, Зећане, Македонце, Епирце, Румелане, Бугаре, Влашку и Молдавију, збирно, некадање „силног цара Стефана Немањича царство“.⁴⁶⁴ Душанов портрет убрзо је почео међу устанике да стиже и у штампаном облику. Већ 1807. године устаници су наручили од једног карловачког трговца педесет примерака Стаматовићеве књиге, вероватно само због Душановог портрета. Аустријски обавештајци тврдили су да је на основу ове књиге Младен Миловановић исте године говорио о обнови Српског царства.⁴⁶⁵ И устаничке заставе начињене у Хабзбуршкој Монархији настале су на основу слика из Стематографије. На устаничком барјаку коју је Јоаким Вујић видео у манастиру Горњаку 1826. године био је приказан Џефаровићев портрет цара Душана на лицу, а грбови провинција које су чиниле царство на наличју. Друга, Карађорђева застава, коју је Вујић видео у Крагујевцу, имала је на лицу Светог Ђорђа и двоглавог орла, а на наличју Џефаровићев грб

Тракије, Грчке, Македоније, Срема, Хрватске, Славонске, Ахаисе, Илирије, Мисије, Далмације и Босне. М. Тимођијевић, *Наведено дело*, 401-402.

⁴⁶³ М. Тимођијевић, *Наведено дело*, 406-408; М. Несторовић, *Теме из националне историје Средњег века до Косовског боја у националном сликарству 19. века*, Зборник Народног музеја 14-2 (1990), 14.

⁴⁶⁴ *Акти и писма*, бр. 56.

⁴⁶⁵ *Историска традиција у Првом српском устанку*, 114; С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 2004, 140. (=Војводина и Србија)

Србије и Трибалије, крст са четири оцила и вепрову главу прободену стрелом.⁴⁶⁶ У ауденцијалној одаји српског Совјета од 1807. године је стајао портрет цара Душана непознатог аутора, као и слике осталих српских краљева, кнезова и деспота.⁴⁶⁷

Идеја о обнови српске државе и уједињењу Срба била је присутна и 1804-1807, али је за отварање карата и чињење озбиљних корака у циљу стварања Српског царства било потребно обезбеђивање руске подршке и идејне кристализације облика и опсега будуће велике независне земље. Други услов је релативно брзо испуњен, јер је и пре 1807. године утицај хабзбуршких Срба рехабилитовао име цара Душана, а његово царство, у обиму у ком га је приказао Мавро Орбин, а насликао Џефаровић постало је нека врста дугорочног српског националног програма.

Први, важнији услов, није био испуњен ни 1809. године, мада се устаницима учинило другачије. У освитак пролећа поменуте године, руско савезништво и њихове припреме за обнову рата са Турцима довели су Карађорђа и устаничко вођство до убеђења је дошао тренутак да Српско царство, осим на заставама, буде уцртано и на политичкој карти Европе. Русија ипак није била расположена да дозволи стварање Душановог царства што је устаницима одмах на почетку стављено до знања. Моћна заштитница је ипак, у складу са сопственим интересима, благословила Србе да крену у покушај велике офанзиве која би проширила границе српске државе независно од њеног будућег државноправног статуса.⁴⁶⁸

Устанички план укупног територијалног простирања будућег царства није остао забележен у српским изворима. Ипак на основу Карађорђевог преписке са владиком Петром I и сачуваних докумената у вези са српским побунама у Хабзбуршкој Монархији 1807-1808. може се закључити да су Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Косово, Метохија и Рашка област требали да чине језгро из

⁴⁶⁶ *Историска традиција у Првом српском устанку*, 114-115.

⁴⁶⁷ *Исто*, 114.

⁴⁶⁸ *Вожд Карађорђе*, 240-249; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2004, 89-90. (=Српска државност 19. века)

кога би се царство у неком каснијем тренутку проширилио на Боку, Далмацију и Јужну Угарску.⁴⁶⁹

Важно је нагласити да устаници и образовани Срби из Хабзбуршке Монархије, који су јако утицали на њихове перцепције, Србијом нису сматрали само Београдски пашалук, већ су неослобођеним делом Србије сматрали и оне области на југу које су ослободили 1806. или планирали или покушавали да ослободе 1807. и 1809. године. У *Описанију неких манастиреј в Србији находјачихсја* насталом 1804-1805. из пера анонимног српског свештеног лица, пописани су манастири и цркве у Новопазарској, Приштинској, Пећкој, Ђаковичкој, Суводолској и Гусињској нахији. Аутор је све ове нахије, поред оних у Београдском пашалуку, сматрао делом Србије. Као манастире у Србији, али под пашалуком Босанским, забележио је манастире Савину, Добрун, Бању и Милешеву, односно у Србију је поред Косова, Метохије и Рашке области убројао и Нововарошки Стари Влах и Стару Херцеговину.⁴⁷⁰ Константин Родофиникин, је почетком јула 1808. године генералу Александру Прозоровском, руском главнокомандујућем на Дунаву, писао да је главни збирни логор турских арбанашких одреда у Скопљу “лежащей на границе Сербии с Албаниею”,⁴⁷¹ односно сматрао је да се јужна граница Србије налази на Шар планини. Исто мишљење о границама Србије на југ имао је још један руски изасланик у Србији, пуковник барон Иван Дибич. У свом рапорту о Србији руском министру војном из 1811. године, он наводи да је Србија земља између Дунава, Дрине, Тимока и Шар планине. У наставку реченице о границама Србије посебно наглашава да у њу спада и део Албаније. Тај део „српске Албаније“ се по њему се простирао између Црне Горе, Белог Дрима и Језера планине, укључујући и Херцеговину.⁴⁷² Родофиникин и Дибич добро су знали које територије контролишу српски устаници па се њихови искази никако не могу узети као омашке. Њих двојица, као и аутор листе манастира и цркава, очигледно су разликовали политичку и географску Србију, односно територију тренутно ослобођене Србије и остатак који је ослобођеном делу тек требао бити припојен.

⁴⁶⁹ *Акти и писма*, бр. 126; *Односи Србије и Црне Горе у 19. веку*, бр. 2; *Књига о Начертанију*, 56-57; *Српска државност 19. века*, 84-85, 89-90.

⁴⁷⁰ *Акти и писма*, бр. 52.

⁴⁷¹ *Первое сербское восстание 2*, бр. 27; *Стара Србија, настанак имена*, 94.

⁴⁷² К. Ненадовић, *Живот и дела Карађорђа и његови Војвода и јунака*, књ. 2, Беч 1884, 99.

Важније од руског појмања Србије и њених јужних граница је чињеница да су до сазнања дошли на месту одређења, односно да су информације могли добити само од српских старешина. Карађорђе и совјетници, који су пре устанка били трговци или сељаци, тешко да су баштинили посебна академска географска знања пре него што им је допала одговорна улога обнављања државе, па се поставља питање како су они стекли знања о простирању сопствене земље и њеним јужним границама која су после предочена Русима. Устаницима је на овом пољу, поред историјске традиције, епских песама⁴⁷³ и путничких трговачких искустава, свакако помогло издавање географских карата у Хабзбуршкој Монархији 1805. и 1807. године на којима су приказани Србија и суседне српске земље. Карта *Земљоображение Сербие, Босне, Дубровника и граничних предела* коју је издао Сава Текелија 1805. године, јужне границе Србије смешта линијом од реке Таре на западу до испод Скопља на истоку. Иста југоисточна граница учртана је и на карти Босне и Србије М. Шимекуа издатој 1807. године.⁴⁷⁴ Када се зна да је нека карта српских земаља била окачена у згради српског Совјета,⁴⁷⁵ и да су две савремене карте смештале Скопље на границу, као и српско вођство, са разлогом се може сматрати да је једна од поменуте две карте била на совјетским зидовима и да је утицала на перцепцију јужних граница Карађорђа и совјетника.

Сваку сумњу о утврђености јужних граница географске Србије и установљење опсега устаничких аспирација на југу отклонио би српски план о крајњој тачки досега српске офанзиве из 1809. године да је изричито изнет у неком сачуваном српском извору, што нажалост није случај. Међутим, руски и аустријски извори и једна, позније записана Карађорђева изјава, омогућавају

⁴⁷³ У српским народним песмама географија је понекад јако збркана, али су помени владарских и великашких престоница, каталог манастира и описи лова и похода српских владара давали неке информације које су у комбинацији са трговачким искуством посете панађура на југу могли да користе српским старешинама. По епским песмама српски сабори из средњег века одржавали су се код Грачанице и цркве Самодреже, задужбине српских царева и краљева Дечани, Девич, Грачаница и Пећка патријаршија представљали су понос српског народа, а Душанов зет Војин столовао је у Вучитрну. Столица цара Стјепана се у песмама по правилу налазила у Призрену, а цар је у лов одлазио до Велеса, Вардара и Шар планине. Песма *Маргита дјевојка и Рајко војвода* представља неку врсту каталога српских територија непосредно пред турска освајања. У овој песми набројани су сви јунаци епских песама по местима у којима су столовали, од Солуна до Срема и од Влашке до Босне, укључујући између осталог и српска крајишта Кратово и Куманово. В. Караџић, *Српске народне пјесме, књ. 2, у којој у пјесме јуначке најстарије*, Беч 1845, бр. 20, 23, 24, 27-38; Исти, *Српске народне пјесме, књ. 3, у којој у пјесме јуначкесредњијех времена*, Беч 1846, бр. 10.

⁴⁷⁴ *Стара Србија, настанак имена*, 94.

⁴⁷⁵ *Књига о Начертанију*, 57.

реконструкцију планираног циља офанзиве у јужном правцу. Почетком новембра 1808. године Константин Родофиникин је писао Прозоровском да су устаници месец дана раније приликом преговора са Турцима, односно са Мула-пашом видинским, истицали да ће настојати да оружјем поврате територије које су некада биле српске, на југу до Скопља, укључујући и овај град.⁴⁷⁶ Говорећи о старим границама које Срби желе да успоставе Родофиникин је у једном другом писму Прозоровском изнео мишљење да Скопље треба да припадне Србији и да на југу један планински ланац „од старина“ дели Македонију од Србије.⁴⁷⁷ Планински ланац који Родофиникин наводи као будућу границу свакако је Шар планина. Мало пред почетак српске офанзиве аустријске војне власти имале су информацију да је Карађорђе као услов мира тражио Турцима да му се уступе Ниш, Нови Пазар, Косово и Призрен.⁴⁷⁸ Карађорђева наводна мировна понуда заправо је показивала циљ српске офанзиве и пре ће бити да је осликавала устаничке претензије и намерно онемугаћавање преговора него мировну понуду. У сваком, случају, Шар планина је и на основу аустријских вести представљала жељену јужну границу српског војда.

Унук старовлашког кнеза Тимотија Борисављевића, Душан Борисављевић, забележио је прадедово казивање саопштено му од деде Миће, Тимотијевог сина, о Карађорђевом већању са страовлашким првацима 1809. године. По предању Борисављевића, Карађорђе је у њиховој кући, насупрот старовлашанског предлога о удару на Босну, рекао да планира да након освајања Ниша и победа у Рашкој састави две српске походне војске, чиме би престонице цара Душана, Призрен и Скопље поново допали под српску власт. По предању Борисављевића, две српске војске, она којом је командовао војд и она пред Нишом требале су након победе над Турцима да се састану у Скопљу.⁴⁷⁹

Када се Карађорђев план који је забележило предање, изјаве устаничких старешина посланицима Мула-паше забележене од стране Родофиникина и аустријске вести упореде са стратешким распоредом турских утврђења јужно од граница устаничке Србије, не изгледа немогуће да су устаници планирали да

⁴⁷⁶ В. Ђорђевић, *Карађорђе и Русија*, Отаџбина 17 (1888), 272-274; *Војд Карађорђе*, 219.

⁴⁷⁷ В. Ђорђевић, *Карађорђе и Русија*, Отаџбина 17 (1888), 627.

⁴⁷⁸ *Грађа из земунских архива 2*, бр. 54.

⁴⁷⁹ *Казивања Борисављевића*, 148-149.

након окршаја са Турцима и освајања Ниша и Новог Пазара продру до Скопља. Не треба губити из вида ни то да се код Ниша налазила арбанашка војска сабрана са Косова и из Јужног Поморавља, а у Рашкој арбанашка војска из Метохије,⁴⁸⁰ након чијег пораза Срби заиста не би имали готово никакве препреке да продру до Качаника и Скопља. Остаје отворено питање да ли су устаници планирали да се зауставе након замишљеног заузећа Скопља и избијања на границе територије коју су сматрали Србијом.

Епске народне песаме формирале су историјску, националну и државотворну свест код Срба у Београдском пашалуку и пре него што су са оружјем у руци кренули против представника муслиманских власти. Оружана побуна заправо је представљала физичку манифестацију побуне духа коју је епика разгоревала вековима. Карађорђе и старешине, али и најобичнији борци знали су да су њихови преци имали славно царство које је пропало у Косовском боју, па су свој бунт против угњетавања након првих успеха схватили као прилику да освете предачки косовски пораз и васкрсавањем српске слоге и јунаштва формирају државу у старом обиму, као Српско царство. Магловиту устаничку представу о простирању, величини и границама некадашњег царства уобликовали су „Историјско“ штиво, географске карате и ликовне представе српске средњевековне моћи, настале у српским заједницама у Хабзбуршкој Монархији, што је Карђорђу и устаничким старешинама омогућило да апстрактну идеју државотворности наслеђену из епике уобличи у оквиру практичних територијалних претензија.

Ка колевци државности

Побуна у Београдском пашлуку, односно вести о успеху српских устаника изазвала је веома рано побуњеничке покрете код Срба у пограничним пашалучима на западу, истоку и југу. Већ у фебруару 1805. године српско становништво у Црној Реци и Пиротској нахији подигло се на устанак против

⁴⁸⁰ О томе видети потпоглавље *Крене као буљубаше*.

видинског господара Пазван-оглуа, успостављајући везу са српским устаницима у Ресави. Истовремено, Срби су се подигли на оружје и у Нишком и Лесковачком пашалуку угрожавајући Ражањ, Алексинац и Крушевац. Пазван-оглу господар видинског пашалука, Шашит-паша лесковачки паша и нишки мухавиз Хафиз-паша успели су да угуше ове побуне до средине априла, пре неуспешног покрета последњег на Београдски пашалук.⁴⁸¹ Устаничка гибања јавила су се у пролеће и лето 1805. године и у Нововарошком кадилуку који се целе 1805. године налазио у стању час отворене, час латентне побуне. Немири су исте године изгледа јавили и у околини Новог Пазара. У априлу те године Турци су складиштили провијант у овај град, страхујући од опсаде.⁴⁸² Српска племена у Брдима и на северу Старе Херцеговине, Дробњаци, Пивљани и Морачани, такође су се узбирила 1805. године угрозивши за неко време турску власт у околини Никшића, Пријепоља и Пљеваља. Четовање ових одметничких и хајдучких српских племенских дружина целе године је задавало проблема Турцима у Полимљу и Потарју.⁴⁸³

Набројане побуне Срба у суседству Београдског пашалука у 1805. години показале су устаничком вођству да може да рачуна на револуционарно расположење Срба у суседству као и на релативно лако заузимање позамашне територије, на којој се српско становништво налазило у стању побуне, а Турци затворени у значајније тврдиње.

Смедеревска скупштина устаничких старешина из новембра 1805, потакнута устанком околних Срба и евидентним турским ратним припремама, донела је одлуку да се борба против Турака прошири и на суседне пашалуке. Скупштина је донела и решење да се прикупљени харач намењен Порти утроши на ратне потребе, чиме је устаничка Србија истовремено са оружјем

⁴⁸¹ *Ослободилачки рат српских устаника*, 184-187; *Карђорђе 2*, 244-245; В. Стојанчевић, *Србија у време првог устанка 1804-1813*, Лесковац 1980, 60-64, 92-93. (=Србија у време првог устанка); С. Димитријевић, *Стреља, лесковчани у Првом српском устанку, историја и предање*, Лесковац 1954, 5. (=Стреља); А. Петровић, *Понишавље у првом српском устанку*, Пиротски зборник 2 (1969), 85.

⁴⁸² *Ослободилачки рат српских устаника*, 186-187, 261-262. *Карђорђе 2*, 246;

⁴⁸³ Б. Храбак, *Српски устаници и Новопазарски сањак (Рашка) 1804-1813-године*, Историјски часопис 40-41 (1993-1994), 98-102. (=Српски устаници и Новопазарски сањак); Е. Рахић, *Наведено дело*, 67-68; Н. Ракочевић, *Одјек Првог српског устанка у Морачи и неким сусједним племенима*, зборник радова са научног скупа Историјски значај српске револуције, Београд 1983, 506-508.

непослушношћу отказала и своје фискалне поданичке обавезе султану. Ове одлуке ставиле су устаничку Србију *de facto* у рат са Османским царством.⁴⁸⁴

Устаничко вођство је у складу са одлукама скупштине предузело офанзиву на територију околних турских пашалука у свим правцима. Јануара 1806. устаничке војске кренуле су у неколико праваца: на исток, где су убрзо ослобођени Крајина и Кључ и заузети Пореч, Неготин, Кладово; на запад према Шапцу и Босни; на југоисток, где су убрзо ослобођене Параћинска, Ражањска, Алексиначка, Бањска и Крушевачка нахија са нахијским центрима; на југозападу устанички одреди Милана Обреновића и Радича Петровића сјединили су се са побуњеницима из Старог Влаха и околине Новог Пазара побунивши и заузевши територију до Вишеграда, Нове Вароши и Новог Пазара и спаливши Вишеград и Прибој.⁴⁸⁵ Турска трупе су успеле да одбране Нови Пазар, порази устанике на Дежеви и одбаце их до Ариља до априла исте године, чиме су сви устанички успеси на југозападу поништени.⁴⁸⁶ На југоистоку је устаничка офанзива као и каснија дефанзива на Делиграду била трајно успешна, па су територије ослобођене почетком године остале под влашћу устаника и надаље. У Нишком крају, који није ослобођен, јавили су се устанички покрети још у јануару, за време офанзиве, што су устаници након победе на Делиграду у септембру искористили да устанак и борбу пренесу у непосредну околину нишке тврђаве.⁴⁸⁷

Распаљивањем пригушених устанака слањем наоружаних одреда, устаници су без већих материјалних и људских губитака заузели већ окружене или напуштене турске паланке и варошице у суседству. Територија устаничке Србије је значајно увећана, а тиме и мобилизациона база. Устаници су ослобођењем суседних нахија скратили дужину фронта и повећали своје војне ефективе. Офанзивно деловање Срба имало је за циљ и да омете турске ратне припреме за планирани пролећни поход на Београдски пашалук, у чему се у приличној мери успело. Овај, последњи, дефанзивни карактер устаничких офанзива, односно

⁴⁸⁴ *Ослободилачки рат српских устаника*, 227-228; *Карађорђе 2*, 302-303; *Вожд Карађорђе*, 120. Смедеревска скупштина зато се може сматрати тренутком од кога је побуна Београдског пашалука прерасла у борбу Срба за ослобођење свих сународника од турске власти.

⁴⁸⁵ *Ослободилачки рат српских устаника*, 240-263; *Карађорђе 2*, 355-361; *Вожд Карађорђе*, 131-134.

⁴⁸⁶ *Ослободилачки рат српских устаника*, 268-275; *Српски устаници и Новопазарски санџак*, 100-104; Д. Маликовић, *Нови Пазар у Првом српском устанку*, Новопазарски зборник 19, (1995), 110-111. Е. Рахић, *Наведено дело*, 70.

⁴⁸⁷ *Карађорђе 2*, 345; *Стреља*, 9.

тупљење оштрице турске офанзиве, до сада није довољно истицан у историографији. По правилу се губило из вида да је Османско царство у ово време било готово потпуно децентрализовано и да је сваки ајан и паша у суседству војску стварао и издржавао искључиво од сопствених прихода. Побуна и придружење устаничкој Србији: Параћинске, Ражањске, Алексиначке, Бањске и Крушевачке нахије лишило је Шашит-пашу значајних прихода од харача, читлука, скела и осталих такса и царина које је наплаћивао, па је за планирани поход на устанике могао да сакупи знатно мање плаћеника него раније. На исти начин били су погођени и новопазарски капетани Ферхатагићи који су изгубили приходе од дела Старог Влаха. Дакле устанички ослободилачки поход на југ имао је за резултат повећање броја српске, а смањивање турске војске.

*

Ослобођењем Козничке кнежине, односно Александровачке Жупе, која је спадала под Вучитрнску нахију, почетком 1806. године, на оружје је подигнуто и српско становништво јужног подгорја Копаоника и Јастрепца. Тамошњи Срби су на Рогозни, у Јелачу и Подгорју, делу Горње Топлице и јужних обронака Копаоника током исте године формирали слободну територију са наслонем на устаничку Србију из које су све до 1813. држали арбанашка и муслиманска села у Шаљи, Топлици, Врховини, Лабу и Подрогозни под опсадом.⁴⁸⁸ Устаничко-турска ратна граница је по сећању учесника и њихових потомака ишла од села Мерђеца на Младљику, спуштала се на југ до Дворишта, између села Бресца, Трновице и Маврића, затим између села Бресца и Мургуле, па на Остро Копље, даље на Рудине, иза села Борчана, реком Бистрицом до Ибра.⁴⁸⁹ Територија од поменуте линије на југу, до Јанкове Клисуре, Копаоника и Јастрепца на северу, заправо није била ни под српском ни под турском влашћу већ је претворена у ничију земљу, полигон за хајдучке упаде и сталне продоре, Срба на југ и Арбанаса на север. На ову област, прошарану српским и арбанашким селима, устаници су у 1806. години извршили четири напада из три правца. Станоје Главаш и Младен Миловановић су марта ове године из Крушевачке нахије преко Јанкове Клисуре продрли до

⁴⁸⁸ Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику, 231-242.

⁴⁸⁹ Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику, 255-256. Аврам Поповић потврђује усмено предање о граничној линији само посредним доказима. Напад пограничних Срба на село Растелицу и Мавриће, о којима ће напред бити речи, потврђују предање које је Поповић забележио.

Куршумлије где су разбили арбанашку војску која се тамо сабирала, док је једно крило њихове војске на југоистоку продрло до села Дубова надомак Пусте Реке. Поход у Топлицу спровео је првих месеци 1806. године и Димитрије Кујунџић. Одметнувши се са групом бећара из околине Новог Пазара Кујунџић је на путу до ослобођене територије прошао кроз Топлицу где је палио и пљачкао арбанашка села. Најдаље је досегао одред Павла Цукића који је преко Копаоника доспео све до Бањске и Брвеника. Након победе на Делиграду, септембра 1806. године Станоје Главаш је последњи пут ове године повео српски поход на Топлицу, где је попалио Прокупље и Куршумлију и стигао до Лаба.⁴⁹⁰ И у наредним годинама устанички одреди са Копаоника, Горњег Ибра и Жупе узнемиравали су арбанашко становништву Топлице, Шаље и Лаба одржавајући простор ничије земље у опсадном стању. Према каталогу српске војске из априла месеца 1807. устаничка војска од 6000 људи била је распоређена у Лиси, Лискорцу, Голаку и према Приштини, чиме је обухваћен добар део Топлице и део Врховине и Лаба.⁴⁹¹ У документарним историјским изворима је забележено да су и у време српско-турског примирја, године 1808. устаници због освете за претходни арбанашки поход спалили арбанашко село Растелицу надомак Шаље и Лаба,⁴⁹² а 1811. године и село Мавриће у Лабу.⁴⁹³ Као део устаничког плана о одсецању Ниша у пролеће 1809. године, спроведено је још једно продирање са јачим снагама под командом Павла Цукића и капетана Ђорђа Симића у Топлицу и у Пусту Реку под вођством

⁴⁹⁰ С. Гавриловић, *Грађа Бечких архива о првом српском устанку, књ 1. (1804-1810)*, Београд 1985, бр. 51; *Списи бечких архива о првом српском устанку*, приредио А. Ивић, књ. 3, Београд 1937, бр. 57. (=Списи бечких архива); *Акти и писма*, бр. 140; *Односи Србије и Црне Горе у 19. веку*, бр. 2; *Казивања о српском устанку*, 276-277; *Карађорђе 2*, 356-357, 411; Б. Храбак, *Косово и Метохија према првом устанку*, Баштина 7 (1996), 152-153. (=Косово и Метохија према првом устанку); *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 232-235; Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка, т. 1*, Београд 1898, 235. (=Баталака); *Казивања савременика*, 110; *Ослободилачки рат српских устаника*, 251-252, 341, 344, 347; *Србија у време првог устанка*, 70-74; *Стреља*, 9; С. Недељковић, *Српски народ на Косову и Метохији од Грчког устанка до проглашења Хатишерифа од Гилхане (1821-1839)*, Српске студије 3 (2012), 256. (=Српски народ на Косову и Метохији)

⁴⁹¹ М. Вукићевић, *Писма из првог и другог устанка*, СКА 37 (1900), 137-138; *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 237; *Српски народ на Косову и Метохији*, 256. Аврам Поповић је на основу локалног предања и остатака шанчева лоцирао Лискорц и Лису на граници Копаоника и Шаље, Топлице и Лаба.

⁴⁹² Арбанаси из села Растелице су на стражи Бабице на Копаонику убили једног стражара након чега се једна чета Срба пробила до Растелице, село запалила, а једно дете одвела као сужња. *Акти и писма*, бр. 377.

⁴⁹³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 859. (=Поменик); *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 252-254; А. Урошевић, *Дем Ахмети, (Арбанашка народна песма о нападу Срба на Мавриће у доба нашег првог устанка)*, Прилози проучавању народне поезије 1-2 (1934), 201-208. (=Дем Ахмети)

крушевачког кнеза. Цукић и Симић су допрли до села Велике Плане где су формирали шанац који је убрзо напуштен, као и поход у Пусту Реку, вероватно услед пораза на Каменици. Француски конзул из Травника јављао је да су се устаници у то време докопали и Бањске.⁴⁹⁴ Карађорђе је у вези са овим походом писао Антонију Пљакићу 21. 4. 1809. да су се сви Арбанаси и Турци разбегли из Топлице.⁴⁹⁵

Поред документарних извора, мемоарских казивања и народних песама, о пустошењу и избегавању из пограничне зоне сведочанство је сачувала и антропогеографија. Арбанашки родови Ајрединовит и Секирач су око 1810. године избегли из села Секираче, на граници Врховине и Јабланице и основали село Горње Становце код Вучитрна. Српска породица Бошковић је отприлике у исто време избегла из села Борчана на Копанонику и добегла у Бабин Мост на Косову.⁴⁹⁶ Бежање Срба и Арбанаса у дубину турске територије осликава размере анархије у пограничној зони, а географски положај Бањске, Брвеника, Борчана, Секираче, Велике Плане, Маврића и Растелице досег упада српских и арбанашких чета и ширину простора који је био захваћен четовањем и походима. Немири су трајали све до последње године устанка, па је још 4. августа 1813. године Карађорђе наређивао Антонију Пљакићу да узнемирава Арбанасе на граници, не би ли спречио њихов одлазак на Делиград.⁴⁹⁷ Анонимни летописац записао је да је 28. јула те године Карађорђе разбио Куршумлију.⁴⁹⁸ Та забелешка је свакако у вези са поменутиим наређењем о узбуњивању Арбанаса, а разлика од неколико дана је или последица лоше записаног датума или Пљакићева делатност и пре добијања заповести.

Устанички напади на арбанашка насеља у Топлици, Пустој Реци, Шаљи, Врховини и Лабу 1806-1813. нису представљали последицу тренутног војног успеха 1806. године и спорадичне диверзије ради растерећења фронта на

⁴⁹⁴ Богумил Храбак пише да су се устаници *наводно* докопали Бањске. Његова сумња је у овом случају прилично неоправдана будући да су устаници у исто време градили шанац у Великој Плани, док су се Арбанаси разбегли из Топлице. *Исписи из париских архива*, бр. 366; *Српски устаници и Новопазарски санџак*, 115.

⁴⁹⁵ *Карађорђе, документи 1*, бр. 309; *Грађа из земунских архива 2*, бр. 95; Д. Костић, *Устанички продор у Запаље, Лесковачко поље и Топлицу у време офанзивне акције 1809. године*, Бој на Чегру 1809. у историји и традицији, тематски зборник радова, Београд 2010, 121, 123.

⁴⁹⁶ *Косово*, 142, 186.

⁴⁹⁷ *Карађорђе, документи 3*, бр. 926.

⁴⁹⁸ *Стари српски записи и натписи 2*. бр. 3921; *Устанак у Горњем Ибру и по Копанонику*, 250.

Делиграду и ка Нишу те, и наредних година, као што се до сада представљало у српској историографији, већ су представљали дугорочно спровођену устаничку тактику спаљене земље у пограничној зони. У српској историографији устаљено је мишљење да су Срби из Лаба и Врховине током Првог српског устанка силом пресељени у дубину географског Косова, а да су на њихова имања насељени Арбанаси. Пресељење је наводно извршио Малић-паша Циноли, косовски пашалар, из страха од српске побуне и устаничког продора. Ова тврдња заснована је на породичној традицији породице Јерац из Штимља коју је Малић-паша преселио из села Маврића. Случај ове породице Јован Цвијић је представио као смишљену политику Малић-паше и као правило за цело подручје Лаба и Врховине иако за тако нешто није било основа. Цвијићеву тврдњу прихватио је и Атанасије Урошевић,⁴⁹⁹ а након њега и историографија. Да смишљеног расељавања Лаба и Врховине није било, говори чињеница да Циноли нису у овим областима имали ауторитет двадесетих и тридесетих година 19. века као и факт да је до 1878. године Срба било у 15 насеља у ове две области. Могуће је да је српска породица Јерац побегла даље од ратног попршта на југ као што је то био случај са арбанашким родовима Ајрединовит и Секирач, а исто је тако могуће да су Јерци били чифчије Малић-паше које је он, или неки његов субаша преселио на други читлук. Независно од узрока пресељења, случај једне породице се не може узети као доказ за смишљено и систематско расељавање. Исељавање Срба су заправо вршили српски устаници и то на север, у Крушевачку и Јагодинску нахију.

*

Поход Станоја Главаша и других устаничких одреда из 1806. године захватио је и део лесковачке шире околине, чиме су отпочели устанички упади на простор Јужног Поморавља и Понишавља, али и побуњенички покрети тамошњег српског становништва. Почетком јануара 1807. године Карађорђе је писао барону Манолакију, поверенику руског главнокомандујућег у Влашкој, генерала Михелсона, да се народ у околини Ниша у бројности око 20000 душа дигао против Турака и да намерава да тамо упути војску како би искористио и подржао

⁴⁹⁹ Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Јован Цвијић, сабрана дела, књ. 12, Београд 1996, 448. (=Основе за географију); *Косово*, 83.

ту побуну одмах након што освоји Шабац.⁵⁰⁰ Овај покрет у околини Ниша, по свој прилици и околини Лесковца и Прокупља, вероватно је представљао само наставак покрета који је отпочео још у јануару 1806. године, а посебно се развио након битке на Делиграду и септембарског похода Станоја Главша. Побуну у околини Ниша, Прокупља и Лесковца устаници су одржавали живом до марта слањем агитатора, оружја и муниције.⁵⁰¹

Београдска скупштина устаничких старешина из марта 1807. донела је, као и претходне године, одлуку о офанзиви у свим правцима, са том разликом, што је ова офанзива главни напад предвиђала на исток, ка Видину, и на југ ка Нишу, што је била директна последица руског уласка у рат са Портом, односно, усклађивања српских са руским акцијама, као и постојања народног покрета на терену.⁵⁰²

Бимбаша Стреља Петровић, родом из околине Лесковца, по плану устаничке офанзиве опредељен је на југоисточни део фронта ка Нишу. После победе над лесковачким Шашит-пашом крајем марта, Стрељин одред је угрозио и сам Лесковац, пашину престоницу, чији је неутврђен део похаран и попаљен. Устанак се услед ових успеха разбуктао и у Запаљу, на Власини, у Јабланици и Поречју и проширио се на југ до Масурице и Врањског Дрвена. Српски устаници су тада у неколико наврата безуспешно нападали Врање,⁵⁰³ пашаларску престоницу врањског Мехмед-паше. Лесковачки устаници и војска коју је водио Стреља накратко су затворили Грделичку и Сићевачку клисуру како би блокирали прилазе Нишу са југа и истока. Међутим, турски противудар се завршио

⁵⁰⁰ *Карађорђе 2*, 460; *Стреља*, 11; *Србија у време првог устанка*, 77.

⁵⁰¹ По писању Миленка Вукићевића, Петар Добрњац је слао поуздане људе који су подизали народ у околини Ниша, Лесковца и Прокупља и охрабривали оне који су се у јануару побунили. Вукићевић овом приликом није навео извор своје информације. *Карађорђе 2*, 501; *Стреља*, 14.

⁵⁰² *Карађорђе 2*, 471-472; *Вожд Карађорђе*, 171.

⁵⁰³ Француски питописац Луј де Замања прошао је кроз Врање 22. априла 1807. године, дакле у последњим данима устанка. Он је оставио податак да су Срби претходно много пута безуспешно нападали град. Српске јединице током устанка никада нису стигле до Врања тако да се Замањина белешка може односити само на Србе устанике из околине. Пораз Срба код Врања помиње 28. априла и француски конзул из Травника Давид. Владимир Стојанчевић је овај податак протумачио као грешку, односно утврдио је да је Давид устанички пораз у Грделици грешком сместио код Врања. Замањин податак међутим потврђује да је Давид заиста мислио на безуспешну опсаду Врања, као што је и написао. *Френски њетписи*, 29; *Исписи из париских архива*, бр. 131; *Србија у време првог устанка*, 81.

катастрофално по устанике који су потучени до почетка маја након чега је цела област пацификована.⁵⁰⁴

У складу са устаничким планом блокаде и опсаде Ниша 1809. године, устаници су продорима чета и већих војних одреда покушали да поново подигну устанак у околини Лесковца, Власотинца, Заплања и Пирота и да затворе кланце и клисуре у Црвеној Реци, Грделици и долини Темске, чиме би биле затворене комуникације ка центру Нишког пашалука. Војвода Хајдук Вељко кренуо је почетком априла 1809. године у спровођење задатка у долини Тимока и Темске, односно у блокирање путева од Видина, Гургусовца и Пирота ка Нишу. До пред пораз на Каменици Хајдук Вељко је успео у својој намери подигавши на устанак Нишку, Пиротску и Белоградичку нахију затворивши Турке у Пирот и Видин. Стреља Петровић такође је имао почетних успеха у околини Лесковца и Власотинца где је српско становништво успео да подигне на устанак. Поразом на Каменици сви устанци су се угасили, а устаничке чете морале су да се повуку и бране старе границе.⁵⁰⁵ Након ове офанзиве, до угушења српског устанка крајем 1813. године, српски упади на југоисток свели су се на чарке и пограничне упаде углавном са циљем узнемиравања непријатеља, уништавањем непријатељске економије и превођења хришћанског становништва на територију под српском контролом.

*

Рашка област и Полимље, односно области југозападно од граница устаничке Србије, биле су у жижи интересовања Карађорђа и устаничког вођства током целог трајања устанка. Запоседање области од Јавора на северу до Лима и Таре на југу и клисуре Црне Реке на западу, представљало је окосницу остваривања устаничког плана о обнови старе српске државе и њеној успешној одбрани. Заузећем ове области омогућавала се веза са српским племенима из Брда и Старе Херцеговине, а тиме и Црном Гором, чиме би Босна и Херцеговина биле одсечене од остатка Османског царства. Једном одсечене од Турске, ове области

⁵⁰⁴ Стреља, 18-35; Србија у време првог устанка, 78-81; В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у 19. веку*, Лесковац 1987, 41-51. (=Лесковац и Лесковачка нахија). Сергије Димитријевић и Владимир Стојанчевић детаљно су анализирали све догађаје везане за устанак у Лужном Поморављу и Понишављу 1807. године. Потоњи је подацима из новодоступних изворима допунио веома исцрпне податке Сергија Димитријевића. Будући да до откривања нових извора од времена писања Стојанчевића није дошло, није се улазило у детаљнији опис догађаја.

⁵⁰⁵ Д. Костић, *Наведено дело*, 114-120.

би много лакше могле да се припоје српској држави након комбинованог удара преко Дрине и Таре и устанком босанских и херцеговачких Срба. Једина тврђава која је Србима представљала озбиљну прпреку за остварење овог плана био је Нови Пазар, солидно утврђен град који је контролисао комуникације из Румелије за Босну. Притом, устаници су све време одржавали везе и склапали договоре са Васојевићима, Пивљанима, Дробњацима и Морачанима, па се на њихову помоћ у блокирању Турака из Никшића, Колашина, Пљевља, Пријепоља и Подгорице, па чак и на покрет у сусрет устаницима из Србије могло са разлогом рачунати.

Карађорђе је добро разумео стратешку важност југозападнoг правца офанзиве којим је планирана обнова Српског царства 1809. године, па је лично предузео предвођење устаничке војске. Претходно је, почетком априла, обавестио црногорског владику и брдске и херцеговачке главаре да је дошао тренутак да се Турци у Рашкој ударе и са југа и са севера како би се истребила „из наше праотачке државе агарјанска сила проклета“.⁵⁰⁶ Карађорђе је спајање војски Брђана, Херцеговаца и Црногораца са војском из Србије планирао на реци Тари.⁵⁰⁷ Карађорђе је са војском кренуо преко границе крајем априла заузевши без већих напора Нову Варош. Војска се затим поделила на два дела, први, под Карађорђем опсео је Сјеницу, док је други под Антонијем Пљакићем отишао под Пријепоље, које је, будући слабо утврђено, убрзо пало у српске руке. Сјеничка варош је такође убрзо заузета, али се тврђавска посада заједно са муслиманским избеглицама из вароши и околине предала тек почетком маја. Антоније Пљакић је држао Турке затворене у Новом Пазару док се Карађорђевој војска бавила око Сјенице и док су мања устаничка одељења заједно са четама Васојевића и других брђана продирала чак до Белог Поља и Пљеваља.

Турска војска која је ишла у помоћ опсађеним Турцима у рашким тврђавама такође је наступала из два правца, од Пећи, под командом Нуман-паше Махмудбеговића и из Старе Херцеговине под командом Сулејман-паше Скопљака. Нуман-паша наступао је ка Сјеници преко Пештера, док је Скопљак наступао од Пријепоља, храбривши Турке у Новом Пазару да издрже до његовог

⁵⁰⁶ *Вожд Карађорђе*, 252; *Карађорђе, документи 1*, бр. 297-298.

⁵⁰⁷ *Карађорђе документи 1*, бр. 297; *Вожд Карађорђе*, 252. Карађорђево истицање реке Таре као места сусрета, односно границе Херцеговине и Србије, упућује на коришћење Текелијине карте у планирању офанзиве.

доласка. Након што је разбио Скопљакове одреде испред Сјенице, Карађорђе се почетком јуна упутио ка Пештеру, у сусрет Нуман-паши са којим се сукобио на Суводолу 10. јуна, уништивши готово потпуно његову војску. Након суводолске победе Васојевићи и други Брђани су се подигли на оружје попаливши муслиманска села и куле који су раздвајале њихову племенску територију од оне коју су контролисали устаници, па се у устанку нашла тетиторија Бихора, Корита, Равног Хаса и околине Белог Поља. Карађорђе је након победе и састанка са Брђанима похитао опсађеном Новом Пазару да заузме и њега и тиме крунише свој успешни поход. Новопазарска варош заузета је на јуриш 12. јуна чиме је пазарска посада била затворена у тврђаву. Предаја је након недељу дана опсаде била готово извесна када су узнемирујуће вести о пропасти на Каменици и турској офанзиви на југоистоку осоколили Турке да издрже, а војда натерале да са војском напусти поседнуту територију. Карађорђевим одласком опсада Новог Пазара је пропала, а убрзо, до краја јула, и сви остали устанички успеси постигнути у пролеће и лето 1809. године.⁵⁰⁸

Борбе 1809. године иступиле су оштрицу устаничке офанзивности и ослабиле револуционарни елан српског становништва које је пострадао током устанака и продора 1806-1807. и 1809. године. У следеће четири године устаничка Србија била је забављена одбраном сопствених граница па је и покрет ка југу након зенита 1809. године морао да сачека неко друго време.

Нови досељеници из Старе Србије

Београдски пашалук је непосредно пред избијање Буне на дахије био слабо насељена територија. Мали број становника побуњене земље омогућавао је Карађорђу да 1804-1805. држи под оружјем свега око 25000 бораца. За веће подухвате, одбрану ослобођене територије и ослобађање околних области

⁵⁰⁸*Карађорђе, документи 1*, бр. 314-317, 320-322, 324-326, 329, 331, 337-338, 340, 342, 344-345, 349; *Вожд Карађорђе*, 256-257, 260-262; *Српски устаници и Новопазарски санџак*, 115-127; Д. Маликовић, *Наведено дело*, 113-115; Е. Рахић, *Наведено дело*, 72-92; *Српски народ на Косову и Метохији*, 256. Устанички поход на југозапад 1809. године до детаља је описан на основу свих расположивих извора посебно у делима Б. Храбака и Е. Рехића па је стога дат само сажет приказ догађаја без поновног цитирања грађе и литературе коју су наведени аутори користили, изузев збирке докумената Велибора Савића, коју је Храбак слабије користио базирајући своје излагање углавном на аустријским и француским изворима.

насељених Србима, били су потребни већи људски ефективи па је брига о насељавању ослобођене територије убрзо постала предмет сталног старања устаничких власти.⁵⁰⁹ Већ на Смедеревској скупштини 1805. године устаничко вођство одлучило је да ратне операције прошири ван граница Пашалука, да прихвати добровољце из Аустрије, Влашке и Турске и да убудуће прима досељенике са територија под турском влашћу. Последње две одлуке заправо су представљале проглас околним Србима да се доселе на ослобођену територију и тако дају допринос ослободилачким напорима Срба у Београдском пашалуку.⁵¹⁰

Прва устаничка офанзива, извршена у пролеће 1806. године, поред побуњивања и ослобођења граничних нахија, имала је за циљ и изазивање миграције српског становништва из удаљенијих јужних српских области за које су устаници били свести да неће моћи дугорочно да задрже.⁵¹¹ Совјет је почетком марта 1806. године у том смислу писао војводи Милану Обреновићу на фронту ка Сјеници, Новој Вароши и Новом Пазару, да сву онамошњу сиротињу покупи и за леђа пошаље, као и стоку, жито и сено. Мушкарце да уврсти у војску, а оне који се буду противили да казни смрћу.⁵¹² Напади и паљевина Куршумлије, Прокупља и Бањске у пролеће 1806. године такође су спроведени, првенствено у циљу економског уништавања области које устаници нису могли трајно да запоседну. Чолак Анта Симеуновић и Антоније Протић пишу о одвођењу хришћанског становништва у Србију као о главном резултату акције и њиховом насељавању у Крушевачку нахију.⁵¹³ Обим миграције био је толики да су констатовали и дописницима француске штампе која је јављала да велики број породица из „Албаније и Бугарске“ и других турских провинција долази на устаничку територију.⁵¹⁴ Албанијом и Бугарском аустријски дописници су у то време називали Топлицу, Јужно Поморавље и Понишавље, па се ова вест односи на крајеве захваћене поменутом офанзивом.

⁵⁰⁹ Устаничке власти су досељеницима поклањали земљу и за неко време их ослобађали свих пореских обавеза. О односу устаничких власти према досељеницима видети: У. Шешум, *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, Зборник радова, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, уредник С. Недељковић, Ниш 2014, 222-223. (= *Насељавање Србије у Првом српском устанку*)

⁵¹⁰ *Карађорђе* 2, 302; *Вожд Карађорђе*, 120; *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, 218.

⁵¹¹ *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 231.

⁵¹² *Акти и писма*, бр. 115.

⁵¹³ *Казивања савременика*, 110; *Казивања о српском устанку*, 276-277.

⁵¹⁴ Д. Јанковић, *Француска штампа о првом српском устанку*, Београд 1959, бр. 155.

Пустошење пограничних области и преотимање становништва које је издржавало непријатељску војску била је уобичајена тактика у међусобним ратовима пашалара крајем 18. и почетком 19. века. Устанци су примењивали исти постулат, са том разликом, што је њих становништво примарно интересовало као регрутна база, а тек секундарно као извор прихода.⁵¹⁵ Треба имати на уму и то да се услед децентрализације Османског царства, војска прокупачког ајана и куршумлијског буљубаше, првих непријатеља на граници након ослобођења Крушевачке нахије, издржавала већим делом од пореза разрезаног на хришћане. Исти је случај био са војском новопазарских Ферхатагића и сјеничких бегова Чавића. Устаничка меркантилистичка ратна тактика тако је постизала двоструку корист, пресељењем српског становништва српска војска се увећавала док је непријатељ онемогућаван да изврши већу мобилизацију.

Исељени Топличани, Копаоничани, Лабљани⁵¹⁶ и Срби из околине Вучитрна, повучени на ослобођену територију 1806. године, првобитно су насељени у близини старог завичаја, у Крушевачку, Крагујевачку и Јагодинску нахију. Међутим, ратне операције у даљем току устанка, и останак Крушевачке нахије под турском влашћу 1815-1832, распршиле су новодосељене по целој територији Србије. Антропогеографија, која је у својим изучавањима нажалост заобишла Крушевачки крај, највише досељених Топличана нашла је у Левчу и Теменићу док су мање или веће скупине лоциране и у Грузи, Лепеници,⁵¹⁷ Белици⁵¹⁸ и Јасеници.⁵¹⁹

⁵¹⁵ У молби руском цару Александру I за помоћ, устаници су у јулу 1806. године писали да је велики број Срба из околних пашалука пребегао у побуњену Србију, али да устаничко вођство нема довољно оружја којим би наоружало добоглице. *Первое сербское восстание, књ. 1*, бр. 154.

⁵¹⁶ Породица Бушетић у Теменићу зна своје порекло у селу Беласици, али погрешно сматра да се то село налази у Топлици. С. Мијатовић, *Теменић, антропогеографска студија*, Београд 1905, 298, 333. (=Теменић); Велики број породица из Теменића није знао тачно место свог порекла, осим шире области Косова и Топлице, па постоји могућност да је део њих пореклом из Лаба. Ову могућност поткрепљује чињеница да су устаничке чете 1806. године, а и касније, до слома устанка, продрале до Бањске, Растелице и Маврића. Уз то, бимбаша Радисав Малкић Вучитрнац био је смештен у теменићком Милутовцу и био задужен за избеглице из свог краја насељене у Србији. Један од његових докоманданата био је Милош Радивојевић из села Маринца у Лабу. *Деловодни протокол Кара-Ђорђа Петровића*, приредио И. Стојановић, Београд 1848, бр. 1233. (*Деловодни протокол*); *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 234; *Српски народ на Косову и Метохији*, 256.

⁵¹⁷ По истраживањима Тодора Радивојевића у време устанка у Лепеницу су се доселила два рода из Топлице и по шест породица са Косова и Ибарског Колашина. Т. Радивојевић, *Лепеница, антропогеографска испитивања*, Београд 1911, 204, 241, 239, 257. (=Лепеница)

⁵¹⁸ С. Мијатовић, *Белица*, Београд 1948, 49. (=Белица)

Осим за село Велику Дренову у Левчу,⁵²⁰ нема изричитих исказа у сачуваним изворима да је неко село већински засељено у време устанка, а да се зна да су становници досељени из Топлице, Пусте Реке, Лаба и Копаоника. У левачким и теменићким селима је 1832. године забележен велики број људи који су имали презимена и надимке по областима и местима погођеним устаничком офанзивом на јужном правцу 1806. године. У Великој Пчелици:⁵²¹ Илија и Стево Топличани; у Горњој Сабанти:⁵²² Илија и Цветко Левићани; у Мотрићу:⁵²³ Јован и Милета Мирничани, Спасоје Борчанац и Спасоје Топличанин; у Жупањевцу:⁵²⁴ Радосав и Милутин Топличани; у Течићу:⁵²⁵ Риста Топличанин; у Великој Дренови:⁵²⁶ Милосав, Обрад и Никола Левићани; у Страгару: Мијаило Белостенац; у Медвеђи:⁵²⁷ Веселин и Петар Бреснопољци, Пантелеа и Благоје Топлички, Јован, Лазар и Стојан Топличани; у Планиници:⁵²⁸ Радосав Блажевац; у Рајинцу:⁵²⁹ Никола и Агатон Борчанци; у Риљцу:⁵³⁰ Илија Штавланин; У Полњи:⁵³¹ Ђорђе Плањанин, Ђорђе, Петар и Милутин Љутовци; у Опарићу:⁵³² Ђорђе и Здравко Топличани, и Арсеније Колашинац; у Лепојевићу:⁵³³ Радисав и Милош Топличани; у Малој Дренови:⁵³⁴ Радован Луковац.⁵³⁵ Очигледно,

⁵¹⁹ Крушево, засеок Великог Орашја основали су за време устанка три рода из Топлице. Село Банчину засновали су досељеници из околине Прокупља које је населио Станоје Главаш. Б. Дробњаковић, *Смедеревско подунавље и Јасеница*, Београд 1925, 324-325. (=Смедеревско Подунавље); Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Београд 1951, 18.

⁵²⁰ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 176.

⁵²¹ Топличани су задржали своје презиме, Т. Бушетић, *Левач*, Београд 1903, 489. (=Левач)

⁵²² Левићане под тим презименом антропогеографија није пронашла у овом селу. Једина породица пореклом из Топлице су Равништанци, по предању из села Равништа на Копаонику. *Левач*, 491-492.

⁵²³ У Мотрићу су под истим презименом остали само Топличани. *Левач*, 490.

⁵²⁴ Блажевци су задржали презиме. *Левач*, 486.

⁵²⁵ У Течићу су почетком 20. века живеле само две породице, од којих су Ристићи пореклом из Топлице, очигледно потомци Ристе Топличана. *Левач*, 489.

⁵²⁶ *Теменић*, 302.

⁵²⁷ По антропогеографији у Медвеђу су из Топлице насељене две породице, из села Попове и Здравина. *Левач*, 485.

⁵²⁸ У Планиници су све породице пореклом из Топлице, Блажевци су задржали презиме. *Левач*, 485.

⁵²⁹ Борчанци су задржали презиме, *Левач*, 484.

⁵³⁰ Штавлани су задржали презиме до почетка 20. века, док је друга породица изгубила презиме и предање о прецизном месту порекла. Иначе су све породице овог села пореклом из Топлице и са Копаоника. *Левач*, 483-484.

⁵³¹ Готово цело село је насељено досељеницима из Топлице. *Левач*, 492-493.

⁵³² Ова презимена се у Опланићу нису одржала, али у селу има доста становника пореклом са Косова и Копаоника. *Левач*, 482.

⁵³³ И у овом селу готово сви становници су досељени из Топлице, Копаоника и Косова. *Левач*, 484.

⁵³⁴ Луковци су задржали своје презиме. *Левач*, 483.

презимена су изграђена по пореклу из шире области, Топлице и Колашина, копаоничких села Левића, Борчана и Штаве и топличких села Мирнице, Блажева, Беле Стене, Бреснопоља, Љутове, Лукова и Плане. Левчани су и 1835. године за време Милетине буне, за разлику од својих суседа у осталим крајевима уместо шубара носили завијене пешкире око главе као и становници Топлице, Косова и Врањског Поморавља,⁵³⁶ што значи да је досељеника било толико да су изменили народну ношњу области.

Антропогеографи који су изучавали порекло становништва Левча, Белице и Теменића, Тодор Бушетић и Станоје Мијатовић,⁵³⁷ нису наводили приближно време досељавања породица, нити су, сем ретких изузетака, бележили име претка који се доселио.⁵³⁸ Оба аутора наводе да се најинтензивније насељавање Левча и Теменића, које је и обликовало популацију, одиграло у време Првог српског устанка из Топлице, са Косова и Копаоника.⁵³⁹ Према томе, људи са топономастичним презименима забележени 1832. године могу се сматрати досељеницима из времена устанка, односно офанзиве из 1806. године. Није немогуће да су ови досељеници неко време живели у Крушевачкој нахији из које су између 1806. и 1832. избегавали,⁵⁴⁰ будући да је она била под ударом Турака 1809. године, а након 1813. остала под турском влашћу. Са друге стране, тешко је поверовати да су се у поменутом периоду у толиком броју досељавали директно из матице преко области под влашћу Турака.

Поред свесног упада у области под турском влашћу у циљу превођења српског становништва на слободну територију, до миграција у Србију је долазило и услед пропасти устанака српског становништва иза турско-устаничке линије

⁵³⁵ *Јагодинска нахија 3*, бр. 550.

⁵³⁶ С. Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд 1950, 474. (=Путовање по Новој Србији)

⁵³⁷ Истраживање у Белици вршено је након Првог светског рата у коме је становништво пострадало и након кога је почело да бледи породично предање, тако да је бележење времена досељавања у овој монографији у великој мери упитно. С. Мијатовић, *Белица*, Београд 1948.

⁵³⁸ Да су антропогеографи навели време досељавања и име претка који се доселио било би могуће утврдити истинитост предања на основу харачких, чибучких и тефтера пореских глава из каснијег периода. Пошто то није учињено, породични надимак-презиме представља једини начин утврђивања порекла.

⁵³⁹ *Левач*, 481-482; *Теменић*, 274-283.

⁵⁴⁰ У првој години након припајања Крушевачке нахије Србији, односно 1832/1833. године из Теменића се у новодобијену нахију одселило 35 пореских глава, вероватно добеглица из периода 1815-1832. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 204-205.

фронта. Први такав неуспели устанак подигнут је у пиротској околини 1805. године, након чега се један број Пироћанаца пребацио у ослобођени део Србије.⁵⁴¹

Далеко значајни по резултатима и броју имиграната био је устанак Стреље Петровића из 1807. године, подигнут у околини Лесковца и Прокупља. Након његове брзе пропасти велики број исељеника се слио преко граница устаничке Србије у Крагујевачку, Крушевачку, Јагодинску и Гургусовачку нахију. Један број, „Бугара“, односно избеглица из Јужног Поморавља, насељен је следеће године на два сата далеко од Београда.⁵⁴² Изгледа да је тада створен нуклеус будућих села Палилуле, Топчидера, Малог и Великог Мокрог Луга, Бањице, Раковице, Кумодража и Јајинаца, која су настала за време устанка насељавањем избеглица из Јужног Поморавља.⁵⁴³ У Смедеревском Подунављу досељеници су формирали и село Малу Липу које је 1834. расформирано, а његови становници пресељени у село Сеону. Једина породица у Сеони, која је почетком 20. века знала да је претерана из Мале Липе досељена је из Ниша, па су и ово ново село изгледа формирали досељеници са југоистока.⁵⁴⁴

Продор Хајдук Вељка и лесковачких бећара на југ, у пролеће 1809. године резултирао је доласком нове масе избеглица из правца југоистока у ослобођени део Србије. По аустријским савременим изворима Хајдук Вељко је у пролеће те године извршио продор у Пиротску нахију, након чега је превео у Србију велики део тамошњих хришћана,⁵⁴⁵ по неким подацима чак 30000 људи.⁵⁴⁶ Новембра исте године, Совјет је бањском кнезу Милосаву дао пуномоћје да заповеда народу и старешинама Црноречке, Сврљишке и Пиротске нахије.⁵⁴⁷ Последња нахија није била под влашћу устаника, па је пуномоћје могло да се односи само на избеглице које је довео Хајдук Вељко.⁵⁴⁸ Њих је било толико да су њихови збегови сматрани

⁵⁴¹ В. Стојанчевић, *Око учешћа Пироћанаца у Првом српском устанку 1805. године*, Пиротски зборник 1, (1968), 20.

⁵⁴² Н. Ф. Дубровин, *Устанак Србски 1806-1810, 1-2*, Нови Сад 1866, 67.

⁵⁴³ Р. Николић, *Околина Београда, антропогеографска испитивања*, Београд 1903, 953, 1052. (=Околина Београда); *Путовање по Новој Србији*, 56.

⁵⁴⁴ Б. Перуничкић, *Земљишна својина у Србији 1815-1845*, Београд 1977, 365. (=Земљишна својина у Србији); *Смедеревско Подунавље*, 367-368.

⁵⁴⁵ *Грађа из земунских архива*, 2, бр. 95.

⁵⁴⁶ *Србија у време првог устанка*, 262.

⁵⁴⁷ *Прилог за историју Србије*, Подунавка бр. 25, 1845, 104-105.

⁵⁴⁸ Избеглице су у Србији имале своје војводе, нахијске кнезове и сеоске кметове, односно формирану администрацију. „Пиротска нахија“ је у овом случају обухватала групе Пироћанаца у Бањској и Сврљишкој нахији. *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, 222-223.

посебном, избеглом нахијом. Карађорђе је октобра 1811. писао руској команди да је недавно сабрао сва села у околини Ниша и око 2000 хришћана претерао унутар српских граница.⁵⁴⁹ Ово пресељење одвило се након похода 1809. године, када је готово сигурно претерано и више људи, будући да су се борбе водиле у околини Ниша.

Новодосељени Срби из Лесковачке, Пиротске, Врањске, Нишке и Прокупачке нахије били су приморани да беже још даље на север након турске контраофанзиве у лето и јесен 1809. године. Крајем августа 1809. године пет до шест хиљада избеглица, стараца, жена и деце из јужних крајева, тражило је из збегова код Болеча и Кумодража од аустријских власти у Земуну да их приме у Хабзбуршку Монархију.⁵⁵⁰ Карађорђе је средином септембра, поражен стањем ствари, писао руском генералу Исајеву да је између осталих пропала и Лесковачка нахија,⁵⁵¹ свакако мислећи на избеглице из ове нахије смештене у околини Крушевца и Јагодине. Захваљујући опстанку устаничког фронта, избеглице са југа које су добегле на обале Саве и Дунава ипак нису морале да напусте Србију. Вероватно се добар део њих управо тада населио у раније формираним, поменутиим јужњачким селима у околини Београда, као и у оближњим селима Кумодражу, Жаркову Миријеву и Вишњици.⁵⁵²

Стара Рашка, односно, Нововарошки Стари Влах, новопазарска и сјеничка околина, Корита, Пештер и Бихор, дали су од свих околних области највише усељеника устаничкој Србији у периоду између 1806. и 1813. године. Исељавања је било још од 1806. када је Радич Петровић војском окружио Нови Пазар и побунио Србе у његовој околини и када је Милан Обреновић по налогу Совјета претеривао становништво у Србију, али је Карађорђев поход 1809. године и повлачење његове војске након паљевине Сјенице, Новог Пазара и Нове Вароши

⁵⁴⁹ *Карађорђе, документи 2*, бр. 743, 753.

⁵⁵⁰ *Грађа из земунских архива 2*, бр. 171.

⁵⁵¹ *Карађорђе, документи 1*, бр. 396.

⁵⁵² О прошлости ових села и насељавању становништва са југоистока доста је писано. За детаљније податке видети: А. Богвић, *Опис врачарског среза*, Гласник СУД 19 (1866), 129, 153, 199-200, 212; *Околина Београда*, 929, 953, В. Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*, Лесковачки зборник 2 (1962), 35-36.

изазвао најмасовнију сеобу у току устанка која је потисла успомену на све раније и касније миграције⁵⁵³ између 1806. и 1813. године.

Карађорђево поход у Стару Рашку пролећа 1809. пратило је од почетка одметање локалних Срба од турске власти и њихово придруживање устаничкој војсци. Након заузимања Сјенице устаници су као градску посаду оставили 8000 Срба из околних села. После српске победе над Нуман-пашом Махмудбеговићем на Суводолу одметнули су се и Бихор, Корита и Равни Хас, пошто се бихорски кнез Јован Сава током битке приклонио Карађорђу са својом војском, а брдска племена извршила паљевину муслиманских насеља.⁵⁵⁴ Део бихорског српског становништва, као и сјеничког, новопазарског и нововарошког, повукао се у Србију заједно са Карађорђем још током ратних операција. Карађорђе је након битке на Суводолу писао да је цела нахија до Пећи заузета, а становништво пропраћено мимо војске у Србију. Карађорђе је вероватно мислио на Пештер и Бихор, пошто су те области припадале под власт пећког паше. Након слома на Каменици и Карађорђевог повлачења на границе утврђене пре похода 1809. године, један део побуњеног становништва је одлучио да остане у завичају и предао се Турцима,⁵⁵⁵ док се велики, изгледа већи део становништва, повукао за војском у Србију.⁵⁵⁶ Да би подигли Србе на устанак на почетку офанзиве, и онемогућили останак својих сународника након њене пропасти, устаници су попалили сва хришћанска села у области и све српске и турске куће у Новој Вароши.⁵⁵⁷

О броју исељених Срба се не може говорити чак ни у приближним цифрама. Ипак, о величини исељеничких породица, местима из којих су избеглице кренуле и утицају на области у које су се населили, односно о обиму

⁵⁵³ Милош Обреновић, војвода руднички, након што је поразио турску војску 1811. године попалио је многа села све до Лима. Ова паљевина вероватно је последица тежње да се становништво обескућавањем примора на сеобу, као и у случају нишких села која су у исто време редом попаљена са свим затеченим житом и сеном у амбарима и на стоговима. *Карађорђе, документи 2*, бр. 743, 747, 753.

⁵⁵⁴ *Казивања савременика*, 148, 210; *Казивања о српском устанку*, 289; *Грађа из земунских архива 2*, бр. 129; Г. Божовић, *Са седла и самара*, Београд 1930, 117-119; *Карађорђе, документи 1*, бр. 342.

⁵⁵⁵ *Первое сербское восстание, књ. 2*, бр. 96.

⁵⁵⁶ Већ почетком августа 1809. године српски устаници су тражили од руског генерала Петра Ивановича Багратиона пушке и муницију како би се наоружао велики број пребеглих Срба, од којих су многи оставили свој иметак и у Србију пребегли са „голом душом.“ *Первое сербское восстание, књ. 2*, бр. 99.

⁵⁵⁷ *Казивања Борисављевића*, 51; Н. Нинковић, *Жизни описанија моја*, приредио Т. Поповић, Београд 1988, 6-7.

сеобе и њеном утицају на Стару Рашку и ослобођену Србију могу се извући одређени закључци.

У антропогеографској литератури и историографији преовладава претпоставка, третирана као чињеница, да су усељеничке породице из области Старог Влаха, Старе Рашке и дела Старе Херцеговине биле поглавито задружне и многочлане. Ово тврђење засновано је на старој заблуди да су и у Србији породичне задруге биле доминантне у 19. веку и на сточарској привреди становништва коју обично прати и задружна породица. Антропогеографи су по правилу истицали задружност досељеничких породица у општим деловима својих студија и нигде нису коментарисали чињеницу да испитаници, потомци досељеника, обично наводе досељење својих предака у оквиру праве инокосне или проширене инокосне породице, ређе братске задруге. Једини документарни извор који говори о величини породице у 1809. је жалба Вучића Тодоровића из Ужичког округа, Црногорског среза, који је 1843. године дао исказ да се за време вождовог похода доселио из Херцеговине са четрдесет душа фамилије.⁵⁵⁸

Најранији екзактни и употребљиви подаци о просечној величини српске породице из турског дела Старог Влаха, околине Сјенице и са Пештера могу се добити за годину 1837. и 1839/1840, када је тачно пописан број избеглица, у првом случају, и када је карантин на Мокрој Гори почео да води евиденцију о усељеницима у случају 1839/1840. године:

⁵⁵⁸ Ово је уједно и досада једини документарни податак о броју чланова усељеничке породице добијен из изказа самог учесника сеобе. П. Пећинар, *Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку, (од 1800. до Бабинске буне)*, 1 књига, Ужице 2012, 27. (= *Сеобе кроз Ужички округ*)

Табела 1: број чланова избегличке породице из околине Сјенице 1837. и 1839/1840.⁵⁵⁹

Број	Место порекла	Датум преласка	Број чланова
1.	Лопиже	1837.	6
2.	Дивља Рјека	1837.	8
3.	Дивља Рјека	1837.	3
4.	Мишевићи	1837.	9
5.	Мишевићи	1837.	7
6.	Мишевићи	1837.	14
7.	Мишевићи	1837.	7
8.	Мишевићи	1837.	6
9.	Драгојловић	27.11. 1839.	6
10.	Житница(Житнић)	27.11. 1839.	5
11.	Житница(Житнић)	27.11. 1839.	7
12.	Драгојловић	27.11. 1839.	5
13.	Лопиже	12. 5. 1840.	16
14.	Лопиже	12. 5. 1840.	7
15.	Жабрен	1.8. 1840.	7
16.	Дунишић	26. 8. 1840.	3
17.	Лопиже	1.11.1840	6
18.	Дунишић	1.11.1840.	3
19.	Ступ	6. 11. 1840	2
20.	Ступ	6. 11. 1840.	8
21.	Житнић	16.11. 1840	6
22.	Житнић	16.11. 1840	8
23.	Житнић	16.11. 1840	8

⁵⁵⁹ Сеобе кроз Ужички округ 1, 67, 71, 74-75; Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку (од Бабинске буне закључно са 1900. Годином), 2. књига, Ужице 2012, 374. (=Сеобе кроз Ужички округ 2)

На основу приложене табеле излази да је српска сеоска породица у околини Сјенице крајем тридесетих година у просеку имала готово исти просечан број чланова као и српска породица у југозападним окрузима и срезovima Кнежевине Србије у приближно исто време.⁵⁶⁰ На основу узорка од 23 фамилије, излази да је просечна сјеничка породица бројала 6,8 чланова, односно да су велике породице и задруге пре биле изузетак него правило. Просечан број чланова породице са краја тридесетих година може са извесном резервом узети и за период устанка, пошто је просечна породица у Београдском пашалуку и уочи устанка 1804. и средином тридесетих година 19. века бројала просечно близу седам чланова, односно остала је готово на истом нивоу.⁵⁶¹

Антропогеографски подаци такође потврђују претпоставку о малобројнијој породици. Проверљиве антропогеографске студије, када наводе име претка и време насељавања из времена устанка, у већини пружају имена самог оца, или оца са два три или четири сина или три до четири рођена брата или стричевића-дакле ужу породицу. На пример, у селу Лисице у Доњем Драгачеву као предак који се доселио 1809. године из села Косатице код Пријепоља, у породичном предању породице Кукић запамћен је Петар Кука. Он је забележен као платилац чибука 1822. године, док је у тефтеру пореских глава 1835. записан као стар, односно као старац преко 80 година. Исте 1835. године као пореске главе забележени су његови синови Јован и Јоксим, и вероватно унуци или синовци, Миладин, Максим и Милан Кукић. Давидовиће из истог села по предању је довео, такође из Косатице 1809. године, предак Давид са синовима Андријом и Младеном. У тефтеру пореских глава из 1835. записани су Андрија и Младен Давидовић. У село Ртаре, у истој области по предању породице Раденковић доселио се њихов предак Раденко из Мушковине код Сјенице док је његов брат Недо остао у родном селу. У тефтеру пореских глава из 1835. године записана су браћа Максим и Милија Раденковић и Обрен, Стојан и Михаило Недовић. Раденко је очигледно

⁵⁶⁰ У срезovima Ужичког округа просечна породица се 1834. године кретала између 6,7 и 6,9, у срезovima Чачанског округа између 6,2 и 9, и између 6,2 и 7 у Рудничком округу. А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834-1910*, Српске студије 3 (2012), 224-225. (=Колико душа живи у једној кући?)

⁵⁶¹ *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, 216; *Колико душа живи у једној кући?*, 224-225.

повео са собом синове и синовце.⁵⁶² У селима Претоке, Прњавор, Печеног, Опланић и Баре у Грузи, све породице насељене за време устанка из Старог Влаха, Пештера и околине Новог Пазара и Сјенице имале су почетком 20. века релативно мали број кућа, већином потомака једног досељеника, ређе оца са синовима или тројице браће.⁵⁶³

Област коју је сеоба 1809. године захватила југозападно од граница устаничке Србије могуће је реконструисати на основу антропогеографских студија. Велики број потомака исељеника из времена устанка у Србији је и крајем 19. и почетком 20. века знао тачно место свог порекла.⁵⁶⁴ Као исељеничка матица наводе се сјеничка и пештерска села: Урсула, Штавлје, Гошево, Бачица, Дујаке, Бороштица, Увац, Дубница, Бистрица, Бихор, Бољаре, Буђево, Мушковина, Церовац, Кладница, Гоње, Лопиже, Добрава, Савинац, Суводол, Кокошиће, Чекаревина, Раждагиња, Страњане, Брњица, Гач, Кукавица, Вапа, Аљиновић, Плана, Чедово, Јабука, Ровине, Љубичево, Лева Ријека, Дражевић, Радаљица, Граб и Сугубине;⁵⁶⁵ села у околини Новог Пазара: Кукавица, Дивљаке, Опава, Отково, Блажево, Рашковиће, Лопужње, Граб, Шароње, Гошево⁵⁶⁶ и Жарево;⁵⁶⁷ села Мојстир и Азане у Бихору;⁵⁶⁸ Старовлашка села: Косатица, Дебелје, Милаковић,

⁵⁶² Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево, Антропогеографска проучавања*, Београд 1902, 135, 202. (=Доње Драгачево); Д. Павловић, *Тештери чибук из 1822, Драгачево*, Изворник, грађа Међуопштинског историјског архива 2 (1985), 63; АС, ЗТ. књ. 431.

⁵⁶³ М. Драгић, *Груза, антропогеографска испитивања*, Београд 1921, 208-210, 301-304, 310-316. (=Груза)

⁵⁶⁴ Већи део исељеника наводи као место порекла уопштено области: Сјеницу, Нови Пазар, Дежеву, Бихор, Корита или Арнаутлук.

⁵⁶⁵ *Груза*, 208-209, 213, 215-216, 219, 223, 225, 235, 237-238, 248, 260-261, 264-266, 292, 314-316, 319, 341; М. Ракић, *Качер, антропогеографска проучавања*, Београд 1905, 791, 793, 802, 804; Р. Илић, *О љубићким селима, антропогеографска проучавања*, Београд 1903, 38-39, 61, 63, 67, 71. (=О љубићким селима); Б. Дробњаковић, *Јасеница, антропогеографска испитивања*, Београд 1923, 268, 270, 283, 297, 340, 362. (=Јасеница); *Лепеница*, 230, 243, 251; *Доње Драгачево*, 154, 158, 180, 189, 202, 204; К. Јовановић, *Горње Драгачево, антропогеографска проматрања*, Београд 1908, 366, 376-377, 406-407. (=Горње Драгачево); Љ. Мићић, *Златибор, антропогеографска испитивања*, Београд 1925, 451. (=Златибор)

⁵⁶⁶ *Груза*, 235, 258, 310; *Качер*, 283, *Јасеница*, 283, 303; *Околина Београда*, 1074; П. Ж. Петровић, *Шумадиска Колубара*, Београд 1949, 196-197; *Доње Драгачево*, 202; Б. Дробњаковић, *Космај*, Београд 1930, 86.

⁵⁶⁷ Отац Анђелка Стевановића дошао је из Жарева за време устанка у Велику Дренову. После слома устанка, вратио се у завичај. Његов син је 1831. морао да избегне из Жарева па се судио за очеву крчевину у Великој Дренови. АС, СОС, Извештај суда нахије јагодинске Суду општенародном србском, бр. 849, 30. 4/13.5 1831.

⁵⁶⁸ *Груза*, 310; *Јасеница*, 283; М. Лутовац, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања*, Београд 1967, 34-35. (=Бихор и Корита); *Таково*, 242.

Штитково, Трудово, Вранеш, Рутош, Радојина, Челица, Ерчег и Буковик.⁵⁶⁹ Судаћи по набројаним селима, сеоба је захватила целу област од Јавора на северу до Белог Поља на југу, укључујући Пештер, Сјеничку висораван, Бихор, Корита, Стари Влах, Полимље и новопазарску ширу околину, све оне области које је обухватила Карађорђева офанзива на југозапад.

Судаћи по антропогеографским студијама, највећи број избеглица из сеобе од 1809. године населио се у Крагујевачку, Пожешку и Рудничку и у мањем броју у Смедеревску и Београдску нахију. У Грузи су исељеници засновали нова насеља која су временом прерасла у нова села: Љубић, Дубраву, Бело Брдо, Драгушицу, Кикојевац, Кусовац и Баре. Уз постојећа села Витановац,⁵⁷⁰ Гривац, Брњицу, Печеног, Бечевицу и Жуне, у истој области, формирали су нове махале и засеоке.⁵⁷¹ У Лепеници су избеглице из околине Сјенице засновали нова села: Баре, Малу Врбицу, Мали и Велики Шењ, Пајазитово, Миронић и Станове и попунили до тада мала насеља Голочело, Добрачу, Драгобраћу и Рогојевац.⁵⁷² У Јасеници су такође формирали нова села: Банчину, Клоке, Маскару и Белосавце и засеоке Забрежје, Каменар, Мисачу, Пријане, Крћевац, Црвине, Бељевац, Ватошево и Стојчак, а бројем преовладали у селима Блазнави, Винчи и Божурњи.⁵⁷³ У Качеру су село Мутањ основале новопазарске избеглице из 1809. године. Села Гуришевци, Живковци, Угриновци, Трудељ и Штавица у истој области, доминантно су насељена избеглицама са југозапада. Известан број истодобних досељеника са југозапада заступљен је и качерским местима Руднику,

⁵⁶⁹ Доње Драгачево, 135, 165, 189, 194; Горње Драгачево, 194; Качер, 804; Грузжа, 219-220; Златибор, 451-452, 455.

⁵⁷⁰ За Шумарице, заселак Витановца, Тома Вучић Перишић навео је 1826. године да су још од времена „преселенија пазарскога“ поградили куће. Иначе је антропогеографија у овом засеоку нашла готово саме потомке пресељеника са југозапада. *Књажевска канцеларија, књига друга, Крагујевачка нахија 1815-1839, св. 1, 1815-1827*, приредио Р. Марковић, Београд 1954, бр. 634. (=Крагујевачка нахија); *Грузжа*, 229.

⁵⁷¹ Села Љубић, Драгушица и Кикојевац постојала су као насељена места још 1718. године па према томе нису у правом смислу новооснована насеља. Пошто у њима крајем 19. века није било другог становништва осим потомака досељеника са југозапада и опште традиције да су села заснована изнова, може се сматрати да су у неком тренутку након 1718. запустела па поново засељена током Првог српског устанка. *Грузжа*, 190; Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САНУ 96 (1948), 25. (=Попис пограничних нахија)

⁵⁷² Мали и Велики Шењ, Пајазитово и Миронић и Мала Врбица такође су постојали 1718. године што неискључује могућност запустења и поновног насељавања као и у случају села у Грузи. *Попис пограничних нахија*, 24-25; Т. Радивојевић, *Насеља у Лепеници*, Београд 1930, 18-19, 57, 62, 86-87, 92-93, 96-97, 179, 216-217, 231-232, 253-255; *Лепеница*, 239-259.

⁵⁷³ Село Маскара и заселак Мисача постојали су 1718. године. *Јасеница*, 229, 267-270, 278-281, 286-288; *Попис пограничних нахија*, 24-26.

Босулама и Драгољу.⁵⁷⁴ У Шумадијској Колубари досељеници из Новог Пазара засновали су село Пркосаву.⁵⁷⁵ Села Стојник, Бечањ и Краснојевац⁵⁷⁶ у Шумадији, највећи број становника стекла су такође 1809. године, али је неизвесно да ли су новооснована насеља или су били засеоци које су досељеници попунили до нивоа села. За село Рајац у околини Чачка 1821. године се знало да је од већим делом насељено за време устанка.⁵⁷⁷

Горње⁵⁷⁸ и Доње Драгачево и села око Љубића основну масу становника добили су након сеобе 1809, али за разлику од Груже, Качера, Лепенице и Јасенице, овде добегло становништво није формирало нова села и засеоке већ се груписало око малобројног затеченог становништва у већ постојећим насељима. У ове три области готово да нема села где нису присутни досељеници из крајева обухваћених сеобом након Карађорђевог похода.⁵⁷⁹

Антропогеографска изучавања нису обухватила већи део околине данашњег Краљева где би по диктату географије требало тражити велики број избеглица из 1809. године. Завичајни надимци и презимена изведена из имена старог завичаја забележени у пореском тефтеру Карановачког среза за 1839. годину наводе на постојање значајне миграционе струје са југозапада. Изостанак антропогеографских студија онемогућава да се одреди да ли су људи са завичајним надимцима и презименима дошли 1809. године или у периоду између 1815. и 1839. године.⁵⁸⁰ За становнике села Самаиле, Адрана, Ратина и Врбе се са

⁵⁷⁴ Качер, 792-793, 801-806, 809-811, 825-826, 830-831, 834-835.

⁵⁷⁵ П. Ж. Петровић, *Шумадиска Колубара*, Београд 1949, 196-197.

⁵⁷⁶ Године 1824 браћа Драгутин и Васиљ Јовановић из Бечња, насељена за време устанка, кренули су да се врате у стари завичај, село Брњицу у Нововарошком кадилуку (сјенички крај). Антропогеографија је нашла доста уселјеника из времена устанка у овом селу, управо из околине Сјенице и Нове Вароши. Кметови села Стојника жалили су се на староседеоце који су их ометали у поседу, наводећи да нису из Пештера донели земљу, па да земље довољно немају. Већина села била је дакле из Пештера, јер су сви кметови били досељеници. Године 1826. Стојничани су тврдили да су у селу насељени 17 година, дакле од 1809. године. Нешто касније су тврдили да им је Карађорђе одредио место за насељавање. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 65-66, 71-72 383-385; *Крагујевачка нахија*, бр. 191; *О љубићким селима*, 59-60.

⁵⁷⁷ *Нахија Пожешка*, бр. 89.

⁵⁷⁸ У селу Каонина у Горњем Драгачеву по антропогеографији пре досељавања избеглица живела су само два рода: Радичевићи и Петровићи-Пајевићи. Године 1812. кмет Петар Пајовић, по коме је породица очигледно понела презиме, узнемиравао је дошљаке у свом селу одбијајући да им додели довољно земље. *Горње Драгачево*, 377; *Деловодни протокол*, но. 722, 723, 746, 756, 757, 782.

⁵⁷⁹ *О љубићким селима*, 39, 40, 42, 50, 52, 54-55, 63-64, 67-68, 71-72; *Доње Драгачево*, 87-88; *Горње Драгачево*, 358.

⁵⁸⁰ Пре 1839. године граничне службе нису водиле евиденцију о пресељеницима на граници па је немогуће издвојити млађе од старијих досељеника.

основом може претпоставити да су досељени 1809. године, будући да је у њима пописан већи број људи са завичајним надимцима по селима или пределима из једне уже области на југозападу. У Самаили су пописани по један Арнаутин и Жабренац, три Ђерекарца и више Пештераца, у Адранима поред два Сеничана записани су и по један Пављанин, Беловођанин и Пештерац, у Ратини. Требићанин, Мрмоњац, Црнчанин и Арнаутин, а у Врби два Арнаутина и један Белобрђанин и Трнавац.⁵⁸¹ Село Жабрен налази се на Пештеру, Ђерекаре и Дубово у Штавици, Павље, Бела Вода, Требиће, Трнава⁵⁸² и Мрмоње се налазе у близини Новог Пазара, Црнча у Бихору, а Бело Брдо са јужне стране Копаника, према Вучитрну.

Изостанак антропогеографских студија за околину Алексинца, Соко Бање, Књажевца, Параћина, крушевачке околине и Моравичког Старог Влаха умањује тачност сагледавања размера миграционог таласа 1806-1813. године. Ове области се поклапају са граничним нахијама које су по логици географије, макар привремено, примиле велики број усељеника из јужних области. Пописи југоисточних нахија након ослобођења 1832/1833. су од мале користи пошто у овим крајевима завичајни надимци нису били уобичајени. Ипак, чини се да је главна маса исељеника насељена у Пожешку, Рудничку, Јагодинску, Крагујевачку, Смедеревску и Београдску нахију, услед тежње устаничке власти да формира јаку популациону базу у происходишту устанка или из тежње насељеника да се населе на пристојној удаљености од граничне линије.

*

Градове, вароши и паланке су у Београдском пашалуку пре почетка устанка већински насељавали муслимани, док је број хришћана био занемарљиво мали. Након освајања паланки, вароши и градова осетила се потреба за насељавањем занатлија и трговаца Срба, јер су ратне потребе и економија изискивали постојање економских и занатлијских средишта. Празнину у Београду и Шапцу, судећи по списку избеглица у Сремским Карловцима и Земуну⁵⁸³ из 1813. године, попунили су добрим делом досељене занатлије из градова јужно од

⁵⁸¹ В. Вучковић, *Пореска књига за срез Карановачки од 22. августа 1839. године*, *Наша прошлост* 5 (1992), 63-66, 96-100, 116-119, 140-144. (=Пореска књига за срез карановачки)

⁵⁸² Могуће је и да је у питању и досељеник из Трнаве код Чачка.

⁵⁸³ Судећи по удаљености, шабачким избеглицама најближа прибежишта били би Митровица и Карловци, а београдским Земун.

Србије: Лесковца, Ниша, Пирота, Куршумлије, Прокупља, Призрена, Новог Пазара, Дебра, Битоља, Тетова и Скопља. Поред њих, приметан је и значајан број Цинцара из географске Македоније, Албаније и Епира. Од 350 избеглица у Земуну, у Србији је рођено њих 171, док су остали били досељеници из разних крајева Балкана. Ипак највећу скупину међу земунским избеглицама пореклом из крајева ван Србије чинили су људи из Јужног Поморавља и Понишавља. Двадесет двојица била су из Ниша и по двојица из Лесковца, Пирота и Прокупља. У Карловцима је од 113 глава породице њих 22 било из Ниша, 11 из Лесковца, 10 из Топлице (од тога 7 из Прокупља, 1 из Куршумлије), тројица са Косова и из Призрена и по тројица из Пирота и Новог Пазара. Дакле готово половина избеглица доселила се у градове из области јужно од Јавора, Копаоника и Суповца, погођених миграцијама 1806-1813. године. Већина њих били су занатлије, највише пекари, дунђери, ковачи, абације и ћурције.⁵⁸⁴ Нишлије су се судећи по тестаментима и тефтерима из времена устанка, у Београду бавили и трговином, гајтанцијским, сарачким и капаџијским занатом. Дужници покојог Митра Нишлије из Београда: Мијаило, Јанко, Илија и Стефан Нишлије, дуговали су покојнику новац за уларе, гајтане, капе, штоф и разне малопродајне ситнице.⁵⁸⁵ И у поморавским варошима у Србији, Параћину и Јагодини забележено је присуство јужњака. У Јагодини се већ 1807. срећу двојица трговаца Нишлија који су откупили заостали ситнији еспап двојице београдских земљака,⁵⁸⁶ вероватно за дућанску продају. И отац Стевче Михаиловића, Мијалко Јовановић, нишки кујунџија, доселио се по позиву вожда у Јагодину.⁵⁸⁷ У попису вароши Параћина непосредно по присаједињењу Србији 1833/1834. године пописано је десет људи из Јужног Поморавља: Стојан Лесковчанин, Стојан, Ранча и Величко Нишлија, Стеван и Петко Кнезселц и Пеша, Јоца, Крста и Стеван Пироћан.⁵⁸⁸ Ови људи населили су се у Параћин свакако у време устанка пошто је у периоду 1815-1832. Параћин, као и Лесковац, Ниш и Пирот, био под турском влашћу, па пресељење у нормалним околностима није било исплативо будући да су сва три града била

⁵⁸⁴ В. Стојанчевић, *Протокол избеглица из Србије у Земуну 1813*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 8-9, (1972), 43-85; В. Гавриловић, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, Историјски часопис 42-43 (1995-1996), 287-295.

⁵⁸⁵ *Грађа за историју првог српског устанка*, 167-168.

⁵⁸⁶ *Грађа за историју првог српског устанка*, 169-170.

⁵⁸⁷ *Поменик*, 208-209.

⁵⁸⁸ Б. Перуничкић, *Град Параћин 1815-1915*, Београд 1975, 88-125, 130-136.(=Град Параћин)

развијенија од Параћина. И у Карановац су након ослобођења пристизале занатлије и трговци са југа. Године 1806. забележено је досељавање шест дунђера Цинцара из Турске у варош. Остали досељеници из крајева ван граница Србије долазили су у Карановац из вароши и села Рашке области.⁵⁸⁹

О досељеницима у другим градовима, варошима и варошицама нема других података осим појединачних,⁵⁹⁰ али се са разлогом може сматрати да су чаршије у ослобођеним паланкама и градовима попунили досељеници са југоистока и југозапада, јер занатство у Србији није било развијено, нити трговина осим сточне, док су у јужним градовима обе привредне гране биле на завидном нивоу.

*

Досељавање Срба из суседних неослобођених крајева у устаничку Србију представљало је један од кључних предуслова за опстанак устанка, јер је од досељеника у многоме зависила попуна војних јединица, порески систем и привреда. Избеглице су долазиле као добровољци, као погореоци из области у којима су устанци угушени или су силом довођени са територија које устанци након продора нису могли да задрже. Највећи број досељеника потицао је из области јужно, југоисточно и југозападно од Јавора, Копаоника и Суповца. Добеглице из области Јужног Поморавља, Топлице, Копаоника, Лаба и околине Вучитрна, односно са југа и југоистока, населили су области источно и јужно од Велике Мораве и њених притока. Досељеници из Старе Рашке, Бихора и Корита населили су области западно од Велике Мораве, централни и југозападни део Шумадије и поречје Западне Мораве. Дакле, досељеници из два главна досељеничка резервоара су „поделили“ Србију на источни и западни део током Велике Мораве.

Поред области које су захватили, досељеници са југозапада су се од досељеника са југа и југоистока разликовали и у погледу избора места насељавања. Док су се Лесковчани, Нишлије, Пироћанци, Врањанци, Топличани,

⁵⁸⁹ Деловодни протокол, бр. 1652; Б. Храбак, *Живот у Карановцу за време Првог српског устанка*, Зборник Историјског музеја Србије 1, (1959), 89-91. (= *Живот у Карановцу*)

⁵⁹⁰ Јанићије Милијановић из Смедерева, родом из Прокупља, повукао је сестру и зета 1806. из родног града и довео их у Смедерево. Поп Стојан Станковић из лесковачког села Мрштана такође је добегао у Смедерево. *Казивања о српском устанку*, 276-277; *Лесковац и Лесковчка нахија*, 66-67.

Копачани и Вучитрнци сем ретких изузетака насељавали у већ постојећа насеља, Сјеничани, Нововарошани, Новопазарци, Бихорци и Корићани формирали су 34 нова села и засеока. У сва остала насеља у која су се смештали, формирали су засеоке и махале и готово ни у једно постојеће насеље нису долазили појединачно, већ увек у мањој или већој групи.

Војна и политичка катастрофа која је задесила устаничку Србију 1813. године се врло негативно одразила на демографску слику земље, тиме и на ефекте насељавања. Турско покорвање коштало је живота многе устаничке бораце и цивилне становнике, многи су одведени у ропство дубље у Турску где су продавани на пијацама, одвођени у хареме⁵⁹¹ или насељавани на читлуке далеко од завичаја.⁵⁹² Боље су прошли они становници Србије који су успели да пребегну на аустријску територију будући да се већи део њих након смиривања стања вратио на стара огњишта.⁵⁹³

Један део досељеника из крајева јужно од устаничке Србије који су на устаничку територију добегли или су на њу доведени 1804-1813. одазвали су се на позив некадашњих господара да се врате на своје старо станиште. Копачаник је по породичном предању, забележеном крајем 19. века, поново населио кнез Ђирко из села Лозна. Он се предао Турцима 1813. године и прихватио погодбу да буде доживотно закнежен ако поврати на стара огњишта своје земљаке насељене у Левчу. По казивању његовог унука Марка Кнежевића, готово сви Копачаници су се вратили из Србије.⁵⁹⁴ Ово породично предање има потврду у турској пракси закнежавања организатора насељавања избеглица, којој су Турци увек након устанака приступали, као и у етничкој слици Копачаника, који за разлику од Топлице није изгубио српско становништво нити је по њему било усељавања

⁵⁹¹ Сачувани су појединачни подаци о заробљеним женама и девојкама које су завршиле у харемима. На пример, Тодора, жена београдског терзибаше, завршила је као слушкиња пашинице у Једрену. Девојка Марија из околине Зајечара доведена је као робиња у харем Рашид-бега Џинолија господара Гњиланске нахије. Н. Трајковић, *Стари Београд*, Београд 1977, 162; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1874-1893*, Београд 1910, 41-42.

⁵⁹² Јован Трифуноски нашао је потомке силом насељених чифчија из Србије почетком 19. века у 11 села у околини Куманова и у по два села у околини Криве Паланке, Кратова, Кичева и Струмице. Ови досељеници су били доведени углавном из Ресаве и околине Параћина. Ј. Трифуноски, *Србијанско заробљено становништво 1813. године насељено у Македонији*, Гласник Српског географског друштва 57 (1977), 127-131.

⁵⁹³ У Аустрију је 1813. према аустријским подацима пребегло око 110000 Срба. По проценама Славка Гавриловића у Аустрији је остало око 25000 душа. С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 2004, 421-422.

⁵⁹⁴ *Устанак у Горњем Ибру и по Копачанику*, 257.

Арбанаса. Документовано је и враћање у стари завичај и досељеника из Старог Влаха и Старе Рашке 1813. године,⁵⁹⁵ мада се чини да то исељавање није било великих размера.⁵⁹⁶

И поред одсељавања досељеника, великих људских губитака током устанка, одвођењу у робље и избегавању у Аустрију 1813. године, Београдски пашалук баштинио је велико демографско увећање као последицу Првог српског устанка. У години његовог избијања пашалук је насељавало између око 193200 и 231840 православних Срба у од око 27600 до око 38640 домова.⁵⁹⁷ Године 1818.⁵⁹⁸ на истој територији пописано је око 53137 српских домова без Београда и Ваљева,⁵⁹⁹ што би са додатком могућег броја становника града и вароши дало две до три хиљаде више од око 369045 становника.⁶⁰⁰ Пораст од око 175845, односно око 137205 становника 1804-1818. казује да се број становника Београдског пашулука упркос свим негативним факторима скоро удвостручио. Када се има на уму да је око 25000 Срба остало у Аустрији и да се део досељених са југа, вероватно и из Босне и Видинског пашалука, вратио на стара огњишта, излази да је до пропасти 1813. године више од половине становника отпадало на досељенике.

Старосрбијанци подељени Јавором и Делиградом

У претходном поглављу представљено је насељавање српског становништва у устаничку Србију са простора јужно од њених граница. Као што је већ истакнуто, мушки усељеници су устаничко вођство првенствено

⁵⁹⁵ *Ужичка нахија 1*, бр. 127, 161; АС, СОС, Извештај суда нахије јагодинске Суду општеном српском, бр. 849, 30. 4/13.5 1831; *Сеобе кроз Ужички округ*, 44.

⁵⁹⁶ Нововарошки забит је 1817. тражио од кнеза Милоша да се у његов кадилук поврате људи избегли за време Карађорђа, што значи да се изостанак повратника јако осећао. М. Гавриловић, *Милош Обреновић, књ. 2 (1821-1826)*, Београд 1909, 255. (=Милош Обреновић)

⁵⁹⁷ *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, 212-216.

⁵⁹⁸ Попис из 1818. године први је употребљиви попис након 1813. године, јер је настао као резултат провере ранијег пописа. Поред тога, процес повратка избеглица из Аустрије углавном се окончао до ове године.

⁵⁹⁹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842, књ. 2*, Београд 1899, 447-487. (=Финансије и установе)

⁶⁰⁰ Број је добијен множењем броја домова из пописа од 1818. године са 7 чланова по сеоском и бројем 5 по варошком домаћинству. О просечном броју чланова домаћинства за време устанка видети: *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, 213-216.

интересовали као регрутна база неопходна за одбрану територије и успешан наставак ратовања.

Мању скупину бораца придошлих из Старе Србије чинили су добровољци који су у побуњену Србију долазили појединачно или у групама, без породица, углавном у периоду 1804-1806; већу скупину чинили су ратници регрутовани од мушког становништва избегличких породица насељаваних у Србију након офанзива 1806/1807. и 1809. године.

Представници прве скупине почели су да пристижу у мањим групама у Београдски пашалук још од првих дана Буне на дахије да би са оружјем у руци дали допринос српском ослобођењу од Турака. Готово одмах по отпочињању борби устаницима су се придружили бивши аустријски фрајкорски војници и официри који су још током Кочине Крајине добегли из Румелије. Поред њих, у устаничке редове су ступили и занатлије и трговаци из јужних крајева које је буна случајно затекла у Београдском пашалуку.

У прву групу спадају ритермајстер Петар и његов брат, капетан Јован Новаковић Чардаклија из Леунова, капетани Вуче и Кузман Жикићи из Маврова и капетан Дели Ђорђе Чипљак из Врутока, сви из области Реке у данашњој западној Македонији. Они су се укључили у борбе већ 1804. године.⁶⁰¹ Другој групи припадају ћурчија из Призрена Чолак Анта Симеуновић,⁶⁰² трговци оружјем, браћа Петар и Крага Андрејевић, такође из Призрена,⁶⁰³ трговац Цинцар Јанко из села Белице код Струге, у време устанка настањен у паланци Убу, трговац Цинцар Марко, такође из Белице, насељен у Ваљеву и Врета, механција из Колара, родом

⁶⁰¹ *Баталака I*, 4, 58-59; С. Пандиловић, *Вуче Жикић, оснивалац Делиграда у 1806. години*, Братство 12-13 (1908), 452-453; *Поменик*, 168; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 791-794; К. Ненадовић, *Наведено дело*, 43-47. Иначе је доста људи из Мале Реке у данашњој западној Македонији било уписано у Михаљевићев фрајкор. О њима видети: В. Ђоровић, *Прилози историји Кочине крајине*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 15 (1935), 128-145; Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 1937, 247-250. (=О Цинцарима)

⁶⁰² М. Ракић, *Лужна Србија од Карађорђевог устанка до данас*, Споменица 25-годишњице ослобођења Лужне Србије, Скопље 1937, 232-233; *Прилози за историју Првог српског устанка*, приредио Р. Перовић, Београд 1954, 87-90. (=Прилози); К. Ненадовић, *Наведено дело*, 715.

⁶⁰³ У питању су рођена браћа Симе Игуманова. Крага Андрејевић је 1809. године послат са Чолак Антом у Васојевиће да их побуне и повеже са устаницима. По Чолак Антиним речима са њим је био капетан Крагој Андрејевић. Сам Крага у молби кнезу Милошу за ухлебљење 1838. године пише да је 1804. дошао са товарим оружја и да је током устанка био капетан. АС, КК, XVII, бр. 222, Крага Андрејевић, Крушевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 3/16. 11. 1838; М. Ракић, *Наведено дело*, 233; *Казивања савременика*, 109.

из „Маћедоније“ и београдске кафеције Вељан Глигуроски и браћа, Јован, Пепо и Радич Арићески, сви из Маврова у области Река.⁶⁰⁴

Већ у фебруару и марту 1804. у устаничке логоре почеле су да пристижу мање и веће групе добровољаца директно из неослобођених крајева. Према једном земунском допису француских новина из средине фебруара 1804, устаницима се придружио један одред од 500 наоружаних „Бугара“ из околине Ниша.⁶⁰⁵ Узун Мирко Апостоловић са два своја друга из Призрена придружио се устаницима на Врачару већ у лето 1804. године, Хаџи Продан Глигоријевић из Сјенице добегао је у исто време са својом браћом.⁶⁰⁶ Мањи бећарски одред довео је из околине Нове Вароши убрзо по избијању буне и Петроније Шиша.⁶⁰⁷ Србима су се придруживали и Срби и остали православци који су се у почетку борби нашли у крцалијском одреду Алије Гушанца, као Конда бимбаша и Коста Крцалија.⁶⁰⁸

Смедеревска скупштина устаничких старешина из децембра 1805. године, поред одлуке о офанзиви на свим странама, донела је и одлуку о повећању војних ефектива до сто хиљада бораца ако икако буде могуће. У складу са претходном, донета је и одлука да се у борачке редове убудуће примају Срби из свих осталих области под турском влашћу ван Београдског пашалука.⁶⁰⁹ Одзив је већ у наредним данима био велики па је Стефан Живковић средином децембра писао Петру Чардаклији да је у Србију: навалио „*страни човек из Влашке и из Турске*“, али да устаници немају довољно оружја да их опреме.⁶¹⁰ Два месеца касније, српски депутати у Петрограду тражили су од Руса помоћ у оружју за најмање 50000 бораца.⁶¹¹ Годину и по дана раније српска војска бројала је око 25000 ратника.⁶¹² Дакле устаничке старешине су већ крајем 1806. постигле дуплирање борачког састава. По проценама аустријског тумача Домбе из Земуна, број Срба под оружјем попео се до октобра 1806. године на између педесет и четири и педесет и шест хиљада, захваљујући великом приливу Срба из других пашалука.

⁶⁰⁴ *О Цинџарима*, 247-250; *Поменик*, 60-61, 795-796; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 4092; *Прилози*, 90-91; С. Пандиловић, *Наведено дело*, 453-455.

⁶⁰⁵ *Ослободилачки рат српских устаника*, 75; Д. Јанковић, *Наведено дело*, бр. 8.

⁶⁰⁶ *Поменик*, 770-771.

⁶⁰⁷ *Поменик*, 847; К. Ненадовић, *Наведено дело*, 58, 678-679.

⁶⁰⁸ *Поменик*, 269-271; К. Ненадовић, *Наведено дело*, 55-58; *О Цинџарима*, 251-252; *Казивања савременика*, 280.

⁶⁰⁹ *Карађорђе* 2, 302.

⁶¹⁰ *Исто*, 309, 650.

⁶¹¹ *Исто*, 325.

⁶¹² *Карађорђе* 1, 403-405.

Сам Карађорђе ценио је у исто време своју војску цифром од 50000 бораца.⁶¹³ Стално ратовање дојучерашњих сељака односило је велике људске жртве, али је константни прилив добровољца и досељеника истовремено непрестано попуњавао устаничке редове, па је број војске којим је устаничка Србија располагала стално варирао, остајући упркос свему између четрдесет и педесет хиљада. Карађорђе је 1811. године рачунао на 38500 бораца, дакле мање него крајем 1806. године, свакако услед великих губитака у борбама 1809-1810. године. У наредне две године, војни ефективи су се попели на између 41500 и 53500 наоружаних бораца.⁶¹⁴

Већ је указано да је највећи део новопридошлог становништва устаничке Србије потицао из области јужно од њених граница.⁶¹⁵ Устанци српског становништва око Пирота, Ниша и у Старом Влаху 1805. године и око Лесковца, Врања и Прокупља 1807, као и устанички продори на југоисток и југозапад 1806/7. и 1809. године, довели су на слободну територију поред избегличких породица и велики број бораца из Рашке области, Копаоника, околине Вучитрна, из Лаба, Јужног Поморавља и Понишавља. У лето 1806. године на Делиграду су постојала три бећарска одреда: нишевачки, под командом Илије Петровића Стреље и Николе, лесковачки, под командом Петра Цоде и бећарски одред састављен од добегица са више страна под командом извесног Перше.⁶¹⁶ На Делиграду су били и бећари из копаоничких, ибарских, топличких и лапских села: Крњина, Лукова, Сочанице, Мрча, Ирчића и Маринца.⁶¹⁷ Избегли Пироћанци, Лесковчани и Топличани имали су 1806, а и касније, своје посебне одреде под командом војвода из завичаја. Пироћанцима су командовале војводе Мита и Маринко, Лесковчанима војвода Илија Петровић Стреља, Топличанима војвода Риста Исаиловић, избеглицама и добровољцима из Нововарошког Старог Влаха и Новопазарске и Сјеничке нахије, војводе Петроније Шиша, Тимотије Борисављевић, Димитрије и Коста Кујунџићи, Хаџи Продан Глигоријевић и

⁶¹³ Д. Костић, *Напомене о Србији од 1804-1806*, Дело 32 (1904), 336-337;

⁶¹⁴ *Карађорђе, документи 2*, бр. 515, 832; С. Ратковић-Костић, *Војна организација за време Првог српског устанка (стварање народне војске у Србији)*, Зборник радова: Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа, Београд 2010, 38.

⁶¹⁵ Превага добегица и добровољаца са југа над онима из Босне и данашње Бугарске последица је далекоменетнијих устаничких продора на јужном правцу од оних на истоку и западу, као и већег степена револуционарности пограничног становништва.

⁶¹⁶ *Казивања о српском устанку*, 233; *Лесковац и Лесковачка нахија*, 36.

⁶¹⁷ *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику 1806*, 254-255.

Максим Рашковић.⁶¹⁸ Добровољци и избеглице из шире околине Вучитрна имали су такође свог команданта. Они су по устаничком плану одбране из 1813. имали и посебан сектор фронта на југу заједно са борцима Крушевачке, Прокупачке и Лесковачке нахије.⁶¹⁹ Њима је од 1806. године командовао бимбаша Радисав Малкић Вучитрнац, из копаоничког села Штаве.⁶²⁰ По усменом предању из копаоничких села забележеном крајем 19. века, командати и истакнути борци са Копаноника и из Лаба били су и Дамњан из села Црешњице, Јеремија Миљић из Лозна, Андрија Јовановић из Иричића и Милош Радивојевић из Маринца у Лабу.⁶²¹

Не може се тачно утврдити који проценат устаничке војске су чинили добровољци и регрутовани досељеници из јужних области. Ипак, могу бити понуђене неке грубе процене на основу бројева бораца забележених у историјским изворима из времена устанка. Први помен о величини добровољачких одреда представља податак из 1804. године о доласку 500 добровољаца из околине Ниша. Бећарски одред нишких и лесковачких добровољаца који је 1807. године водио бимбаша Стреља Петровић по аустријским подацима бројао је између 500 и 600 бораца.⁶²² Током Карађорђевог похода у Стару Рашку 1809. године устаницима се придружило око 8000 наоружаних Срба са самог ратног попришта,⁶²³ док је бихорски војвода Јован Сава након Суводолске битке пришао устаницима са 400 својих Бихораца.⁶²⁴ Титуле добровољачких старешина такође дају смерницу ка утврђивању бројности добровољачких одреда. Бимбаша је у турској, па према томе и у српској војсци, заповедао одредом од 1000 бораца,⁶²⁵ а војвода је командовао војском чија је бројност зависила од величине нахије, али је свакако прелазила број од 1500 бораца. Лесковчани, Топличани, Пироћанци, Новопазарци и Старовласи (заједно са Сјеничанима) имали су своје војводе, дакле њихови одреди бројали су преко

⁶¹⁸ *Поменик*, 272-273, 279-281, 628-630, 699-700, 847.

⁶¹⁹ К. Ненадовић, *Наведено дело*, 249-250; *Деловодни протокол*, регистар, 80-81; *Карађорђе, документи* 3, 900.

⁶²⁰ *Деловодни протокол*, бр. 1233; *Устанак у Горњем Ибру и по Копанонику 1806*, 234; *Первое сербское восстание*, књ. 1, бр. 179.

⁶²¹ *Устанак у Горњем Ибру и по Копанонику 1806*, 233-234.

⁶²² *Стреља*, 22.

⁶²³ *Казивања савременика*, бр. 148. Број је свакако претеран, вероватно се односи на мобилизационе могућности ослобођене територије коју су устаници запосели.

⁶²⁴ *Грађа из земунских архива* 2, бр. 129.

⁶²⁵ *Карађорђе, документи* 1, бр. 350.

1000 бораца. Вучитрнци нису имали војводу, већ бимбашу, па је број бораца из ове нахије изгледа бројао мање од хиљаду. Нишлије такође нису имале војводу, али не зато што их није било довољно, већ зато што су имали неколико бимбаша⁶²⁶ или зато што су били распоређени у друге одреде. Интереснатно је да Нишка нахија, за разлику од Прокупачке, Пиротске, Лесковачке, Вучитрнске и Пазарске, никада није поменута у изворима из времена устанка, вероватно зато што Нишлије нису имале посебан већи одред и зато што њихови збегови нису концентрисани у једној области.

Прокупачка, Лесковачка и Вучитрнска нахија бројале су 1813. под командом својих војвода и бимбаша и заједно са Крушевачком нахијом 3300 бораца заједно са борацама утврђеним на шанцу у Горњем Ибру.⁶²⁷ Свака „нахија“ односно борачки гарнизон из наведених области, имао је око 750 бораца. Пазарска нахија и Старовлашка кнежина бројале су у исто време 2000 и 600 бораца.⁶²⁸ Пред слом устанка на југозападном и јужном фронту, из неослобођених и дела ослобођених нахија на југу, било је око 4800 ратника. Овом броју треба додати одреде Пироћанце и Нишлије који су заједно могли имати између 1500 и 3000 војника, изветан број бећара у служби српских војвода из унутрашњости, као и досељенике који су регрутовани у одреде нахија у којима су живели. Збир би се кретао негде око 10000 бораца у 1813. години. У ранијим годинама било их је свакако и више, јер су године ратовања смањивале број добровољаца као и осталих српских ратника. Добровољци придобили у Србију из крајева јужно од њених граница, према овој рачуници, чинили су четврти или пети део укупних устаничких војних ефектива.

⁶²⁶ Године 1807. под командом Хајдук Вељка Бању су нападале четири бимбаше Цветко из Ниша, Крста Шлиовачки, Теша Тешички и Маринко Пиротски. Теша је село северно од Ниша, дакле Нишлије су имале двојицу бимбаша још 1807. године. *Казивања савременика*, 23.

⁶²⁷ К. Ненадовић, *Наведено дело*, 249-250; *Деловодни протокол*, регистар, 80-81; *Карађорђе, документи 3*, бр. 900.

⁶²⁸ *Карађорђе, документи 3*, бр. 900.

Трагом Пекамбера

Први корак српских побуњеника по избијању Буне на дахије представљало је обрачунавање са јаничарским ханским посадама по српским селима у Београдском пашалуку. По избијању буне, они јаничари из ханова који су избегли освету устаника, склањали су се у паланке, вароши и градове повећавајући њихову муслиманску популацију.⁶²⁹ Устаници су у првим данима фебруара заправо гонили ове бегунце, док су осталом седелачком муслиманском становништву, такозваним ерлијама, гарантовали сигурност. Муслиманско становништво неутврђених или слабо утврђених паланки, често није било склоно да верује у ове гаранције и на прве знакове српске побуне реаговало је бежањем у сигурнија и боље утврђена муслиманска насеља. Муслиманско становништво Крагујевца склонило се још током фебруара у Јагодину,⁶³⁰ а исто су вероватно учинили и муслимани из Баточине.⁶³¹ Муслимани из Гроцке и Палежа иселили су се у исто време у Београд, а муслимани из Уба склонили су се у Ваљево из кога су заједно са женама и децом муслимана ове вароши ускоро пребачени у Соко и Ужице.⁶³² Муслимани из Пожаревца предали су своју варош маја 1804. Карађорђу након чега су жене и деца по споразуму са устаницима отпращени у Ниш, а гарнизон је пропуштен у Видин.⁶³³ Јагодински муслимани, заједно са крагујевачким, који су се код њих раније склонили, након устаничког напада на варош у марту 1804. иселили су се у Ћуприју, Параћин, Ражањ, Ниш и Лесковац.⁶³⁴ Муслимански житељи Чачка и Пожеге склонили су се у Ужице и Карановац још у рано пролеће 1804. године.⁶³⁵ Јаничари затворени у Шапцу и муслиманско становништво града, видевши да се Срби окупљају око града, извршили су покољ Срба насељених у вароши на шта су устаници реаговали

⁶²⁹ *Ослободилачки рат српских устаника*, 63, 76.

⁶³⁰ *Баталака 1*, 125; К. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка под Карађорђем Петровићем, 1804-1813, део први, Буна против дахија*, Годишњица Николе Чупића 13 (1893), 117. (= *Ратни догађаји*)

⁶³¹ Арбанаси из Крагујевца затворили су се у баточинску цамију из које су се бранили. На основу казивања савременика изгледа да у паланци почетком марта 1804. године осим Арбанаса није било никога. *Казивања о српском устанку*, 64-67, 102.

⁶³² *Прота Матеја Ненадовић, Мемоари*, 23; *Ослободилачки рат српских устаника*, 64, 83; *Списи бечких архива 1*, бр. 38; *Карађорђе 2*, 37; *Ратни догађаји*, 124-125.

⁶³³ *Карађорђе 2*, 100; *Ослободилачки рат српских устаника*, 135; *Ратни догађаји*, 137.

⁶³⁴ *Баталака 1*, 156, *Ратни догађаји*, 120.

⁶³⁵ *Карађорђе 2*, 50-51.

нападом на варош у коме су побијени они муслимани који нису стигли да се склоне у тврђаву. Након одлуке шабачких ерлија да истерају јаничаре из града и пусте устанике, град је напустио јаничарски гарнизон са женама и децом. Остатак муслимана остао је да живи у граду у коме је формирана заједничка управа.⁶³⁶ Након турског пораза код Свилеуве, крајем фебруара 1804. године, муслимани мушкарци из Лознице, Крупња, Лешнице и Липнице, жене и децу су пребацили у Босну, а сами су остали као посаде својих паланки.⁶³⁷ Услед исељавања, до почетка 1805. године муслиманско становништво остало је у Београдском пашалуку само у градовима Београду, Смедереву, Шапцу, Соколу и Ужицу и паланкама Ћуприји, Карановцу и Трстенику.

Карановац и Трстеник нису ослобођени у првој години устаничких борби са Турцима, што је омогућило Хафис-паши да 1805. године тамошње муслимане укључи у свој план напада на устанике. Карађорђе је био свестан опасности диверзије са југозапада, па је пре Битке на Иванковцу решио да из ових места истера турске гарнизоне. Карановац је освојен крајем јуна 1805, након чега су се муслимани из ове вароши и из Трстеника одселили према Новом Пазару.⁶³⁸ По речима учесника у освајању Карановца 1806. године, Павла Ђурића и војводе Радослава Јелечанина, карановачки „Турци“ су након предаје вароши отпращени у Нови Пазар и Ниш, а Срби су се населили у њихове куће.⁶³⁹ По турским изворима из Карановца је у Босански вилајет, а Нови Пазар је административно спадао у Босански вилајет, протерано 3000 муслимана.⁶⁴⁰ Биће да су се у Карановац пре напада на град склонили и муслимани из Чачка и Пожеге, будући да устаници нису водили борбе око ових места, а познато је да је пре освајања Карановца у њима живело муслиманско становништво. Велики број муслимана исељених из Карановца иде у прилог оваквој претпоставци. Иначе, муслиманско становништво Карановца и Трстеника крајем 18. века већином било арбанашког порекла као и њихове оружане посаде пре и почетком устанка.⁶⁴¹ Део карановачких муслимана,

⁶³⁶ *Карађорђе 2*, 49-50, 80-82; *Ратни догађаји*, 128-131.

⁶³⁷ *Карађорђе 2*, 45; *Ратни догађаји*, 128, 140.

⁶³⁸ *Ослободилачки рат српских устаника*, 206-209.

⁶³⁹ *Прилози за историју Првог српског устанка у Краљеву и околини, необјављена грађа*, приредио Љ. Поповић, *Наша прошлост* 4-5 (1971), 126.

⁶⁴⁰ *Живот у Карановцу*, 84.

⁶⁴¹ *Живот у Карановцу*, 82; В. Винавер, *Турско становништво у Србији за време Првог српског устанка*, *Историјски гласник* 2 (1955), 48. (= *Турско становништво у Србији*)

вероватно Арбанаса, своје коначно пребивалиште нашао је након 1830. године у Метохији, у селу Ораховац. Шездесетих година 19. века за свих 300 кућа ораховачких „Турака“ локални Срби су тврдили да су досељени из Карановца.⁶⁴² По нешто касније записаном локланом предању они су се из Карановца и Чачка доселили за време Првог српског устанка,⁶⁴³ мада није немогуће да су у Метохију дошли тек након 1833. године, у време иселјавања Турака из вароши и паланки Кнежевине Србије,⁶⁴⁴ или да у се селили у два наврата, 1805. и 1833, у случају да су се након пропасти утанка враћали у Карановац.

Смедеревски муслимани нису у потпуности следили пример карановачких и трстеничких истоверника, па је након предаје Смедерева Србима новембра 1805. године, већи део смедеревских муслиманских цивила отпраћен у Видин и само је око сто муслиманских породица остало да живи у граду под српском влашћу. Муслимански становници Хасан Пашине Паланке који су још раније, вероватно одмах по избијању устанка, дошли у Смедерево. Након пада Смедерева вратили су се у своју паланку.⁶⁴⁵ Преостали смедеревски, вероватно и паланачки муслимани, живели су неузнемиравано од устаничких власти у својим кућама све до пред пропаст устанка када је пред сам пад устаничке Србије ојађена и разбеснела избегличка маса извршила покољ над њима.⁶⁴⁶ Муслимански житељи Ћуприје, заједно са раније добеглим истоверницима из Јагодине, Крагујевца, Баточине, можда и Багрдана, паланку су напустили тек почетком 1806. године, схвативши да ће устаничка војска сабрана за продор на југ прво ударити на њихове палисаде. Параћински муслимани су након кратке опсаде предали своју паланку устаницима, након чега су са својим породицама и имовином отпраћени у Ниш. Ражањска посада одбила је да се преда устаницима па је Ражањ након великих обостраних губитака заузет на јуриш. Устаници су након освајања паланке, мушко муслиманско становништво, које није успело да се пробије побили, а жене су голе и босе испратили у Бању. Бањски и Алексиначки

⁶⁴² АС, МПс-П, 1865, Ф. 7, Р 1630, општина Ораховац-Министарству Просвете, 18. 4. 1865.

⁶⁴³ М. Крaснић, *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Приштина 1957, 121; *Стара Србија*, 60.

⁶⁴⁴ Милош Милојевић за муслиманске становнике села Истинића наводи да су досељени из Србије за време кнеза Милоша, међутим, његове тврдње није могуће проверити. М. Милојевић, *Путонис дела (Праве) Старе Србије 3*, Београд 1877, 11. (=Путонис дела Старе Србије)

⁶⁴⁵ *Ослободилачки рат српских устаника*, 225; *Ратни догађаји*, 184-185.

⁶⁴⁶ А. Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1984, 62.

муслимани након ужасне судбине ражањских истоверника нису смели да чекају устаничку опсаду па су и пре пристизања српских одреда са породицама побегли у Ниш.⁶⁴⁷ Крушевачки муслимани, вероватно већином Арбанаси, повукли су са војском Шашит-паше у Лесковачки пашалук и Ниш.⁶⁴⁸ Муслимански цивили из Гургусовца вероватно су напустили своје насеље и отишли за Ниш још током прве устаничке офанзиве будући да се у борбама око града који је дуго одолевао устаницима од 1806. године помињу само турски гарнизони.

Године 1806. устаници су освојили Београд и Шабац, а следеће године и Ужице. Већи део београдског муслиманског становништва, које раније није побегло из града, стављено је под мач или покрштено марта 1807. године.⁶⁴⁹ Муслимански цивили у Шапцу и Ужицу су избегли покољ и након предаје градова отпраћени са породицама у Босну.⁶⁵⁰

Муслиманског сеоског становништва је у београдском пашалуку уочи Буне на дахије било мало. Муслимани српског језика насељавали су 68 села у околини Сокола⁶⁵¹ и неколико села у Ужичкој и Пожешкој нахији. У последње две нахије муслимани су били присутни у селима: Дражиновићу, Каленићу, Отњу, Врањанима, Доњем Добрињу, Глумачи, Бакионици, Пријановићима, Бухару, Дубокој, Татинцу, Радововцу и Крчагову у околини Ужица и Пожеге и селима Курилову, Подунавцима и Замчању у Подибру, јужно од Карановца.⁶⁵² Мало пред устанак или на самом његовом почетку, муслимански сељаци из околине Ужица и Пожеге протерани су преко Јавора у околину Новог Пазара где су основали или преименовали села Пожегу и Радуховце.⁶⁵³ Муслимани из Подибра склонили су се

⁶⁴⁷ Прилози за историју Првог српског устанка, 48, 50, 105-106; Ратни догађаји, 192, 262-263; Д. Јовановић, Јагодинска, Ћупријска и Параћинска нахија у првом и другом српском устанку, Јагодина 2009, 75-76.

⁶⁴⁸ Казивања савременика, 77; Прилози за историју Првог српског устанка, 105.

⁶⁴⁹ Вук Винавер је проценио да је само мали део београдских муслимана остао у граду до мартовског покоља, негде од 10 до 12 % укупног муслиманског становништва које је пре устанка живело у граду. Турско становништво у Србији, 62-70.

⁶⁵⁰ Ратни догађаји, 252, 257.

⁶⁵¹ Већи део соколских муслимана иселио се 1834. године у Босну. Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788. i 1864. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine 2 (1958), 73-76.

⁶⁵² Т. Вукановић, *Становништво Србије у доба Првог српског устанка (1804-1813)*, Наше стварање 34, 1-2, (1987), 156-157; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Београд 1925, 39, 84-85, 116, 131-132. (=Ужичка Црна Гора); Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Београд 1941, 260-261.

⁶⁵³ *Ужичка Црна Гора*, 39, 84-85, 116, 131-132; *Рашка* 2, 66-67, 83-84, 170. Петар Ж. Петровић наводи да је село Радуховце основано почетком 18. века иако цитира рад Љ. Павловића, где се каже да је Јован Демир крајем 18. или почетком 19. века протерао локалне муслимане. Средином

вероватно првобитно у Карановац, а из њега у Нови Пазар, док су муслимани соколских села остали у Соколу све до нестанка устаничке државе.

Највећи број муслиманског становништва, више од половине целокупног броја, живео је пред устанак у најзначајнијим градовима Београдског пашалука: Шапцу, Ужицу, Београду, Смедереву и Соколу. По Процени проте Матеје Ненадовића у овим градовима живело је 1804. године око 25000 муслиманских житеља урачунавајући и гарнизоне.⁶⁵⁴ Муслимански цивили из Шапца и Ужица, као и они из Ваљева, Уба, Лознице, Лешнице, Липнице и Крупња одсељени су у Босну до 1807. године. Муслимани из свих осталих градова и паланки одселили су се на југ у Нови Пазар, Ниш и Лесковац, свакако и у подручне нахије ова три пашалука.

Број муслимана који се иселио из Карановца, Чачка и Трстеника и села јужно од Карановца у Нови Пазар износио је око 3000 душа. О броју муслиманских цивила који су се иселили на југоисток тешко је дати чак и приближну процену, пошто подаци о броју домова паланки из којих су муслимани избегли потичу из времена пре Кочине Крајине, током које је муслиманско становништво на неким местима страдало, места попаљена, а насељавање и исељавање у двадесетогодишњем периоду немогуће је пратити. На основу бројева из 1784. године Пожаревац је имао око 300 турских кућа, Крушевац 150, Јагодина 150, Крагујевац 164, Ћуприја 60, Параћин 300, Бања 160, Баточина и Багрдан по 30, Ражањ 40, Алексинац 60 и Гургусовац око 100 турских кућа.⁶⁵⁵ Ако се збир домова помножи са пет, колико је бројала просечна градска породица, добија се број између око 7720 муслиманских становника. Дакле, укупно је на југ из ослобођених предела током Првог српског устанка исељено негде око између 10000 и 11000 муслимана. Мора се ипак нагласити да је овај број у великој мери оквиран због природе извора којим се располаже и да представља само процену која би могла да се подиже или спушта за по неколико хиљада. Сабирањем

20. века у овом насељу није било потомака из пожешке околине. Село Пожега, које је заиста засељено избеглицама, се пре њиховог досељавања звало Петрова. Село Крушево код Новог Пазара је по предању његових становника понело име по оснивачима из Крушевца. Ово последње предање није тачно будући да се село под тим именом помиње у 17. веку. Чак и да је предање о постанку села Пожеге и Радуховца неистинито, као у случају Крушева, оно говори о живој традицији о емиграцији муслимана из устаничке Србије која се заиста догодила.

⁶⁵⁴ Матеја Ненадовић, *Мемоари*, 66.

⁶⁵⁵ Ухођење Србије, 127, 129-131; *Војно-географски опис Србије*, 68-69, 72-73.

процене аустријских ухода и процене проте Матеје добија се број између 36000 и 38000⁶⁵⁶ стално насељених муслимана⁶⁵⁷ на целој територији устаничке Србије, што значи да се на југ иселило око трећине предратног муслиманског становништва. Сем у случају десетог процента београдских муслимана, малог броја Шапчана, Паланчана и Смедереваца и мушког муслиманског становништва Ражња, које је страдало у устанку, сви остали муслимани иселили су се из Србије на територије под турском влашћу.

Муслиманско, као и српско православно становништво страдало је приликом устанака и српских офанзива 1805-1809. југозападно и југоисточно од устаничких граница. На југоистоку није било муслимана стално насељених по селима, а варошки муслимански цивили били су безбедни унутар зидина нишке тврђаве. Топлички Арбанаси били су јако погођени четовањем и офанзивама, па се може претпоставити да су њихове жртве биле сразмерно велике, јер су Прокупље и Куршумлија у неколико наврата паљени.

Муслиманско сеоско становништво на југозападу било је бројније и у неким областима компактније, па се одмах по избијању устанака нашло на удару устаничких чета. Још године 1806. нападнута су села Бребериште и Вучја Локва у Ибарској Јошаници,⁶⁵⁸ зато што су била једина „турска“ села у микрообласти компактно насељеној православним Србима који су се подигли на устанак. Ова два села опстала су као потпуно муслиманска и касније током 19. века, што говори да муслимански становници нису настрадали, већ да су вероватно склонили или су отпраћени на неко сигурније место за време трајања устанка. Становници овог села у 20. веку су тврдили да су у селу „од Бранковића“, односно од турског завојевања, док су Срби у околини тврдили да су примили ислам средином 19. века, до кад су славили сеоску славу св. Аранђела.⁶⁵⁹ Без обзира на време примања ислама, муслимани овог села памтили су да су живели на истом месту и почетком 19. века, односно да до затирања муслимана током устанка није

⁶⁵⁶ У збир процене проте Матеје и аустријских ухода није ушао број муслиманског становништва Јадра, Рађевине и Неготинске Крајине. У Крајини је број муслиманског становништва пред устанак био занемарљив, а у Јадру и Рађевини вероватно није прелазио број од 2000.

⁶⁵⁷ Владимир Стојанчевић је муслиманско становништво у Београдском пашалуку проценио на између четрдесет и педесет хиљада, али није објаснио како је до тог броја дошао. *Србија у време првог српског устанка*, 13.

⁶⁵⁸ *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 232.

⁶⁵⁹ *Рашка 2*, 288-289.

дошло. На самом почетку офанзиве 1809. године Карађорђе је муслиманима у Новој Вароши, Кладници и другим „турским“ селима писао да ако приме устаничку војску на конак могу без страха да остану у својим кућама, у супротном, вожд им је поручивао да се спреме за борбу. Нововарошки муслимани и муслимански сељаци из сјеничке околине изабрали су трећу опцију и нечекајући долазак српске војске побегли су у Сјеницу⁶⁶⁰ и Нови Пазар.

Карађорђева војска је убрзо стигла и под Сјеницу. Притешњен опсадом, турски гарнизон убрзо се предао уговоривши часну предају са Карађорђем. По споразуму, гарнизон и муслиманско становништво оставили би устаницима своје утврђење и топове, а за узврат им је гарантован безбедан пролаз на територију под турском влашћу са породицама и иметком. Међутим, приликом изласка опсађених из града, дошло је до сукоба који се брзо претворио у покољ муслимана који су напуштали град. Карађорђе је покушавао да спречи гажење задате речи, али без много успеха. Коначно, успео је да спаси тек половину нападнутих и отпрати их дубље у Турску.⁶⁶¹ По казивању учесника у овом догађају, сукоб је избио због свађе Србина и Турчина око арабије (шипка за набијање олова у пушку која је често била од сребра или злата), коју Турчин није хтео да да наоружаном устанику. Србин је у свађи убијен, након чега је настала гунгула која се претворила у покољ муслимана.⁶⁶² Изгледа да се српски устаници, бар онај који је погинуо, нису слагали са вождовом одлуком да се муслимани пропусте са иметком. Похлепа је изазвала варницу која је довела до панике и хаоса који су резултирали погибијом 18 Срба и око 360 муслимана.⁶⁶³ Васојевићи и Брђани су након битке код Суводола попалили сва муслиманска села између своје територије и поменутог места,⁶⁶⁴ то јест, вероватно већ празна муслиманска села на Пештеру.⁶⁶⁵ Муслиманско становништво околине Новог Пазара и

⁶⁶⁰ *Карађорђе, документи 1*, бр. 314.

⁶⁶¹ *Подаци за повесницу србску времена Карађорђевог изведен из артија покојног Исидора Стојанвића*, ГДСС 3 (1851), 141; *Казивања о српском устанку*, 287-288; *Казивања савременика*, 148, 211.

⁶⁶² *Казивања савременика*, 167.

⁶⁶³ Антоније Протић наводи да је побијено више од 360 муслимана, што је приближан број с обзиром да готово сви учесници наводе да је у Сјеници током опсаде било око 1000 Турака.

⁶⁶⁴ *Вожд Карађорђе*, 261.

⁶⁶⁵ Устаници су још пре освајања Сјенице освојили пештерску тврђаву Дугу Пољану. Тешко да је муслиманско становништво чекало да види куда ће Карађорђе након победе на Суводолу да крене, већ се заједно са пашом повукло, као и муслимани из сјеничких села пре њих. Пештерски

вероватно већи део муслимана из околине Сјенице,⁶⁶⁶ склонили су се у Нови Пазар који устаници нису освојили.

По повлачењу устаничке војске муслимански сељаци вратили су се у своја села чија је околина била у великој мери обезбђена повлачењем српског становништва за устаничком војском. Турске власти су вероватно тада, а можда и раније, слободну земљу разделили муслиманским избеглицама које су три године раније дошле из Србије. Иначе, муслиманске избеглице досељаване су у ове крајеве и након Свиштовског мира 1791. године када су основана три нова муслиманска села на имањима манастира Сете Тројице: Кратово, Калафати и Потоке.⁶⁶⁷

Антропогеографија је средином 20. века у новопазарским селима Војнићу, Постењу, Ујничу, Гошеву, Крушеву, Знуши, Охољу, Себечеву, Мишчићу, Грабову, Беришићу и Шару детектовала муслимане који су баштиници предање да су пре Првог српског устанка живели у Пожеги, Крушевцу, Крагујевцу и Карановцу или њиховој околини. Поменута села Пожега и Радуховце по врло уверљивом предању, засновале су избеглице из околине Пожеге.⁶⁶⁸ Породична предања муслимана из околине Новог Пазара подударају се историјским изворима турског и српског порекла о исељавању муслимана из ових вароши у околину Новог Пазара. Турске власти и читлук сахибије имали су након 1809. вишак муслиманске сиротиње и напуштене читлуке, што је вероватно довело до насељавања добеглица у велики број села.

Већ је речено да су се Арбанаси и други муслимани из поморавских градова, касаба и паланки, Крушевца, Алексинца, Параћина и Ражња⁶⁶⁹ услед

Арбанаси су тринаест година касније пружали отпор турској војсци што би тешко било могуће да је становништво 1809. било истребљено. *Нахија Пожешка*, бр. 128-129.

⁶⁶⁶ Ако је процена устаника тачна, број од 1000 муслимана затворених у Сјеници свакако не би обухватио и муслиманске добеглице из околине, према томе може се претпоставити да се већи део њих склонио у нешто сигурнији Нови Пазар.

⁶⁶⁷ В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Титово Ужице 1968, 18.

⁶⁶⁸ *Рашка 2*, 24-25, 36-37, 41, 59-63, 84, 121-122, 138, 140-141,

⁶⁶⁹ Параћински ајан је у преговорима са српским устаницима тражио бесу на основу које ће му бити обезбеђен слободан пролаз што упућује на његово арбанашко порекло. Пре присаједињења ових нахија Кнежевини Србији, народ Ражња, Алексинца и Параћина представљао је своје дизање на устанак као последицу арбанашког зулума. Ако су се некадашњи становници ових насеља вратили у своје куће након 1813. године, што је вероватно, будући да ни једна од паланка није запаљена и да су се сви муслимани осим у случају ражањских повукли дубље у Турску без губитака, онда су муслимански становници и пре 1806. у великом проценту били Арбанаси.

ширења српског устанка исељавали у Лесковац и Ниш, али је вероватно да се добар део њих спуштао и у Топлицу, Пусту Реку, Лаб и Шаљу. Крушевачки Арбанаси и остало муслиманско становништво су се по исказу учесника у њиховом изгону из вароши одселили у Лесковац.⁶⁷⁰ Будући да је заједно са становништвом отишла и војска Шашит-паше лесковачког, која је свакако отишла у пашину престоницу, може се претпоставити да су крушевачки муслимани заправо ишли у Лесковачки пашалук у који је спадала Прокупачка нахија, односно да је одлазака у Лесковац заправо обухватао и Лесковцу подручне области, а не само град.

У периоду 1815-1833. турски пандури, војска, читлук-сахибије и варошки становници муслимани, Крушевца и Ћуприје, када им је записано место порекла, углавном су били Арбанаси из топличких села. Пошто је документовано да су се из Топлице досељавали након 1813. и у њу исељавали 1824.⁶⁷¹ и 1832/1834.⁶⁷² године, разложно је сматрати да су се и у периоду устанка склањали на најближе турске територије преко границе. Етнички распоред из тридесетих година 19. века говори у прилог тези о размени становништва у 1806. години. Тридесетих и почетком четрдесетих година 19. века, као арбанашка насеља помињу се топличка села: Клисурица, Дешилово, Цигољ, Прекопуце, Спанце, Костеница, Микуловац, Баботинце, Речица, Мала и Велика Плана, Бресница, Сибница, Гргуре, Ново Село (прокупачко), Сагоњево, Чучала и Музаћ.⁶⁷³ У већини ових села је Срба било

Прилози за историју Првог српског устанка, 105; АС, КК, XXIV, бр. 5, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милети Радојковићу и Аксентију Андрејевићу, Јасика, 29. 11/10. 12. 1832.

⁶⁷⁰ *Казивања савременика*, 77.

⁶⁷¹ Арбанаси су се још 1824. године са харемима иселили из Крушевца у Топлицу. *Јагодинска нахија* 2, бр. 217.

⁶⁷² Године 1830. извесног Луку Бирова из села Мајдева тукао је Ахмед из топличког села Пребресе. Године 1834. у Ћуприји су откупљене куће Ибиша Спанца и Сулејмана Прекопуца. Села Спанце и Прекопуце налазе се у Горњој Топлици. *Финансије и установе* 1, 253; АС, ЗМП, 6772, тефтер купљених кућа и миљкова у Ћуприји 1834. године.

⁶⁷³ АС, КК, XIV, 1697, Павле Урошевић, Грабац-Јовану Обреновићу, 5/18. 6. 1837; АС, КК, XIV, 1763, Гаја Марковић, Брзећа-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 7. 1837; КК, XIV, 2462, Јован Обреновић, Чачак-Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. 7/ 13. 8. 1838; АС, КК, XIV, 2286, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 26.4/12. 5. 1838; АС, КК, XIV, 2454, Станојло Петровић, граница Козничког среза-Јовану Обреновићу, Чачак, 27.7/10. 8. 1838; АС, МУД-П, 1839, Ф. 4, ред 24, Петар Лазаревић, Крушевац-Министарству унутрашњих дела, но. 2298, 7/20. 7. 1839, 12/25. 7. 1839; АС, МИД-И, 1842, Ф. 2, ред 152, Министарство иностраних дела, Београд-Исмаил-паши, Лесковац, бр. 146, 22. 1/4. 2. 1842; АС, МИД-И, 1842, Ф. 2, ред 152, Министарство иностраних дела, Београд-Исмаил-паши, Лесковац, 3/16. 2. 1842; АС, МИД-И, 1842, Ф. 2, ред 152, Министарство иностраних дела, Београд-Исмаил-паши, Лесковац, бр. 464, 20.2/5. 3. 1842; АС, МИД-И, 1842, Ф. 2, ред 152, Министарство иностраних дела, Београд-Исмаил-паши, Лесковац,

крајем 18. века, дакле до етничке промене дошло је пре тридесетих година, односно у време устанка. Ами Буе је 1836-1838. оставио сведочанство да су Топлица и Пуста Река, односно околина Куршумлије и Прокупља, добрим делом насељене муслиманским Арбанасима.⁶⁷⁴ Исти аутор је бојом муслиманских Арбанаса обележио појас Горње Топлице и на својој етнографској карти Европске Турске из 1847. године.⁶⁷⁵

Инверзне сеоба Срба и Арбанаса 1806-1813. имале су за последицу готово потпуни нестанак православног елемента у Топлици и Пустој Реци и каснију претегу арбанашког елемента над српским у Шаљи, Врховини и Лабу. Етнички и верски однос становништва у Рашкој области и Полимљу такође се променио одсељавањем православних и досељавањем муслимана, али не толико фатално по српски етнос колико би се могло очекивати с обзиром на размере српског исељавања.

Крене као буљубаше

Арбанаси су у другој половини 18. века представљали једну од главних мобилизационих база за јаничарске и крцалијске одреде као и плаћеничке војске пашалара и ван области у којима су били стално насељени. Свуда где су се нашли, били су реметилачки фактор. Године 1759. муслиманско становништво Ниша је сито насиља и немира које су изазивали, оружаном руком прогнало све Арбанасе јаничаре, а заједно са њима и све своје суседе арбанашког порекла.⁶⁷⁶ Јаничари, углавном арбанашког порекла, били су главни извор нереда и у Београдском пашалуку од 1768. године, а њихов вођа, први који је понео наслов дахије и незванично владао пашалуком до 1777. године, био је Арбанас Хаџи Мехмед Климента.⁶⁷⁷ Победник и наследник Хаџи Клименте, Халид, такође се ослањао на арбанашке одреде. Након што га је нови незванични господар Београда Дели

Начелство Крушевачког округа, Крушевац-Министарству иностраних дела, Београд, но 777.16/29. 3. 1842; *Јагодинска нахија* 3, бр. 642, 646, 649.

⁶⁷⁴ *Recueil d'itinéraires* 1, 76-80.

⁶⁷⁵ Д. Ризов, *Българите въ техните исторически, етнографически и политически граници. Атлас съдържащ 40 карти*, Берлин, 1917, 26.

⁶⁷⁶ *Историја Ниша* 1, 228.

⁶⁷⁷ *Читлучење у Београдском пашалуку*, 544-545; *Историја Београда*, уредник Н. Тасић, Београд 1995, 130.

Ахмет поразио, Халид је 1782. године покушао да поврати власт нападом на супарника војском од 500 Арбанаса. Халилов осветник, Кара Хасан, извео је исти покушај три године касније и том приликом је 100 Арбанаса из његовог одреда погинуло у београдској вароши.⁶⁷⁸ Велика заступљеност Арбанаса међу београдским јаничарима и ослонац на земљаке избацила је јаничарске старешине арбанашког порекла у први план при крају 18. века, па је и успон Мула Јусуфа Климентоглуа, једног од четворице дахија, вероватно био базиран на послушности јаничарских одреда његових сународника.

Након преврата 1801. и сами дојакошњи јаничари, дахије, позвали су своје некадашње саборце да им помогну да одбране новостечену власт, нудећи плаћеничку службу, читлуке и субашилукe. Позив је нашао добар одзив међу Арбанасима, који су дахијама послужили као база плаћеничке војске у многим градовима и паланкама пашалука.⁶⁷⁹ Велика заступљеност Арбанаса међу дахијским наоружаним следбеницима непосредно пред избијање Буне на дахије, конфронтирало је у првим данима српске устанике углавном са њима. Наиме, на самом почетку буне, фебруара и марта 1804. године, у борбама код Свилеуве, Рудника, Баточине и Јагодине, устаници су се сукобљавали углавном са арбанашким гарнизонским или походним одредима. Опсађеним рудничким Турцима дошао је у помоћ јаничарски буљубаша Пљака са 150 Арбанаса из Карановца⁶⁸⁰ заједно са одредом Чолак Алије из Чачка.⁶⁸¹ На побуњену Ћупријску нахију један од суседних паша послао је крајем фебрура 1804. године одред од 300. Арбанаса, а од Крушевца и Параћина дахијама је кренуло у помоћ око 400 арбанашких коњаника.⁶⁸² Опкољени јаничари и муслиманске избеглице из поморавских и шумадијских паланака у Јагодини почетком марта 1804. године

⁶⁷⁸ Н. Тасић, *Наведено дело*, 130.

⁶⁷⁹ Када су га устаници протерали из Ваљева, Арбанас Пореч Алија, дахијски мутеселим овог града, побегао је на југ да уновачи Арбанасе. *Карађорђе* 2, 56.

⁶⁸⁰ *Казивања о српском устанку*, 133-136.

⁶⁸¹ Богумил Храбак навео је да су јаничари из Чачка били Арнаути, међутим, за разлику од карановачког одреда, то није могуће тврдити на основу извора и литературе коју је навео. *Косово и Метохија према првом устанку*, 162.

⁶⁸² *Ослободилачки рат српских устаника*, 79-80.

располагали су војним одредом од 500 Арбанаса из Крагујевца, утврђених у Баточину под командом Пећанца Хусеина Ганића и Јусуфа Климентића.⁶⁸³

Алија Гушанац крцалијски поглавар, такође Арбанас, најмио се са својом тајфом марта 1804. године код дахије Кучук Алије у Јагодини.⁶⁸⁴ Сународници из Метохије и са Косова су чинили знатан део његових снага, па су два цела одреда била под командом буљубаша Али Призренца и Бећира Ђаковалије.⁶⁸⁵ И одреди других крцалијских вођа Карафејзе и Дели Кадрије, који су се у борбу са устаницима укључили 1806. године, такође су били састављени од Арбанаса. Крцалије су биле у најму разних паша током трајања устанка, па су устаници ратовали против њих на Делиграду 1806. године, када су били у саставу војске Ибрахим-паше Бушатлије и на Штубику и Малајници када их је унајмио Мула-паша видински 1807. године.⁶⁸⁶ Гушанац и Карафејза били су са својим одредима у саставу турске војске и у Боју на Каменици и око Бање и Делиграда 1809. године.⁶⁸⁷

Поред јаничарских и крцалијских одреда, Арбанаси су чинили и већину људства турских царских војски које су нападале на устанике са југа од 1806. године. Приликом првог турског похода на устанике, у војсци Хафис-паше, која се са Србима сукобила на Иванковцу августа 1805. године, били су одреди сакупљени из области под влашћу Шашит-паше лесковачког и Ибрахим-паше скадарског, у том тренутку румелијског валије. Односно, ову турску војску, бар према местима мобилизације, чинили су Арбанаси.⁶⁸⁸

Војска румелијског валије Ибрахим–паше Бушатлије која је 1806. године имала да изврши напад на побуњене Србе са југа, сабирана је од раног лета од одреда скадарског паше, Шашит-паше лесковачког, Мехмед-паше врањског, Малић-паше приштинског, Саид-паше призренског, Дервиш-паше пећког, Мустафа-паше дукађинског, Хасан-бега из Скопља и других мањих арбаншких

⁶⁸³ *Казивања о српском устанку*, 64-67, 102; *Карађорђе 2*, 56-7; *Списи бечких архива 1*, бр. 86; *Баталака 1*, 125-128; С. Милутиновић Сарајлија, *Србијанка 1*, Лајпциг 1826, 92; *Ослободилачки рат српских устаника*, 114-119.

⁶⁸⁴ *Казивања о српском устанку*, 102; *Косово и Метохија према првом устанку*, 162; *Карађорђе 1*, 61-67; *Баталака 1*, 125-127.

⁶⁸⁵ *Ратни догађаји*, 162; *Карађорђе, 2*, 151-153, 225-227. *Баталака 1*, 157-159; *Ослободилачки рат српских устаника*, 171-176.

⁶⁸⁶ *Казивања савременика*, 19-26.

⁶⁸⁷ *Грађа из земунских архива 2*, бр. 10, 141, 147, 199.

⁶⁸⁸ *Косово и Метохија према првом устанку*, 163; П. Милосављевић, *Бој на Иванковцу 1805. године*, *Бој на Иванковцу 1805. године*, уредник В. Чубриловић, Београд 1979, 45.

поглавица. У Бици на Делигрду у августу и септембру 1806. године ова арбанашка војска, претрпела је пораз од српских устаника, не успевши да пробије делиградска утврђења.⁶⁸⁹ Народна песма *Бој на Делиграду* описује сабирање арбанашке војске пред саму битку доста детаљно и скоро у потпуности подударно са другим изворима. Старац Рашко, творац ове песме, иначе добегица из Ибарског Колашина, опевава како је ђаковички паша покупио Ђаковицу, Реку и Јуник, пећки Ругову, Подгор, Прекорупље и „Полог Метоију; “Саип-паша (Саид-паша), Гору и Сиринић, Подримље, Љуму и Тополу, а Малић-паша Ново Брдо, Јањево, Вучитрн, Шаљу и Дреницу.⁶⁹⁰ Мобилизациона база арбанашких поглавица изнета у песми завређује пажњу, јер је песму саставио човек из крајева који се описују у десетерачким стиховима. По старцу Рашку, господар Косова, Малић-паша, коме је био потчињен и гусларев Ибарски Колашин „брао“ је војску само у оним крајевима који су крајем 18. века били области са већим бројем арбанашких насеља-Дреницу, Шаљу и Голак. Гуслар није поменуо Косово ни Лаб, у којима је антропогеографија јаче арбанашко насељавање ставила у године током и након устанка.

Године 1809. одиграла су се два највећа српско-арбанашка сукоба у Првом српском устанку: на Каменици 31. 5. и Суводолу 6. и 7. јула 1809. године. На Каменици се српска војска сукобила са Арбанасима Шашит-паше лесковачког, Ћор-паше врањског, Малић-паше приштинског, Мустафа-паше ђаковичког и Махмуд-паше призренског, док су се на Суводолу Срби сукобили са Нуман-пашом пећким.⁶⁹¹ Дакле, на југоистоку са Арбанасима са простора Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Косова, Косовског Поморавља и дела Метохије, а на југозападу са пећким, рожајским, бихорским и пештерским Арбанасима. И војвода Милан Обреновић је у походу према Пљевљима и Пријепољу маја 1809. године имао испред себе арбанашке одреде ђаковачког и пећког паше, али до

⁶⁸⁹ *Списи бечких архива* 3, бр. 144, 175, 220; *Акти и писма*, бр. 147, 150, 157, 159; *Казивања савременика*, 130-131; *Первое сербское восстание, књ. 1*, бр. 154; *Вожд Карађорђе*, 154-155; *Косово и Метохија према првом устанку*, 163-164; *Карађорђе* 2, 343-348, 388-392, 406-414.

⁶⁹⁰ В. Караџић, *Српске народне пјесме, књ. 4*, у којој су песме јуначке новијих времена о војевању за слободу, Беч 1862, бр. 41.

⁶⁹¹ *Казивања савременика*, 52, 107-108, 149, 167, 211-212; *Карађорђе, документи 1*, бр. 337-338, 340, 342, 345-346, 356; *Грађа из земунских архива* 2, бр. 108; *Первое сербское восстание, књ. 2*, бр. 73, 75; *Сербианка* 3, 154-157.

решавајућег сукоба није дошло.⁶⁹² Арбанаси су на југоисточном фронту током целог лета и јесени 1809. године чинили главнину турских снага које су нападале на српске позиције у Поморављу. Током целог августа Арбанаси Малић-паше, Шашит-паше и Али-паше јањинског силовито су нападали на Делиград док ово утврђење није пало.⁶⁹³ О овим борбама Сима Милутиновић Сарајлија испевао је стихове. „Изгибоше, поваљашес туда/ око истог неголемог шанца/Тоске пушке, арнаутске ризе, / и бјелаче обагрене крвљу.“⁶⁹⁴

У турској војсци која је покорила Србију и угушила устанак 1813. године био је, као и ранијих година, велики број Арбанаса. Од марта месеца арбанашка походна војска се окупљала у Приштини, а управо је приштинском Малић-паши почетком јула дато наређење да са 45000 Арбанаса са југа води напад у координацији са босанском војском.⁶⁹⁵ Октобра 1813. године Нуман-паша пећки, Махмуд-паша призренски, Реџеп-паша тетовски, Ћор-паша врањски и Малић-паша приштински предали су огњу небрањена српска села у Поморављу и Шумадији. Уверење да је српска раја неспособна за отпор и залажење у шуме у потрази за робљем, коштали су Малић-пашу пораза и великих губитака у људству крајем октобра 1813. године, у време када српска војска и организовани отпор више нису постојали.⁶⁹⁶

И у турским паланкама, градовима и утврђењима као и на заштитним линијама турске одбране дуж целе границе са устаницима од 1805. године налазиле су се арбанашки одреди. Да су се арбанашки одреди већ 1805. налазили испред Новог Пазара, сведочи податак да је опкољеном Карановцу дошло у помоћ 700 Арбанаса из правца поменутог града.⁶⁹⁷ Војске састављене од арбанашког људства испречиле су се и устаничкој офанзиви на југоисток са почетка 1806. године, након које је ослобођена Крушевачка, Параћинска Ражањска и Алексиначка нахија. Ове нахије биле су под влашћу Арбанаса Шашит-паше, који је зиму 1805/1806. провео у центру свог пашалука, Крушевцу. Јануара 1806.

⁶⁹² Карађорђе, документи 1, бр. 329.

⁶⁹³ Карађорђе, документи 1, бр. 364, 366, 373; *Первое сербское восстание*, књ.2, бр. 96; *Грађа из земунских архива* 2, бр. 141.

⁶⁹⁴ *Сербианка* 4, 4.

⁶⁹⁵ *Исписи из париских архива*, бр. 681, 706.

⁶⁹⁶ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966, 47. (=Милош Обреновић и његово доба); А. Ивић, *Између првог и другог српског устанка (од септембра 1813. до априла 1815. године)*, Загреб 1917, 71. (=Између првог и другог српског устанка)

⁶⁹⁷ *Косово и Метохија према првом устанку*, 163-164.

његову војску и крушевачки арбанашки гарнизон бега Вранчевића испред Крушевца су после петодневне борбе победили српски устаници, након чега се Шашит-пашина војска и арбанашки гарнизон повукао из Крушевца, чиме је цела нахија ослобођена.⁶⁹⁸ По сећању Милете Радојковића, учесника у борби пред градом, Шашит-паша и Вранчевић су у борбу повели 10000 Арбанаса.⁶⁹⁹ На југозападном фронту, током офанзиве 1806. године биле су распоређене углавном арбанашке трупе из Скадарског пашалука. По свакако претераним аустријским извештајима, трупе Мехмед-паше Бушатлије биле су стациониране у Белом Пољу у јачини од 80000 бораца, док је простор од Лесковца до Новог Пазара поседало 12000 Арбанаса. Многобројне арбанашке трупе су по аустријским уходама поселе и крај око Зворника.⁷⁰⁰

И у следеће две године арбанашке трупе чиниле су гро турске војске дуж целе јужне устаничке границе. Пролећа 1807. године око Новог Пазара и Сјенице границу је чувало око 10000 Арбанаса из Скадра и Кроје, док су следеће, 1808. године, аустријски извештачи јављали да се на Косову окупило 13000 Арбанаса, осим оних који су чинили гарнизоне у Новом Пазару и Новој Вароши.⁷⁰¹ Број Арбанаса у наведена два града је Родофиникин процењивао на 7000, по њему, они су долазили из Скопља.⁷⁰² Топлички Арбанаси смештени према Делиграду, њих око 1700, пробали су се под командом Латив-аге иза устаничке линије и похарали Параћин и Параћинску нахију,⁷⁰³ што показује да су Арбанаси били присутни и на делиградским турским позицијама. У пролеће 1810. године француски конзул Давид јављао је из Травника да је 12000 Арбанаса спремно да помогне војсци босанског паше да одбрани Нови Пазар.⁷⁰⁴ Карађорђе је руском генералу Цукату августа исте године писао да од Сјенице никада не долази мање од 10000 Арбанаса.⁷⁰⁵ И следеће, 1811. године, Нови Пазар су од Срба штитили уз

⁶⁹⁸ *Карађорђе 2*, 357.

⁶⁹⁹ *Казивања савременика*, 77.

⁷⁰⁰ *Списи бечких архива 3*, бр. 146, 184, 191, 210.

⁷⁰¹ *Списи бечких архива 4*, бр. 4, 108, 325, 355, 359.

⁷⁰² *Первое сербское восстание*, књ.2, бр. 27.

⁷⁰³ *Казивања савременика*, 78.

⁷⁰⁴ *Исписи из париских архива*, бр. 478.

⁷⁰⁵ *Карађорђе, документи 2* бр. 514.

босанског, пећки и Ђаковички паша, док су се приштински и лесковачки паша са вучитрнским бегом спремали да ударе са југа.⁷⁰⁶

Значајно учешће Арбанаса у борбама против српских устаника представљало је наставак праксе из ранијих турских ратова са Аустријом, Русијом и српским устаничким одредима, када је Порта на север поглавито слала војске арбанашких паша. И главнину турске војске са којима су се устаници сукобљавали на југу од 1806. до 1813. такође су чинили арбанашки одреди. За разлику од ранијих ратова, у Првом српском устанку се поље сукоба често налазило у областима насељеним Арбанасима или непосредно пред њиховим селима, па су, као угрожено становништво, били приморани на општу мобилизацију. Арбанашке војске током Првог српског устанка нису, као у ранијим ратовима, чинили само плаћеници и добровољци, већ и избеглице из ослобођених области, погореоци из Лаба, Шаље и Топлице и Арбанаси из осталих крајева који су српски устанак видели као непосредну претњу породицама и имовини. Деветогодишње ратовање са ретким затишјима свакако је однело много жртава међу арбанашким мушким становништвом, па је арбанашко народно предање српски устанак упамтило као епско време и период великих погибија.

Бој на Каменици, где је по српским проценама погинуло око 10000 „Турака“⁷⁰⁷ дубоко се усекао у памћење Арбанаса. У њиховом народном предању ова борба постала је симбол великих губитака и погибија током укупних борби са устаницима. Дренички Арбанаси дуго су памтили ову борбу, па су у селу Лауши и седамдесетих година 19. века тражили сваку прилику да се свете Србима за погибију својих предака.⁷⁰⁸ По традицији и песми Арбанаса из Дренице на Каменици се борило свих пет дреничких барјака, фисних борачких одреда, односно око 2500 бораца. Традиција је сачувала имена погинулих барјактара-племенских главара, Зефир Лауша и Курт Резала, из села Лауше и Резала.⁷⁰⁹ По арбанашкој народној традицији Малић-паша је на Каменици имао пресудну улогу у арбанашкој победи. Наводно су пећки и Ђаковачки паша оклевали да поведу

⁷⁰⁶ Исто, бр. 662.

⁷⁰⁷ Карађорђе, документи I, бр. 340, 345.

⁷⁰⁸ П. Срећковић, Путничке слике, Летопис Матице српске 130 (1882), 14-15; Т. Станковић, Наведено дело, 133.

⁷⁰⁹ Т. Вукановић, *Kula Krenash-Ђеле Кула, арбанашка народна песма из Дренице*, Косовско-метохијски зборник I (1990), 178-180.

војску у бој па је Малић-паша помоћу Османа Црнче, арбанашког главара из села Скоробишта, и његовог гатања у плећку убедио Арбанасе да је победа већ претказана и да је потребан само јуриш. Арбанаси су поверовали Малић-паши који их је одвео у победу.⁷¹⁰ О Малић-паши и борби на Каменици певали су косовски и топлички Арбанаси и крајем 19. века. Име Малић-паше се кликовало при сваком окупљању арбанашке војске још осамдесетих година 19. века.⁷¹¹ Арбанашко предање забележило је да је до ове борбе арбанашка нејач од избијања устанка свако пролеће пре каменичке победе бегала у Пећ и Призрен, а да се након ње живот вратио у нормалне токове.⁷¹²

Први српски устанак донео је нову фазу у српско арбанашким односима. Од српских устанака 1737. па до 1806. године Арбанаси су против Срба наступали само као припадници муслиманске војске или као плаћеници својих паша и крцалијских команданата. Од године 1806. Арбанаси из крајева близу српских граница су Србе из Србије па и своје суседе Србе у завичају почели да гледају не више само као пашине и султанове душмане већ као непријатеље који угрожавају њихову егзистенцију и животни простор.

⁷¹⁰ П. Срећковић, *Синан-паша*, Београд 1865, 106-107.

⁷¹¹ А. Богосављевић, *О Арнаутима*, Ниш 1897, 70-71.

⁷¹² П. Срећковић, *Синан-паша*, Београд 1865, 108.

КНЕЗ, ПАШАЛАРИ И СУЛТАН

Стварање Кнежевине Србије

Распадање устаничке одбране и бекство Карађорђа и већине старешина у Аустрију септембра и октобра 1813. године, омогућили су турској војсци да неочекивано брзо и без одсудне битке заузме све градове и комуникације устаничке Србије и тако стави тачку на њено постојање. Робљење народа који је бежао преко Саве и Дунава, крио се по збеговима, али и спорадично пружао отпор, окончано је давањем амнестије српским побуњеницима почетком новембра. Зимско време, безизгледност даљег отпора и милостиво држање турских команданата након првог месеца покоравања, определили су народ у збеговима и већи део српских првака који нису напустили земљу да до краја новембра предају оружје, мирећи се са поновним завођењем турске власти у Београдском пашалуку. Предаја Милоша Обреновића, најзначајнијег устаничког старешине који је остао у земљи, повукла је предају и свих виђенијих првака Рудничке и Ужичке нахије. Као најугледнији и најутицајнији народни првак, иако је у последњим данима устаничке државе био само кнез кнежевине Рујан, Обреновић је од турских власти одмах по предаји прихваћен као оборкнез целе Рудничке нахије. Сулејман-паша Скопљак, који је још од 1805. године стицао симпатије султана и турских старешина због непрекидних борби са српским устаницима на Дрини, Увцу и Лиму, у октобру је именован за београдског везира.⁷¹³

Скопљак се у првим данима везировања трудио да што пре заведе редовно стање у пашалуку, широко нудећи опрост и потврђујући кнежевска звања која су у замену за предају и умирење народа турске старешине током јесени давале угледним Србима. Желећи да што пре отпочне са опорезивањем својих нових

⁷¹³ *Вожд Карађорђе*, 424-433; А. Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1984, 60-65; *Између првог и другог српског устанка*, 70-74; *Милош Обреновић и његово доба*, 45-47, 64; *Милош Обреновић књ 1*, 38-52, 54-56; С. Милутиновић-Сарајлија, *Историја Србије*, Лајпциг 1837, 33, 36-57. (=Историја Србије); В. Карацић, *Милош Обреновић, књаз Србији или грађа за српску историју нашега времена*, Будим 1828, 51-56. (=Милош Обреновић, књаз Србији)

поданика, паша се показивао врло милостив према Србима и небично строг према Турцима који су жељни освете чинили насиља над рајом. Јесен и зима 1813/1814. године протекле су у знаку врло сношљивог реконструисања османске власти и благе турске управе која се старала да пре Ђурђевданског разреза пореза поврати што већи број људи из збегова и из Аустрије. Након што је учврстио власт у пашалуку, паша је почео да помаља своје право лице грамзивог насилника, јако огорченог на Србе због пораза и понижења које су му наносили током устанка. Већ од јануара 1814. године почела су погубљења виђенијих Срба оптуживаних да су ковали завере против турске власти, а у марту су на погорели и осиромашени народ разрезани врло тешки кулуци за пренос муниције и обнову градова и паланки. Појачана хајдучија, коју је донело пролеће, резултирала је слањем турских патрола у нахије које су више злостављале и пљачкале народ изговарајући се истрагом скривеног оружја него што су заиста гониле хајдуке. Народно незадовољство паша је покушавао да одржи на безбедној разини укључујући у послове управе народне старешине, а посебно је истицао Милоша Обреновића и Станоја Главаша, двојицу најзнатнијих јунака Првог устанка који су остали у земљи. Припремајући опорезивање пашалука у августу, Скопљак-паша је Обреновићеву кнежевску надлежност над Рудничком нахијом проширио и на Крагујевачку и Пожешку нахију, учинивши га тако и формално народним вођом великог дела Београдског пашалука, а фактички најутицајнијим српским народним представником. Убеђен да је кнежинска самоуправа довољна утеха до јуче слободном народу, паша је у августу месецу сазвао српске кнезове у Београд изневши захтев за порезом у огромном износу од 1500 кеса. Протести кнезова и указивање на сиромаштво погорелог народа нису смекшали пашу који је решио да своје дугогодишње ратовање са Србима добро наплати.⁷¹⁴

Пореско оптерећење, кулуци, ликвидације и зулуми изазвали су крајем септембра буну у Пожешкој нахији. Предводништво је дато Хаци Продану Глигоријевићу, некадашњем устаничком војводи, после Милоша и Главаша најутицајнијем човеку у пашалуку. Буна се убрзо проширила на Крагујевачку и Јагодинску нахију највише захваљујући лажном тврђењу побуњеничких вођа да је Милош Обреновић такође побунио своју нахију. Милош је био свестан да буна,

⁷¹⁴ Милош Обреновић, књ. 1, 63-64, 68-73, 77-78; *Историја Србије*, 58-63; Милош Обреновић и његово доба, 48-52; Милош Обреновић, књаз Срби, 56-58.

подигнута у јесен, притом неорганизована и ограничена на само један крај пашалука, не може бити успешна и да ће само изазвати ново робљење и страдање становништва, па је на обећање Сулејман–паше, да ако успе да умири народ сви побуњеници бити амнестирани, без много колебања прихватио незахвалну улогу угушиоца буне. Са одредом наоружаних Срба из Рудничке нахије и локалним турским постајама, Милош је дошао на побуњеничку територију негирајући својим присуством укљученост у буну и позивајући народ на смиривање. Милошева убеђивања дала су резултата и након само једног сукоба, у коме су Рудничани чак били поражени, народ се умирио и предао на милост оборкнезу. Упркос обећању које је дао Милошу, Сулејман-паша није претерано веровао у моћ опроштаја и блакости. Док је Милош спроводио мирну пацификацију, пашин ћехаја је са турским одредом продирао кроз Шумадију поробљавајући и убијајући Србе који су се претходно умирили и предали на Милошеву реч. Заробљени Срби који су доведени у Београд понабијани су на коље; терор и убиства на превару ухваћених бунтовника трајали су до јануара 1815. године.⁷¹⁵

Бојазан Порте од могућег напада Русије и Аустрије на Турску, изазван поразом Наполеона и заседањима Бечког Конгреса, поклопио се са мишљењем Сулејман-паше Скопљака да је Хаџи Проданова буна представљала само револуционарно истрчавање једног дела Срба у контексту припреме масовнијег и ширег српског покрета у Београдском пашалуку. И у везировом конаку у Београду и на Дивану у Цариграду, веровало се да ће општи устанак у Београдском пашалуку сигурно букнути уколико једно од два царства или оба у савезу нападну Турску.

Од децембра 1814. године Скопљак је по наредби из Цариграда отпочео припреме за одбрану пашалука од спољног напада и унутрашње побуне. У Београдски пашалук, који се и даље опорављао од разура 1813. и буне 1814. године, дошла су турска војна појачања састављена од јаничара и муслиманске милиције из суседства, склона вршењу насиља и пљачки. Буна из 1814. године и уображени страх од европских сила и српског устанка појачали су фанатизам и распуштеност ове војске, која је и без насиља које је чинила тешко падала српској раји, јер је њено издржавање доносило нова пореска оптерећења у новцу и натураи.

⁷¹⁵ Милош Обреновић, књ. 1, 85-98; *Историја Србије*, 66-99; Милош Обреновић, *књаз Србији*, 59-67; Милош Обреновић и његово доба, 52-54.

Пошто је буна из 1814. године показала да Срби 1813. године нису предали већи део оружја, сејмени и војници Сулејман-паше су зиму и пролеће 1814/1815. године провели у насилном истраживању оружја по српским селима. Поправка тврђава и паланки кулуком такође је улазила у склоп превентивних мера Сулејман-паше што је додатно погађало српско становништво. Ликвидација заробљеника из 1814. којима је обећано помиловање и нова убиства српских првака, међу којима и Станоја Главаша, који је учествовао у гушењу Хаџи-Проданове буне, као превентивне мере против будућих устаничких покрета, на крају су створили ситуацију сличну сечи кнезова која је изазвала устанак 1804. године. Пореска оптерећења, кулук, насиља, разоружавање и убиства, којима је планирано сламање духа и спречавање устанка, постигли су контраефекат. Срби су услед притиска и терора почели да се одмећу, крију по шумама и окупљају у мање дружине. Милош Обреновић, чији је углед код Срба порастао након Хаџи-Проданове буне, схватио је након турског вероломства и погубљења Главаша да Сулејман-паша нема намеру да скоро прекине са терором и да заводи нормалну управу и да је устанак, за чије припреме је знао, представљо једини излаз и њега лично и Срба у пашалуку. Милош је ипак на пашин позив фебруара 1815. године дошао у Београд, где је под разним изговорима задржаван као таоц и гранта мира у пашалуку. Играјући на карту пашине грамзивости Милош је на крају марта 1815. године успео да се извуче из Београда под изговором прикупљања новца за откуп робља похватаног у Хаџипродановој буни.⁷¹⁶

Још за време Милошевог боравка у Београду народни прваци из Шумадије су вршили договоре и припреме за устанак истичући Милоша за будућег вођу подухвата, нешто због његове популарности у народу, а нешто и због страха да се Обреновић не окрене против њих као што се окренуо против Хаџи-Продана. Убрзо по Милошевом доласку у народ устанак у Шумадији је букнуо, а Обреновић је на Цвети 23. 4. 1815. изабран за вођу читавог подухвата. Милошу је био јасно да нови сукоб са Турским царством не би имао успеха, па је побуну представљао и изводио као бунт против зулума Скопљак-паше, а не против турске власти уопште. Ратовање је у складу са циљем ограничио на елиминисање Скопљак-паше и чишћење побуњених нахија и паланки од турских посада,

⁷¹⁶Милош Обреновић књ. 1, 100-103, 105-107, 132-133; Милош Обреновић, књаз Србији, 68-71; Историја Србије, 100-115.

док градове, као симболе царске власти, није опседао нити нападао. До августа 1815. године устаници су након битака на Љубићу, Палежу и Пожаревцу успели да ставе под своју контролу цео Београдски пашалук изузев градова, у које су затворили војску Сулејман-паше, а победом над војском босанског везира у Боју на Дубљу да одбране тековине устанка и натерају Порту на преговоре.⁷¹⁷

Румелијски везир Марашли Али-паша показао се попустљивији у преговорима са Србима од босанског везира Хуршид-паше. Он је прихватање већине српских захтева и слање српске депутације са условима умирења на Порту условио српским декларативним прихватањем покорности султану и пропуштањем једног његовог одреда у Београд, тренутно распуштање устаничке војске и разоружавање устаника паша није тражио, прихватајући српску оборужаност као меру предострожности. Преговори Милоша Обреновића и Марашли-паше, који је по жељи Срба на Порти именован за београдског везира уместо Скопљака, резултирали су усменим споразумом о умирењу Срба и доласку Марашли-паше у Београд почетком октобра 1815. године. Усмени споразум Милоша и Марашлије постигнут 6. 11. 1815. године је предвиђао да Срби у Београдском пашалуку све дажбине прикупљају сами преко својих кнезова, да се спахијама дају само оне дажбине прописане бератима, да у седишту сваке нахије по један турски муселим и један српски кнез врше судску власт и да српски народ у Београду представља Народна канцеларија састављена од 12 кнезова, представника нахија, као највише судско и административно тело српске управе у пашалуку. Уз то, Милош Обреновић, као народни вођа и гарант споразума, прећутно је од паше прихваћен као главни српски кнез.⁷¹⁸ Усмени споразум кнеза и везира ипак није гарантовао Србима да ће се обећана права убудуће поштовати, па су српски депутати са народним тражењама иступили пред Порту и султана тражећи њихову формалну потврду. Захваљујући подршци руских дипломата, којима је пораз Наполеона омогућио да снажније утичу на султана, Срби су 1815-1816. добили осам фермана који су им гарантовали права обећана од Марашли-Али-паше. Порта је прихватила све тачке усменог споразума Милош-Марашлија:

⁷¹⁷ Милош Обреновић књ. 1, 147-194; *Историја Србије*, 116-395; Милош Обреновић, књаз Срби, 71-118.

⁷¹⁸ *Српска државност 19. века*, 82-83; *Финансије и установе 1*, 116; Милош Обреновић, књаз Срби, 118-133.

спустила висину харача за нешто мање од четвртине и он је имао да се плаћа у две рате, о Ђурђевдану и Митровдану, загарантовала Србима слободу трговања у целом Царству, тачно тарифирала висину царина и забранила приступ Арбанасима, босанским муслиманима и јаничарима у градове и паланке Београдског пашалука. Порта међутим није позитивно одговорила на српско тражење да спахијске дажбине сабира алај-бег као старешина свих спахија у Пашалуку, спајање свих пореза, царина и такса, изузев спахијског десетка у једну суму, коју би Срби плаћали одсеком и установљење дужности наследног кнеза који би заједно са везиром био султанов представник у Београдском пашалуку. Поред тога, Порта је умањила значај Народне канцеларије одбивши да кнезове који су чинили ово тело потврди бератима, чиме је Канцеларија заведена као установа српске самоуправе, а не као управно тело пашалука састављено од султаном признатих чиновника.⁷¹⁹

Делимично испуњавање српских захтева и Портино одбијање да га прихвати и потврди као наследног кнеза није обесхрабрило Милоша Обреновића, човека који је имао највише заслуга за установљење новог стања у Београдском пашалуку. Он се у наредним годинама постарао да све оно што није добио ферманима и бератима свим расположивим средствима фактички спроведе у живот.

Још на првој скупштини српских старешина после окончања устанка, 2. 1. 1816. године Милош Обреновић је изабран за врховног кнеза у Београдском пашалуку, па је у складу са тим избором стекао право да потврђује одлуке Народне Канцеларије и носи титулу њеног председатеља. Као ни осталим кнезовима Канцеларије, ни Милошу кнежевско звање није потврђено бератом, али је он то надокнађивао изградњом добрих личних и политичких односа са београдским везиром који га је убрзо прихватио као јединог српског представника, Великог кнеза или *коца кнеза*. Избор за вођу у Такову и на скупштини народних старешина са почетка 1816. године и општеномодно прихватање њега као главног српског политичког представника пред Турцима и Марашлијино поштовање народног избора, упркос свему није била довољна гаранција Милошевог положаја. Кнез је убрзо по умирењу устанка и завођења

⁷¹⁹ *Српска државност 19. века*, 95-97; *Милош Обреновић књ. 1*, 248-252; *Финансије и установе 1*, 609-654.

нове управе почео да бива оспораван од неколицине врло утицајних и моћних народних старешина Народне канцеларије и устаничке емиграције у Русији. До 1817. године успео је да се реши својих најопаснијих противника, Петра Николајевића Молера, Мелентија Никшића, Павла Цукића и Симе Марковића. Првог и најопаснијег, Молера, надзиратеља, односно финансијског чиновника Народне канцеларије, Милош је преко Народне скупштине осудио на смрт због проневере пореског новца, затим је слањем убица потајно ликвидирао Мелентија Никшића, савезника у осуди Молера, док је последњу двојицу погубио као виновнике буне коју су подигли 1817. године. Убиством Карађорђа, вожда Првог српског устанка, Милош се решио сенке опасности устаничке емиграције у Басарабији која се над његовом влашћу, али и новим стањем у Србији надносила од закључења примирја 1815. године. Решивши се свих који су могли да му оспоре власт, Милош је на Митровданској скупштини народних старешина 1817. године, у којој више није било значајне опозиције, изабран за наследног кнеза Србије. Одлука скупштине није имала вредност султановог берата, али је Милошу давала за право да се убудуће са супарницима обрачунава као бранилац воље народа исказане на народној скупштини.⁷²⁰

Још док је водио борбу са опозицијом 1816. године, Милош је развлашћивао институцију Народне канцелираје у пословима финансија и управе, при чему је имао почетну предност, јер је као кнез имао дужност да именује чланове овог тела. Будући да кнезови нису потврђивани бератима, нити је њихово именовање регулисано ферманом, могао је без протеста Турака да поставља своје људе, па је након уклањања Молера за надзиратеља поставио свог писара Димитрија Ђорђевића, човека са стране, чији је положај зависио само од оданости Милошу. После ове смене Народна канцеларија се свела на обичан апарат Милошеве власти који се углавном бавио судским пословима, па је године 1823. претворена у Виши суд изгубивши и званично сваку везу са пореским и управним пословима.⁷²¹ Право Срба да прикупљају дажбине у Пашалуку кнез је још при првом ђурђевском разрезу пореза 1816. године искористио да издигне своју власт

⁷²⁰ Милош Обреновић, *књаз Србији*, 135-139; *Милош Обреновић и његово доба*, 90-106; *Вожд Карађорђе*, 466-472; *Милош Обреновић, књ. 1*, 306-321, 337-345-376; *Финансије и установе 1*, 116-117, 366-367;

⁷²¹ *Милош Обреновић, књ. 1*, 317, 552; *Милош Обреновић, књ. 2*, 292-295.

над вишим институцијама народне самоуправе постављајући нахијске кнезове који су поред главне функције сабирача дажбина имали задужење да се старају о реду у својим нахијама, врше судску власт и испуњавају заповести врховног кнеза који их је потврђивао дипломом. Постављање нахијских и кнежинских кнезова, које је на почетку вршено по жељи самог народа, убрзо је напуштено, па су они кнезови који нису били у Милошевој вољи смењивани послушнијим појединцима. Плаћање нахијских и кнежинских кнезова, који су пре тога своју дужност обављали бесплатно, из народне касе, која је била у Милошевим рукама, то јест увођење плате, кнезове је претворило у чиновнике који су били мање способни да опозиционирају ономе ко их је издржавао.⁷²²

Српска управа је још од 1815. године имала право да сама убира вилајетски-народни порез, за издржавање турске власти и српских институција као и остале царске дажбине, али не одсеком, него на основу броја харачких и пореских глава. У преговорима са везиром Милош је успео да и један и други број прикаже знатно мањим него што је био и што је још важније да тако умањене цифре прерачунате у новчани дуг за убудуће уобичаји као пореску обавезу пашалука према везиру и Порти. Почетно умањивање и насељавање нових обвезника остављали су српској и Милошевој благајни значајан вишак новца.⁷²³ Вишкови које је доносила ова пореска математика омогућили су кнезу и српској управи да на мала врата прошире српске пореске привилегије закупом готово свих султанских регалија у Београдском пашалуку. До 1826. године српски кнез је узео у закуп све скеларине, мостарине, све царине изузев Београдског ђумрука, убирање главнице и десетине са султанових ерара: муката, хасова и малићана и порезе у корист султана: харач, цигански харач и чибук као и порез на ситну стоку.⁷²⁴ Право плаћања свих данака Порти одсеком, које Срби нису добили ферманима 1816. године, Милош је дакле фактички остварио вештим финансијским маневрисањем у првих десет година владавине.

⁷²² *Финансије и установе. 1*, 119-120, 504-505; *Милош Обреновић, књ. 2*, 287-289; *Милош Обреновић и његово доба*, 108-114.

⁷²³ Везир је 1815. године прихватио број од 28954 пореских лица и он се надаље није мењао. Десет година касније српске власти су опорезовале 69566 пореских лица, дакле, Турци су добијали мање од половине стварног пореза. Харач плаћен султану фиксиран је на суму од 287784, 06 гроша и редовно је исплаћиван, а вишак прикупљеног новца је остајао српској благајни. *Милош Обреновић и његово доба*, 227-233; *Милош Обреновић, књ. 2*, 386-387.

⁷²⁴ *Финансије и установе 1*, 140-143, 171-173, 192-194, 335-336, 438-456.

Финансијска ограниченост Марашли Али-паше само на вилајетски порез одређен ферманом и приходе од својих имања и звања у Турској, у комбинацији са његовим галантним односом према новцу, који је прелазео у расипништво, омогућили су кнезу Милошу да преко позајмица и мита заправо постане старији партнер у односима са везиром, па је останак или смена свих турских чиновника врло брзо постало ствар Милошеве одлуке. Марашлијино везировање 1815-1821. обележено је и финансијским посрнућем Турака, везирских чиновника, које је паша, увек у новчаним неприликама, непрестано оглобљавао и уцењивао. Српски кнез је обе ове околности искористио за ширење права српских власти на штету везира и Турака. Већи део муселима и кадија београдски везир је глобио или задржавао њихове плате, па су били приморани да се обраћају српском кнезу за позајмице, што је Милош прихватао у замену за њихово кротко држање током српских узурпација њихових надлежности.⁷²⁵ До 1820/1821. године Милош је доминацијом над везировим чиновницима у пракси извукао из руку Турака судске и полицијске надлежности над Србима заобилазећи одредбе фермана добијеног пре пет година. Суђење Србима и одржавање реда у нахијама народни кнезови су спроводили пред очима немоћних муселима који су због финансијских недаћа или из страха да Милош не изради њихову смену, избегавали било какав сукоб са народом и кнезом. Године 1820/1. узурпација судске и полицијске власти институционализована је завођењем српских судских установа, нахијских магистрата. Муселимима је фактички остало само право да суде и кажњавају Турке и да пресуђују у споровима између Срба и Турака.⁷²⁶

Кнез Милош се није задовољио фактички оствареним аутономним статусом српске управе и апсолутне кнежевске власти у Београдском пашалуку, већ је са ослонцем на подршку руске дипломатије путем народних депутација на Порти годинама износио молбе и захтеве за проширење и озакоњење српске аутономије и бератску потврду кнежевског достојанства. Кнез и руска дипломатија, која се врло активно окренула Источном питању након 1821. године, базирали су захтеве за формално одређивање аутономног положаја Србије на осмој тачки Букурешког мира из 1812. године. Овим чланом предвиђена је турска

⁷²⁵ Милош Обреновић, књ. 2, 268-279, 295-307.

⁷²⁶ Милош Обреновић, књ.2, 308-311; *Финансије и установе 1*, 551; *Српска државност 19. века*, 116.

војна контрола градова у Србији, а српском народу на територији коју су устаници у том тренутку контролисали обећано је препуштање бриге о унутрашњем уређењу земље. Аутономни статус није тачно дефинисан, али је наведено да ће га Турци у договору са народом спровести по узору на повластице Архипелашких острва. Букурешким миром Србима је обећана аутономија која ће под надзором Русије бити заведена на основу српско-турског споразума, а не октроисањем из Цариграда. Протезање аутономије на територију устаничких територија ван Београдског пашалука кнезу Милошу и Русима дало је за право да траже проширење српске народне управе и на територије које 1815. године нису обухваћене споразумом Милош-Марашлија ни царским бевратима из 1815/1816. године.⁷²⁷

Султанов обрачун са јаничарима 1826. године и слабост Царства условљену унутрашњим сукобима и војном реформом, руска дипломатија је искористила да Турској наметне дипломатско решавање спорних питања нерешених након мира у Букурешту. Након преговора, Порта је са Русијом потписала Акерманску конвенцију која је својом петом тачком и Одвојеним актом који ју је допуњавао, тачно регулисала завођење српске аутономије која је уопштено обећана осмом тачком Букурешког мира. Порта се обавезала да ће у року од годину и по дана у договору са српским депутатима решити питање српских привилегија. У Одвојеном акту изнете су жеље српског народа које су имале да обликују будућу аутономију: повратак нахија које су устаници контролисали 1812. године; слобода вероисповести; независна унутрашња управа; скуп свих дажбина у једну која ће се плаћати одсеком; управљање муслиманским имањима под условом да се приходи са њих исплаћују општим данком; слобода трговине са дозволом да Срби могу са српским пасошима трговати у Турској; право на подизање школа, болница и штампарија и забрана муслиманима који нису припадници гарнизона да се насељавају у Србији. Порта се обавезала да ће испуњавање ових жеља утаничити са српским депутатима након чега ће руски двор бити обавештен ферманом са султановим потписом. Након успешног рата са Турском, Руси су Једренским мировним уговором од 14. 9. 1829. године захтевали хитно испуњење Акерманске конвенције и Одвојеног акта у року од једног

⁷²⁷ Српска државност 19. века, 90-91.

месеца, чиме је стављена тачка на турско одуговлачење извођења уговорених обавеза према српском народу. У жељи да руска војска што пре напусти територију Царевине, султан је већ 23. 10. 1829. године понудио српским депутатима ферман, који је због султанове тугре и потписа постао хатишериф, највиши званични акт у Османском царству. Хатишериф из 1829. године Србима није донео ништа ново, султан је у овом документу поновио одредбе Букурешког Мира, Акерманске конвенције, Одвојеног акта и Једренског мира и набројао све привилегије које ће Срби ускоро уживати. Дакле, Хат није носио потврду права и заповест за њихово извођење, већ је представљао свечано обећање, ипак султанов потпис давао му је снагу обавезујућег акта.⁷²⁸

Припрема документа и српско-турски преговори трајали су годину дана, до коначног усвајања другог Хатишерифа средином октобра 1830. године. Други Хатишериф султан је потписао 16. или 17. октобра 1830. године и он је на следећи начин одређивао аутономију Србије и њен однос са Османским царством: Србија је дефинисана као аутономни, али саставни део Царства; Порта има право да држи гарнизоне у Београду, Кладову, Шапцу, Смедереву, Ужицу и Соколу док је муслиманима ван гарнизона забрањено становање и борављење у местима ван побројаних градова; Предвиђено је проширење територије Србије на нахије отргнуте 1813. године, али тек након комисионог, руско-турског утврђивања тачних граница тих нахија. Све разноврсне царске и спахијске дажбине, заједно са царинама и таксама, изузев нишког ђумрука, спојене су у један општи данак који је вазална Србија имала да на годишњем нивоу исплаћује Порти. Србија је добила право да на београдској царинарници убира све царине изузев на робу која је ишла у Цариград. Предвиђена је распродаја турских имања у Србији у року од годину дана; загарантовано је Портино немешање у српску унутрашњу управу; гарантована је слобода вероисповести, која је укључивала право коришћења звона у црквама и манастирима, па су Срби стекли право да бирају митрополита и епископе које је потврђивао Васељенски патријарх, без обавезујућег одласка на поклоњење и постављење у Цариград; Милош Обреновић је признат за наследног кнеза Србије са правом на апанажу, што је додатно потврђено бератом; унутрашња управа поверена је кнезу који је имао да управља земљом заједно са

⁷²⁸ *Српска државност 19. века*, 91-94, 100-101; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1987, 1-5. (= *Кнежевина Србија*); *Милош Обреновић*, књ. 3, 149-157.

Саветом, при чему је кнезу дато право законодавне власти, док је извршну власт имао да врши заједно са Саветом; Састав Савета и начин избора саветника није дефинисан, већ је само одређено да их поставља кнез, да је њихово чланство доживотно и да могу бити смењени само ако почине тешку кривицу према Порти или повреди законе и уредбе земље; судство је дато у руке српске управе и Турци се у њега нису смели мешати; кнез је добио право да формира војску ради одржавање реда и поретка; дато је право на завођење поште, болница, школа и штампарија; српски трговци добили су право слободе трговине по Османском царству регулисану српским пасошем и турском тескером; Србија је добила право да у Цариграду држе капућехају, дипломатског представника који ће обављати све важне народне послове на Порти. Хатишерифом из 1830. године повољно су решени сви захтеви које су Срби од 1815. године упорно тражили од турских власти осим тачног дефинисања територија које су имале да се врате Србији, а с тим у вези и коначна сума данка Порти, која није могла бити израчуната док се не одреди које територије ће Србија добити и који део данка треба придодати општој суми која се дуговала Порти у оквиру старих граница.⁷²⁹ Уз Хатишериф који је добио српски народ, кнез је добио берат о наследном достојанству. Султанском дипломом кнезу је дато право на управу земљом и његови синови су имали право да наследе његову дужност по принципу примогенитуре.⁷³⁰

Приличан број права које је Србима озваничио и потврдио Хатишериф из 1830. године, кнез Милош је и раније остварио комбинујући подмићивање Турака, политику свршеног чина и закуп пореских прерогатива. Пораст моћи кнежеве и државне ризнице и раст ауторитета српских власти у односу на турске чиновнике показао се пресудним у фактичком стварању српских права која су у великој мери била на снази и пре потврде из Цариграда. На пример, и пре одредбе о сеоби Турака из унутрашњости земље, кнез Милош је путем гласина, богатим откупом и разним видовима притиска, увећавало исељавао муслиманске заједнице из паланки и вароши, непрекидно смањујући број њихових кућа док их није потпуно раселио. Исељавање муслимана наступило је још током Другог српског устанка, а знатнија емиграција забележена је и 1821. године за време напетости коју је изазвао Грчки

⁷²⁹ *Српска државност 19. века*, 101-107; *Кнежевина Србија*, 6-10.

⁷³⁰ *Српска државност 19. века*, 106-107; *Кнежевина Србија*, 10-13.

устанак.⁷³¹ Чачак је већи део муслимана напустио 1823. године и одселило се у Сребрницу, вероватно уплашен српским наоружавањем и гласинама да ће се Милош придружити грчком рату против Турске.⁷³² Муслиманска заједница у Ваљево свакодневно је опадала, да би до 1826. године била сведена на укупно 30. кућа.⁷³³ До године 1829. муслимани су ван градова живели само још у селима око Сокола, у Подрињу и у паланкама Ћуприји и Хасанпашиној (Смедеревској) паланци.⁷³⁴ Право употребе звона у црквама и манастирима остварено је такође пре Хатишерифа једноставним игнорисањем протеста немоћних Турака.⁷³⁵ Право слободне трговине у границама Османског Царства у Румелији кнез је остварио непосредним појединачним споразумевањем са наследним пашама који су управљали пашалуцима јужно од Србије. На основу тих споразума, Срби из Београдског пашалука користили су пореску тескеру, односно потврду о плаћеном порезу као пасош, који им је гарантовао слободу кретања и слободу трговине на територији других пашалука.⁷³⁶ Трговачка потраживања и јемство сигурности, трговци из Београдског и околних пашалука остваривали су зависно од личног односа Милоша и господара пашалука јужно од Србије. Глобљење, плачка или било какво спутавање Срба из Србије од стране паша на јужним границама повлачио је за собом кварење односа са Милошем, што су паше због кнежевог богатства, трговачких веза и његовог утицаја на Порти по правилу избегавале. Иако до Хатишерифа из 1830. године није имао право на држање војске, кнез је упркос ризику који је тај посао носио, од 1825. године почео да ради на формирању регуларне стајаће војске.⁷³⁷

Питање повратка отргнутих нахија гарантовано Хатишерифом из 1830. године кнез није намеравао да препусти савесности Портиних чиновника.

⁷³¹ Т. Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, Београд 1984, 245-247. (=Наш народни живот)

⁷³² АС, ЗМП, бр. 1481, Чачански Турци, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Београд, 17/20. 8. 1823; Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, Чачак 1968, бр. 48. (=Чачак и Горњи Милановац)

⁷³³ *Наш народни живот 2*, 245-247.

⁷³⁴ *Кнежевина Србија*, 314-315. Тачан датум исељења муслимана из побројаних насеља тешко је утврдити. Вероватно је да се добар број њих уопште није вратио након 1815. године.

⁷³⁵ *Српска државност 19. века*, 104.

⁷³⁶ Сачувано је сведочанство само о споразум између Шашит-паше лесковачког и кнеза Милоша, али је извесно да је исти или сличан споразум постојао и са осталим пашама. Живост трговине и интерес суседних паша налагао је заштиту трговаца који су живели под влашћу кнеза Милоша. АС, ЗМП, бр. 1380, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 25.9/8.10. 1822; АС, ЗМП, бр. 1493, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 13./30. 1823.

⁷³⁷ *Кнежевина Србија*, 250-251.

Користећи се тешким унутрашњим стањем у коме се Турска нашла услед покрета Мустафа-паше Бушатлије, Хусеина Градашчевића и египатског гувернера Мехмед-Алије, Милош је на различите начине остварио успостављање српске власти у свим нахијама које су до 1813. године припадале Србији и по слову Хатишерифа требале поново да уђу у њен састав. Закупом пореза у Јадру, Рађевини, Старом Влаху и делу Новопазарске нахије, наоружавањем и подизањем народа, мобилизацијом и истурањем српских пандура и војске на границе и формирањем установа српске аутономије у овим областима, са истовременим предострожним поштовањем ауторитета Портиног везира који је гушио покрет Хусеина Градашчевића, Милош је 1831-1832. године извео фактичко присаједиње ових области Кнежевини Србији.⁷³⁸ У Крушевачкој, Козничкој, Параћинској, Алексиначкој и Ражањској нахији Милош је режирао народни устанак искористивши као повод отмицу две српске девојке коју су извршили синови крушевачког ајана, бегови Вранчевићи.⁷³⁹ У случају овог устанка, народни представници су према Милошевим упутствима и по трећи пут национални устанак представили као побуну против непосредно надређених Турака и њиховог насиља. Као што су 1804. године Срби своју побуну приказивали не као устанак против Порте и Турака, већ као обрачун са дахијама, године 1815. као сукоб са Сулејман-пашом Скопљаком и његовим послушницима, тако су и овај устанак представили не као буну против Порте и лесковачког паше него као покрет против Арбанаса који су били извор свих зала и неправди које су чињене народу.⁷⁴⁰ Побуњени народ и његови представници овом приликом нису као кривце означили ајане у својим нахијама већ Арбанасе уопште играјући на карту озловољености Порте према Арбанасима услед покрета Мустафа-паше Бушатлије. Насиља арбанашких читлук сахибија и сејмена која су заиста била честа у све

⁷³⁸ *Кнежевина Србија*, 22-29; *Финансије и установе 1*, 281.

⁷³⁹ *Кнежевина Србија*, 29-30; *Милош Обреновић*, књ. 3, 418-424; Б. Перуничкић, *Крушевац у једном веку (1815-1915)*, Крушевац 1971, бр. 9, 19. (=Крушевац у једном веку); Исти, *Град Светозарево 1806-1815*, Београд 1975, бр. 117-119. (=Град Светозарево); Исти, *Алексинац и околина*, Београд 1978, бр. 31, 32. (=Алексинац и околина); Е. Светић, *Вранчевићи*, *Narodna Starina* 8 (1924), 206-213.

⁷⁴⁰ Кнез Милош је побуњеном народу преко својих повереника заповедао да се уздржи од запоседања царских друмова и да не узнемирава путнике и пошту напомињући му да се подигао „на зулум арнаутски“, а не против паше и султана. АС, КК, XXIV, бр. 5, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-кнезовима Милети Радојковићу и Аксентију Андрејевићу, Јасика, 29. 11/12. 12. 1832; АС, КК, XXIV, бр. 6, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-кметовима, кнезовима, свештеницима и свом народу Параћинске, Ражањске и Алексиначке нахије, 2/15. 12. 1832; *Крушевац у једном веку*, бр. 18.

четири нахије, наведеном разлогу буне дала су потребни легитимитет.⁷⁴¹ До краја 1832. године институције српске власти заведене су у поменути нахијама без турског војног противљења.⁷⁴² Црна Река, Бања, Сврљиг, Крајина и Кључ ослобођени су такође након Милошевог организовања народног устанка у овим крајевима пролећа 1833. године. Након мањих сукоба са Турцима, српска војска из Кнежевине запосела је границе дела Видинског пашалука који је до 1812. године припадао Србији, чиме је фактички у потпуности решено питање отргнутих нахија.⁷⁴³

Порти је након уласка отргнутих нахија у састав Србије преостало да ново стање потврди новим Хатишерифом и утврди коначну суму данка коју је Србија надаље имала да плаћа султану. Трећи Хатишериф издат је октобра 1833. године доносећи следеће одредбе: Кнезу Милошу се дају на управу сви предели који су у претходне две године укључени у састав Кнежевине; данак је пресечен на 2300000 гроша и имао је бити исплаћиван у две рате, о Ђурђевдану и Митровдану. Београдска царинарница дата је на управу српским властима у складу са одсецањем данка. Исељење Турака из унутрашњости Србије, са изузетком београдске вароши, одређено је у року од пет година, а исти рок је предвиђен и за распродају турске имовине у унутрашњости. Турцима је забрањено мешање у српске послове и настањивање у Србији у будућности. Што се тиче београдске вароши, Турцима је у њој прописан модел понашања и били су потчињени директно београдском везиру.⁷⁴⁴

Упоредо са борбом за аутономију државе српски кнез се старао да и српску цркву лиши чврстих веза са васељенским патријархом у Цариграду, који је поред тога што је био духовно лице био и турски чиновник. Преговорима за Цариградском патријаршијом 1830-1836. стечена је црквена аутономија Београдске митрополије. Београдског митрополита и епископе надаље су имали да бирају народ и кнез из редова српских свештеника док их је патријарх накнадно потврђивао. Српска црква стекла је и право убирања свих црквених доходака под

⁷⁴¹ Српски народни представници из побуњених нахија дотурили су кнезу Милошу заједничку жалбу у којој је поименце пописано 767 арбанашких злодела. *Финансије и установе 1*, 252-260.

⁷⁴² *Кнежевина Србија*, 30-31.

⁷⁴³ *Кнежевина Србија*, 31-33; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838*, Београд 1957, 28-52. (= *Кнез Милош и Источна Србија*); *Милош Обреновић*, књ. 2, 453-456.

⁷⁴⁴ *Српска државност 19. века*, 110-114; *Кнежевина Србија*, 15-19.

условом исплате утврђене новчане накнаде Патријаршији. Стицањем аутономије Београдске митрополије Србија је покидала још једну, додуше посредну везу са Портом, јер је васељенски патријарх често под притиском извршавао налоге султана и великог везира.⁷⁴⁵

Кнез Милош је и након Хатишерифа из 1833. године наставио са успешним ширењем српских аутономних права у односу на Порту, молбама, даровима, митом и дипломатским довијањем. Приликом посете султану 1835. године, не само да је успео да избегне повећање српског данка и давање пристанка на захтев да се Турцима ван градова да земља за обделавање, већ је успео да за Србију стекне неколико врло значајних привилегија. Свој одлазак у Цариград условио је предајом Србима тахмиза и кантара, такса које су биле дате Хатишерифом, али до децембра 1834. године нису Србима предате у руке, и укудањем двоструког царинења у Алексинцу и Нишу. Наиме, пре стицања српске аутономије нишка царинарница била је филијала београдске, али су је Турци након 1833. претворили у посебну царинарницу, док су Срби своју формирали у Алексинцу. Царским ферманом Србија је за годишњу суму од 45000 гроша откупила право нишке царинарнице да царини робу која се увозила у Србију или је кроз њу пролазила. Царинарнице у Алексинцу и Београду стекле су право да царине робу која је у Србију пристизала из Аустрије и Турске, док је нишки ђумрук наплаћивао царину само на ону робу која је долазила из или преко Србије и продавала на тржиштима Турске.⁷⁴⁶ Кнез је на повратку из Цариграда донео још три фермана. Првим је стекао слободну трговину сољу у Србији, чиме је омогућен увоз великих количина соли из Влашке са царином од 3 посто. Ова привилегија у спречи са стеченим првом на царинење доносила је Србији знатно увећање царинских прихода, јер се велики део Румелије снабдевао управо влашком сољу. Поред тога, трговина сољу укључила је велики број српских поданика: рабација, накуапца и трговаца, који су со превозили кроз територију Србије до Алексинца, што је повећавало богатство српских варошких и сеоских заједница. Други и трећи ферман, поред тога што су били значајни за развој трговине, донели су Србији

⁷⁴⁵ *Српска државност 19. века*, 108-109; *Кнежевина Србија*, 20-22; Н. Радосављевић, *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831-1836*, Истраживања 25 (2014), 234-246. (=Аутономија православне цркве)

⁷⁴⁶ *Српска државност 19. века*, 121; *Кнежевина Србија*, 275-276.

символично проширење аутономног положаја. Кнез је добио право да држи агента у Букурешту који би бринуо о интересима српских трговаца и старао се о кнежевим добрима у Влашкој, односно Србија је стекла незваничног дипломатског представника у суседној турској вазалној кнежевини. Трећим ферманом српски трговачки бродови добили су право на истицање српске тробојке у турским водама, а Аустрија је од Порте посебним актом замољена да у својим водама и лукама пружа заштиту бродовима под српском „флагом“, чиме је српска, иако само трговачка застава, прихваћена од два гранична царства.⁷⁴⁷

Осећај слободе и стечено самопоуздање које су Срби добили након стицања аутономије учинили су да се у Србији јави јак покрет против самовласти кнеза Милоша. Једном ослобођени од турске тираније, дојучерашња раја и нови народни прваци, које је узгред буди речено, уздигао сам Милош, желели су да се ослободе тираније коју је спроводио ослободилац. Борба око Устава је од 1835. до 1838. године мобилисала највећи део енергије кнеза и новорођене српске елите, па иако је носила позитивна друштвена кретања, на крају је довела до крњења аутономије која је годинама стицана и проширивана. Упркос притиску опозиције српски кнез је добро схватао значај и опсег свог државотворног успеха, ретко губећи из вида интересе државе коју је створио, па чак и по цену ограничења сопствене власти. Када га је опозиција почетком 1835. године побуном натерала да коначно успостави Државни Савет, што је вешто избегавао четири године, и када су противници кнежеве апсолутне власти изборили доношење Сретењског Устава, кнез се према Русији, Аустрији и Турској поставио као бранилац принципа немешања у унутрашње ствари Србије, па и стања које је невољно прихватио. Сретењски Устав, који је ограничавао његову власт, али истовремено и проширивао српску аутономију, кнез је до последњег тренутка бранио од Порте и руске дипломатије да би на крају без жаљења прихватио његово анулирање.⁷⁴⁸ Огорчење и острашћење изазвано унутрашњом политичком борбом са уставохранитељима на крају је преломило кнеза да пристане да се нови Устав донесе у Цариграду заједничким радом српске депутације, представника Порте и руских дипломата, односно да дозволи закидање српског права на самосталну

⁷⁴⁷ *Српска државност 19. века*, 121, 125; *Кнежевина Србија*, 293-296.

⁷⁴⁸ *Српска државност 19. века*, 173-175; *Кнежевина Србија*, 118-148.

унутрашњу управу. Нови Устав, односно четврти Хатишериф од 23. 12. 1838. године, осим што је уништио апсолутну власт кнеза и донео врло корисне одредбе за развој судства и дозволио дипломатске односе са другим државама, окрњио је аутономију Србије. Хатишериф је насловљен на кнеза и везира, а у тексту Устава Србија је названа турском провинцијом, а не Кнежевином, што је означавало формалну деградацију. Практично, аутономија је умањена Портиним правом посредништва у односу Државног Савета и кнеза, јер је Устав прокламовао да се саветник није могао сменили уколико се његова кривица не докаже на Порти. Аутономне одредбе ранијих хатишерифа деградирале су и дефинисањем дужности српског представника у Цариграду, капућехаје, који је по слову Хатишерифа-Устава имао да заступа српске интересе сходно намерама султана.⁷⁴⁹

Кнез Милош Обреновић, који је ведро и облачио Србијом двадесет и три године никако није могао да се помири са улогом уставног владоца. Након што му је пропао покушај да подизањем буне у мају 1839. године обори Устав, у страху за сопствени и живот својих наследника абдицирао је 13. 6. 1839. године.⁷⁵⁰

*

Паралелно са оружаном и дипломатским аспектом српске револуције, која се повољно окончала остварењем аутономије и проширењем аутономне Србије на устаничке границе 1833. године, одвијао се и низ других, али не и мање значајних револуција у српском друштву. Социјална револуција, као борба српских сељака за ослобођење од турског феудалног господства, окончана је процесом укидања турског феудализма и спречавањем његове замене српским феудализмом у времену између обнародовања Хатишерифа 1830. године до Ђурђевданске скупштине 1835. године. Борбу коју су српски сељаци започели устанком 1804. године, фактички је окончао кнез Милош одредбом Хатишерифа из 1830. године да се све дажбине са царских и спахијских тимара урачунају у ошту суму данка, чиме је раскинута непосредна веза између спахије и сељака. Сабирање спахијских дажбина, кратко време је вршила српска држава, да би феудалне ренте коначно биле укинуте сабирањем свих дажбина поданика Кнежевине, тиме и спахијских дажбина, у јединствено пореско давање. Иако власништво сељака над земљом

⁷⁴⁹ *Српска државност 19. века*, 124-126, 177-178; *Кнежевина Србија*, 148-191.

⁷⁵⁰ *Кнежевина Србија*, 429-457.

задуго није било правно потврђено и заштићено, кнез и српске власти су поштовањем принципа да земља припада ономе који је обрађује практично признали српског сељака слободним уживаоцем земље коју је обрађивао без обзира да ли је поседовао доказ власништва.⁷⁵¹

Упоредо са националном, политичком и социјалном револуцијом, у Србији је након 1815. године, нарочито од 1830/1833. текле и популациона,⁷⁵² привредна, економска, културна и духовна револуција, које су из корена мењале изглед младе државе. Забрана турског присуства у српским селима након 1815. године и одстрањивање турског феудализма 1830-1833. изазвали су појачано насељавање досељеника са стране. Привучени већом безбедношћу и шансом за зараду која им неће бити отета од Турака, нови насељеници су почевши од 1815. године крчили шуме или заоравали ледине на рубовима сеоских атара популационо ојачавајући до тада мала српска села или претварајући засеке у самостална сеоска насеља. Као последица тога, број села у Београдском пашалуку порастао је између 1815-1834. за око шездесет и пет. Након Хатишерифа 1830. године Кнежевина Србија је постала власник великог ненасељеног земљишног фонда које су насељеници закупљивали и откупљивали формирајући на пустим алијама, земљишту у власништву државе, шеснаест нових села. Српска села махом су представљала раштркана насеља са кућама брвнарама и лубњачама, у неким крајевима међусобно удаљеним и на по пола сата хода. Привременост стамбених објеката и тежња ка издвајању из насеља била је последица турске владавине. Сељаци су тежили да им куће буду што неугледније и далеко од туђих очију како не би привукле на конак нежељене турске госте или да би се уклонили од харачлија. Поред тога, ретко ко се трудио да осим нужне просторије са огњиштем и крова над главом гради трајнији објекат, јер су чести устанци и паљевине уврежили код сељака мишљење да им је кућа само привремено склониште у које не треба претерано улагати. Након што је аутономија стечена, кнез је одлучио да да нови изглед српским сеоским насељима по узору на средњоевропска села па је прво издао наређење којим су ушорена готово сва села Шабачке нахије. Указом о ушоравану из 1837. године, кнез је промену изгледа и распореда сеоских насеља проширио на целу земљу, али је због отпора становништва ушораване у

⁷⁵¹ *Кнежевина Србија*, 46-57.

⁷⁵² О порасту броја становника биће детаљно писано у једном од наредних поглавља.

потпуности изведено само у Јасеници, Ваљевском, Шабачком и већем делу Подринском округу.⁷⁵³

Вароши и варошице, у којима је 1815. године било врло мало српског становништва, истискивањем Турака из управе и српског преузимања заната и трговине, почеле су лагано, али сигурно, да стичу нове становнике. До краја тридесетих година дојучерашње вароши, касабе и паланке потпуно су изгубиле оријентални изглед планским ушоравањем, парцелисањем и измештањем пазара, чаршија и пијаца и градњом нових, пространијих објеката.⁷⁵⁴ Поред трговине и занатства који су се константно развијали у Србији, долази и до стварања заметака индустријске производње. До почетка четврте деценије у Србији је постојала једна пивара, индустријски млин, две кожаре, четири барутане и једна штампарија.⁷⁵⁵

Србија, која се почетком 19. века путницима који су кроз њу пролазили чинила као море беспутних шума, убрзано се претварала у модерну државу. Ширење села, вароши и варошица и постепени прелазак са сточарства на земљорадњу полако је смањивао велике комплексе шума. Путеви су проширивани, насипани и одржавани, а дошло је и до местимичног калдрмисања и обнављања мостова на мањим рекама. У варошима и селима никао је велики број нових или обновљених цркава, нарочито после Хатишерифа 1830. године. Поред цркава, грађене су и установљаване и школе па су већ 1833. године у Кнежевини постајале једна гимназија са четири разреда, три полугимназије, двадесет и две основне школе и неколико нижих, дворазредних основних школа, да би број основних, нижих и виших школа до 1839. порастао на осамдесет и четири. Успостављене су и духовна и војна стручна школа и Лицеј, ембрион Велике школе.⁷⁵⁶

Милош Обреновић је судбину српског народа у Београдском пашалуку узео у своје руке у тренутку када је народно предводништво више представљало претњу и терет него добробит. Од поробљене, расељене и попаљене турске провинције коју је 1815. године прегао да ослободи, годинама је стрпљиво и

⁷⁵³ *Кнежевина Србија*, 73-74, 76-79, 82; Т. Ђорђевић, *Србија пре сто година, 19. век*, Београд 2008, 109-110, 113-122.

⁷⁵⁴ *Кнежевина Србија*, 84-87.

⁷⁵⁵ *Исто*, 94-98, 256.

⁷⁵⁶ *Исто*, 106, 396-399, 412-413.

мудро градио српску државу служећи се свим расположивим средствима. Године 1839. Србија је били аутономна кнежевина, правна и уставна држава у границама које су 1806-1813. омеђили српски устаници, а Срби у Кнежевини су од готово бесправне раје, у року од две и по деценије постали житељи обновљене српске државе.

Зави барјак ти Милош војвода

Милош Обреновић је Други српски устанак отпочео и успешно окончао као борбу за остварење српске аутономије у Београдском пашалуку. Оружану борбу 1815. и борбу за аутономију 1815-1833. темељио је на успесима Првог српског устанка искористивши Ичков и Букурешки мир као основне платформе српских потраживања ка Порти. Питање ослобођења свих Срба и њиховог укључивања у обновљену српску државу, кнез за разлику од вођства Првог српског устанка, није званично покретао базирајући своје дипломатске активности на принципима реалне политике. Кнезу је очигледно било јасно да је у контексту тадашњих међународних односа остварење српског државног јединства путем оружане револуције немогуће, па је сву своју делатност усмерио на стварање јаке Кнежевине Србије као језгра будућег националног уједињења.

Ичков и Букурешки мир и границе на Јавору, Суповцу, Дрини и Тимоку, иако најважнија, нису били једина баштина Првог српског устанка које су кнез Милош и Срби са територије Кнежевине наследили од Карађорђа и српских устаника. Национално буђење и свест о неопходности српског уједињења, оличеног у идеји о обнови Српског царства нису потрти катастрофом 1813. године, већ су напротив, наставили да се разгоревају упоредо са дипломатским успесима кнеза Милоша. Култ цара Душана који се јужно од Саве и Дунава учврстио током Првог српског устанка наставио је да се шири међу Србима и током Милошеве владавине подгревајући жељу за царством.⁷⁵⁷ Српско свештенство имало је запажену улогу у обједињавању црквених култова, народног мита о Косовском боју и „чињеница“ из доступних историја Срба у

⁷⁵⁷Још 1823. године кнез Пожешке нахије Василије Поповић писао је кнезу Милошу да је захвалност епископа због неке услуге коју им је учинио толика да је по Поповићевом мишљењу „Душана наследио“. *Нахија Пожешка*, бр. 150.

једно идејно национално стремљење ка обнови Душановог царства. У проповеди непотписаног духовног лица, састављеној јануара 1827. године, писац-проповедник је нарицао за старом царевином и краљевином зазивајући и оплакујући силног Душана, нејаког Уроша и кнеза Лазара. Попут пророка Јеремије, који је бугарио над Јерусалимом, анонимни проповедник оплакивао је поље Косово и Призрен: /...*, Ах, шта се учини браћо! Ох кукавно и жалостно поле Косово! /... О славни и дивни и красни Призрен граде! Славо и похвало свих српских градова! Камо ти цркве, двори, славни манастири? Камо Милош, Топлица, Косанчић, Југовићи?..!*“ Проповедник се опширно дотакао и српске неслоге оличене у неверству краља Вукашина и Вука Бранковића, зазивајући Бога да надахне кнеза Милоша како би српска слава васкрснула.⁷⁵⁸ Беседник је Милоша Обилића и остале јунаке народних песама о Косовском боју у предвечерје битке преместио из Крушевца у Призрен, супротно народној традицији, очигледно са жељом да паства Душанову престоницу схвати као српски Јерусалим, највећу духовну и народну светињу и један од главних циљева ослободилачке борбе која је само привремено прекинута. Силни цар, чији култ црква није славила, персонификован је са својом престоницом, па је њено ослобођење у пренесеном смислу требало да означи рестаурацију Српског царства.⁷⁵⁹

Руско-Турски рат 1828-1829. године и национална еуфорија коју су изазвали добијање аутономије и проширење граница учинили су идеју о обнови Српског царства остварљивијом и опипљивијом. Сам кнез говорио је 1829. године Французу грофу Адолфу Караману да он и његов народ теже ка оснивању Српског царства које би чинили Србија, Босна и део Албаније.⁷⁶⁰ Још један Француз, гроф Боа-ле-Конт, запазио је 1834. године у разговору са кнезом и његовом околином да извојевана аутономија и проширење Кнежевине нису

⁷⁵⁸ АС, ЗМП, бр. 1816, проповед непознатог црквеног достојанственика, 16/29. 1. 1827.

⁷⁵⁹ Писац проповеди је инспирацију за свој текст нашао у народној поезији, летописима и житијима, али и у Историји Јована Рајића, где се наводи податак да је Лазар изабрао Призрен као престоницу. Порекло податка мање је важно од начина на који је он искоришћен, али се чинило нужно напоменути да писац није самоиницијативно дошао до идеје да у Призрен смести последње дане српске независности. Ј. Рајић, *Исторја разныхъ славенскихъ народовъ, начаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, књ. 3, Беч 1894, 17.

⁷⁶⁰ *Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829. године*, приредио М. Милићевић, Споменик СКА 16 (1892), 26; *Књига о Начертанију*, 62; *Кнежевина Србија*, 383-384. Спомињање Албаније у контексту уједињења Срба у царство последица је изједначавања Арнаутлука и Албаније при преводу на стране језике.

задовољиле кнежеве жеље, већ да ће постигнутим успехом бити задовољан тек када обнови Српско царство сједињењем Србије и Босне и Херцеговине. Боа-ле-Конт посебно је подвукао да идеја о царству није потекла од владара већ да је као и сам кнез проистекла из народа.⁷⁶¹ Последња тврдња Боа-ле-Конт јако је значајна за историју развоја идеје националног ослобођења и уједињења, посебно због тога што је до закључка о истоветности жеље кнеза и народа гроф дошао сам, односно искључена је могућност да се кнез позивањем на народ правдао због политичких амбиција непримерених једном вазалном владару.

Аврам Петронијевић и Димитрије Давидовић, личности из најближе кнежеве околине, стремили су непосредно пре 1834. године ка савезу „свих српских племена“ као и кнез и остали Срби у Кнежевини. Сам Петронијевић писао је септембра 1833. године у одушевљењу због проширења земље кнезу Милошу да ће бити с „временом и царство српско устројено.“⁷⁶² Шта је подразумевао под будућим царством, или бар његовим језгром, може се наслутити из његовог разговора са Боа-ле-Контом у коме је изрекао да су „Бошњаци, Херцеговци, па чак и Словени у Арбанаској“ предлагали образовање савеза Србији.⁷⁶³ Познато је да је Петронијевић читао Историју Јована Рајића⁷⁶⁴ па је знање о царству и његовом простирању у прошлости, односно идеју о границама које је требало обновити, могао да црпи на основу овог дела. Јаков Јакшић, кнежев хазнадар, је у једној злобној алузији, којом је хтео да омаловажи дипломатске напоре Димитрија Давидовића и Јована Гавриловића у Цариграду, приликом присаједињења нахија између Мораве и Тимока, и нехотице изразио своје и национално стремљење кнежеве околине, рекавши да „ док Швабурија чини преговоре, ми можемо доћи до Призрена.“⁷⁶⁵

Управо је „Швабурија“, односно српска интелектуална елита из Хабзбуршке Монархије од средине двадесетих година 19. века врло прилежно радила на продубљавању српске националне свести и обликовању националних идеала славећи цара Душана и херојство косовских јунака. Јован Стерија Поповић

⁷⁶¹ Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији, приредио С. Новаковић, Споменик СКА XI, 40. (=Србија у години 1834); Књига о Начертанију, 63; Кнежевина Србија, 385.

⁷⁶² Р. Поповић, Аврам Петронијевић, Београд 2012, 70; Јагодинска нахија 3, бр. 619.

⁷⁶³ Србија у години 1834, 40.

⁷⁶⁴ Р. Поповић, Наведено дело, 67.

⁷⁶⁵ Милош Обреновић, књ. 3, 458; Кнежевина Србија, 33.

написао је и издао 1828. године позоришне комаде *Бој на Косову или Милан Топлица и Зоранда* и *Милиш Обилић*,⁷⁶⁶ постављајући тако најснажније српско предање и извор националне свести на позоришне даске. Ликовне представе националних хероја, углавном јунака косовског мита, делом *Образоизданије славни и знатниј Србаља* приближио је неписменим Србима пештански издавач Јосиф Миловук 1826. године. Миловук је две године касније издао и бакрорез Ленхарта са ликом цара Душана из Рајићеве историје.⁷⁶⁷ Култ цара Душана и идеја о царству нови полет је добила књигом *Свеславје или Пантеон* Јевте Поповића издате у Пешти 1831. године у Миловуковом издању. На самом почетку дела, написаног пријемчивим народним језиком, углавном на основу Мавра Орбина, налази се Душанов портрет, који је три године раније издао Миловук, и приказ олтара око кога су приказани грбови земаља којима је по Орбину и Јовану Рајићу владао Душан, односно територије Српског царства. Пренумеранти ове књиге, изузимајући капетана Вићентија Јовановића, нису били чиновници већ трговци, абацијски мајстори и абацијске, ковачке и трговачке калфе,⁷⁶⁸ што још једном потврђује мишљење Боа-ле-Конта о тежњи ка царству као општенародној жељи. Исте године, Василије Јовановић је у Будиму штампао љубавни роман *Светислав и Лепосава*, смештен у време „*Стефана Душана Силног првог императора србског*“.⁷⁶⁹

У последњим годинама четврте деценије 19. века теме из националне прошлости све чешће попуњавају ступце српске штампе, штампарске пресе и бакрорезачке плоче у Аустрији и Србији. Већ 1833. године, у Београду је штампана *Историја Славено-сербскога народа* Милована Видаковића, која је хронолошки досезала до цара Душана. Ова историја заправо је представљала извод и преформулацију историје Јована Рајића, али на народном језику који би био разумљив читаоцима у Србији; други том, који је описивао владавину силног цара и Косовски бој, изашао је две године касније. У другом тому, дате су границе Душановог царства: од Дунава на северу до Мореје на југу, од Влашке на истоку,

⁷⁶⁶ С. Новаковић, *Српска библијографија за новију књижевност 1741-1867*, Београд 1869, 148. (=Српска библијографија)

⁷⁶⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006, 78; М. Несторовић, *Наведено дело*, 14.

⁷⁶⁸ Ј. Поповић, *Свеславије или Пантеон*, Пешта 1831, странице без нумерације на почетку и крају; Н. Макуљевић, *Наведено дело*, 95.

⁷⁶⁹ *Српска библијографија*, 162.

па до Јадранског мора на западу, укључујући Србију, Босну, Албанију, Далмацију, Македонију, Епир, Тесалију и Бугарску, уз остале провинције које су набројане у Цафаровићевој Стематографији.⁷⁷⁰ Видаковићево дело штампано је о трошку државне типографије, а у Србији се продавало као уџбеник по врло повољној цени од једне и по цванцике. Ауторски хонорар, више награду за родољубље, исплатио је сам кнез Милош у укупном износу од 400 талира, сто талира по тому.⁷⁷¹ Кнежева галантност⁷⁷² свакако је последица доброг схватања потребе ширења знања о некадашњем Српско царству, односно утицају историје на формирање националне свести и државотворне идеје. Године 1837. у *Сербском народном листу*, који је излазио у Будиму, изашли су чланци *Кнез Лазар, цар српски* и *Косовска битка* Лукијана Мушицког и Стефана Стефановића и поетско дело Мушицког *Ода на Видовдан 1389*.⁷⁷³ Исте године бакрорезац Фрањо Колар је у Пешти изрезао приказ Косовског боја на основу слике коју је у манастиру Врднику крајем 18. века осликао Амброзије Јанковић, па је ово дело штампано као илустрација Стефановићевог чланка. Прва слика ове графике приказивала је царски град Призрен.⁷⁷⁴ Годину дана раније у издању Глигорија Возаревића штампан је у Београду еп земунског Србина Гаврила Ковачевића *Сражение страшно и грозно между Србљима и Турцима на пољу Косову под књазом Лазаром* из 1805. године.⁷⁷⁵ Заједничка карактеристика Коларевог бакрореза,⁷⁷⁶ чланка Мушицког о кнезу Лазару и Ковачевићевог епа је постављање Призрена као позорнице последњег чина српске националне трагедије, што делимично треба приписати утицају писања српских „историка“. Гавриловић, Мушицки, Стефановић и анонимни састављач проповеди из 1827. године, као писци који су своја дела наменили националном просвећивању народа, свакако су били свесни да народна епска традиција као Лазареву престоницу познаје Крушевац, а не

⁷⁷⁰ М. Видаковић, *Историја славено-сербског народа*, Београд 1835, 30.

⁷⁷¹ *Српска библијографија*, 170-171, 185-186; АС, КК, XXXIX, бр. 64, Димитрије Исаиловић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 3/16. 5. 1833; АС, КК, XXXIX, бр. 173, Јаков Јакшић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, 22. 12. 1837/4. 1. 1838.

⁷⁷² Четресто талира била је за оно време огромна сума. Поређења ради, кућа је у Србији 1831. Коштала 640 талира. D. Milić, *Trgovina Srbije (1815-1839)*, Beograd 1959, 334. (= *Trgovina Srbije*)

⁷⁷³ *Сербски народни лист* 1837, бр. 23, 178, бр. 25, 194-199, бр. 27, 209-214; *Летопис Матице српске* 1837, св. 2, 45-47.

⁷⁷⁴ Н. Макуљевић, *Наведено дело*, 78.

⁷⁷⁵ *Српска библијографија*, 195.

⁷⁷⁶ За опис бакрореза видети: М. Коларић, „*Бој на Косову*“ *Амброзија Јанковића*, Зборник радова Народног музеја 3 (1962), 233-236.

Призрен, али су се за последњи град одлучили у циљу ширења култа некадашњег царства и стварању концепта српског Јерусалима, чије је присаједињење Србији требало да означи обнову Златног доба. Историјске, односно псеудо историјске границе некадашњег Српског царства, како их је у Краљевству Словена описао Мавро Орбин, а непосредно или посредно од њега преузели Христофор Цефаровић, Јован Рајић, Јевта Поповић, Лукијан Мушички, Стефан Стефановић и Гаврило Ковачевић сматране су дакле у годинама формирања српске државе историјском чињеницом односно српским историјским правом.

Док су српски „историци“, песници, сликари, драматурзи, бакоресци и издавачи популаризовали идеју о обнови царства на основу историјског права, Доситеј Обрадовић, Димитрије Давидовић и Вук Караџић су у истом циљу дефинисали српску нацију на основу лингвистичког простирања. Доситеј је 1793. године у другом тому дела *Собрание разних наравоучителних вештеј*, под поднасловом *Мезимац*, изнео идеју да Срби без обзира на провинцијска имена Србијанац, Бошњак, Херцеговац, Далматинац или Црногорац или на исповедање католичке или православне вере, на целом језичком простору од Албаније до Баната, у Србији, Босни, Херцеговини, Банату, Бачкој, Срему, Славонији и Хрватској припадају истом народу, јер говоре истим језиком. Ово, за дефинисање нације и опсега српског етничког простора врло важно дело, светлост дана угледало је тек 1818. године у Будиму, у издању Павла Соларића. Глигорије Возаревић, прештампао га је 1836. године у Београду у исто време када и еп Гаврила Ковачевића. Пренумеранти Будимског издања из Србије били су, између осталих: Димитрије Ђорђевић и Јован Миоковић, надзиратељ и писар Народне Канцеларије, Николај Николић кнежев секретар и Јаков Јакшић секретар Београдске митрополије, људи из најближе околине кнеза Милоша, који су господара могли да упуте у Доситејево дефинисање простирања српске нације. Пренумеранти другог издања били су готово сви виши чиновници Кнежевине Србији, али и велики број сеоских свештеника и трговаца, што је допринело ширењу Доситејевих идеја међу грађанском елитом, а преко свештеника и међу обичним народом.⁷⁷⁷

⁷⁷⁷ Д. Обрадовић, *Мезимац, част втора, Собрание разних наравоучителних вештеј*, Будим 1818, 6-8; *Исто*, Београд, 1836. Списак пренумераната на крају оба издања није нумерисан.

Димитрије Давидовић је у бечком Забавнику и у посебном отиску 1821. године издао спис *Дејанија по историји србскога народа* приложивши уз њега карту под насловом *Земље у којима пребивају Србљи*. У краткој историји је укратко и сажето на основу Мавра Орбина, Павла Јулинца и Јована Рајића приказао историју Срба од антике до последњег доба понављајући исказе о цару Душану и Призрену као царској престоници пред пад Српског царства. У уводу свог дела набројао је пределе у којима живе Срби: Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Дубровник, Боку Которску, Далмацију, Илирију (између Драве и Купе), Славонију, Хрватску, Бачку, Банат, Срем и Подунавље од Будима до Бачке прећутно приказујући готово потпуно поклапање „историјских“ граница Српског царства и српског етничког простирања. Треба нагласити да је као и Вук Карацић и Димитријевић био слабо упознат са географијом јужних српских области, па је у списку српских земаља, по свој прилици због недоумице како да их назове, изоставио крајеве јужно од Србије. На географској карти коју је приложио својој историји, простор од јужне границе Србије, коју је сместио код Новог Пазара и Приштине, до Македоније, коју је учртао изнад Солуна, оставио је безименим.

Димитријевић је својом историјом допунио Доситејева резонувања о језику као детерминанти нације, јер је поред православних и католичких Срба у српски лингвистички, односно етнички корпус, увео и Србе унијате и муслимане. Пренумеранти *Забавника* били су кнез Милош и његова најужа околина, али и приличан број прота и пароха.⁷⁷⁸

Доситејево и Давидовићево резонување о језичком дефинисању нације Вук Карацић, иначе пренумерант *Забавника* из 1821 године,⁷⁷⁹ је у чланку *Географическо-статистическо описаније Србије* штампаном у бечкој *Даници* 1827. године, додатно проширио и допунио на основу сопственог путничког и записивачког искуства. Вук је процењивао да је Срба све три вере (за разлику од Давидовића, Вук није унео унијате у српски етнички корпус) у Угарској, Војној Граници, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Славонији, Боки Которској и Хрватској било око пет милиона, од чега три милиона православних док су остала два милиона чинили једна трећина католичких и две трећине

⁷⁷⁸ Д. Давидовић, *Дејанија в историји србскога народа, скупљено, Забавник* 1821, 11-12, 18-19, 94. 169-172. (=Забавник)

⁷⁷⁹ *Забавник* 1821, 171.

муслиманских Срба.⁷⁸⁰ Поред детерминисања нације, Вук је на неколико места истакао Призрен као место у Србији и престоницу српских царева и краљева и дао кратак приказ српске историје посвећујући значајну пажњу цару Душану,⁷⁸¹ чиме су слава цара и царске престонице додатно узнета. Пренумеранти овог броја Данице у Београду су углавном били занатлије и трговци⁷⁸² чиме је идеја о нацији као категорији значајнијој од вероисповести посејана у србијанску грађанску класу у настајању. У години реиздања *Мезимца*, Вук је на Цетињу издао збирку српских народних пословица у којој је у уводу поново, додуше узгред, изнео своју идеју о припадности Срба три вере истој нацији.⁷⁸³ Исте године написао је и расправу *Срби сви и свуда*, где је изнео допуњени опис територија које су насељавали Срби и примерима поткрепљивао српство католичких и муслиманских Срба. У првим редовима написао је да се *зна* да Срби живе у Кнежевини Србији, Хрватској, Славонији, Босни, Херцеговини, Зети, Црној Гори, Далмацији, Јадранском приморју од Трста до Бојане, Срему, Банату, Бачкој и у Подунављу, од Осјека до Сент Андреје, док је етничко простирање на југ, у „Арнаутској и Маћедонији“ оставио отвореним, јер о томе, осим сазнања да око Дебра има српских села, није знао готово ништа. Последња расправа, упркос плану да буде штампана у години када је настала, са пресе је сишла тек 1849. године.⁷⁸⁴

Етничке границе засноване на језичком појмању нације, које су српској политичкој и интелектуалној елити представили Доситеј, Димитрије Давидовић и Вук, добрим делом су се поклопиле са искривљеном историјском представом о простирању царства Стефана Душана, чиме је национална идеја обнове Царства добила двоструко, историјско и етничко утемељење. Идеолошки уобличена идеја, већ прихваћена од кнеза и политичке елите, путем књижевних, ликовних, драмских и „исторических“ дела, брзо се ширила међу народом и претварала у национални завет грађанске класе у настајању. Илија Гарашанин ће неколико

⁷⁸⁰ *Даница* (1827), 77-79.

⁷⁸¹ За Београд, Вук на пример каже да је „*гранични град Душанова царства*“. *Исто*, 27, 41, 46, 75-76.

⁷⁸² *Исто*, 114-115.

⁷⁸³ В. Карацић, *Народне српске пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи*, Цетиње 1836, XIX-XXVIII.

⁷⁸⁴ В. Карацић, *Срби сви и свуда, Ковчежић за историју језик и обичаје Срба сва три закона*, Беч 1849, 1-26.

година касније овако формирану националну идеју у Начертанију претворити у званични план спољне политике Кнежевине Србије.

*

Мишљење да је Кнежевина Србија само провизоријум и да је уједињење Срба и обнављање царевине само питање времена, са кнезом Милошем и становницима Кнежевине делили су и Срби под турском влашћу. Срби у Старој Србији видели су у кнезу заштитника, потенцијалног ослободиоца и будућег обновитеља Србије у старој слави и границама. Срби из Новопазарске и Нововарошке нахије изјављивали су у том смислу српским граничним властима да немају у кога другог да се уздају „но у Бога, и нашег великога господара“.⁷⁸⁵ Уверењу да ће управо родоначелник Обреновића бити Душанов наследник допринели су његово име и звања која је носио у Првом српском устанку и након 1815. године. Наиме, Срби у Турској, које нису обухватала културна струјања српских кругова из Аустрије, знања о националној прошлости и домишљања о њеној будућности црпили су из народних епских песама у којима је лабудову песму некадашњег српског јунаштва и умируће државне и народне славе извео војвода Милош. Име и првобитно звање српског кнеза било је за њих отеп. Војвода Милош Обилић је последњи држао барјак српске славе и јунаштва на Косову, а војвода Милош Обреновић је једини остао на разбојишту са народом 1813. године и тако стекао благослов да уздигне барјак српског царства који је последњи пре њега држао епски војвода Милош.

По предању које је записао Милош Милојевић, Арбанаси са Косова Поља веровали су да је Обреновић 1815. године покушао да се прерушен прикраде Муратовом турбету и украде руку Обилића и са њом преотме талисман који је Турцима омогућавао држање царства, па је рука тада однета у Брусу, а страже у околини појачане. За видиковац Ветерник у близини Приштине, Арбанаси су у Милојевићево време тврдили да је прерушени српски кнез одатле проматрао повољне позиције за напад на Приштину.⁷⁸⁶ Понашање Арбанаса и оваква предања могла су бити само последица страха насталог услед месијанизације

⁷⁸⁵ *Нахија Пожешка*, бр. 277.

⁷⁸⁶ *Путопис дела Старе Србије 1*, 135; *Исто*, књ 2, (1872), 59.

кнежеве личности код локалних Срба. Ами Буе у свом путопису дословно наводи да су Срби на Косову Пољу кнеза видели као обећаног избавитеља, месију.⁷⁸⁷ Народна песма забележена у околини Велеса зазивала је кнеза Милоша да ослободи народ који је трпео турска насиља:

„Доста, одиме, доста шетаме,
Доста шетаме пуста Шумадија,
Доста гинеме црни сиромаси,
Зави барјак ти Милош Војвода“...⁷⁸⁸

Народни песник који је саставио ову песму, само је на први поглед деградирао кнежеву титулу, као и Срби са Косова Поља, тако су очигледно и Велешанци у кнезу видели новог Обилића па су га свакако намерно називали војводом, а не кнезом.⁷⁸⁹

Игумани манастира у Старој Србији, који су кроз култ националних светитеља-владара код околног православног становништва ширили знање о некадашњем Српском царству, у Милошу или његовим наследницима видели су будуће обновитеља српске царевине и наследнике Немањића. Дечански игуман Теофил писао је јуна 1836. године кнезу између осталог и о молитвама дечанског братства св. Стефану Дечанском, Богу и Богородици за Милана и Михаила Обреновића „...*да и на превисочајши степен наследите престол при оца своего*

⁷⁸⁷ *Recueil d'itinéraires 1*, 198; В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828-1839*, Зборник Историјског музеја 6 (1969), 58.

⁷⁸⁸ С. Верковић, *Народне песме македонских Бугара*, Београд 1860, бр. 320; В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828-1839* (=Кнез Милош према Порти), Зборник Историјског музеја 6 (1969), 58; *Кнежевина Србија*, 391.

⁷⁸⁹ Цитирана песма описује патње народа под Турцима и ратовање Старосрбијанаца по Шумадији. Израз „зави барјак“ могао би стога да се тумачи и као позив кнезу Милошу да прекине ратовање које је већ превише исцрпilo народ. Међутим, једна слична песма, записана у Острову, у географској Македонији почетком 20. века, која садржи јако сличне стихове о страдању народа, снажи тезу да је песма зазивала развијање, а не завијање барјака, то јест да је израз зави пре значио дигни, а не спусти барјак. Поменута песма описује Карађорђеву болест 1813. године и његово наводно предавање ослободилачког аманета Милошу:

„ На ти барјак Милоше војвода,
На ти барјак, нека ти е срећно.
Девет годин ете шчо га носам
Наши те мајки црно облечене
Наши те сестри црно подбрадене.“

Просветне и политичке прилике, 16-17.

*сиреч, јакоже Неманићи, круном и диадимоју царскују...*⁷⁹⁰ Кирил Пејчиновић, игуман манастира Лешка код Тетова, у писму кнезу, у коме је молио триод за свој манастир „*љубаве ради духовнија и нашија србскија отечест*“ напоменуо је да се моли Богу да Милош и његова деца и унуци уздигну земљу: „...*от Књажевство во кралство јакоже и прежде било.*“⁷⁹¹

Кнез Милош је био свестан расположења Срба у Турској према себи и обновљеној Србији и врло се трудио да подгрева наде народа у ослобођење ширењем књига и новина преко границе. Кнежево исправно схватање значаја *Новина Србских* за подизање духа Срба који су остали под Турцима осведочена је у критици упућеној Јакову Јакшићу инспектору типографије због шкртарења у погледу добављања вести из Турске за Новине Србске и налогу да се Новине изашиљу преко српско-турске границе.⁷⁹² Објављивање вести из турских предела у новинама које су на насловној страни имале српски грб требало је заграничном српском становништву да покаже да српска држава постоји и да јој је стало до судбине сународника који су остали под турском влашћу. Да је кнез правилно оцењивао значај новина показује писмо Кирила Пејчиновића из 1833. године у коме лешачки игуман на самом почетку описује опште одушевљење народа у Пологу изазвано пристизањем календара (вероватно Давидовићег Забавника) у манастир. Игуман наводи да је народ видео да у „Календару“ пише да је у Кнежевини Србији наследни кнез Милош Теодоровић Обреновић и да се хришћани радују и славе Бога, јер се Србија после толико времена поново подигла.⁷⁹³

Захваљујући својој омиљености код Срба у Турској и снази свог утицаја на Порти кнез Милош је током година стекао преовлађујући ауторитет код српског становништва у Турској, нарочито у пограничним крајевима. Године 1832/1833, у контексту оклевања Порте да Србији уступи шест нахија, Аврам Петронијевић је предлагао кнезу да побуни хришћанско становништво у Босни, Херцеговини, Нишкој, Лесковачкој, Врањској, Скопљанској, Ђустендилској, Софијској,

⁷⁹⁰ *Архивска грађа за историју Народног музеја, књ. 1*, приредио М. Џебелић, Београд 1969. Бр. 262. (=Архивска грађа за историју Народног музеја); *Задужбине Косова*, 611.

⁷⁹¹ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, књ. 1, т. 1, (1820-1848)*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1979, бр. 71. (=Грађа за историју македонског народа).

⁷⁹² АС, КК, XXXIX, бр. 152. кнез Милош Обреновић-Јакову Јакшићу, Београд, 2/15. 1. 1837.

⁷⁹³ *Грађа за историју македонског народа*. бр. 71.

Пиротској и Видинској нахији. У пролеће 1833, године по речима самог кнеза и његаје, у Србију су дошли представници из Босне, Херцеговине, Црне Горе, Албаније, Македоније и Бугарске који су нудили да подигну устанак како би се сјединили са Србијом.⁷⁹⁴ Иако до подизања народа није дошло, опсег области чије је подбуњивање планирано и постојање спремности на буну и уједињење показује снагу и досег утицаја Кнежевине Србије.

Утицај српског кнеза на држање својих поданика морали су да прихвате као политичку чињеницу и представници турске власти у суседству Кнежевине Србије. Порта је стога за време устанка Срба у околини Ниша и Пирота 1835. и 1836. године била приморана да прихвати посредовање кнеза и његових изасланика како би умирили побуњену рају. Умирење је у оба случаја постигнуто формирањем српске самоуправе, а гарант њеног одржавања самим учешћем у преговорима постао је кнез Милош. Кнез је иначе успео да испослује у Цариграду смену нишког паше и пиротског ајана, који су представљени као узрочници побуна, чиме су новопостављени Портини чиновници схватили да морају да се старају о добром расположењу свог суседа уколико желе да задрже положај.⁷⁹⁵ Милошев утицај на загранични народ и одговорне кругове у Цариграду омогућили су Србима Нишке и Пиротске нахије добијање статуса какав су имали Срби у Београдском пашалуку након 1815. године. Нишлије и Пироћанци остали су и надаље под турском влашћу, али су ауторитетом кнежеве личности везани за Кнежевину, што су и паша и ајан морали да толеришу због мира у нахијама и страха од смене. Организација српске народне самоуправе Нишлија и Пироћанаца давала је добре изгледе да се пред очима турских власти две нахије на неформалан начин постепено укључе у политички систем Србије чак и да се у случају повољног развоја међународних односа у будућности без много напора једновремено присаједине Кнежевини Србији.

Унутрашњи сукоби у које је Србија утонула након 1835. године одузели су кнезу и Савету време и енергију за рад на поступном ослобађању Срба у суседству, па је извојевање нишке и пиротске самоуправе остало само недовољно

⁷⁹⁴ АС, ЗМП, бр. 2166, кнез Милош Обреновић и Аврам Петронијевић, Пожаревац-депутатима Димитрију Давидовићу, Лазару Арсенијевићу и Стојану Симићу, Цариград, 16/29. 4. 1833; *Милош Обреновић* 3, 440; *Кнез Милош према Порти*, 47.

⁷⁹⁵ *Кнез Милош и Источна Србија*, 180-185, 190-194; *Краљевина Србија*, 37-43, 189-216.

искоришћен потенцијал. Пошто се Милошева национална политика у Турској заснивала на личним везама са народним вођама и суседним турским управницима, снага српског утицаја мерила се политичком снагом кнеза, па је ограничење кнежеве власти у Србији након устава из 1838. године последично утицало и на пад његовог утицаја на Порти, тиме и код суседних турских управника. Унутрашњи немири трошили су националну енергију и разбијали национално јединство па се добро отпочета национална политика убрзо спустила у други план.

Санцаци као бабовине

У готово свим румелијским санцацима и нахијама утицајне главарске породице приграбиле су до почетка 19. века готово све приходе и прерогативе централне власти. Зависност турске одбране у Румелији од војски локалних моћника и непостојаност јаничарске војске, наводили су Порту да толерише па чак и законски санкционише сопствено извлашћивање. Услед немоћи Порте, већи део Румелије је до краја 18. века био испарцелисан на *de facto* независне пашалуке у којима су пашинско достојанство и власт остајали у једној породици по неколико генерација. Породица Циноли владала је Косовом, односно Вучитрнским санцаком и Новобрдским кадилуком, Беголи-Махмудбеговићи Пећким и Дукађинским, Ротули Призренским, Рецеппашићи Скопским и Тетовским, огранак Бушатлија Крушевачким санцаком, односно Лесковачким пашлуком, Коџа-Хусеинпашићи Врањским санцаком, а Ферхатагићи Новопазарским санцаком.

Пашаларске династије долазиле су на власт у различитим областима на различите начине. Дукађински и Пећки оцаковићи Махмудбеговићи стекли су готово искључиву власт у Пећком санцаку још крајем 17. века захваљујући утицају међу арбанашким племенима Дукађина. У пресудним тренуцима за судбину Царства, у Бечком рату, Махмудбеговићи су мобилисали прекопотребну приватну војску састављену од арбанашких брђана. Породица је као награду, а и да би могла да издржава војску, од султана добила право на закуп већег дела царских дажбина у санцаку. Остале државне приходе су добијали у доживотно издржавање као награду за верност, узимали у закуп или су их просто узурпирани. Фактичка власт пашама из ове породице није била довољна, па су кадије и друге претставнике централне власти ако нису били послушни, просто протеривали, а на њихово место постављали своје људе. Апсолутну политичку моћ Махмудбеговићи су злоупотребљавали и запоседањем султанских и рајинских добара које су претварали у читлуке насељавајући на њих Клименте и српску рају из других области. Захваљујући великом богатству, моћи и ослоњу на локалну арбанашку војску, породица је досегла статус малих султана у Дукађину и

околини Пећи.⁷⁹⁶ Почетком 19. века обласћу Пећи и Дукађина владао је Нуман-паша Махмудбеговић кога су наследили синови Али-Резак-паша и Арслан-паша.

*

У Призренском пашалуку су се породице Синанпашаића-Ротула и Салипашаића вековима међусобно бориле за моћ и утицај какве су имали Махмудбеговићи у Пећи. Током целог 18. века примат су имали Салипашаићи у чијој је породици султановим ферманима кроз сто година потврђивано пашинско достојанство. Коначно, 1792. године, три брата Ротула: Тахир, Рустем и Саид, пореклом Арбанаси из Љуме, до те године агалари у пратњи Салипашаића, убили су последњег призренског пашу из ове породице, Сали-пашу, и преотели власт над Призренским пашалуком. Махмуд-паша Бушатлија, чију су власт признавали претходни господари Призрена, покушао је војним походом на Призрен да врати своје присталице. Иако је поход војнички био успешан, није дао политичке резултате, јер је Тахир-ага Ротул са браћом успео да избегне у Софију код румелијског валије, који му је потврдио узурпирану власт. Од када су приграбили и озаконили власт 1794. па до 1836. године када су развлашћени, Ротули су успели да стекну непокретан земљишни иметак од 48 читлука и више планинских пашњака и забрана. Приликом преврата, а и касније, војно су се ослањали на своје земљаке и рођаке из Љуме, који су често долазили да коначе у Призрен на ужас призренских Срба.⁷⁹⁷ Махмуд-паши, који је Призреном и њему подручним санџаком владао од 1809. до 1836. године, владарске дужности нису сметале да се узгред бави и трговином у ортаклуку са призренским Србима.⁷⁹⁸

Последњи Салипашаић Зумбер-бег заувек је напустио Призрен и отишао у Ђаковицу где је себи и својим потомцима стекао власт и пресудан утицај над градом и нахијом. Зумбербеговићи су Ђаковицом и околином владали до тридесетих година 19. века.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Београдски пашалук, 177-179, 251, 347.

⁷⁹⁷ П. Костић, *Призренски мутесарифи и валије у 18. и 19. веку*, Гласник Скопског научног друштва 5 (1929), 158-159. (=Призренски мутесарифи); *Владике фанариоти*, 5-6, 10-11.

⁷⁹⁸ *Срби и српкиње у Призрену*, 334.

⁷⁹⁹ *Призренски мутесарифи*, 158-159; *Владике фанариоти*, 5, 10.

*

Џиноли или Џинићи, како су их њихови српски и арбанашки поданици називали, за разлику од претходне две породице нису били припадници арбанашке родовске аристократије.

Родоначелник ове породице, Џин Али-паша, пореклом Турчин или потомак исламизованог Србина,⁸⁰⁰ затекао се као Портин чиновник у Бечком рату на положају Херцеговачког санџакбега. Он је неславно отпочео војничку и управљачку каријеру поставши после пораза своје војске заробљеник побуњеног српског племена Никшића.⁸⁰¹ Након што је откупљен од Млечана, којима су га Никшићи изручили, добио је на управу Солунски санџак и достојанство нишког мухафиза. Мало пред Битку код Сенте 1697. године, на Порти је посумњано у околности његовог заробљавања, па је лишен свих достојанстава и избрисан из списка паша. Погибија великог броја представника турске више администрације спасила га је силаска са историјске позорнице. Недостатак искусних управљача и велике суме новца којима је располагао, омогућили су му да 1701. године узме у доживотни закуп, малићану, све рудничке приходе скопске и кратовске рудничке области; исте године на управу је добио и Вучитрнски санџак са центром у Приштини. Спајањем ове две функције Џин-Али паша добио је на уживање већину царских хасова у Скопском и Вучитрнском санџаку и санџакбегових хасова санџака којим је управљао, односно већину државних и провинцијских прихода. У наредним годинама узимао је и остале царске приходе у доживотни закуп чиме је себе и своју породицу изравнао у моћи и угледу са старим арбанашким беговским и пашинским династијама.⁸⁰² Већ 1713. године, родоначелник Џинолија почео је да шири своју власт и на Новобрдски кадилук израдивши на Порти хапшење вучитрнског алајбега и новобрдског ајана.⁸⁰³ До

⁸⁰⁰ По породичној традицији Џинолија забележеној почетком 20. века, њихов родоначелник дошао је као сточар из Љуме и био је припадник фиса Краснићи. Традиција у вези са доласком родоначелника судећи по савременим изворима није истинита. Способност Џин-Алија да своју моћ осигура новцем и сплеткарењем, никада насиљем, као и чињеница да се при свом уздизању није ослањао на Арбансе, одудара од историје уздизања осталих арбанашких паша па ће пре бити да је био неарбанашког порекла. *О Косову*, 275.

⁸⁰¹ Г. Станојевић, М. Васић, *Историја Црне Горе, од почетка 16. до краја 18. вијека, књ. 3-1*, Титоград 1975, 206-207; *Београдски пашалук*, 178.

⁸⁰² *Београдски пашалук*, 178-179.

⁸⁰³ *Исто*, 351.

друге половине 18. века породица Џиноли је овај кадилук припојила свом лену, јер је тада Бахти-бег Џиноли, блиски сродник Малић-паше, административни центар из Новог Брда пребацио на свој читлук у Гњилану.⁸⁰⁴

Џин-Али паша је умро око половине 18. века.⁸⁰⁵ Родослов наследника између њега и његовог унука Малић-паше је прилично нејасан, пошто се као његови наследници у два различита извора одвојено помињу синови Хусреф-бег и Ибрахим-паша.⁸⁰⁶ Изгледа да је породица после родоначелника ослабила, пошто се као приштински паша 1767. године помиње Исмаил-паша Ферхатагић.⁸⁰⁷

Малић-паша Џиноли повратио је моћ и утицај породице након Кочине крајине у којој се прославио као командант.⁸⁰⁸ Захваљујући богатству породице, звању паше и истицању у рату са српским устаницима, постао је до почетка 19. века неоспорни господар Косова, јер се он, а не султан, 1812. године питао о могућности опстанка француског конзулата у Приштини. У позним годинама свог живота Малић-паша је пао у немилост на Порти, па су се јула 1821. године у суседству проносиле вести да је султан одлучио да га премести у Јени Бат.⁸⁰⁹ Султан је на крају одлучио да се реши приштинског властодршца именујући га за софијског валију.⁸¹⁰ Извлашћивање Малић-паше у наследном пашалуку давањем већег достојанства, није дало резултата, јер Џиноли фактички никада није засео на пашинско место у Софији. Паша се последњи пут помиње као жив 1823. године, и то као приштински паша.⁸¹¹

⁸⁰⁴ Т. Станковић, *Наведено дело*, 9; *О Косову*, 8-9.

⁸⁰⁵ У историји Мехмеда Сурије као година смрти Џин Али-паше наводи се 1123. хиџретска година, односно 1745. година. У истој хроници, међутим, наводи се да је Малић-паша погинуо на Чегру, што свакако смањује вредност података које даје овај извор. Година би ипак могла бити блиска стварном датуму смрти, јер је Малић-паша власт наследио у другој половини 18. века. М. Митровић, *Порекло породице Џиноли, оснивача пашиног конака у Врању*, Врањски гласник 3, (1967), 278.

⁸⁰⁶ *О Косову*, 275; М. Митровић, *Наведено дело*, 278.

⁸⁰⁷ *Нови Пазар и околина*, уредник М. Малетић, Београд 1969, 190. (= *Нови Пазар*)

⁸⁰⁸ Гаја Пантелић казује да је Малић-паша заробио Кочу капетана баџивши на њега арнаутски огртач. Ово јуначко дело је по истом казивачу Малићу донело звање паше и власт на Косову. Арбанашко предање забележило је да је Малић-паша био побратим Коче капетана и да су се заједно борили у Боју на Каменици. Предање се очигледно временом замаглило код Арбанаса, али је траг о његовој вези са Кочом, иако измењен, остао у арбанашким баладама. *Казивања о првом устанку*, 116; А. Богосављевић, *Наведено дело*, 71.

⁸⁰⁹ *Пожешка нахија*, бр. 82.

⁸¹⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banjaluka 1988, 290. (= *Bosna i Hercegovina 1813-1826*)

⁸¹¹ Малић-паша последњи пут се помиње у српским документима крајем поменуте године у контексту Грчког устанка. *Нахија Пожешка*, бр. 156.

Јашар Паша Џиноли, најпознатији и најмоћнији представник породице, наследио је након новембра 1823. године власт у пашалуку у коме је сигурно још од 1812. био нека врста савладара свог стрица.⁸¹²

Овај паша наставио је да ради на увећавању породичног богатства. Порез и остале државне приходе узео је у закуп, а сам је прикупљао све дажбине задржавајући разлику за себе.⁸¹³ Скоро сви дућани у Приштини били су у његовом власништву и од њих је убирао закуп од кириција, занатлија и трговаца. Паша није имао верске предрасуде када је зарада била у питању, па је Србима из околине Липљана, браћи Црном Крсти и Пуси дао у подзакуп баждарину на вино и ракију у целој приштинској нахији.⁸¹⁴ До читлука, најзначајнијег извора прихода, паша је долазио на разне начине, према предању, углавном преваром и злочиним. По усменој традицији из Грачанице паша је убио инокосног грачаничког сељака Вучића, а затим заузео његову земљу, јер сељак није имао наследнике, а обудовелу земљу по закону је наслеђивала држава, односно паша. На исти начин је дошао, такође по предању, и до великог имања Јована Топала из села Косина. По традицији, паша је од Срба имања отимао и под видом легалне куповине. Србима је давао мањи део новца као капару и терао их да потпишу пренос власништва, након чега им никада није исплаћивао главницу.⁸¹⁵ Почетком 20. века знало се да су села Буковица, Враголија, Грабовац, Бариљево, Топличане, Брезница, Буковица, Бабин Мост, Лапље Село, Штимље и Софалија били читлуци приштинских Џинолија.⁸¹⁶ Већина ових села опстала су као потпуно српска и православна за време моћи Џинолија. Софалија је чак настала као ново српско село од пустог читлука Јашар-паше, док је Лапље Село обновљено насељавањем Срба, пашиних чифчија. Паша је очигледно водио рачуна о својим сељацима и штитио их од притиска локалних Арбанаса, јер су његови читлуци насељени Србима крај 19. века дочекали као ретка потпуно српска села на Косову.

⁸¹² *Француске службене белешке*, 145-152.

⁸¹³ По Тодору Станковићу паша је прибирање свих прихода своје области закупљивао за 15000 гроша. Године 1828. Јашар-паша је писао кнезу Милошу да му је уступљено прикупљање харача и осталих пореза у Вучитрнском, Приштинском, Новобрдском и Козничком кадилуку. Т. Станковић, *Наведено дело*, 9; *Турци са стране кнезу Милошу, фонд Књажевске канцеларије, документи на турском језику Архива Србије*, приредила М. Маринковић, Београд 2009, бр. 275. (=Турци са стране кнезу Милошу)

⁸¹⁴ В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову, народне приповетке* 2, Приштина 1980, 120-121.

⁸¹⁵ *Живот Срба на Косову*, 192-196.

⁸¹⁶ *Косово*, 43-46, 49, 142, 149, 154, 157, 187, 228, 306, 319.

Године 1838. Ами Буе је у Лапљем Селу присуствовао сукобу лапљеселског Србина и свог гаваза. Србин је на гаваза потегао секиру немогавши да истрпи увреде које му је овај упућивао. На ову дрскост, гаваз је одговорио претњом да ће јавити војсци да се село похајдучило.⁸¹⁷ Храброст Лапљеселца и уздржаност Турчина свакако су последица чињенице да је село било под заштитом моћних Цинолија.

Насупрот економској колонизацији Срба и заштите православних чифчија коју је Јашар-паша спроводио, чиме је без његове намере ојачаван српски етнос, каснији српски писци приписали су му систематски прогон Срба са Косова. Милош Милојевић је у свом путопису насталом седамдесетих година 19. века све невоље Срба на Косову везао за Јашар-пашу и последице његове владавине. Милојевић пише да је пашиним деловањем расељено 79 српских села и да је приштински господар систематски расељавао Србе и досељавао Арбанасе којих пре тога на Косову готово да није ни било. По Милојевићу, у Јашар-пашино доба српске главе су летеле „као печурке“, па је само приликом прогласа српске кнежевине посекао 3800 Срба.⁸¹⁸ У архивској грађи српског порекла није нађена ни једна жалба Срба на Јашар-пашу и ни једна вест о прогонима Срба под његовом влашћу. Срби избегли из његовог пашалука ретко се срећу у Србији тридесетих година 19. века. Могуће је да се масовно расељавање Срба које Милојевић приписује Јашар-паши одиграло у време Првог српског устанка када су забележене веће српске миграције, или 1821. године, услед турских притисака на Србе због Грчког устанка.⁸¹⁹

Јашар-паши је српско предање приписало и систематско уништавање великог броја цркава и манастира. По предању, Јашар-паша је скинуо оловне куполе са Грачанице којим је покрио Јашар-пашину џамију у Приштини, разградио припрату цркве у Липљану, а затим предузео и рушење саме липљанске цркве.⁸²⁰ Локално предање о рушењу цркава у Бресју, Скуланову, Крајишту, Сушици, Батусу и Рујцу доноси причу да је након разарања Јашар-паша од тог

⁸¹⁷ *Recueil d'itinéraires 1*, 203.

⁸¹⁸ *Путопис дела Старе Србије 1*, 136-137, 214.

⁸¹⁹ Малић-паша је 1822. године прогласом позивао избеглу рају да се врати у своје домове. АС, КК, ХХІХ, бр. 425, Ахмед-ага, Ћуприја-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 5. 1822.

⁸²⁰ *Живот Срба на Косову*, 16-17; М. Веселиновић, *Кроз Косово*, Годишњица Николе Чупића 14 (1894), 317, 333-336. (=Кроз Косово)

камена градио мост на Ситници код Враголије. Манастир Војсиловицу, по предању је срушио да би изградио воденицу на Грачанки.⁸²¹ Предања Срба са Косова, касније и путописци, наводе да је Јашар-паша разорио и цркву Самодрежу у истоименом селу, као и цркву Светог Николе и цара Уроша у Неродимљу.⁸²² Милош Милојевић наводи да је Јашар-паша разорио чак 48 активних цркава у Лаблану и 10 манастира у Приштинској нахији.⁸²³

Предање које је забележио Јанићије Поповић казује да је манастир Грачаницу Јашар-паша лишио купола по наредби свог стрица, у време док је био нека врста савладара,⁸²⁴ док је припрата липљанске цркве разграђена око 1804. године за потребе грађење моста на Ситници, дакле такође за време власти Малић-паше.⁸²⁵ Градња моста на Ситници у време Првог српског устанка предузета је по свој прилици из страха од офанзиве устаника на југ, јер је мост код Враголије омогућавао брже кретање арбанашке војске из Метохије у случају угрожавања Приштине. Скидање олова са Грачанице такође одаје хитне ратне потребе. Вероватно је олово искоришћено за муницију, а не за покривање џамије, јер у опису приштинских џамија ниједан путописац не наводи да су њихове куполе некада биле на Грачаници.⁸²⁶

Да је цркву светог Јована у Самодрежи разорио Јашар-паша тврди само Милош Милојевић.⁸²⁷ Бранислав Нушић забележио је да је цркву порушио локални Арбанас Зећир Маљок у првој четвртини 19. века и од њеног камена

⁸²¹Списакови разваљених цркава Атанасија Урошевића и Јанићија Поповића се међусобно разликују. Поповић наводи да су разорене цркве у Батусу, Рујцу, Скуланову и Словињи као и припрата липљанске цркве, док Атанасије Урошевић набраја Бресје, Скуланово, Сушицу и Крајиште. Јашар-пашин мост, по традицији саграђен од црквеног камена, у 20. веку више није постојао, па је немогуће проверити од ког је камена био сазидан. Бранислав Нушић последњи помиње постојање овог моста без и једне речи о пореклу камена од кога је начињен. Мост је изгледа разорен у Првом балканском рату. *Косово*, 34; *Живот Срба на Косову*, 197; Б. Нушић, *Косово, опис земље и народа, књ 1*, Нови Сад 1902, 43-44. (=Косово, опис земље и народа)

⁸²² Т. Станковић, *Наведено дело*, 60; *Косово, опис земље и народа 2*, 67-68.

⁸²³ *Путопис дела Старе Србије 1*, 146-147.

⁸²⁴ По запису свештеника Димитрија Ђорђевића из села Коњуха, Јашар-паша је куполе са Грачанице скинуо 1834. године да би покрио минарете џамије у Приштини која је понела његово име. Запис коњушког свештеника не слаже се са исказом грачаничких свештеника који су свакако упућенији у хронологију откривања цркве. Могуће је да је преписивач записа коњушког попа погрешно преписао деценију. *Живот Срба на Косову*, 16-17; *Српски народ на Косову и Метохији*, 264; АС, фонд Љубомира Ковачевића, бр. 1637.

⁸²⁵ *Кроз Косово*, 333.

⁸²⁶ Иначе је на Грачаници приликом откривања остављена једна оловна купола. *Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима, на српском и турском језику*, Гласник СУД 41 (1874), 184.

⁸²⁷ *Путопис дела Старе Србије 1*, 146.

начинио воденицу.⁸²⁸ По Тодору Станковићу крајем 19. и почетком 20. века сопственик воденице био је Арбанас Адем Фазлић из Самодреже, а арбанашке куће у селу биле су изграђене делом и од црквеног камена.⁸²⁹ У Молби Срба села Неродимља кнезу Михаилу Обреновићу изнет је историјат цркве. У њему нема помена о Јашар-паши, али се може закључити да је црква разорена за време Бечког рата.⁸³⁰ Јашар-паши је дакле приписано систематско разарање цркава иако у већини случајева сама предања казују да је разарање заправо извршено за време Малић-паше. Разарања за време Јашар-пашине владавине извршили су локални Арбанаси самоиницијативно, а не по наредби паше.

Насупрот предањима, чињенице показују да су за време владавине Јашар-паше изграђене цркве у Приштини и Вучитрну, прва 1830, друга 1835. године. Дозволе за њихово зидање издао је управо у предању озлоглашени Јашар-паша.⁸³¹ Паша је за време своје праве владавине дозволио зидање конака при Грачаници, покривање откривеног манастира ћерамидом и чак сопственим корацима манастиру одредио део земље као двориште.⁸³²

Јашар-паша међу Србима није запамћен само по злу, већ и као правичан и строг господар који је штитио људе у својој служби и све своје поданике. У његовој личној служби налазили су се и Срби; пашин целат био је Спаса или Степа Паралић из Доњег Неродимља,⁸³³ а харем-ћехаја пашине мајке био је Алекса Цупић из Вучитрна.⁸³⁴ Ови пашини људи, захваљујући утицају свог господара, понашали су се прилично распусно и у нескладу са својим рајинским положајем. Слуга Петра Цупића, трговца из Вучитрна, сина харем-ћаје пашине мајке, искамцијао је пашиног сејмена Арбанаса зато што му је препречио пут. Када је слуга ухапшен, Цупић га је са оружјем отео од пашиних сејмена, а затим је отишао код Јашар-паше који га је прекорео, али га за дрскост није казнио.⁸³⁵ Свом целату Спаси, паша је опростио што га је пијан ранио по увету, а праштао му је и насумично убијање људи у Приштини. Једном приликом пашини људи су

⁸²⁸ *Косово, опис земље и народа* 2, 85-86.

⁸²⁹ Т. Станковић, *Наведено дело*, 98-99.

⁸³⁰ АС, МИД-В, 1861, Ф. 4, Р 5, ред 5, Срби села Неродимља, Неродимље-кнезу Михаилу Обреновићу, Београд, 5/18. 5. 1861, но 1453.

⁸³¹ *Косово, опис земље и народа* 2, 12, 91; *Живот Срба на Косову*, 198; *Кроз Косово*, 305-306.

⁸³² *Живот Срба на Косову*, 197; *Кроз Косово*, 322-323.

⁸³³ *Косово*, 203,

⁸³⁴ *Речник* 2, 557

⁸³⁵ *Исто*.

увредили сестру Србина из Грачанице, на шта је њен брат убио пашиног забита. Забити су одмах убили осветника породичне части. Јашар-паша је, чувши за инцидент, исплатио повећу суму крвнине породици погинулог, а увређену девојку са новцем испратио у њено село.⁸³⁶ Последње предање показује да Јашар-паша није дозвољавао сејменима злоупотребу ауторитета и да је чак на штету сопствене касе инсистирао на поштовању закона.

У време власти Малић-паше на Косову, гњиланском крајем управљао је његов брат Мустафа-бег.⁸³⁷ Мустафу је наследио син Рашид-бег, прихватајући као и отац, ауторитет рођака у Приштини. Гњилански огранак Цинолија, пре свега Рашид-бег и његов наследник Бахтијар-бег су у српској традицији прошли много боље од приштинских рођака, захваљујући пре свега жени првог, а мајци другог гњиланског господара. Рашид-бег је током Првог српског устанка као трофеј из Србије довео девојку Марију, ћерку српског свештеника из околине Зајечара. Временом је робиња рађањем наследника поправила свој харемски статус и постала главна жена свог господара. Марија или Бејас Ханума, како су је Арбанаси звали, остварила је велики утицај на свог мужа и синове што се одразило и на положај Срба у Гњиланској нахији. Рашид-бег није приморавао своју жену да промени веру, па јој је чак дозволио да обнови цркву у селу Пасјану, читлуку Цинолија.⁸³⁸

Поред утицаја Беас Хануме на повољнији положај Срба у гњиланској околини утицала је и специфична етно-социјална структура становништва Гњиланске нахије и њој граничних планинских области. Арбанаси у Топлици, Пустој Реци, Голаку и Прешевско-кумановском Карадагу формирали су и пре почетка 19. века фисну организацију и барјактарски систем по узору на стари завичај у Арбанији.⁸³⁹ Користећи се трвењем око превласти између Цинолија и врањских, скопских и лесковачких паша,⁸⁴⁰ голачки, топлички, пусторечки и карадачки Арбанаси изградили су неку врсту анархичне аутономије

⁸³⁶ В. Бован, *Наведено дело*, 110-112.

⁸³⁷ *Горња Морава и Изморник*, 58.

⁸³⁸ Т. Станковић, *Наведено дело*, 41-42.

⁸³⁹ Приликом покушаја турских власти да из Ћуприје протерају голачке Арбанасе, Голачанима је из завичаја дошао у помоћ фис Маврић са сто наоружаних људи распоређених у четири барјака. Маврићи су били само претходница, јер се очекивао фис Краснићи и још један неименовани фис. Б. Перуничкић, *Горња Ресава (Деспотовац са околином 1804-1918)*, Београд 1989, 194. (=Горња Ресава)

⁸⁴⁰ *Горња Морава и Изморник*, 87.

карактеристичне за Скадарску Малезију, одбијајући покорвање свакој власти. Јашар-паша, Хусеин-паша врањски, Шашит-паша лесковачки и Авзи-паша скопски били су зато приморани да неколико пута воде походе на арбанашка планинска села како би их натерали да плате порез, учествују у ратним походима или да спрече пљачку својих читлука.

Први забележени поход на немирне Арбанасе у области Пусте Реке, Лаба и Голака повео је Шашит-паша лесковачки још 1790. године.⁸⁴¹ Врањски Хусеин-паша је 1823. године повео казнену експедицију у свом пашалуку и том приликом попалио шест арбанашких села и посекао 800 Арбанаса.⁸⁴² Почетком следеће, 1824. године побунили су се Арбанаси у Топлици око Куршумлије.⁸⁴³ Лапски Арбанаси бунили су се против Јашар-паше у више наврата од 1826. до 1839. године, некада сами, а некада у савезу са Голачанима или пашиним супарником Махмуд-бегом вучитрнским. Савезе су склапали зависно од тренутне ситуације и са побуњеним јаничарима 1826. године, а изгледа и са Мустафа-пашом Бушатлијом 1831. године. Лабљани су одбијали да плаћају порезе покорвајући се само онда када би силом били приморани на то. У два наврата, 1832. и 1839. године, успели су чак и да победе пашину војску.⁸⁴⁴ Голачани су представљали проблем и у завичају и ван њега. Крајем 1820. и почетком 1821. побунили су се заједно са Арбанасима из Пусте Реке против Шашит-паше који је на побуну одговорио казним походом на Голак и Пусту Реку.⁸⁴⁵ Голачани су овом приликом тешко поражени, а они који су се највише замерици паши разбегли су се на север. Ове избеглице су 1821/1823. покушавали да се унајме код ајана Шашит-пашине области у Крушевцу, Алексинцу и Бањи, одакле су брзо по наређењу паше протеривани, да би коначно прибежиште нашли у Ћуприји.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ *Лесковац у 18. веку*, 11.

⁸⁴² АС, КК, XXXI, бр. 264, Милисав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. 4./13. 5. 1823.

⁸⁴³ АС, КК, XVII, бр. 16, крушевачки ајан Ахмет-ага, Крушевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 26.1/8. 2. 1824.

⁸⁴⁴ *Српски народ на Косову и Метохији*, 264; *Јагодинска нахија 1*, бр. 259; *Пожешка нахија*, бр. 610, 393; АС, КК, XXXI, бр. 264, Милисав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 27. 3/10. 4. 1832; АС, КК, XIV, бр. 705, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Јеврему Обреновићу, Чачак, 10/23. 9. 1835; АС, МИД-И, 1840 Ф. 1, ред 90, министарнутрених дела Ђорђе Протић-МИД-И, 1840, 18. 1./2. 2. 1840, ПП. но. 5849.

⁸⁴⁵ *Горња Ресав*, 173; Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964, бр. 233, 236. (=Београдски суд)

⁸⁴⁶ Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830-1842*, Лесковац 1973, 25-26; *Београдски суд*, бр. 236.

Само једна група арбанашких голачких избеглица у Ћуприји бројала је 1821. године 200 душа.⁸⁴⁷ Голачки Арбанаси су на Шашит-пашу устали поново 1824. године, изгледа заједно са топличким, али је паша овај устанак угушио до фебруара наредне године.⁸⁴⁸ Године 1828. заједно са Лабљанима ратовали су против Јашар-паше, а следеће године су одбили да следе Шашит-пашу у рат против Русије.⁸⁴⁹ Две године касније опет су ратовали са Јашар-пашом у савезу са лапским сународницима.⁸⁵⁰ Карадачки Арбанаси умирени су 1831. године, када су оплењена њихова села, а таоци одведени у Цариград, након чега је скопска и кумановска околина одахнула. Извесни јереј Паун записао је да после умира Карадага „*беше мирно, премирно*“.⁸⁵¹

Породица Џиноли је поред ратних похода своје читлуке и власт у Гњиланској нахији бранила и колонизацијом Срба на читлуке и осетљива места према арбанашким планинским селима. У Горњој Морави и Новобрдској Кривој Реци Џиноли су као читлуке поседовала села Шилово, Доњу Будригу, Прилепницу, Пасјане, Грмово, Печену и Бостане.⁸⁵² Традиција забележена у селу Пасјану казује да су их господари са разних страна населили у ово село са намером да истисну локалне Арбанасе који су показивали непокорност.⁸⁵³ У осталим местима разлог пресељења није забележен, али је каснија етничка слика нахије, врло повољна по српско становништво, свакако последица заштитничке и колонизацијоне политике Џинолија. Њихови читлуци и војска заправо су спречили арбанашење равничарских области ове нахије.

⁸⁴⁷ Ова велика група избеглица заправо је чинила 15 породица. Што значи да су Арбанаси почетком 19. века у Голаку живели у оквиру задруга. *Горња Ресава*, 173; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 210.

⁸⁴⁸ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, приредили В. Крестић и Н. Петровић, Београд 1973, 43, 249. (=Протокол кнеза Милоша Обреновића.)

⁸⁴⁹ АС, КК, XXXI, бр. 450, Милисав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24. 2/10. 3. 1829; *Нахија Пожешка*, бр. 261.

⁸⁵⁰ *Нахија Пожешка*, бр. 393.

⁸⁵¹ *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 9195.

⁸⁵² Џиноли су готово сигурно поседовали много више читлука. Атанасије Урошевић забележио је ове на основу усмене традиције. *Горња Морава и Изморник*, 87, 90, 203-205, 222, 229; *Новобрдска Крива Река*, 75.

⁸⁵³ *Горња Морава и Изморник*, 222.

*

Арбанашка династија Крушевачких санџакбегова, свој успон је отпочела почетком 18. века. Родоначелник Дели Хасан-паша, вероватно сродник скадарских Бушатлија, постао је крушевачки санџакбег 1717. године. Већ следеће године је смењен, да би се 1719. године опет вратио на стари положај. У паузи пашевања преузео је дужност ајана, односно закупника пореза, што му је омогућавало да без обзира на титулу остане најмоћнији човек у санџаку, али и да стекне новац потребан за повратак на власт. За време ајановања проневерио је порез грађана Прокупља за 47000 гроша, што не само да му није сметало у успону већ му је изгледа и омогућило да се поврати на положај паше. Дели Хасан је повратак на пашински положај искористио да поред финансијског обезбеди и земљишни иметак, па је до 1742. године почитључио огроман број имања у свом санџаку. Највиђеније заиме и спахије Крушевачког санџака је просто побио и извадио тапије на њихова имања. Након овог злочина, већина преосталих спахија и заима прећутали су узурпацију својих имања у корист санџакбега. На крају је Дели Хасан ипак смењен са положаја, али је његова породица, иако није наследила пашалук, задржала већи део зулумом стеченог новчаног и земљишног богатства. Нови санџакбегови на крушевачкој столици посветили су се борби и потискивању утицаја Арслан Али-бега, Дели Хасановог сина, у чему су до друге половине 18. века и успели. Моћ породице повратио је Шехсувар-Али бег, син Арслан Али-бега, познатији као Шашит-паша. Шашит-паша је постао крушевачки санџакбег 1788. године са задатком да санџак одбрани од Аустријанаца. Пошто се истакао у овом рату као и у обрачуна са јаничарима 1794. године, Шашит-паша је као награду од Порте добио приходе Крушевачког санџака у доживотни закуп као и новоуведене државне порезе на стоку, вино и ракију.⁸⁵⁴ Добијањем свих пореза и поседа свих имања санџакбега, уз посед великог броја чифлука наслеђених од деде, Шашит-паша је стекао огромно богатство и моћ која му је омогућила да до своје смрти 1830. године буде неоспорни господар пространог Крушевачког санџака. Пашинску столицу паша је након рата 1788-1791. пребацио у Лесковац, па је, осим у званичним документима, по правилу називан лесковачким пашом.

⁸⁵⁴ Крушевачки санџакбегови, 82-91.

Шашит-пашина владавина Лесковачким пашалуком, односно Лесковачком, Прокупачком, Крушевачком, Параћинском и Ражањском нахијом, ако се изузме ратни период током Првог српског устанка 1806-1813, обележена је сношљивим и законитим поступањем према поданицима без обзира на веру.⁸⁵⁵ Ка правичној управи пашу је поред посвећености реформским напорима султана Селима III и Махмуда II опредељивала и економска корист, будући да је у закупу држао све државне дажбине пашалука. Заштита Срба од насртљивости Арбанаса, који су били корисни само као војска током ратова, била је економска нужност, пошто паша није желео да његови порески обвезници буду осиромашени пљачком. Будући сам поседник бројних наслеђених читлука и закупник великих државних добара, паша није насртао на сељачке поседе и није дозвољавао читлучење у својој области. За време његове владавине у Лесковачком пашалуку обновљен је тимарски систем, па су спахије, а не читлуксахибије, представљале главне муслиманске поседнике у области.⁸⁵⁶

После смрти Шашит-паше 1830. године управу над пашалуком наследио је његов син Исмаил-паша. Иако је Лесковачки пашалук умањен за Крушевачку, Ражањску и Параћинску нахију, које су припојене Кнежевини Србији 1833. године, моћ породице није опала. Млађи Шашит-пашин син, Мехмед-бег, захваљујући одбрани нишке тврђаве од Мустафа-паше Бушатлије, добио је као награду достојанство мухавиза Ниша, односно управу над нишким пашалуком. Породица Шашит-паше тиме је завладала великом облашћу са градовима Нишом и Лесковцем. Синови дугогодишњег лесковачког паше нису следили очеву политику према раји и Арбанасима. Нишки устанак 1835. године и Нишко-лесковачки устанак 1841. године избили су делом као последица пашиних и арбанашких зулума и читлучења.⁸⁵⁷ Раја која је памтила боља времена и праведну управу тешко се мирила са новонасталом анархијом и насртајима на породичну част и имовину.

*

Врањским пашалуком је од почетка 18. века до 1842. године владала наследна, турска или арбанашка династија, потомака Коца Хусејин-паше,

⁸⁵⁵ *Лесковац и Лесковачка нахија*, 24.

⁸⁵⁶ *Исто*, 76-77.

⁸⁵⁷ Р. Требјешанин, *Наведено дело*, 27-37.

утемељивача династије. Почетком 19. века пашалуком је управљао Ђор Мехмед-паша, праунук Коџа Хусеин-паше. Овај паша запамћен је у народном предању околине Враћа као добар управитељ,⁸⁵⁸ који је прихватио избеглице и досељенике из разних страна и делио им земљу. Његово старање о насељавању хришћана дало је добре резултате па су крајем 19. века основну масу српског становништва Врањске Пчиње чинили потомци досељеника које је он примамом у свој пашалук.⁸⁵⁹ Хусеин-паша, који је вршио дужност очевог савладара још од 1815. године, тек након очеве смрти и краткотрајне владавине брата Рашид-паше наследио је потпуну власт над пашалуком између 1822. и 1824. године.⁸⁶⁰

Као и његови преци, Хусеин-паша се врло старао о просперитету својих читлука и стицању нових приватних земљишних поседа и уопште нових прихода. Цела села Раковац, Лопардинце, Јешанце и Станчевац били су читлуци врањских паша⁸⁶¹ и пре његове владавине, а он се потрудио да број пашинских читлука повећа. Радну снагу на својим поседима, ливадама, пашњацима и великим површинама обрадиве земље паша је обезбеђивао наметањем вилајетског кулука у корист санџакбега, односно у личну корист. Паша се није много обазирао на веру када је његов интерес био у питању, па су кулуком поред хришћанске раје били обавезани и Арбанаси и Турци грађани.⁸⁶² У циљу стицања новца није се уклањао ни од трговине и сарадње са православним свештеницима, па је 100 коза предао на чување попу Неши, настојнику манастира Прохора Пчињског, да по споразуму паши узгаја козе, а да одређени број задржи као чобанску надокнаду.⁸⁶³

Хусеин-паша није водио политику попуштања према Арбанасима. Закидао им је раније привилегије, опорезивао их је као остало становништво, а сваку њихову побуну је сурово кажњавао.⁸⁶⁴ У отпору ширењу арбанашке племенске

⁸⁵⁸ *Прешевска област*, 397.

⁸⁵⁹ По предању Ђор-паша је хришћанске избеглице из села Белице код Струге прихватио и населио у село Преображење. Р. Николић, *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, антропогеографска испитивања*, Београд 1903, 97, 222; *Прешевска област*, 397. Српско предање у околини Прешева задржало је Ђор-пашу у лошој успомени. Разлика у успомени вероватно потиче у ставу Ђор-паше и његовог наследника према Арбанасима.

⁸⁶⁰ *Прешевска област*, 398.

⁸⁶¹ *Исто*, 102-104, 115-117.

⁸⁶² *Исто*, 116-118.

⁸⁶³ *Исто*, 91.

⁸⁶⁴ Арбанашко становништво подгорја Карадага и Карпине, око Кончуља и Трновца, баштинило је привилегију из ранијих векова да плаћа само порезе држави, односно државни десетак. Хусеин-паша је оспорио ово право и наплаћивао од Арбанаса порез као и од осталог становништва. *Прешевска област*, 98-99.

анархије наслањао се на приватну војску Арбанаса Тоски коју је уновачио у Јањинском пашалуку,⁸⁶⁵ али и на српско становништво коме је дозвољавао да носи оружје и само штити своја села.⁸⁶⁶ Пашиним читлуцима насељеним Србима као субаше су управљали Срби, који су у исто време били и сеоски кнезови.⁸⁶⁷ Сеоски пољаци, наоружани чувари сеоског атара, који су у свим суседним областима по правилу били Арбанаси или муслимани, у пашалуку Хусејин-паше били су Срби.⁸⁶⁸ Поменуто два села Хусеин-паше, Раковац и Лопардинце, била су истурени српски етнички клин у попуно арбанашком етничком простору слива Биначке Мораве и десне обале Моравице. Пашини читлуци, као и читлуци Цинолија у гњиланском крају, представљали су етнички зид који је спречавао ширење Арбанаса на леву обалу Моравице и у Пчињу.

Позитиван однос паша је имао и према српској цркви. Када су Срби 1837. године у Врању изразили жељу да изграде катедралну цркву паша је позвао на вечеру у свој конак шездесет српских народних представника и изразио жељу да црква у центру његовог пашалука буде већа и лепша од цркава у Скопљу, Прилепу и Велесу. За изградњу цркве даривао је огроман прилог од 100000 гроша и дао Србима право да бесплатно узму гвожђе из његовог мајдана.⁸⁶⁹

*

Широким простором од јужних обронака Шар-планине и Козјака на северу до Велеса, Прилепа и Битоља и Струмице на југу владала је почетком 19. века арбанашка пашинска породица тетовских господара. По породичном предању тетовских господара, предак Реџ Љоџ или Реџ Пала, Арбанас из Љуме, Мата или Скадра, засновао је као тетовски паша моћ породице почетком 18. века. Заправо, први паша из ове породице добио је управу над Пологом средином поменутог века. Један од његових потомака, Реџеп-паша, који је владао пашалуком од око 1770 до 1822. године, успео је да се реши свих супарника у Пологу и постане

⁸⁶⁵ Пашин одабир најамника из удаљенијих крајева последица је добро осмишљене политике завођења потпуне личне власти. Тоске су као људи са стране биле незаинтересоване за локалне прилике и нимало болећиве према Арбанасима. Паша није регрутовао локалне Арбанасе, јер онда не би могао да води походе на њихова непокорна села. *Прешевска област*, 404.

⁸⁶⁶ *Прешевска област*, 399, 404.

⁸⁶⁷ *Исто*, 102-104.

⁸⁶⁸ *Исто*, 135.

⁸⁶⁹ *Исто*, 402.

најмоћнији господар у овом делу Румелије. Рецеп-паша се истакао као ратник у руско-турском рату, Првом српском устанку и Грчком устанку, што му је прибавило симпатије и утицај на Порти. Ову околност је искористио да порази локалног господара Гостиварске нахије и сломи моћ ситнијих ага и делибаша у Пологу. Након што се решио својих супарника, паша је конфисковао у своју корист сву њихову имовину чиме је постао не само политички и војно најмоћнији него и најбогатији човек у пашалуку. Велики број читлука стекао је и женидбом са наследницом богате скопске беговске породице Кумбарџија. Током владавине султана Махмуда II тетовски Рецеп-паша наступао је као верни султанов војсковођа, искоришћавајући султаново поверење и сопствене војне успехе постигнуте у корист падишаха за јачање моћи сопствене породице. На султанов позив Рецеп-паша и његови синови поразили су 1816. године побуњеног кичевског ајана Ћор-бега, након чега је за новог ајана постављен пашин син Вели-бег, чиме је Кичевска нахија заправо припојена Тетовском пашалуку. Пашин син Авзи-паша као награду за успешно командовање у Грчком устанку добио је управу над великим Скопским пашалуком. Најмлађи Рецеп-пашин син Хасан-паша добио је, вероватно у исто време, управу над Штипом и подручном нахијом.⁸⁷⁰

Тетовским пашалуком је још за живота Рецеп-паше као савладар владао његов најстарији син Абдурахман-паша, који је након 1822. године наследио пашинску власт. Као и остале наследне паше, и тетовски пашалари закупили су или добили у доживотни закуп од султана све порезе у својој нахији, што је допуњавало велико породично богатство које се темељило на поседу читлука. За разлику од врањског Хусеин-паше, тетовски господари ослањали су се на локалне арбанашке трупе што је утицало на значајно насељавање Арбанаса у Полог. Буљубаше тетовских паша биле су аге Ислам Пупунца и Сулејман Дзрдза представници снажних арбанашких фисова. Арбанашко становништво паше су дакле контролисале задовољавањем и подмићивањем фисовских главара, а не строгим завођењем реда. Дипломатско укључивање арбанашких поглавица у

⁸⁷⁰ *Reise durch Rumelien* 2, 230-233; *Тетово и тетовско*, 208-209, 215-218; *Скопље и његова околина*, 222, 473-476; Г. Тосков, *Тетовските паши*, Сборник за народни умотворения наука и книжнина 11 (1894), 409-414; А. Селищев, *Полог и его болгарское население, Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии*, София 1929, 119-120.

власт није значило и толерисање племенске анархије и насиље над хришћанима. Тетовске паше су дозвољавале истицање хришћанских сеоских првака као противтежу арбанашким фисовима. Крајем 18. и почетком 19. века у селима Кунову, Новом Селу, Влајиници, Церову, Железно Речану, Горјану, Сетолу, Варвари и Туденцу су хришћански прваци оружаном руком бранили своја села од арбанашког притиска. Будући да се њихово деловање поклапа са периодом свемоћи тетовских паша вероватније је њихово храбро држање било последица воље паша као у Гњиланској нахији и Врањском пашалуку, него самостално иступање како тврди Јован Трифуноски.⁸⁷¹ Паше су се старале о благодети својих хришћанских поданика па су се чак укључиле и у обнову манастира св. Атанасија у селу Лешку. Игуман Лешка Кирил Пејчиновић из захвалности на помоћи у једном запису из 1841. године, благосиљао је тада већ покојног, Реџеп-пашу и његове синове.⁸⁷²

Авзи-паша, син тетовског Реџеп-паше добио је Скопски пашалук на управу почетком двадесетих година 19. века. Као и његов отац, Авзи-паша је оданост султану добро наплаћивао ширећи своју власт и стичући казу по казу. Под његовом посредном или непосредном влашћу 1839. године биле су Качаничка, Тетовска, Скопска, Кичевска, Тетовска, Дебарска, Кумановска, Кривипаланачка, Кочанска, Кратовска, Штипска, Радовишка, Струмичка, Мелничка, једно време и Ђустендилска каза. Иако сам Арбанас, арбанашку обест и пљачке сурово је кажњавао наводећи да је то једини начин држања овог народа у покорности. Паша је најпроблематичније дебарске Арбанасе чак на силу пресељавао у дубину пашлука на своје читлуке. Тако је 1829. створена арбанашка енклава у селу Длга у Овчем Пољу. Хришћанско становништво Авзи-пашу је упамтило као правичног и доброг господара, заштитника и браниоца хришћанске раје.⁸⁷³

⁸⁷¹ *Полог*, 40.

⁸⁷² *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9241.

⁸⁷³ *Скопље и његова оклина*, 473-478; *Reise durch Rumelien* 2, 230-233, 235-236; А. Селищев, *Наведено дело*, 123; Г. Тосков, *Наведено дело*, 413-414; *Кумановска област*, 143, 180; С. Новаковић, *Балканска питања, и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 107, 110-112.

*

Ферхат-ага, родоначелник династије новопазарских капетана и паша, почео је моћ своје породице да уздиже у Бечком рату, када је прославио име куће захваљујући ратничким способностима. Већ 1706. године у Новом Пазару се понашао као мали султан, па је, самоиницијативно и ван закона, опорезивао у корист сопствене касе све трговце који су пролазили кроз Нови Пазар, укључујући и царским ферманима привилеговане Дубровчане.⁸⁷⁴ У време аустријско-турског рата 1716-1718, овом непокорном муслиманском великашу султан је поверио одбрану према Аустријанцима и српским устаницима, потчинивши му све околне арбанашке војске.⁸⁷⁵ Слава стечена у рату није спречила Ферхат-агу да настави са старом праксом опорезивања свих трговаца без разлике, па су жалбе на њега слале на Порту и 1729. године. Ферхатов син, Мехмед-бег Ферхатагић, већ за очеве живота почео је да преузима иницијативу у опорезивању трговаца, па су на њега стизале жалбе у Цариград и 1735/1736. године.⁸⁷⁶ Поред гласа грамзивог глобације, Мехмед-бег се прочуо и као ратник у аустријско-турском рату 1737-1739, када се успешно одупрео Аустријанцима и српским хајдучима, након чега је продро у Ужичку нахију, похаравши је са својим Арнаутима. За ове заслуге добио је, изгледа, само почасни наслов, Призренског паше.⁸⁷⁷ Ферхатагић се након рата осилио и престао да шаље порезе и дарове у Цариград, па га је султан 1742. године лишио наслова призренског паше и ферманом му одузео дужност новопазарског капетана. Међутим, смена ферманом остала је само на ферману, јер је Мехмед-бег без икаквих сметњи наставио да влада све до своје смрти 1745. године.⁸⁷⁸ Нови капетан и паша у Новом Пазару постао је и без фермана брат непокорног Мехмед-паше, Исмаил-паша. Он је тек 1750. године од Порте добио ферман којим је легализована његова дотадашња фактичка власт.⁸⁷⁹ Када му је синовац Курд-Мехмед постао пунолетан, Исмаил-паша уступио му је власт, али је и даље седео у Новом Пазару, јер се 1767. потписао као приштински паша и новопазарски капетан. Стриц и синовац су 1758.

⁸⁷⁴ *Дубровник и Турска*, 43, 54.

⁸⁷⁵ *Београдски пашалук*, 296-297.

⁸⁷⁶ *Дубровник и Турска*, 45.

⁸⁷⁷ *Београдски пашалук*, 411; *Нови Пазар*, 190.

⁸⁷⁸ *Дубровник и Турска*, 45-46, 113; *Нови Пазар*, 190.

⁸⁷⁹ *Дубровник и Турска*, 113; *Нови Пазар*, 190.

и 1761. закупили харачке приходе своје капетаније и Фочанског кадилука, што је само повећавало њихову моћ и богатство. Курд-Мехмед-паша наставио је ратничку традицију породице, истакавши се у борби са Русима на Дунаву током рата 1768-1776. године, али је исто тако наставио и традицију злоупотреба, па су локални угледни муслимани безуспешно 1771. године тражили његову смену на Порти.⁸⁸⁰ Курд-паша Ферхатагић се као новопазарски управник помиње последњи пут 1807. године, док се две године касније као новопазарски мухафиз помиње извесни Сурука.⁸⁸¹ Након смрти Курд-паше, односи у породици и у пашалуку су се усложнили, јер се међу неколико претендента водила борба за власт, па су се паше смењивале често, а претенденти на пашинску власт су се опредељивали у таборе присталица султанових реформи и њихових противника, према томе која им је групација давала више изгледа да освоје или задрже власт. Године 1812. новопазарски паша био је Осман Талировић који је за кратко прекинуо деценије владавине Ферхатагића.⁸⁸² Адем-паша Ферхатагић успео је пре 1814. да истисне Талировића повративши породичну власт над Новим Пазаром као султанов одани чиновник. Као султанов човек, он је у два наврата сабирао велике војске са којима је помагао босанским валијама Али-паши и Сулејман-паши Скопљаку да заседну у Травнику или умире јаничаре и побуњене капетане. Бивши господар Новог Пазара Осман-паша није међутим одустао од преузимања власти, па је 1816. године сакупио војску и напао Адем-пашу. Ферхатагић је у војном сукобу победио свог супарника, али је непосредно након победе погинуо, након чега је пашинску столицу запосео извесни Вали-паша, који је смењен већ 1817. године.⁸⁸³ Пашински положај након ове године заузео је некадашњи паша и губитник борбе из 1816. године, Осман-паша Талировић, који је изгледа успео да елиминише опозицију, јер је као паша столовао дванаест година. Моћ породице Ферхатагић повратио је Ејуп-паша који је султанским указом постављен за новопазарског

⁸⁸⁰ *Нови Пазар*, 190; Н. Креšelјковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини, Изабрана дјела 1*, Сарајево 1991, 169.

⁸⁸¹ Судаћи по првом и последњем помену, Курд-паша је владао у Новом Пазару преко пола века. *Српски устаници и Новопазарски санџак*, 110, 115.

⁸⁸² Имена и редослед паша реконструисани су на основу следећих извора и литературе: *Француске службене белешке*, 145; Е. Мушовић, *Сјенички крај тридесетих година прошлог века*, Зборник Сјенице 2 (1986), 28. (=Сјенички крај тридесетих година)

⁸⁸³ *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, 53, 63-64, 84, 95.

муселима, односно пашу, 1829. године, јер је Осман-паша био болестан, а рат са Русијом изискивао је потребу за способним командантом.⁸⁸⁴

Ејуп-паша Ферхатагић примио је власт над пашалуком непосредно пред почетак сукоба централне власти са Мустафа-пашом Бушатлијом и босанским беговатом. За разлику од осталих капетана Босанског пашалука, новопазарски коленовић приклонио се у овом сукобу султану, јер је одлуком централних власти његова породица поново засела на пашинску столицу, док су се Ферхатагићеви супарници још раније тајно приклонили побуњеницима. Године 1831, за време успеха побуне босанских капетана, Ејуп-паша је као султанов присталица био приморан да напусти Нови Пазар и склони се прво код Јашар-паше у Приштину, па у Србију код кнеза Милоша, а затим и међу своју српску рају на Копаонику и у Старом Влаху. Нуередин-бег Капетановић, човек бившег новопазарског управника Осман-паше, привремено је заузео капетанско достојанство у Новом Пазару, али га је после неколико месеци уступио Мустај-бегу Муратбеговићу. Почетком маја 1832. године, Нови Пазар се покорио султанској војсци чиме је власт Порте, односно Ферхатагића повраћена.⁸⁸⁵

Ејуп-паша по свом повратку на власт није био болећив према слабој платежној моћи осиромашене српске раје, која је две године храном снабдевала царску и војску босанских побуњеника Хусеин-капетана Градашчевића. Већ у лето и зиму 1832. године пашине харачлије захтевале су од Срба из пазарских села четвуроструко виши харач него што се плаћао у Србији, док се опраштање давања пореза у маслу од стране Хусеин-капетана сматрало као нелегално и инсистирало се на ретроактивној наплати. Године 1833. новопазарски паша подигао је вилајетски порез на чак 30 гроша, очигледно настојећи да што пре надокнади губитак из последње две године. Двогодишњи порез на стоку паша је као надокнаду за дуг уступио сточним трговцима накупцима, који су га у већем

⁸⁸⁴ АС, КК, VII, бр. 568, Алекса Симић-кнезу Милошу Обреновићу, 13/26. 3. 1829; Б. Храбак, *Политичка збивања у Новопазарском санџаку према подацима Пожешке нахије 20-тих и 30-тих година 19. века*, Новопазарски зборник 21 (1997), 45-46. (=Политичка збивања); Е. Мушовић, *Однос кнеза Милоша Обреновића према буни Хусеин-капетана Градашчевића*, Новопазарски зборник 15 (1991), 90. (=Однос кнеза Милоша); Е. Мушовић, *Покрети муслимана у новопазарском крају против реформа султана Махмуда II*, Зборник Историјског музеја Србије 13-14 (1977), 83-84. (=Покрети муслимана); АСАНУ, ИЗ, бр. 1245, Милисав Петровић-Васи Поповићу, 18/31. 3. 1829; АСАНУ, ИЗ, бр. 1254, Милосав Петровић, Слатина-Васи Поповићу, Чачак, 18/31. 3. 1829.

⁸⁸⁵ *Ужичка нахија* 2, бр. 398; *Политичка збивања*, 50-51, 60-62; *Однос кнеза Милоша*, 92-96; *Сјенички крај тридесетих година*, 32, 35; *Покрети муслимана*, 85-93.

износу наплаћивали од раје. Године 1834. дуплирао је порез на попашу са 25 на 50 гроша по катуну. При крају друге године пашиног повратка на новопазарску столицу, раја се кнезу Милошу јадала да је локални нахијски порез који је потраживао Ејуп-паша већи и од вилајетског пореза босанског паше.⁸⁸⁶

Муслиманско становништво омрзло је Ејуп-пашу још за време побуне Хусеин-капетана, па ни у новим околностима није било добро расположено према њему. Предстојеће припајање дела Новопазарске нахије Кнежевини Србији још је више озлогрдило муслимане који су у паши видели издајника ислама и Турске.⁸⁸⁷ Почетком 1833. године напетост је у Новом Пазару и околини достигла врхунац, па су се ширили гласови да се муслимани спремају да се прво обрачунају са пашом, а онда и са Србијом.⁸⁸⁸ Анархија се зацарила, јер локални муслимански угледници, па и цела села и области нису ни почетком 1833. године признавали пашину власт.⁸⁸⁹ Паша се у новонасталој ситуацији показао као врло вешт дипломата и стицатељ. Кнеза Милоша је уверавао да ће умирити побеснеле муслимане, док је пред Пазарцима давао изјаве и чинио кораке који су изгледали као покушај спречавања разграничења и претње ратом Србији, па није спречио муслимане да разваљују гранични плот и да од његове јапије граде нови на српској територији. Када је граница исправљена, паша је профитирао, пошто је опет искоришћена његова јапија коју је у виду природног пореза прибраво од Срба у нахији.⁸⁹⁰

Мржња муслиманског становништва према Ејуп-паши наставила је да тиња сразмерно са његовим све већим тиранисањем поданика без обзира на вероисповест.⁸⁹¹ Паша се посебно замерио пештерским Арбанасима Климентима

⁸⁸⁶ *Пожешка нахија*, бр. 450, 456, 464, 475, 476, 477, 489; *Ужичка нахија 2*, бр. 436. О дацијама које су Срби из кнежина подложних Новом Пазару давали турским властима пре припајања Кнежевини Србији видети: АС, ЗМП, бр. 2129, кнез Милош Обреновић-Пантелији Прибаковићу, Николи Ивањцу и Петру Лазаревићу, 9/22. 12. 1832; АС, КК, XIV, бр. 390, капетан Филип Прибаковић, Бања-Јовану Обреновићу, Чачак, 18. 2/3. 3. 1834.

⁸⁸⁷ *Ужичка нахија 2*, бр. 433, 447.

⁸⁸⁸ *Нахија Пожешка*, бр. 465, 467, 468, 469, 470; *Сјенички крај*, 36.

⁸⁸⁹ *Ужичка нахија 2*, бр. 472, 484.

⁸⁹⁰ *Нахија Пожешка*, бр. 500, 501; АС, КК, XIV, бр. 286, Суд нахије Студеничке-Јовану Обреновићу, Чачак, 18/31. 5. 1834; АС, КК, XIV, бр. 237, Симо Јоковић, Јавор-Јовану Обреновићу, Чачак, 8/21. 4. 1834; АС, КК, XIV, бр. 278, Симо Јоковић, Јавор-Јовану Обреновићу, Чачак, 14/27. 5. 1834.

⁸⁹¹ Аврам Обућина писао је почетком 1836. године да се толики зулум није памтио „од паденија царства на Косову“. АС, КК, XV, бр. 1701, Аврам Обућина, Буковик-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 28. 1/10. 2. 1836.

који су почетком 1836. године планирали побуну против њега чак нудећи кнезу Милошу савез у предстојећој борби.⁸⁹² Срби су још више злостављани и пљачкани у области под пашином влашћу; при доласку на пијацу у Нови Пазар, пашини пандури су их срамотили и тукли. Докле је ишла пашина безочност показује пример Драгића Вучковића из села Знуше, коме је паша дао дозволу да се са имовином и породицом исели у Србију, да би на граници јавио својим пандурима да исељеника пре преласка границе потпуно опљачкају.⁸⁹³

Жалбе на Ферхатагића стизале су на Порту са потписима и православних и муслимана, а анархија је већ почела да поприма забрињавајуће размере. Султан је на немире априла 1836. године одговорио сменом Ејуп-паше и за новог пашу у Новом Пазару именовано Халила Адемпашића. Ферхатагић је по добијању ове вести погубио свог несудећег наследника, а затим присилио муслиманске прваке у области да од султана траже продужетак његове управе. Након злочина и присиле избила је општа побуна муслимана у целом пашалуку, коју је Ејуп-паша лако угушио похапсивши или побивши присталице покојног Адемпашића.⁸⁹⁴

Незадовољство житеља Новопазарског санџака је до лета 1837. године резултирало уједињавањем пашиних поданика и противника без обзира на веру и социјални положај. Срби, Арбанаси и муслимански угледници Сјеничке, Новопазарске и Нововарошке нахије видећи да жалбе и вести о зулumu и незадовољству свих поданика нису стигле до султана, послали су заједничку делегацију са потписима и печатима у Цариград како би сменили пашу. Паша је сазнао да је делегација на путу, па је послао татаре који су посланике пресрели, заробили и вратили у Нови Пазар. Ејуп-паша окупио је на Сјеничком пољу потписнике жалбе, њих око хиљаду, под изговором да саслуша жалбе, а затим их је опколио војском и већину бацио у тамницу.⁸⁹⁵

⁸⁹² АС, КК, XIV, бр. 1074, Петроније Перишић, Висница-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/16. 2. 1836.

⁸⁹³ АС, КК, XIV, бр. 951, Лазар Пашић, Камењани-Јовану Обреновићу, Чачак, 6/19. 2. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1182, Лазар Пашић, Баљевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/21. 7. 1836.

⁸⁹⁴ АС, КК, XIV, бр. 1032, Лазар Пашић, Вирово-Јовану Обреновићу, Чачак, 18. 4/1. 5. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1074, Петроније Перишић, Висница-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/16. 2. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1036, Лазар Пашић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 21.4/3. 5. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1081, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 18/31. 5. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1085, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 20. 5/3. 6. 1836.

⁸⁹⁵ И. Косанчић, *Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 50; *Ужичка нахија* 2, бр. 585; *Сеобе кроз Ужички округ* 2, 367; *Казивња Борисављевића*, 53.

После ове завере, Ејуп-паша је посебно ударио на српску рају, која се након хапшења првака у неким местима побунила. Граница према Србији је затворена, а проносиле су се вести ће сваки Србин који дође из Кнежевине бити убијен. Убиства најугледнијих српских трговаца у Пазару, Стефана Нешковића и Николе Вулићевића показала су да овакве вести нису биле само пусте гласине и да се претња смрћу није односила само на потенцијалне бунције из Кнежевине већ и на Србе из Новопазарске нахије. Срби из Нове Вароши били су посебно нападани и злостављани, јер су против паше наступали у савезу са својим забитом Дервиш-бегом. Срби у околини Пријепоља устали су услед овог зулума на оружје, а Срби Старовлашани око Нове Вароши у маси су бежали преко граница Кнежевине Србије на сектору према Вишеграду који нису контролисали Ејуп-пашини пандури.⁸⁹⁶

Ејуп-паша је себи надређеном босанском везиру Веди-паши побуну муслимана представљао као буну против реформи Махмуда II, а српско комешање као устанак у вези са кнезом Милошем, чиме је стекао политичку и војну подршку да се одржи на власти.⁸⁹⁷ Након што је елеминисао могућност већег устанка, паша је изнашао начин да се побуном материјално окористи. Српске прваке затворио је у тамницу и понудио им ослобођење уколико плате огромне глобе као казну за бунтовништво, поред тога конфискована су им и стада оваца. Тимотије Борисављевић, некадашњи устанички војвода, тадашњи нововарошки нахијски кнез, интерниран је у Травник где је пре смрти натеран да потпише облигацију на 33000 гроша за своје ослобођење. Седам осталих заробљених српских првака из Сјеничке и Нововарошке нахије морали су за своје ослобођење да плате 32000 гроша.⁸⁹⁸ Глобљење сеоских кметова, који су одведени

⁸⁹⁶ *Ужичка нахија* 2, бр. 582; АС, КК, XIV, бр. 1661, Ђока Аврамовић, Рашка-Јовану Обреновићу, Чачак, 27.5/9.6. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1764, директор мокрогорског карантина Матија Христић-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 7. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1821, Јован Мићић, Златибор-Јовану Обреновићу, Чачак, 31. 7/13. 8. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1921, Ђока Аврамовић, Рашка-Јовану Обреновићу, Чачак, 11/24. 10. 1837.

⁸⁹⁷ АС, КК, XIV, бр. 1764, директор мокрогорског карантина Матија Христић-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 7. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1821, Јован Мићић, Златибор-Јовану Обреновићу, Чачак, 31. 7/13. 8. 1837.

⁸⁹⁸ *Казивања Борисављевића*, 53-55, 229-230; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 66-67; АС, КК, XIV, бр. 2095, директор мокрогорског карантина Матија Христић-Јовану Обреновићу, Чачак, 18.11/1. 12. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2280, Никола Борисављевић, Ужице-Јовану Обреновићу, Чачак, 24.3/4. 5. 1838; АС, КК, XXIX, бр. 534, нововарошки забит Дервиш-бег-кнезу Милошу Обреновићу, 22. 10/5. 11. 1837; АС, КК, XV, бр. 2176, Никола Борисављевић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 27. 9./10. 10. 1838.

у Травник, паша је препустио босанском везиру који је сваког оглобио са 120 гроша, чиме је постао и материјално заинтересован да подржи Ферхатагића.⁸⁹⁹

Муслимански прваци који су јула 1837. године учествовали у завери против паше такође су жестоко оглобљени, посебно сродници и присталице нововарошког забита Дервиш-бега који је пребегао у Србију.⁹⁰⁰

Зулуми праћени глобама и опорезивањим наставили су се у јесен и зиму 1837/1838. године, што је изазвало општу бежанију православних Срба у Србију. Цела варошица Нова Варош тада је пребегла преко границе као и читава српска села из Нововарошке и Сјеничке нахије. Паша је избеглим Србима претио да ће уколико остану у Србији сва њихова имовина бити конфискована у његову корист. Имање Борисављевића у Новој Вароши је том приликом заиста и конфисковано.⁹⁰¹ Али-паша Сточевић, иначе присталица реформи, није, као ни босански везир, намеравао да спречи насиље, већ је искористио прилику да стекне нове пореске обвезнике. Он је, уместо да стане на пут зулumu Ејуп-паше, избеглицама из његовог пашалука нудио двогодишње ослобођење од дажбина уколико се доселе у његов пашалук.⁹⁰²

Ејуп-паша умро је средином априла 1838. године, чиме је окончана и владавина Ферхатагића новопазарским крајем. Разједињеност муслимана и непостојање превласти присталица једне породице, показало се и након његове смрти. Кандидати за пашиног наследника били су Мехмед-бег, син претходног паше Османа, затим члан породице Капетановића, сродник паше из времена босанске побуне и Сали-бег Ферхатагић. На крају, пашалук је наследио Јусуф-паша Капетановић, коме је први задатак по повратку на власт био ликвидирање и

⁸⁹⁹ АС, КК, XIV, бр. 1965, директор мокрогорског карантина Матија Христић-Јовану Обреновићу, Чачак, 1/14. 11. 1837.

⁹⁰⁰ АС, КК, XIV, бр. 1908, Јован Мићић, Мокра Гора-Јовану Обреновићу, Чачак, 24. 9/10. 10. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1989, Миљцо Трифуновић, Ужице-Јовану Обреновићу, Чачак, 10/23. 11. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1988, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 11. 1837.

⁹⁰¹ *Сеобе кроз Ужички округ 2*, 368-372; АС, КК, XIV, бр. 1985, Јован Мићић, Чајетина-Јовану Обреновићу, Чачак, 11/24. 11. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1988, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 11. 1837; АС, ДС, 1838, Јован Мићић, Ужице, Државном савету, Београд, но, 181, 3/16. 2. 1838, но 331, 7/20. 2. 1838; АС, ДС, 1838, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но. 479, 25.2/10. 3. 1838, но. 566, 26.2/11. 3. 1838; Јован Обреновић, Чачак-Државном савету, Београд, но. 245, но. 1132, 14/27. 4. 1838, АС, ЗМП, бр. 5167, Јован Обреновић-Јовану Мићићу, Чајетина, 16/29. 4. 1838; АС, ЗМП, бр. 5169, Јован Мићић, Чајетина-муселиму Мехмед-ефендији, Нови Пазар, 19. 4./2.5. 1838.

⁹⁰² АС, КК, XIV, бр. 2107, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 22.2/5. 3. 1838.

избацивање из службе Ејуп-пашиних порезника, пандура и сродника што је био и услов српских избеглица за повратак у завичај.⁹⁰³

*

Заједничко за све пашинске породице је да су се у својим областима понашали као независни владари, заснивајући своју моћ на слабости централне власти, породичном утицају, личном богатству, ослонцу на поданике без обзира на веру и приватној војсци чијом су мобилизацијом у време ратова уцењивали султана да потврђује наследност власти у њиховој породици. Право на наследну власт неке паше су идеолошки изграђивале, везујући своје порекло чак и за српске државне традиције.⁹⁰⁴ Тетовске и Приштинске паше везивали су своје порекло на традицију арбанашке племенске аристократије из Љуме која је била позанта као најјужнакција арбанашка племенска област.⁹⁰⁵

Хришћанске поданике паше су за себе и своју династију везивали на различите начине. Хусеин-паша врањски, гњилански Џиноли и синови Реџеп-паше тетовског стекли су љубав својих хришћанских поданика наступајући као ктитори и заштитници црква и манастира.⁹⁰⁶ Махмудбеговићи су чинили исто; у време Абдурахман-паше Махмудбеговића 1803/1804. обновљена је црква св. Димитрија у Пећи, а у време Арслан-паше и уз његову помоћ, манастирска црква манастира Пећке Патријаршије, манастир Дечани и неколико црква у околини Пећи 1835. године.⁹⁰⁷ Када је Арслан-паша био суочен са могућношћу губитка власти, српски народни представници и црквени поглавари писали су кнезу Милошу да се за пашу заузме на Порти, јер је он за разлику од свог брата Али-Резак-паше, старог паше и новог претендента, био заштитник Срба и њихових светиња.⁹⁰⁸ Паше су хришћанску заједницу везивали за себе и истицањем

⁹⁰³ АС, КК, XIV, бр. 2229, Милосав Сокић, Јекавица-Јовану Обреновићу, Чачак, 3/16. 4. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2250, Милосав Ђурђевац, Трнава-Јовану Обреновићу, Чачак, 12/25. 4. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2284, Избегли Срби, Кокин Брод-Мехмед ефендији муселиму Новог Пазара, Нови Пазар, 20. 4/3. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2318, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 20. 5/2. 6. 1838.

⁹⁰⁴ О томе ће више бити речи у једном од наредних поглавља.

⁹⁰⁵ *О Косову*, 275; *Скопље и његова околина*, 222.

⁹⁰⁶ *Прешевска област*, 402; *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 9241.

⁹⁰⁷ *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 8941; АС, КК, XXIX, бр. 334, Арслан-паша Махмудбеговић, Пећ-Кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, без датума.

⁹⁰⁸ АС, КК, XXXV, бр. 733, Игумани манастира Дечана и Пећке патријаршије Теофил и Саватије са братијом, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24.8/5. 9. 1835; АС, КК, XXXV, бр. 741,

православних првака и давањем самоуправе различитог степена или давањем права хришћанским главарима на прикупљање пореза од истоверника. Скопски Авзи-паша је у том смислу отишао најдаље, јер је скопском хришћанском угледнику Хаџи Трајку препустио управу над свим хришћанима свог пашалука са правом да прикупља пореза у корист господара.⁹⁰⁹ Хришћани су у свим пашаларским областима били наоружани, посебно тамо где су били угрожени од арбанашких банди. Народ је разоружаван само у случају претње устанком и након гушења моћи локалних паша. Срби су 1821. године разоружавани у околини Ниша и у Крушевачкој нахији,⁹¹⁰ у Пиротској нахији 1828. и Топлици и Лесковачком пашалуку 1837. године.⁹¹¹

У Лесковачком,⁹¹² Новопазарском,⁹¹³ Пећком пашалуку⁹¹⁴ у Херцеговини⁹¹⁵ и Ђаковичкој нахији⁹¹⁶ Срби су формирали и наоружане граничне или походне војне одреде, а било их је и у пашиној личној оружаног служби.⁹¹⁷ У Охридском пашалуку Кузман Капудан са звањем крсердара водио је наоружани

Саватије игуман манастира Пећке патријаршије са игуманима и братством манастира Дечана и Гориоча и свим хришћанским народом Пећке нахије, Пећ-Кнезу Милошу Обреновићу, Смедерево, 23.8/3. 9. 1835.

⁹⁰⁹ Ј. Хаџивасиљевић, *Скопски Хаџи Трајко*, Скопље 1933, 6-14.

⁹¹⁰ По свој прилици оружје је одузето свим хришћанима у Румелији услед турског страха од ширења Грчког устанка. У изворима је поред разоружавања у Крушевачкој и Нишкој нахији потврђено и разоружавање у Охридској нахији што даје разлог за претпоставку да су разоружаване и остале области иако о томе није остало трага у сачуваним изворима. *Домашни извори*, 25.

⁹¹¹ *Крагујевачка нахија*, бр. 193; *Нахија Пожешка*, бр. 111, 144; *Јагодинска нахија 2*, бр. 385; *Алексинац и околина*, бр. 139, АС, КК, XIV, бр. 1787, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 22.7/4. 8. 1837; АС, ЗМП, бр. 2975, Петар Георгијевић, Свилајнац-Милосаву Здравковићу, Ћуприја, 16/29. 5. 1821.

⁹¹² Због сукоба на српско-турској граници према Жупи дошло је 1837. године из Лесковца 55 наоружаних Срба и 55 Турака да спрече активности српских граничара. АС, КК, XIV, бр. 1500, Обрад Човић, Мрамор-Јовану Обреновићу, Чачак, 27. 2./13. 3. 1837; *Алексинац и околина*, бр. 139.

⁹¹³ У Студеничкој нахији Осман-паша новопазарски именован је кнеза Милету Балтића за буљубашу над 60 пандура. Ова јединица имала је задатак да чува границу. *Нахија Пожешка*, бр. 257.

⁹¹⁴ Извесни Србин Никола из Пећи служио је под платом у војсци пећког паше 1829. године. АС, ЗМП, бр. 4149, Анта Степановић, Ћуприја-Милосаву Здравковићу, Ћуприја, 26.2/11. 3. 1829.

⁹¹⁵ Али-паша Сточевић и Смаил-ага Ченгић су приликом похода на побуњене муслимане у Колашину водили наоружане јединице православних и муслимана. АС, КК, XIV, бр. 2014, Јован Мићић, Чајетина-Јовану Обреновићу, Чачак, 27. 11/9. 12. 1837.

⁹¹⁶ Абдурахман Хаџи Реџић царски постављеник у Ђаковици увео је 1837. године нови порез на стоку што је изазвало побуну Арбанаса: Султанов веџил је на побуну одговорио мобилизацијом локалних Срба и Турака. АС, КК, XIV, бр. 1977, директор мокрогорског карантина Матија Христић, Мокра Гора-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 11. 1837.

⁹¹⁷ Поменути Милета Балтић из села Брезове постао је почетком 1828. године буљубаша граничне страже. Срби из ове нахије касније су и дубље у пашалуку били у оружаног служби. Године 1834. у Србију је добегао извесни Симо, пандур из Сјеничке нахије. *Нахија Пожешка*, бр. 257; АС, КК, XIV, Симо Јоковић, Братљево-Јовану Обреновићу, Чачак, 8/21. 7. 1834.

одред састављен искључиво од хришћана који је вршио полицијску и стражарску службу у православним селима на граници према дебарским Арбанасима.⁹¹⁸ Некадашњи устанички старешина и харамбаша Никола Мандрда вршио је исту дужност у служби Шашит-паше лесковачког.⁹¹⁹

Паше су деловима својих пашалука располагали слободно, као да су њихова пуна својина. На пример, Али Резак-паша Махмудбеговић и призренски паша Ротул трапили су пре 1828. године нахије свог пашалука; Призренац је Пећанцу за Пештер дао Љуму и Гору, а сам Пештер је касније предао или продао скадарском паши Бушатлији.⁹²⁰ У ситуацијама када се интерес пашалука није поклапао са политичким курсом Царевине, пашалари су себи дозвољавали чак и самосталну спољну политику. У кључној, другој години Првог српског устанка, након које се буна претворила у ослободилачки рат, самостално вођење „спољне политике“ граничних паша омогућило је устанцима да све своје снаге сконцентришу само на једном месту и тако одрже победу. Ферхатагићи су те 1805. године проценили да је зарад останка Срба из њиховог пашалука у миру пробитачније да муслимане у Карановцу препусте устаницима и да не одреагују на позив у борбу Порте и нишког Хуршид-паше, обећавши устаницима пасивност у предстојећем сукобу. Шашит-паша је поступио на исти начин одбивши да се укључи у поход Хуршид-паше са југа. Некакав споразум о ненападању са устаницима је вероватно постојао пошто су се српски устаници након победе на Иванковцу задржали испред Параћина који је био под влашћу Шашит-паше.⁹²¹ Приликом Другог српског устанка пашинска самовласт и гледање пре свега личних и локалних интереса поново су омогућили повољан развој српске ослободилачке борбе. Адем-паша новопазарски након битке на Чачку добио је од свог старог пријатеља Милоша Обреновића повећу суму новца као надокнаду за пасивно држање. Паша је у одговору на „ударје“ у стиховима подржао настојања српског кнеза.⁹²²

⁹¹⁸ Ц. Беличански, *Наведено дело*, 104-105.

⁹¹⁹ П. Срећковић, *Сердар Никола-Мандрда, победилац Турака код дебелог Дрвета 1815. године, прилог за новију српску историју*, ГСУД 55 (1884), 340. (=Сердар Никола-Мандрда)

⁹²⁰ *Нахија Пожешка*, бр. 238.

⁹²¹ *Ослободилачки рат српских устаника*, 206-209; *Стреља*, 6.

⁹²² *Историја Србије*, 302-304; *Милош Обреновић, књаз Србије*, 112-114; *Милош Обреновић, књ. 1*, 176.

У међусобним сукобима око власти различитих фракција у суседним пашалучима наследне паше су се укључивале на страни својих пријатеља или сродника зависно од сопственог политичког или материјалног интереса. Приликом сукоба Османа Токатлића и Адем-паше Ферхатагића 1816. године, Малић-паша приштински ставио се на страну легитимног паше пославши му 6000 арбанашких војника на располагање. Приликом међусобних сукоба босанских капетана 1819/1820. године Нуман-паша пећки понудио се да свом пријатељу пошаље 4000 Арбанаса, на шта је Малић-паша, присталица супарничке фракције, запретио Махмудбеговићу ратом ако пошаље обећану помоћ.⁹²³

Традицију отпочету Бечким ратом, да Порти у замену за потврду власти и проширење привилегија обезбеђују главнину трупа на европским ратиштима, пашинске династије наставиле су и у 19. веку. Као и у ранијим вековима, основицу њихове снаге чинила је непресушна регрутна база арбанашких плаћеника и племенских војски.

Са праксом најмљења код разних турских команданата, Арбанаси су наставили и након Првог српског устанка. За време владавине Сулејман-паше Скопљака Београдским пашалуком 1813-1815, Арбанаси су чинили посаду Ваљева, а у служби самог Скопљака било је 1000 арбанашких пешака. У Другом српском устанку приликом борби код Крагујевца и Баточине српски устаници сукобили су се са арбанашким одредима београдског везира, а у борбама око Карановца са арбанашким појачањем које је послао новопазарски паша под командом Махмуд-аге Љаје и Јусуф-аге Баље. Пожаревачкој турској посади дошао је пре битке код овог града у помоћ јак арбанашки одред из Видина; у боју на Љубићу знатан део турске војске чинили су Арбанаси Хусеин-паше врањског који се у време устанка затекао у Београдском пашалуку.⁹²⁴ Српска епска традиција управо зато је пресудне бојеве на југозападу упамтила као борбу са Арбанасима. У песми *Устанак кнеза Милоша на Турке* гуслар наводи да је на Мораву пала: “Љута гуја, паша Ћаја-паша/ и са пашом петнаест хиљада/убојника љутих Арнаута.”⁹²⁵

⁹²³ *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, 84, 203.

⁹²⁴ *Историја Србије*, 138-141, 147-149, 157-158, 280; *Милош Обреновић, књаз Србиш*, 92-93; *Милош Обреновић, књ. 1*, 172-173.

⁹²⁵ В. С. Карацић, *Српске народне пјесме*, књ. 4, у којој су песме јуначке новијих времена о војевању за слободу, бр. 45.

Ван ратних сукоба Арбанаси су налазили зараду и као телохранитељи и војска босанских паша, који нису имали подршку међу локалним муслиманима, па су били приморани да се служе трупама сакупљеним ван Босне, али и код босанских капетана који су се против паша бунили или са њима сарађивали. Али-паша Деренделија, иначе бивши крцалијски командант, дошао је у Босну 1813. године као султанов намештеник са личном пратњом од 300 и војском од 1200 Арбанаса. Своје везировање у Босни Деренделијин наследник, Сулејман-паша Скопљак, спроводио је такође преко арбанашких трупа. Са овом праксом наставили су и босански везири након гушења покрета Хусеин-капетана будући да су већину царских трупа који су повратиле ауторитет Порте у Босни такође чинили најмљени Арбанаси. Веџи паша, босански валија, задржао је арбанашке трупе и у пратњи и војсци и након пораза капетанске војске служећи се њиховим услугама при завођењу реформи.⁹²⁶

Устанак Грка на Пелопонезу 1821. године, који се убрзо претворио у грчки рат за ослобођење, довео је до јаче мобилизације пашинских арбанашких војски. Ратовање на југу доносило је мале изгледе на богат плен, а добре на велике губитке и огромне финансијске трошкове. Позиву великог везра да крену на Грке лета 1821. године из тих разлога првобитно се нису одазвали Малић-паша приштински и Махмуд-паша призренски, али су на крају ипак отишли када је Портин послушник Нуман-паша Махмудбеговић извршио војну демонстрацију на границама њихових области.⁹²⁷ Војске све тројице паша лоше су прошле у Мореји, па су се пашалари у јесен вратили у своје области на зимовник са војском десеткованом болешћу и ратовањем.⁹²⁸ Следеће, 1822. године, српске уходе сазнале су у Нишу да су Грци страшно поразили војску тројице неименованих паша и да су војске толико разбијене да се мало ко из ордије вратио. У овим борбама учествовали су Арбанаси из Топлице под командом Сеиди Менџе, па се погибија вероватно односила на приштинског, пећког и призренског пашу.⁹²⁹ Следеће године у борбама око Мисолонгија грчки устаници поразили су и

⁹²⁶ *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, 35-36, 41, 63-64, 106, 107; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Теџањ 2006, 240-241, 321, 367, 388-389. (= *Bosna i Hercegovina 1827-1849*.)

⁹²⁷ АС, КК, ХХИХ, бр. 216, Зукан-ага, Карановац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 25.7/7. 8. 1821.

⁹²⁸ *Нахија Пожешка* бр. 90.

⁹²⁹ *Јагодинска нахија 1*, бр. 90, 92, 94, 97; *Српски народ на Косову и Метохији*, 258.

десетковали војску скадарског везира Мустафа-паше Бушатлије, његовог вазала охридског Целаледин-бега и врањског Хусејин-паше. По трговачким вестима арбанашке паше су том приликом изгубиле до 20000 војске у бојевима, а доста њихових војника умирало је и од куге. Малић-паша тада је одуговлачио са одласком на ратиште дугим припремама и спорим кретањем, а Шашит-паша се изговарао болешћу, па су за неко време обојица успели да спасу своју војску. Крајем 1823. године путеви по Румелији били су закрчени арбанашким дезертерима са југа и војскама које су се враћале поражене, изгладнеле и болесне од куге, која је тада харала на Пелопонезу.⁹³⁰ Расап арбанашких војски у сукобима са Грцима се наставио, Исмаил-паша, син Шашит-паше лесковачког, поражен је 1824. од Грка, а четири године касније Грци су му уништили војску од 12000 плаћеника.⁹³¹ Приштински, пећки, ђаковички и скопски паша по налогу султана гушили су и јаничарску побуну у Сарајеву 1826. године, при чему се нарочито истакао Јашар-паша.⁹³²

Руско-турски рат 1828-1829. године поново је довео до мобилизације арбанашких војски. У лето 1828. године Ниш је био табориште арбанашких војски које су се кретале ка Видину. По српским обавештајцима, врањски, приштински и призренски паша заједно су чинили војску од 12000 арбанашких ратника. Њих је у Видину чекао Исмаил-паша лесковачки и командант Авзи-паша скопски са својим арбанашким војскама. Пашинске војске у борби са Русима прошле су горе него у сукобу са Грцима ранијих година, јер су средином октобра 1828. године тако тешко поражене да је од 15000 људи, колико су паше повеле из својих пашалука, само 4000 успело да избегне смрт или заробљавање. Лесковачки паша побегао је тада из боја само са личном пратњом.⁹³³

⁹³⁰ АС, КК, II, бр. 812, Георгије Поповић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 8/21. 8. 1823; АС, КК, XXXI, бр. 293, кнез Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 8./2. 9. 1823; АС, КК, XXXI, бр. 296, кнез Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 5/18. 9. 1823; *Нахија Пожешка*, бр. 156, 162, 163, 164; *Крагујевачка нахија* бр. 344; *Јагодинска нахија 2*, бр. 181.

⁹³¹ *Јагодинска нахија 2*, бр. 245; *Нахија Пожешка*, бр. 266.

⁹³² *Нахија Пожешка*, бр. 234, 235.

⁹³³ АС, КК, VII, бр. 490 (2-3), Алекса Симић, Крушевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 8/21. 6. 1828; АС, КК, XXXI, бр. 420, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 7./2. 8. 1828; АС, КК, XXXI, бр. 422, Милосав Здравковић, Влашка-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 26. 7./8. 8. 9. 1828; АС, КК, XXXI, бр. 434, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24. 9/7. 10. 1828; АС, КК, XXXI, бр. 435, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 22. 10./4. 11. 1828; АС,

Први и Други српски устанак, Грчка револуција, а посебно Руско-турски рат, показали су све слабости плаћеничких компанија румелијских паша. У сукобима са Србима и Грцима Арбанаси су примењивали исти начин герилског и полу-герилског рата као и њихови противници. Предност Срба и Грка лежала је у познавању терена и ратном мотиву. Српски и грчки устаници енергичније су бранили своје положаје, јер су се иза њих налазили збегови или села, док је арбанашке плаћенике мотивисала плата и могућ плен. Борбе српских и грчких устаника против арбанашких војски обично су се завршавале победом првих и скоро по правилу потпуним поразом других. Арбанашки начин ратовања показао се потпуно неадекватним приликом сукоба са модерном, уређеном и извежбаном руском војском 1828-1829; мобилисани Арбанаси ни изблиза нису могли да се мере са руским регулашима без обзира на своју бројност.

Велике изгибије смањивале су регрутну базу, а стални, десетогодишњи ратни трошкови исцрпили су благајне до тада врло богатих пашалара. Нестанак новца значио је аутоматски и нестанак војске, што је повлачило са собом губитак политичког утицаја, јер је Порта толерисала самовласт само у замену за довођење прекопотребних пашинских војски. Колико је била упитна оданост Арбанаса плаћеника када новца није било, сведочи случај из марта месеца 1829. године. Када су плаћеници сазнали да је у каси Махмудбеговића нестало новца за војничке плате, војска утаборена у Параћину за једну ноћ се расула и потпуно нестала.⁹³⁴ Оружани сукоби двадесетих година деветнаестог века, људске и материјалне жртве које су они носли, као и њихови слаби војни резултати, начели су моћ пашинских династија. Пашинске оружане међусобице тридесетих година 19. века испољене у антиреформним покретима Мустафа-паше Бушатлије и Хусеин-капетана Градашчевића наставиле су да круне ратне и материјалне ресурсе пашалара.

Централна власт искористила је слабљење финансија пашалара и почела и сама да унајмљује Арбанасе са територија наследних пашалука у царску војску. Арбанашко мушко становништво из пашаларских области проредило се у

ЗМП, бр. 4410, кнез Милош Обреновић, Пожаревац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 22. 9/4. 10. 1828.

⁹³⁴ АС, КК, XXXI, бр. 450, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 25. 2./10. 3. 1829.

ратовима и устанцима 1804-1832, чиме је поред финансијског дошло и до војног слабљења пашалара. Губитак способности да брзо мобилишу одану личну војску, која је била основица моћи и Портиног толерисања њиховог непослуха, представљала је главни узрок лаког укидања пашинских династија крајем треће и почетком четврте деценије 19. века.

Добри дост коца Милош

Изостанак јачег султановог ауторитета у пашалуцима јужно од граница Србије налагао је кнезу Милошу примену посебне политике и различитог дипломатског приступа према сваком пашалару понаособ. Моћ пашалара у појединим крајевима била је слабија, што је изискивало кнежев посебан однос и са управницима мањих области, ајанима и забитима. Изражена политичка вештина, добар однос Порте према њему и његов утицај на султанову околину, разгранати трговачки послови, а пре свега велико богатство, омогућили су српском кнезу да код околних турских паша и мањих поглавара створи тежњу да на сваки начин стекну његово пријатељство и подршку. Најдужу границу Србија кнеза Милоша је пре проширења 1834. године имала са Лесковачким пашалуком, па је однос са Шашит-пашом и његовим наследником Исмаил-пашом, изискиво највише политичког довијања и дипломатског саобраћаја.

У првим годинама владавине кнеза Милоша Шашит паша је показивао жељу да угрози власт свог „посинка“, како га је у преписци називао. Због појаве великог броја хајдука на граници Ћупријске и Параћинске нахије, односно Београдског и Лесковачког пашалука, паша је београдском везиру 1818. године послао делегацију састављену од српских сеоских кнезова, сердара и кафтанцибаше да изнесу тужбе и жалбе против Милоша.⁹³⁵ Шашит-паша је овим потезом очигледно желео да угрози српску аутономију, јер је гоњење хајдука спадало у надлежност српске самоуправе. У наредне три године паша је наставио да угрожава ауторитет кнеза Милоша у Београдском пашалуку, 1820. године примио је под заштиту Николу Мандрду, утицајног народног првака из околине

⁹³⁵ АС, КК, XXXI, бр. 21, Стојан Крстић, Ћуприја-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 13/26. 6. 1818.

Јагодине када се овај завадио са кнезом, давши му дужност сердара на граници свог пашалука. Следеће године паша је примио под окриље и Стевана Тодоровића Добрњца, вођу устанка против кнеза Милоша у Пожаревачкој нахији.⁹³⁶ Марта исте године у Јагодинској и Пожешкој нахији су уочене пашине уходе које су проверавале гласине о жељи Срба да се придруже Грчком устанку.⁹³⁷

Финансијске недаће⁹³⁸ изазване Грчким устанком убрзо су определиле лесковачког господара на изглађивање несугласица са Коца Милошем, па паша већ крајем 1821. године ускраћује гостопримство Добрњцу и враћа током године позајмљених 12500 гроша. Очигледно, готовина му је била вреднија од побуњеника којим је могао да уцеђује Милоша. Степен пријатељства између кнеза и паше растао је надаље пропорционално са рупама у пашином буџету све до краја Шашит-пашиног живота; 1822 године поново је од посинка⁹³⁹ позајмио 12500 гроша, 1823. тражио је, вероватно и добио, између 15 и 20000 хиљада гроша, а 1824. године 12000 гроша, 1825. године 15000 гроша; последње дуговање забележено је 1826. године када је паша имао великих проблема да сакупи део дуга од 11000 гроша.⁹⁴⁰ Шашит-паша западао је у заиста тешке финансијске неприлике, па је Милош чак 1824. године предлагао да уз пашиног харачлију у Лесковачком пашалуку иде и Милошев, који би одмах по сабирању дажбина преузео онолико новца колико је пашин дуг износио. Милошево неповерење према дужнику је расло па му је следеће 1825. позајмљени новац послао у лошим, калпљеним грошевима.⁹⁴¹ Након краја 1821. године, односно од тренутка када је почео да зависи од Милошеве кесе, Шашит-паша је показивао више воље да се успостави „љубав на коншилуку“ и да раја у оба пашалука буде „рахат“. Већ 1822/1823. године решен је проблем наплаћивања харача од Срба из Београдског пашалука који би се без харачке тескере нашли у Лесковачком пашалуку. Пре 1822. године, њима је као турским поданицима и харачким обвезницима

⁹³⁶ *Турци са стране кнезу Милошу*, бр. 63, 100; Р. Требјешанин, *Наведено дело*, 26; *Сердар Никола-Мандрда*, 339-340.

⁹³⁷ *Јагодинска нахија 1*, бр. 73; АСАНУ, ИЗ, бр. 993, кнез Милош Обреновић-Васи Поповићу, 11/24. 3. 1821.

⁹³⁸ Само на поход 1824. године паша је потрошио 400 кеса гроша. АС, ЗМП, бр. 1701, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20.4/3.5. 1825.

⁹³⁹ Шашит-паша Милоша у преписци назива „љубезејшим сином и милим достојем“.

⁹⁴⁰ *Турци са стране кнезу Милошу*, бр. 152, 160, 162, 193, 247, 276; АС, ЗМП, бр. 1701, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 4/3.5. 1825; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 378.

⁹⁴¹ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 360.

наплаћиван харач када би се без тескере затекли у Лесковачком пашалуку, а након ове године било им је довољно да докажу да су из „Мораве“ и да харач плаћају у свом месту, да би били остављени на миру.⁹⁴² Односи Милоша и Шашит-паше накратко су се покварили јуна 1825. године, када је паша због гласина о могућем нападу Срба, изазваних доласком руског курира кнезу, довео војску на границе Београдског пашалука у Крушевац и Параћин. Кнез је паши писао тоном увређеног пријатеља тронутог неповерењем, али није пропустио да опомене пашу на лоше поступање његове војске према тамошњим Србима, изразивши бојазан да ће „сиротиња“ нагрнути у Србију.⁹⁴³ На крају писма кнез се дакле унапред ограђивао од одговорности за премамљивање пашиних поданика, што је заправо била претња којом је Милош хтео да постигне и распуштање пашине војске и заштиту заграничних Срба. Иначе су Срби из пограничних нахија Лесковачког пашулука договореном масовном привременом пребегавању прибегли маја 1823. године. Пребегавши у маси на српску територију, Срби из Шашит-пашиног пашалука уценили су тада свог господара претњом да ће заувек остати у Србији уколико им порез разрезан одсеком на деведесет кеса не буде спуштен на двадесет кеса. Суочен са обезбљујењем читавих нахија паша је био приморан да попусти. Велико пребегавање забележено је и 1824. године, али не привремено и договорено него појединачно и коначно.⁹⁴⁴ Милошева увијена претња имала је према томе реалне основе.

Пријатељска размена писма између кнеза и паше интензивирала се у време Грчког устанка. Српски кнез је изражавао бригу за пашине синове који су ратовали на Пелопонезу и тражио од паше да га обавезно убудуће обавештава о здрављу своје породице и стању на фронту. Шашит-паша је љубазно одговарао на Милошева писма пружајући му поред података о здрављу синова и информације о односу снага на грчком бојишту. Милошеву „брижну“ радозналост задовољавали су и пашини синови са бојишта или по повратку из борби.⁹⁴⁵ Милош је из ове преписке извлачио двоструку корист, добијао је информације из прве руке којима

⁹⁴² АС, ЗМП, бр. 1380, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 25.9/8. 10. 1822; АС, ЗМП, бр. 1493, Шашит-паша, Лесковац- кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 13./30. 1823; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 503.

⁹⁴³ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 436-438.

⁹⁴⁴ *Јагодинска нахија 1*, бр. 148; *Јагодинска нахија 2*, бр. 151, 292.

⁹⁴⁵ *Турци са стране кнезу Милошу*, бр. 182, 183, 184, 193, 247, 276; АС, ЗМП, бр. 1491, Шашит-паша, Лесковац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/22. 9. 1823.

је могао да одобровољи заинтересоване руске дипломате и продубљивао лични однос са Шашит-пашом и његовом породицом. Односи са Исмаил-пашом, Шашитовим наследником и његовим братом нишким Мехмуд-пашом у првој години по Шашит-пашиној смрти били су јако добри, јер је српски кнез 1831. године Махмуд-бегу испословао добијање дужности нишког мухавиза.⁹⁴⁶ Захвалност није трајала дуго, јер је афера Вранчевића, браће од ујака нишког и лесковачког паше, већ следеће године замутила добре односе. Нишки и лесковачки паша као да су се инатили са кнезом Милошем покушавајући прво да задрже нахије које су припале Србији по Хатишерифу из 1833. године, а затим да претерано наплате своју имовину и да инцидентима помуте ред на граници.⁹⁴⁷ Мехмед Салих-паша на крају је своју незахвалност скупо платио, јер је Милош искористио Нишку буну 1835. године да на Порти издејствује његову смену и постављење на његово место свог пријатеља Осман-паше адакалског.⁹⁴⁸

Пријатељство са Шашит-пашом српском кнезу било је од користи само тамо где се пашина власт снажно осећала, па је Милош настојао да непосредно, а и преко кнезова граничних нахија створи што бољи однос са параћинским и крушевачким ајаном и сердарима, да би обезбедио ред на граници која је била прилично удаљена од Лесковца. Ајан параћинске нахије Емраул-ага, који је иначе био посвећен реду на граници и спречавању било каквог непоретка у својој области,⁹⁴⁹ испољавао је висок степен дипломатске вештине, па је Србе хајдуке по правилу потерама терао у Ћупријску нахију, а онда јављао српским властима да их похватају и казне, избегавајући тако могућу омразу са кнезом и Србима. Арбанашке разбојнике гонио је из своје нахије обично у Ниш и друге пашалуке избегавајући да се замера својим истоверницима.⁹⁵⁰ Успешном гоњењу хајдука на

⁹⁴⁶ *Кнежевина Србија*, 312.

⁹⁴⁷ Р. Требјешанин, *Наведено дело*, 28-33.

⁹⁴⁸ *Кнез Милош и Источна Србија*, 181.

⁹⁴⁹ Емраул-ага је 1824-1825. године често „досађивао“ кнезу захтевима за гоњење хајдука, потраживањем пребеглих дужника и уште живом преписком која одаје строгост и поштовање закона. *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 150-151, 154, 158, 372-374, 395, 420; *Град Параћин*, бр. 6, 7.

⁹⁵⁰ АС, КК, XXXI, бр. 239, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. 8/13. 9. 1822; АС, ЗМП, бр. 3468, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 5/18. 6. 1824; кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 10/23. 6. 1824; АС, ЗМП, бр. 3476, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 19. 6/2. 7. 1824; АС, КК, XXXI, бр. 326, Милосав Здравковић, Кованиц-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 2/15. 6. 1825; *Град Параћин*, бр. 6.

граници и спречавање дивљања арнаутских гарнизона и разбојничких чета допринела је и лична и финансијска веза Милосава Здравковића Ресавца, кнеза Ћупријске нахије, са Асан-агом баш-сердаром лесковачког пашалука, јер је Асан-ага побратимио Ресавца 1826. године траживши на зајам 1000 гроша.⁹⁵¹ Крушевачки ајан Сеиди Менџа није на време схватио да треба да се додворава српском кнезу, па је овај употребио свој утицај код Шашит-паше да се ајан уклони из Крушевца 1823. године, а на његово место постави Ахмед-бег Вранчевић. Вранчевићу је јасно стављено до знања ко га је заправо поставио на ајански положај, а његова зависност од српског кнеза и „досталук“ на граници запечаћени су позајмицом од 2000 гроша.⁹⁵² Вранчевић је убрзо почео да се показује као лош „дост“, јер је захтевао да се село Стопања из Јагодинске нахије припоји његовој нахији, правдајући свој захтев чињеницом да је стопањски спахија по старом обичају потпадао под надлежност крушевачког алајбега.⁹⁵³ Наредне године разгневио је кнеза, јер је уместо да казни отимање жене из села Стопање од стране Срба из Крушевачког кадилука, отету жену продао локалном Србину, а притом се жалио на пограничне Србе који су жену покушали да преотму називајући то отмицом. Кнез је изгледа у оваквом понашању видео покушај притиска усмереног ка извлашћивању Стопање, па је ајана казнио одбијањем нове позајмице од 2000. гроша.⁹⁵⁴

Слање дарова и новчане позајмице као средство за успостављање реда на граници и побољшање положаја пограничног српског становништва, али и претња сменом, примењивано је и у случају нишког паше и његових потчињених команданата. Кнез Милош је приликом женидбе сина Хусеин-паше нишког, послао младенцима галантан дар састављен од меда, масла и 50 овнова,⁹⁵⁵ што је свакако утицало на бољи однос паше према Србији и нишким Србима. Нишки буљубаша је неколико година касније од Милосава Здравковића тражио на зајам

⁹⁵¹ АС, ЗМП, башсердар Асан-ага, Лесковац-кнезу Милосаву Здравковићу, Ћуприја, без датума, 1826; *Град Параћин*, бр. 14.

⁹⁵² *Јагодинска нахија 1*, бр. 141, 161; АС, ЗМП, бр. 1614, крушевачки ајан Ахмет-бег, Крушевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 13/26. 7. 1824.

⁹⁵³ *Јагодинска нахија 2*, бр. 272; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 141, 160.

⁹⁵⁴ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 438, 455; *Јагодинска нахија 2*, бр. 326, 329.

⁹⁵⁵ АС, ЗМП, бр. 3207, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 2/15. 10. 1822.

позамашну суму како би купио читлук.⁹⁵⁶ Позајмице и утицај на смену и постављење турских чиновника кнеза Милоша и осталих представника српских власти, наметали су дужницима потребу старања о расположењу повериоца или добротвора према њима, што је свакако утицало и на положај српске раје, чије су жалбе могле да озловоље политички и финансијски моћног „пријатеља“.

И приштински господари Циноли старали су се да одржавају добре односе са кнезом Милошем. Када је 1822. године Малић-паша био суочен са могућом сменом и удаљавањем из пашалука, Осман-паша пазарски молио је српског кнеза да се заузме за остарелог приштинског господара.⁹⁵⁷ Изгледа да је Милошева интервенција имала резултата, пошто је Малић-паша уместо постављења у дубину Турске, добио нову дужност Софијског паше. Јашар-паша се за време своје владавине показао као добар сусед Србије и коректан пословни сарадник кнеза Милоша.⁹⁵⁸ Паша је пре 1825. године позајмио непознату суму новца од кнеза, вероватно због оскудице коју је изазвало ратовање са Грцима. Милош је 1825. године преко посланика тражио паши повраћај дуга, напомињући да је приморан да тражи новац назад, али да паша може да рачуна на будуће позајмице.⁹⁵⁹ Године 1828. приштински господар обавестио је српског кнеза да је од Порте добио задужење да прикупи порезе у Приштинском санџаку, али и у Козничкој нахији, која је била јабука раздора између њега и лесковачког паше. Приштински господар је кнеза замолио да му помогне при прикупљању пореза у Козничкој нахији и спречи извесно привремено пребегавање раје у циљу избегавања пореза.⁹⁶⁰ Ово писмо заправо показује да је паша знао да кнез има пресудан утицај на становништво Жупе, па оно представља и пашино толерисање ове чињенице. И кнез се са своје стране старао да из рачуна националне политике одржава добре односе са Јашар-пашом. Кнез је 1830. године, извесно по молби из Приштине, издао налог Василију Поповићу да Рамадану Ибраимовићу, службенику Јашар паше, некадашњем житељу Карановца, буде на руци при распродаји имања и да се постара да буде правично намирен, јер „за *атар Јашар-паше треба нам имати*

⁹⁵⁶ АС, ЗМП, бимбаша нишевачки Осман Жобота-кнезу Милосаву Здравковићу, Туприја, 19. 2/4. 3. 1829.

⁹⁵⁷ *Нахија Пожешка*, бр. 82.

⁹⁵⁸ *Кнежевина Србија*, 312.

⁹⁵⁹ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 314.

⁹⁶⁰ *Турци са стране кнезу Милошу*, бр. 275.

призренија“. Када је Козничка нахија припојена Србији, Јашар-паша, за разлику од Исмаил-паше лесковачког није затезао око исплате заосталих дажбина.⁹⁶¹ Пашина галантност била је последица његових врло уносних трговачких послова са српским кнезом, јер је паша само за једну испоруку воденичког камења 1834. године кнезу Милошу инкасирао 10000 гроша. Исте године, кнез Милош се постарао да пронађе десет гвоздених прозора који је паша наручио, можда за нови сарај или џамију коју је градио у Приштини.⁹⁶² Кнез није запостављао ни пријатељство са нешто мање моћним Махмуд-бегом из Вучитрна који је често опонирао Јашар-паши. Нажалост, сачувана су само два писма размењена између „Вучитрлије“ и Милоша; у првом је, 1825. године, бег тражио од кнеза да опрости и заштити момка, који је убио човека у Трстенику па пребегао у Вучитрн, док је у другом случају бег 1837. године унапред обавестио кнеза да ће изаћи на теферич са сто момака у погранично село Борчане како његов долазак не би био погрешно протумачен.⁹⁶³

Богатство, трговачки послови, а пре свега утицај кнеза Милоша на Порти, наметали су и пашама у даљем суседству потребу да одржавају пријатељски однос са српским кнезом. На основу сачуване преписке може се закључити да је Махмуд-паши призренском у последњим годинама његове владавине било нарочито стало до пријатељства са Коџа Милошем. Паша је 1834. и 1836. године послао кнезу десет вучија црног вина нарочито наглашавајући да је вино из винограда цара Душана.⁹⁶⁴ Дарови и писма пуна израза пријатељства упућена су очигледно из жеље да се Милош на Порти заузме за пашу коме је претила смена и изгнанство, иако то у преписци није изричито наведено. Милош је услишио молбе Ротула испословавши приликом боравка у Цариграду његов останак на власти у

⁹⁶¹ *Крушевац у једном веку*, бр. 27, 29.

⁹⁶² АС, КК, XV, бр. 1394, Димитрије Давидовић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 12/25. 6. 1834; АС, КК, XV, бр. 1435, Јаков Јакшић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 16/29. 10. 1834.

⁹⁶³ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 416; АС, КК, XIV, бр. 1776, Филип Прибаковић, Сува Рудишта- Јовану Обреновићу, Чачак, 19. 7/1.8. 1837.

⁹⁶⁴ АС, КК, XV, бр. 1351, Сима Милосављевић Паштрмац, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 27. 3/9. 4. 1834; АС, КК, XV, бр. 1352, Сима Милосављевић Паштрмац, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 28. 3/10. 4. 1834; АС, КК, XV, бр. 1354, Сима Милосављевић Паштрмац, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 27. 3/9. 4. 1834; АС, ЗМП, бр. 2256, Сима Милосављевић Паштрмац, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 1/14. 4. 1834; АС, КК, XV, бр. 1691, Сима Милосављевић Паштрмац, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 22. 12. 1835/ 4. 1. 1836.

Призрену.⁹⁶⁵ Арслан-паша Махмудбеговић био је много отворенији, па је изричито тражио Милошево посредовања на Порти 1835. године за останак на пашинском месту, а уместо дарова истицао је своје заслуге у обнови српских задужбина и заштиту српске раје. Своје супарнике и личне непријатеље представљао је, као и српски клер његове нахије, као непријатеље српске цркве и српске раје.⁹⁶⁶ Хусеин-паша врањски такође је одржавао пријатељску преписку са српским кнезом и са њиме размењивао поклоне.⁹⁶⁷

Пријатељство и ред на југозападној граници кнез Милош је одржавао путем политичког утицаја на новопазарске паше, Осман-пашу и Ејуп-пашу, али будући да се на југозападу пашинска власт на многим местима није осећала, и да су поједини кадилуци, као на пример Пештер, прелазили из пашалука у пашалук, неговало се и пријатељство са нововарошким забитом и кадијом, новопазарским буљубашом Смаком, рожајским беговима Ганићима, гусињским поглавицом Ђулбегом, пештерским забитом Хусеином Хотом и уопште муслиманима од утицаја. Врло немирно и хајдучији одано српско становништво Старог Влаха и Брда задавало је неприлике на граници и угрожавало ред у Пожешкој нахији, па је пожешки кнез Василије Поповић стално лично или преко кнеза Милоша до 1829. године по овом питању био у дослуху са Осман-пашом пазарским, нововарошким забитом и другим муслиманским поглавицама, посебно са побратимом, сјеничким прваком Омер-бегом Кадићем.⁹⁶⁸ За разлику од односа са Шашит-пашом, који су имали успоне и падове, односи са Осман-пашом били су трајно добри, јер се кнез старао да изађе у сусрет пашином заузимању за спахије пореклом из Пазара као и за утеривање дугова у приватним споровима пашиних поданика обе вере. Трговина је спајала двојицу господара па спорови око пограничних села нису

⁹⁶⁵ *Кнежевина Србија*, 285.

⁹⁶⁶ АС, КК, XXIX, бр. 148, Арслан-паша Махмудбеговић, Пећ-Јовану Обреновићу, Чачак, 6/29.9. 1835; АС, КК, XXIX, бр. 334, Арслан-паша Махмудбеговић, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, без датума; АС, КК, XXXV, бр. 733, Игумани манастира Дечана и Пећке патријаршије Теофил и Саватије са братијом, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24.8/5. 9. 1835; АС, КК, XXXV, бр. 741, Саватије игуман манастира пећке патријаршије са игуманима и братством манастира Дечана и Гориоча и свим хришћанским народом Пећке нахије, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Смедерево, 23.8/3. 9. 1835.

⁹⁶⁷ *Прешевска област*, 398-399.

⁹⁶⁸ *Нахија Пожешка*, бр. 56, 111, 124, 145, 146, 164, 235 285, 369; *Ужичка нахија 1*, бр. 202; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 108, 115, 116, 122, 190, 191, 385, 389, 422, 487, 497; *Крагујевачка нахија*, бр. 576, 594; АСАНУ, ИЗ, бр. 1234, Михаило Георгијевић-Васи Поповићу, 21. 6/10. 7. 1831.

прерастали у парнице, а по међусобном споразуму, поданицима Осман-паше и кнеза Милоша харач није потраживан када би прешли границу, што је омогућавало жив саобраћај и трговину. Као и остали пашалари и Осман-паша је зависио од кнежевих позајмица, па није правио проблем ни због иселјавања својих поданика у Србију, захтевајући само толико да пре сеобе исплате порез ако су пре намишљаја о сеоби уписани у дажбинске спискове.⁹⁶⁹

Ејуп-паша Ферхатагић своје именовање за новопазарског пашу дуговао је управо кнезу Милошу који се у његову корист залагао и на Порти и код босанског везира. Убрзо по именовању, Милош је свом дужнику по посланику послао на дар коња, на шта је паша добрим бакшишем обдарио гласника и преко њега замолио српског кнеза да га на Поти заштити од Јашар-паше приштинског и сина претходног паше.⁹⁷⁰ Ејуп-паша се убрзо по повратку на власт у свом пашалуку осетио довољно утврђеним на положају због прогонства које је претрпео због оданости султану, па је заборавио добротворство свог некадашњег покровитеља и јако затегао односе са Србијом и Србима у свом пашалуку. Паша је правилно схватио да је након успеха султанових војски у Румелији и ломљења моћи пашалара у суседним пашалацима, као и због унутрашњих неприлика, кнез Милошев утицај на околне паше и Порту значајно ослабио. Осорљивост ка добротвору и тиранско понашање према Србима пашу није коштало смене као нишког пашу 1835. године, што показује колико су унутрашње размирице у Србији коштале Србе ван њених граница.

⁹⁶⁹ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 141, 163-164, 275, 284, 292-293, 314, 484, 493, 503; АС, ЗМП, бр. 1795, Осман-паша, Нови Пазар-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 12/25. 7. 1826; АСАНУ, ИЗ, бр. 966, Милош Обреновић, Крагујевац-Васи Поповићу, Чачак, 7/20. 6. 1820.

⁹⁷⁰ Ејуп-паша је на дар кнеза Милоша одговорио слањем хата, бојног коња, на поклон. Иначе Милош није био задовољан квалитетом грла које му је поклоњено. *Нахија Пожешка*, бр. 275, 283; АСАНУ, ИЗ, бр. 1277, кнез Милош Обреновић-Васи Поповићу, 19. 5/2. 6. 1829.

Цару Царево

Основни узрок немоћи владара у Османском царству и самосталног понашања паша по санџацима лежао је у непослуху и малој војничкој вредности јаничарских орти, које су у вековима пре 18. чиниле личну војску султана и обезбеђивала победе Царства на страни и ауторитет падишаха унутар граница. Још у 18. веку јаничари су постали разуларена полувојничка гомила која се слабо одазивала на војне походе, а и када су то и чинили, њихово присуство доносило је више штете него користи. Јаничари су као војска чешће иступали на цариградским улицама оружјем протествујући против сваког покушаја државних реформи и закидања њихових права. Финансијски и идеолошки били су повезани са улемом, свештеничком елитом царства, а са цариградском сиротињом, која се формално налазила на листама јаничара, тиме и јаничарским платним списковима, поред финансијских и политичких интереса делили су склоност ка изазивању нереда.

За завођење реформи и повратак ауторитета централне власти у провинцијама била је потребна војска, а управо је она била елемент нереда и није дозвољавала владару да влада ни у самој престоници, а камо ли ван њених зидова. Султан Селим III покушао је након мира у Јашију 1791. године да реформом војске створи језгро модерне, себи одане армије, којом би оснажио моћ државе на спољном, а владарског ауторитета на унутрашњем плану. Након што је пропао покушај реформисања традиционалних војних структура, спахија и јаничара, султан је приступо формирању новог војничког реда низам-и џеида. Нови војни ред су у употреби модерног оружја обучавали по европским правилима страни официри, а људство је регрутовано у престоници и на територији према реформама расположених анадолских полунезависних паша, јер су румелијске паше и ајани одбили да дају регруте са своје територије. Упркос добром напретку реда, који је од 1794. до 1806. године досегао број од близу 25000 бораца, султан није успео у својој намери стварања владарске војне силе. Улема је позападњачење војске сматрала ударом на веру, јаничари и сви они који су имали материјалне користи од њихових привилегија, ударом на своја права и финансијске изворе, а румелијске паше и ајани као политичку и егзистенцијалну

претњу. Румелијски господари су знали да њихова самосталност зависи од султанове потребитости за војском коју су му они доводили за време ратова са спољним непријатељем. Војном силом они су бранили и личну власт од суседних паша, а њома су увек могли да се послуже да натерају султана да одустане од њихове смене или чак да смене и самог султана. Ајани из источног дела Румелије осетили су се најугроженијим стварањем нове армије, па су са својим одредима дошли у Цариград јуна 1807. године, где су их као ослободиоце дочекали улема, јаничари и јаничаризоване градске гомиле. Султан је натеран да расформира Низам-и џедид, након чега је свргнут, а Мустафа IV, Селимов рођак, постао је нови владар Османског царства.⁹⁷¹

Нови султан постао је играчка у рукама великог везира, јаничарског експонента, па су јаничари и њихови приврженици постали најјача снага у престоници, а тиме и у Царству. Неприродни савез јаничара и румелијских ајана није дуго трајао, јер су велики везир и јаничари смерали да угуше моћ оних који су им омогућили победу. Нови поход на Цариград спровео је рушчучки ајан Мустафа-паша Барјактар јуна 1808. године, са намером да на престо врати Селима III, против кога је годину дана раније водио војску, очигледно га сматравши мање опасним од новог режима. Када су побуњеници дошли до врата сараја, султан Мустафа IV наредио је погубљење старог султана Селима III и његовог синовца Махмуда, како би обесмислио резултате побуне, пошто су њих тројица били једини мушки представници Османове лозе. Махмуд је за разлику од Селима избегао смрт, што је Мустафу IV након уласка побуњеника у палату коштало главе. Мустафа-паша Барјактар на султански престо поставио је Махмуда II, синовца Селима III, као јединог преосталог представника Османлијске династије.⁹⁷²

Први корак новог великог везира Мустафа-паше Барјактара био је успостављање новог система у коме би ајанска и пашинска класа заменила јаничаре у контроли султана и престонице. Његова идеја је била да ајани и полунезависне паше постану стуб султанове власти, чиме би постојање и

⁹⁷¹ *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 1*, 260-273; Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 515-523. (=Историја Османског царства)

⁹⁷² *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 1*, 273-277; И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 33-34. (=Најдужи век империје); *Историја Османског царства*, 523-527.

одржавање њихове фактичке независности, све док подржавају владара, постало нови принцип унутрашње државне политике. У Цариград су позвани све паше и ајани Царства где је на заједничком већу 7. 11. 1808. склопљен споразум, Сенеди Итифак. По овом споразуму, паше и ајани обавезали су се да ће спречавати будуће јаничарске ударе на султана, да ће се покоравати и подржавати владара и великог везира и реформе које су подузели да изведу, да ће се државне дажбине у једнаком износу убирати у свим областима и да ће међусобно поштовати територије и аутономију, односно да ће се окончати мали провинцијски ратови. Убрзо је формиран и војни ред секбан-и џедид, наоружан и обучаван као низам-и џедид, који је заради мира у престоници проглашен новим јаничарским одредом. Велики везир Мустафа Барјактар није дуго уживао у власти и плодовима своје победе, јер је врло брзо својом ароганцијом и охолошћу успео да у табор противника реформи отера велики број утицајних личних непријатеља. Против њега се појавио бунт и у самом Рушчуку из кога је кренуо у поход на Цариград, на шта је везир, који никада није престао да буде ајан, реаговао слањем своје крцалијске војске у завичај. Јаничари, који су поново постали најјача оружана сила у Цариграду, нису губили време. Пошто у престоници више није било везирове личне војске, они су се подигли на оружје и опколили свог непријатеља, који је свестан безизлазности свог положаја извршио самоубиство пуцњем у складиште барута. Султан није уморен само зато што други претендент на престо није постојао, али је био приморан да укине и јаничарском мачу преда нови војни одред који је тек био у заметку.⁹⁷³

Султан се новим јаничарским превратом ослободио зависности од рушчучког ајана, али је зато привремено морао да се покори жељама јаничара, јер није располагао војском којом би им се одупрео. Махмуд II је након преврата схватио да се, уколико жели да очува државу, мора обрачунати са јаничарима и ајанима, али поступно и дипломатски, како би се избегла ситуација да Царство, које је у његово време стално било у рату или у сукобу са устаницима на својој територији, остане без војске.

Окончање рата са Русијом 1812. године и престанак војне претње на границама дало му је прилику да почне са завођењем ауторитета владарске власти

⁹⁷³ *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 2, 1-6, *Најдужи век империје*, 36; *Историја Османског царства*, 528-530.

у држави. У народних осам година султан је без проливања крви посмењивао наследне ајане и паше у Тракији, географској Македонији, данашњој Бугарској и већем делу Анадолије. По смрти паше или ајана султан је његовом наследнику, члановима његове породице и главним локалним моћницима даривао постављења у друге делове царства, а на њихово место постављао себи одане чиновнике. Искорењивање локалних моћника из њихових области било је обавезујуће, а у случају непослуха премештеног султан је као савезнике користио ајане и паше суседних области, који су и сами убрзо долазили на ред да приме ново именовање, у ствари изгнанство у средину у којој нису имали никаквог стварног утицаја.⁹⁷⁴ Султан је међусобну суревњивост и супарништво локалних господара заправо искористио да постепено елиминише сваког од њих.

Године 1820. на ред је дошао и најкрупнији господар у Румелији, Али-паша Јањински. Султан је приликом његове смене прво применио опробани постулат смене и именовања у друге делове државе. Прво је пашином сину Вали-бегу одузета власт над Ларисом и Трикалом, чиме је из Јањинског пашалука изузета Тесалија и стављена под власт султанског постављеника. Вели-бег је у замену за одузети пашалук добио пашалук Лепант, чиме је постао управник области у којој је власт морао да базира на оданости султану, јер није уживао подршку локалних моћника. Мустафа-паши Бушатлији, такође моћном и непокорном паши, супарнику јањинског господара, султан је обећао санцаке Охрид и Елбасан, извластивши их испод контроле Али-паше. Обећаним даром, османски владар је купио савезништво једног пашалара против другог како би уништио оног моћнијег. Султан је затим сабрао војску на границе Јањинског пашалука затраживши од Али-паше да се покори султанској одлуци. Јањински паша одбио је да се покори на шта је султанова војска кренула ка пашиној престоници. Али-паша је преценио своју моћ и оданост својих поданика. Силни господар области од Коринтског залива до реке Шкумбе гледао је како се његов пашалук урушава готово сам од себе, више захваљујући побунама бегова, племенских поглавара, Тоски и локалних управника, него слому војске која се распала и пре одлучујуће битке. Убрзо је паша са малим бројем најоданијих трупа

⁹⁷⁴ *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 2,14-15; Л. Г. Арш, *Наведено дело*, 308; *Историја Османског царства*, 532. Смену Малић-паше приштинског треба посматрати у овом контексту.

затворен и опсађен у Јањини, која је након две године пала, а паша погинуо, чиме је неславно и неочекивано окончана његова неприкосновена тридесеттроогодишња владавина.⁹⁷⁵

До 1822. године Махмуд II је успео да под кров централне власти поврати приличан део Европске Турске и Анадолије, односно да султановом ауторитету поврати већи део државе. Међутим, у самој престоници, пред вратима сараја, султан и даље није био господар, јер су јаничари и маса која је од њих зависила или подржавла њихове покрете и даље бацали сенку претње на сваки покушај реформе и ометали владарева покушаје да модернизује војну силу, а тиме и државну управу. Поучен искуством из 1807/1808. године Махмуд II није започео реформу војске и сукоб са јаничарским редом све док није осигурао политичку изолацију цариградских војничких и полувојничких гомила. Као и у случају ајана и паша, султан је премештајима на уноснија, али удаљенија места, новим почасним дужностима, богатим пензијама или митом, годинама чистио редове улеме и јаничарског старешинског кора од непријатеља реформи, постављајући на њихово место своје присталице. Стални поразии јаничарских одреда у борбама са Грцима ишли су на руку султановој намери да од јаничара одвоји престоничку сиротињу, па су из сараја протурале вести да се на фронту против неверника они много кукавичкије држе него у чаршији, у којој су се владали као господари султанових поданика без обзира на веру. Падишах је 1826. године проценио да су јаничари довољно ослабљени, па је прокламовао формирање новог војног реда ешкинџија, са намером да јаничаре изазове на побуну која није могла да се заврши са успехом. Јаничари су се и овог пута побунили и заузели своје касарне на Ат Мајдану као и 1807/1808. године, неслутећи да су тим потезом директно ушли у ступицу која им је султан припремио. Махмуд II је одмах по побуни искористио своје звање калифе, окачивши Мухамедов барјак на зид сараја позивајући све муслимане да устану у одбрану вере, претворивши тако обрачун са јаничарима у верску дужност. Овај позив мобилисао је цариградске масе које су затечене јаничаре убрзо опселе у касарнама. Пред касарне су убрзо дошли артиљеријски, топџијски одреди, који су засули ватром опкољене јаничаре и једном за свагда окончали њихово терорисање султана и престонице. Јаничарски

⁹⁷⁵ Л. Г. Арш, *Наведено дело*, 314-334; *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 2, 17-18.

ред је стављен ван закона, па је по цариградском примеру у свим провинцијама дошло до истраге јаничара који су покушали да се успротиве одлуци о забрани реда. Крах самопоуздања и изнанађеност, до тада моћних јаничара, омогућили су султану да врло брзо оконча уништење реда који је дошао главе великом броју његових претходника, а њему самом угрожавао власт готово две деценије.⁹⁷⁶ Наместо јаничара установљена је нова војска по узору на раније успосатвљане војничке редове, названа аскером. У Цариграду је убрзаном регрутацијом и обуком до краја 1826. године формиран одред од 12000, а у Царству до 27000 аскера, који су плату и наређења примали само од султана.⁹⁷⁷

У крајевима суседним Србији једино су босански јаничари оружјем пружили отпор одлуци о распуштању реда. Јаничари из свих кадилука Босанског пашалука приступили су побуни изузев јаничара из Пријепоља, Зворника и Новог Пазара. Султан је дотадашњем београдском везиру Абдурахман-паши дао наређење да умири и покори босанске јаничаре стављајући му под команду арбанашке паше: Јашара приштинског, Шашита лесковачког, Хусеина врањског и Авзи-пашу скопског. Арбанашке војске паша толико су застрашиле босанске побуњенике да је везир до пролећа 1827. године успео да сломи отпор побуњеника без ратног сукоба, похапсивши и погубивши јаничарске прваке напуштене од јаничарских гомила.⁹⁷⁸ Султан је при искоређењу јаничара на Балкану искористио војску паша чију је аутономију смерао да уништи, као што је учинио и у осталим деловима Румелије. Непостојање бројније војске након укидања јаничарског реда приморало је владара на овај неприродни савез, док су се пашалари покорили из страха да у случају непослуха не буду нападнути од својих суседа као у случају Али-паше јањинског. Савез из 1826/1827. заправо је био користан за обе стране: султан је добио преко потребну војску, а пашалари су стицањем султанове наклоности купили време за останак на положајима.

Најмоћнији арбанашки паша, Мустафа-паша Бушатлија, господар Скадра и Арбаније до реке Шкумбе, није био толико сигуран у султанову добру вољу као његови сународници пашалари северно и источно од Скадарског пашалука.

⁹⁷⁶ *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 2, 19-22; *Најдужи век империје*, 37; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 22-36; *Историја Османског царства*, 535-536.

⁹⁷⁷ *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 2, 22-24.

⁹⁷⁸ *Нахија Пожешка*, бр. 232, 233, 234, 235, 237; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 39-51.

Уништење јаничарског реда и гоњење конзервативних, антиреформских муслиманских првака у Царству јасно су му ставили до знања да је пашалук којим су он и његови преци готово независно управљали неколико векова последња озбиљна препрека потпуном завођењу централне власти у Европској Турској. Руско-турски рат 1828. године ставио је Шкодра-пашу у врло незгодну ситуацију, јер га је Султан позвао да мобилише 40000 војника и поведе у рат на Дунав. Паша је знао да ће ако се одазове походу без обзира на исход рата он бити највећи губитник. Одлазак на Дунав и сукоб са руском војском свакако би смањио његове војне ефикасности и исцрпео касу; војно и финансијски ослабљен, након рата би представљао лак плен турске царске војске. Бушатлија је изврдавао одлазак на фронт у 1828. години изговарајући се побуном католика у пашалуку, све док није наступила зима која му је пружила оправдање за мировање до пролећа. Свестан опасности која се надвила над њим, Шкодра-паша је хватао везе са кнезом Милошем, а преко њега и са Русијом, покушавајући да тргује султановом зависношћу од његове војске. Споро кретање и избегавање сукоба са Русима намеравао је да наплати осигуравањем свог досадашњег или аутономног положаја након склапања мира. Наставак ратовања у пролеће 1829. године и султанова нужденост у војсци подигли су цену Мустафа-паше у Цариграду, па је уз позив на фронт добио на управу пашалуке који су укључивали градове Елбасан, Охрид, Дебар, Кроју, Кавалу, Драч, Тирану и Улцињ, Рожај, Пећ и Ђаковицу и њима подручне санџаци и казе. Мустафа-паша је након овог уздигнућа кренуо ка Дунаву са 20000 војника, дупло мање него што му је тражено, а притом се кретао јако споро и са дугим коначењима, са намером да се на фронту појави у тренутку када судбина рата буде решена. Када је коначно стигао до Видина, паша се задржао на чаркању са руском војском избегавајући да уђе у отворени сукоб. Тек када је склопљен мир у Једрену, скадарски паша је покренуо своје трупе ка Цариграду, наводно с намером да спречи султанову капитулацију. Након кратког логоровања у Пловдиву Бушатлија се са готово неокрњеном војском вратио у Скадар.⁹⁷⁹

⁹⁷⁹ Милош Обреновић, књ. 3, 91-96, 102-106, 110-114, 127-128, 332-333; Д. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу реформа Махмуда II*, Београд 1913, 69-72. (=Покрет у Босни и у Албанији); Т. Вукановић, *Арбанашки устанци 1826-1832. год*, Врање 1969, 29-31. (=Арбанашки устанци); *Јужнословенски народи*, 46; Л. Ранке, *Србија и Турска у 19. веку*, Београд 1892, 299-301.

Склапање Једренског мира и престанак ратних операција на Дунаву није значило и демобилизацију султанове војске. Дволично држање Мустафе Бушатлије током рата и мала корист за царство од великог броја војске коју је мобилисао, определили су Махмуда II да оконча Бушатлијину власт у Арбанији оружаном руком већ крајем 1830. године. Нови велики везир Мустафа Решид-паша, заповедник румелијске војске, послат је средином исте године са царским аскером да умири немирне арбанашке поглавице на простору некадашње области Али-паше јањинског. Централна власт на простору некадашњег Јањинског пашалука уништењем Али-паше није заведена у правом смислу, већ се стари пашалук заправо распао на неколико мањих полуодметнутих области које су се бориле за превласт, мало марећи за султана чије су трупе биле заузете гушењем Грчког устанка и ратом са Русијом. Ликвидација арбанашке самовласти јужно од Шкумбе била је у ствари први корак уперен против Бушатлије, јер се на Порти страховало да ће напад на њега изазвати отворени устанак Арбанаса јужно од његовог пашалука што би само дуплирало Скадранинову територију и војску. Велики везир Мустафа Решид-паша окончао је латентну побуну употребивши своју модернизовану војску свега једанпут. Везир је позвао у Битољ на саветовање и гозбу све знатније арбанашке прваке из средње и јужне Арбаније. Након вечере, пред угледним гостима постројена је реформисана султанова војска која је на уговорени знак подигла оружје и побила затечене арбанашке поглавице. Преживеле арбанашке прваке велики везир је заточио, окувао и под војном пратњом послао као таоце у Цариград. Обезглављеним Арбанасима јужно од Скадарског пашалука након ликвидације вођа остало је само да се покоре власти вероломног везира.⁹⁸⁰

Мустафа Бушатлија није реаговао на утамањење арбанашких поглавица на југу, трудећи се да учврсти своју власт у областима које је добио 1829. године. Две године пре него што је добио под управу Дукађин, односно Пећи и Ђаковачки пашалук, водио је локални рат у савезу са Махмуд-пашом Ротулом, Хусеином Хотом пештерским забитом и Ђул-бегом гусињским поглавицом против Резак-паше пећког чији су савезници били рожајске наследне поглавице Ганићи и Јашар-паша приштински. Добивши управу над Дукађином, искористио

⁹⁸⁰ *Покрет у Босни и у Албанији*, 69; *Прилеп и његова околина*, 207-208; *La Turquie d'Europe* 4, 421-422; *Јагодинска нахија* 3, бр. 452; *Домашни извори*, 27.

је ауторитет царског фермана и војску коју је довео са руског фронта да елиминише своје прошлогодишње непријатеље. Прво је истакао као управника Пећког пашалука Арслан-пашу, брата Резак-паше, истеравши дотадашњег управника са присталицама из Пећи и Пећке нахије, затим је ударио на Рожај где је након краће опсаде заробио Ганиће. Тек што је после целогодишњег рата успео да учврсти своју власт, јануара 1831. године, из Цариграда је стигао ферман којим му је одузета управа над свим областима дарованим 1829. године.⁹⁸¹

Као учесник у елиминацији Али-паше јањинског, Бушатлија је знао да је одузимање звања и управе над деловима увећаног пашалука први корак који султан чини пре него отпочне војни поход на неког моћника. Биваковање великог везира у Битољу и његов обрачун са Арбанасима на његовим границама јасно су му показивали у ком правцу су догађаји имали даље да се развијају. Бушатлија је одрекао покорност султану одбивши да врати области које је на управу добио ферманом, а власт завео оружјем. Да би стекао што више следбеника, скадарски паша је иступио не као пашалар повређеног достојанства, већ као протагониста и бранилац неколико великих и утицајних група Османског царства. Као главни разлог за сукоб са султаном истицао је повреду утврђених правила ислама од стране падишаха и реформаторске групе око њега, циљајући на придобијање антиреформне конзервативне групе муслимана у Румелији и Босни, али и целом царству. Као најмоћнији наследни паша иступио је као бранилац наследног права на власт и управу свих околних паша које је Грчки устанак и Руско–турски рат спасао од извлашћивања: приштинског, лесковачког, врањског, скопског, тетовског и призренског. Будући поглавар Арбанаса, паша је иступио и као бранилац арбанашке самосвојности. Захтевао је од султана поштовање вековима утврђених арбанашких племенских аутономија, употребу арбанашког језика у администрацији, коришћење арбанашке народне ношње у походима уместо низамске униформе и изједначавање Арбанаса у уобичајеним аутономним правима која су имали босански муслимани. Оваквим иступањем Шкодра-паша је планирао да веже за себе арбанашке паше у суседству, арбанашка муслиманска, православна и католичка племена, конзервативне муслиманске групе у целој

⁹⁸¹ Јужнословенски народи, 46; Грађа за историју македонског народа. бр. 48; Петар I Петровић, Дјела, приредио, Б. Остојић, Подгорица 1999, бр. 500. (=Дјела); Српски народ на Косову и Метохији, 258-259.

Европској Турској и босанске капетане, који су се тада налазили у бунтовничком врењу. Паша је свом, у суштини муслиманском конзервативном покрету, на први поглед дао и нијансу арбанашког националног покрета, захтевајући арбанашку ношњу војске и арбанашки језик у администрацији. Заправо, захтев за ношњом био је уперен против неомиљене западњачке аскерске униформе која је вређала муслиманска верска осећања (посебно знак крста који су чинили ремени на грудима аскера), док је захтев за арбанашким језиком у администрацији заправо представљао захтев за улажење племенских поглавица у турску администрацију, што им је до тада онемогућавала језичка баријера, као последица изостанка образовања. Захтев за племенском аутономијом био је истакнут због везивања католичких Арбанаса Малисора и православних Арбанаса Тоски за покрет против султана. Упркос истицању своје улоге браниоца ислама и арбанашке самосвојности, Бушатлија се није либио да успоставља договоре и уговара савезништво и са српским кнезом Милошем и црногорским владиком Петром II Петровићем Његошем. Дакле, у одбрани сопствених интереса залагао се за неколико различитих верско-етничких концепција, притом тражећи савезнике и склапајући уговоре независно од верских, етничких и политичких супротности.⁹⁸²

Захваљујући великој војној снази и спремности већине балканских муслимана да прихвате његове врло разноврсне верске, етничке, друштвене и социјалне платформе, скадарски паша је брзо ширио побуњену територију и увећавао војску. Из Скадра је са војском кренуо почетком фебруара, а већ крајем марта 1831. године стигао је преко Призрена у Скопље. Његовом покрету и његовој армији успут су приступили ђаковачки, пећки, призренски, приштински, скопски, врањски, нишки и лесковачки паша са својим одредима. Неки вољно, зависећи од његове подршке, као Арслан-паша пећки, а неки из страха за свој живот и положај, застрашени величином његове војске. Син Карафејзе, вође румелијских крцалија, такође је са крцалијама које је водио приступио Бушатлији заузевши у његову корист Софију. До краја априла под контролом присталица скадарског паше налазио се део Европске Турске од Јонског и Јадранског Мора до линије испред градова Софије, Самокова, Дупнице, Ђустендила, Велеса и Дебра, а побуњеници су располагали великом војском од око 40000 бораца. Са великом

⁹⁸² *Јужнословенски народи*, 49, 54; *Арбанашки устанци*, 29, 34-41; *Милош Обреновић*, књ. 3, 333-340.

територијом за леђима и великом војском, Бушатлија је намеравао да прво порази великог везира, а затим наступи према Једрену где би сакупио све ајане, паше и остале верске и политичке вође муслимана како би њиховом подршком и заједничком одлуком окончао султанов реформски покрет.⁹⁸³

Док је скадарски паша уживао у својим лаким успесима, малобројна, али извежбана и по западном систему обучена и наоружана војска великог везира, заузела је положаје у кланцу реке Бабуне испред Прилепа. Осим што је наметнуо битку у уском планинском теснацу, који је давао предност малобројнијој, а дисциплинованијој војсци, велики везир показао је и политичку мудрост нудећи пашама из шарене Скадранине ордије разне уступке и награде ако у предстојећем сукобу приђу султановој војсци или ако само напусте положај и побегну. Војска скадарског паше, састављена из посебних одреда арбанашких поглавица и наследних паша, била је недисциплинована и њени делови су се чак и на бојном пољу држали зависно од воље и личног односа свог команданта са Бушатлијом. Ову околност искористио је велики везир да уочи осудне битке придобије Авзи-пашу скопског да свој одред, који је чинио претходницу, у нереду повуче убрзо по отпочињању борбе. Бежање претходнице у уском кланцу Бабуне изазвало је пометњу у Бушатлијиној војсци, па је катастрофалан потраз код Бабунских ханова маја 1831. године, више био последица панике и нереда Шкодринах ратника него деловање аскерске војске.⁹⁸⁴

Одјек битке међу колебљивим пашама из Бушатлијине ордије и охрабрење султанових присталица нанели су више штете скадарском бунтовнику него војнички пораз. Страхујући од нове издаје Авзи-паше, који још није директно отворио карте, Скадранин је повукао своју војску ка Врању, намеравајући да осудну битку пружи на Косову, након што му у помоћ пристигне Карафејзић из Софије. Чим је поражени савезник напустио Скопље, Авзи-паша скопски и његов брат Абдурахман-паша тетовски иступили су као султанове присталице, ставивши

⁹⁸³ АС, КК, VII, бр. 726, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Алекси Симићу, Београд, 20. 1/ 2. 2. 1831; АС, КК, VII, бр. 753, Алекса Симић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 30. 3/12. 4. 1831; *Нахија Пожешка*, бр. 330; *Грађа за историју Македонског народа*, бр. 50, 51; *Јужнословенски народи*, 49-50; *Милош Обреновић*, књ. 3, 341-342; *Српски народ на Косову и Метохији*, 259-260.

⁹⁸⁴ *Јужнословенски народи*, 50; *Српски народ на Косову и Метохији*, 260; *Милош Обреновић*, књ. 3, 343-345; *Домашни извори*, 28; АСАНУ, ИЗ, бр. 1348, Петар Лазаревић-Васи Поповићу, 24. 4/5. 5. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1348, Петар Лазаревић-Васи Поповићу, 29. 4/12. 5. 1831.

своје војске на расположење великом везиру. Отприлике у исто време дошло је до преврата у Софији и Нишу, односно до повратка власти Порте и протеривања побуњеничке странке ван градских зидова. Карафејзић, који је кренуо да поврати Ниш, у наступању је потучен од војске лесковачког паше Исмаила, који је претходно напустио Бушатлију, стекавши султанов опрост тајним организовањем нишког преврата. Успеси султанове стране преломиле су и Хусеин-пашу врањског да окрене оружје против Карафејзића и Скадранина, купујући тако опрост за претходно савезништво са одметником. Скадарски везир је видевши издају на све стране нагнао да се склони у Призрен, што ближе свом пашалуку. Наступање великог везира у заједници са дојучерашњим побуњеничким пашама ка Косову, определило га је да се већ средином маја повуче у Скадар и отпочне припрему одбране града. Врањски, лесковачки, тетовски и скопски паша заједно са војском великог везира поништвали су ефекте његових успеха брзо заузевши Приштински, Пећки, Призренски и Ђаковачки пашалук. Све паше, изузев Арслан-паше пећког, који је замењен претходним, султану оданим Резак-пашом, велики везир је и пре уласка трупа амнестирао позивајући их да приступе његовој војсци. Једина казна коју су претрпели призренски, приштински и ђаковачки паша састојала се у давању таоца и прикупљању људства и хране за султанову војску. Милостивост великог везира потицала је из бојазни да ће репресалије само створити погодно тле за поновно одметање умирених пашалука приликом наступања побуњеничке босанске војске чији се долазак очекивао.⁹⁸⁵

Босна и Херцеговина је била у латентној антиреформној буни још од уништења јаничарског реда 1826. године. Захваљујући осетљивом геостратешком положају на граници, утицајне беговске породице две провинције Османског царства су кроз векове створиле неку врсту конфедерације мањих области, капетанија, у којима се власт капетана наслеђивала у истој породици. Босански и херцеговачки капетани су током 18. и почетком 19. века своју војну функцију и потребитост царства за босанским трупама у ратовима са Хабзбурзима и српским устаницима искористили да у својим капетанијама приграбе све елементе власти.

⁹⁸⁵ АС, КК, VII, бр. 758, Алекса Симић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 3/16. 5. 1831; АС, КК, VII, бр. 759, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Алекси Симићу, Београд, 3/16. 5. 1831; *Нахија Пожешка*, бр. 330, 335, 336, 337, 341, 342, 345; *Јагодинска нахија 3*, бр. 509, 511- 513; *Јужнословенски народи*, 50-51; *Покрет у Босни и у Албанији*, 80-82; *Милош Обреновић, књ. 3*, 341-346; *Арбанашки устанци*, 42-48; *Српски народ на Косову и Метохији*, 260.

Као и паше у Румелији, капетани су закупом пореза, правом да убирају дажбине и предлажу постављење чиновника, читлучењем и закупом царске и рајинске земље у својим областима временом стекли сву власт, па је везир кога је султан постављао на почетку 19. века био више симбол султанове власти него што је стварно управљао Босанским пашалуком.⁹⁸⁶

Уништење јаничара у Сарајеву и другим босанским градовима и суровост Арбанаса из војске великог везира, изазвали су велико незадовољство међу босанским капетанима и њиховим присталицама, мањим беговима и агама, па су се у прилично малом броју и то касно одазвали на султанов позив за одлазак у рат са Русима. Након рата, 1829. године султан је решио да и Босански пашалук доведе у покорност и да у њему изврши регрутацију аскера, реформисане војске која је завођена на простору целог царства. Босански капетани одмах су разазнали да ће завођење нове војске означити крај Портиног толерисања њихове самосталности. Било им је јасно да у оном тренутку када одбрана Босне буде зависила од царских трупа, војска на којој су они заснивали свој положај и статус више неће бити потребна. Завођење војне реформе даље је водило нестанку капетана као наследних управника и војних команданата сменом, ликвидацијом или војним покорвањем. Предстојеће уступање делова Босанског пашалука Кнежевини Србији додатно је разгневило босанске капетане, бегове и улему против султана.⁹⁸⁷

Иако су од првих гласова о реформисању били свесни опасности која се надвила над њима, капетани, аге и бегови Босанског пашалука су много спорије дизали побуњенички барјак од свог истомишљеника скадарског паше. Нејединство идеје о начину супростављања Порти и одсуство јединствене команде спречили су њихово истовремено савезничко војничко наступање са војском Бушатлије. Иако је Босна била у врењу готово годину дана, тек крајем марта 1831. године, на капетанском збору у Травнику, дошло је до отворене оружане побуне и напада на босанског везира и на мали број султану оданих капетана. Босански капетани устали су против султанових реформи у одбрану својих права изговарајући се, као и Бушатлија, одбраном исламске вере од

⁹⁸⁶ Н. Крешељковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини, Изабрана дјела 1*, Сарајево 1991, 52, 60-61; *Покрет у Босни и у Албанији*, 2-4.

⁹⁸⁷ *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 146; *Јужнословенски народи*, 52-53.

штетних, нешеридатских одредаба реформних фермана, додајући разлозима за бунт и припајање делова пашалука Србији, што им није сметало да чине пријатељске кораке према кнезу Милошу и црногорском владици Петру II Петровићу Његошу. Још док су се побуњеници у Босни консолидовали под командом вође покрета Хусеин-капетана Градашчевића и формирали одреде да се на Косову придруже походу Шкодра-паше, са којим су одмах по побуни ступили у савез, стигле су неповелне вести из Прилепа о победи султанске војске и пропасти њиховог јединог правог савезника.⁹⁸⁸

Останак једног дела Херцеговине у лојалности према босанском везиру, који је још у марту избегао из Травника, и колебање појединих капетана у Босни, спречило је побуњенике да до краја маја напусте Босански пашалук. Након што се ситуација у Босни и Херцеговини избистрила и када је постало јасно да херцеговачке присталице султана немају довољно снаге за самостално офанзивно деловање, Хусеин-капетан је одлучио да поведе војску на границу Босанског пашалука према Приштинском пашалуку и тамо натера великог везира на одлучујућу битку. Босанским побуњеницима било је јасно да ће долазак војске великог везира у Босну изазвати удар Херцеговаца са леђа, покрет прикривених султанових присталица у самој Босни и могућу издају једног броја капетана. Са друге стране наступање у Румелију подигло би на оружје Бушатлијине присталице, које су се пред претњом ликвидације покорице великом везиру, па су решили да судбину целог покрета реше једном великом битком са царском војском и војскама арбанашких паша које су таборовале на Косову. Војска босанских муслимана прво је ушла у Нови Пазар из кога је истисла султановог присталицу Ејуп-пашу Ферхатагића, што је утицало на морал осталих антиреформских расположених муслимана у околини. Хусеин Хот, пештерски управник Мустафа-паше Бушатлије, одметнуо је претходно умирене области Рожај и Бихор и напао и опљачкао небрањене градове Пећ и Ђаковицу. Након што се додатно попунила у Новом Пазару, војска Хусеин-капетана наступила је јула 1831. године ка Липљану, где се налазила претходница војске великог везира, углавном састављена од војске арбанашких паша, дојучерашњих присталица Бушатлије, док се сам велики везир са главнином трупа и војскама пећког и

⁹⁸⁸ Милош Обреновић, књ. 3, 151-160, 334-335, 340, 351-352; Арбанашки устанци, 55-56; Покрет у Босни и у Албанији, 10-23; Јужнословенски народи, 55-56.

ђаковачког паше налазио у опсади Скадра. Успеси босанских побуњеника крунисани су битком код Липљана 16. 7. 1831. године где је потпуно поражена војска великог везира, састављена углавном од арбанашких одреда Авзи-паше скопског, Резак-паше пећког и Махмуд-паше Ротула.⁹⁸⁹

Велики везир Мехмед Решид-паша био је довољно умешан да и након пораза посеје семе будуће победе. Након краткотрајних преговора Хусеин-капетан наименован је за новог босанског везира, а њему и свим капетанима загарантовано је да се у Босанском пашалуку неће заводити ни примати аскер и да ће капетаније наставити да постоје. Босански побуњеници су дакле захтевали и добили санкционисање *status quo* у замену за номинално прихватање султановог ауторитета и повлачење у Босну. Великом везиру прихватање побуњеничких услова није представљало нарочити проблем, главни део његове војске није био окрњен поразом, већ се налазио под Скадром у опсади Мустафа-паше Бушатлије, чију рехабилитацију побуњеници нису захтевали; побуњеници у преговорима нису поменули ни лесковачког, призренског, врањског и лесковачког пашу који су пре, током и након сукоба код Липљана чинили кораке да се придруже Хусеин-капетану. Велики везир је због кратковидости победника успео да спречи васкрсавање моћи скадарског везира, потпуно уништење своје војске и истрзање из султанових руку пећког, призренског, приштинског, лесковачког и врањског пашалука, већ је миром који је заправо представљао примирје, добио време да се реши Бушатлије и коначно привеже за себе од Босанаца напуштене или похаране арбанашке паше. Уздизање Хусеин-капетана на везирско достојанство и његово

⁹⁸⁹АС, КК, VII, бр. 774/1, Алекса Симић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 21. 6/2. 7. 1831; АС, КК, VII, бр. 775/1, Алекса Симић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 23. 6/ 4. 7. 1831; АС, КК, VII, бр. 775/2, кнез Милошу Обреновић, Крагујевац-Алекси Симићу, Београд, 25. 6/7. 7. 1831; АС, КК, VII, бр. 777, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Алекси Симићу, Београд, јун 1831; *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9193; *Јагодинска нахија* 3, бр. 526-528; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 163-164, 168; *Милош Обреновић*, књ. 3, 358-360; *Арбанашки устанци*, 57-58; *Покрет у Босни и у Албанији*, 23-24; *Јужнословенски народи*, 56-60; *Српски народ на Косову и Метохији*, 260-261; *Британски документи за историјата на македонскиот народ, том 1 (1797-1839)*, приредио Х. Андонов-Полјански, Скопје 1968, бр. 51. (=Британски документи); *Нахија Пожешка*, бр. 344, 376-379; *Ужичка нахија* 2, бр. 361; АСАНУ, ИЗ, бр. 1009, Јован Обреновић-Васи Поповићу, 24. 7/6. 8. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1358, Милован Недељковић-кнезу Милошу Обреновићу, 23. 5/ 5. 5. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1369, Петар Лазаревић-Васи Поповићу, 13/26. 6. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1371, Јован Мићић-Васи Поповићу, 23. 6/5. 7. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1376, Петар Лазаревић-Васи Поповићу, 30. 6/12. 7. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1380, Петар Лазаревић-Васи Поповићу, 23. 7/ 5. 8. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1381, Милосав Перуничић-Васи Поповићу, 23. 7/ 5. 8. 1831; АСАНУ, ИЗ, бр. 1385, Суд Нахије пожешке-Васи Поповићу, 5/28. 8. 1831.

охоло узношење због отетог достојанства, створило је тензије и неслогу међу једним делом капетана, што је само отворило нове могућности великом везиру да пре коначног обрачуна изнутра ослаби босанске бунтовнике.⁹⁹⁰

Хусеин Градашчевић вратио се у Босну са својом војском као Хусеин-паша свестан да му обрачун са Портом тек следи. Јесен и зиму 1831. и пролеће 1832. године провео је у безуспешним покушајима да покори Херцеговину и освоји Столац из кога се успешно бранио Али-бег Ризванбеговић као присталица Порте, намеравајући да након што се потпуно учврсти у Босанском пашалуку поново поведе војску на великог везира. Међутим, завођење власти антиреформног паше није ишло ни брзо ни лако. У Босни, где је владао као паша, Хусеин Градашчевић је управљао гвозденом руком, убијајући, затварајући и пљачкајући имовину султанових присталица, понашајући се притом не као заштитник интереса капетана и беговата, већ као везир који тежи да заведе личну власт. Оваквим поступањем, поред побуњеничке и просултанске странке у Босни, Хусеин-паша је створио и побуњеничку опозициону струју, која је била против реформи, али и против његове власти. Велики везир је много боље искористио време добијено споразумом након пораза код Липљана. До октобра 1831. године успео је да скрши све присталице Мустафе Бушатлије у Скадарском пашалуку и да скадарског везира приволи на предају, окончавши тако све наде Арбанаса у васкрсавање његове моћи и успех антиреформног покрета. Јесен и зиму 1831/1832. године велики везир је искористио да сабере војску арбанашких паша и прими аскерска појачања из Цариграда за поход на Босну. Поред војних, везир је заједно са султаном чинио и политичке припреме за упоковавање Босне. На Порти је поништена одлука о давању везирског достојанства Хусеин-паши, а за новог босанског везира именован је најпре Ибрахим-паша видински, који је убрзо замењен Кара Махмуд-пашом. Пошто је Градашчевић повлачењем именована постао самозванац, султану и везиру није било тешко да у Босни пронађу незадовољне капетане и бегове спремне да му окрену леђа.⁹⁹¹

⁹⁹⁰ Милош Обреновић, књ. 3, 360-361; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 170-171; *Јужнословенски народи*, 60-61; *Ужичка нахија* 2, бр. 367.

⁹⁹¹ АС, КК, VI, бр. 156, Арсеније Андрејевић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 5/18. 11. 1831; *Јужнословенски народи*, 60-61, 64-67; *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 171-178; *Покрет у Босни и у Албанији*, 24-28, 47; *Британски документи*, бр. 53.

Хусеину Градашчевићу је тек након вишемесечних борби пошло за руком да уништи војску херцеговачких непријатеља побуне у пролеће 1832. године, у тренутку када је војска новоименованог босанског везира Кара Махмуд-паше попуњена Арбанасима из Скадарског пашалука и у садејству са арбанашким војскама приштинског, пећког, лесковачког и призренског паше наступала ка Сарајеву. До краја маја војска Хусеина Градашчевића уништена је у биткама код Пријепоља, Горажда и на Палама, након чега је антиреформни оружани покрет сломљен, а султанов чиновник засео у Сарајево.⁹⁹²

Улазак султанске војске у Босну и слом Градашчевића 1832. године није значио и слом босанског беговата и победу реформних напора султанових посланика у овој провинцији. Везир Кара Махмуд-паша спровођење реформи отпочео је укидањем капетанија и завођењем мутеселимлука, често простим преименовањем наслова затеченог управника капетаније, из страха да би једновремена смена изазвала нову побуну. Пораз султанове војске код Коње 1833. године у рату са Мехмед-Алијом, египатским везиром, подигао је дух босанских бегова, па су аскерске трупе и арбанашки одреди везира целу 1833. годину провеле у гушењу локалних буна и устанака широм пашалука. Немири нису јењавали ни за време власти везира Давуд-паше 1833-1834, који је у пашалук дошао без војске узалуд инсистирајући на регрутацији, попису и плаћању нових намета.⁹⁹³ Веди-паша, босански везир који је управу преузео 1835. године, сусрео се са истим проблемима као и његов претходник. Спроводећи попис, регрутовање за аскер, наплату намета од муслимана и замену капетана султановим чиновницима, отпор бегова ломио је хапшењима, ликвидацијама и конфискацијом имовине најугицајнијих појединаца. Његове сурове мере изазивале су до 1839. године честе побуне по свим крајевима Босне. Пашине арбанашке трупе гушиле су брзо сваки покрет па до повезивања локалних буна у један општи устанак на крају није дошло.⁹⁹⁴

⁹⁹² *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 184-187, 220; *Покрет у Босни и у Албанији*, 48-49; *Јужнословенски народи*, 67-68; *Српски народ на Косову и Метохији*, 261.

⁹⁹³ *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 239-246, 253, 274-283, 293, 296; *Јужнословенски народи*, 179-181.

⁹⁹⁴ *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 313, 320-330, 336-349, 356-358, 379-381, 387-388; *Јужнословенски народи*, 180-181.

Напори султана, да користећи војну силу, модернизује војни и административни систем у Европској Турској 1812-1832. године показали су да главну и најопаснију препреку реформисању и модернизацији војног, пореског и административног система Османског царства нису представљали јаничари, наследне паше, које су под својом влашћу држале велике области и босански капетани, већ цео сталеж ага, бегова, читлук-сахибија, локалних муслиманских угледника и арбанашких племенских вођа. Овај сталеж је заправо крупним одметницима омогућавао независно држање, јер је заузврат добијао новац, поседе и заштиту од супарника. Малобројност аскерских трупа и жеља султана да се најкрупнији протагонисти отпора реформама елеминишу приморавали су великог везира да са беговима, агама, разбојничким и беговским „републикама“, али и са већим бројем арбанашких наследних паша, привремено склапа савезе и да настави да толерише њихове стечене, чешће отете, привилегије у замену за војну помоћ. У времену борби са Бушатлијом и Хусеином Градашчевићем ова тактика се показала више него корисном за процес реформи. У прве редове битака истурани су одреди арбанашких паша који су пришли султану, док се аскер чувао за осудни удар. Распоређујући трупе на овај начин, султанов везир је чак и у случају пораза излазио као победник, јер су поред отворених непријатеља реформи и невољни савезници губили своје трупе, чиме је дугорочно припремана и њихова елеминација, а цару одане трупе су чуване и увећаване даљом регрутацијом.

Након пада Скадра у руке султанових трупа 1831. године Арбанаси Скадарског пашалука отказали су ван скадарских зидина сваку послушност новоуспостављеној власти осим номиналне, бојкотујући и изигравајући реформне захтеве. Овакво стање потрајало је до 1834. године, када је за скадарског везира постављен енергични Хафиз-паша. Он је одмах по доласку на опредељење са војском прокрстарио пашалук, замењујући султановим чиновницима локалне бегове, чије су породице генерацијама управљале градовима и областима. Затим је разрезао нове таксе и порезе, започео разоружавање становништва, спровођење пописа и упис регрута за службу у редовима аскера. Арбанашки отпор скршен је неочекивано брзо захваљујући драконским мерама које је спроводио за локалне прилике незаинтересовани аскер. Вође беговске и агинске опозиције које нису напустиле територију Турске послате су у изгнанство у Цариград, док је одбеглим

представницима опозиције конфискована имовина, а куће запаљене. Након елеминације најснажнијих бегова и племенски барјактари повиновали су се државним управницима, па су племена која су некад били стожер самосталности Бушатлија и савезник бегова сада постала оружје притиска централне власти на беговски сталеж. Након успешног спровођења реформи у Скадарском пашалуку, власт Хафиз-паше проширена је крајем 1834. на Кавају, Тирану, Елбасан и Миридите, а пашаларима Пећи и Ђаковице, који су као услов опстанка на положају морали у својим пашалучима да спроводе реформне наредбе власти, наређено је да у корист скадарског везира о свом трошку опреме прописани број регрута за аскерску војску. Арбанаси области које су по султановој наредби имали да искусе реформизам скадарског паше дигли су се на устанак почетком 1835. године, решени да не чекају да паша доведе аскерску војску која је зимовала у Скадру. У Берату, Елбасану, Тирани, Каваји и Миридитама протерани су и побијени раније постављени Портини чиновници, а на власт су постављени представници локалних династија. Паше Дебра, Пећи и Ђаковице, заједно са својим пашалучима придружиле су се побуни. Порта је при гушењу ове нове побуне поново искористила климав положај преосталих арбанашких наследних паша да их примора да дају трупе којима је до јесени 1835. године прекинула отпор побуњеника, користећи аскерске трупе у много мањој мери, и то иза леђа одреда арбанашких паша. Арбанаси Скадарског и њему припадних пашалука положили су оружје пред царским трупама избегавши потпуну капитулацију. По споразуму са везиром султански гарнизони примљени су у градове, а обавеза давања регрута замењена је плаћањем откупа од војне службе.⁹⁹⁵

Колебљиво држање при побунама, војну ослабљеност и губитак популарности код Арбанаса, Порта је 1836. године искористила да оконча савезништво са ђаковичким, пећким, дебарским и призренским пашом и да их, захваљујући својој војној снази и њиховој војној исцрпљености у сукобима 1821-1835, лиши достојанства и имовине. Махмуд-паша Ротул, Арслан-паша

⁹⁹⁵ *Јужнословенски народи*, 285-289; *Арбанашке студије* 2, 22-42; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994, 35-53. (=Срби и Арбанаси); *Српски народ на Косову и Метохији*, 262; *Британски документи*, бр. 67; АС, КК, XIV. бр. 723, Петроније Перишић, Вижица-Јовану Обреновићу, Чачак, 16/29. 9. 1835; АС, КК, XIV. бр. 744, Моравско-подринска војна команда, Чачак-Јеврему Обреновићу, Крагујевац, 26. 9/ 9. 10. 1835; АС, КК, XIV. бр. 773, Симо Јоковић, Кушићи-Јовану Обреновићу, Чачак, 27. 9/10. 10. 1835.

Махмудбеговић, дебарски паша и Сејфудин-паша из Ђаковице разбаштињени су заједно са 26 поглавара и забита Ђаковачке и Призренске нахије у корист државне касе и са породицама одведени у прогонство у Цариград, а њихове области заједно са Скадарским пашалуком стављене су као дивизијска област под непосредну власт румелијског валије који је седео у Битољу. Тетовски, Скопски, Лесковачки, Врањски и Приштински пашалук султан је оставио под влашћу наследних паша који су поучени искуством својих суседа ревносно спроводили реформне налоге из Цариграда, док је Пећки пашалук враћен под управу султановог присталице Резак-паше Махмутбеговића.⁹⁹⁶

Насилно увођење реформи у областима насељеним Арбанасима 1832-1836. дало је на крају половичне резултате. Тврдоглави отпор арбанашког сеоског становништва, барјактара и племенских вођа и дипломатско склапање савеза са појединим пашама, натерали су султана да се помири са арбанашким начелним, али парцијалним прихватањем нових одредби о административном и војном уређењу. Пашалуци на Косову и у сливу Вардара и Јужне Мораве остали су и надаље под управом паша из наследних династија, без обзира што су ови управници испуњавали реформне налоге добијене из Цариграда. У осталим пашалацима, у којима су наследне династије паша уклоњене, а нарочито у Дебарском, власт султановог постављеника се није осећала ван административног средишта, јер су племенске поглавице и барјактари преузели сву моћ и утицај некадашњих наследних паша и бегова. Ни војна реформа није спроведена у потпуности. Арбанаси Скадарског и Елбасанског пашалука прихватили су улазак аскерских гарнизона, али су у замену за благи новчани откуп избегли регрутацију у реформисану војску. Арбанаси Тетовског пашалука прихватили су службу у аскерској војсци, али само у границама свог пашалука и у арбанашкој ношњи, док су у Призренском пашалуку и Хасу стекли привилегију да служе у редифу, резервним одредима, и да се војној служби повремено приучавају у седишту пашалука.⁹⁹⁷

⁹⁹⁶ *Јужнословенски народи*, 290; *Српски народ на Косову и Метохији*, 262-263; *Алексинац и околина*, бр. 146; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 86; *Британски документи*, бр. 70. Интервенција кнеза Милоша у корист Ротула и Махмудбеговића продужила је дакле њихову власт само на годину дана.

⁹⁹⁷ *Јужнословенски народи*, 289; *Српски народ на Косову и Метохији*, 262-263.

Султанови чиновници који су заменили паше из наследних династија у Метохији морали су да утврђују своју, а тиме и централну власт, истим путем као и њихови пашаларски претходници. Хисмет-паша, нови ђаковачки паша, оженио се 1837. године ћерком свог претходника, пашалара Сејфудин-паше, са очигледном тежњом да браком и везивањем за најутицајнију локалну породицу утврди свој ауторитет. Након што је румелијски валија крајем исте године погубио Резак-пашу Махмудбеговића, Хисмет-паша засео је као нови паша у Пећи, оставивши своје бивше место у Ђаковици рођеном брату таста Сејфудин-паше, Авди-бегу. Будући да је располагао малом аскерском војском Хисмет-паша је, као и пашалари пре њега, био приморан да се ослања на мобилизацију Срба и Арбанаса из престонице пашалука, па је, када је приликом разреза новог пореза на стоку 1837. године дошло до побуне Арбанаса под вођством извесног Али Бањака у Ђаковачкој нахији, буну сурово угушио мобилисаним Србима и муслиманима из Ђаковице.⁹⁹⁸

Хисмет-паша и турске власти у Призрену наставили су да половично спроводе реформе у својим нахијама. Пошто су муслимани аскерску службу вршили у престоницама пашалука, у резерви, оружје им није одузето, али су зато 1838. године разоружани Срби Пећке, Призренске и Ђаковичке нахије.⁹⁹⁹ Остављање оружја Арбанасима и одвођење бегова и фисних поглавица у Цариград на крају се царским властима обило о главу. Локални бегови и поглавице одржавали су какав-такав ред у својим нахијама успевајући да фисове држе у покорности према паши и својој котерији; њихов одлазак распламсао је мале локалне ратове унутар фисова за превласт, између закрвљених фисова и између арбанашких села.¹⁰⁰⁰ Разоружани Срби, које су раније паше штитиле због пореза који су плаћали и оружане помоћи коју су им давали у кризама, постали су сада лак плен како за фисове тако и за обичне разбојнике и наоружане арбанашке

⁹⁹⁸ *Ужичка нахија* 2, бр. 627; АС, КК, XIV, бр. 1977, директор карантина Матија Христић, Мокра Гора-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 11. 1837.

⁹⁹⁹ АС, КК, XIV, бр. 2145, Милосав Ђурђевац, Баљевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 8/21. 3. 1838; *Задужбине Косова*, 612.

¹⁰⁰⁰ Године 1842. Арбанаси села Истинића заратили су са Арбанасима из села Дечана и Црвеног Брега око коришћења реке Бистрице за наводњавање кукуруза. Сукоб се на крају претворио у рат, јер су Дечанци и Црвенобрежани позвали у помоћ 1000 наоружаних припадника свог фиса Гаш. Село Истинић било је попаљено, а Арбанаси из овог села имали су 100 мртвих и 150 рањених. *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9244.

суседе.¹⁰⁰¹ Арбанашки фисови су се на крају 1839. и почетком 1840. године коначно прекинули међусобне сукобе само да би оружјем протерали царске чиновнике из Пећке, Призренске, Ђаковачке нахије и из Бихора.¹⁰⁰²

Реформе нису донеле ред и законитост ни у Рашкој области на крају четврте деценије 19. века. Нижи представници царских власти у Новопазарској и Сјеничкој нахији били су некадашњи службеници Ејуп-паше коме је тиранисање народа опраштано због спровођења реформи у пашалуку. Буљубаше и сејмени, локални муслимани, наставили су и после Ејуп-пашине смрти са зулумом над Србима. Жалбе новопазарском забиту, царском чиновнику, нису могле да помогну раји, јер су његови војни и полицијски одреди и били узрок жалби, а он, као чиновник без аскерске војске, није смео нити могао да им се супротстави. Локални муслимани су немоћ власти користили да глобе и злостављају своје православне суседе, па су Арбанаси из села Жирчана, Ковача и Црнче без последица пљачкали Србе у Сјеничкој нахији.¹⁰⁰³

Дакле, упркос жељама Махмуда II, завођење административних и војних реформи у областима насељеним Арбанасима, нарочито у Метохији и Дебарској нахији, стало је на пола пута и као крајњи резултат имало је међуплеменску анархију и дугорочно погоршање положаја Срба. Толерисање тираније Ејуп-паше Ферхатагића у замену за његов труд око извршавања пореских и војних реформи, као и његов обрачун са вођама локалних муслимана, резултирало је настанком безвлашћа у Рашкој области у задњим годинама његовог живота и након његове смрти. Упркос добрим жељама, представници централне власти нису имали војну снагу и ауторитет пашалара и локалних поглавица којом су могли да држе у послушности наоружане локалне муслимане. Царски чиновници нису могли, као пашалари пре њих, да службом, новцем или војном моћи придобију или приморају племенске поглавице и утицајне бегове на покорност, просто зато што нису имали довољно новца и војске. Уместо полунезависних пашалука у којима је

¹⁰⁰¹ Анархија је до 1840. узела толике размере да је игуман манастира Гориоча био приморан да крене до Цариграда да се на Порти жали на насиља. По његовим речима, ниједан дан у Метохији није пролазио без убиства неког Србина, а царска власт је била толико слаба да је „сваки Турчин и суд и извршитељ суда“. *Вујкина врата*, 47-50; АС, МИД-И, 1840, Димитрије Арсенијевић, настојник манастира Гориоча- кнезу Михаилу Обреновићу, 8/21. 12. 1840.

¹⁰⁰² АС, МИД-И, 1840, Ф. 1, ред 90, Ђорђе Протић, попечитељ унутрашњих дела-Попечитељству иностраних дела, Београд, 19. 1/1. 3. 1840, бр. 5849, 25.1/8. 2. 1840, бр. 135.

¹⁰⁰³ АС, МИД-И, 1840, Ф. 1, ред 216, Начелство Чачанског округа, Чачак-Попечитељству иностраних дела, Крагујевац, но. 7283, 24. 12. 1840/4. 1. 1841, но. 1865, 28. 12. 1840/10. 1. 1841.

до тада владао какав-такав ред и поредак, зацарило се стање у коме ни једно племе, село или муслимански првак није имао превласт над осталима. Другим речима, уместо интеграције пашалука у Царство, дошло је до дезинтеграције микрообласти у самим пашалуцима.

НАСЕЉАВАЊЕ СРБИЈЕ

Хајде село да селимо

Успостављање и ширење српске аутономне управе у Београдском пашалуку након 1815. године претворили су територију на којој је 1830. година настала Кнежевина Србија у главно насељеничко одредиште Срба са подручја Османског царства. Кнез Милошева Србија је за досељенике била обећана земља на чијим границама су престајали зулуми, где по селима није било Турака и читлук сахибија, где је обрађивано парче земље била права својина сељака, где су порези били врло сношљиви и где су досељеници одмах по приспећу стицали доста широке привилегије.

Иако константан, у периоду 1815-1839, процес насељавања је историјском догађајношћу јасно омеђен 1833. годином. До поменуте године у турским областима јужно од Србије муслимани су се налазили у стању готово сталне војне мобилизације, у рату против Грка и Руса, локалним ратовима за превласт или сукобима изазваним антиреформним покретом, што се негативно одражавало на положај Срба и изазивало константно појединачно бежање српских породица и повремено пребегавање већих избегличких група. За то време, Србија се борила за извојевање аутономије и проширење граница, трудећи се да према Порти задржи коректне односе у сваком погледу, па и у погледу питања преотимања пореских обвезника. Након 1833. године српска граница се померила даље на југ, исток и запад, чиме се поред државне територије повећао и земљишни фонд. Уз то, хатишерифи су у посед српских власти предали и турске државне поседе и заповедили исељавање Турака ван градова, из села, вароши и паланки. Важнија од повећања земљишног фонда за усельенике и српске власти била је осма тачка Хатишерифа из 1833. године којом је сваком бегунцу гарантовано право прибежишта у Србији.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰⁴Почетком 1839. године Попечитељство унутрашњих дела упутило је питање Попечитељству иностраних дела као да се одговори пребеглицима на југозападној граници које су тражиле прибежиште у Србији. Попечитељство иностраних дела је одлуку по том питању препустило

У Турској се почевши од 1833. године окончава период сталних спољних ратова и оружани период завођења реформи, а муслиманско комешање замењује устаничко врење хришћана у околини Ниша, Пирота, Видина и Берковице 1833. и 1835-1837. и масовни избеглички покрет Срба Нововарошке и Сјеничке нахије 1837. године. Турске репресалије током и након устанака и зулуми граничних паша, осиромашених и озлобљених губитком територија у корист Србије, изазвали су неколико великих избегличких таласа преко српских граница. Захваљујући великим комплексима новостечене слободне земље и испражњених турских насеља српска држава је могла да прими све избеглице и да популационој политици приступи са пуно више реда и система него ранијих година.

*

Насељавање српског сеоског становништва из Старе Србије у полуаутономну Србију отпочело је готово одмах након Другог српског устанка и успоставе двоструке српско-турске управе, мада се чини да у прве две године број насељеника није био нарочито велики, јер је земља била исцрпљена, а народ оскудан, пошто су повратак избеглица из Аустрије и обнова насеља и кућа још били у току.¹⁰⁰⁵ Насељавање сеоског становништва са југа интензивира се након 1817. године, да би након избијања Грчког устанка, па све до 1833. године долазак избеглица у мањим и већим групама постао константан. Само 1819. године из Пећке нахије добегло је у Пожешку нахију тридесет и четири мушкарца, који су због убиства Турака, крвне освете и крвнине, морали да беже из завичаја, док су породице намеравали накнадно да доведу преко пријатеља; неки од њих су

Државном савету са напоменом да ће саветско решење убудуће постати правило у поступању са насељеницима, што значи да су пре тога добеглице примане или одбијане зависно од специфичности сваког случаја понаособ. Државни савет је на крају одговорио Попечитељству иностраних дела да се избеглице увек примају, јер је Србија то право стекла осмом тачком Хатишерифа из 1833. године. Ова привилегија Хатишерифа до сада је била непозната и у супротности је са наводном одредбом Хатишерифа која забрањује сеобе поданика Порте. Одредбу о забрани сеобе као интегрални део Хатишерифа наводи само Михаило Вукићевић, посредно, позивајући се на њега и Радош Љушић. Могуће је да Вукићевић није добро превео или схватио одредбу или да се ради о грешци друге врсте. *Кнежевина Србија*, 17; АС, ДС, 1839, бр. 192, Попечитељство иностраних дела-Државном савету, но. 80, н. 192, 21. 3/3. 4. 1839; АС, ДС, 1839, бр. 192, Државни савет, Београд-Попечитељству иностраних дела, Крагујевац, 22. 3/4. 4. 1839.

¹⁰⁰⁵ Упркос писању Тихомира Ђорђевића да најстарији забележени подаци о досељавању потичу из 1817. године, нотирано је досељавање две породице, вероватно из Турске 1815/1816. у села Рожанство и Белу Реку у Ужичкој нахији и четири породице из Влашке у Крагујевац. Т. Ђорђевић, *Насељавање Србије, за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Гласник Српског географског друштва 5 (1921), 117-118. (=Насељавање Србије); *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 30-31; *Земљишна својина у Србији*, 38-39.

изгледа насељени у села Врбу и Липову у Пожешкој нахији. Годину дана раније добегао је са породицом у Карановац Максим Пећанин из Пећке нахије.¹⁰⁰⁶ У периоду између 1818-1820. забележено је досељавање појединаца из села Шареника и Бедине Вароши у Моравичком Старом Влаху и Радијевића код Нове Вароши у Рудничку, Смедеревску и Пожешку нахију, кнеза Николе Петровића са пет кућа сродника и Михаила Постенца са породицом из пограничних места Новопазарске нахије, Врњца и Новог Села у села Доње Лукаре у Јагодинској и Рсовце у Пожешкој нахији, као и неколико породица из новопазарских села Новог Села, Курилова, Врњца и Попине.¹⁰⁰⁷

Бес муслимана на православне због покоља Турака на Пелопонезу 1821. године резултирао је прогоном хришћана уопште и православне цркве у Турском царству. У Нишу су на Ускрс обешени српски прваци Нишке нахије: владика Мелентије, прота Стојан Поповић, поп Ђорђе Цинцарин, Младен Овчаревић, Радослав екмекцибаша и Голуб мутавџија, а двеста виђенијих Срба заточено је у нишкој тврђави; у Пироту је у исто време према предању обешено седам свештеника.¹⁰⁰⁸ Под сумњом су били и Срби у Призрену, где је паша утамничео рашко-призренског владика Хаџи Захарија. Иако су у Србију долазили гласови да је избегао у Црну Гору, да је прогнан у Цариград и да је могући кандидат за патријарха, владика је у стварности из заточеништва и без новчане уцене после неколико месеци таоштва спасао паша из Ђаковице са којим је као бивши игуман Дечана гајио пријатељске односе.¹⁰⁰⁹

У изворима је 1821-1823. забележено избегавање Срба из Пећи, Ђаковице, Пећке Нахије, Топлице и Вучитрнске нахије и са географског Косова. Године

¹⁰⁰⁶ За Радуна Ивановића и Николу Андријевича житеље ова два села бележи се 1823. да су досељеници из Пећке нахије од 1819. године. *Нахија Пожешка*, бр. 38; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 474.

¹⁰⁰⁷ Новопазарски Осман-паша није правио питање око исељавања поданика из његове „државине“. Паша је од српских власти само тражио да исељеници, пре него што се одлуче на сеобу, плате порез који је на њих разрезан. АС, ЗМП, бр. 950, Петар Топаловић-кнезу Милошу Обреновићу, 4/17. 2. 1820; *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 32-33; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 176, 195; *Нахија Пожешка*, бр. 55, 208; АСАНУ, ИЗ, Бр. 966, кнез Милош Обреновић-Васи Поповићу, 7/20. 6. 1820.

¹⁰⁰⁸ АС, ЗМП, бр. 2975, Петар Георгијевић, Свилајнац-Милосаву Здравковићу, Ћуприја, 16/31. 5. 1821; *Пирот и срез Нишевачки*, бр. 28; *Историја Ниша*, 1, 27; Б. Лилић, *Историја Пирота и околине, део први, Пирот у периоду турске власти 1804-1878*, Пирот 1994, 145. (= *Историја Пирота*); Иста, *Турске репресалије у Понишављу у време Грчког устанка 1821. године*, *Balkanica* 29 (1998), 87-89.

¹⁰⁰⁹ *Односи Србије и Црне горе у 19. веку*, бр. 49; *Нахија Пожешка*, бр. 73, 82, 89; *Поменик*, 760; *Црквени живот*, 11-12; *Дечански споменици*, 54-55.

1821. забележено је досељавање Саве Пећанина, вероватно из околине Пећи, у Подибарску кнежину, свештеника из Дечана који је преузео парохију манастира Трнаве, Павла Радосављевић из села Мачковца код Крушевца у село Оцак, два сељака из Новопазарске нахије у погранично село Руђинци и покушај Саве Миљкова са Косова да се насели на упражњену баштину у селу Страгару у Јасеници, пошто је у завичају убио Турчина.¹⁰¹⁰ У Пожешку нахију доселио се 1821/1822. изван број неименованих и непобројаних досељеника из Крушевачке, Нововарошке и Новопазарске нахије,¹⁰¹¹ а у село Ракитово у Јагодинској нахији шест кућа из села Ћићевца.¹⁰¹² Исте године у Србију је пребегао Коста Чуиовић из призренског села „Креиновића“¹⁰¹³ са своја три сина и њиховим породицама у село Балугу у Пожешкој и Црешњевицу у Ужичкој нахији.¹⁰¹⁴ Године 1823. двојица избеглица из Топлице населили су се у село Мотрић у Јагодинској нахији, неколико досељеника са Косова у село Милутовац, а двојица Вучитрнаца тражили су од српских власти земљу за насељавање у Левчу или Теменићу. У исто време, од зулума је у Поречку Реку добегао и Сава Стојановић са Косова, где се запослио као пандур кнеза Вула Глигоријевића, па је тражио помоћ да жену и децу преведе у Србију.¹⁰¹⁵ Два Србина из села Ракоши и Сушице у Пећкој нахији населили су се исте године у Пожешку нахију, шест досељеника из Лесковачке нахије у Теменић, а Крста Ђаковац, Србин из Ђаковице, доселио се у Београд.¹⁰¹⁶ Године 1824. и 1825. Павле Доганџић, абација из Београда, молио је кнеза Милоша да му помогне да из Пећи преведе жену и децу, наводећи да је од зулума и гоњења добегао када је патријарх погинуо у Цариграду.¹⁰¹⁷ Случај Доганџића, иако за разлику од осталих, није био сељак,

¹⁰¹⁰ АС, ЗМП, бр. 5792, Живко Шокорац, Пољна-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац 9/22. 7. 1821; *Нахија Пожешка*, бр. 78, 80, 113, 144; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 197.

¹⁰¹¹ По имену је забележен само Сава Бркушанац који је добегао из села Орле Главе у Моравичком Старом Влаху. *Нахија Пожешка*, бр. 124, 126.

¹⁰¹² АС, СОС, бр. 151. Кнез Аранђел Милосављевић, Јагодина-Суду општеном српском, Београд, 12/25. 7. 1822.

¹⁰¹³ Село овог имена не постоји у околини Призрена. Једино село сличног назива у околини је село Кремовик у Подримљу. Вероватно се ради о лошој транскрипцији српских власти.

¹⁰¹⁴ Ова породица није бегала од зулума већ од крвне освете српске породице Раичевић из истог села и наплате крвине. *Нахија Пожешка*, бр. 117.

¹⁰¹⁵ *Јагодинска нахија 1*, бр. 129; *Јагодинска нахија 2*, бр. 189, 192; *Крагујевачка нахија*, бр. 389.

¹⁰¹⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 195, 197, 449; *Нахија Пожешка*, бр. 238.

¹⁰¹⁷ АС, КК, III, бр. 393, Павле Доганџић Пећанин, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 14/27. 8. 1824; АС, КК, III, бр. 735, Павле Доганџић Пећанин, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 3/16. 9. 1825.

показује тешко стање Срба у областима насељеним Арбанасима непосредно по избијању Грчког устанка. Да је расељавање Срба узело озбиљне размере на Косову и у Топлици сведочи прокламација Малић-паше из 1822. године којом је позивао избеглу рају да се врати у своја села и долазак топличког нахијског кнеза у Левач почетком 1824. године са истоветном прокламацијом Шашит-паше.¹⁰¹⁸

Неуспеси арбанашких војски у рату са Грцима 1822/1823. године додатно су доприносили погоршању положаја српске раје која се налазила на путу цихадом занетих или поразом огорчених арбанашких војски. Поред зулума, пребегаване Срба у Србију изазивали су и појачана пореска оптерећења, кулуци за обнављање тврђава, служба у турској комори, натурална давања за исхрану мобилисане војске и одузимање оружја уз које је ишло уобичајено насиље.¹⁰¹⁹ У Пријепољском кадилуку уз сваки порески грош од сељака је 1821. године узимана по ока жита и јечма, кулуком су оснаживане и утврђиване вароши и паланке, а долином Моравице су патролирале чете од по двадесетак наоружаних Арбанаса ширећи вести да се припрема обрачун са кнезом Милошем. У Пријепољу је босански везир ускладиштио 150 ока од раје утераног жита, а пријепољска тврђава ојачана је кулуком. Срби Нововарошке и Новопазарске нахије нису оптерећивани у 1821, али је већ следеће године од њих убирано сено и жито као натурална дажбина за потребе војске.¹⁰²⁰ У Лесковачком пашалуку пореска давања троструко су повећана 1823. године, што је изазвало масовну беганију преко границе, па су српске власти по налогу кнеза, насељенике намештали у Смедеревску нахију да се дошљаци не би повратили у завичај након сређивања прилика и да би се избегли протести лесковачког паше.¹⁰²¹ Колико је турска борба са Грцима погађала хришћане у јужним деловима Старе Србије и у Македонији показују подаци из сицила битољског кадије. На села Битољске нахије у корист шестомесечног издржавања 500 ратника румелијског валије разрезано је 1821. године 137100 гроша, а две године касније на исхрану војске 1990 оваца. Порез је

¹⁰¹⁸ Двојица досељеника из Пољне заиста су се вратили у Топлицу на позив кнеза. АС, КК, XXIX, бр. 425, Ахмед-ага, Туприја-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 5. 1822; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 197, 203.

¹⁰¹⁹ Павле из Мачковца у Крушевачкој нахији пребегаво је у село Оцак зато што није хтео да преда оружје Турцима. *Нахија Пожешка*, бр. 111.

¹⁰²⁰ *Нахија Пожешка*, бр. 70, 101.

¹⁰²¹ АС, ЗМП, 5835, Јован Мићић, Чајетина-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 28. 11/ 11. 12. 1821; *Ужичка нахија 1*, бр. 101; *Јагодинска нахија 2*, бр. 151; *Нахија Пожешка*, бр. 94.

узиман и у радној снази, па је 200 кулучара поведено из Битоља на Пелопонез 1825. године. Порез на издржавање војске погодио је и Прилепску и Маријовску нахију у којој се становништво разбегавало у друге области или насељавало на читлуке који су били ослобођени овог давања. Издржавање војске и пореска лојалност нису јемчили безбедност хришћана, јер су башибозучке јединице муслиманске милиције и арбанашки разбојници под изговором одласка на фронт толико пљачкали рају Охридске, Битољске, Прилепске и Скопске казе да је царска власт била принуђена да наређује растеривање и кажњавање башибозука и формирање посебних јединица које би рају штитиле од њихових насиља. Поред свега тога башибозуци и војска су у походу на југ коначили су у хришћанским кућама, злостављали и пљачкали невољне домаћине, због чега је румелијски валија 1827. године био приморан да нареди обавезно коначење војника у хановима.¹⁰²²

Јаничарска побуна у Сарајеву, Пријепољу, Колашину и Никшићу 1826/1827. године имала је према вестима са границе за последицу паљевину сто српских кућа, вероватно у Полимљу.¹⁰²³ Побуњеници су опорезивали народ у натури припремајући храну за предстојећу борбу са султановом војском, па је раја од зулума бежала преко границе. Почетком 1827. године само у околину Пожеге и Трстеника пребегло је 20 до 40 породица. Поред ових избеглица, које су вероватно стално насељене, на прехрану је привремено примљено и 40 породица из прекограничних села Курилова и Новог Села и више породица из Жупе, од којих су неке примљене на прехрану у Трстенички срез, а неке стално насељене у селу Оцаку, које је и претходних година било прибежиште избеглица.¹⁰²⁴ Вишегодишње ванредно опорезивање, кулуци, зулум и прибирање жита у децембру 1827. и јануару 1828. године од народа Новопазарске и Нововарошке нахије и вести о предстојећем рату Русије са Турском навели су народ на југозападној српској граници да се одлучи на припремање устанка, до кога због

¹⁰²² *Турски документи за македонската историја* 4, 79-81, 87, 104, 107, 111; *Турски документи за македонската историја* 5, 15.

¹⁰²³ *Нахија Пожешка*, бр. 237.

¹⁰²⁴ У трстеничку околину је исте године пребегла и једна мала група избеглица из Вучитрнске нахије, мада је неизвесно да ли се ради о Жупљанима пошто је Жупа потпадала под Вучитрнску нахију. *Нахија Пожешка*, бр. 238, 240, 244, 246; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 177-178, 474-475.

забране кнеза Милоша на крају није дошло.¹⁰²⁵ Опсег пореског притиска 1827/1829. године био је толики да су чак и муслиманске породице из Вишеградског Старог Влаха пребегавале у Соколску нахију, док је Ђаковичка нахија прогласила непослушност везиру одбивши да плати нови разрез од 30000 гроша.¹⁰²⁶ Међусобице присталица и противника реформи, незадовољство муслимана пореским оптерећењима и бес на православне због рата са Русијом, изазвали су 1829. године сеобу око 100 српских породица из Гусиња, Пештера и Бихора у Сјеничко Поље одакле су намеравали да досегну српску границу.¹⁰²⁷

После кратког, једногодишњег предаха, Стара Србија¹⁰²⁸ је 1831/1832. године постала логориште муслиманских војски које су из правца Босне, Скадра и Цариграда пристизале да на њеном простору оружјем одлуче судбину реформног покрета. За време двогодишњег сукоба муслиманске војске нису само пролазиле или коначиле на свом путу ка југу или северу, као ранијих година, већ су своје таборе установљавале у Новом Пазару, Сјеници, Пријепољу, Приштини, Призрену, Вучитрну, Бањској, Митровици, Липљану, Прилепу и Скопљу. Великим војскама султановог везира и побуњеника биле су потребне огромне количине хране, па је она најчешће обавезним откупом одузимана од српских сељака. Иако су велики везир и скадарски паша одузету храну српским сељацима плаћали, ње није било довољно ни за само сељаштво, па је у таквој ситуацији и откуп представљао насиље.¹⁰²⁹ Несташицу хране поспешивало је и двоструко захтевање кулука од Срба на обнови утврда и у комори у пролеће и јесен, у време сетве и жетве, као и дипломатска обазривост кнеза Милоша који је забранио продају хране бунтовницима против Порте, што је аутоматски све побуњеничке захтеве за храном усмерило на локално становништво.¹⁰³⁰ За разлику од царске војске, босански побуњеници нису увек исплаћивали сељацима одузету храну већ су је често одузимали као вид легалних натуралних дажбина ишитре и заире. У

¹⁰²⁵ *Нахија Пожешка*, бр. 253, 254, 257

¹⁰²⁶ *Исто*, бр. 259, 267.

¹⁰²⁷ *Исто*, бр. 279.

¹⁰²⁸ Ништа боље није било стање ни у Македонији. У време сукоба царских трупа са Бушатлијом на Охридску нахију је разрезано 1000 кила јечма и жита, 1000 јагањаца, а на охридске ханције 1000 ока пиринча и 3000 ока сена за издржавање низамске војске. *Домашни извори*, 29.

¹⁰²⁹ Већ крајем маја 1831. године, и пре доласка босанске војске у Нови Пазар, Нурудин-бег је замолио кнеза Милоша да пусти српску рају да купује жито преко границе, јер жита у нахији већ тада није било довољно. *Нахија Пожешка* 244.

¹⁰³⁰ *Нахија Пожешка*, бр. 337, 338, 363.

Нововарошкој нахији овај данак убиран је у житу и овцама, па је свако село, зависно од величине, било дужно да преда десет, петнаест или двадесет овнова. У Новопазарској и Сјеничкој нахији узурпаторски паша Нурудин-бег разрезао је по двеста товара жита на Нови Пазар и Сјеницу и у обе нахије по двадесету овцу на свакога ко је поседовао стадо. Жито је узето из градских залиха, а стока је на захтев босанских капетана исплаћивана.¹⁰³¹ Већ у јуну 1831. године положај Срба непосредно уз југозападну српску границу додатно се закомпликовао, јер су побуњеници уз претње тражили храну и порезе, док је Ејуп-паша са пратњом, скривен међу њима, поручивао да ће свака помоћ побуњеницима бити сурово кажњена. Да ствар буде гора, хране није било ни за саме Србе и читавим простором је завладала глад. Када је босанска војска стигла на Косово, распетост између царских присталица и побуњеника погодила је и тамошње Србе, јер су од Јашар-паше добили наређење да се са стоком и свом храном склањају у планине, како побуњеници не би имали чиме да се прехране.¹⁰³²

Победа босанске војске на Косову и њен одлазак за Босну августа 1831. године привремено је смањио притисак на сељаке, којима је кнез Милош саветовао да се до даљњег повинују захтевима побуњеника. Положај нововарошких Срба био је ипак толико тежак да су упркос вољи српског кнеза били приморани да оружаном руком иступе против зулума.¹⁰³³ Током јесени и зиме 1831. године царска војска се није распуштала, већ је зиму провела у Скопљу у које је опет откупом сабирана храна за зимовање. Исто су чинили и босански побуњеници који су из околиних нахија обавезним откупом прибирали храну у Нову Варош, Сјеницу и Пријепоље.¹⁰³⁴ Ратовање царских трупа и арнаутских паша, савезника султана, против босанских побуњеника и њихових присталица наставило се у пролеће 1832. године. Јашар-паша попалио је и похарао арбанашка села у Шаљи као казну што су пришла Хусеин-капетану, а затим се са трупама улогорио у Бањској, док је лесковачки паша са својом војском за то време пролазио кроз Жупу коначећи по српским селима. У Бихору, Пештеру и околини Сјенице и на православне и на муслимане порезан је велики данак у натури и

¹⁰³¹ *Нахија Пожешка*, бр. 340-342.

¹⁰³² *Исто*, бр. 359-360, 362, 365-366, 374.

¹⁰³³ Побуна Нововарошке нахије није прерасла у озбиљан покрет већ је само натерала муслимане да се неко време боље опходе према Србима. *Нахија Пожешка*, бр. 379, 381-382, 384-385.

¹⁰³⁴ *Нахија Пожешка*, бр. 393; *Ужичка нахија 2*, бр. 372.

радној снази, па је само Пештер био дужан да преда царској војсци 900 овнова, док су сва пештерска села, без обзира на вероисповест њихових становника, била дужна да крче и проширују путеве од Пећи до Жљеба и да пошаљу по десет људи који би у Сјеници крунили кукуруз за потребе војних амбара.¹⁰³⁵ Пролазак царске војске кроз Нововарошку и Новопазарску нахију поново је обележен одузимањем хране, овог пута и великог броја коња, који су као комора одведени за Босну, где је добар део њих наводно изгинуо у борбама, на штету власника којима губитак није надокнађиван. На срећу заграничних Срба, а да би одобровољио султана, кнез Милош је наредио издавање коња и хране из Србије као помоћ великом везиру, па су Срби Новопазарске и Нововарошке нахије овог пута избегли реквизиције и гладну годину.¹⁰³⁶

Поред тешких, често двоструких пореских давања и одузимање жита, стоке и коња, сасвим независно од тога да ли су били присталице или противници реформи, сељаци, хришћани и муслимани страдали су и пљачкани од обе војске. Приликом победе царске војске над босанским бунтовницима код Пријепоља у мају 1832. године цела варош је похарана и опљачкана, јер се победници ни мало нису обазирали на вероисповест становника. Известилац са Јавора јављао је кнезу Милошу након уласка низама у град: „и *Ађи Петар* [вероватно градски првак] *погинуо је иза Пријепоља и сиротиња пропала, ниђе ништа остало није.*“¹⁰³⁷ Победоносна царска војска која је након покорвања Босне октобра 1832. године пролазила кроз Нововарошку нахију само се по униформама и реформистичким схватањима везира разликовала од крцалијских и башибозучких војски. Капетан Симо Јоковић писао је са Јавора да су царски аскери гори од свих војски које су икада прошле кроз Стари Влах, да туку народ, отимају коње и стоку за комору, улазе у куће где силом коначе и терају сељаке да их прате на путу. Насиље је било толико да је народ тражио дозволу и земљу да се у маси пресели преко српске границе.¹⁰³⁸ Одласком царске војске положај Срба се није побољшао, напротив, вести о зулуму и пљачкама читлук сахибија и субаша и неиздрживом положају

¹⁰³⁵ АС, КК, X, бр. 8, Јован Мићић, Чајетина-кнезу Милошу Обреновићу, Краагујевац, 12/25. 5. 1832.

¹⁰³⁶ *Нахија Пожешка*, бр. 431, 437, 441-443, 445-448, *Ужичка нахија 2*, бр. 406-407, 412, 416, 418, 420-421, 423, 425, 427, 460.

¹⁰³⁷ *Ужичка нахија 2*, бр. 413, 417.

¹⁰³⁸ *Исто*, бр. 431.

народа стизале су све чешће па су средином октобра 1832. године Срби Новопазарске нахије помишљали на колетивни бег у Србију.¹⁰³⁹

Дванаестогодишњи немири, буне и ратови, праћени насиљима и ванредним опорезивањем у новцу, натури и радној снази, сигурно су изазивали много већа досељавања Срба из Старе Србије у Србију него што се то може видети на основу сачуване архивске грађе. Осим побројаних добеглица и њиховог распореда по селима у Србији до 1824. године, забележено је свега још неколико случајева досељавања: 1825 и 1826. године нотирано је добегавање, оца раније досељеног Неше Јаковљевића из подибарског села Курилова у Готовац у Пожешкој нахији и Крсте Радуловић из Пепељевца у Крушевачкој због глобљења ајана Вранчевића.¹⁰⁴⁰ Следеће године у Иванковац у Јагодинској нахији доселиле су се четири куће из Турске;¹⁰⁴¹ 1828. пребегао је Спасоје Ђурановић из села Рибара у Крушевачкој нахији са више од десет чланова породице због насиља читлук сахибије.¹⁰⁴² Године 1829. осведочено је масовно пребегавање у Ћупријску нахију са југоистока. Тада је на границу дошло сто породица и цела два села из Бањске нахије, што је по свој прилици последица кретња арбанашких војски ка Видину. Не треба губити из вида да се у исто време на југозападној граници према Пожешкој нахији налазило такође сто породица из Бихора, Гусиња и са Пештера, док су на истоку Поречка Река и Пожаревачка нахија биле поплављене избеглицама из Неготинске Крајине. У исто време прихват великог броја избеглица припреман је и у Смедеревској нахији.¹⁰⁴³ Дакле, само 1829. године, у једном валу масовног исељавања, на српску границу је добегло око 14000¹⁰⁴⁴ избеглица са југа и југоистока и неколико хиљада са истока. Године 1832/1833. у Студенички срез дошла су четири самца из села Радишева на Копаонику, Бањице и Белице у Пећкој нахији и села Троштице у Новопазарској нахији.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁹ Исто, бр. 436.

¹⁰⁴⁰ Архивска грађа за насеља у Србији, 476; Јагодинска нахија 2, бр. 366.

¹⁰⁴¹ АС, ЗМП, бр. 3976, Антоније Степановић, манастир Раваница-Милосаву Здравковићу, Ћуприја, 25. 7/ 7. 8. 1827.

¹⁰⁴² Архивска грађа за насеља у Србији, 178-179.

¹⁰⁴³ АС, КК, XXXI, бр. 467, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 22. 4/5. 5. 1829; Б. Перуничкић, *Насеље и град Смедерево*, Смедерево 1977, бр. 104. (=Насеље и град Смедерево); *Нахија Пожешка*, бр. 279; *Насељавање Србије*, 126-127;

¹⁰⁴⁴ Ако се узме да је просечна сеоска породица бројала око седам чланова као што је израчунато у другом поглављу.

¹⁰⁴⁵ Архивска грађа за насеља у Србији, 493.

*

Добеглице је након преласка граница дочекивала велика пажња српских власти, почевши од пограничних пандура до самог кнеза Милоша. У најстаријој сачуваној општој заповести о досељеницима из децембра 1820. године кнез је наређивао кнезовима, кметовима и свом народу да се досељеници лепо примају у села и да им се определи земља оних који имају више него што могу да обраде. Досељеници су истом заповешћу ослобођени пореза на годину дана, до првог рода усева, а њихово пореско дуговање пребачено је на село као заједницу. Кнез је на крају заповести припретио да ће у случају жалбе досељеника сеоски кмет сносити последице.¹⁰⁴⁶ Милошева заповест са краја 1820. године није представљала нови пропис него реакцију на непоштовање неписаног правила о поступању према досељеницима установљеног у време Првог српског устанка, примењиваног по свој прилици од 1815. године. На основу жалби и наредби из Карађорђевог Деловодног протокола види се да је 1812/1813. земља одузимана од оних који имају више и давана досељеницима, да су дошљаци неко време били ослобођени дажбина или су их плаћали у мањем износу и да су у случају жалби новодосељених кажњавани сеоски кметови,¹⁰⁴⁷ односно да је Милошева наредба у свим тачкама истоветна са Карађорђевом политиком према досељеницима. Да је однос према досељеницима представљао правило и пре опште наредбе из децембра 1820. године сведоче и кнежеве наредбе из априла и септембра 1820. године, којима је лично наређивао да се насељене црногорске породице у селу Белосавцу не узнемиравају и да им село изда новац за набавку семена за прву сетву.¹⁰⁴⁸ Староседеоци нису били добро расположени према дошљацима, јер им је у њихову корист одузимана земља и због њих повећавана пореска давања, па је кнез и у наредним годинама морао да понавља наредбе о досељеницима. Године 1821. поново је наређено да се од оних који имају много земље коју нису у стању да обраде одузме вишак и изда насељеницима. Следеће године, староседеоци села Марковца опоменути су да не ударају порез на досељене док се не наврши годину

¹⁰⁴⁶В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије, време прве владе кнеза Милоша Обреновића, књига прва, од 1815. до 1821. године*, Београд 1882, 355-356; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 497; *Насељавање Србије*, 121.

¹⁰⁴⁷*Деловодни протокол*, но. 722-723, 743, 746, 757-758, 782, 1092, 1162-1166, 1169, 1528.

¹⁰⁴⁸*Архивска грађа за насеља у Србији*, 67.

дана од досељења. Наредба из 1821. поново је поновљена крајем следеће године, овог пута народу и старешинама Кнежине Грузе.¹⁰⁴⁹

Једногодишње дажбинско ослобођење било је опште правило које је начелно важило за све досељенике у периоду 1820-1834,¹⁰⁵⁰ али је оно изгледа селективно примењивано зависно од материјалног стања или броја чланова досељеничких породица. На пример, новодосељени Бугари у селу Рибнику у Јагодинској нахији 1823. године нису потпуно ослобођени пореза већ им је давање само умањено, док су досељеници придошли 1824. године ослобођени свих давања изузев кулука на три године.¹⁰⁵¹ Кнез Милош се у политици према досељеницима није ригидно држао једном усвојених правила, већ је наредбе чиновницима издавао у складу са специфичношћу сваког појединачног случаја и тренутном ситуацијом. За време избегличке поплаве изазване проласком арбанашких војски ка Дунаву пролећа 1829. године, кнез је преко Народног суда наредио Милосаву Здравковићу кнезу Ћупријске нахије и Јованчи Спасићу кнезу Смедеревске нахије да све добеглице приме и населе по селима на слободну земљу или земљу оних које је имају и сувише. У случају ове велике групе кнез је наложио да им се изда и 20 ока жита по члану породице за прехрану до жетве као и семе за сетву пропорционално величини поседа који ће им бити опредељен.¹⁰⁵²

Пре 1833. године српске власти нису дозвољавале досељеницима да оснивају нова села,¹⁰⁵³ већ су их појединачно или у групама од неколико породица насељавале у већ постојећа села и засеоке или на њихове рубове, где су им опредељивана имања одузета од староседеоца или део луга или шикаре за крчевину. „Староседеоци“¹⁰⁵⁴ су по правилу злим оком гледали на досељенике, не

¹⁰⁴⁹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 410-411, 497-498; *Насељавање Србије*, 119-120; *Крагујевачка нахија*, бр. 295.

¹⁰⁵⁰ Општа наредба о једногодишњем пореском ослобођењу поновљена је јуна 1834. године. *Финансије и установе I*, 154.

¹⁰⁵¹ *Насељавање Србије*, 120; *Милош Обреновић*, књ. 2, 254.

¹⁰⁵² *Насеље и град Смедерево*, бр. 104, 214; *Горња Ресава*, 246-247; *Београдски суд*, бр. 458.

¹⁰⁵³ Неколико нових села је ипак настало после Другог српског устанка. Њих су оснивале турске спахије насељавајући на своје спахилуке повратнике из Аустрије или људе из збегова, као у случају села Бањице и Раковице, повратници из Аустрије и нови досељеници као у случају села Камен и Хрватског Села у Београдској нахији, саме српске власти, као у случају села Пећана, такође у Београдској нахији, које је раселио Карађорђе, а Милош обновио 1818. године.

¹⁰⁵⁴ Староседеоци су често и сами били досељеници из времена Првог српског устанка. АС, ЗМП, бр. 689, Георгије Поповић и Павле Сретеновић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 15/28. 3. 1818; *Околина Београда*, 1046-1047; *Београдски суд*, бр. 201, 220.

само зато што су због њих били додатно опорезовани или што су због њих извлашћивани из поседа, него и зато што су досељеници често злоупотребљавали своју повлашћеност насилно отимајући имања и злостављајући староседеоце од којих су често били бројнији. Досељеници су се упркос налозима власти и првобитном намештењу често самоиницијативно груписали према пореклу из старе постојбине и градили нова насеља обично на сеоским утринама и ливадама које је заједнички користило неколико села. У селу Стојнику у Крагујевачкој нахији већина становника насељена је 1809. године из Пештера, када им је раздељена земља затечених староседеоца. Стојничани Пештерци су годинама потискивали и притискали староседеоце прибирајући новодосељене дошљаке који су накнадно долазили изгледа из њиховог старог завичаја. Село се толико ширило и расло на штету староседеочких имања и утрина суседних села, да су се сељаци околних села и староседеоци већ средином двадесетих жалили да је живот у Стојнику и његовом суседству због повећања популације немогућ. Број кућа у селу према пореским пописима порастао је од 51 у 1818. на 83 у 1825. години. Црногорци насељени у селу Белосавцима 1820. године су се две године касније без икакве дозволе изместили на трло села Јагњила, отели земљу староседеоцима и засновали засеок Љубонић (данашње село Јеленац у Јасеници). „Хорвати“, то јест Срби из Хрватске, насељени у околини Београда, одбили су 1824. године да се населе у село Врчин, иако су Врчинци желели да их приме, већ су захтевали да начине ново насеље независно од околних села.¹⁰⁵⁵ И дошљаци непознатог порекла, смештени у селу Рипњу, напустили су 1832. године куће у селу у коме им је одређено насељавање и засновали ново село на обронцима Авале. У случају последњих, власти нису показале разумевање, растуриле су ново насеље и досељенике вратиле на старо место.¹⁰⁵⁶ Разлика у судбини становника Стојника и Љубонића и несуђеног новог насеља на Авали последица је промене гледишта српских власти након стицања аутономије на унутрашња сељакање досељеника и становништва уопште.

¹⁰⁵⁵ *Земљишна својина у Србији*, 97.

¹⁰⁵⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 31-32, 66- 67, 71; *Крагујевачка нахија*, бр. 163, 189, 191-192, 299, 664-671.

*

На нивоу кнежина и нахија у кнез Милошевој Србији вођени су до 1833. године тефтери кућа и пореских глава које су за фискалне потребе састављали представници села, кнежина и нахија. Досељенике у овим фискалним списковима није могуће открити, јер у њих нису уношени све до истека привилегије пореског ослобођења. Дакле, до 1833. године евиденција о досељеницима није вођена ни на државном ни на нахијском нивоу, па није могуће ни приближно тачно проценити колико је укупно досељеника придошло у Србију 1815-1833. ни установити одакле су све долазили, где су се све насељавали и да ли су остајали на местима на којима су се првобитно смештали, па зато није могуће ни утврдити који су део у укупној суми усељеника чинили досељеници из Старе Србије.

Порески тефтери поред имена пореских глава дају и податке о броју домова у сваком селу за сваку годину на основу којих се јасно види да су готово сва сеоска насеља од 1815. до 1833. године знатно увећала. Упркос свему, ови подаци су од мале користи, јер је пораст броја домова у највећем броју случајева био последица унутрашњег сељакања, како досељеника тако и староседеоца, а не насељавања са стране. Наиме, становништво Србије, која је у три деценије пре 1817. године доживела три устанка, једну буну, два турска казнена похода праћена масовним избегавањем, робљењем и уништавањем насеља и неколико великих усељеничких таласа, још увек није развило сентименталност према старом, али ни према новом завичају, нити је упркос свим напорима српских власти испољавало тежњу да се дугорочно задржи на једном месту. Сваке године велики број породица селио се из села у село, из нахије у нахију па чак и ван граница Србије. Тако је, на пример, 1818. године забележено пресељавање 15 кућа из села Дивци у Ваљевској нахији у село Мељак у Београдској нахији, а 1824/1825. по две породице из села Страгара и Теочина у Рудничкој у села Слатину и Рипањ у Београдској нахији.¹⁰⁵⁷ Списак извађених харачких глава из Ђурђевског тефтера Кнежине Рујан у Ужичкој нахији из 1818/1819. године лепо илуструје несталност становништва. Из 38 села и варошице Чајетине одсељено је између Митровдана 1818. и Ђурђевдана 1819. године 59 кућа и 116 харачких глава. Изузев пет пресељенчких породица које су отишле у села Ужичке нахије,

¹⁰⁵⁷ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 16-17.

десет у Пожешку, три у Рудничку и по једна у Београдску и Ваљевску нахију, сви остали исељеници отишли су преко границе, у Стари Влах, Дробњаке и Босну.¹⁰⁵⁸ У Крагујевачкој нахији је годину дана касније забележена иста појава која се очитава у Рујну. Стихијско усељавање у овој нахији до 1820. године створило је несташицу у ораницама и ливадама, па је око сто породица било приморано да напусти своја села. Већи део исељеника, вероватно досељеника из претходних година, одселио се преко границе у Стари Влах, док се мањи део раселио по селима Београдске, Јагодинске и Смедеревске нахије.¹⁰⁵⁹ Непрекидне унутрашње и спољне миграције биле су обележје друштвеног живота сељака у Србији и крајем двадесетих година 19. века. Кнез Ранко Мајсторовић тражио је 1828. године због тога упутство за опорезивање дошљака у Смедеревској нахији од кнеза Милоша, очигледно збуњен премештањем оних: „*Који су се из једнога у друго село преселили, будући имаде неки доселили су се из Турске, а неки из нашег пашалука из једне у другу нахију, а једни пак у исту нахију гди је и био само из села једног у друго.*“¹⁰⁶⁰

Прилично велике размере исељавања ипак нису значајно нарушиле убрзани популациони раст Србије. Године 1818. у дванаест нахија Београдског пашалука, без Београда и Ваљева, у порески списак је унето 53137 православних кућа, док је на истој територији са Београдом и Ваљевом 1834. године пописано 62523 српских кућа.¹⁰⁶¹ Дакле, број се увећао за нешто више од око 9386 домова. Колико је то „нешто“ тешко је утврдити, јер су српске власти пописивање спроводиле приликом расписивања пореза и харача, па су се појединци, али и села, кнежине и нахије трудили да сакрију што више харачких и пореских глава и кућа. Кнез Миљцо Трифуновић је баш 1818. године писао кнезу Милошу да у Соколској нахији „нема“ детета од десет година, већ да су по исказу сељака сви дечаци трогодишњаца.¹⁰⁶² Поред „подмлађивања“ деце сакриване су не само

¹⁰⁵⁸ Ужичка нахија 1, бр. 66.

¹⁰⁵⁹ Крагујевачка нахија, бр. 129; Архивска грађа за насеља у Србији, 83.

¹⁰⁶⁰ Архивска грађа за насеља у Србији, 412; Насеље и град Смедерево, бр. 95.

¹⁰⁶¹ Финансије и установе 2, 447-487; Р. Љушић, Досељавање, исељавање и губици становништва у нововековној Србији (1804-1918), Србија 19. века, књ. 2, Београд 1998, 55.

¹⁰⁶² Крагујевачка нахија, бр. 63. „Изостанак“ деце старије од три године последица је подложности харачу свих мушкараца између седам и осамдесет година.

пореске главе него и читаве куће.¹⁰⁶³ Појава сакривања пореских обвезника била је присутна и у другим нахијама и упркос свим напорима власти наставила се и у наредним годинама. Само у селу Глоговцу у Смедеревској нахији укрито је 1820. године двадесет пореских глава, исте године у селу Глибовцу исте нахије сам сеоски кнез сакрио је у сопственој кући две пореске главе, у кнежини Левач 1823. године сакривене су 233 главе, а у капетанијама Зајечарској и Вражогрначкој за време пописа 1834. године 67 и 120 глава.¹⁰⁶⁴ Број кућа приказан у пореским списковима треба дакле узети само као доњу границу, то јест као закључак извести чињеницу да се број православних становника Србије у границама дванаест нахија увећао између 1818. и 1834. године за више од петине.

*

Кнез Милош је након 1833. године решио да аутономну и проширену државу управно, финансијски и порески уреди и стане на пут свим појавама које су посредно или непосредно доводиле до смањивања и утаје пореских прихода. Већ у марту 1833. године кнез је наложио властима у Ражањској, Парћинској, Алексиначкој и Крушевачкој нахији да одбијају жалбе свих повратника из старих граница или из „Арнаутлука“ који би дошли да траже своја имања која су пре 1833. године из ма ког разлога напустили, а магистратима је заповеђено да до даље наредбе свако остане на поседу на коме се у тренутку ослобођења затекао.¹⁰⁶⁵ Кнез је овом одлуком очигледно хтео да спречи затрпавање новоустановљених српских институција замршеним парницама, али и велике спољне и унутрашње миграције, које су по правилу носиле сукобе и загорчавале живот и народу и властима. Средином јула исте године кнез је издао обећани налог нахијским судовима крушевачком, пожешком, ужичком, параћинском, бањско-сврљишком, гургусовачком, црноречком и крајинском о поступању према захтевима за повраћај напуштених баштина заједно са упутствима које парнице да се узимају у расправу и како да се решавају. Имовина напуштена због турских насиља имала је да се врати власнику ма ко да се на њу касније населио, док су

¹⁰⁶³ Куће су се лако скривале будући да су се мало разликовале од осталих пољопривредних зграда, а притом су биле раштркане на широком простору сеоских атара.

¹⁰⁶⁴ *Насеље и град Смедерево*, бр. 22; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка 1980, бр. 10. (=Смедеревска паланка); *Јагодинска нахија 1*, бр. 134; АС, ЗМП, бр. 2221, Милета Радојковић, *Ђуприја-кнезу Милошу Пожаревац*, 1/14. 1. 1834.

¹⁰⁶⁵ *Алексинац и околина*, бр. 33.

власници који су са баштине отишли без нужде или они који су побегли због злочина или крађе имали бити одбијани. У случају повратка напуштене баштине, задовољени молиоц је аутоматски губио право на земљу коју је као добеглица добио у Београдском пашалуку и она је прелазила у државно власништво, чиме је кнез поново подвукао тежњу да свако остане где се затекао, односно да стане на пут унутрашњем сељакању поданика.¹⁰⁶⁶ Истоветна наредба издата је крајем септембра и суду Смедеревске нахије по питању решавања захтева за повратак у стари завичај ранијих добеглица из Крајине.¹⁰⁶⁷

Године 1834. у Србији је наређено и извршено пописивање српског становништва и његове имовине, имања исељених Турака и алија, ненасељених државних имања, која су пре стицања аутономије давана на издржавање спахијама. Исте године заведена је и гранична служба према Турској са стражарама, караулама и пандурицама, чиме је уведен ред у саобраћају на граници, односно створен предуслов за тачну евиденцију о усељеницима. Формирана је и установа великих сердарстава која је следеће године замењена институцијом војних команди, већих војно-административно-управних целина,¹⁰⁶⁸ чији су начелници, сердари, односно команданти, поред осталих задужења добили и обавезу да по подацима које су добијали са караула у годишњу статистику уносе све људе који су се досељавали или исељавали преко државне границе.¹⁰⁶⁹

Захваљујући попису становника, алија и напуштених турских имања, држава је стекла увид о бројном и имовинском стању становника и слободне земље, чиме је стављена тачка на самоволне миграције и неосноване захтеве за пресељењем због наводне оскудице у земљишту. Према томе, државне власти су након 1834. године без много преписке и отезања, које је повлачило сведочења

¹⁰⁶⁶ *Алексинац и околина*, бр. 40; АС, КК, XXV, бр. 56, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-нахијским судовима крушевачком, пожешком, ужичком, параћинском, бањско-сврљишком, гургусовачком, црноречком и крајинском, 2/15. 7. 1833.

¹⁰⁶⁷ *Насеље и град Смедерево*, бр. 163.

¹⁰⁶⁸ *Кнежевина Србија*, 59, 194-195; *Кнез Милош и Источна Србија*, 73-85; В. Стојанчевић, *Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша*, *Историски гласник* 3-4 (1951), 29-43; Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, *Мешовита грађа* 13 (1984), 10-12; *Ужичка нахија* 2, бр. 520; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 331-332.

¹⁰⁶⁹ Данас је сачувана само евиденција о усељавању и исељавању Дунавско-тимочке војне команде, вођена између 1834. и 1836. године, која се чува у архиву Српске академије наука и уметности у историјској збирци под бројем 9737.

суседа и кметова, могле да наредe пресељење неимућних на пушта имања или да одбију захтев за пресељење, пошто су за сваког поданика знале да ли има или нема довољно земље и ако нема, где и колико имања му се може одредити, односно где може бити насељен.¹⁰⁷⁰ Ушоравање села такође је представљало меру против пореске утаје и сељакања становништва, јер куће од тврдог материјала постављене у шор нису могле да се сакрију приликом пописа као колибе и земунице на брдима и обронцима шума, а велики трошкови за њихову изградњу чинили су миграцију на ново место неисплативом, чиме су и староседеоци и досељеници привезани за пребивалиште у коме су се у време ушоравања затекли. Пописивањем усељеника и исељеника на границама, сердарствима и командама спречено је периодично досељавање и исељавање појединаца и породица из Србије у Турску као вида злоупотребе пореског ослобођења, јер усељеници више нису могли тако лако као ранијих година да након стицања пореске обавезе одбегну у Турску па да затим на другом месту поново уђу у Србију и тиме поврате изгубљену привилегију.¹⁰⁷¹ Од настанка евиденције расположиве земље и броја усељеника, дотадашња пракса привременог смештаја избеглица и досељеника у пограничним местима је напуштена, па су од 1834. године насељеници недуго по преласку границе упућивани у села и алије где их је чекала земља,¹⁰⁷² у напуштеним турским селима чак и кућа.

Кнез Милош је након пописивања 1834. године и сазнања да у Србији има још много простора за примање досељеника додатно повећао степен предусретљивости српских власти према њима, допуњујући списак олакшица новим привилегијама. Кнез је најпре наредио да се на свакој алији предвиђеној за насељавање изван околних део окрчи и очисти како би био спреман за насељенике из Турске, још једном показујући и дошљацима и староседеоцима ко ужива већу

¹⁰⁷⁰ Наредба из 1833. године о забрани излажења у сусрет потраживаоцима напуштене имовине у новим областима добила је већ 1834. године своје оправдање, јер су сва оправдана потраживања након пописа могла бити задовољена давањем земље у самом месту или непосредној околини.

¹⁰⁷¹ Кнез Милош је злим оком гледао на тражење дозвола за исељавање из Србије па се одсељеницима стављало до знања да се једном одсељени по други пут неће аутоматски примати. *Кнез Милош и Источна Србија*, 168.

¹⁰⁷² По попису алије Банчине у Смедеревском округу из 1836. године, од 129 људи насељених на алији њих дванаест су обележени као дошљаци. Тројица од ове дванаесторице још нису стигли на одредиште, што значи да су и пре доласка на земљу уписани као становници, вероватно на граници. *Смедеревска паланка и околина*, бр. 75.

наклоност државе.¹⁰⁷³ Додатно проширење пореских олакшица за досељенике кнез није одмах унифицирао на државном нивоу, као у случају алија, вероватно зато да велики број једногодишње ослобођених, а већ насељених, не би превише профитирао, већ је вођен својом пословичном штедљивошћу привилегије појединачно ширио наредбама на нивоу села и срезова у којима се налазио велики број избеглица. На пример, сељани новоформираног села Мијаиловца у Источној Србији ослобођени су пореза 1834. године као сиромашни досељеници на три године, док су добеглице насељене у Студеничком срезу септембра 1835. године ослобођени пореских давања пуне две године од досељења. Двогодишње ослобођење стекли су Бањски и Ражањски срез, бар судећи по рубрици у тефтеру пореских глава која је 1835. садржала рубрику о досељеницима у протекле две године, док Качерска капетанија ову рубрику није имала.¹⁰⁷⁴ Дакле, дошљаци су у двогодишњем року првобитно ослобађани пореза само у пограничним нахијама. Тек крајем 1835. године привилегованост досељеника у граничним нахијама проширена је на целу земљу и односила се на све досељенике ма где се они налазили. Истим актом којим је привилегија пореског ослобођења продужена, наређено је и увођење рубрике досељеника у порески тефтер сваке нахије.¹⁰⁷⁵ У наредби упућеној Савету из 1837. године кнез је поновио заповест о двогодишњем трајању пореског ослобођења досељеника и додатно објаснио поступак уписивања, наложивши да се ослобођени од пореза из ког било узрока убудуће уписују у пореске спискове, са пропратном белешком о тачном разлогу ослобођења од пореза.¹⁰⁷⁶ Овим актом начин пописивања досељеника није одређен, али су чиновници након 1837. године у белешци поред имена досељеника по правилу уписивали месец и годину досељења, вероватно по некој усменој или изгубљеној писменој наредби или по диктату праксе. Пре тога, уз име досељеника почевши од 1837. године уписивано је само време проведено у Србији изражено у пореским а не календарским годинама.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ *Кнежевина Србија*, 60; *Смедеревска Паланка и околина*, бр. 75.

¹⁰⁷⁴ *Кнез Милош и Источна Србија*, 165; АС, КК, XIV, бр. 669. кнез Милош Обреновић, Крагујевац-старшинама Среза Студеничког, 31. 8/ 13. 9. 1835; АС, ЗТ, књ. 424, 425, 438.

¹⁰⁷⁵ *Насеље и град Смедерево*, бр. 194.

¹⁰⁷⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 572-573.

¹⁰⁷⁷ Месец и година досељења могли су да се провере на основу евиденције сердарстава, односно војних команди, што је олакшавало контролу.

*

По бројности придошлица и околностима које су изазивале пресељења у Србију из Старе Србије између 1833. и 1839. године, миграције се могу поделити на колективне и појединачне. Колективне миграције се по истом принципу поделе међусобно даље деле на миграције целих пограничних села и засеока или већине њиховог становништва, током и убрзо након разграничења 1833/1834, и масовне миграције великог броја српског становништва из пограничних нахија изазваних српским устанцима или појачаним терором Турака.

Непосредно након разграничења, 1834. године, у Србију су из Турске пресељена новопазарска села Јелеч и Плешин. Исте године из села Дубиња у Сјеничкој нахији пресељено је шест кућа у село Понор у Студеничком срезу. Пресељавање целих села, група породица и појединаца забележено је и на југоисточној граници, где се цело село Попшица из Нишке нахије преместило унутар српских граница.¹⁰⁷⁸ У прву групу спада и пресељење великог броја породица из села нововарошке, пљеваљске и прибојске околине, Лунића, Штрбаца, Радојине, Рутоши, Правешева, Бистрице, Вардишта, Велетова, Вучљевице, Уремовића, Божетића и Табата у села Јабланицу, Доброселицу, Сјениште, Кућане, Бурађу, Дренову, Мокру Гору, Пријане, Дрежник, Заовине, Роге, Негбину, Равни, Криву Реку, Брусник, Даиће и Васиљевиће у Рујанском и Моравичком срезу, или у напуштена муслиманска насеља у Рачанском срезу: Вишесаву, Пљескову, Растишту, Стрмову и Перућцу. Само у тринаест села Рујанског среза између 1834. и 1836. године населило се 38 породица са 82 деце и 47 одраслих мушких чланова. Жене нису пописане нити је забележено брачно стање досељених па је број одраслих жена и девојака тешко утврдити, али се може претпоставити да их је било приближно исто колико и мушкараца што даје број од око 176 досељеника из пограничних места Нововарошке нахије само у Рујанском срезу.¹⁰⁷⁹ Групе досељеника из Рашке области насељаване су и у Рачански срез, у Подриње, о чему сведочи случај четири породице из села Вилова

¹⁰⁷⁸ *Нахија Пожешика*, бр. 498-499; АС, КК, XIV, бр. 267, Суд студеничке нахије, Студеница-Јовану Обреновићу, Чачак, 6/29. 5. 1834; *Кнез Милош Обреновић и Источна Србија*, 178, 181; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 476-477.

¹⁰⁷⁹ *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 44-46, 50, 59-60.

које су и пре покрета из завичаја са српским властима уговориле насељавање на напуштена турска имања у Подрињу.¹⁰⁸⁰

Прво масовно пребегавање пограничног становништва на јужним границама изазвано политичким узроцима забележено је 1835. године током устанка Срба у Нишкој нахији. Након што су се побунили, устаници су одаслали старце жене и децу на српску границу, где су по налогу кнеза Милоша примљени и распоређени у сва погранична села на потезу од Катуна до Рсовца. „Нишевачка бежан“ која се сместила у Србију убрзо се већим делом вратила на своја огњишта, јер је кнез Милош успео да избори амнестију за устанике и успоставу аутономне српске управе у Нишком пашалуку, након чега им је наложио да напусте збегове у Србији.¹⁰⁸¹ Почетком следеће, 1836. године, околину Зајечара, Гургусовца и Бање напуниле су избеглице из побуњене Пиротске нахије. Према процени Владимира Стојанчевића од јануара до априла те године у Србију је пребегло њих око хиљаду и петсто. Судбина пиротских избеглица решена је на исти начин као и судбина нишких годину дана раније. После уговарања амнестије и самоуправе за Пироћанце, српске власти су избеглицама крајем маја издале обавезујући налог да се врате у места из којих су добегле.¹⁰⁸²

Масовно пребегавање Срба из Нове Вароши и села Сјеничке и Нововарошке нахије августа 1837. године изазвао је зулум Ејуп-паше Фертхатагића. Тада су преко границе пребегли сви Срби из Нове Вароши, 81 породица са 410 чланова, из сјеничких села Дивље Реке, Мишевића, Лопижа и Шиповика пребегло је укупно 120 житеља, а из нововарошких села Рутоша, Радоине, Вранеша, Штрбаца, Брезна и Кутловца 38 породица. Према евиденцији српских власти, крајем фебруара 1838. године у Србији је по селима и варошима Ужичког, Рујанског и Моравичког среза било смештено укупно 516 избеглих варошана и сељака. Након смрти Ејуп-паше и споразума српских власти и избеглица са једне стране, и новог новопазарског паше са друге, и изричите наредбе кнеза Милоша избеглицама да прихвате позив нових власти, све

¹⁰⁸⁰ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 479.

¹⁰⁸¹ *Краљевина Србија*, 37-41; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 226-227, 499; *Кнез Милош Обреновић и Источна Србија*, 182-186.

¹⁰⁸² *Архивска грађа за насеља у Србији*, 422-424, 430; *Краљевина Србија*, 183-191; *Кнез Милош Обреновић и Источна Србија*, 185-196.

добеглице, изузев шест породица, вратиле су се у стари завичај до почетка маја 1838. године.¹⁰⁸³

Кнез Милош и српске власти очигледно нису хтеле да дозволе пресељавање целокупне популације пограничних крајева у Србију. Кнез је добро разумео да је већинско српско становништво суседних пашалука добро оруђе притиска на турске власти, па је одбијањем да га дугорочно прими и насели у Србији заправо изборио добијање самоуправних повластица за Србе у Нишкој и Пиротској нахији, заузео пограничне турске властодршце, али и спречио промену етничке и конфесионалне слике српских области на југоистоку. У случају Нововарошана и Сјеничана, кнежево инсистирање на повратку избеглица било је мотивисано бригом за судбину заграничних Срба који су заостали у Турској и циљевима националне политике у будућности. Кнез и српске власти схватили су да би насељавање избеглица резултирало појачаним пореским притиском и репресалијама над преосталим Србима у пограничним нахијама, што би даље водило до све чешћих и масовнијих миграција и сигурног потпуног расрбљења Нововарошке, Новопазарске и Сјеничке нахије, односно прекидања етничког континуитета између српске границе, Црне Горе, Брда, Херцеговине и Метохије. Поред тога, Нововарошка нахија и Сјеничко Поље све до Пештера вековима су баштинили самоуправни статус заснован на некадашњем влашком статусу, па је кнез преко институција самоуправе могао, као и на југоистоку, да преко кнезова и старешина планира и остварује ширење самоуправе и извлашћивање Турака, односно да ради на постепеној, дугорочној припреми инкорпорације граничних нахија у састав Србије. Колективним исељавањем Срба све могућности и планови за национално ослобођење пали би у воду, јер би исељене Србе свакако заменили Арбанаси и муслимани српског језика што би, као у случају Топлице, везало руке заграничној националној политици у дубини

¹⁰⁸³ *Ужичка нахија* 2, бр. 594; *Сеобе кроз Ужички округ* 2, 368-372; АС, КК, XIV, бр. 2269. Стефан Ерић и Василије Симић, Пожега-Јовану Обреновићу, Чачак, 18. 4/1. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2280, Никола Борисављевић, Кокин Брод-Јовану Обреновићу, Чачак, 24. 4. /7. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2283, Стефан Ерић, Кокин Брод-Јовану Обреновићу, Чачак, 25. 4/8. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2284. Срби добегли из Турске, Кокин Брод, новопазарском и нововарошком муселиму Мехмед-ефендији, 20. 4/3. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2292, Стефан Ерић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 4/11. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2293, Стефан Ерић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 4/11. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2999, Панта Радојевић, Ужице-Јовану Обреновићу, Чачак, 1/14. 5. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 181, Јован Мићић, Ужице-Државном савету, Београд, но 60, 3/16. 2. 1838, но 181, 7/20. 2. 1838.

Турске. Милошево резоновање делили су и управници пограничних округа и Министарство унутрашњих дела и након пада кнеза са власти. По савету Милосава Перуничича, начелника Чачанског округа, Министарство је почетком октобра 1839. године негативно одговорило на молбу 50 фамилија добеглих на рашку караулу да се населе у Србији, јер је сазнало да за њима наступају сви Срби преко Ибра. Српске власти правдале су своју одлуку страхом да Турци не почине зулум над преосталим Србима. Новопазарске избеглице су на крају примљене у Србију, али само привремено, на прехрану до пролећа.¹⁰⁸⁴

*

По тефтеру пореских глава срезова Крушевачког, Бугаморавског и Козничког из марта 1836. године, који је садржавао посебну рубрику за дошљаке досељене у року од две године, забележена је само једна дошљачка пореска глава у Козничком срезу, у селу Жареву,¹⁰⁸⁵ десет у Бугарморавском срезу и ниједна у Крушевачком, ван вароши Крушевца.¹⁰⁸⁶ На основу конскрипционог тефтера за Крушевачки округ из друге половине 1837. године излази да су се у Кознички срез, то јест у Жупу, у двогодишњем периоду пре марта 1837. године доселиле само две пореске главе, по једна у Шошићу и Разбојини, док се у Крушевачки срез, без вароши Крушевца, у истом периоду населило укупно шеснаест новопридошлих пореских обвезника изван граница Србије: двојица у Пепељевац, тринаест у Мудраковац и један у Дедину.¹⁰⁸⁷ За исто време у Бугарморавском срезу по једна пореска глава населила се у села: Зубовац, Градетин, Крушије, Суповац, Дашницу, Голешницу, Враћеновицу, Суотну, Корман, Доњи и Горњи Љубеш по две у Доњи Адровац, Рибаре и Греач, по три у Мрсољ, Лужане и Ђунис и пет у Велики Дреновац.¹⁰⁸⁸ Дакле, судећи по тефтерима, у цео Крушевачки округ без самог Крушевца, од марта 1834. па до краја 1837. населило су се укупно

¹⁰⁸⁴ АС, МУД-П, 1839, Ф. 8, Ред 27, Начелство Чачанског округа-Попечитељству унутрашњих дела, но. 1645. 18. 9/1. 10. 1839, но. 3822, 22. 9/ 5. 10. 1839; АС, МУД-П, 1839, Ф. 8, Ред 27, Намесништво књажевског достојанства-Попечитељству унутрашњих дела, но. 1986, 13/26. 11. 1839, но. 5005, 15/28. 11. 1839.

¹⁰⁸⁵ АС, ЗТ, књ. бр. 470. Насељеник се звао Марко Николић и у Жарево је дошао крајем децембра 1835. године.

¹⁰⁸⁶ АС, ЗТ, књ. 468, 471. По један досељеник забележен је у селима Чести, Вукањи, Тешици и Горњем Љубешу и по двојица у Дашници, Карману и Лужанима.

¹⁰⁸⁷ Изгледа да су се као „полу дошљаци“ подразумевале слуге, погореоци или старци, радно неспособни или престарели очеви и дедови дошљака, па се поред њиховог имена у категорији дошљака бележила цифра ½. АС, ГК, бр. 42; *Крушевац у једном веку*, бр. 105.

¹⁰⁸⁸ АС, ГК, бр. 43; *Крушевац у једном веку*, бр. 107.

педесет и девет пореских глава. Један део дошљака били су бећари, који су се насељавали код раније пристиглих родитеља и браће, док је други имао престареле очеве који су ослобађени пореза због старости, па је тешко проценити колико њих су имали породице и колико су те породице бројале чланова. Ако се узме да је просечна породица бројала седам чланова, и да је сваки дошљак био ожењен, излази да је популација села Крушевачког округа у трогодишњем периоду насељавањем из Турске порасла за најмање око 413 становника.

У тефтеру пореских глава и конскрипцијом тефтеру поред имена дошљака није записивано одакле су долазили; ипак, надимци појединих дошљака и њихови помени у другим изворима понекад откривају место порекла. Године 1836. у селу Горњем Љубешу као дошљак је уписан Јован Врањанац, а у селу Лужанима, односно у Тешици где се преместио, Јанко Косовљанин.¹⁰⁸⁹ У конскрипцији из 1837. године један од пописаних дошљака у селу Ђунису био је Стеван Врањанац, у Суповцу Димитрије Врањанац, у Сутини Ђорђе Врањанац, а у Доњем Адровцу Иван Крајковчанин са сином Петком. Белешка уз име последњег дошљака говори да је имао осамдесет година, да је био сакат у руку и у ногу и да је био „просут“, то јест да је патио од киле. Ивана Лазаревића, како му је презиме заиста било, позне године и здравствене тегобе нису омеле да августа 1837. године кришом пређе у прокупачко село Крајковац, очигледно некадашњи завичај, и тамо изврши убиство свекра своје ћерке која је те године отета и силом венчана за неког Крајковчанина.¹⁰⁹⁰ Ђорђе Илић, који је забележен као дошљак насељен у селу Враћеновици 1836. године, тражио је и добио дозволу 1838. године да се исели назад у „Врањско“, јер њему, његовој породици, као ни овцама и говедима није одговарала клима од које су побољевали.¹⁰⁹¹ Бошко Јовановић из села Лоћике који се доселио 1836. године са два одрасла синовца¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁹ Изгледа да је пописивач изоставио Јанковог брата или оца из пописа, јер је 1837. године забележен покушај пребегавања у Србију, у селу Тешицу, Станка, брата Петка Косовљанина. АС, ЗТ, књ. 468; АС, КК, XIV, бр. 1828, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 8. 1837.

¹⁰⁹⁰ АС, КК, XIV, бр. 1830. Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 8/21. 8. 1837; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 229.

¹⁰⁹¹ АС, ДС, 1838, бр. 813, Крушевачки магистрат, Крушевац-Државном савету, Београд, но. 2856, 8/21. 9. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 813, Државни савет, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, но. 2856, 10/23. 9. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 813, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но. 2952, 16/29. 9. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 813, Државни савет, Београд-Крушевачком магистрату, Крушевац, но. 2952, 17/30. 9. 1838.

¹⁰⁹² У тефтерима није забележен ни један дошљак у селу Лоћике.

из села Јелашнице код Сурдулице,¹⁰⁹³ две године касније спремао се да одбегне у завичај пошто му није било дозвољено венчање са женом покојног брата.¹⁰⁹⁴ Петко, и остали Врањанци, изузимајућо Бошка Јовановића, по свој прилици су представљали групу од петнаест породица која је пролећа 1836. дошла у село Лужане из Врањског пашалука.¹⁰⁹⁵ Судаћи по статистици људи одбеглих из Крушевачког округа у Турску 1833-1842. године, поред Врањанаца и Крајковчана у периоду након ослобођења крушевачког краја у округ су се досељавали и људи из Топлице и околине Лесковца и Новог Пазара. Одсељеници су се 1833-1842. враћали у стари завичај: у Нови Пазар, Куршумлију, топличка села Ђерекаре, Рељицу и Житорађу, Јабланичка села Лебане и Цекавицу и врањска села Куново и Суву Мораву.¹⁰⁹⁶ Поред помена у документима о исељавању и криминалитету претходни завичај појединих становника Крушевачког округа може се открити и на основу завичајних надимака који су у конскрипцији из 1837. године записивани као презимена. Чињеница да су људи са завичајним надимцима најчешће били самци, односно да су били једини порески обвезници својих домаћинстава, даје места мишљењу да су били врло скорашњи досељеници. Надимак одаје приличан број досељеника из Врања или његове околине; у Мудраковцу, Дедини, Позлати, Великом Шиљеговцу, Нозрини и Греачу пописани су: Стеван, Радосав, Петар, Стоша, Петко, Јова, Станоје, Јова, Живко, Јова, Павле, Анђелко и Маринко Врањанац, док је у Бољевцу записан Периша Врањанлија; у Мудраковцу, Дедини, Нозрини, Бивољу и Читлуку пописани су Никола, Пеша, Јован, Спаса, Петар, Рајко и Иван Лесковчанин и Ђора Нишевчанин; у селу Читлуку пописан је Јанко Новобрђанин са синовима Златаном, Китаном и Симом, а у Крушници самац Анђелко Новобрђанин. Поред надимака датих на основу имена ширег завичаја неки становници крушевачког округа носили су надимак-презиме и по селима у Топлици, Јабланици на Копаонику и у околини Лесковца:

¹⁰⁹³ Бошко је навео да је дошао из Јелашнице у Арнаутлуку и да му је снаја и жена из села Стојковца. Село истог назива постоји у околини Ниша, Лесковца и Сурдулице, док је Стојковце вероватно Стајковце у околини Сурдулице. Мала географска удаљеност два насеља, поред карактерисања завичаја као Арнаутлука, показује да је у питању сурдуличка Јелашница, јер су у њеној околини тада живели Арбанаси.

¹⁰⁹⁴ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 232-233.

¹⁰⁹⁵ АС, КК, XIV, бр. 1045, Павле Урошевић, Лужани- Јовану Обреновићу, Чачак, 26. 4/ 9. 5. 1836.

¹⁰⁹⁶ АС, МИД-И, 1842, Ф. 5, ред 29, Попечитељство унутрашњих дела, Београд, Попечитељству иностраних дела Београд, прилог: Списак одсељених из Крушевачког округа у Турску од 1833. године, но. 291, но. 2182, 18/31. 5. 1842; АС, КК, XIV, бр. 2312, Јован Обреновић, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 16/29. 5. 1838; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 235.

Мрчанин, Штавланин, Страјковчанин, Целеповац, Пуковчанин, Злокућанин и Мeroшинац.¹⁰⁹⁷

У Сврљишком срезу, округа Бањског, по сумаријуму кућа, пореских глава и дошљака из фебруара 1836. године забележено је досељавање 28 дошљака, односно будућих пореских глава, које су се доселиле у периоду краћем од годину дана. У селима Црнољевици, Округлици, Гулиану, Лукову, Влаову, Околишту, Језеру, Преконогама, Реовцу, Шњивићу, Плужинима, Нишевцима и Ђуринцима по један, у Бурдиму, Кopaјкошари и Драинцима по два, у Манојлици и Перишићу по три, и пет у Преконоги.¹⁰⁹⁸ Дошљака који су се доселили 1835/1836. заправо је било много више него што то тефтер показује, јер је старешина среза Јован Бошковић већ у мају исте године између осталог окривљен и да је опорезивао дошљаке из Турске које није уносио у тефтер. Младен Ивановић из Сврљиг Бање сведочио је тада пред пуковником Вулом Глигоријевићем да је капетан само на дошљацима незаконито стекао 2000 гроша. Будући да је порез износио 35 гроша, капетан је укрио нешто испод 60 новодосељених.¹⁰⁹⁹ Укривање дошљака од стране локалних власти је изгледа било правило и у другим срезovima, јер је у Параћинском и Ресавском срезу од марта 1834. до марта 1836. уписан само по један досељеник, док у Ћупријском, Вражогрначком и Зајечарском срезу 1836, и Теменићком 1837. године није записан ниједан дошљак.¹¹⁰⁰

Тефтери са пописом дошљака у Алексиначком срезу нису сачувани, али јесу поједини подаци о досељавању и одсељавању. На основу ових података види се само толико да су се досељеници из околине Ниша и Пирота са фамилијама након 1834. године насељавали у селима Катуну, Белоињу, Лалинцима и Добрујевцу.¹¹⁰¹

У Гургусовачки округ, изузимајући варош Гургусовац, од почетка 1834. године до краја 1836. доселили су се Јован Славков(ић) са женом и троје деце из Миљковца у Нишкој нахији у село Мучибабу у Гургусовачкој нахији, Миленко Живковић, Цветко Јанкуловић и Голуб Миленковић из села Орље, Стеван

¹⁰⁹⁷ АС, ЗТ, књ, 42-43. Села Мрче и Штава налазе се на јужним обронцима Копаоника, Страјковце, Целепце и Злокућане у околини Лесковца, а Пуковац и Мeroшина у околини Прокупља.

¹⁰⁹⁸ *Алексинац и околина*, бр. 81.

¹⁰⁹⁹ *Исто*, бр. 88.

¹¹⁰⁰ АС, ЗТ, књ, 443-445.

¹¹⁰¹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 228-232, 237; *Алексинац и околина*, бр. 176.

Тодоров из Синеца, Митар Станковић из Канделевца, Тодор Лукић из Церове, Гојко Марковић из Врговца, Голуб Нешић из Бериновца, Станко Ранчић из Доброг Поља. Сви наведени досељеници су дошли из Пиротске нахије, али у изворима није забележено у која села су се сместили. Већи део осталих досељеника који су се у истом периоду досељавали у Гургусовачки округ били су досељеници из Видинског пашалука или занатлије из Ниша и Пирота или из села у околини ова два града.¹¹⁰² У Заглавском срезу овог округа између Митровдана 1835. и 1837. забележено је досељавање из непознатог места пет пореских глава у село Нова Корита, две у Јелашници, по једне у Горње Зуњиче, Репушницу, Доњу Каменицу и Папратну. Само у Старим Коритима надимак дошљака Младена Пироћана одаје место порекла.¹¹⁰³ Између 1837 и 1839. године у округу ван вароши Гургусовца није забележен нити један досељеник.¹¹⁰⁴

Поред групних миграција српских породица из Турске у напуштена муслиманска села или на алије између 1833. и 1839. преко југозападног сектора српско-турске границе, односно преко јужних граница Ужичког и Чачанског округа, прелазео је велики број избеглих самаца, породица и мањих избегличких група. Највећи број свих добеглица у Ужичком и Црногорском срезу, за који је сачуван списак дошљака са местом порекла и временом досељавања по срезовима, није потицао из Старе Србије већ из уже Црне Горе или из Херцеговине или Старе Херцеговине.¹¹⁰⁵ За Чачански округ и његове поједине срезове сачуван је списак досељеника, али готово никада није записивано одакле су се доселили; уз то, тефтери пореских глава за овај округ обично нису од велике користи за утврђивање броја досељеника, јер су дошљаци по свој прилици укривани од стране среских капетана као и у другим срезовима.¹¹⁰⁶ Једини изузетак чини порески тефтер Студеничке капетаније из јануара 1836. године у коме су мимо уобичајене праксе поред имена дошљака записана и места из којих

¹¹⁰² Тимочка војна команда је у статистику досељеника и одсељеника уписивала само име старешине домаћинства, а не и број чланова породице. Списак је реконструисан поређењем статистике и сачуваних докумената о преласку сваког дошљака понаособ. Будући да избеглице из пиротске околине 1836. нису пописане сем неколицине, намеће се закључак да су власти у статистику пописале само оне који су остали. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 419, 421-423; *Краљевина Србија*, 183; АСАНУ, ИЗ, бр. 9737.

¹¹⁰³ АС, ЗТ, књ. 495.

¹¹⁰⁴ АС, ЗТ, књ. 518.

¹¹⁰⁵ *Сеобе кроз Ужички округ I*, 55-58.

¹¹⁰⁶ На пример, у Јошаничком срезу за двогодишњи период пре марта 1836. године, уписан је само један досељеник. АС, ЗТ, књ. 469.

су се доселили. Иако није увек могуће установити где су смештане избеглице из Старе Србије које су прелазиле југозападну границу Србије, на основу сачуване преписке Јована Обреновића, рашког сердара и команданта Моравско-подринске команде 1834-1839 и пореског тефтера Студеничке капетаније из 1836. могуће је у приличној мери установити њихов број, имена, разлог и време добегавања.

Године 1834. у село Негбину код Кокиног Брода пребегао је Танасије Кузељ из Божетића у Нововарошкој нахији, где се придружио остатку породице чији пут сеобе из ранијих година није хтео да следи, али је накнадно приморан турским насиљем. Исте године у Студенички срез добегао је Савић Павићевић из Косатице у Нововарошкој нахији са женом и деветоро деце.¹¹⁰⁷ Исте године у села Черее, Градац и Гострадиће доселила се по једна пореска глава из села Корутана и Тушимља.¹¹⁰⁸ Године 1835. забележено је досељавање седам породица из сјеничких, новопазарских и пљеваљских села Дубиња, Матаруга, Палаза, Траке и Корутана у Студенички срез и самаца Мирослава Костића, Атанаска Мишовића и Миљка Мрлеше из пограничног села Кућана, Трнавца и Троштице у Јелиће, Драганиће и Трnavу у истом срезу. Исте године у ужичко село Поточње доселила су се два брата Мијаиловића из Старог Влаха.¹¹⁰⁹ Дубињци су изгледа смештени у село Ђаково у Студеничкој капетанији, јер је јануара 1836. за седам дошљачких пореских глава досељених у ово село из Дубиња записано да су досељене пре пола године, управо у време када је група Дубињаца прешла границу. У исто време у село Мланчу истог среза доселило се седам пореских глава из села Црчева код Сјенице.¹¹¹⁰ Следеће 1836. године у Новопазарској и Нововарошкој нахији појачао се притисак Ејуп-паше на православне поданике, па се број избеглица из месеца у месец све више увећавао. Већи опсег сеоба у наредним годинама најавило је бекство народних првака са породицама, Николе Ивановића Ивањца из села Бекова и Аврама Обућине из Буковика. У село Драганиће у Студеничку нахију у овој години добегле су две породице из села Пероша (?) и Оклаца у Ибарском Колашину и један самац из села Знуше у Новопазарској нахији. Године

¹¹⁰⁷ *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 42; АС, КК, XIV, бр. 321, Суд студеничке нахије, Студеница-Јовану Обреновићу, Чачак, 18.6/1.7. 1834.

¹¹⁰⁸ АС, ЗТ, књ. 480.

¹¹⁰⁹ АС, КК, XIV, бр. 558, Лазар Пашић, Студеница-Јовану Обреновићу, Чачак, 18. 5/1. 6. 1835; АС, КК, XIV, бр. 770, Јован Обреновић, Чачак-Лазару Пашићу, Студеница, 27. 9/10 .10. 1835; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 481-482, 493.

¹¹¹⁰ АС, ЗТ, књ. 480.

1837, поред масовних привремених, било је и мањих, али коначних миграција. Ове године, остатак породице Мрлеша од шест чланова придружио се због зулума домаћину Миљку који је добегао у село Трнаву две године раније, а њихов пример ускоро су последиле две породице из села Штиткова и Тисовице.¹¹¹¹ Стање Срба у Нововарошкој, Сјеничкој и Новопазарској нахији, након смрти Ејуп-паше и споразумног повратка избеглица није се значајно поправило, па се од ове године број избеглица значајно увећава. Само у априлу 1838. године на граници код Кокиног Брода добегло је 47 фамилија из Турске са укупно 300 чланова које су донеле вести да је зулум велики и да опште пребегавање тек следује.¹¹¹² У 1839. години, изузев поменуте масовне сеобе, без помена о месту насељавања, забележено је добегавање по две породице из сјеничких села Драгојловића и Житинића (Житнице) од укупно двадесет и три члана, и три породице из пограничног Кућана, као и насељавање породице Чкољевић из нововарошког Штиткова у Мочиоце и једног самца у село Дайће у Моравичком срезу.¹¹¹³

Паралелно са усељавањем из Старе Србије одвијао се и процес исељавања и пребегавања појединаца, несуджених брачних парова,¹¹¹⁴ домаћинстава,¹¹¹⁵ али и групних повратака већег броја породица¹¹¹⁶ у стари завичај. Појединачно су најчешће избегавали војници сталног кадра,¹¹¹⁷ којима се живот под турском

¹¹¹¹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 481-482; АС, КК, XIV, бр. 1988, Симо Јоковић, Ивањица-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 11. 1837.

¹¹¹² АС, КК, XIV, бр. 2203, Јован Обреновић, Чачак-Јовану Мићићу, Чајетина, 23 .3/5. 4. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 113, Јован Обреновић, Чачак, Државном савету, Београд, бр. 245, 14/27. 4. 1838.

¹¹¹³ *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 67-69.

¹¹¹⁴ Парови су због родоскрвља бежали у Турску највише из Сврљишког среза. АС, МИД-И, 1842, Ф. 5, ред 29, Попечитељство унутрашњих дела, Београд, Попечитељству иностраних дела Београд.

¹¹¹⁵ Лазар Павлов, Миљко Дошљак и Радивој Ивковић, сви из Преконоге, Сврљишког среза, пребегли су 1835. и 1839. са породицама у Нишевачку нахију. АС, ЗТ, бр. 445; АС, МИД-И, 1842, Ф. 5, ред 29, Попечитељство унутрашњих дела, Београд, Попечитељству иностраних дела Београд.

¹¹¹⁶ Априла 1838. године шест породица са свом покретном имовином из села Репушнице у Гургусовачком срезу побегло је у Пиротску нахију, јер им је земља разграничењем остала у Турској. АС, КК, X, бр. 884-а, Стефан Стојановић, Неготин-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 4/17. 4. 1838.

¹¹¹⁷ Највише војника је бежало у Турску из Крушевачког округа, али и из Јошаничког, Студеничког, Пожаревачког, Јагодинског, Неготинског и Ваљевског среза. АС, КК, XIV, бр. 1489, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 26. 2/11. 3. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2135. Милосав Ђурђевац, Трнава-Јовану Обреновићу, Чачак, 4/17. 3. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2312, Јован Обреновић, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 16/29. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2406, Младен Жујовић, Јошаничка Бања-Јовану Обреновић, Чачак, 12/25. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2557, Јован Обреновић, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 18/31. 8. 1838; АС, КК, X, бр. 772, Јован Вељковић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 26. 6./8. 7. 1838; АС, КК, X, бр. 782, Јован Вељковић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 10/23. 7. 1838;

влашћу изгледа чинио лакшим од живота у касарни, злочинци,¹¹¹⁸ дужници и људи несклони породичном животу, такозвани скитачи.¹¹¹⁹ Поред оних који су се исељавали због стварних проблема, као Ђорђе Илић, досељеник из Враћеновице, који није могао да поднесе климу у новом завичају, на шта су му српске власти дозволиле одсељавање, многи људи бежали су илегално преко границе због ништавних узрока.¹¹²⁰ Учесталост пребегавања, која су безразложно повређивала границу, јер се пасош издавао сваком ко је желео да оде, на крају су приморала кнеза Милоша да марта 1838. године нареди стрељање свакога ко би покушао да пређе преко границе без пасоша и мимо означених прелаза.¹¹²¹

На крају се мора нагласити да претходно изнети приказ појединачних и породичних миграција сеоског становништва Старе Србије због оскудности или природе очуване грађе представља само покушај реконструкције укупног миграционог процеса. Досељеника је у периоду 1833-1839. свакако било више него што су то успели да забележе службеници на граници или што су желели да забележе сеоски кметови и срески капетани, јер се пописи дошљака по срезовима ретко када у потпуности слажу са евиденцијом на граници. Ипак, упркос свему, насељавање није било толико масовно као што се обично представља у литератури, јер су историографи обично губили из вида да су масовне сеобе 1835-1837. заправо биле привремене миграције и да су се готово сви бегунци убрзо вратили у завичај. Поред тога, по правилу се губило из вида и да су српске власти на епидемије заразних болести, куге и колере, које су готово непрестано харале 1836-1838. у Прокупачкој, Пиротској, Лесковачкој, Врањској и Нишкој нахији и околини Приштине, Митровице, Бањске, Гњилана, Вучитрна, Скопља, Куманова,

АС, КК, X, бр. 910, Илија Хацимилутиновић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 27. 11/10. 12. 1838.

¹¹¹⁸ АС, МИД-И, 1842, Ф. 5, ред 29, Попечитељство унутрашњих дела, Београд, Попечитељству иностраних дела Београд.

¹¹¹⁹ АС, МИД-И, 1842, Ф. 5, ред 29, Попечитељство унутрашњих дела, Београд, Попечитељству иностраних дела Београд. Највише „скитача“ било је у Крушевачком округу, скитали су се по топличким селима, Новом Пазару и Куршумлији.

¹¹²⁰ На пример, Сретко Јовановић из Горње Каменице у Гургусовачком срезу посвађао се са дедом због чувања оваца па је побегао у Пиротску нахију. Величко Сретков из села Дејановца у Заглавском срезу пребегао је у Пиротску нахију 1838. године из страха да не буде кажњен што је истукао служинче, док је једна жена побегла у Видин због свађе са супружником. АС, КК, X, бр. 887, Стефан Стојановић, Неготин-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 16/29. 5. 1838; АС, КК, X, бр. 894, Стефан Стојановић, Неготин-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 16/29. 8. 1838.

¹¹²¹ АС, КК, X, бр. 883-б, кнез Милош Обреновић, Топчидер-Стефану Стојановићу, Неготин, 23. 3/5. 4. 1838.

Велеса, Битоља и Прилепа¹¹²² реаговале честим вишемесечним затварањем граница и строгом забраном преласка свима без разлике и драконским кажњавањем карантинских преступника, што је веома утицало на смањење броја усељеника.

Укупан број домова у Кнежевини Србији према попису из 1834. године износио је 103055, а пет година касније 109331,¹¹²³ што значи да се од 1834. до 1839. године број повећао за свега 6276 домаћинстава. Будући да у збир улазе и градска насеља, која су у овом периоду остварила огроман популациони раст, као и нови домови настали дељењем већих породица, може се рећи да се у Србију из Аустрије, Турске, Црне Горе и Влашке насељавало између 500 и 1000 сеоских породица годишње, а да је тек мањи део падао на досељенике из Старе Србије. Дакле, миграциона кретања сеоског становништва из Старе Србије¹¹²⁴ ка Србији у овом периоду, иако честа, нису била толико значајна по броју усељеника као у периоду пре 1833. године, очигледно због кужних зараза и одбијања српских власти да прихватају добоглице из заражених области, али и страха српских

¹¹²² В. Михаиловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд 1937, 91-92, 94-95. (=Борба против куге у Србији); Исти, *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804-1860*, Београд 1951, 515-517, 522-524. (=Из историје санитета); *Домаћини извори*, 39; *Алексинац и околина*, бр. 103, 105, 108, 112, 116, 118, 123-124, 127, 130, 139, 146, 148, 158; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 83, 89, 96, 103, 105-106, 111, 116-117, 122; АС, КК, XIV, бр. 1504, Лазар Пашић, Бољевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 2/13. 3. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1669, Лазар Пашић, Рашка-Јовану Обреновићу, Чачак, 27. 5/ 9. 6. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1763, Гаја Марковић-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 7. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1977, Матеја Христић, Мокра Гора-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 11. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2036, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 12. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2051, Петар Лазаревић, Крушевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 23. 12. 1837 /5. 1. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2054, Милосав Браљинац, Кожегин-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 12. 1837/10. 1. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2320, Павле Штула, Трнава-Јовану Обреновићу, Чачак, 23. 8/5. 9. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2358, Алексиначки карантин, Алексинац-Јовану Обреновићу, Чачак, 22. 6/5. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2372, Јован Обреновић, Чачак-Милошу Обреновићу, Крагујевац, 30. 6./12. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2412, Алексиначки карантин, Алексинац-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2525, Алексиначки карантин, Алексинац-Јовану Обреновићу, Чачак, 10/21. 8. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2537, Јован Обреновић, Чачак-Павлу Урошевићу, 13/26. 8. 1838; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 4109-4111; *Књажевска канцеларија, ужички суд (1825-1839), документи*, приредио Н. Радосављевић, Београд 2005, бр. 48. (=Ужички суд)

¹¹²³ Л. Цвијетић, *Наведено дело*, 114; Р. Љушић, *Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова Кнежевине Србије из 1839. године*, Мешовита грађа 9 (1981), 190-192. (=Попис пореских глава 1839.)

¹¹²⁴ За разлику од двадесетих година 19. века, када је документовано значајно досељавање сеоског становништва из Метохије и са Косова, у периоду 1833-1839. забележено је тек два до три случаја добегавања људи из ових крајева.

власти да ће већа иселјавања штетити српском етничком корпусу и српским националним циљевима.

Творци српских чаршија

Година 1815. затекла је мали број српског становништва у градовима, варошима, варошицама, паланкама и касабима на територији Србије кнеза Милоша. Слом устаничке Србије 1813. године означио је и прекид убрзаног привредног и популационог развоја српске чаршије, јер се српско варошко становништво насељено током Првог устанка углавном разбегло, а чаршије поново заузеле повратничко муслиманско становништво које је пратило турску војску. Поред депопулације, повратак турске власти донео је и спаљивање Јагодине и Пожаревца, две врло развијене вароши устаничке Србије.¹¹²⁵

Развој српске аутономије и опадање утицаја представника турских власти у унутрашњости до 1830. године, резултирао је иселјавањем већине муслимана из мањих касаб, паланки, варошица и вароши у градове и варош Ћуприју, места где је и даље постојао привид султановог ауторитета и где су се муслиманске ерлије осећале сигурнијим. Одлазак муслиманског становништва и избацивање представника турских власти из друштвеног и економског живота чаршије створили су повољне услове за поновно насељавање српског становништва, које је на пресељење могло бити додатно мотивисано постојањем великог аграрног тржишта јако заинтересованог да добро плати занатску и дућанску робу. Локално српско становништво није било способно да попуни вакуум који је створио одлазак муслиманских занатлија и дућанција и да искористи добре изгледе на зараду, јер је због вишедеценијског избегавања саживота са муслиманима у чаршијама број домородаца занатлија и трговаца неаграрном робом био веома мали.¹¹²⁶ Насупрот таквом стању, јужно од граница Србије, у градским насељима

¹¹²⁵ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002, 24-25.

¹¹²⁶ Сретен Ј. Поповић наводи да је у Београду првих година након Другог српског устанка међу хришћанима било најмање Срба из Београдског пашалука, јер су се нерадо бавили занатима и ситничарском трговином. Он наводи да ниједном његовом вршњаку у Београду отац није био рођен у граду, већ да су сви били дошљаци. Поповић је рођен 1820. године. *Путовање по Новој Србији*, 149, 434.

Старе Србије и Македоније, вишедеценијски раст православне чаршије производио је велики број занатлија и дућанија који су се због пораста конкуренције и задовољења локалног аграрног тржишта суочавали са опадањем цене робе коју су производили и препродавали, па су зато били врло заинтересовани за досељавање у градска насеља Београдског пашалука.

За разлику од избеглица и досељеника сељака који су у Србију кнеза Милоша већином долазили са породицама и намером да се населе заувек, дошљаци у градским насељима често су били печалбари који су породице остављали на имањима у Турској. До средине тридесетих година, печалбари су као турски поданици и платиоци дажбина у месту где им се налазила породица, кућа и имање, у Београдском пашалуку плаћали само харач. Српске власти ове привремене досељенике нису сматрале српским поданицима све док не би превели породице из завичаја или купили или закупили некретнине, чиме су као српски порески обвезници стицали сва права и привилегије староседеоца. За разлику од сељака досељеника, досељеници у вароши, осим у изузетним случајевима, нису добијали куће, плацеве и имања, већ им је као људима од трговине и заната препуштано да сами дођу до „ухлебија“ и крова над главом.¹¹²⁷ Једина привилегија коју су имали као досељеници, и то само ако су долазили са породицама, састојала се у једногодишњем, касније и двогододишњем пореском ослобођењу.¹¹²⁸

Убрзо након установљења Кнежевине Србије кнез Милош је одлучио да коначно раскрсти са „полу-поданицима“, досељеницима са стране уште, који су у Србији уживали све привилегије српских поданика, зарађивали новац и поседовали некретнине, а одбијали да плаћају порез и прихвате ауторитет српских судова. Већи део ове групе чинили су аустријски поданици који су након 1830. године на сваки покушај опорезивања или судског гоњења одговарали жалбама аустријским властима или дипломатским представницима позивајући се на своје царско-краљевске пасоше. Већ почетком 1833. године, Милош је од аустријских поданика затражио да се или званично одрекну аустријског пасоша и

¹¹²⁷ Финансијска помоћ српских власти досељеницима није била ни потребна, јер је непосредно након 1815. године био потребан само скроман капитал од 500 гроша да би се закупила механа или дућан. *Вукова преписка I*, бр. 93.

¹¹²⁸ У пореским списковима након 1834. године у рубрику дошљака уписивани су и досељеници у градска насеља, што значи да су били ослобођени пореза као и досељеници у села.

постану српски подници или да напусте српско поданство, наглашавајући у писму брату Јеврему да неће више „*трпџи да они заштиту австријских закона уживају, а дужности своје спрема ондашње власти не испуњавају*“.¹¹²⁹ Напуштање српског поданства од 1836. године повлачило је и забрану поседовања непокретне имовине у Србији, чиме су страни поданици додатно мотивисани да прихвате права и обавезе поданика Кнежевине Србије.¹¹³⁰ Године 1837. кнез је изнашао начин да опорезује у истом износу као и српске поданике и оне придошлице у Србији које се нису одрекли турског, влашког и аустријског поданства, а нису поседовале имовину, већ су се бавиле трговином или занатима узимајући куће и дућане под кирију. Кнез је средином године издао наређење Државном савету, а Савет свим подручним властима, да под именом различитих локалних такси и приреза или глоба од кирајџија сумарно уберу годишњи износ од 6 талира по глави, исто онолико колико су плаћали поданици Србије. Да би се избегла сумња иностранца да се опорезују по указу и вољи кнеза, што би проузроковало негодовање Турске и Аустрије, кнез је наложио да се ником не узме тачно 6 талира, већ да се од сваког наплати према прилици, мање или више, али тако, да коначна сума у збиру буде пресечена на 6 талира годишње по глави.¹¹³¹ Као компилиована, ова пракса напуштена је већ следеће године, па је турским поданицима, 6 талира на годину узимано путем опорезивања српских поданика који су странцима изнајмљивали дућане или куће под кирију.¹¹³² Власници дућана и кућа су након ове одлуке својим закупницима подизали кирију чиме је држава коначно изнашла систем опорезивања страних поданика.

Дакле, до 1833. године, знатлије, трговци и сељаци из других области су без икаквих препрека и пореских оптерећења пунили српске вароши што су српске власти толерисале из жеље да се привреда што брже развија. Након ове године српске власти су настојале да окончају праксу провизорног житељства, трудећи се да на разне начине смање број оних који су злоупотребљавали

¹¹²⁹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 4-7.

¹¹³⁰ *Исто*, 532.

¹¹³¹ АС, ДС, 1837, бр. 438, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но. 1749, 16/29. 5. 1837; АС, ДС, бр. 438, Државни савет, Београд-свим исправничествима, бр. 1545, н. 1895, 17/30. 5. 1837; АС, ДС, 1837, бр. 401, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но 2055, 10/23. 6. 1837; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 66-67.

¹¹³² *Грађа за историју македонског народа*, бр. 157.

потребитост Србије за варошанима и да печалбаре на овај или онај начин наведу да трајно остану у Србији и постану њени поданици у сваком смислу.

*

Досељавање из Старе Србије и Македоније, и из Турске уопште, у градска насеља Београдског пашалука, отпочела су убрзо након Другог српског устанка, а нарочито су се интензивирала након 1821. године, када су турска насиља над православним поданицима Порте почела да узимају размере погрома, а појачано опорезивање почело озбиљно да угрожава православно чаршију. Највећу групу досељеника до треће деценије 19. века чинили су Цинцари чије је масовно насељавање градских насеља Београдског пашалука¹¹³³ почело током и након 1821/1822. године због уништења цинцарских градова Москопоља и Негоши и нападом Арбанаса и Турака на цинцарске заједнице у целој Румелији.¹¹³⁴ Цинцари, чији су сународници чинили језгро малих православних чаршија у Београду, Шапцу,¹¹³⁵ Смедереву,¹¹³⁶ Пожаревцу,¹¹³⁷ Ваљево¹¹³⁸ и Крушевцу¹¹³⁹ и пре Првог српског устанка, долазили су у градска насеља током трајања Грчког устанка као избеглице, робови¹¹⁴⁰ или као трговци и печалбари који су се из завичаја склањали на неко време у жељи да без губитака преживе немирна времена. Добегли Цинцари су у србијанским градским насељима затекли сународнике, чиме је њихова заједница додатно оснажена, а њена асимилација

¹¹³³ Године 1831. повећа група београдских Цинцара жалила се српским властима због узнемиравања поверилаца из Турске из које су због зулума побегли пре десет и седам година, дакле између 1821. и 1824. године. Као страни поданици у Београду пописани су 1837. године, терзија Ђорђе Поповић из Костура са сином, пристигао 1827, баштован Илија Цветковић из околине Сера 1821, механџија Коста Павловић из Јањинске нахије 1821, магација Јања Заде из Кожана 1822. године. Трговац Димитрије Николић доселио се 1821. године у Пожаревац из Битоља. АС, КК, Ш, бр. 23, Коста Насто, Димитрије Андрејевић, Димитрије Тома, Теодор Миза, Танасије Чеча, Георгије Нанчо, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 19. 10. 1831; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 125, 253; *Београдски суд*, бр. 778; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 107.

¹¹³⁴ *О Цинцарима*, 39-40, 47-49; *Домашни извори*, 17, 26.

¹¹³⁵ Пре Првог српског устанка у Шабац су се доселиле породице: Џанга из Клисуре, Фоте-Фотићи из Сера, Румбе из Гопеша, Рекалићи из Гопеша и Наслас из Влахоклисуре, *О Цинцарима*, 415-416, 442-443, 445-446, 463, 474.

¹¹³⁶ Породица Ђорђа Загле, српског буљубаше из Првог српског устанка доселила се из Блаце у Смедерево пре 1804. године. *О Цинцарима*, 253; *Поменик*, 169-170.

¹¹³⁷ Коца Марковић, првак из Пожаревца, потицао је из цинцарске породице која се у ово место населила из Сачисте око 1795. године. *Поменик*, 326.

¹¹³⁸ У 18. веку у Ваљево се населио Цинцарин Никола Димитријадес, терзија из Крушева, *О Цинцарима*, 350-351, 419-420.

¹¹³⁹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 188-189.

¹¹⁴⁰ Каснији богати смедеревски трговац Хаџи Мија дошао је у нови завичај са ланцем о врату након 1821. године. *Путовање по Новој Србији*, 463.

одложена. Поред ове две цинцарске групе, у Србију су након 1815. године почели да долазе и Цинцари из Аустрије,¹¹⁴¹ чије су градове поплавили још у другој половини 18. века, неколико деценија пре и након прве похаре Москопоља 1768. године.¹¹⁴² Због непостојања пописа досељеника или страних поданика пре 1835/1836. године јако је тешко разлучити којој групи досељеника припадају Цинцари из српских вароши, „староседеоцима“ пре 1815. године, добеглицама и откупљеницима након 1821. године, печалбарима и насељеницима који су долазили независно од политичког стања директно из завичаја или аустријским поданицима који су из Румелије у Хабзбуршку монархију дошли у неком периоду пре досељавања у Србију. Ипак може се тврдити да је цинцарска заједница у Београду¹¹⁴³ била највећа и најутицајнија у вароши,¹¹⁴⁴ а да су њихове колоније у другим градским насељима представљале групе најбогатијих трговаца и представника еснафа.¹¹⁴⁵

Као људи вични трговини и занату, без обзира у каквим су се околностима доселили, Цинцари су у многим местима брзо почели да потискују дотадашње чарширлије „из ћара“. Већ 1822/1823. године староседеоци из паланке Баточине, из које су се муслимани те године иселили, жалили су се на дошљаке Цинцаре, закупце дућана, који су их лишили зараде, у свему их превазишли, „погазили и

¹¹⁴¹ У списку аустријских поданика у Београд из 1832. и 1837. године истиче се неколико лица изразито цинцарске номенклатуре. На пример, болтација Ђорђе Ставра, лончар Наум Константиновић, магација Манојло Зака. За бакалину Ђорђа Заглу који се као аустријски поданик налази у првом списку се зна да је из Смедерева побегао у Митровицу 1813. године. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 4, 570; *О Цинцарима*, 253; *Поменик*, 169-170.

¹¹⁴² *О Цинцарима*, 39, 49, 55-56; *Прилог историји трговине и миграција*, 24, 29-30, 246-292.

¹¹⁴³ Као претплатници српских књига у Београду често се срећу Цинцари. Уз њихова имена понекад је уз место рођења писало да су рођени у Македонији или Македонији, или је само наведено да су из Македоније. Цинцари, београдски претплатници 1818-1830. године били су Димитрије Петровић, Алекса Калончи и Стерија Паче, за које је наведено да су из Македоније, Јован Хаџи-Батал из Сера, Николај Пагони и Михаил Загла из Блаца, Дука Бешика, Константин Бошко, Константин Петровић, Димитрије Шаган, Петар Саћалари из Клисуре, Наста Петровић из Водена и Адам Никеруш из Битоља. Између 1830. и 1839. Цинцари претплатници из Београда били су поред претходно набројаних и Дијамандија Наумовић из Водена, Николај Котула из Ларисе, Анастас Константиновић из Водена, Константин Настић из Битоља, Јефтимије Калуђеровић из Крушева, Никола, Јован и Јанићије Герман, Димитрије Георгијевић и Тома Будић из Блаца, Никола Економ из Селаца, Василије Дума Спира и Димитрије Николић из Клисуре, Михаило Зисић из Сачиста. С. Војиновић, *Претплатници из Македоније на српске књиге штампане од 1818. до 1879.* Вардарски зборник 4 (2005), 169-176. (=Претплатници из Македоније)

¹¹⁴⁴ Кметови београдске вароши и варошких четврти у првој половини 19. века били су углавном Цинцари или хеленизовани Цинцари: Никола Дана, Никола Хаџи Лазар, Настас Петровић, Наста Пејић, Никола Брзак и Наум Ђурчија. *Историја Београда, књ. 2, 19. век*, уредник В. Чабриловић, Београд 1974, 373. (=Историја Београда)

¹¹⁴⁵ *О Цинцарима*, 161-162.

подавили“.¹¹⁴⁶ Исте године београдски еснафи жалили су се кнезу Милошу на „јабанце и стране људе“ зато што су својим масовним доласком и високим ценама закупа полакомили Турке, власнике већине дућана, да истерују раније закупнике или подигну цене кирије.¹¹⁴⁷

Огорченост „староседеоца“ није била потпуно оправдана, јер људи који су пунили градска насеља двадесетих година обично нису били мотивисани жељом за новцем, већ су свој завичај напуштали због турских насиља, највећим делом из области у којима је српски и словенски живаљ био помешан са Арбанасима. Мајсторско знање или окретност у трговини стечени у завичају, досељеницима су у нужди давали предност над локалним становништвом, што је утицало на круг став староседелаца према њима. Иако је разлог досељавања већине проистицао од турског и арбанашког насиља, мотиви који су добеглице опредељивали за привремени боравак или стално насељавање разликовали су се од појединца до појединца. Док је београдски абација Павле Доганџић из Пећи, који је добегао 1821. године због арбанашког насиља, свим силама покушавао да у варош у којој се скућио доведе и своју породицу, дотле је београдски механџија Анта Петровић, досељен 1825. године из Приштине, и двадесет година касније остао печалбар који је породици у родном граду са времена на време слао или односио зараду, без намере да је доведе у Београд.¹¹⁴⁸ Поједини досељеници са намером нису преводили породицу или су се издавали за печалбаре. Тако је Крста Ђаковац, који је почетком двадесетих година дошао прво у Београд, а затим у Трстеник, трговао 1827. године оружјем по Румелији заједно са једним трстеничким Арбанасом, Сали Ђаковцем, издајући се као и његов земљак за становника Ђаковице.¹¹⁴⁹ Ђаковци, као и Призренци били су познати произвођачи пушака и трговци оружјем, па је Крста очигледно своје порекло и везе са колегама земљацима користио да развије стари посао у новом завичају.

Без обзира да ли је провладајући мотив досељеника у вароши било турско и арбанашко насиље или зарада, њихов број је из године у годину растао,

¹¹⁴⁶ *Крагујевачка нахија*, бр. 363, 395.

¹¹⁴⁷ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 92-93.

¹¹⁴⁸ *Грађа за историју Македонског народа*, бр. 296.

¹¹⁴⁹ *Нахија Пожешка*, бр. 238.

нарочито након 1821. године.¹¹⁵⁰ До половине двадесетих година у градским насељима се среће све већи број занатлија и трговаца и уште досељеника из Старе Србије и Македоније. Поред поменутих Пећанаца, Ђаковаца и Приштинаца пре средине двадесетих година у Београду се помињу, по свој прилици трговац Петар Призренац,¹¹⁵¹ трговци Топал Дима,¹¹⁵² Вељко Јовановић, Георгиј Михаиловић, Јован Јаношевић, Михаило Павловић, Димитрије Симеуновић, Атанасије Георгијевић, Димитрије Станојевић и Јован Брежинић терзијски калфа, сви родом из Ниша,¹¹⁵³ папуције Илија Прокупчанин¹¹⁵⁴ и Богдан Ристић Скопљанац, родом из Дебра,¹¹⁵⁵ болтација, нишки Цинцар Ђиро Хаџи Стамо, терзије, Рајко Нишлија и Мита Врањаличе, механција Милован Врањалија, бакали, Ђорђе и Димитрије Врањалија, мутавција Мита Врањаличе, симиција Станко Рекалија из Тетова, касапи Сима Премћетовић и Јаков Карацић из Кичева, Цветко Илић ткач из Пирота¹¹⁵⁶ и бећар Паун Прокупчанин,¹¹⁵⁷ пре 1829. године у Београд се доселио и Петар Јовановић из Пећи.¹¹⁵⁸ Пре 1831-1834. у Београд су се

¹¹⁵⁰ Најстарији познати досељеници у Београду су сапунција Риста из села Неселице код Прилепа и два касапа из Кичевске нахије, Анђелко Алексић и Анђелко Јовановић. Риста сапунција доселио се 1817. године, а двојица касапа наредне године. Исте године доселио се са породицом у Карановац Максим Пећанин из Пећке нахије. Максим се доселио са два мушка члана породице, јер су у недатираном пореском тефтеру Пожешке нахије, насталом свакако пре 1830. године, уписани Максим, Василије и Неша Пећани. Риста Папуција је породицу превео тек 1825. године, док су двојица кичевских касапа и 1837. вођени као страни поданици. *Нахија Пожешка*, бр. 208; АСАНУ, ИЗ, бр. 913; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 30; *Београдски суд*, бр. 778.

¹¹⁵¹ Петар Призренац даровао је са осталим Београђанима кнеза Милоша поводом удаје његове ћерке Петрије. Петар је пописан одмах испод варошког кнеза, а даровао је позлаћену ћасу, што представља највреднији дар на списку. Богат дар даје разлог да се помисли да је Петрова галантност потицала из имућства које је омогућила трговина. *Београдски суд*, бр. 262; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 104.

¹¹⁵² Топал Дина из Савамале је 1823. године побегао из Београда од дужника Давида Јовановића. Четрнаест година касније Дина Топал Митин син, очигледно наследник очевог надимка, одрекао се куће у Нишу и дућана у Приштини које је за дуг zaloжио његов отац Нишлији Јордану Хаџићорђевићу. Дина се одрекао свог очевог наслеђа, како имовине тако и дугова, који су изгледа чинили знатнији део заоставштине. *Београдски суд*, бр. 211; АС, КК, III, бр. 391. Пуномоћје издато у Београду 13/26. 4. 1837.

¹¹⁵³ С. Војиновић, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815-1912)*, Нишки зборник 12 (1983), 103-105. (=Прилог библиографији)

¹¹⁵⁴ Поред имена Николче Савића у харачком тефтеру забележено да је живео код папуције Илије Прокупчаница, а једини папуција који се звао Илија записан је под презименом Станисављев, што значи да се ради о истој особи. *Београдски суд*, бр. 357.

¹¹⁵⁵ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 13.

¹¹⁵⁶ Станко се доселио 1822, Сима и Цветко 1825, а Јаков 1827. године. *Београдски суд*, бр. 778.

¹¹⁵⁷ Списак је реконструисан на основу харачког списка из 1826. године само на основу надимака или дописаних белешки, односно као досељеници су откривени само они које одаје надимак. *Београдски суд*, бр. 357.

¹¹⁵⁸ Петрово занимање није забележено у изворима. АС, КК, V, бр. 45. Петар Лазаревић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 14/27. 12. 1829.

из Прокупља доселили и сапунџије Јован Недељковић и Васа Спасић и терзија Стефан Нешковић, а из Врања и Скопља Коста Стојановић и трговац Спаса Аксентијевић.¹¹⁵⁹ У Београд је 1823. добегао и ужар Стаја Крстић из села Чабраца у Врањској нахији, али се 1825. године преселио у Крагујевац где је отворио ужарску радњу.¹¹⁶⁰

У Јасики су 1822. године дућане отворила четворица Јањеваца католика,¹¹⁶¹ у Јагодину су се 1823. досели Аранђел Баича из Нишке нахије, Ђоко Дамљановић, Миленко Бојација, Милен Дунђер, Цветко Ужар, Јован Ковач и Смиљко Стојшић сви из Лесковачке нахије, судећи по надимцима већином занатлије, а 1829. године Коста Здравковић из Лесковца, који је добегао, јер су лесковачки муслимани намеравали да га потурче.¹¹⁶² У Крагујевац је пре новембра 1821. досељен неименовани брат Георгија Петровића из Пећи,¹¹⁶³ а 1825. године Таса Павловић, папуџија из Лесковца.¹¹⁶⁴ У Баточину 1824. године Наум Цинцар из Битоља,¹¹⁶⁵ у Свилајнац пре 1825. године, Петар терзија из Лесковца,¹¹⁶⁶ у Чачак пре 1826. године Атанасије Косовац,¹¹⁶⁷ у Карановац у исто време Миленко Пећанин и Јован Коминац.¹¹⁶⁸ У Смедерево се пре 1829. године настанио трговац Мија Адамовић Македонац,¹¹⁶⁹ а између 1829. и 1833. године, браћа стричевићи Вучко Мијатов и Филип Јаковљевић из косовског села Добрева и Цветко Пироћанин, свакако из Пирота или пиротске околине,¹¹⁷⁰ у Пожаревац, пре 1833. године,

¹¹⁵⁹ *Претплатници из Македоније*, 175; *Прилог библиографији*, 105-106.

¹¹⁶⁰ *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, приредио М. Манојловић, Пожаревац 2013, 67. (=Нахијски суд Пожаревац)

¹¹⁶¹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 177.

¹¹⁶² *Архивска грађа за насеља у Србији*, 197; *Јагодинска нахија 2*, бр. 415.

¹¹⁶³ Георгије је новембра 1821. године тражио помоћ српских власти да истера дуг од свог дужника Моше Јеврејина. По доласку из Пећи коначио је код свог брата у Крагујевцу. АС, КК, II, бр. 582, Путна исправа Георгија Петровића из Пећи издата 17/30. 11. 1821.

¹¹⁶⁴ *Град Светозарево*, бр. 192.

¹¹⁶⁵ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 239.

¹¹⁶⁶ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 409.

¹¹⁶⁷ Атанасије Косовац, житељ Чачка, умро је пре 1826. године. *Нахија Пожешка*, бр. 212.

¹¹⁶⁸ *Нахија Пожешка*, бр. 217. Село Комине налази се у Јошаници Рашкој.

¹¹⁶⁹ Мија је био претплатник на књигу *Описаније разни живота и прикљученија војводе српског Стефана Јакшића*. Вероватно је био Цинцар, пошто су само они наводили да су родом из Македоније. Поред Мије, своје порекло су 1838. године истим именом означили и Смедеревци Георгије Поповић терзија и трговац Димитрије Георгијевић. Ово су уједно и једини забележени примери самодефинисања досељеника термином Македонац. *Претплатници из Македоније*, 171, 176.

¹¹⁷⁰ АС, КК, XXXV, бр. 622, сведочанство издато Вучку Мијатовом из Смедерева од стране проте Теофана Станковића да није био ожењен, издато у Смедереву 18/31. јула 1837; *Насеље и град Смедерево*, бр. 162.

терзије Риста Манастирлија¹¹⁷¹ и Дена Лесковчанин.¹¹⁷² У Гроцкој је 1822. године боравио Пеша Бугарин из Лесковачке нахије.¹¹⁷³ Четири године касније царску главницу у овој варошици платили су Дмитар Нишлија, Ђона Бугарин и Младен и Арса Прокупчани. Попашу на свиње платили су исте године грочански житељи Стојко, Милосав и Арса Прокупчани. Арса Прокупчанин плаћао је и дућанску кирију што значи да је у варошици обављао неки занат или услужну делатност.¹¹⁷⁴ У Шабац су мутавције и бардакције, Бугари, како су себе 1840. године називали, у варош пристигли почетком друге деценије 19. века.¹¹⁷⁵

Пре установљења Кнежевине Србије није могуће ни приближно тачно установити број уселеника и печалбара из Старе Србије и Македоније, јер су као харачки обвезници и поданици Порте пре 1830/1833. сматрани потпуно равноправним са житељима Србије, па није ни постојала потреба за поименичним списковима насељеника и људи који су привремено због заната и трговине боравили у Србији. Претходно изнети подаци сабрани из тестамената, судских спорова, накнадних спискова досељеника, харачких пописа, молби и жалби, према томе приказују само назнаке обима миграционих кретања из Старе Србије и Македоније у градска насеља Србије кнеза Милоша. Ипак, чак и на основу овог малог узорка може се закључити да су досељеници са југа и југоистока између 1815. и 1830. године формирали језгро чаршија у више насеља обновљене Србије.¹¹⁷⁶

Као последица старања српских власти да након 1830/1833. године стекну увид о броју и имовини својих поданика, на нивоу срезова и округа почиње да се води евиденција о броју, имовини и кретању дошљака и страних поданика у Србији. Као дошљаци уписивани су само они који су се одрицали страног поданства, а као страни поданици, они житељи Србије који нису намеравали да се лише поданства земље из које су дошли. Потпуна евиденција ни једних ни других

¹¹⁷¹ Османска администрација називала је Битољ Манастиром.

¹¹⁷² *Архивска грађа за занате и еснафе*, 119.

¹¹⁷³ АС, СОС, бр. 121, извештај кнеза Живка Михаиловића Суду општеном српском од 9/21. 6. 1822.

¹¹⁷⁴ *Београдски суд*, бр. 358.

¹¹⁷⁵ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 70-71.

¹¹⁷⁶ Судаћи по расположивој грађи, стални и привремени досељеници са југа и југоистока су пре 1830. године највише долазили у Београд, Јагодину, Баточину и Крагујевац. Београд и Крагујевац привлачили су досељенике због сигурности и зараде, док су Јагодина и Баточина привлачиле досељенике због близине завичаја и исељења Турака. За остала градска насеља, осим наведених појединачних информација нису сачувани подаци о досељеницима са југа и југоистока.

нажалост није сачувана, па је укупан број сталних и привремених досељеника тешко утврдити. Могуће је ипак дати нешто више података о настањивању дошљака из Старе Србије и Македоније у поједина градска насеља Кнежевине Србије.

*

Београдска варош привлачила је велики број сталних досељеника, печалбара и трговаца са стране још од првих година по ослобођењу. По свему судећи, Цинцари, Косовци, Метохијци, Врањанци, Нишлије, Пироћанци и Лесковчани и досељеници из Прекошарске Старе Србије, остварили су доминацију у хришћанској популацији града већ током првих петнаест година након Другог српског устанка. „Појужњачење“ Београда додатно је подстицало становништво Палилуле и Савамале, које је са југа досељено током Првог српског устанка, јер су ова села, иако физички издвојена, сматрана делом београдске вароши.¹¹⁷⁷ Без обзира на број сталних становника, београдска варош је увек била пуна људи са стране који су у њему боравили због заната, трговине или због тражења ма каквог посла. Године 1825. од укупно 2317 харачких обвезника хришћана у вароши, изузимајући села Савамалу и Палилулу, њих 638 били су страни бећари, године 1826, од 2999 платилаца харача, на стране бећаре је отпадало 925, а године 1827. од 3512 платилаца харача, 1342 њих били су нежењени странци.¹¹⁷⁸ У делимично очуваном регистру билета, привремених исправа издатих бећарима у Београду 1831. године, забележени су дошљаци из области од Солуна, Сера и Костура на југу, Будимпеште и Галаца на северу, Бањалуке, Мостара, Дубровника и Далмације на западу и Пловдива, Једрена и Софије на истоку. Међу бећарима, као занатлије из Старе Србије и Македоније, уписана су четири дунђера из Охрида, један дунђерин из села Јелашнице у Нишкој нахији, симиција из Лесковца, самарција из Призрена, баштован из Велеса и касапски момак из Ниша. Поред занатлија забележени су и бећари из Дебра, Тетова, Врања, Пирота, Лесковца, Ниша, Призрена, села Паскашије(?) у Призренској нахији, Пећи и Новог Пазара уз чија имена је наведено да траже

¹¹⁷⁷ *Историја Београда*, 519. Колико је било дошљака који су дошли са породицама, пописиваче није интересовало, пошто су насељеници аутоматски уписивани у пореске главе.

¹¹⁷⁸ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 30, 35-37; *Београдски суд*, бр. 357.

службу или издржавање, односно да су пристигли као надничари.¹¹⁷⁹ Исте године у Београду је пописано 137 бећара из Турске који су се бавили трговином и „шпекулацијом“ и само 25 бећара аустријских поданика.¹¹⁸⁰ За разлику од аустријских поданика, занатлије из Турске из непознатог разлога нису уношене у статистике занатлија и еснафа 1836. и 1837. године,¹¹⁸¹ већ су као турски поданици-печалбари уношени у засебне статистике. Монопол Старосрбијанаца и досељеника, Словена и Цинцара, из Македоније и цинцарских градова у Румелији, у занатској производњи и услужним делатностима (механџије, ханџије, кафеџије) у Београду, оснажен је новим досељавањем њихових земљака печалбара у задње две године треће и у четвртој деценији 19. века. Судећи по попису турских поданика у београдској вароши из 1837. године, од 1829 до 1837. доселили су се: двојица терзија, из Битоља и из Блаца у Македонији, два баштована, по свој прилици Словена из Битоља,¹¹⁸² осам ткача Цинцара, Словена и Срба из Амбелаћа, Кожана, Битоља, Радовишта и Прилепа, шест мумџија из прокупачког села Житорађе, Лесковца, Ниша, Мелника и Куманова, двојица кујунџија из Битоља, једанаест ћурџија из Ниша, Битоља, Сачисте и Костура, три лончара из Белог Поља, Ниша и Битоља; четрдесет и један механџија, од којих једанаест из Тетова, по седморица из Лесковца и Битоља, петорица из Ниша, по тројица из Прилепа, Враћа и Куманова и по један из Клисуре и Пирота. Четрнаест касапа из Кичева, двојица Цинцара магазџија из Једрена и Блаца, двојица абаџија из Враћа и један из Пирота, шест јогурџија из Охрида и један из Тетова и пет цинцарских трговаца из Сачисте, Солуна и Ексизара. На остале турске поданике отпадају двојица ткача, Грка или Цинцара, из Трикале и Спарте, један кујунџуја из Пазарџика, петорица ћурџија из Самокова, Бањалуке, Пресенце (?), Мостара и Градишта, по један терзија из Софијске нахије, Бобдисова (?) и Видина, један тенеџија (занатлија који израђује торбе-тенећаке) из Мореје и двојица механџија

¹¹⁷⁹ Укупно је издато 1766 билета 1831. године, али је сачувано само неколико последњих страница регистра на основу којих је немогуће вршити анализу. АС, ГК. бр. 13.

¹¹⁸⁰ *Београдски суд*, бр. 525.

¹¹⁸¹ У статистици заната и еснафа из 1836. године, коју је за целу земљу на основу спискова по срезовима и окрузима саставио Тихомир Ђорђевић, убележене су напомене колико у ком занату има аустријских поданика. Подаци из Ђорђевићева статистике и сумаријум броја заната и еснафа за београдску варош из 1837. године врло су сумњиви, јер судећи по њима у Београду није било ни једног екмеџије, већ само двојица занатлија пекарско-лицедерског заната. *Архивска грађа за занате и еснафе*, табела у прилогу; *Насеље и град Смедерево*, бр. 257.

¹¹⁸² Судећи по именима Митар Трбчевић и Недељко Митровић тешко да припадају цинцарском етничком корпусу.

из Босне.¹¹⁸³ Анализирани списак, упркос детаљности, био је далеко од потпуног. Већ на први поглед скептичност изазива изостанак дунђера, којих је увек било много у Београду. Поред, тога, попис страних поданика, власника непокретности у Београду из 1846. године, садржи имена неколико печалбара придошлих 1831-1836, од којих се ни један не налази у списку из 1837. године. Према списку из 1846, у Београд су 1831. године дошли: механџија Пеја Вељановић из Маврова и Среза Танасковић јогуртџија из Охрида, 1832. и 1834. године дунђери из Охрида Анђелко Цветковић и Јован Богдановић, а 1836. године Анђелко Алексић, механџија из Кичева. У попису харачких дужника у Битољу и Битољској нахији забележено је да су један терзија и један папуџија из Битоља, по један терзија и кујунџија из Крушева, двојица терзија из села Трнова, један самарџија из Маловишта, два печалбара непознатог занимања из села Магарева и један из Маловишта између 1832. и 1837. отишли у Београд, одакле се до 1841/1842. нису вратили у завичај нити су измирили харач.¹¹⁸⁴ Ниједан од њих није убележен у списак страних печалбара, што додатно потврђује тврдњу да пописивачи нису баш најбоље извршили свој задатак. Мањкавост пописа само показује да је печалбара било више него што су власти у вароши могле да утврде.

¹¹⁸³ Београдски суд, бр. 778.

¹¹⁸⁴ Пописи од 19. век, књ. 2, 14-15, 57, 60, 64, 69, 71.

Табела 2: Бројчани однос печалбара из Старе Србије и Македоније према занатлијама у Београду према списку турских поданика и пореском попису из 1837. године.¹¹⁸⁵

Занат	Број Београђана занатлија	Број печалбара из Старе Србије и Македоније
Ткачки	5	8
Касапски	18	19 ¹¹⁸⁶
Мумцијски	18	6
Баштовански	17	4 ¹¹⁸⁷
Ћурчијски	27	11
Кујунџијски	8	2
Терзијски	78	2 ¹¹⁸⁸
Механџијски	109	41
Абацијски	48	3
Магазџијски	40	3 ¹¹⁸⁹
Јогуртџијски	8	7
Лончарски	28	3
Болтаџијски	78	5

Будући да списак турских поданика по својој садржини представља само списак занатлија из Турске, јасно је да власти нису пописивале дошљаке других занимања које су привремено боравили у Београду. Попис придошлица са стране заправо није био ни потребан пошто је од 1831. године сваки дошљак био дужан да се јави београдској полицији која му је издавала билету за привремени боравак или пасош за путовање по Србији или ван ње.¹¹⁹⁰ Према протоколу пасоша из

¹¹⁸⁵ *Архивска грађа за занате и еснафе*, табела у прилогу; *Насеље и град Смедерево*, бр. 257.

¹¹⁸⁶ Четворица касапа Кичеваца населили су се двадесетих година, али нису прихватили српско поданство, па је њихов број сабран са четрнаесторицом досељених 1828-1836.

¹¹⁸⁷ Један од баштована насељен је 1821. године, али није прихватио српско поданство.

¹¹⁸⁸ Један од двојице терзија досељен је 1827. године.

¹¹⁸⁹ Један од магазџија досељен је 1822. године.

¹¹⁹⁰ *Београдски суд*, бр. 563, 571.

1837. године у Београду су путну исправу да надниче по селима у околини Београда затражили бећари Петар Младеновић, Јован Ивковић и Живко Ђорђевић из Ниша, Јован Ђорђевић из Призрена, Јован Радичевић из Скопља и Кузман Андоровић из Тетова. Пасош до места у којима су се најмили као слуге затражили су бећари Трајко Лелешанац из Тетова, Димитрије Стојановић из Ниша, Димитрије Јовановић из Пећи, Тодор Анђелковић из Куманова, Риста Николић и Ђорђе Стефановић из Врања, Никола Ђорђевић из Сачисте и Јован Цветковић из Мелника.¹¹⁹¹ Због тражења своје или газдине вересије пасоше су добили Таса Поповић бећар из Охрида и слуга Цветко Николић родом из Призрена. Пасоше ради обављања заната у унутрашњости добили су: дунђер Танасија Петковић из Охрида, циглар Антон Ванђеловић из Корче, ћурчијске калфе Наум Димитријевић из Битоља и Антоније Николић из Бера, колар Стеван Станковић из Ниша, дунђер Станко Ненадовић из Пећи, терзијски калфа Митар Станковић из Ниша, калдрмције из Охрида Вера Марковић, Србин Ђорђевић и Наум Анђелковић. За повратак кући пасоше су добили само бунарџија Мита Нешић из Топонице код Пирота и трговац Цветан Стоичевић из Криве Паланке, а за виђење са родбином у Турској само Етера Ертозино пореклом из Пирота.¹¹⁹²

Поред набројаних печалбара и бећара који нису примили српско поданство, судећи по сумарнику пореског пописа из 1837. године, у београдску варош су се из непознатог завичаја и државе 1835-1837. населила укупно још петорица занатлија који су примили српско поданство: два бакалина и по један механџија, трговац (болтација), берберин и механџија и три пореске главе ван еснафа.¹¹⁹³ Попис дошљака, као и у случају пописа по селима, по свој прилици не показује праве стање ствари, јер је број од осам досељеничких домаћинстава у двогодишњем периоду сувише мали, када се има у виду привлачност београдске чаршије. Исти је случај и са сумарним тефтером наплаћеног ћурђевог данка за

¹¹⁹¹ Сретен Ј. Поповић оставио је сведочанство да су слуге код његовог оца у Београду биле из Прилепа, Скопља и Велеса, и да су људи из њихових крајева међу Београђанима били цењени као одана и вредна служинчад. *Путовање по Новој Србији*, 432.

¹¹⁹² АС, КК, Пасошник 1837.

¹¹⁹³ *Насеље и град Смедерево*, бр. 257.

1838. годину, у који су унета само четири београдска житеља којима је истекао двогодишњи период од насељавања.¹¹⁹⁴

За период 1838-1839. није сачуван списак страних поданика и досељеника, али се на основу списка харачких дужника за Битољ и Битољску нахију из 1840/1842. године може приказати део имиграције у београдску варош. У трогодишњем периоду пре 1840-1842. године само из Битоља у Београд је дошло 24 печалбара старих између седам и осамдесет година, од којих су тројица били џамбаси, трговци и кротитељи коња, по двојица бакала, терзија и бербера и по један папуција, јогуртџија, бојација и најамни радник без занатског знања.¹¹⁹⁵ Из Крушева су у истом периоду у Београду дошли по један кујунџија и један терзија, из села Маловишта њих седам, од којих је за двојицу забележено да су ханџије, а за једног да је механџија. Из села Загорана један наполичар са братом и овчаром, а из села Пресила, Пустареке и Габаловца, по један печалбар непознатог занимања.¹¹⁹⁶ Укупно је у назначеном периоду из Битољске нахије придошло 59 печалбара.

У четвртој деценији 19. века међу београдским житељима мимо побројаних занатлија и бећара живели су и стални насељеници из Старе Србије, али је њихово порекло и време досељавња тешко утврдити.¹¹⁹⁷ Сачуван је помен само о неколико појединачних случајева пресељења: године 1834/1835. у варош су добили Лесковчанин Стеван Петковић и Прокупчанин Богоје Станојевић. Обојица су побегли од турског насиља, с том разликом што је први молио помоћ да преведе породицу из Лесковца, а други тражио од кнеза Милоша да утиче на прокупачког ајана да пусти његову отету сестру и поврати му заплена говеда.¹¹⁹⁸ Поуздано је да су у Београду 1836. године становала тројица сељака из села Неродимља на Косову, Вучко Мијатовић, Петар Ратковић и Станко

¹¹⁹⁴ *Живети у Београду, документа Управе града Београда, књ. 1, (1837-1841),* приредили М. Ристовић, Д. Стојановић, М. Јовановић, П. Марковић, Београд 2003, 258, 260, 267. (= *Живети у Београду*)

¹¹⁹⁵ За остале занимање није забележено. *Пописи од 19. век, књ. 2, 14-17, 21-22, 25-26, 28, 30-32, 35, 38-39, 42, 44-45.*

¹¹⁹⁶ *Пописи од 19. век 2, 55-57, 60, 68, 72, 93, 97, 99, 105.*

¹¹⁹⁷ Као београдски дунђери пописани су 1834. године Михаил и Ђуро Нишлија, тада већ Београђани. *Архивска грађа за занате и еснафе, 54.*

¹¹⁹⁸ АС, КК, III, бр. 948, Богоје Стојановић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 19. 12. 1833/1. 1. 1834; АС, КК, III, бр. 1000, Стеван Петковић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 3. 1835.

Ивановић¹¹⁹⁹ и породица Поповић из села Љубанца у Скопској Црној Гори,¹²⁰⁰ али није извесно када су се доселили.

Јагодинска популација се брзо опарављала од опожарења из 1813. године, нарочито након 1821. године, када је већина муслимана напустила варош из страха од српског устанка.¹²⁰¹ Исељавање муслимана се поклопило са снажним миграционим покретом из Старе Србије и Македоније, чије су становништво од те године погађали турски и арбанашки прогони.

Табела 3: Пораст броја кућа у Јагодини 1820-1839.

Година	Број кућа ¹²⁰²	Пораст броја кућа
1820/1821	260	-
1821/1822	276	16
1822	301	25
1823	339	38
1824/1825	346	7
1825	354	12
1826	358	4
1827	366	8
1828	376	10
1829	380	4
1831	408	28
1834.	467	59
1839.	510	43

¹¹⁹⁹ Последња двојица јемчили су духовним властима да Вучко није био ожењен у Неродимљи, што значи да су били његови земљаци. АС, КК, Ш, бр. 853. 24. 7/6. 8. 1836.

¹²⁰⁰ Као претплатник Доситејевог *Мезимца* 1836. године уписан је Јован Коста Поповић, житељ београдски из села Љубанца у Скопској нахији. Сретен Л. Поповић, помиње Стевана Поповића из Љубанца, кога су Београђани звали Арнаутином, због акцента. Д. Обрадовић, *Мезимац, част втора, Собрание разних наравоучителних вештеј*, Београд 1836, списак пренумераната; С. Л. Поповић, *Где је слава ту је Србин*, Београд 1878, 101-102.

¹²⁰¹ *Град Светозарево*, бр. 48.

¹²⁰² Без обзира на упитност квалитета података о броју кућа изнетих у пописима пореских глава, они недвосмислено показују брз пораст популације вароши. *Град Светозарево*, бр. 100-110; Л. Цвјетић, *Наведено дело*, 62; *Попис пореских глава 1839*, 64.

Приложена табела показује да је варошка популација у периоду 1821-1823. порасла за 63 нових породица, односно да је у вароши дошљачко српско православно становништво сменило исељено муслиманско и да је други вал снажног насељавања вароши наступио након стицања аутономије и ширења граница. Раст вароши није омела ни епидемија куге из 1837. године, ни исељавање 29 пореских глава четири године раније, од којих је већина отишла у новостечена градска насеља Гургусовац, Алексинац и Крушевац. Исте године у Ниш су отишли Живко Мутавџија и Коца Станојев,¹²⁰³ вероватно ранији досељеници. Без обзира на епидемију и одсељавање, у Јагодину су наставили да долазе занатлије из јужних крајева. Први дошљаци забележени у четвртој деценији били су Јован Марков из Врања и бакалин Ђорђе Станковић из Лесковца, добегли 1832. године; две године касније добегао је Веселин Илић из Пирота.¹²⁰⁴ Године 1836. седам раније досељених фамилија, од којих четири из Врања и по једна из Ниша, Костура и Пирота, прихватиле су да се стално населе и стекле статут досељеника, док су седморица дошљака пописани као странци, јер су држали дућане и бавили се занатом и трговином без намере да се стално населе. Од ове седморице, по двојица су били из Битоља и Костура, а остала тројица из области Малеш, из Врања и Ниша. Један од Битољаца био је папуџија док су остали били механџије и дућанџије.¹²⁰⁵ Очеви тројице ђака јагодинске општинске школе 1839. године били су Павле папуџија, Стојан качар и Станко ћурчија, сва тројца из Ниша.¹²⁰⁶ Поред оних досељеника који су имали довољно средстава да се укључе у занате и трговину, у Јагодину су из јужних крајева долазили и сиромашни бећари занатлије и сељаци, који су прихватили послове слугу, надничара и гробара. Године 1836. у Јагодину се као слуга запослио папуџија Таса Павловић из Крагујевца у који је придошао из Лесковца неколико година раније. Код истог газде служио је и Тасин земљак, такође занатлија, Павле бојација.¹²⁰⁷ Међу првим жртвама епидемије куге у Јагодини 1837. године били су слуга локалног мутавџије, Стојан Крстић из Пирота и тек пристигли бећар из Врања, који је у

¹²⁰³ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 205.

¹²⁰⁴ АС, КК, XIII, бр. 100, Суд нахије јагодинске-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24. 11/6. 12. 1832; *Јагодинска нахија* 3, бр. 628; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 339.

¹²⁰⁵ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 113.

¹²⁰⁶ *Град Светозарево*, бр. 212.

¹²⁰⁷ *Исто*, бр. 192.

град дошао у потрази за послом.¹²⁰⁸ Бећарима придошлим из Врања и Лесковца новац је био толико потребан да су двојица од њих, Илија Врањанац и Коца Лесковчанин, прихватили незахвалну службу гробара баш у време када је зараза односила највише жртава.¹²⁰⁹

У Крагујевцу је тридесетих година 19. века забележено досељавање неколико добеглица из јужних крајева. Године 1831. из Приштине се доселио Хаџи Дима са свом покретном имовином, па је од кнеза тражио помоћ да исплати кириције које су га преселиле.¹²¹⁰ Три године касније Јаћим Вељковић из Ниша, такође је од кнеза тражио помоћ како би исхранио многобројну децу.¹²¹¹ Године 1838. у Крагујевац су добили Јован Ђорђевић из Врања и Милисав Максимовић екмекџија из Новог Пазара. Први је молио кнеза за службу како би могао да прехрани породицу коју намерава да пребаци из старог завичаја, док је други тражио дозволу да у кнежевој престоници обавља свој занат.¹²¹² Исте године крагујевачком житељу, кујунџији Петру Николићу, родом из Приштине придружио се син, такође кујунџија, који је са собом довео колеге из Приштине Јакова и Мату Глашовиће. Дошљаци су тражили и добили дозволу да отворе дућане у чаршији како би зарадили довољно новца да у нови завичај преведу и породице.¹²¹³

У Смедереву је 1837. године пописано укупно 14 занатлија разних струка, од којих су тројица дунђера била из Јањине, а један из Битоља, један папуџија из Битоља и један терзија из Пирота. Поред занатлија, у Смедерево су се „давно“ пре 1837. године населила и двојица сељака из пиротских села Островице и Градишта, 1834/5. слуга Димитрије Константиновић из Крушева и Никола Митров Приштинлија. Као отац ђака смедеревске школе који је рођен у Нишу, забележен

¹²⁰⁸ За време куге у Јагодини умро је и осамдесетогодишњак Никола Вељковић Врањанац. *Јагодинска нахија 4*, бр. 797, 802, 825.

¹²⁰⁹ Оба гробара на крају су подлегла епидемији. *Јагодинска нахија 4*, бр. 833, 835, 845, 855, 870.

¹²¹⁰ АС, КК, XV, бр. 1058, Хаџи Дима, Крагујевац- кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 8/21. 11. 1831.

¹²¹¹ АС, КК, XV, бр. 1401, Јаћим Вељковић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 6/19. 7. 1834.

¹²¹² АС, КК, XV, бр. 2141, Јован Ђорђевић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 4. 1838; АС, КК, XV, бр. 2146, Милисав Максимовић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, април 1838.

¹²¹³ АС, ДС, 1838, бр. 36, Крагујевачки магистрат-Државном савету, Београд, но. 38, 12/25. 1. 1838; АС, ДС, 1838, бр. 36, Државни савет, Београд-Крагујевачком магистрату, но. 24. 15/28. 1. 1838.

је 1839. године Михаило механџија,¹²¹⁴ што значи да је и у случају Смедерева пописан само део занатлија и турских поданика, односно да је занатлија и досељеника било више него што показују сачувани спискови. У Попису пореских глава из 1839/1840. године у Смедереву су пописани домаћини Мијалко и Мита Нишлије и старац од преко 80 година Дина Нишлија и по свему судећи Прилепчани Настас и Риста Прилепчанци. Иако није забележен као дошљак Риста је плаћао пола пореза и није поседовао ни кућу ни баштину, што указује да је био или досељеник од пре 1838. године или осиромашени печалбар.¹²¹⁵

У расположивој грађи о насељавању печалбара и насељеника из Старе Србије и Македоније у Хасанпашину (Смедеревску) Паланку остала су само два податка. Дима Чамандра (Чамандровић) из села Маловишта код Битоља доселио се у Паланку 1829. године, где се добро снашао, па је неколико година касније одлучио да у њој остане до краја живота.¹²¹⁶ Богдан Ристић из Призрена доселио се крајем 1838. године и отворио је механу у којој је живео са сином и братом шест месеци. Године 1839. преко пријатеља је настојао да пребаци и жену, која је остала у Метохији, будући да је породица одлучила да остане у новом завичају.¹²¹⁷

О насељавању паланке Баточине сачуван је само податак о Трпку Димовићу, досељенику непознатог занимања из неименованог села Битољске нахије придошлог 1829. године.¹²¹⁸ У Шабац се 1835. године доселио мумџија Миленко Трајковић из Скопља. Три године касније се оженио са намером да и надаље буде шабачки житељ.¹²¹⁹ У варошицу Уб током 1837. године доселили су се Таса Димитријевић папуџија из Битоља и мутавџије Ђорђе Петровић и Ранко Стојановић из Шпае; у варошицу Палез мутавџије Ранко Живковић, Ђорђе

¹²¹⁴ Димитрије се 1839. године вратио у Крушево. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 395, 586; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 115, 159; *Насеље и град Смедерево*, бр. 272; АС, КК, XXXV, бр. 622, сведочанство издато Вучку Мијатовом из Смедерева од стране проте Теофана Станковића да није био ожењен, издато у Смедереву 18/31. јула 1837.

¹²¹⁵ АС, ЗТ, књ. 534.

¹²¹⁶ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 115, 127, 136, 138, 142-143.

¹²¹⁷ АС, МИД-И, 1839, Ф. 1, ред 33, начелство Округа смедеревског-Попечитељству иностраних дела, бр. 62, но. 69, 11/24. 4. 1839, 13/26. 4. 1839.

¹²¹⁸ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 143.

¹²¹⁹ *Исто*, бр. 134, 141-142.

Николић и Крста Јовановић из пиротских села Дражева и Моклишта, а у Ваљево неименовани баштован из Радовишта.¹²²⁰

За Пожаревац и Пожаревачки округ нису сачувани појединачни спискову печалбара, али се у сумарнику из 1837. године може видети да је у округу било доста занатлија из Румелије: 11 механџија, 9 терзија, 4 бакала, 6 абација, 1 бојација, двојица дућанџија, 1 тутунџија, 4 папуџије, 1 туфекџија, 2 грнчара, 1 поткивач, 7 ћурџија и 1 калаџија.¹²²¹

О насељавању придошлица са југа у Ћуприји сачувано је мало више података него за Паланку и Баточину, али ипак врло мало. У овој вароши, осим досељавања Михајла Јанковића, кујунџије из Крушева и Ђоке Стојановића, ужара из Лесковца, који су се досели пре пролећа 1837. године, забележено је и смештање седам кућа избеглица из Врањске нахије у јануару исте године.¹²²²

Ужичка варош је као најзначајнији привредни центар западне и југозападне Србије привлачила више досељеника са југа него Чачак и Карановац, ипак у овој вароши, међу досељеницима су бројем ипак доминирали досељеници из Босне, Херцеговине, Брда и Црне Горе.¹²²³ Године 1832. у Ужице су се населили „Бугари“¹²²⁴ Марко Перић и Радован Екмекџија и отворили дућане у вароши.¹²²⁵ Између 1834. и 1836. у ужичку варош доселили су се мутавџија Никола Павловић из Ђаковице, дунђери Вучић Јањуш и Остоја Буљугић и екмекџије Ристо Заић, Раде Карајанковић и Којо Зекавица, сви из Нове Вароши, и две породице Котлаја из Косатице у Старом Влаху. Заједно са члановима породице ови дошљаци повећали су популацију Ужица за 32 нова становника.¹²²⁶ Поред ових непосредних досељеника, у Ужице се 1836. године доселио и Ђорђе

¹²²⁰ АС, ДС, 1837, бр. 438, списак страних поданика у Ваљевском округу, 5/18. 6. 1837; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 585.

¹²²¹ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 584-585.

¹²²² *Грађа за историју македонског народа*, бр. 112; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 200; АС, КК, XV, бр. 1950, ћупријски грађани-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 28. 2/13. 3. 1837.

¹²²³ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 555-558.

¹²²⁴ Шта је значила одредница Бугарин у тадашњем Ужицу тешко је утврдити, јер се овај етникум, као и изрази Ера и Шијак се у различитим крајевима користило у различитом контексту и означавао некад занимање баштоване или сточаре, а некад становнике неке микро области. Љубомир Стојановић оставио је сведочење да Нешу Бојацију из Пирота и Јову Башчована, насељенике из околине Пирота, Ужичани нису звали Бугарима. Љ. Стојановић, *Старо Ужице*, Гласник Српског географског друштва 7-8 (1922), 163.

¹²²⁵ *Магистрат нахије Ужичко-соколске, судски протокол 1832-1833*, приредио Н. Живковић, Ужице 1997, 194. (=Магистрат нахије Ужичко-соколске)

¹²²⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 557-558. Котлаје су се почетком 20. века рачунали као једна од најстаријих породица у граду. Љ. Стојановић, *Наведено дело*, 162.

Барјактаревих Ђебација из Сјенице, који је две године по доласку из завичаја боравио у Ивањици.¹²²⁷ Од великог броја нововарошких избеглица, које су 1837. године добегле у Србију од зулума Ејуп паше, у Ужицу је остала изгледа само богата трговачка породица Орловић. Браћа Орловићи, Алекса-Ако, Стево и Нешо, успели су да пребегну заједно са породицом и повећим покретним иметком, па су у Ужицу убрзо постали једна од најзначајнијих трговачких и механџијских породица.¹²²⁸ Исте године у Ужице се доселио и Јово Ацић бурмутџија из Призрена.¹²²⁹

У попису кућа и дућана измештене карановачке чаршије из 1837. Године, као житељи варошице забележени су Тодор и Јаблан Коминац, Данило Пављанин, Василије и Јован Бучанин и Антоније, Неша и Стеван Пећанин и Ђорђе Врањалија¹²³⁰ Завичајни надимак прве тројице одаје порекло из новопазарских села Комина, Павља и Боћа,¹²³¹ док су потоња четворица судећи по надимку били досељеници из Пећи и Врања.

*

Највећу заслугу за насељавање и попуњавање трговачких и занатлијских чаршија Параћина, Алексинца, Гургусовца, Крушевца, Ражња, Бање и Зајечара, новопридобитих вароши и варошица на југу након 1832/1833. године, имали су досељеници са југа.

Параћин је био осма најмногољуднија варош у Србији 1834. године и најмногољуднија од градских насеља на југу која су те године припала Србији.¹²³² По попису домова и мушких становника Параћина из 1833. године, у вароши је било 276 кућа и 844 мушких глава.¹²³³ Надимци пописаних становника, старешина домаћинстава, у овом попису и попису обвезника спахијске дажбине на винограде из 1834. говоре о процесу формирања варошког становништва Параћина непосредно после ослобођења. Тада су у вароши забележени људи са надимком-презименом изведеним из имена села, града или области из којих су потицали. У

¹²²⁷ Сеобе кроз Ужички округ 1, 42.

¹²²⁸ Сеобе кроз Ужички округ 1, 61-63; Љ. Стојановић, *Наведено дело*, 163.

¹²²⁹ АС, ДС, 1837, бр. 438, списак страних поданика у Ужичком округу, 26.5/8. 6. 1837.

¹²³⁰ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*, Краљево 1966, бр. 37. (=Једно столеће Краљева)

¹²³¹ За Јована Бучанина сачуван је податак да је након присаједињења дела Новопазарске нахије прво из Боћа прешао у село Курилово. *Једно столеће Краљева*, бр. 61.

¹²³² Од варошких насеља која су припала Србији након 1833. од Параћина је многољуднији био само Неготин.

¹²³³ *Град Параћин*, бр. 27.

спискове су уписани: Ратарац, Буљанац, Текијаш, Лешјан, Стрижанин, Видовац, Секуричанин, Бусиловац, Рутевчан, Главичан, Изворац, Катунац, Ћићевац, Крежбинац, Голубинац, Мириловац и Планац. Села Ратараре, Буљане, Текија, Лешје, Стриша, Видово, Секирица, Бусиловац, Голубовац, Мириловац и Плана налазе се у непосредној околини Параћина, док су Рутевце и Катун села у околини Алексинца, а Ћићевац између Ражња и Крушевца. Поред људи очигледно досељених из најближе околине, било је људи и из других српских вароши, па су тако забележени Јоца Алексинчанин, Крста Бањалија и Ђорђе Јагодинац. Презиме-надимак одаје и десет досељеника из Понишавља: Стојана Лесковчанина, Стојана, Ранчу и Величка Нишлију, Стевана и Петка Кнезселца и Пешу, Јоцу, Крсту и Стевана Пироћана.¹²³⁴ Велики број Срба у вароши и пре ослобођења последица је благе управе параћинског ајана Емруал-аге и осталих виђенијих параћинских муслиманских житеља.¹²³⁵ Параћинска нахија, односно праћинска капетанија након 1834. године, имала је само 28 села, па је на тако малом простору добра воља управитеља била довољна да обезбеди ред и мир.

Већ 1834. у вароши је било 292 куће, за 16 више него претходне године. Само из Јагодине до краја 1833. доселило се у Параћин шест пореских глава, вероватно са породицама.¹²³⁶ Могуће је да су ови људи били повратници који су се у неком ранијем тренутку населили у Јагодину, али је исто тако могуће да су једноставно били привучени јефтиним дућанским и кућним плацевима¹²³⁷ откупљеним од Турака након њиховог одсељења. Тројица од ових повратника били су занатлије: механџија, ужар и туфекџија,¹²³⁸ очигледно свесни прилике коју је нудило ново тржиште. Године 1835. у Параћину је пописана 301 кућа, 33 бећара са стране, који су држали куће и занате под киријом, и девет потпуно

¹²³⁴ Исто, бр. 27, 30.

¹²³⁵ О томе детаљније у потпоглављу *Добри дост коца Милош*.

¹²³⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 204-205.

¹²³⁷ Дућански плацеви изграђени на приватној или државној земљи продавани су у Параћину 1836. године по ценама између 195 и 990 гроша чаршијских. Највећи број дућанских плацева коштао је између 250 и 400 гроша чаршијских. Кућни плацеви кретали су се између 60 и 240 гроша чаршијских, али је највећи број плацева продат по цени до 160 гроша. Вредност најпростијег физичког рада (чишћење јаруге) почетком априла 1838. Параћински магистрат ценио је између 2 гроша и 2 паре и 2 гроша и 8 пара чаршијских, док се надница дунђерског чирака кретала између 2 и 3 гроша чаршијска на нивоу земље. Дакле, неквалификовани или слабо квалификовани радник могао је да купи најјефтинији кућни плац за највише два месеца рада, што показује колико су дућанска и кућна места била приступачна. *Град Параћин*, 38, 39-а; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 54-57.

¹²³⁸ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 204-205.

убогих житеља. Међу пореским главама, односно сталним житељима пописаним наведене године, убележени су Ђука и Тричко Пироћанац, Станоје и Стеван Пироћанин, Прока, Јова, Лаза и Митар Прокупчанци, Величко, Стојан, Станко и Мана Нишлије и Петко Кнезселац. Иако им надимци одају порекло, наведени људи нису забележени у рубрику дошљака, где је уписан само досељеник Тома туфекција.¹²³⁹

Занатлије из Турске наставиле су да се насељавају, па је у варош у двогодишњем периоду пре јуна 1837. године из Румелије досељено укупно 9 занатлија: тројица механција, по двојица бербера и мутавција и по један бакалин и ћурција.¹²⁴⁰ Раст популације је настављен иако је Параћин био погођен кугом 1837. године,¹²⁴¹ па је варош већ 1844. имала 521 кућу и 2705 становника.¹²⁴² Даље досељавање у Параћин евидентно је и из списка исплаћених надница за копање јарка за државну воденицу. Међу физичким радницима, поред људи чији надимак говори о пореклу из суседних села, јављају се два Кнезселца, један Прокупчанин и један Ђупријац.¹²⁴³ Дакле, прилике за зараду и јефтине некретнине привлачиле су и људе из Старе Србије, али и из старих граница, што је и омогућило јако брз популациони развој вароши.

У Алексинцу је судећи по првим пореским тефтеру из 1833/1834. године било 120 кућа, а међу пописаним становницима надимци одају следеће придошлице: Петра Косовца, Стојана Петковића Пироћанца, Николу Арнаута, Николу Грка, Крсту Нишлију, механцију Ариза Грка и Трпка Цинцарина.¹²⁴⁴ Побројани досељеници су придошли вероватно неколико година пре или непосредно по ослобођењу. Насељавање је текло великом брзином, па је државни попис са почетка 1834. године нотирао у Алексинцу 129, а тефтер митровског пореза исте године 155 домаћинстава.¹²⁴⁵ Године 1835. доселио се механција Ариз

¹²³⁹ Неки од људи пописаних 1835. године пописани су и раније, али су свеједно сви наведени због могућности постојања људи истог надимка и имена. АС, ЗТ, књ. 443.

¹²⁴⁰ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 112.

¹²⁴¹ *Град Параћин*, бр. 41.

¹²⁴² Б. Миљковић-Катић, *Наведено дело*, 30-31.

¹²⁴³ *Град Параћин*, бр. 38.

¹²⁴⁴ У списку турских поданика у Алексинцу из 1837. године забележени су двојица ханција Трпко Грк и Јанко Трпков, досељени у варош 1826. године, сваки са по једним братом. Односно Трпко Цинцар или Трпко Грк, дошао је са братом и имао је најмање два сина. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 239.

¹²⁴⁵ М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владе кнеза Милоша*, Алексинац 1995, 270-272; Ј. Цвијетић, *Наведено дело*, 32; *Алексинац и околина*, бр. 61.

Николић из Јање, следеће, 1836. године, Сава Димитријевић и његов неименовани брат из Пећи, Неша Митровић из Ниша, такође са братом, тутунџија Илија Јовановић из Прилепа, кафеџија Глигорије Јанковић из Сера, болтација Настас Шпартал из Клисуре и механџије Ђорђе Дојчевић из Битоља и Ђорђе Поповић из Загоре, Стоилко Јовановић из нишког села Великог Крчимира са женом и четворо деце и двојица усељеника непознатог занимања, Пеша Стојковић из Ниша и Мата Петковић из нишког села Кутине.¹²⁴⁶ Године 1837. доселиле су се ханџије Тодор Ђорђевић из Охрида, Станко Врањанац из Врања, Трпко Цинцар из Битоља и кафеџије Јања и Риста Настасијевић из Костура и механџија Стојко Миловановић из Врања. Исте године доселили су се и двојица трговаца комисионара из Румелије, Ђорђе Димитријевић и Профир Емадиновић и трговац пијавицама Коца Пантовић. Поред православних, у Алексинац су се доселила и двојица муслимана из Турске, сарач Јусуф Даутов и берберин Осман Асанов¹²⁴⁷ У списку занатлија у Бањском округу забележен је и алексиначки бурмутџија Сима Андрејевић,¹²⁴⁸ касније велики ктитор српске просвете Сима Игуманов, који је те године напустио Призрен и доселио се у Алексинац где је са земљаком, Призренцем Симом Михаиловићем, покушао да отвори фабрику бурмута. Ни Игуманов ни Михаиловић нису забележени у списку страних поданика, јер су очигледно одмах примили српско поданство. Андрејевић, потоњи Игуманов, је у Битољ 1837. године из Алексинца отишао са српским пасошем, па га зато и нема у списку страних поданика.¹²⁴⁹ До године 1839. у Алексинац су се са породицама населили Тома Јовановић из Призрена, Наум Стошић из Битоља, Спира Јанаћковић из Јање и Стојча Живковић и Наца Јанковић из Ниша.¹²⁵⁰ Захваљујући великом приливу досељеника Алексинац је већ 1839. године бројао 170 домаћинстава.¹²⁵¹

¹²⁴⁶ Изузев браће Пећанаца и Стоилка Јовановића, сви досељеници из 1836. године били су печалбари, бећари или ожењени људи који су оставили породице у завичају. Двојица Нишлија, Пеша и Мата, прво су сами дошли у Алексинац да би припремили смештај за породице које су оставили у завичају. *Грађа за историју македонског народа*, бр. 158, 334; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 227-229.

¹²⁴⁷ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 239; АС, ДС, 1837, бр. 438, списак страних поданика у Алексиначком округу, 30.5/13. 6. 1837.

¹²⁴⁸ *Алексинац и околина*, бр. 106, М. Спирић, *Наведено дело*, 275.

¹²⁴⁹ *Срби и Српкиње у Призрену*, 335.

¹²⁵⁰ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 334.

¹²⁵¹ *Попис пореских глава 1839*, 18.

По првом попису након ослобођења из 1833. године у Гургусовцу је било 135 кућа и 14 бећара са стране, од којих је један био Ћира Пироћанин Ранчин.¹²⁵² Исте године у варош је добегло 12 породица из Пиротске и Софијске нахије, од којих се осам населило у варош, док су се остали следеће године вратили у завичај, јер за њих није било кућа и земље.¹²⁵³ Истовремено из Јагодине се у Гургусовац доселило 9 пореских глава, вероватно са породицама.¹²⁵⁴ Гургусовац је одмах по ослобођењу представљао привлачно место за насељавање и већ следеће 1834 имао је 163 куће.¹²⁵⁵ Насељавање се наставило и надаље, углавном због насиља над хришћанима и несигурности у Турској, а нарочито значајан прилив становништва из околине Ниша, Пирота, Белоградчика, Берковице и њихове околине, Гургусовац је добио за време устанка који су у овим областима буктали 1835-1837. Године 1834. као досељени бегунци из Турске у Гургусовцу су забележени две силом потурчене девојке из Ниша и Софије и један бећар из Пирота.¹²⁵⁶ Године 1835. и 1836. забележено је насељавање 12 породица бегунаца из Турске. Десет бегунаца је било из самог Пирота и пиротских села Враништа, Бабине и Сенокоса и само један из Орешца Белограчичке нахије. Готово сви су били занатлије, 2 екмекције, 4 папуције и по један ковач, ужар и мутавција,¹²⁵⁷ очигледно, у Гургусовцу су тражили боље животне и пословне прилике. Поред Срба досељавали су се и муслимани занатлије: туфекција Бајрам Мустафић из Ђаковице, поткивач Хусеин Аранчић из Врања и сарач Кембер Јусуфов из Ниша.¹²⁵⁸ Да се насељавање наставило из ближе околине и из Турске показује и опис судбине заосталих турских имања. На непродатој турској земљи населило се

¹²⁵² В. Стојанчевић, *Становништво и насеља старог Гургусовца-Књажевца после ослобођења 1834. године до краја 19. века*, Зборник радова Тимочка Крајина у 19. веку, Књажевац 1988, 105-112.

¹²⁵³ АС, КК, XXXVI, бр. 68, Стефан Стојановић, Зајечар-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 17/30. 5. 1834.

¹²⁵⁴ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 205. Један од ових досељеника био је извесни Радојко Пироћан. Његов мотив је вероватно био приближавање завичају.

¹²⁵⁵ Као што се у претходном излагању види, забележена је 21 породица насељена 1833, што представља већи део од нових 28 кућа. Јагодинци нису забележени у списку из 1833, па се исто може претпоставити и за осталих 28 породица из околине Пирота и Софије.

¹²⁵⁶ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 419.

¹²⁵⁷ Живко ужар који је добегао 1835. године у Гургусовац са женом и троје деце, пребегао је назад у Турску 1839. године. Његовог имена нема ни у статистици Дунавско-тимочке војне команде. АС, МУД-П, 1839, Ф. 9, ред 6, рапорт Округа гургусовачког-Попечитељу унутрашњих дела, мо. 1526, но. 5452, 30. 11/ 13. 11. 1839. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 419-422.

¹²⁵⁸ АС, КК, XXXVI, бр. 60, Исправничесво Округа гургусовачког, Гургусовац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 6/19. 10. 1837; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 67-68.

пре 1839.¹²⁵⁹ године двадесет фамилија, од којих две сигурно из околних села и две из Пирота.¹²⁶⁰ У попису пореских глава вароши Гургусовца забележено је одсељавање 5 дошљака из Турске од којих су се четворица населила 1838, а само један 1837. године.¹²⁶¹ Захваљујући великом опсегу имиграције до 1839. године Гургусовац је дошао до број од 245 домаћинства.¹²⁶²

Након ослобођења у Крушевцу је остао велики број празних, а јефтених турских кућа и дућана, што је одмах привукло велики број насељеника из Турске, али и из старих граница. У првој години по ослобођењу 1833, само из села Јасике у Теменићу евидентиран је 21 порески обвезник одсељен у Крушевац, док су у Беличкој капетанији евидентирана двојица.¹²⁶³ Исте године забележено је и досељавање терзије Стевана Хаџи Тошића, бећара из Ниша,¹²⁶⁴ и најмање још осам досељеника из Турске непознатог занимања и породичног стања.¹²⁶⁵ Попис из 1834. године забележио је у Крушевцу 159 кућа¹²⁶⁶ заједно са 23 старешине домаћинства из старих граница и најмање 12 из Турске досељених у 1833. години,¹²⁶⁷ што значи да је непосредно пре ослобођења варош могла имати нешто мање од 124 српска дома. Попуњавање крушевачке чаршије наставило се и у наредним годинама, највише досељавањем занатлија из Турске. Године 1835. у Крушевац су се доселили: Здравко Станковић, нежењени ханџија из Врањске нахије, Живко Станковић грнчар из Лесковца са женом и четворо деце, Тодор Цветковић и Ђура Петковић нежењене мутавџија из села Острова код Пирота,

¹²⁵⁹ Није познато тачно време насељавања ових фамилија, али је највероватније да су насељени након 1836. године, када је вршена продаја турских имања.

¹²⁶⁰ Међу досељеницима су пописани Таса и Здравко Штрбачки, свакако су из суседног села Штрпци и Милош и Игњат Пироћани. *Земљишна својина у Србији*, 307-308.

¹²⁶¹ АС, ЗТ, књ. 518.

¹²⁶² У тефтеру пореских глава за 1839. годину забележене су 242 куће, а у попису пореских глава за целу земљу 223 домаћинства. АС, ЗТ, књ. 518; *Попис пореских глава 1839*, 55.

¹²⁶³ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 204-205.

¹²⁶⁴ *Исто*, 564-565.

¹²⁶⁵ Године 1835. Крушевачки магистрат тражио је испис из пописа и пореског списка осам досељеника из Турске који су се након пописа одселили у завичај. У истом извештају исправник Вучко Мутавџић наводи да осим њих у граду има много „јабанаца“, односно усељеника из Турске, који куће и дућане држе под киријом, али њихов тачан број није навео. Ограда речју *најмање* употребљена је управо зато што је то једини тачан број којим се располаже, али се подразумева да је досељеника било знатно више. *Земљишна својина у Србији*, 558-559.

¹²⁶⁶ Ј. Цвијетић, *Наведено дело*, 48.

¹²⁶⁷ Поред поменутих осам досељеника из Турске и терзије Стевана Хаџи Тошића, који су се доселили 1833. године, у Крушевцу је 1834. године нотирано и усељавање тројице терзије из Ниша: Јање Мијаиловића са женом и дететом и Мите Маринковића и Крсте Ђорђевића нежењених момака. *Архивска грађа за насеља у Србији*, 562-565; *Земљишна својина у Србији*, 558-559.

мутавција Недељко Стојановић из Лесковца са женом и дететом, Стојан Петровић, Стојан Стаменковић, Стојан Живковић и Станко Павловић, нежењене терзије из Ниша. Следеће 1836. године, нови житељи Крушевца постали су Станко Мишић папуџија из Ниша са женом, Мита Ранђеловић, ханџија из Штипа са женом и четворо деце, Јован Николић мумџија из Ниша са женом, Манојло Јанић терзија из Ниша са женом и троје деце, ћурчија Стојко Стефановић из Ниша са женом и дететом, терзија из Ниша Гаврило Хаџи Аџковић са женом и двоје деце, ужар Јова Ристић из околине Врања са женом и дететом и трговац Манојло Димитријевић са женом и дететом из Ђустендила. Поред људи са породицама доселили су се и бећари: бакалин Петар Филиповић из Софијске нахије, Настас Димитријевић калдрмџија из Охрида, ужари Благоје Цветковић, Китан Богдановић и Коца Цветановић из Лесковца и Јован Вељковић из околине Врања, као и петорица дошљака бећара из непознатих места у Турској, од којих су двојица били кафеџије и по један ханџија, терзија и ашчија.¹²⁶⁸ Као досељеници из 1836. године забележени су и извесни Јанаћи Константиновић и поп Митко Живковић из Ниша. Следеће, 1837. године као досељеник у конскрипционом тефтеру забележен је само извесни Крста Станков,¹²⁶⁹ што је вероватно последица смањене ревности пописивача или пореске утаје, а не стагнације уселавања. Приметно повећање броја уселеника 1833-1837. последица је распродаје имања исељених Турака по врло ниским ценама. На лицитацији дућана који су подигнути у крушевачкој чаршији на државној земљи 1836. године просечна цена дућанског плаца треће класе кретала се између 74,40 и 110 гроша чаршијских; друге класе, између 84,40 и 320 чаршијских гроша; док је плац прве класе коштао између 150 и 300 чаршијских гроша.¹²⁷⁰ Дућанска места била су више него приступачна трговцима и занатлијама из Крушевца, Турске и старих српских граница, али и имућнијим сељацима из ближе и даље околине, што се види из списка купаца дућанских плацева који је Крушевачки магистрат сачинио новембра 1836. године. У списку купаца налази се девет досељеника који су 1833. године дошли у Крушевац из села Јасике у Теменићу, као и људи чији надимак или записано место порекла казује да су се доселили из околних села крушевачког

¹²⁶⁸ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 562-567; АС, ЗТ, књ. 471.

¹²⁶⁹ АС, ГК, бр. 42; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 180.

¹²⁷⁰ *Крушевац у једном веку*, бр. 102.

округа: Лазарице, Бивоља, Игроша, Тоболца и Степоша.¹²⁷¹ Пораст броја становника у првој години након продаје плацева и кућа очитава се у конскрипционом тефтеру из 1837. године који у Крушевцу бележи 267 домова. Поменути тефтер даје и информације о пореклу појединих крушевачких житеља забележених под завичајним надимком-презименом. Илија, Јованча и Јова Лесковчанин, Андрија и Риста Врањанац, Марко Пироћан и Миленко и Мијаило Куршумлија свакако потичу из Лесковца, Врања, Пирота и Куршумлије. Каштаварац, Злокућанац, Дедобарац свакако су пореклом из лесковачких села Злокућана, Каштавара и Дедине Баре.¹²⁷² Новостечена варош Кнежевине Србије на трговачком путу према Приштини и Новом Пазару је скоро одмах по ослобођењу привукла ниским ценама непокретности сељаке и трговце из околине и из старих граница Србије. Срби занатлије из Ниша, Лесковца, Пирота и Врања осетили су изостанак конкуренције и потражњу за својим производима, па су се захваљујући приступачности дућанских цена брзо скућили и преузели примат над крушевачком занатлијском чаршијом. За само четири године број домова у Крушевцу је од око 124 порастао на 267, што значи да су досељеници својим бројем у јако кратком временском периоду однели превагу над староседеоцима. Прилив насељеника је након продаје турске имовине и изградње језгра занатлијске и трговачке чаршије досегао зенит, па је по попису из 1839. године у Крушевцу нотирано 270 кућа.¹²⁷³

Варошица Ражањ имала је по попису из 1834. године 44 куће и 282 становника, а већ следеће 1835. имала је 12 кућа више.¹²⁷⁴ Једини досељеници са стране били су механџија Коста Јанковић из битољског села Маловишта и Мита Пауновић досељени 1833. године и Гроздан Крстић из пиротског села Боњинце, који се у Ражањ доселио 1836. године.¹²⁷⁵ Даљи раст зауставила је епидемија куге која је у августу 1837. године јако погодила ово место.¹²⁷⁶ Иако варошица није спаљена из превенције против ширења кужне болести,¹²⁷⁷ куга и печат окуженог

¹²⁷¹ Исто.

¹²⁷² АС, ГК, бр. 42.

¹²⁷³ *Попис пореских глава из 1839. године*, 105.

¹²⁷⁴ Л. Цвијетић, *Наведено дело*, 28; *Алексинац и околнина*, бр. 80.

¹²⁷⁵ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 158, 334.

¹²⁷⁶ *Из историје санитета*, 525-528.

¹²⁷⁷ У литератури се често среће податак да је Ражањ спаљен до темеља 1837. године, иако је Војислав Михаиловић још 1951. доказао да спаљивања није било и да је информација о спаљивању

места, као и губитак статуса управног средишта зауставила је бржи раст популације, па је Ражањ 1839. године имао 45 кућа, једну више него у првој години по ослобођењу.¹²⁷⁸

Као и Ражањ, и нахијско средиште Бања је након припајања Кнежевини Србији изгубила статус административног средишта, што је утицало на опадање чаршије. У варошици Бањи 1836. године није живео ниједан трговац, а чаршију је чинило десет терзија, седамнаест ћурчија, двојица мутавџија, једанаест механџија и по један мумџија и бојџија.¹²⁷⁹ У наредне три године у варошицу су дошла још само двојица занатлија, туфекџија Мехмед Хусеинов и механџија Стојко Врањанац.¹²⁸⁰ Касаба Бања имала је 1834. године 77, а 1839. само 84 домаћинства. Између 1835. и 1837. године у касабима је забележено досељавање четири дошљака из непознатог завичаја и средског писара из старих граница,¹²⁸¹ дакле, ионако ретко насељавање је углавном окончано у прве четири године након ослобођења.

Иако је у поређењу са осталим градским насељима у придобијеним јужним и југоисточним окрузима Кнежевине Србије Зајечар био многољудно место, које је у време пописа 1834. године имало 241 кућу, ова варош заправо је била велико село са готово занемарљивом чаршијом, која је по попису зантлија и трговаца 1836. године имала укупно 29 занатлија и 14 трговаца. Без обзира на слабу чаршију, Зајечар је као средско место привлачио досељенике па је 1837. забележено досељавање занатлије Павла Новаковића из села Дабнице код Прилепа, а 1838. године одлазак туфекџије Јована Недељковића у Пирот у циљу распродавања имовине, јер је намеравао да покида и последњу вези са старим завичајем и у потпуности постане Зајечарац. Заједно са Јованом том приликом је у Пирот у истом циљу отишао и зајечарски житељ Панајот Игњатијевић.¹²⁸² У сумарном попису страних занатлија у Србији из 1837. године није забележен ни

заправо последица некритичког преписивања и понављања једном написане погрешне информације. *Из историје санитета*, 528-531.

¹²⁷⁸ *Попис пореских глава*, 1839, 19.

¹²⁷⁹ *Алексинац и околина*, бр. 106.

¹²⁸⁰ АС, ДС, 1837, списак старних поданика у Алексиначком округу, 30. 5/13. 6. 1837.

¹²⁸¹ АС, ЗТ, књ. 489.

¹²⁸² Брат Павла Новаковића, Наум, населио се у Гургусовац, где је 1842. године имао кућу и дућан. АС, ДС, 1838, бр. 209, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но. 206, 24. 1/6. 2. 1838; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 218.

један странац занатлија осим седам досељених Јевреја,¹²⁸³ што значи да су Пироћанци и Дабничани одмах по досељавању примали српско поданство.

За разлику од југоисточне Србије, где долази до појаве назадовања и посељачења дотадашњих мањих економских центара Бање и Ражања, у новоприсвојеним крајевима на југозападу Србије искрсава тежња за стварањем нових економских средишта. Део Старог Влаха и Новопазарске нахије који су Србији припали разграничењем одвојени су граничним плотом од економских центара Нове Вароши и Новог Пазара у чију су орбиту улазили пре ослобођења, а српске вароши и варошице, Чачак, Карановац и Пожега, били су сувише удаљени и недовољно развијени да би могли да задовоље потребе Моравичког, Јошаничког и јужног дела Студеничког среза. Житељи Студеничког среза, али и српски трговци из Вучитрна, Митровице и Новог Пазара предлагали су зато студеничком капетану Лазару Тошићу да се у селу Баљевцу, где је капетан планирао градњу магистрата, установи нова чаршија изградњом механа и дућана око државних зграда. Капетану се идеја учинила добром, па је преко сердара Јована Обреновића затражио дозволу да установи варошицу, са чиме су се сложили господар Јован и кнез Милош Обреновић. Пошто су власти оклевали са изградњом магистрата и суда, а трговци и занатлије су оклевали у изградњи механа, ханова и дућана, варошица на крају није ни установљена. Гранични парлаторијум на Рашкој показао се погоднијим због живог саобраћаја на граници, па је 1842. године на самој граници почела да ниче варошица Рашка.¹²⁸⁴

Село Ивање је за разлику од Баљевца свој статус среског места и без дозволе виших власти искористило да се врло брзо трансформише у варошицу. Пре ослобођења 1831. године Ивање је било само мало старовлашко село од десет кућа које је захваљујући томе што је у њему живео срески старешина Никола Ивањац постало средиште новоустановљеног Моравичког среза. Око среског начелства убрзо су почеле да ничу ситничарски дућани и механе које су по предању први изградили бегунци, занатлије и трговци, из неослобођеног дела Старог Влаха, углавном из Нове Вароши и Сјенице. По локалној традицији прва

¹²⁸³ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 584.

¹²⁸⁴ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 477; Т. Ђорђевић, *Рашка и околина*, Рашка 1987, 153, 180-181. (=Рашка и околина)

група Нововарошана бројала је свега 15 породица.¹²⁸⁵ Предање се више-мање слаже са пописаним бројем кућа у пореским тефтерима и попису из 1834. године, јер је Ивањица између 1833. и 1834. порасла са 12 на 22 куће. Након 1834. у дотадашње село почињу да се насељавају занатлије са стране, по свој прилици из Рашке области. Већ крајем 1836. године у Ивањици је поред раније досељених било 40 породица са 120 људи досељених из Турске у последње две године. Свих четрдесет домаћина, старешина породица, били су занатлије, углавном дунђери, механџије, дућанџије и дрвари.¹²⁸⁶ Ивањица се брзо развијала, а њена популација расла, највише због све тежег положаја Срба у околини Новог Пазара и Нове Вароши. До 1844. године, варошица Ивањица, некадашње село Ивање, бројала је 122 куће.¹²⁸⁷

*

Из групе занатлија из Старе Србије и Македоније који су долазили у Србију издвајају се кујунџијске, стругарске, калајџијске¹²⁸⁸ и дунђерске¹²⁸⁹ дружине, јер су оне попут трговаца у Србији боравиле само док не би завршиле посао због кога су дошли. Дућане и куће нису узимали под кирију, већ су одседали у хановима, па су стога више личили на сезонске раднике него печалбаре, који су обично у Србији остајали дуже и чешће се у њој насељавали. Кујунџијске скупине, које су у Србију долазиле највише из јањевске католичке заједнице или из српске приштинске чаршије,¹²⁹⁰ ретко су се скрашавале у дућанским зидовима, већ су свој занат, комбиновано са продајом својих производа, најчешће вршили путујући од места до места. Кујунџије су тражиле, а српске власти им готово по правилу дозвољавале, да продају или поправљају израђевине од племенитих метала. Године 1820. дозволу за продају израђевина од сребра у Београдској и Ваљевској нахији добили су Јосиф и Андрија Ђокић из Приштине, 1821, кујунџије, вероватно католици Јањевци, Тома Ђокин, Јоза

¹²⁸⁵ Р. Ускоковић, *Ивањица (положај, развој, порекло становништва, привреда)*, Гласник Српског географског друштва 6, (1921), 136.

¹²⁸⁶ *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 49-50.

¹²⁸⁷ Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистични Србије*, Београд 1846, 105.

¹²⁸⁸ Долазак тајфи калајџија из Призрена и стругара из Коstrуске нахије забележен је свега по једанпут 1831. године. *Архивска грађа за занате и еснафе*, 43.

¹²⁸⁹ Изгледа да је у оквиру дунђерских тајфи увек постојао изванредан број мајстора који су знали да граде калдрму, па су дунђерске тајфе понекад називане и калдрмијским, иако стварног раздвајања ових заната у оквиру тајфи није било.

¹²⁹⁰ Изузев кујунџија и ретких механџија у Србији није било печалбара из Приштине, вероватно због финансијске снаге српске заједнице у овој вароши.

Митин, Јоксим Лукић и Јосиф Калић, добили су пасоше да би по целом Београдском пашалуку могли продавати израђевине од сребра. Године 1825. дозволу за рад на истом простору добили су кујунције Јосиф Митровић и Степан Матић из Приштине.¹²⁹¹ На основу једне саветске одлуке из 1837. године кујунцијским дружинама ни раније није била дозвољена продаја по селима, већ искључиво по градским насељима, да би се сељаци, који су се слабо разумели у племените метале заштитили од преваре. Јањевци кујунције Антоније Марковић и Петар Павловић добили су због прекршаја овог правила забрану боравка у Србији након што су крагујевачке кујунције установиле да су донели фалсификован накит, који су од преласка границе на Мокрој Гори продавали сељацима по унутрашњости.¹²⁹²

Дунђерске дружине или тајфе, како су се обично називале, формирале су се на исти начин као и разбојничке скупине са којима су делиле име. Имућнији и прочутији мајстор, устабаша, сакупљао је мајсторе, калфе и чираке спремне за одлазак ван завичаја и са њима одмах уговарао цену наднице која се исплаћивала одмах по уговарању у укупној суми. Након што би пристао на договорену цену и примио новац, припадник тајфе предавао је у руке устабаше бригу о трошковима путовања до места у коме је уговорен посао као и финансирање хране и смештаја и није могао да тражи доплату уколико би се посао показао исплативијим.¹²⁹³

Обичајним правом загарантован монопол устабаша над ценом рада припадника тајфи и њихова грамзивост приликом закључења посла са муштеријама изазвали су у Србији већ тридесетих година до тада незамисливо пркошење тајфи устабашама.¹²⁹⁴ Потплаћеност мајстора, калфи и чирака у тајфама, али и друге неправилности и незадовољство које је њима изазивано, на крају је 1838. године искористио кнез Милош да пропише цену дунђерске наднице на нивоу земље, чиме су вође тајфи спречене да закључују послове по

¹²⁹¹ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 5-6; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 430.

¹²⁹² АС, ДС, 1837, бр. 439, Исправничество округа ужичког-Државном савету, Београд, но. 1424, 30. 7/13. 8. 1837; Државни савет, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, но. 3619, 3/16. 8. 1837; кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Државном савету, Београд, но. 3665, но. 435, 6/19. 8. 1837.

¹²⁹³ Г. Љубенов, *Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе Планине*, необјављена докторска дисертација, Београд 2015, 64.

¹²⁹⁴ Већ 1831. године мајстори тајфе Хаџи Николе Живковића жалили су се кнезу Милошу на свог устабашу који им је исплаћивао много мању надницу него што је уговорио са кнезом. *Грађа за историју македонског народа*, бр. 53.

већим ценама него што је било уобичајено. Српске власти су прописале и обавезну цену наднице унутар самих тајфи, чиме су припадници тајфе материјалним интересом стављени уз бок српских власти и тиме конфронтирани са својим устабашама. До јуна 1838. године устабашама је дневно збирно плаћана надница зависно од броја мајстора, калфи и чирака у тајфи, између 5,5 до 6,5 гроша на сваког мајстора, 4,5 на сваког калфу и 3,5 на сваког калфу. У јуну поменуте године, након наређене провере, установљено је да су устабаше приликом уговарања цене посла „унапређивале“ калфе у мајсторе, а чираке у калфе, чиме су за сопствену благајну узимали више новца, док су „унапређени“ остајали на истој надници. Да би се проневере спречиле, српске власти поделили су дунђерске калфе према квалитету у три класе, одредивши за сваку класу обавезну надницу за мајсторе, калфе и чираке, без обзира да ли су радили на државним или на приватним здањима.¹²⁹⁵

У Србији је након 1815. године било много посла за дунђере, јер су на све стране ницала приватна и „правитељствена“ здања од тврдог материјала, подизале се куће, дућани и цркве по варошима, калдрисане чаршије и просецани нови путеви. Тајфе су у Србију сваке године са пролећа долазиле из Охрида, Битоља, Дебра, Мале Реке, Пирота, Лесковца, Нове Вароши, Ниша и Ђаковице, распитивале се о послодавцима, и зависно од потражње одлазили на рад широм земље. Колико су у Србији биле потребне дунђерске услуге страних занатлија сведочи писмо Томе Вучића кнезу Милошу послато из Београда пролећа 1836. године. У жеку обимних грађевинских радова Вучић је писао кнезу Милошу да је у Београд приспела тајфа из Охрида од укупно 20 занатлија, а да су се охридске тајфе, које су нешто раније прешле границу, задржале послом у Крушевцу и осталим јужним варошима и варошицама. Потреба за дунђерима у Београду и Србији била је тада толика, да је Вучић наглашавао да је само у Београду потребно бар још њих двеста.¹²⁹⁶

Охриђане, Дебраллије, Реканце и Битољце су у Србији звали Гогама и Цинцарима или Цинцарима-Гогама,¹²⁹⁷ без обзира да ли су стварно били Цинцари

¹²⁹⁵ *Насеље и град Смедерево*, бр. 273; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 148-149; *Живети у Београду*, 208-209.

¹²⁹⁶ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 60; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 81.

¹²⁹⁷ Гога је арбанашки назив за Цинцаре који су у Србију вероватно донели досељеници из Метохије и са Косова.

или Словени, као што су Цинцарима Србијанци називали све ханџије, кафеџије и механџије, иако приличан број њих није припадао цинцарској етничкој групи, већ су били Срби из Врања, Ниша и Лесковца.¹²⁹⁸ Тајфе „Гога дунђера“ биле су специјализоване за најразличитије врсте грђевинских радова. Једна иста тајфа обављала је истовремено кречарске, каменорезачке, калдрмџијске, тесарске, ћерамиџијске, црепарске и зидарске послове.¹²⁹⁹

Први помен тајфи „Цинцара“ дунђера у Србији потиче из 1815. године, у селу Бресници код Краљева, где је неимар Коста из Охрида, вероватно мајстор Коста Димовић, потписан као градитељ Цркве Покрова пресвете Богородице.¹³⁰⁰ Следећи помен се јавља 1817. године, када је са неименованим „Гогом Цинцарином“ погођена градња конака кнеза Милоша у Крагујевцу.¹³⁰¹ „Гоге“ су у унутрашњости Србије у првих петнаест година након устанка изводили најразличитије грађевинске радове: обнављали и градили цркве и манастире, куће, конаке, бунаре, друмове, стамбена и административна здања, али и пољопривредне зграде по селима и механе, ханове и дућане по варошиима и варошицама. Године 1822/1824. тајфе неимара Јање Михаиловића и Николе Ђорђевића, које су пекле креч за обнову Цркве Свете Тројице у Карановцу, током самих радова поделила се на три групе. Прва је радила на цркви, друга на непознатим пословима у Трстенику, док је трећа копала и зидала бунар у селу Слатини. У време припремних радова на карановачкој цркви мајстори ове тајфе слати су у Београд да зидају фуруне.¹³⁰² Поред обнове карновачке цркве ортачке тајфе устабаша неимара Јање и Николе обновили су 1823-1827. и манастир Рачу на Дрини и Рукомију код Пожаревца, а извеле су и градњу Цркве Успенија пресвете Богородице код Варварина, Цркве Светог Архангела Гаврила у Рибнику

¹²⁹⁸ У предходном излагању недвосмислено је приказано да Цинцари заправо нису имали потпуни монопол у механџијству, ханџијству и кафеџијству.

¹²⁹⁹ По речима Феликса Каница Цинцари су у исто време били зидари, бравари, столари и тесари, а нарочито су били способни за градњу зграда и цеста. *О Цинцарима*, 142-144.

¹³⁰⁰ Неимар Коста Димовић градио је и шабачку Саборну цркву 1827. година, а такође и ваљевску цркву. *Класицизам код Срба, грађевинарство*, књ. 2, приредили Ђ. Мано-Зиси, О. Батављевић, Ђ. Габричевић, Београд 1966, 28, бр. 90. (=Класицизам код Срба)

¹³⁰¹ *Крагујевачка нахија*, бр. 11.

¹³⁰² АС, ЗМП, бр. 1451, Петар Лазаревић, Карановац, Кнезу Милошу, Крагујевац, 28. 5/10. 6. 1823; *Нахија Пожешка*, бр. 139, 141; *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, 13, 16, 27; М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године*, Зборник Историјског музеја Србије 1 (1959), 25. (=Грађевине и Грађевинари Србије); Н. Ђокић, *Духовни живот у Варварину до Првог светског рата*, Корени, часопис за историографију и архивистику 1 (2003), 88. (=Духовни живот у Варварину)

и Светог Николе у Свилајнцу и просецање друмове између Чачка, Трстеника и Пожеге.¹³⁰³ Ортачки или засебно, тајфе Јање и Николе су од 1828. до 1834. године радиле на изградњи Цркве Светих апостола Петра и Павла у Топчидеру и зајечарске Цркве Рождества пресвете Богородице, на обнови цркава у селима Врчину и Сланцима, цркве и конака манастира Раковице, манастира Павлице, као и на изградњи конака кнеза Милоша у Топчидеру и конака кнегиње Љубице у Београду.¹³⁰⁴ Поред изградње цркава и владарских резиденција радници из ове две тајфе су употребљавани и за исецање стена ради регулације пловидбе Ђердапом.¹³⁰⁵

Неимар Настас Ђорђевић-Стефановић из Охрида са својом тајфом зидао је касарну у Пожаревцу 1834. године, а наредне године отпочео је изградњу Цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Грошници код Крагујевца, 1836. Цркву Светог Николе у Брусници и Цркву Светог Димитрија у селу Брезну. Мајстор Настас је радио и на пословима обнове манастира Студенице.¹³⁰⁶ Три године након радова на београдском ђумруку 1834. године, нимар Димитрије Сотировић је након неуспеха свог земљака и колега Косте Димовића, подузео изградњу Цркве Покрова пресвете Богородице у Ваљево, али ју је на крају довршио неимар Јања Михаиловић.¹³⁰⁷ Тајфа неимара Андрије Сотировића, „Гоге Цинцарина“, радила је 1837. године на обнови манастира Заове, истовремено подижући државну воденицу на реци Млави.¹³⁰⁸ Ставра Костић и Анастас Петровић, мајстори зидари из Сотировићеве тајфе, градили су исте године Цркву Светог Николе у Алексинцу.¹³⁰⁹ Неимар Сима Вироња из Охрида градио је са својом дружином грађевинара 1836/1837. године Цркву Светог цара Константина и

¹³⁰³ *Грађевине и Грађевинари Србије*, 25; *Духовни живот у Варварину*; 88; *Нахија Пожешка*, бр. 227.

¹³⁰⁴ *Грађевине и Грађевинари Србије*, 25-26; *Класицизам код Срба*, 28, бр. 172, 174, 224, 229, 231; АС, КК, XIV, бр. 553, Јосиф Поповић, Павлица-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 6. 1835.

¹³⁰⁵ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 57.

¹³⁰⁶ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 131, 163-165, 167; *Грађевине и грађевинари Србије*, 27; *Класицизам код Срба 2*, бр. 238, 297, 302, 331. АС, КК, XIV, бр. 1109. Андрејевић Арсеније, Крагујевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 6. 1836; АС, КК, XIV, бр. 1275, Исправничество округа рудничког, Брусница-Јовану Обреновићу, Чачак, 16/29. 9. 1836.

¹³⁰⁷ *Грађевине и грађевинари Србије*, 26; Б. Перуничкић, *Град Ваљево и његово управно подручје 1815-1915*, Ваљево 1973, бр. 115, 159-161, 174, 178, 183; *Класицизам код Срба*, 287, 290, 326, 341.

¹³⁰⁸ М. Милијановић, *Пожаревац од турске касаве до српске вароши 1804-1858*, Пожаревац 2005, 123; *Класицизам код Срба*, бр. 330.

¹³⁰⁹ *Алексинац и околина*, бр. 128; *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, 60.

царице Јелене у Ивањици.¹³¹⁰ Тајфа Дамјана Марковог се по свој прилици није огледала у сакралној архитектури, али је између 1831. и 1834. године извршила калдрмисање београдске чаршије од конака кнегиње Љубице до Ђумрукане.¹³¹¹

Као градитељи непознатих грађевина у Београду су 1826. године боравиле две дунђерске тајфе Цинцара¹³¹² из Охрида, устабаше Димитрија Ђорђевића са укупно 10 људи и Наума Пренде са укупно 9 дунђера и тајфа Цинцара калдрмција Ставре Митровића.¹³¹³ Године 1834. на градњи топчидерског конака и згради београдског ђумрука, поред тајфи из других области, радиле су и главна тајфа Јање Михаиловића, затим тајфе Дамјанова, Маркова, Косте Трпчета, Наума Манастирлије, Андреје Хуце, Димитрија Сотира, Николе Ђорђевића, Секулина, Наума Дмит. (ровића) и Тане Марк. (овића).¹³¹⁴ Иако њихови мајстори нису били главни неимари пројекта, тајфе „Гога“ су уз мањи број београдских и ваљевских (у ствари осећанских) дунђера, радиле и на изградњи зграде Државног савета и кнежевог двора и дворског хамама и мутавка у Савамали 1837. године. У обрачуну Главног казначејства забележена је исплата следећим тајфама: Јање Михаиловића, Димитрија Сотира (Сотировића), Јанаћа Костића, Филипа Јанковића, Стефана Настића, Марка Ђорђевића, Наума Андреића, Куте Џуме, Дамјана Марковића (Маркова), Настаса Наумова, Наума Пренде, Вере Марковића и Петра Траића.¹³¹⁵

Поред тајфи и неимара „Гога-Цинцара“, чији је рад на грађевинама остао забележен у изворима, и чије је ауторство над здањима могуће утврдити, у изворима се среће и велики број података о раду тајфи без помена имена главног неимара-устабаше. Године 1822. из Крагујевца су у Београду потраживана три „Цинцара“, вероватно из тајфи, као људи упознати са калдрмцијским послом,¹³¹⁶ да би две године касније поред других зидара на обнови манастира Каленића радиле и четири „Гоге“.¹³¹⁷ Исти број Цинцара зидара из Свилајнца оправљао је 1828. године цркву у Поречу коју претходни извођачи нису сазидали

¹³¹⁰ *Класицизам код Срба 2*, бр. 335.

¹³¹¹ *Грађевине и грађевинари Србије*, 17-18.

¹³¹² Судаћи по именима и презименима чланови обе тајфе заиста су били Цинцари.

¹³¹³ *Београдски суд*, бр. 357.

¹³¹⁴ *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, 54-57.

¹³¹⁵ АС, ГК, бр. 167.

¹³¹⁶ У документу мајстори нису названи калдрмцијама, већ Цинцарима који „знаду калдрму правити“ *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, 14.

¹³¹⁷ *Исто*, 26.

како треба.¹³¹⁸ Тајфе неименованих устабаша, чији су радници називани Цинцарима, радиле су тридесетих година на изградњи Доњег Милановца, пекле креч и преправљали некадашњи манастир Градац у Чачку из цамије у цркву, зидале конач гоподара Јована и владичански двор, такође у Чачку, секле камен у каменоломима у Вишњици и Лештанима и оправљали шабачку Саборну цркву. Пролећа 1837. године код Турака у београдској тврђави било је упуслено 84 дунђера „Цинцара“, а очекивао се долазак још неколико тајфи са укупно 160 занатлија.¹³¹⁹

Поред дунђера Охриђана, нешто више података сачувано је и о радовима неимара из Рашке области, Милисаву Буљугији из нововарошког села Вранеша и Сави Петровићу из Нове Вароши. Буљугија и Петровић водили су 1822/1823. године две тајфе, први од 17, други од 11 грађевинара; у Србији су радили на обнови манастира Каленића и на изградњи манастирских ћелија.¹³²⁰ Дунђери из Пирота били су у Србији подједнако популарни као и њихове охридске колеге, али су се за разлику од њих, по свој прилици специјализовали искључиво на приватним здањима профане архитектуре, варошким и сеоским кућама и пољопривредним зградама, будући да није сачуван ни један податак о њиховој укључености у раду на црквама, манастирима или здањима од камена. Само у Београду боравило је 1826. године шест тајфи из Пирота, по једна од петнаест и осам дунђера и по две од четири и пет дунђера. Године 1834. на топчидерском коначу радиле су две пироћанске тајфе, Ђорђа Божиновића од осам, и Вељка Младенова од двадесет и шест мајстора, калфи и чирака.¹³²¹ Године 1835. и 1837, због грађевинских радова у Београду и ушоравања Лепенице, граничним службама је поручено да пусте глас у околину Пирота и Ниша да је због опсежне грађевинске делатности потребан већи број дунђерских тајфи.¹³²²

¹³¹⁸ Исто, 38-39.

¹³¹⁹ Архивска грађа за занате и еснафе у Србији, 47, 51; Грађа за историју македонског народа, бр. 76, 93-95, 97, 107; АС, КК, XIV, бр. 411. Суд студеничке нахије-Јовану Обреновићу, Чачак, 11/24. 9. 1834; АС, КК, XIV, бр. 512, Петар Лазаревић, Карановац-Јовану Обреновићу, Чачак, 10/23. 3. 1835; АС, КК, XIV, бр. 553, Јосиф Поповић, Павлица-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 6. 1835; АС, ЗМП, бр. 4754, Јеврем Обреновић, Лозница-Лазару Теодоровићу, 2/15. 6. 1836; Класицизам код Срба 2, бр. 250.

¹³²⁰ Архивска грађа за занате и еснафе, 14, 23; Грађевине и грађевинари Србије, 26.

¹³²¹ Београдски суд, бр. 357; Архивска грађа за занате и еснафе, 54-55.

¹³²² Архивска грађа за насеља у Србији, 90; АС, КК, ПО, 38/80, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Стефану Михаиловићу, Београд, 16/29. 3. 1835.

Ђаковачки дунђери помињу се само 1823. године у Крагујевцу, ако дунђери из Арнаутлука који се помињу у Неготину 1836. године нису били из овог града.¹³²³ Нишки дунђери помињу се у Крагујевцу 1820. године, али није познато какав су посао обављали. Седам нишких дунђера било је запослено на изградњи конака у Топчидеру 1834. године, а водио их је мајстор Антоније Јованов.¹³²⁴ Две тајфе лесковачких дунђера помињу се само у Београду 1826. године.¹³²⁵ Тајфе Дебралја и Рекалија помињу се свега два пута, увек заједно са Гогама, на градњи топчидерског конака и владичанског двора у Чачку.¹³²⁶

Досељеници занатлије и трговци, печалбари, бећари и сезонски мајстори из Старе Србије и Македоније формирали су између 1815. и 1839. године основу популациону базу градских насеља Кнежевине Србије. Они су градили и изнајмљивали дућане, механе, ханове, кафане и куће, ударали калдрму по чаршијама и у њима израђивали и продавали своје занатске или трговачке производе. Све до краја прве владавине кнеза Милоша досељеници из села Кнежевине Србије, Аустрије и других крајева Турске нису успевали да угрозе превласт досељеника из јужних крајева ни у укупној популацији ни у економији чаршије. Ношња, архитектура, естетика и дијалект румелијских вароши овладао је градским насељима Кнежевине Србије проширивши тако још више јаз између варошана и сеоског становништва у Србији.

Стубови власти и поретка

Из групе досељеника из Старе Србије који су 1804-1839 у Србији потражили ново кућиште и прилику за слободнији и лакши живот издваја се скупина оних који су успели да се издвоје из масе сељака и грађана и постану део апарата државне власти обновљене Србије.

За разлику од Срба дошљака из Аустрије, који су захваљујући свом образовању првобитно стицали положаје у администрацији као секретари и

¹³²³ АС, КК, II, бр. 780, Георгије Поповић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 14/27. 5. 1823; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 61.

¹³²⁴ АС, ЗМП, бр. 2795, Димитрије Ђорђевић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, 27. 6/10. 7. 1820; *Архивска грађа за занате и еснафе*, 54.

¹³²⁵ *Београдски суд*, бр. 357.

¹³²⁶ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 54; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 93-94.

писари,¹³²⁷ досељеници из Старе Србије, углавном из Метохије, из Рашке области и са Косова, обично су своје пробијање на административној лествици отпочињали као тевабија-телохранитељи. Били су познати по оданости, храбрости и готовости на извршење сваке заповести и зато врло цењени и тражени у овој професији.¹³²⁸ Поред менталитетских и професионалних карактеристика, кнеза Милоша и остале представнике српских власти је на пријем „Арнаута“ у пратњу или пандурску службу опредељивала и њихова неукорењеност у локалној средини. За разлику од житеља Србије укључених у државну службу, који су по правилу гледали да заштите свој ужи завичај или земљаке од сваке непријатне интервенције власти, момци и пандури из Старе Србије нису били болећиви према својим новим сажитељима, јер су њихов просперитет и служба зависили искључиво од представника власти коме су служили. Кнеза Милоша су још од Другог српског устанка пратили момци из „Арнаутлука“. Буљубаша његове личне пратње од 1815. године био је Антоније Пећанин,¹³²⁹ а од 1826. године као момак у његовој пратњи служио је Атанасије,¹³³⁰ Антонијев земљак истог надимка.¹³³¹ Поред двојице Пећанаца, о кнежевој сигурности и жељама старао се од 1822. године још један телохранитељ, очигледно родом из Старе Србије, Жива Арнаутин.¹³³² Кнежев телохранитељ био је од 1815. године и Вуле Глигоријевић,

¹³²⁷ Једини писар родом из Старе Србије који се среће у грађи био је Сјеничанин Милета Поповић писар среског капетана у Брусници 1835. године. *Чачак и Горњи Милановац*, бр. 156.

¹³²⁸ У Србији и Влашкој момке телохранитеље локална средина звала је Арнаутима. У Влашкој је овај етникум обележавао телохранитеље бољара као професију без обзира одакле су потицали, док су у Србији тим именом називани вероватно због преке нарави и порекла из области у којима су живели помешано са Арбанасима-Арнаутима. *Вукова преписка I*, бр. 268.

¹³²⁹ У попису чиновника Бањског округа из 1835. године за мајора Антонија Пећанина забележено је да се родио у Новопазарској нахији. Антоније је вероватно био родом из неког села на Мокрој Гори, на размеђу Пећке и Новопазарске нахије, или из Пештера, који је потпадао под власт пећког паше, јер би то једино могло да објасни његов надимак. *Алексинац и околина*, бр. 74; В. Стојанчевић, *Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша*, Београд 1961, 196. (=Косовско-полимске миграције)

¹³³⁰ Године 1823. у Београду се као кнежев момак помиње Атанас Арнаутин. Вероватно је то био Атанас Пећанин, само поменут под другим надимком. Као управитељ кнежевог двора у Крагујевцу тридесетих година јавља се мајор Атанас Георгијевић Арслан за кога Дејан Обрадовић сумња да је Цинцар, Грк или Тоска. Није немогуће да су Атанас Пећанин, Атанас Георгијевић и Атанас Арнаутин заправо једна иста особа. *Београдски суд*, бр. 263; *Косовско-полимске миграције*, 196; Д. Обрадовић, *Странци у Крагујевцу 1818-1841. године*, Зборник радова Крагујевац, престоница Србије 1818-1841, приредили Б. Радовановић и Предраг Илић, Крагујевац 2006, 309.

¹³³¹ *Косовско-полимске миграције*, 196.

¹³³² АС, КК, II, бр. 455, Петар Лазаревић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 12/2. 1. 1822.

који је као и Сима Паштрмац, кнежев доглавник, био родом из Сјенице.¹³³³ У кнежевој служби налазио се 1824. године и извесни Сава пандур, скорашњи досељеник из „Арнаутске.“¹³³⁴ Међу бећарима који су се старали о безбедности кнеза и његове породице, када су боравили у пожаревачком конаку, налазили су се 1827. године Спасоје и Јаков Арнаути, у коњаничкој гарди, гардисти „Арнаути“ Илија и Петар, док је године 1831. један од коначких пандура био Арнаутин Риста.¹³³⁵

Старосрбијанцима телохранитељима и пандурима окруживали су се и кнежински, и варошки кнезови као и окружни и срески магистрати. У служби кнеза Поречке Реке, Вула Глигоријевића, налазио се 1823. године већ поменути Сава Стојановић са Косова,¹³³⁶ а у Ваљеву као момак Јована Бобовца 1832. године Дикан Лукић из Неродимља.¹³³⁷ Услуге пратиоца „Арнаута“ из Сјенице користили су и Петар Лазаревић и Тома Вучић Перишић.¹³³⁸ У Карановцу је 1824. године као пандур карановачког варошког кнеза Јанка Пауновића, службовао Максим Пећанин добеглица из Пећке нахије.¹³³⁹ Полицајац вароши Чачка био је 1835. године некадашњи устанички војвода пореклом из околине Призрена, Чолак Анта Симеуновић. Исте године дужност варошког полицајца у Гургусовцу обављао је такође дошљак из Старе Србије, Цветко Павловић из Пирота.¹³⁴⁰ У Јагодини је године 1838. исту службу вршио полицајац незабележеног имена из новопазарског села Избица.¹³⁴¹ Исте године, на лични захтев кнеза Милоша, као пандур магистрата у Крагујевцу, односно као варошки пандур, постављен је Вук Оташевић добеглица из Гусиња.¹³⁴²

¹³³³ Глигоријевић је био дошљак из Сјенице, из које се преселио у Чачак, са намером да изучи сарачки занат још 1815. године. *Поменик*, 103, 514.

¹³³⁴ *Јагодинска нахија* 2, бр. 274.

¹³³⁵ Б. Перунички, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд 1977, бр. 252, 369 (=Град Пожаревац)

¹³³⁶ *Крагујевачка нахија*, бр. 391

¹³³⁷ *Магистрат нахије Ужичко-соколске*, 97, 103.

¹³³⁸ *Путовање по Новој Србији*, 222-223, 389-392.

¹³³⁹ *Нахија Пожешка*, бр. 208.

¹³⁴⁰ *Чачак и Горњи Милановац*, бр. 156; *Алексинац и околина*, бр. 74.

¹³⁴¹ АС, ДС, 1838, бр. 440, Попечитељ просвештенија и врховни надзиратељ карантина Стефан Стефановић, Београд-Државном савету, Београд, но. 54, но 440, бр. 574, 15/28. 5. 1838.

¹³⁴² АС, ДС, 1838, бр. 995, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Крагујевачком магистрату, 14/27. 11. 1838, но. 3579, 15/28. 11. 1838, Крагујевац; Вук Оташевић-кнезу Милошу, Крагујевац, 12/25. 11. 1838, но. 3635; Државни савет, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевачки магистрат, Крагујевац-Државном савету, 22. 11/5. 12. 1838, но 1325, но 3652.

Изгледа да су Старосрбијанци били тражени као слуге под оружјем и по селима. У изворима је остало забележено службовање Миленка Ракина са Косова као пољака у селу Мокром Лугу 1820. године, најмљење Јанићија, бећара из Пећи, у селу Рсовцу у Пожешкој нахији 1827. године и бећара Јанићија Јовановића, такође из Пећи, код сеоског кмета у Великом Селу у околини Београда 1837. године.¹³⁴³

Доследан својој политици централизације, кнез Милош је промицање на административној лествици људи, чији су се родитељи, или они сами, доселили са стране, претпостављао истицању локалних кнежевских породица, које су генерацијским предводништвом стекли популарност и општеприхваћено право на управу у нахијама и кнежинама. Кнез је био свестан да ће му „јабанци“ безрезервно бити одани и доследно му испуњавати жеље, јер им је положај, као и наименовање, због отпора становништва области у које су постављани да управљају, зависио искључиво од владареве подршке. Старосрбијанци који су остварили највећи друштвени и политички успон били су некадашњи кнежеви телохранитељи Вуле Глигоријевић, Антоније Пећанин и „правитељствени“, односно кнежев татарин (писмоноша), Јованча Спасић. Глигоријевић је своју административну каријеру отпочео управом над кнежином Поречком Реком 1820. године, затим је као кнежев намештеник управљао другим мањим административним јединицама, да би 1835. године постао сердар Мачванског сердарства. Некадашњи сарачки шегрт и кнежев момак, крај владе кнеза Милоша дочекао је у чину пуковника као члан Државног савета.¹³⁴⁴

За разлику од Глигоријевића, бивши кнежев момак Антоније Пећанин имао је мање амбиције и скромнију каријеру. Он је од 1835. носио звање мајора и вршио дужност исправника, односно начелника Гургусовачког округа. Безрезервно одан кнезу, коме је дуговао материјално и административно уздизање, Пећанин је 1839. године узео учешћа у Јовановој буни, настављајући да се и након толико година понаша као послушни извршилац господареве воље.¹³⁴⁵

¹³⁴³ АС, КК, II, бр. 204, кнезови народне канцеларије, Београд-кнезу Милошу, Крагујевац, 17/30. 9. 1820; АС, КК, СОС, бр. 647, 20. 1. 1827/ 2. 1. 1828; АС, КК, Пасошник 1837.

¹³⁴⁴ *Поменик*, 103; *Кнежевина Србија*, 195; *Град Пожаревац*, бр. 91.

¹³⁴⁵ *Алексинац и околина*, бр. 74; *Кнежевина Србија*, 438, 443-444.

Прокупчанин Јован Спасић, који се доселио у Смедерево непосредно пре или током Првог српског устанка,¹³⁴⁶ је од почетка дипломатске борбе за српску аутономију вршио службу преносиоца писмених и усмених порука између кнеза и српских депутација у Цариграду. Избор је пао на њега вероватно зато што је говорио грчки и турски језик, то јест зато што је поседовао ретка, а за ову деликатну дужност врло потребна знања. Због верне службе држави и кнезу 1828. године постављен је за кнеза Подунавске кнежине са седиштем у Смедереву, где је у духу оданости кнезу Милошу дужност обављао све до 1835. године. Сврставање уз кнеза током Милетине буне 1835. године обезбедили су некадашњем писмоноши ново промакнуће, титулу пуковника и дужност кнежевог ађутанта, у ком својству је као део кнежеве свите путовао на поклоњење султану у Цариград. Након повратка са Босфора и кратког сукоба са кнезом, који је одбио његову оставку на све дужности, Спасић је постао један од најзначајнијих и најоданијих кнежевих сарадника, па је убрзо након формирања војних команди преузео дужност Подринско-савског војног команданта обављајући истовремено и стару дужност среског старешине у Смедереву као седишту војне команде. Јачање кнежеве опозиције током уставне борбе 1838. године избацило је Јованчу као главног и најпозданијег кнежевог сарадника. Кнез је толико рачунао на Спасићеву оданост и довитљивост, да га је као члана девете депутације одаслао у Цариград, како би надзирао и спречио евентуалне смицалице осталих депутата, који су иначе сви били опозиционари. Јованчина довитљивост показала се недовољном у Цариграду, али је његова оданост кнезу остала ван сваке сумње, па је наредне 1839. године иступио као један од главних организатора Јованове буне.¹³⁴⁷

Поред најуспешнијих, Глигоријевића, Пећанина и Спасића, у структурама власти многих крајева обновљене Србије након 1815. године налазио се приличан број досељеника, који су из Старе Србије дошли непосредно пре, током и након Првог српског устанка. У групу досељеника који су у Србију дошли пре устанка спадају Марко Абдула из села Матејевца код Ниша, који је након 1815. године

¹³⁴⁶ Смедеревац Анта Протић оставио је у својим сећањима податак о погибији Косте Спасића, Јованчиног брата у Првом српском устанку, изричито наводећи да је био родом из Прокупља. *Казивања о српском устанку*, 303.

¹³⁴⁷ *Насеље и град Смедерево*, бр. 103, 201, 216; *Кнежевина Србија*, 130, 166, 195, 247, 280, 443.

Милошевом вољом постао кнез Пожаревачке нахије 1815. године и Јанићије Милијановић из Прокупља, смедеревски варошки кнез.¹³⁴⁸ У групу Старосрбијанаца који су у Србију дошли током, и након првог устанка, а након 1815. године узели учешћа у власти, спадају чачански варошки кнез и члан окружног магистрата Спасоје Некратијевић, родом из села Вапе код Сјенице, руднички срески капетан Петроније Андреић, родом из Сјенице,¹³⁴⁹ карановачки варошки кнез Веселин Пећанин, дошљак из Пећи,¹³⁵⁰ ражањски срески капетан Стојан Петровић родом из Ниша,¹³⁵¹ члан ћупријског магистрата Ћира Николић из Врања и параћински срески капетан Анђелко Николић, родом из Ниша.¹³⁵²

Досељеници из Македоније, готово без изузетка Цинцари и Грци, ретко када су се укључивали у структуре државних власти ван ресора финансија и дипломатије.¹³⁵³ У локалној или државној управи, ван делокруга финансија, у пандурској или полицијској¹³⁵⁴ служби, учешће су узели само Цинцар Марко Костић, Димитрије Ђорђевић, Коца Марковић и поменути београдски варошки кнезови.

Цинцар Марко био је учесник Првог српског устанка, у којем се истакао храброшћу и способношћу, па је без обзира на то што је био странац до 1812. године стекао војводско достојанство. Милошу Обреновићу је пришао још у време Другог српског устанка, па га је кнез након 1815. године поставио за кнеза Посавске кнежине, којом је управљао до смрти 1822. године.¹³⁵⁵ Димитрије Ђорђевић је као кнежев блиски пријатељ и побратим остварио много већи успон од краткокеог Костића. Будући да је за време оба устанка поред телохранитељских, за Милоша обављао писарске, преводилачке и благајничке дужности, и да је још у првом устанку постао побратим господара, Ђорђевић је након Милошевог уздизања за главног кнеза постао његова десна рука и

¹³⁴⁸ Милан Ђ. Милићевић грешком Милијановића назива Станојем. *Казивања о српском устанку*, 276-277; *Насеље и град Смедерево*, бр. 94; *Поменик*, 344-345.

¹³⁴⁹ Обојица су дужности вршили 1835. године. *Чачак и Горњи Милановац*, бр. 156.

¹³⁵⁰ Веселин је дужност вршио 1826. године. *Нахија Пожешка*, бр. 230.

¹³⁵¹ Петровић је дужност вршио 1835. године. *Алексинац и околина*, бр. 74.

¹³⁵² *Горња Ресава*, 302-303.

¹³⁵³ О Цинцарима у кнежевој околини доста је писано, па се неће улазити у детаље, о томе видети: *О Цинцарима*, 261-262.

¹³⁵⁴ У групу дошљака у Ужицу сврстан је 1832. године „полицај“ Настас. Ово име било је веома омиљено код Цинцара у 19. веку, што оставља могућност да је ужички представник закона припадао цинцарској етничкој групи. *Магистрат нахије Ужичко-соколске*, 194.

¹³⁵⁵ *Поменик*, 796.

најпоузданији интимус. У јеку Милошевог обрачуна са Петром Молером Ђорђевић је одиграо значајну улогу, преуевши дужност надзиратеља, односно поглавара Народне канцеларије. Милош очигледно није ни најмање сумњао у свог побратима када му је поверио управу над најважнијом институцијом српске аутономне управе у Београдском пашалуку. Убрзо након претварања Народне канцеларије у апарат кнежеве власти Димитрије је награђен именованем за кнеза Јагодинске нахије. После одговорне дужности народног депутата у Цариграду 1820/1821. године, Димитрије је услед сплетки кнежеве околине пао у немилост и искључен из државних послова. Кнез ипак није заборавио заслуге свог побратима, године 1835. доделио му је пуковничко звање и државну пензију коју је уживао све до смрти 1837. године.¹³⁵⁶

Пожаревачки Цинцар, Никола Марковић Коца, отпочео је свој успон у државној администрацији службом на ђумруку код Дубравице 1821. године, професијом којом се у Србији бавио велики број његових сународника. За разлику од осталих Цинцара, Марковић је финансијске дужности заменио управним, па је и пре 1833. године постао старешина Рамског среза, да би поменуто године кнез Милош проширио његову надлежности и на Млавску капетанију, дарујући му због увећања одговорности звање сердара. Након 1833. године, успон Коце Марковића почео је да расте вртоглавом брзином. Прво је наименован за старешину Пожаревачког среза, затим 1834. године за попечитеља финансија, а 1835. године, због оданости и мудрих савета које је давао кнезу током Милетине буне, именован је за председника Државног савета. Као кнежев одани чиновник дужност председатеља Савета обављао је све до смрти, марта 1837. године.¹³⁵⁷

На крају треба истаћи да је уздизање Старосрбијанаца и ретких Цинцара у вишим структурама власти Кнежевине Србије више било последица њихове пословичне оданости него управљачких и политичких способности, у којима, и то се мора рећи, нису оскудевали. Места намештења најуспешнијих „јабанаца“, биле су традиционално бунтовни окрузи Пожаревачки и Смедеревски и Гургусовачки округ, који је због осетљивости свог граничног положаја према бунтовним Пироћанцима и Нишлијама изискивао чиновнике који мало шта предузимају без

¹³⁵⁶ Милош Обреновић, књ. 1, 317; Поменик, 151-153; Милош Обреновић, књаз Србији, 49, 148.

¹³⁵⁷ Град Пожаревац, бр. 418, 445; Поменик, 326-328; О Цинцарима, 262.

упута са врха. Очигледно, српски кнез при унапређивању странаца није тек тако бирао округ у коме би својим људима дао „ухлебије“.

ВОРА ШКИЈЕВЕТ И ГРЧКА ГРОБЉА

Становништво Старе Србије

Услед потискивања Османског царства из Подунавља и честих устанака хришћана на периферији Румелије, простор који је почетком 19. века понео назив Стара Србија, стекао је пресудни гео-стратешки значај кључа Европске Турске већ при крају 18. века. Током и након српских устанака, новопазарска, пљеваљска и пријепољска утврђења осигуравала су комуникацију остатка царства са Босном, нишка тврђава је контролисала везе западног дела Румелије са Софијом и Пловдивом, Скопље, Велес и Прилеп чували су моравско-вардарске путеве, а Приштина, Пећ и Призрен везе Царства са бунтовним арбанашким областима на западу. Управо због свог стратешког значаја и ратова са Русијом, Аустријом, српским и грчким устаницима, области уоквирене набројаним османским контролним тачкама добиле су на размеђу 18. и 19. века незахвалну улогу ордијских логоришта и путишта, често и ратних попришта.

Први данак повећању војно-стратешког значаја свог завичаја хришћанско и муслиманско становништво Рашке области, Понишавља, Јужног Поморавља, Топлице, Копаоника, Лаба, Врховине и дела Косова платило је током Првог српског устанка, када се нашло на разбојишту између устаничких и турских војски. Многа муслиманска и хришћанска села тада су разорена или привремено или заувек напуштена, док су градска насеља Лесковац, Врање, Нова Варош, Нови Пазар, Бањска и Сјеница спаљена до темеља.

Села, вароши и градови спаљивани су и пљачкани и током пашинских феудалних ратова на размеђу 18. и 19. века, и за време турских антиреформних сукоба тридесетих година. Године 1795. Призрен и његову околину опленио је Мустафа-паша Бушатлија,¹³⁵⁸ босански побуњеници и трупе Мустафа-паше

¹³⁵⁸ *Призренски мутесарифи*, 158-159; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 3703.

Бушатлије опљачкале су Прилеп, Пећ и Ђаковицу 1831. године, а Пријепоље је 1832. године похарала реформистичка низамска војска.¹³⁵⁹

Муслиманске пашаларске, јаничарске, крџалијске, низамске и антинизамске војске, углавном састављене од мобилисаних локалних Арбанаса и муслимана српског језика, будући недисциплиноване и необучене, биле су „бич земљи“ и онда када нису ратовале на самој територији Старе Србије. Таборење или пролазак ордија тешко је погађао целокупно становништво, али пре свега православну рају, која је посебно за време ратова са Србима, Грцима и Русима нападана и пљачкана због подозрења да спрема устанак, из освете због покоља муслимана од стране њихових истоверника у Србији и Грчког или из немоћног беса због пораза на фронтима. Уобичајена насиља муслиманских војски понекад су изазивала масовна избегавања православних, као 1829. године, за време рата Русијом,¹³⁶⁰ или се претварала у погроме, као за време грчког рата за независност, у чијој су првој години корчански Арбанаси извршили потпуно истребљење словенске православне области Мокренице.¹³⁶¹

Поред прогона и покоља војске су депопулацији Старе Србије доприносиле и доношењем заразних болести, куге и колере, које су у периодичним налетима десетковале ратовима и војничким насиљима проређено становништво. Прва снажнија епидемија куге, коју је по свему судући донела турска војска, јавила се за време Кочине Крајине 1788. године на простору Метохије и Косова¹³⁶² и у градовима Скопљу, Пријепољу и Пљевљима, вероватно и у њиховој околини.¹³⁶³ Епидемија се на рубовима Старе Србије, у Охриду, поново појавила 1810. године, али се није проширила до области које су се на северу граничиле устаничком Србијом.¹³⁶⁴ Велика концентрација турске војске која је 1813. године покорила устаничку Србију посејала је ново семе куге, која је у континуитету харала две године, захвативши области од Саве и Дунава на северу до Прилепа, Велеса, Кратова и Битоља на југу. Само у Пироту пошаст је тада однела животе око 8000

¹³⁵⁹ Ужичка нахија 2, бр. 413, 417; Стари српски записи и натписи 5, бр. 9193; Домашни извори, 28; Прилеп и прилепско, 203.

¹³⁶⁰ Нахија Пожешка, бр. 279.

¹³⁶¹ Домашни извори, 26.

¹³⁶² Вероватно је ова епидемија покосила арбанашко становништво села Грачанице, јер се помор догодио управо у то време. Живот Срба на Косову, 14.

¹³⁶³ Б. Храбак, Куга у Албанији 1400-1800. године, Арбанашке студије 3, Београд 2005, 423.

¹³⁶⁴ Домашни извори, 20.

људи.¹³⁶⁵ После стишавања крајем 1815. године, куга се 1817. године поново јавила на граници Пожешке нахије према Новом Пазару, да би се 1818. године раширила по Косову, у Лабу, Приштини, Призрену, Ђаковици, Пећи, Скадру, Црној Гори, Жабљаку, Подгорици и Зети.¹³⁶⁶ Нову епидемију куге или колере донеле су у Стару Србију арбанашке војске са Пелопонеза 1823/1824. године. Болест је именоване године морила у Куманову, а две године касније јавила се и у Прокупљу и Скопљу.¹³⁶⁷ Након изолованог појављивања у Велесу 1831. године, болести куге и колере узеле су размере епидемије између 1836. и 1838. године захвативши вароши и градове Прокупље, Пирот, Лесковац, Врање, Ниш, Приштину, Митровицу, Бањску, Гњилане, Вучитрн, Скопље, Куманово, Велес, Пљевља, Прилеп, Битољ и њихову околину.¹³⁶⁸ Епидемије 1813-1818. су због велике смртности и побољевања, вероватно и због избегавања сељака да се окупљају чак и на жетвама, за последицу имале несташицу и поскупљење основне људске и сточне хране, кукуруза и пшенице, односно хлеба и меса, што је изазивало умирање сиромашног сеоског и варошког становништва од глади.¹³⁶⁹

Дакле, становништво Старе Србије је између 1788. и 1839. године неколико пута проређивано епидемијама глади и болести. У истом периоду, број православних се смањивао и услед покоља и прогона за време ратова и устанака и

¹³⁶⁵ *Борба против куге у Србији*, 12-14; *Домашни извори*, 39; *Стари српски записи и натписи* 2. бр. 3940-3943; *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9036.

¹³⁶⁶ *Нахија Пожешка*, бр. 16, 31; *Јагодинска нахија 1*, бр. 21; *Дјела*, бр. 320, 323, 326, 331, 356; *Владике фанариоти*, 12.

¹³⁶⁷ *Нахија Пожешка*, бр. 158, 234; *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9161.

¹³⁶⁸ *Борба против куге у Србији*, 91-92, 94-95; *Из историје санитета*, 515-517, 522-524; *Домашни извори*, 39; *Алексинач и околина*, бр. 103, 105, 108, 112, 116, 118, 123-124, 127, 130, 139, 146, 148, 158; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 83, 89, 96, 103, 105-106, 111, 116-117, 122; АС, КК, XIV, бр. 1504. Лазар Пашић, Бољевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 2/13. 3. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1669, Лазар Пашић, Рашка-Јовану Обреновићу, Чачак, 27. 5/9. 6. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1763, Гаја Марковић-Јовану Обреновићу, Чачак, 15/28. 7. 1837; АС, КК, XIV, бр. 1977, Матија Христић, Мокра Гора-Јовану Обреновићу, Чачак, 7/20. 11. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2036, Павле Урошевић, Лужани-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 12. 1837; АС, КК, XIV, бр. 2051, Петар Лазаревић, Крушевац-Јовану Обреновићу, Чачак, 23. 12. 1837 /5.1. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2054, Милосав Браљинац, Кожетин-Јовану Обреновићу, Чачак, 28. 12. 1837/10. 1. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2320, Павле Штула, Трнава-Јовану Обреновићу, Чачак, 23. 8/5. 9. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2358, Алексиначки карантин, Алексинач-Јовану Обреновићу, Чачак, 22. 6/5. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2372, Јован Обреновић, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 30. 6./12. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2412, Алексиначки карантин, Алексинач-Јовану Обреновићу, Чачак, 13/26. 7. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2525, Алексиначки карантин, Алексинач-Јовану Обреновићу, Чачак, 10/21. 8. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2537, Јован Обреновић, Чачак-Павлу Урошевићу, 13/26. 8. 1838; *Стари српски записи и натписи*, 2, бр. 3940, 3943, 4109-4111; *Ужички суд*, бр. 48.

¹³⁶⁹ Као гладне године у Старој Србији запамћене су 1813/1814. и 1817/1818. година. *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 3390, 3940, 3974, 3975.

константних исељавања у ослобођену Србију. Губитке је током турско-устанничких борби 1806-1813. трпело и муслиманско сеоско и варошко становништво које се није уклонило из области захваћеним ратним операцијама или устанцима.

Ипак, највећи број жртава у муслиманском, претежно арбанашком делу популације, имала је групација одраслих, војно способних мушкараца. Будући да су у ратове одлазили без икакве претходне обуке и опремљени оружјем које су сами набављали, а притом ненавикнути на другу тактику осим герилске, муслиманске војске мобилисане са простора Старе Србије су се из похода по правилу враћале десетковане. Велики број Арбанаса изгинуо је у бојевима са српским устаницима на Делиграду, Каменици, Суводолу и Љубићу, са Грцима у опсади Мисолонгија и са Русима у борбама око Видина. Престанак ратова са спољним непријатељем није значао и крај ратоводства, јер је скоро целокупно мушко муслиманско становништво тридесетих година 19. века учествовало и гинуло у борбама реформне и антиреформне струје, уз султана против Хусеина Градашчевића и Мустафа Бушатлију и обратно, као и у честим бунама против реформи 1832-1839. године.¹³⁷⁰

Честе природне катастрофе, ратни губици, пустошења муслиманских и српских устанничких војски и српска периодична масовна и стална појединачна исељавања, ипак нису довели до депопулације готово ни једног насеља на простору Старе Србије. Имања исељеног или болешћу, глађу и ратовима затртог становништва, попуњавали су избегли или исељени муслимани са територије устанничке и Кнежевине Србије 1805-1813 и 1833/1834. године, муслимански Арбанаси из области Скадарске Малесије, али и Срби из Црне Горе, Брда и Старе Херцеговине.

Колико је тачно муслимана из Кнежевине Србије 1834. године коначно исељено на простор Старе Србије није могуће утврдити, али је с обзиром на чињеницу да су ти исељеници заправо већим делом били повратници избегли за време Првог устанка, разложно је сматрати да их је било исто колико и 1804-

¹³⁷⁰О учешћу Арбанаса у турским војскама и реформном и антиреформном покрету и страдањима муслиманског становништва током Првог српског устанка детаљно је писано у претходним поглављима.

1813, између десет и једанаест хиљада,¹³⁷¹ што у условима слабе насељености оног времена представља значајну популациону групу.

Број усељених Арбанаса из Арбаније у периоду између 1780. и 1839. године није могуће ни најокирније проценити, али се на основу резултата антропогеографије може закључити да је њихова имиграција у овом периоду имала огромне размере. Испитивања антропогеографа, пре свега Ристе Николића, Атанасија Урошевића, Татомира Вукановића и Јована Трифуноског показују да су почетком и средином 20. века преовлађујућу масу арбанашког становништа на територији антропогеографски испитаног дела Старе Србије чинили потомци досељеника из шездесетогодишњег периода који је претходио 1840. години.¹³⁷² Заведен изостанком потомака Арбанаса насељених пре 1780 године и непостојањем арбанашких традиција о присуству на територији данашње Републике Македоније пре тог периода, Јован Трифуноски је отишао толико далеко да је устврдио да арбанашког становништва пре 18. века на поменутом простору није било.¹³⁷³ Антропогеографски метод одређивања старости затеченог становништва на основу родовских традиција, које су једну генерацију по правилу рачунале на тридесет година, навели су Трифуноског и приличан број његових колега на погрешно датирање арбанашког етничког присуства у Старој Србији. Антропогеографи су олако занемарили могућност затирања старијих родова или замаглење родовске традиције, што је резултирало неслагањем њихових закључака о времену почетка арбанашке миграције са поменом арбанашких усељавања у историјским изворима. Без обзира на лоше датирање закључци антропогеографије су драгоцени, јер показују да је арбанашки миграциони покрет 1780-1840. године имао толики опсег и значај да је попунио и проширио ранију базу арбанашких насељеника, која се услед зараза, устанака, ратова и глади толико осипала да потомака усељених пре 1780. године почетком 20. века више скоро и да није било. Будући да у савременим изворима нема вести о масовном досељавању Арбанаса у групама 1788-1839, миграциони талас који је арбанашки етникум у Старој Србији спасио од нестанка, по свему судећи није представљао

¹³⁷¹ О исељавању Муслимана из устаничке Србије видети потпоглавље *Трагом Пекамбера*.

¹³⁷² *Косово*, 78-79; *Етничке промене* 30-31; J. Trifunoski, *Albansko stanovništvo u socijalističkoj Republici Makedoniji, antropogeografska i etnografska istraživanja*, Beograd 1988, 16. (= *Albansko stanovništvo*)

¹³⁷³ *Albansko stanovništvo*, 11.

масовну сеобу, већ континуирано досељавање појединаца, ширих и ужих породица и мањих сродничких група. Односно, арбанашки миграциони покрет био је по свим карактеристикама истоветан српском усељавању у Кнежевину Србију. По арбанашкој родовској традицији, насељавање које се одвијало од краја осме деценије 18. века, заправо је представљало скуп честих појединачних пресељења ожењених мушкараца, самаца или породичних старешина са ужом или проширеном породицом. Пресељење је често било мотивисано бекством од дуга у крви, оскудицом у земљи, позивом раније пристиглих сродника, службом у пашаларским војскама или исплативим службама пољака, тевабије или субаше на имањима читлук сахибија.¹³⁷⁴

Ратови, устанци, епидемије и глади и стална исељавања Срба током 19. века и столећима која су му претходила, претворили су већи део Старе Србије у области доминације шума и мочвара, у којима су дивљину пејзажа овде онде упитомљавала међусобно прилично удаљена сеоска насеља са изразито малим бројем домаћинстава¹³⁷⁵ и само са онолико култивисане земље колико је било неходно за прехрану и намиривање дажбина.¹³⁷⁶ Пределе, које су у средњем и првим вековима османске власти биле житнице, периодична обезљуђења су претворила у области идеалне за сточарску привреду, у којима су оранице ретко пресецале широке појасеве шума, лугова, шикара, ливада и пашњака. Будући да су се у старом завичају углавном бавили бачијским сточарством, досељеним Арбанасима су планински ланци и побрђа на ивицама ретко насељених котлина и долина око Вардара, Јужне Мораве и њихових притока представљали идална места за насељавање. Поред сточарске привреде, Арбанасе је као планинским венцима и побрђима нагонила и ненавикнутост на равничарску климу. Као горштаци, они једноставно нису могли одмах по насељавању да се прилагоде животу у мочварним равницама, већ су се генерацијама, постепено

¹³⁷⁴ Исто, 31- 32.

¹³⁷⁵ Једини савремени податак о величини насеља у Старој Србији потиче из 1827. године и односи се на села Новопазарске нахије. Већину села тада је чинило од четири до десет кућа. *Нахија Пожешка*, бр. 239.

¹³⁷⁶ Непосредно пред Кочину крајину хабзбуршки ухода Фрања Миханић описао је Косовску котлину као ретко насељену мочвару са понеком ливадам и ораницом. Раштрканост и малобројност сеоске популације навели су га да закључи да у долини Ситнице постоји неколико потпуно напуштених села. Пола века касније Ами Буе је пут од Пећи до Приштине описао као пејзаж испуњен луговима и пашњацима из којих су тек изузетно израњале ретке парцеле под усевима. *Војно-географски опис Србије*, 16; *Recueil d'itinéraires 1*, 198.

аклиматизовали и спуштали, прво са висова у побрђа, да би тек после неколико генерација успели да се прилагоде животу у равници.¹³⁷⁷

Арбанашко запоседање планинских венаца на ободима котлина антропогеографима је дало разлог да посумњају да је њихово насељавање плански спровођено и усмеравано од стране турских власти, са идејом да муслиманским оклопом спрече устаничка гибања православног становништва, које је насељавало равнице између планина.¹³⁷⁸ Иако логична, ова тврдња је неоснована, јер се турска централна власт од средине 18. па све до тридесетих година 19. века није осећала у пашалуцима Старе Србије, а пашалари, који су били фактички владари, нису били склони да дозволе формирање анархичних племенских области на територијама са којих су убирали приходе. Арбанашко насељавање није дакле било део неког ширег плана, већ је било последица диктата географије, климе и начина привреде, али пре свега пашаларске способности или неспособности да их потисну и спрече формирање фисних барјака, што је у случају неуспеха водило ка новим досељавањима и неутрализовању пашаларског ауторитета.¹³⁷⁹

Срби који су насељавали простор од Таре и Пиве на северу до Скадарског језера на југу имали су готово идентично племенско уређење, животне навике и начин привреде као и арбанашка племена са којима су се граничили на југу и истоку, па су зато њихове миграције по мотивима, начину и току имале много сличности са арбанашким сеобама. Као и муслиманска и католичка арбанашка, тако су и православна српска племена и братства крајем 18. и почетком 19. века константно грезла у братственичким и међуплеменским сукобима, углавном због крвне освете, пашњака и извора, што је слабије породице и братства након крвопролића често нагонило да траже нови завичај.¹³⁸⁰ Поред заједничких

¹³⁷⁷ *Albansko stanovništvo*, 42-44; *Етнички процеси*, 37.

¹³⁷⁸ Тезу о планском и систематском ширењу Арбанаса изнео је Риста Т. Николић почетком 20. века, и она је, изузев ретких оспоравања, прихваћена од већине историчара и антропогеографа. Јован Трифуноски је Николћеву тезу допунио тврдњом ода су тај план и систем спроводиле и усмеравале саме турске власти. Р. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Гласник Српског географског друштва, 3-4 (1914), 112-113, 121-123; *Albansko stanovništvo*, 16-18, 30.

¹³⁷⁹ Примере које наводе антропогеографи о пашаларском расељавању Срба и намештању Арбанаса на њихова имања по правилу представљају усмену традицију забележену најчешће сто година након догађаја. С друге стране, у савременим документарним изворима забележени су само примери суровог обрачуна пашалара са бунтовним Арбанасима.

¹³⁸⁰ Племенско уређење и принцип крвне освете који је из њега произилазио, показивали су приликом сеоба своју позитивну страну. Захваљујући њима, досељеник из племенске области није наступао као инокосни незаштићени странац, већ као члан братства или племена које је било дужно да га штити и свети без обзира да ли су исповедали исту веру. Највећи степен племенске

социјалних узрока, миграције Срба и Арбанаса имале су и исти економски разлог, јер су се због изостанка обрадиве земље и једни и други ослањали на сточарску привреду, што је у случају суше, слане или сточних болести по правилу резултирао епидемијом глади која је велики број људи стављала пред избор између умирања од глади или иселења из завичаја.

Миграциони покрети две етничке групе разликовали су се само по односу турских власти према њиховим сеобама. Док су Порта и пашаларске власти безуспешно покушавале да спрече ширење арбанашке племенске територије стражама, узимањем таоца, почасним или финансијским уздицањем главара и тек изузетно војним походима, ширења и узнемиравања српских племена покушавали су да реше физичком ликвидацијом непокорника или присилним пресељењем целог или већег дела племена даље од племенских територија. Године 1768. околне паше поразиле су племе Белопавлића силом преселивши један део поражених у област под влашћу новопазарског паше. Похара Куча 1774. године није окончана присилним пресељењем, али је један део Кучких родова био приморан да се пресели на простор Старе Рашке и околину Рожаја.¹³⁸¹

Исељеници из српских племенских области кретали су се у другој половини 18. и на почетку 19. века у три основна правца, према истоку, ка Метохијском Подгору, североистоку, ка Ибарском Колашину и према северозападу, у област Старе Рашке и даље у западне и југозападне делове Србије. Крајњи домет последњег правца изгубио је након Другог српског устанка привлачност због тога што је кнез Милош досељеницима¹³⁸² из племенских области суровим казнама и протеривањем ставио до знања да им неће дозволити неговање анархичних обичаја њиховог завичаја, хајдучију, отимање жена и разбојничке упаде преко границе.¹³⁸³

свести и солидарности показивали су припадници племена Куча, који су без обзира на вероисповест и удаљеност од матице по правилу штитили или гарантовали сигурност својих саплеменика. Кучи муслимани у Рашкој области и Полимљу ретко су када одрицали сродство и заштиту својим православним саплеменицима, ратујући понекад у савезу са њима против истоверних припадника других племена. М. Лутовац, *Етничке промене у области Старе Рашке*, Глас САНУ СССVII (1978), 226.

¹³⁸¹ *Рашка 1*, 186-187; *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 3321-3322.

¹³⁸² У Србију су се између 1818 и 1822. године због глади привремено или стално насељавали највише Морачани, Васојевићи и Дробњаци. *Нахија Пожешка*, бр. 90, 118, 130; *Ужичка нахија 1*, бр. 51.

¹³⁸³ *Ужичка нахија 1*, бр. 51, 66, 128, 248; *Нахија Пожешка*, бр. 130, 241.

Метохијске, косовске и новопазарске паше и читлук сахибије биле су много мање избирљиве од српских власти, нарочито пећки Махмудбеговићи и аге са њихове територије. По истраживањима Јована Цвијића, спроведеним крајем 19. и почетком 20. века, основну масу српског становништва Пећке нахије чинили су унуци, ређе праунуци и чукунууци, досељеника са племенске територије Вasoјевића, Шекулара, Куча и Мораче. Антропогеографска истраживања Ибарског Колашина и околине Сјенице и Новог Пазара показују сличну структуру православног и муслиманског становништва као и у околини Пећи. И у овим областима већи део српског становништва чинили су потомци људи из брдских племена досељених у последњим деценијама 18. и првим деценијама 19. века.¹³⁸⁴ Једини документарни податак о сеобама Црногораца¹³⁸⁵ „у Косово“ потиче из 1817. године, када се услед глади, од које је становништво много умирало по Црмничкој и Рјечкој нахији, ка Метохији кренула велика група Црмничана и Љуботенаца. Глад и беда биле су толике да су се исељеници више обазирали на погодности које су им обећане у Скадру него на позиве и молбе владике Петра I Петровића Његоша да не одлазе у турску земљу и тиме обogaћују непријатеља. Иако се врло усрдно, али безуспешно трудио да гладном и сиромашеном народу омогући сеобу у Русију, владика је на крају могао само са тугом да констатује да се „сиромаш“ сваким даном све више и више сели у Турску.¹³⁸⁶

Иако знатно, усељавање српског становништва са племенских територија није могло да неутралише последице демографског опадања српске етничке групе. Оно је формирало двокраку етничку дијагоналу српског живља која је ишла од Брда, преко Метохијског Подгора на Ибарски Колашин, одакле се рачвала на исток, ка Копаонику и на запад, према Сјеничком Пољу и Дежеви и даље ка граници Кнежевине Србије. Наслоњено на стари завичај и уздуж раштркане православне и исламизоване саплеменике, досељено српско

¹³⁸⁴ *Основе за географију*, 478; *Ибарски Колашин*, 104-105; *Рашка 1*, 200-201; С. Селимовић, *Сјеница, настанак и развој до ослобођења 1912, нова демографска кретања*, Београд 2013, 64-68. (=Сјеница, настанак и развој); АСАНУ, ЕЗ, Збирка Радослава Павловића 476-IV-11.

¹³⁸⁵ Тешко да ће се икада доћи до писаних потврда антропогеографских података о сеобама брдских племена на просторе Старе Србије, просто зато што се на племенској територији турска власт симболично осећала, а племенска самоправа није остављала писане трагове о својим делатностима. На срећу, релативно кратак временски размак између досељавања и антропогеографских истраживања даје разлога да се резултатима антропогеографије поклони поверење.

¹³⁸⁶ *Дјела*, бр. 287.

становништво је показало већу отпорност арбанашком продирању од истородника које је сменилао. Успех арбанашког дијагоналног пресецања континуитета српског етничког корпуса на линији југозапад-североисток, од Арбаније преко Ђаковичке околине и Хвосна до Јанкове Клисуре, показује колико је српско горштакско становништво било отпорније од Срба староседелаца или досељеника из других српских крајева.

*

Услед различите природе и квалитета савремених историјских извора процену укупног броја, али и приказ етничког и конфесионалног међуодноса становништва Старе Србије као целине могуће је само делимично и угрубо извршити и то само за период тридесетих година 19. века. Наиме, процене француског путописца Ами Буеа и аустријског лекара и уходе Јозефа Милера 1836-1838. представљају једине изворе који пружају увид у број и састав становништва великих делова Старе Србије: Рашке области, Копаоника, Топлице, Косова, Лаба, Врховине, Голака, Косовског Поморавља, Таковачке, Пећке и Лесковачке нахије. Нешто поузданији, али ипак делимични подаци о мушком становништву и бројчаном међуодносима хришћана и муслимана свих каза Старе Србије јужно од Шар планине, искључујући Дебарску, сачувани су у турском сумарном попису из 1831. године. За крајеве Понишавља сачувана је Буеова збирна процена становништва Нишке и Пиротске казе са Белопаланачком нахијом и турски попис мушког становништва Нишке и Пиротске казе из 1831. године.

Табела 4: Процене популације делова Старе Србије по Ами Буеу.¹³⁸⁷

Административна јединица	Процена укупне популације
Приштински пашалук	30-50000
Новопазарски пашалук	20000
Прокупачка и Куршумлијска каза	20-30000
Лесковачки пашалук	40000
Нишки Пашалук (Нишка и Пиротска каза са Белопаланачком нахијом)	60-80000 ¹³⁸⁸
Врањски пашалук са Новобрдском и Гњиланском казом	18-20000
Тетовски пашалук-каза	30-40000

Широка могућност одступања у бројчаној процени популације пашалука, каза и нахија Старе Србије коју је оставио Ами Буе показује да је и сам био свестан незахвалности и несигурности процењивања бројности популације у Османском царству. Оцена квалитета Буеове процене могућа је само у случају Нишког и Тетовског пашалука, јер су о броју њиховог становништва сачувани и други независни извори. Поменути турски попис из 1831. године у Нишкој кази

¹³⁸⁷ *Recueil d'itin'eraires 1*, 52, 61, 79-81, 186, 203, 309, 344.

¹³⁸⁸ *Recueil d'itin'eraires 1*, 61.

налази 18343 хришћана обвезника цизије,¹³⁸⁹ 1862 муслимана, 575 Цигана и 178 Јевреја мушког пола, док је у Пиротској кази исте године евидентирано 27643 мушких хришћана, 1341 муслимана и 379 Цигана. Дакле, према турској евиденцији у Нишком пашалуку живело је више¹³⁹⁰ од 50321 мушкараца.¹³⁹¹ Ако се овом збиру дода истоветни број жена,¹³⁹² излази да је пашалук насељавало нешто више од око 100642 житеља. Пописивачи су у Тетовској кази-пашалуку пронашли укупно 20281 мушких хришћана, муслимана и Цигана, са женама, житељство је унеколико премашивало број од око 40562 душа.¹³⁹³ Дакле, Буеово оцењивање максималног броја становника Тетовског пашалука на 40000 житеља се врло мало разликује од података из турског пописа, док је у случају становништва Нишког пашалука његова процена подбацила за између 20000 до 40000 житеља. Претходно поређење показује да Буеове процене популације треба узети само као оквирне, а његове бројеве, тамо где их није могуће проверити, као оријентационе, мада не превише удаљене од реалности.

У бројчану процену међуодноса верских и етничких група Буе се није упуштао, већ је од области до области, обично на најуопштенији начин давао приказ верско-етничког састава, понекад и територијалног распореда верских и етничких група. Житељство Новопазарског пашалука описао је као мешавину Срба, Бошњака (*Bosniaques*) муслиманске и православне вероисповести¹³⁹⁴ и

¹³⁸⁹ Османски пописивачи нису пописивали хришћанску децу испод седам година па попис даје умањени број хришћана. При даљем навођењу података о броју хришћана, осим ако то није нужно, неће се наглашавати да се број хришћана односи само на старије од седам година. К. Карпат, *Наведено дело*, 20-21.

¹³⁹⁰ Мушког становништва је било неколико хиљада више, јер су хришћанска мушка деца испод седам година искључена из пописа. Колико је било неуписане мушке деце није могуће ни приближно одредити. Дакле, приказани број хришћанских мушкараца и број мушкараца уопште треба узимати мањим од стварног.

¹³⁹¹ К. Карпат, *Наведено дело*, 109.

¹³⁹² Према попису из 1834. године у Кнежевини Србију је на једног мушкараца долазило 0,95 жена. Будући да је Србија била имиграционо подручје, у њој је број жена био мањи него у осталим областима на Балкану, па ће се за области Старе Србије узети прилично груба приближна процена о односу 1:1. Будући да се нерасположе податком о броју мушке деце испод седам година није могуће израчунати ни број женске деце исте животне доби, тако да и представљени број жена треба сматрати мањим од реалног.

¹³⁹³ К. Карпат, *Наведено дело*, 109; *Recueil d'itin'eraires 1*, 309.

¹³⁹⁴ Буе је термин Бошњак користио као територијалну, а не етничку одредницу. У свом делу о Европској Турској муслиманске становник Босне назива Бошњацима, док мало ниже, у истој књизи, за босанске Србе користи термин *Serbes-Bosniaques*. Бошњацима је дакле сматрао становике Босанског ејалета без обзира на веру, па је тим именом назвао и становнике Новопазарског пашалука који је административно спадао под Босански ејајет. *La Turquie d'Europe* 2, 6-9.

Арбанаса, за које наводи да су чинили изразиту мањину. Приштински пашалук поделио је на већинско арбанашки јужни и југозападни део и већинско српски северни и северозападни део. Прокупачку и Куршумлијску нахију описао је као етнички забран муслиманских Арбанаса са мањином православних Срба и Бугара. Нишку, Лесковачку и Пиротску казу и Белопаланачку нахију представио је као области чија су села настањена искључиво хришћанским Бугарима,¹³⁹⁵ а административни центри Бугарима и Турцима, односно хришћанима и муслиманима. Врањску, Новобрдску и Гњиланску казу по Буевим наводима настањивали су Срби, Бугари и Арбанаси.¹³⁹⁶

Процене Јозефа Милера за 1838. годину много су амбициозније и одређеније од Буевих. Будући војни лекар у турској служби, али и истовремено аустријски ухода, Милер је имао могућност, али и дужност, да за надређене у Ратном савету сабере што тачније и егзактније податке о становништву, па је сумарни број становника поделио на скупине хришћана и муслимана.

Табела 5: Процена броја становника Метохије по Јозефу Милеру.¹³⁹⁷

Округ	муслимани	хришћани	укупно
Пећ	34000	31000	65000
Ђаковица	31000	21000	52000
Призрен	49000	29000	78000
Укупно	114000	81000	195000

¹³⁹⁵ Буе је у својој студији о становништву Европске Турске децидирано изнео тврдњу да Бугари чине главно становништво Бугарске, Горње и Доње Мезије, Македоније, Тракије и крајева југоисточно од Србије, односно главну масу свих словенских крајева јужно и источно од Србије изузев Метохије и Косова. Описујући српску популацију Румелије, мало ниже од набрајања етнички бугарских крајева, наводи да Срби насељавају Врањску, Прокупачку и Гњиланску казу, то јест области које је мало пре тога назначио као етнички бугарске. И на основу интенерара се може закључити да Буе није најбоље разликовао Бугаре од Срба и да је две етничке скупине често мешао или сматрао једном истом. Најбољу пример његовог неразликовања две скупине представља опис становништва Тетова, за које прво наводи да га чине Бугари, Турци и Арбанаси, да би једну реченицу даље написао да у граду живи 4-5000 душа од којих су половина муслимани, а половина Срби и Грци хришћани. *Turquie d'Europe* 2, 5, 11; *Recueil d'itin'eraires* 1, 307.

¹³⁹⁶ *Recueil d'itin'eraires* 1, 52, 61, 79-81, 186, 203, 344.

¹³⁹⁷ *Срби и Арбанаси*, 79-84; J. Muler, *Наведено дело*, 12; *Румелијски вилајет у 1838. години*, 119.

Муслиманску верску групу Милер је поделио на Арбанасе, Србе муслимане и Турке, који су чинили изразиту мањину. Огромну већину хришћанске групе чинили су православни Срби, мали број Цинцара, који су живели у Пећи, Ђаковици и Призрену и нешто већи број католичких Арбанаса,¹³⁹⁸ који су настањивали и села и градове. У збир укупне популације улазили су и православни и муслимански Цигани.¹³⁹⁹

Турским пописом румелијских и анадолских каза из 1831. године нису обухваћене Пећка и Ђаковичка каза, већ само Призренска каза, у којој је пописом нађено 9488 муслимана, 2867 хришћана и 366 Цигана мушког пола, дакле 12721 мушких становника, са женама, отприлике нешто изнад 25442 житеља,¹⁴⁰⁰ скоро за трећину мање него што је проценио Милер. Квалитет процене житељства Пећке и Ђаковичке казе, због изостанка извора није могуће проверити, али се због висине бројева који су дати оправдано може сумњати у њихову тачност, јер је тешко поверовати да су ове две, мале, а притом великим делом планинске казе, многољудношћу могле да претекну Нишку, Пиротску и Тетовску казу.

За разлику од броја становника, пропорционални однос хришћана и муслимана које дају Милер и турски попис за Призренску казу нису у толикој несразмери. Према Милеру, муслимани су чинили 63%, а хришћани 37% житељства Призренске казе, док су по попису из 1831. године хришћани старији од седам година чинили 23% укупне популације.¹⁴⁰¹ Број непописане хришћанске мушке деце свакако би повећао удео хришћанске групе у популацији, ако не на 37%, а оно до постатка врло блиском оном који даје Милер. Блискост процентуалности процена аустријског уходе и турског пописа дају разлога за сумњу да се низамски физикус приликом својих процена користио неким турским демографским подацима, војничким или дажбинским тефтерима, на основу њих дошао до приближног броја хришћана и муслимана, а затим га увећао

¹³⁹⁸ Владимир Стојанчевић наводи да је у збиру хришћана које наводи Милер убројано 5120 католика, али није навео како је дошао до тог броја. *Срби и Арбанаси*, 83.

¹³⁹⁹ *Срби и Арбанаси*, 79-84; J. Miler, *Наведено дело*, 12; *Румелијски вилајет у 1838. години*, 119.

¹⁴⁰⁰ К. Карпат, *Наведено дело*, 109.

¹⁴⁰¹ Пошто су плаћали посебан цигански харач, Цигани су пописивани у посебне пописне рубрике без обзира на вероисповест коју су исповедали. Будући да их је Милер у својој процени занемарио, чинило се пробитачније да се изуму и из рачунице конфесионалних међуодоса исказаних у попису 1831. године.

невидљивим пореским категоријама, очигледно на основу погрешног предубеђења о њиховом броју.

Табела 6: Становништво прекошарског дела Старе Србије 1831. године.

Каза	Муслимани мушког пола	Мушкарци хришћани изнад седам година	Цигани мушког пола	Укупно мушкараца изузимајући хришћанску мушку децу	Вероватни број жена изузимајући хришћанску женску децу	Укупан број жителиа искључујући хришћанску децу оба пола
Скопље	9660	11700	900	22260	22260	44520
Тетово	11766	8043	472	20281	20281	40562
Куманово	2276	10819	0	13095	13095	26190
Кочане	3374	6112	0	9486	9486	18972
Врање, Крива Паланка и Кратово	4749	21068	627	26444	26444	52888
Кичево	2286	5154	88	7528	7528	15056
Велес	4767	12718	390	17875	17875	35750
Прилеп	3683	14489	450	18622	18622	37244
Збир	42561	90103	2927	135591	135591	271182

Табела 7: Процентуални однос целокупне муслиманске и већег дела хришћанске популације каза прекошарске Старе Србије и Врањске нахије.

Каза	Муслимани мушког пола	Мушкарци хришћани изнад седам година	Цигани мушког пола
Скопље	43.40%	52.56%	4.04%
Тетово	58.01%	39.66%	2.33%
Куманово	17.38%	82.62%	0%
Кочане	35.57%	64.43%	0%
Врање, Крива Паланка и Кратово	17.96%	79.67%	2.37%
Кичево	30.37%	68.46%	1.17%
Велес	26.67%	71.15%	2.18%
Прилеп	19.78%	77.80%	2.42%
Цео простор	31, 4%	66,45%	2,1%

Будући да турски попис из 1831. године није обухватио жене и хришћанску мушку популацију млађу од седам година, на основу њега није могуће доћи до укупног броја становника оних каза Старе Србије које су се простирале јужно од Шар планине,¹⁴⁰² као ни до тачног пропорционалног односа две најбројније верске групе, хришћана и муслимана. Упркос непотпуности, збир од око 271182 становника добијен у горњој табели може се искористити као основа за тврдњу да је број становништва девет старосрбијанских прекошарских каза и Врањске казе, досезао, вероватно и унеколико премашивао цифру од триста хиљада, више него двоструко мање него што је у приближно исто време имала Кнежевина Србија.

¹⁴⁰² У турском попису становништво Врањске казе приказано је у збиру са становништвом Кривопаланачке и Кратовске казе, па она није могла бити издвојена, иако географски није припадала прекошарском делу Старе Србије.

Упоређивањем чак и крњег броја хришћанског мушког становништва и потпуног броја муслиманске мушке популације долази се до закључка да су у прекошарском делу Старе Србије и Врањској кази хришћани у најмању руку чинили две трећине укупног становништва, а да муслиманска скупина није обухватала ни трећину укупне популације. Муслиманско мушко становништво било је већинско само у Тетовској кази, док је трећину у односу на крњи број хришћана прелазило само у Скопској и Кочанској кази. На основу табеле бр. 7 може се закључити и да Арбанаси до почетка четврте деценије 19. века још увек нису у толикој мери преплавили Кичевску казу.

Сабирањем грубих процена броја становника добијених на основу турског пописа Јужног Поморавља, Понишавља и јужних каза Старе Србије, сигурно претераних Милерових процена бројности житељства Метохије, Буеових максималних процена популације Косова, Косовског Поморавља, Топлице, Рашке Области и Лесковачке казе, дошло би се до броја од максимално око 850000 житеља. Мора се нагласити да ова цифра није егзактна и да је број житеља вероватно био неколико десетина хиљада мањи или већи,¹⁴⁰³ односно да се укупан број житеља Старе Србије кретао негде између осамсто и деветсто хиљада. Са сигурношћу се једино може тврдити да број становника Старе Србије није прелазило један милион. Чак и на основу оваквих, оквирних и врло растегљивих процена, може се стећи утисак да је густина насељености у Кнежевини Србији тридесетих година 19. века била много већа него у Старој Србији. Према попису из 1834. године у Кнежевини Србији је живело 666865 православних Срба, са Турцима и Циганима и Јеврејима којих је заједно било око 40000,¹⁴⁰⁴ Кнежевина је имала укупно око 706865 житеља, само за између сто или двеста хиљада мање од броја становника који је имала неколико пута већа територија Старе Србије.

¹⁴⁰³ За Дебарску казу нису сачуване чак ни најгрубље процене броја становника па живаљ ове казе није унет у процењени збир житеља.

¹⁴⁰⁴ Л. Цвијетић, *Наведено дело*, 113; *Кнежевина Србија*, 73.

Абдулахови синови

Конвертирање појединаца и група из православља у ислам у Османском царству није представљало само пуку промену религије, већ је са собом повлачило поистовећивање са интересима османских власти и муслиманске владајуће класе и конфронтирање са некадашњом верском и етничком заједницом. Приступање „турској вери“, значило је негацију припадности дотадашњем етничком, позније и националном корпусу,¹⁴⁰⁵ па су у изостанку прецизније самодефиниције преверници себе најчешће називали Турцима. Именица Турчин је управо због тога већ у првим вековима османске власти на Балкану изгубила карактер етникума и постала одредница за припадника повлашћене муслиманске заједнице независно од његовог етничког порекла.

Најснажнији замах у српским земљама и генерално на Балкану, процес исламизације је оставарио у 16. веку, за време највећег успона и зенита моћи Османског царства. Током овог столећа јужно од Шар планине ислам се великом брзином ширио и међу градским и међу сеоским православним становништвом. Према подацима турских пописних дефтерера из 16. века, у Скопљу су нови муслимани, које одаје патроним Абдулах, роб Господњи, као супститут хришћанском имену њихових очева, чинили трећину муслиманске градске популације 1528. године, четвртину 1545. године, а 1568 близу половине, чак 45 посто. Током истог столећа, синови Божијег роба чинили су петину сеоског муслиманског становништва Скопске нахије. У Тетову, исламизовани који се у дефтерима могу препознати, чинили су 1528. 35%, 1545, 37%, а 1568. године 56% муслиманског житељства, док је у селима Тетовске нахије, истих година, њихов удео у муслиманској популацији износио 33, 23 и 28 посто. У Кумановској кази је удео препознатљивих ренегата 1573. године износио 12,35% муслиманске популације, док се у Кратовској нахији тај проценат пењао до 22,71 посто. У

¹⁴⁰⁵ Изузетак представљају само арбанашки и донекле конвертити из српских брдских племена, јер је код њих припадност племену представљало основицу идентитета, за самодефинисање много битнију од етничке или верске припадности. У том погледу су Кучи најкарактеристичнији пример. Племе је у матици било подељено на католичку арбанашку мањину и српску православну већину, што им није сметало да се сматрају једнокрвним племеном и да према остатку света наступају као целина.

Кичевској, Прилепској и Велешкој кази удео видљивих регената у муслиманској популацији такође је био значајан и кретао се од петине до трећине.¹⁴⁰⁶

Готово идентичан опсег исламизације приметан је и северно од Шар планине. У Врању, центру Врањског кадилука 1570. године преврнутици и њихова деца чинили су око половине укупног броја муслимана, док се у селима под административном влашћу Врања њихов удео у муслиманској популацији пењао до четвртине.¹⁴⁰⁷ У граду Нишу исламизовани у првом колену чинили су 1516. године 42% муслиманске чаршије, да би четрдесет и осам година касније њихов удео износио око тридесет и пет процената. У селима Нишке нахије од укупно 33 муслиманска становника пописана 1564, њих 13 били су исламизовани хришћани.¹⁴⁰⁸ Године 1570. у паланци Крушевац свеже исламизовани су чинили 31,3% становништва које је исповедало ислам, да би њихов удео тринаест година касније опао на 19,3 посто.¹⁴⁰⁹

У граду Призрену је проценат конвертита био још и већи. Средином 16. века они су чинили 45% муслиманске популације града на Бистрици, да би се до 1571. године њихов удео попео на чак педесет процената.¹⁴¹⁰ Слична размера је исте године заступљена и међу муслиманским сеоским становништвом Призренске нахије. Уочљиви ренегати пописани су у већини насеља ове нахије у којима су муслимани чинили једино, већинско или мањинско становништво.¹⁴¹¹ Синови Абдулаха јављају се у приличној размери у свим потпуно муслиманским селима изузев Горича: у Тупцу, Лици, Липочевци, Стојчи (Ландовици), Влашњи и Јаховцу. У истој нахији, поред синова Абдулаха који су пописани у Остружни, Цапарцу, Нистри, Захуму, Манастирици, Доњој Србици, Смаћу, Јешкову,

¹⁴⁰⁶ *Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku*, 12-13, 17, 20-21, 25-26; M. Sokoloski, *Кичевската нахија во 15 и 16. век*, Историја 17-2 (1981), 100-108. (=Кичевската нахија); Исти, *Исламизација у Македонији у 15. и 16. веку*, Историјски часопис 22 (1975), 86-88; Исти, *Куманово и кумановско во текот на 16. век*, Прилози за општествени науки на МАНУ 7-2 (1976), 62-63. (=Куманово и кумановско); А. Стојановски, И. Ерен, *Кратовската нахија во 16. век*, Гласник на институтот за национална историја 15-1 (1971), 64. (=Кратовската нахија)

¹⁴⁰⁷ *Vranjski kadiluk u 16. veku*, 23-24, 49-50.

¹⁴⁰⁸ *Историја Ниша*, 133-134, 138-139.

¹⁴⁰⁹ Д. Амедоски, *Касаба Крушевац 1584. године (фрагмент из опширног пописа Крушевачког саница)*, Мешовита грађа *Miscellanea* 34 (2013), 72.

¹⁴¹⁰ Т. Katić, *The Sancak of Prizren in the 15-th and 16 -th Century*, OTAM, Ankara üniversitesi osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi (2013), 128. (=The Sancak of Prizren)

¹⁴¹¹ Абдулахови синови нису пописани само међу муслиманима у селима Новаке, Врачевци, Поникви, Мађирцу, Шпинадији, Горичу, Сувој Реци, Краштанима, Лишанима, Поповљану, Стратиновцу, Великом Речану и Бусини.

Гелџанцу, Горњој Саврови и Трњу, пописани су и Хусеин и Мустафа синови Јована, Рустем и Хасан синови Ђуре у Захуму, Хасан бин Абдулах уживаоц баштине оца Стојка у Манастирици, Меми син Радође у Јешкову и Ђура син Алија у Горњој Саврови.¹⁴¹² У Нахији Хоча, у насељима у којима је 1571. године било настањено муслиманско становништво, присуство исламизованих није могуће открити само у Хамовцу, Лесковцу, Бањи, Малој Бањи, Кремовику и Непробишту. Муслимани карактеристичног преверничког патронима забележени су у овој нахији у Доњој Хочи, Сламодрежи, Динчини, Радостеви, Подлужју, Дањанима, Горњем Ретимљу, Доњем и Горњем Рибнику, Ногавцама, Пирану, Мачини и Доњој Брњици. Поред њих, забележени су и Хасан бин Абдулах на баштини оца Нина у Доњој Хочи, Нусух син Ђурин и Јусуф Николић у Радостеви, Мехмед син Бојице у Белоцркви, Милошев син Хусејин, Ђонов син Мустафа, Марков син Велија, Хајдар син Милоша и Хамза син Јована у селу Доњој Брњачи. Последње село иначе је било потпуно муслиманско и у њему су исламизовани чинили велику већину становништва.¹⁴¹³ У нахији Трговиште, која се поклапа са околином Рожаја, Пештером и делом новопазарске околине, муслимани су 1571. године били присутни само у селу Цветње, као једини становници, и у селу Сутју, данашњем Судском Селу, као мањина. Један од житеља Сутја био је Ахмед син Оливера.¹⁴¹⁴

Будући да је основан као ново муслиманско насеље половином 15. века, већину муслиманске популације Новог Пазара су 1489. године, тридесетак или четрдесетак година по оснивању, чинили колонисти, Турци Анадолци, а међу њима је било и Арапа, чак и црнаца. Од укупно 162, те године пописана муслиманска домаћинства, конвертитских је било 19. или 11,72%. Број домаћих преверника је у наредним деценијама растао досељавањем исламизованих сељака из околних нахија Рас, Јелеч и Сјеница и са простора Босне и Херцеговине. Године 1528/1530. од укупно 603 муслиманска домаћинства у Новом Пазару, на превернике у првом колону отпадало је 122 куће или 20,23%, а највећи број њих

¹⁴¹² *Опширни попис*, 45, 47, 72-74, 76, 78, 80-82, 84-85, 87, 90-91, 99, 107-108, 115-116, 118-119, 122-125, 127-129, 133, 136-138, 140, 145-146.

¹⁴¹³ *Исто*, 170-171, 187-190, 195, 211-212, 218, 221-228, 230-231, 235, 237, 239, 243-245, 249.

¹⁴¹⁴ *Исто*, 317-318, 410.

досељен је непосредно пре пописа из Херцеговачког санџака.¹⁴¹⁵ Године 1604, од 462 пописана, ожењена и неожењена муслиманска житеља, њих 62 или 14, 55% били су синови Абдулаха, дакле преверници у првом колону, док је у Митровици исте године проценат конвертита износио 20,77 процената.¹⁴¹⁶ Ван Новог Пазара и Митровице, у области Старе Рашке, Бањске, Ибарског Колашина и Копаоничке Шаље, муслимани су били бројчано најзаступљенији у нахији Рас, где су чинили чак 41,1% укупне популације. У овој нахији они су 1604. године били једино становништво села и заселака: Попе, Дренова, Полица, Вражогрнаца, Миловића, Брезовице, Стојналова, Бајевице, Великог Бајовића, Шишева, Јачовине и Подстења, а настањивали су и села и засеоке Калудру, Јанчу, Милашин, Тењково, Корутане, Ситницу, Џебин До, Косурић, Запљужане, Носољин, Брђане, Драмић, Шароње, Скуково, Прченово, Рогатац, Понорац, Петрово, Палазе, Мишчиће, Видово, Коваче, Кравиће, Тушимље, Кузмичево, Мухово, Доњи Љуљац, Брезник, Радаљицу, Кулине, Шаре, Трнову, Горњи Крњин, Рватску, Пињаж До и Глушце. Поред синова Абдулахових који су забележени у Калудри, Јанчи, Ситници, Џебин До, Ковачима, Брђанима, Понорцу, Петрову, Видову, Шараме, Горњем Крњину, Кравићу и Глушцима забележени су и муслимани са хришћанским именом оца: у Јанчи Илијас Тодоров, у Полици Мустафа син Иванов, у Вражогрнцима Ибрахим син Тодоров, у Пињаж Доли Алија син Радомира, у Брђанима Мустафа син Радичин, у Кузмичеву Алија син Радоње, у Шароњама Балија син Селаков, у Палазима Мехмед син Ранисава, у Мишчићу Алија син Димитров, у Трнави Тур Алија син Радоњин, у Брезнику Алија син Митра, у Тушимљу Ибрахим син Угљешин и Алија син Ивков и у Мухову Јусуф син Новаков. У Ковачеву и Брезнику забележени су и православци синови муслимана: Дмитар син Јусуфа и Дмитар син Ујвеса. У последња два случаја вероватно се радило о преверавању зрелих људи чији синови нису желели да следе пример родитеља.¹⁴¹⁷ У Нахији Јелач потпуно муслиманска насеља били су Велич Поток, Јавор, Деспић, Браћак, Јадике, Охоље и селиште Осаоница. Стално насељених муслиманских верника

¹⁴¹⁵ Х. Чар Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја 16. столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984), 77, 87-89.

¹⁴¹⁶ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. 2, 53-55, 207-215; Е. Мушовић, *Нахија Звечан у 16. веку*, Новопазарски зборник 11 (1987) 108, 111-113.

¹⁴¹⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. 1/1, , XXV-XXVI; *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. 2, 133, 135, 137, 143-144, 148-152, 154-155, 157-163, 167-169, 172,175- 177, 179-182, 184-190, 192-193, 195-199, 201-202, 204-205, 223, 231-232, 243-244, 255.

било је и у Горњем Грмљу, Гушеву, Јошаници, Милинцу, Доњем, Морану, Крушеву, Мори, Пасјем Потоку, Паралову, Дољем Примљу, Сливњу, Глухавици, Брезовици, Осоју, Пелигану, Гирини, Доњем Охољу и Орљу. Међу пописаним муслиманима, њих деветорица пописани су као синови Абдулаха, док је у Гушеву пописан Хизир Радоњин, у Горњем Морану Мезид Недељков, у Охољу Пирија Рајков, у Гирини Курд Павлов, у Доњем Охољу Ибрахим Николина, у Крушеву Мехмед Радичин и у Горњем Грмљу Мехмед син Радоње.¹⁴¹⁸ У Сјеничкој нахији 1604. године муслиманско становништво било је малобројније него у предходно описане две нахије. Једино потпуно муслиманско насеље у овој нахији било је село Стрмац, са тридесет домаћинстава, углавном спахијских синова. Муслимани се срећу само још у селима Раждагињи, Дивчу, Дражевићу, Дугој Пољани, Горњем Брестову, Штавини и Брвеници. Једини муслиман у Горњој Брестови био је преверник Прван Димитров, а у Дугој Пољани носиоци четири, од укупно шест муслиманских домаћинстава, били су Мехмед Радивојев, Хусеин Стипанов, Мустафа Раденков и Хасан син Абдулаха.¹⁴¹⁹ У малој нахији Ржане муслимани су са једанаест домаћинстава били заступљени само у селу Доњој Трепчи. Од 11 носиоца домаћинстава у овом селу, двојица су били синови Абдулаха. У нахији Звечан два потпуно муслиманска насеља била су села Свињаре од петнаест и Страна од два дома, а село Раслица састојало се од 6 муслиманских и само једног хришћанског домаћинства. Један од муслимана првог села био је Алија син Дамњанов, а носиоци оба домаћинства села Стране били су синови Абдулаха. Поред поменуте 23 муслиманске куће, у Звечанској нахији је у селима Рудару, Коримљу, Бања Пољу, Подградини, Бугарићу, Слчану, Лисичини, Грмову, Луској, Брестову, Брусници, Жеровници, Козареву, Кобиљој Глави, Димилићу и Дољанима било пописано још 60 муслиманских домаћинстава, укупно осамдесет и три. Једини муслиман села Грмова био је Шабан Томин, Брестова Атмаца син Марка, а Димилића Мурат Абдулахов. Један од двојице муслимана у Дољану био је син Абдулаха, у Брусници су као носиоци два муслиманска домаћинства пописани Хусеин и Илијас синови Марка Радичиног који су делили имање са

¹⁴¹⁸ *Opširni popis Bosanskog sandžaka, sv. 2, , 69-72, 74-75, 77-81, 83, 86, 88, 90-91, 93-94, 96, 100-101, 106, 114-118, 121, 123, 126; Е. Мушовић, Нахија Јелеч у 16. веку (кадилук Нови Пазар, Санџак Босна), Новопазарски зборник 5 (1981), 41-75.*

¹⁴¹⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka, sv. 2, 282-285, 287-280, 290; Е. Мушовић, Нахија Сјеница у 16. веку, Новопазарски зборник 4 (1980), 39-65.*

братом Радосавом. Очигледно скоро исламизовани били су и Прван син Никин из Подградине и по један син Абдулаха из Кормиља, Бањег Поља и Жеровнице.¹⁴²⁰

Упркос повеликом броју проверника, исламизација православног становништва на простору некадашњег језгра државе Немањића у 16. веку код српског становништва нигде није попримила масовне размере,¹⁴²¹ већ се испољавала као чин одлуке појединаца који су за собом у конвертирање повлачили ужу или ширу породицу. Масовно приступање исламу у другој половини 16. и у 17. веку била је карактеристика крајева компактно насељених Арбанасима и области на словенско-арбанашкој етничкој граници. Опoље је до 1583. године било скоро до краја исламизовано, док је у нахијама Реци, Горњем и Доњем Дебру број од 37 муслимана колико је регистровано 1519. године до 1583. године порастао на 1601, од којих су 714 били ренегати у првом колону. Насеља последње три нахије потпуно су изменила своју конфесионалну структуру. Године 1583. у Горњем Дебру муслимани су живели у 44 од укупно 53 насеља, у Доњем Дебру, од 74 села, четири су била потпуно исламизована, док су хришћани као једино становништво били присутни само у десет села. У Рекама су исламизована два цела села, док су муслимани помешано са хришћанима настањивали двадесет од укупно 43 села.¹⁴²²

Број исламизованог хришћанског становништва, тиме и њихов удео у укупној муслиманској популацији током 16. и почетком 17. века, био је и већи него што се то може открити на основу турских дефтера. Број оних чији су очеви примили ислам у пописима је немогуће утврдити ако нису били чланови домаћинства свог оца или ако није забележено да су синови синова Господњих робова или нови муслимани. Дакле, исламизовани хришћани постајали су готово невидљиви у пописима већ у другој генерацији док их трећој није могуће препознати, стога и изнесене проценте треба узимати само као показатељ минималног броја, а не као егзактне цифре. Треба нагласити и то да су одређен проценат исламизованих, у градовима чешће него у селима, поред домаћих

¹⁴²⁰ *Opširni popis Bosanskog sandžaka, sv. 2, 18-20, 26-27, 31-32, 36, 40-41, 43-45, 48, 50, 56-62.*

¹⁴²¹ Велики број муслимана у нахији Рас није последица масовне исламизације локалног становништва. Приличан број муслимана у овој нахији живео је у Новом Пазару где су кроз 14. и 15. век колонизовани муслимани најразличитијег етничког порекла.

¹⁴²² *Исламизација на Балканском полуострву, 60; Турски документи за историјата на македонскиот народ, опширни пописни дефтери од 15. век, том 3, приредио М. Соколески, Скопје 1976, 326-361; Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku, 26-27.*

преверника чинили и ослобођени робови, хришћански ратни заробљеници или откупљеници најразличитијег етничког порекла. На пример, у Новом Пазару 1528/1530. године ослобођени робови су чинили 7% муслиманске популације, док је у Велешкој нахији, од укупно дванаест преверника пописаних 1481. године, њих шест непосредно пре или после преверавања ослобођено ропства. Године 1545. у истој нахији, од 57 исламизованих, њих седамнаест су били ослобођени робови.¹⁴²³

Повећавање броја исламизованих увећавало је кроз 16. век и број потпуно муслиманских и мешовитих хришћанско-муслиманских сеоских насеља, односно одвијао се процес насеобинског и предеоног груписања и збијања муслиманског становништва, што је као крајњи резултат имало измену конфесионалне слике већег броја насеобина, понегде и целих микрообласти. Исељавању исламизованих из хришћанских села доприносиле су и саме турске власти, јер је по султанској наредби са почетка 16. века новим муслиманима заповеђено да се иселе у случају да немуслиманско становништво села у коме су живели изрази жељу да се они уклоне.¹⁴²⁴

Процес формирања потпуно муслиманских насеља одвијао се у српским земљама на два начина: формирањем нових турских и јуручких колонија и преласком преверничких породица након конверзије из хришћанског села у села у којима су муслимани били једино, претежно или већинско становништво. Насељавање исламизованих хришћана у и уз турске колоније најочигледније је у околини Скопља, Куманова и Прилепа. У турском пописном дефтеру из 1568/1569. међу популацијом свих турских колонија у Скопској нахији, изузев села Дели Пазарли и Дели Хизирли, забележен је велики број нових муслимана, синова Абдулаха. У Нагоричкој нахији по дефтеру из 1573. године девет преверника забележено је у турском селу Куманичевцу, седам у јуручком Малину и по двојица у турским селима Хасанову, Доњем и Горњем Бекташлију и Грубинцима. У Прилепској нахији забележена је иста појава 1528 и 1545 године, у турским селима Канталар, Далбеј, Дедебали, Чаирли и Адил.¹⁴²⁵ Исељавање

¹⁴²³ А. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1980), 252; *Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku*, 17.

¹⁴²⁴ *Становништво Крушевачког Санџака*, 60.

¹⁴²⁵ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн 1*, Скопје 1984, 72-73, 79-80, 104-115, 132-133,

појединаца и породица које су примале ислам из већински хришћанских села евидентно је у 16. веку у свим нахијама за које су сачувани периодични пописни дефтери из 15. и 16. века. У Кичевској нахији 1481. године муслиманску популацију чинило је дванаест муслимана у седам села, од којих су осморица били преверници, у шест од седам тих села 1545 није пописан ни један муслиман.¹⁴²⁶ У Прилепској нахији муслимани су између 1481. и 1545 ишчезли из села Трап, између 1519. и 1568. из села Белог Пола, Браилова, Кривогаштана, Кутлешева и Мажучиша, а између 1545. и 1568 из Марула, Раховца и Тројекрста. У последњем периоду број муслиманских домаћинстава порастао је са 5 на 13 у Горњем Житошту и са 5 на 24 у Лажану.¹⁴²⁷ У седам села Тетовске нахије у којима су пописани муслимани 1453, у пописном дефтеру из 1468. године није пописан нити један муслиман, муслимани су у овом познијем попису нотирани у шест села у којима их петнаест година раније није било. Између 1468 и 1568. године муслиманско житељство се у Тетовској нахији задржало у свим селима у којима је пописано 1468, са изузетком села Заграђа, Петројана и Горњег Турчана, из којих су муслимани ишчезли између 1545. и 1568. године.¹⁴²⁸ У Нагоричкој нахији муслимани су између 1519. и 1573. године нетали из села Вашкинца, Братиловца, Галашовца, Градишта, Орашца и Сопота. У сваком од ових села године 1519. забележен је само по један муслиман, што индицира да су се преселили у већински или потпуно муслиманска насеља. Истоветан процес приметан је и у Кратовској нахији 1519-1530, где су муслиманска домаћинства последње године ишчезла из четири од седам насеља у којима су пописана 1519. године.¹⁴²⁹ Исељавање преверника из већински хришћанских у већинско муслиманска села и градска насеља представљало је демографску карактеристику и у селима пространог Крушевачког санцака.¹⁴³⁰ На исту појаву у Призренском санцаку указује велики број преверника у већински или потпуно муслиманским насељима.

145-147, 155-166, 169-170, 189-190, 195, 198, 201-202, 205, 229; *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 16. век, за Кустендилскиот санца од 1570. година, том 5, књ. 2*, приредио М. Соколески, Скопје 1980, 475-476, 477-479, 561-562, 565-566, 570-571, 573; *Куманово и кумановско*, 122-124.

¹⁴²⁶ *Кичевската нахија*, 100-108.

¹⁴²⁷ *Прилеп и Прилепско*, 124-126, 134-144.

¹⁴²⁸ *Тетово и тетовско*, 189-195.

¹⁴²⁹ *Куманово и кумановско*, 77-80; *Кратовската нахија*, 91-92.

¹⁴³⁰ *Становништво Крушевачког Санцака*, 60.

Груписањем у иста насеља исламизованог домаћег становништва и словенизираних потомака у српским земљама насељених инородних поисламљених робова, турских војника, чиновника и дела турских колониста у јужним и југозападним српским областима до почетка 17. века створен је приличан број потпуно или претежно муслиманских насеља, на етничкој граници са Арбанасима и муслиманских микрообласти. Иако углавном славофоно, и у мало чему различито од православних суседа, житељство потпуно или претежно муслиманских насеља идентификовало се током једног и по века путем вере са освајачем, што је њихова насеља претворило у контролна војно-политичка упоришта османских власти у областима већински насељеним православним поданицима. Судећи по изостанку вести о томе, масовне исламизације српског становништва у јужним српским земљама није било ни у 17. веку, већ је број муслимана и њихових насеља, по свој прилици растао као и у другој половини 15. и у 16. веку, појединачним проверавањима и пресељавањем конвертита у места у којима је већ живео значајнији број муслимана.

За време Бечког рата, посебно за време аустријске офанзиве долином Мораве и Вардара и српских устанака 1688-1689, муслиманско сеоско становништво јако је пострадало од српских устаника, а градско и варошко и од устаника и од аустријске војске.¹⁴³¹ Муслимани Рашке области били су теже погођени од муслимана других области, јер су били суочени са устанком својих православних суседа, нападом херцеговачких и брдских српских племена и аустријских војничких одреда. У историјским изворима забележено је уништење муслиманског села Лисина на Копаонику и покољ муслимана у Новом Пазару који су освојили српски устаници и аустријска војска. Будући да у целој даљој околини ниједна значајна тврђава није остала у турским рукама, и да је устанком Срба у јужном залеђу Новог Пазара муслиманским избеглицама пресечена одступница, може се са разлогом сумњати да је покољем у Новом Пазару збрисан и велики део муслиманског сеоског становништва из околине које је преживело избијање устанка и похрило у сигурност новопазарских тврђавских зидова.¹⁴³²

¹⁴³¹ Процењује се да је током две ратне године 1689-1690. пострадало 2/3 муслиманског становништва градских насеља Европске Турске који су пали у руке хабзбурговаца или српских устаника. Б. Храбак, *Стара Рашка у Бечком и Морејском рату (1683-1699. године)*, Новопазарски зборник 20 (1996), 85.

¹⁴³² *Исто*, 83-86.

Ипак, упркос тврдњама Богумила Храбака да је и муслиманско и хришћанско становништво Рашке области до конца сатрвено устанцима, ратом, кугом и сеобама 1688-1689. године, савремени историјски извори и познији конфесионални карактер насеља показују да становништво није у потпуности уништено, односно да Бечки рат не само да за последицу није имао потпуно популационо опустошење, него да није ни поништио ефекте процеса исламизације и колонизације муслимана из ранијих столећа. Након освајања Ужица 1688. године српски устаници повели су са собом 1500 заробљених муслимана као робове. Након разбијања српских устаника код Чачка, исте године, турска војска је у логору поражених затекла и ослободила 200 муслиманских робова, мушкараца, жена и деце. Муслиманско робље је одведено и након уништења муслиманског села Лисине. Турска војска је током борби и угушивања устанака такође робила и одводила са собом заробљено српско становништво.¹⁴³³ Заробљеног, па разменом, оружјем или откупом ослобођеног муслиманског становништва и локалних мусимана, који су рат преживели на неки други начин, било је више него што се то то на основу расположивих извора може утврдити. На то упућује чињеница да је мало које насеље које је почетком 17. века било потпуно или већински насељено муслиманима нестало или значајно променило конфесионалну слику до друге половине 19. века. Дакле, све су прилике да је муслиманска сеоска популација упркос снажном ударцу сачувала биолошку супстанцу коју је током следећих век и по оснаживала досељавањем муслимана са стране и новим проверавањима у самој области.

¹⁴³³ Исто.

Судећи по истраживањима Атанасија Урошевића и Татомира Вукановића највећи број исламизованих Срба на Косову, у Дреници, Горњој Морави, Изморнику, Сиринићу, Лабу и Новобрдској Кривој Реци¹⁴³⁴ проверио је у последње три деценије 18. и у прве четири деценије 19. века, у време највећег опсега арбанашке имиграције на ове просторе. Пописи потомака исламизованих Срба које су сачинили Урошевић и Вукановић показују да изузев у ретким случајевима до групног конвертирања на мах целих српских села и области није долазило, већ су ислам као и у ранијим вековима најчешће вољно или невољно примали појединци и породице, а сасвим изузетно неколико породица једног насеља.

Појединачна проверавања нису била мање погубна по православној заједници и српски етнос од инцидентних масовних, јер је ишчезавање православних Срба из насебина дотакнутих исламизацијом врло често било крајња последица и једне и друге појаве. Наиме, православни су након исламизације својих рођака или суседа најчешће реаговали одсељавањем у градска насеља или мање или више удаљена потпуно и већински српска сеоска насеља.¹⁴³⁵ Добегавање Срба угрожених исламизацијом из подримских села Оптеруше и Гречевца, дреничког Лапушника и Каменоглаве у Горњој Морави у косовска села Радево, Лепино, Бресје, Косин и Скуланово и криворечка села Доњу

¹⁴³⁴ Исламизација у крајевима јужно од Шар планине у овом поглављу неће бити детаљно анализирана пошто је историја овог процеса обрађена по предеоним целинама у делима Јована Трифуноског, Томе Смиљанића, Бранислава Русића и Миленка Филиповића, док је њихове податке допуњене документарним изворима за цео простор данашње Републике Македоније представио Глигор Тодоровски.

¹⁴³⁵ Процес насеобинског груписања становништва по вероисповести започет у 15. и 16. веку одвијао се и у 18. и 19. веку, са том разликом што је у првом периоду проверавање изазивало исељавање муслимана, а у другом православних. Исељавање муслимана у првом периоду није значајније нарушавало бројчани међуоднос православних и муслиманских насеља већ је само увећавало број домаћинства у муслиманским селима. Исељавање православних у другом периоду резултирало је опадањем броја православних насеља и растом броја домаћинства у потпуно православним селима, односно стварањем већег броја потпуно или претежно муслиманских села са малим бројем домаћинства и неколико прилично великих православних насеља. Последице последњег процеса најевидентније су на Косову где су велика српска насеља Грачаница, Лапље Село, Горња и Доња Неродимља и Горња и Доња Гуштерица до половине 19. века прилично нарасла услед досељавања Срба из других села и области угрожених Арбанасима и исламизацијом. *Косово*, 179-183, 189-191, 200-203, 228-229.

Шипшаницу и Паралово резултирало је нестанком православног живља из свих исељеничких села изузев Оптеруше.¹⁴³⁶

Пре ће бити да је и тотално исламизовање шарпланинске жупе Горе резултат довековног процеса појединачног и групног проверавања и исељавања православног живља, а не једновременог групног преласка у ислам. На основу турских дефтера из 1550. и 1591. године може се закључити да је исламизација у селима Горе током и на крају 16. века била тек у зачетку, односно да је до јачег проверавања у овој области дошло касније него у суседним областима.¹⁴³⁷ По мишљењу Милисаву Лутовца, Гора је до краја 18. века скоро потпуно исламизована комбинацијом појединачне и масовне исламизације и исељавања православних. Лутовац је свој закључак базирао на локалној народној традицији по којој су села Шиштевци и Зли Поток колективно проверила у једном тренутку, отприлике у 18. веку, и чињеници да су у селима Броду и Враништу православни староседеоци живели и у 19. веку.¹⁴³⁸ Изостанак дародаваца из Горе, изузимајући становнике села Голобочице,¹⁴³⁹ у поменицима 18. века, као и помена православних у сачуваним српским изворима 18. века индикује да је исламизација у Гори највећи опсег имала у 17. веку и да су православни већ током 18. века сведени на мањину. Православни родови чији су се преци иселили из Горе током 18. и 19. века, да не би подлегли исламизацији, срећу се у Сиринићу, Пологу, Горњој Реци и у Призрену,¹⁴⁴⁰ што показује да се на размеђу 18. и 19. века процес муслиманске унификације Горе окончавао комбинацијом исламизације и исељавања преосталих православаца.

По арбанашкој родовској и народној традицији у Дреници до колективног проверавања је дошло само у селима Избици и Крајмировцу. По општем убеђењу житеља ова два села и осталих дреничких Арбанаса, једино становништво ова два

¹⁴³⁶ Косово, 83, 221; Новобрдска Крива Река, 39.

¹⁴³⁷ 1550. године муслимани су у Нахији Гори и Доштмици чинили 2% становништва, а проценат се није значајно увећао ни четрдесет година касније. *The Sancak of Prizren*, 128; *Исламизација на Балканском полуострву*, 60.

¹⁴³⁸ Гора и Опље, 269-270.

¹⁴³⁹ Љ. Пузовић, *Писанија монаха манастира Дечана у 18. веку на примеру општег листа*, Дечани у светлу археографских извора, Београд 2012, 322. (=Писанија монаха манастира Дечана)

¹⁴⁴⁰ Гора и Опље, 274-275, Полог, 379; М. Недељковић, *Горњореканска етнопсихолошка група*, Гласник Скопског научног друштва 9 (1934), 101. (=Горњореканска етнопсихолошка група); Изостанак антропогеографских студија за већи део Метохије онемогућава да се потомци православних исељеника из Горе потраже тамо где би их по логици географије могло бити највише.

села били су потомци преверника са почетка 19. века. О колективној конверзији Крајмировчана и њиховом задржавању православних навика говори и локална арбанашка песма Ђули Стане, а у прилог традицији о потпуној исламизацији на мах иде и изостанак српских исељеничких родова из ова два села у суседним областима.¹⁴⁴¹ Осим у поменута два села потомци исламизованих Срба нотирани су и у дреничким селима Баксу, Бањици, Броћни, Врбовцу, Вуковцу, Гладном Селу, Горњој Клини, Горњој и Доњој Коратици, Горњој Фруштици, Горњем и Доњем Преказу, Горњем и Доњем Обрињу, Градици, Доњем Обилићу, Доброшевцу, Дубовцу, Кишној Реци, Коморану, Котору, Лапушнику, Лауши, Ликошану, Љубовцу, Марини, Микушници, Мокром Маљу, Овчареву, Плужини, Преловцу, Поклеку, Пољанцу, Ракитници, Резалу, Тици, Трдевцу, Трнави, Трстенику, Турићевцу, Тушиљу и Чубрељу. Већина поисламљених, па временом поарбанашених српских родова, у набројаним селима пореклом су староседеоци који су ислам примили у другој половини 18. и почетком 19. века. Један број конвертита доселио се из Метохије и сместио у села Чубрељ, Трстеник и Љубовце, док је из Лаба пристигао само један превернички род који се сместио у село Бакс. Сви ови досељеници на ислам су прешли непосредно пре досељавања, у старом завичају, и у Дреницу су пристигли као нови муслимани. Посебну групу дреничких преверника чине потомци српских досељеника из Црне Горе, Васојевића и Куча, насељених у Доброшевцу, Доњем и Горњем Обрињу, Горњој и Доњој Прекази, Трнави, Котору и Коморану, јер су у нови завичај сви дошли као православци па тек онда примили ислам. За разлику од осталих ренегата, кучки преверници нису одрицали сродничке везе и помоћ својим православним саплеменицима и рођацима у Ибарском Колашину, па су упркос томе што су говорили арбанашки језик свој кучки идентитет претпостављали арбанашком.¹⁴⁴² На висок степен исламизације у Дреници крајем 18. века упућује значајан број муслиманских приложника манастиру Девичу. У то време манастир су даривали муслимани из Горње и Доње Леочине, Лепине, Овчарева, Чубреља и Пољанца.¹⁴⁴³ Уз ограду да даривање манастира од стране муслимана можда проистиче из

¹⁴⁴¹ *Дреница*, 115, 126-129, 271-272, 284-285.

¹⁴⁴² *Дреница*, 113-117; *Косово*, 155, 165.

¹⁴⁴³ *Речник 1*, 132, 176, 229, 398; *Речник 2*, 10, 38, 99, 416.

поштовања према локалној светињи, односно верског синкретизма,¹⁴⁴⁴ може се сумњати да су муслимани дародавци били скорашњи преобраћеници. Сумњу у српско порекло дародаваца муслимана поткрепљује факт да су у три од пет дародавачких села почетком 20. века пронађени потомци поисламљених Срба.

Иако је Дреница другу половину 19. века дочекала као већински арбанашка и муслиманска област, Срби Дреничани, као ни њихови сународници у Гори, нису на арбанашки притисак одговарали само исламизацијом, већ и исељавањем у ближа или даља већински или потпуно српска насеља. У архивској грађи забележено је исељавање једног српског рода крајем 18. века из дреничке Коратице у косовско село Лепину,¹⁴⁴⁵ док је антропогеографија нотирала насељавање Срба Дреничана у косовска села Грачаницу, Коњух, Добротин, Батусе и Слатину. За разлику од осталих, предак досељеника у последње село, Стојан из Обриња, је одмах по доласку, око 1830. године, примио ислам и муслиманско име Суља, након чега се из Слатине преселио у село Ариљачу.¹⁴⁴⁶

На Косову се само за села Жилаводу, Дрваре и Михалић може рећи да су подлегла колективној исламизацији. Прво село је по предању настало након једновремене исламизације и пресељења четири српска рода из суседног села Главотоне. У Дрвару и Михалићу по четири стариначка рода једновремено су прешла на ислам почетком 19. века из страха да их новонасељени Арбанаси не истисну са имања.¹⁴⁴⁷ У косовским селима Бичевцу, Добрањи, Дреновцу, Дубрави, Косину, Крајишту, Лабљану, Лукару, Мажићу, Медведцу, Мужичану, Неволјану,

¹⁴⁴⁴ Поштовање хришћанских светитеља, црква и манастира и практиковање српских народних обичаја код муслимана у Дреници, и уопште у српским земљама, третирана је у антропогеографској литератури и историографији као доказ о њиховом српском пореклу, иако је ова појава могла бити последица верског синкретизма врло раширеног код балканских муслимана. Католички Арбанаси су у првим годинама свог боравка у Дреници због изостанка католичких свештеника могли примити православне обичаје од локалних Срба и наставити са њиховим практиковањем и након исламизације. Овакав сценаријо није немогућ када се има у виду да арбанашки католици због изостанка или слабог образовања свештенства често нису познавали разлике између православља и католичанства и да су доласком у нову средину веру могли да одрже само укључивањем у локалне, православне верске манифестације. Поред тога, многи српски народни обичаји који су се практиковали о Божићу, задушницама, Бадњем дану и крсној слави имали су обележје слављења култа предака, што је Арбанасима, муслиманима и католицима, који су исти култ врло неговали, а догматски били врло слабо потковани, могло да послужи као допуна и снажење братственичке и фисне организације. Дакле, поштовање православних светиња и српских обичаја у муслиманским заједницама тешко се може узети за доказ о њиховом српском пореклу, уколико обичајну праксу непотврђују подаци из извора друге врсте.

¹⁴⁴⁵ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 66.

¹⁴⁴⁶ *Косово*, 141, 150, 155, 190, 197, 220.

¹⁴⁴⁷ *Исто*, 99, 208, 213, 242, 245.

Никодиму, Радошевцу, Великом Рибару, Семањи, Слаковцу, луговском Слиову и Трстени, део стариначког српског становништва примио је ислам у другој половини 18. и у прве четири деценије 19. века. У свим набројаним селима осим у Слаковцу, Великом Рибару и Мужичану, где су једновремено или један за другим проверила по три, и у Косину, Неволјану и Лабљану по два рода, у свим осталим селима ислам је примио само по један стариначки род, док су се остали православци или раселили или остали да живе са својим провереним рођацима или суседима. Остали поисламљени српски родови које је Атанасије Урошевић затекао на Косову почетком 20. века су били или потомци православаца који су веру променили по досељању у доминантно арбанашко или српско поисламљено насеље или потомци оних који су убрзо након проверавања у старом завичају ново станиште налазили у косовским селима. Друга појава забележена је у селима Ариљачи, Бакшији, Баљинцу, Вароши, Горњој Гадимљи, Грабовцу, Гумно Селу, Великом и Малом Кичићу, Мирашу, Сврчину, Сибовцу, Смолуши и Словињу, где су нови завичај нашли исламизовани Срби из дреничких села Обриња, Ракитнице, Турићевца, Преловца, горњоморавских села Пасјана и Мијака, шаљског села Бистрице, из околине Новог Пазара и косовских села Трстене, Жилаводе, Лашкобаре, Лабљана и Добротина.¹⁴⁴⁸ Поред овог појединачног усељавања претходно исламизованих Срба на Косово, забележено је и групно пресељавање проверника из околине Пећи који су основали село Потуровце. Исламизација православних убрзо по досељавању, углавном у првим деценијама 19. века, одвила се у Војновцу, Гатњу, Горњој Гадимљи, Мажићу, Маревцу, Мирашу, Доњем Неродимљу, Раховици, Великом Рибару, Руњеву, Сврчину, Словињи и Трну. У овим селима преобратили су се православни пресељеници из косовских села Прејаца, Лабљана, Рашана, Смолуше, Семање, Глоговца и Бурника, из метохијских села Муштушта и Кољ Села, из горњоморавских села Ђерекара и Ловца и криворечког Маревца.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁸ Случај последњег села представља преседан, јер је оно било потпуно српско, а из њега су се по исламизацији у околна села иселила чак четири рода. Српско становништво није дозволило задржавање Арбанаса и исламизованих сродника у селу, показавши тако скоро јединствену отпорност некарактеристичну за Косово.

¹⁴⁴⁹ *Косово*, 97-101, 141, 146-148, 153, 160-161, 165-166, 168, 174, 179, 187, 193, 200, 203, 206, 208-210, 213, 221, 224, 227, 233-235, 242, 245, 250-251, 253-254, 266, 268, 270-271, 275, 278, 284, 288-289, 294, 296-297, 304, 307-310.

До краја тридесетих година 19. века на Косову је у 52 сеоска насеља живело 88 родова исламизованих Срба, староседеоца и досељеника. Само у девет села број проверничких родова кретао се од три до пет, док ни у једном од осталих села њихов број није прелазио два.

Будући раштркани на широком простору, исламизовани Срби на Косову су се убрзо по проверавању поарбанашавали примањем арбанашке фисне организације и употребом арбанашког језика. Култ предака и сродничких веза, карактеристичан за етничку групу у коју су се утапали, често им није дозвољавао да промене родовско презиме или да одрекну сродство непровереним деловима своје породице. Наиме, поједини исламизовани па поарбанашени Срби на Косову носили су презимена Жарк, Ђекић, Ранић, Спасић, Бојковић, Стојановић, Ладиславовић, Божовић, Зарић, Гогић и Лекић. Азировићи из Бандулића имали су православне сроднике у Добротину, Ђерктани из Маревцу у Доњем Неродимљу, Дурмишевићи из Трна, Суљовићи из Мужичана и Кољкови у Доњој Неродимљи су живели у истом селу, чак и у истој махали са својим православним рођацима; род Бурник из Војиновца имао је православне Србе рођаке у Штимљу, Ковачеви из Доњег Неродимља у Штимљу док су Гогићи из Великог Рибара чак имали и исто презиме са својим сродницима православним Србима из Лабљана.¹⁴⁵⁰

Услед слабе насељености и малог броја домаћинстава у сеоским насељима на Косову, исламизација макар и једног рода, уз исељавање осталих православаца, претварала је село од потпуно православног или верски мешовитог насеља у потпуно муслиманско село. Од укупно 46 насеља¹⁴⁵¹ захваћена исламизацијом старинаца и досељеника или досељавањем проверника, православни Срби су до половине 19. века ишчезли из тридесет и девет, што је озбиљно нарушило етничку и конфесионалну слику целе области.

У Лабу и Врховини до пред Први српски устанак исламизација изгледа није узела веће размере. На размеђу 18. и 19. века у ове две области исламизовано је свега седам родова, четири у Добром Долу и по један у Светљи, Трнави и Горњој Дубници. За време устанка, вероватно услед страха и присиле, на ислам је

¹⁴⁵⁰ *Косово*, 97-99, 147, 166, 168, 203, 242, 250, 308-309, 319.

¹⁴⁵¹ Из збира од 52 села у којима су живели муслимани српског порекла изузета су села Потуровце, Варош, Маревце, Мало Кичиће, Гумно Село и Горња Гадимља, јер су основана као нова насеља Арбанаса или исламизованих Срба, па насељавање конвертита у њима није утицало на промену насеобинске верске слике.

прешло укупно девет родова, три у селу Метохији, два у Дузу и по један у Батлави, Браини, Балабану и Боровини.¹⁴⁵² Исламизацијом 16 родова у размаку од тридесетак година и значајним исељавањем Срба током и након 1806. године, области Лаба и Врховине постале су доминантно муслиманске и арбанашке области у којима се мањинска српска православна заједница деценијама крњила, да би у другој половини 19. века потпуно нестала.

Српско становништво је до друге половине 19. века, са изузетком једног села нестало и из села Качаничке клисуре, са том разликом што су у овој области Срби на арбанашки притисак чешће одговарали исељавањем него примањем ислама, па је антропогеографија само у селима Котлини, Сечишту, Ђурђевој Доли и Блацу пронашла потомке по једног рода који је преверио на размеђу 18. и 19. века.¹⁴⁵³

У Горњој Морави и Изморнику само се за село Златаре може посумњати да је колективно исламизовано. Једини житељи овог села почетком 20. века били су стариначки муслимански родови Митковићи, Петковићи и Цингареви чији су преци преверили на размеђу 18. и 19. века. Потомке оних Срба који су ислам примили између 1780. и 1830. године антропогеографија је нашла још у селима Баланцу, Ловцу, Каменоглави, Миросаљу, Деваји, Жегри, Липовици, Подгорцу, Церањи, Радивојцу и Рибнику. Само у прва три села Арбанаси и поисламљени Срби су били једино становништво половином 19. века, док су се у осталим уз Арбанасе и Србе муслимане одржали православни Срби и Цигани православци.¹⁴⁵⁴ Дакле, у Горњој Морави и Изморнику, исламизација није узела веће размере и резултирала је нестанком православних Срба у укупно четири села.

У Сиринићу је антропогеографија пронашла само четири српска проверничка рода која су ислам примила пре 1830. године, по један у Сушићу, Драјковцу, Броду и Ижанцу. Сви родови су стариначки и на ислам су прешли почетком 19. века, па су сем у једном случају, почетком 20. века знали име претка

¹⁴⁵² *Етнички процеси*, 69-70.

¹⁴⁵³ Ј. Трифуноски, *Качаничка клисура*, Београд 1950, 59, 72-73, 79, 85-86. (=Качаничка клисура)

¹⁴⁵⁴ *Горња Морава и Изморник*, 103-104, 164-168, 176-177, 190, 194-195, 198-201, 208-209, 216-218; *Етнички процеси*, 67-68.

који је примио ислам. Исламизација старинаца уз досељавање Арбанаса резултирала је нестанком православних из сиринићких села Брода и Ижанца.¹⁴⁵⁵

У целој Области Новобрдске Криве Реке, која обухвата 94 насеља, забележено је укупно шест родова који су на ислам прешли крајем 18. и у прве четири деценије 19. века. Ниједан од проверничких родова који су обитавали у селима Глоговици, Коретину, Гминцу, Туђевцу и Паралову није био староседелачки и сви су пореклом били из села у истој области. Четири од шест родова ислам су примили у потпуно православним селима у околини, након чега су због притиска својих сродника били приморани да се иселе у суседна потпуно или већински арбанашка села, један род је ислам примио након досељења у потпуно арбанашко село услед притиска нових суседа, док је један члан једног рода проверио након досељавања у мешовито село, наставивши да живи под истим презименом и у истој махали са својим блиским рођацима који су остали у православљу.¹⁴⁵⁶

Дакле, за разлику од осталих области, проверавање Срба у насељима Новобрдске Криве Реке није повлачило исељавање њихових православних сродника, већ је за последицу имало истискивање проверника у већински или потпуно муслиманска насеља, то јест процес насеобинског груписања по вероисповести је у овој области задржао карактеристике које је у јужним српским земљама имао у 16. веку. Специфичност Новобрдске Криве Реке у погледу верског груписања последица је верског и етничког састава становништва области, јер је оно све до пред крај 19. века било већински српско и православно, па муслимани очигледно нису саматрали да је безбедно живети у потпуно или већински православном насељу.

На основу антропогеографских студија се може мало шта рећи о исламизацији Срба у Метохији у последњим деценијама 18. и почетком 19. века, јер велики делови ове области нису били предмет антропогеографских истраживања. На срећу, страни и домаћи путописци Ами Буе, Јозеф Милер, Милош Милојевић и Тихомир Ђорђевић оставили су приличан број података о недавном проверавању или српском пореклу муслиманских заједница у метохијским градовима и селима, па и читавим областима.

¹⁴⁵⁵ *О Косову*, 237, 245, 247-248, 250; *Етнички процеси*, 67.

¹⁴⁵⁶ *Етнички процеси*, 68-69; *Новобрдска Крива Река*, 43, 50-51, 69, 80, 96-97, 106, 108-109.

По наводима Милера и Буеа, тридесетих година 19. века огромну већину становништва градова Пећи и Призрена чинили су Срби муслиманске или православне вере,¹⁴⁵⁷ док су Ђаковицу обојица описали као доминантно арбанашко насеље у коме су Срби, већином муслиманске вере, чинили нешто мање од четвртине житељства. Оба путописца били су присталице лингвистичког детерминисања нације, па је понекад, када неку област или село описују као српску или у извесној мери насељену Србима, тешко разлучити да ли мисле на православне или Србе муслимане. На пример, Буе за Хас под Паштриком каже да је насељен арбанизованим Србима и Арбанасима, а за село Костово у истој области наводи да део његовог житељства чине Срби. Буе је сличан манир описивања употребио описујући Хасу суседну микрообласт Зуби, за коју каже да представља најзападнији домет српског етничког простирања према Малисорима и у коју смешта српско село Короницу (*Velika Koronika*). Као мешовита српско-арбанашка насеља у околини Ђаковице Буе набраја села Петрушане, Рач, Доли, Кушевицу и Снач. Будући да није навео вероисповест српских заједница које је описао, тешко је разлучити да ли мисли на православне или исламизоване Србе. Без обзира на изостанак тог податка, на основу Буеовог казивања се може закључити да је процес арбанизације Срба у Метохији тридесетих година 19. века био у пуном јеку. Милер је приликом етничко-верског карактерисања села само у случају Швањског Моста и Клине био одређенији од Буеа, написавши да ова села настају Срби муслимани. За села Бабу и Раставицу навео је само да су словенска, за село Короницу да је већински насељена Србима, а за села Петрушане, Рач, Доли, Кушевицу и Снач, написао је да се у њима српски елемент меша са арбанашким. Вероисповести ових Срба, Милер као ни Буе није прецизирао.¹⁴⁵⁸ Судаћи по познијем етничком саставу ових села, пре ће бити да се радило о већ поисламљеним Србима који се још увек нису потпуно поарбанасили, него о православцима.

Милош Милојевић је у свом путопису скоро за свако арбанашко муслиманско насеље на простору Старе Србије навео да је насељено Арбанасима

¹⁴⁵⁷ По Милеру већинска етничка група у Пећи били су Срби муслимани, а по Буеу православни.

¹⁴⁵⁸ Владимир Стојанчевић је на основу путописа Милера и Буеа извршио анализу верско-етничког стања у Метохији тридесетих година, па је овом приликом коришћена његова анализа. *Срби и Арбанаси*, 79-81, 85-87.

и Арнауташима, поисламљеним па поарбанашеним Србима. Овакво етничко карактерисање последица је Милојевићевог уверења да су сва арбанашка племена у залеђу Скадра заправо поарбанашена српска племена, која су некада у давнини српски језик заменила арбанашким. Конкретније податке о исламизацији дао је само за села Грчоц и Бучане наводећи да је прво колективно примило ислам 1819, а друго 1857. године. О становницима првог села навео је да су Клименте, док је за друго село навео да га насељава „племе“ Стајковића које је недавно колективно примило ислам. Милојевићеву причу о исламизацији Бучана потврђује и допуњава причање Пећанца попа Марка Поповића које је деведесетих година 19. века записао Тихомир Ђорђевић на свом путовању по Топлици. По казивању досељеника из Пећи, попа Марка, Стојковићи, а не Стајковићи, како их бележи Милојевић, ислам су примили због насиља околних Арбанаса и одлуке да остану у свом селу. Нову веру примили су у неком тренутку после 1818. године, јер је породица као реликвију чувала синију коју је након коначења у њиховој кући заборавио рашко-призренски владика Хаџи Захарије, завладичен те године. Мајка, или најстарија жена овог братства није желела да се преобрати, па су је њени муслимански потомци сахранили у манастиру Дечанима. Гробље својих хришћанских предака у атару Бучана поисламљени и поарбанашени Стојковићи очували су и у 20. веку и чак позивали свештеника да окади гробове. По породичном предању Албанаца Стојковића, записаном у другој половини 20. века, старијим пореклом су били из околине Спужа, а нову веру су прихватили 1806. године када се део рода који је одбио да превери одселио у српско село Захаћ у ближој околини.¹⁴⁵⁹

Антропогеографске студије и белешке Миленка Филиповића дају понешто података о исламизацији Срба у Хасу, околини Жура, Подрими и Подгору. Не наводећи време проверавања, Филиповић је врло опрезно навео постојање могућности да су поједини арбанашки муслимански родови у хашким селима Врбеници, Лесковцу, Заградској Хочи и Нашецу српског порекла и да Арбанаси у околини сматрају све становнике села Жур потомцима поарбанашених Срба. Са истом резервом навео је да би потомака поисламљених Срба могло бити и у селима Рачи, Планаји, Горожупу, Љубижди, Крајку, Мили, Деви и Зјуму.

¹⁴⁵⁹ *Путопис дела Старе Србије* 3, 11-12; Т. Ђорђевић, *Поред Топлице, путописне белешке*, Браство 7 (1896), 35-36. (= *Поред Топлице*); *Задужбине Косова*, 409, 446.

Конкретније податке Филиповић је дао о исламизацији села Сврке у Подрими и Новом Селу у Подгору. У првом селу је 1940. године нашао три арбанашка рода: Цветковиће, Поповиће и Томашевиће, провернике у четвртом колену, на основу чега је закључио да су ислам примили почетком 19. века, док за друго село наводи да су га око 1840. године, одмах након проверавања основали Стојковићи, исламизовани Срби из суседног села Врбичана, у коме су 1940. године живели њихови сродници и презимењаци православне вере.¹⁴⁶⁰

Без обзира на малобројност конкретних података, стиче се утисак да је исламизација у Метохији имала исте особености као и на Косову, у Дреници, Гори, Горњој Морави и Сиринићу. Односно да појава једновремене и потпуне исламизације целог насеља није била честа и да су православни Срби у Метохији, као и у другим областима, на исламизацију својих рођака чешће одговарали исељавањем у ближа или даља већински или потпуно српска села него слеђењем њиховог примера. Иако је формирање новог насеља од стране Стојковића из Врбичана након проверавања у матичном православним селу истоветно са поступком проверника из села Главотине на Косову, овакав резултат исламизације треба посматрати као изузетак и анахронизам, а не као правило.

Рашка област и Ибарски Колашин представљали су крајем 18. и у првим деценијама 19. века транзитне области на средокраћи између територија арбанашких и српских брдских херцеговачких племена на југу, југозападних делова Београдског пашалука, односно устаничке и Кнежевине Србије на северу, Босне на западу и метохијских, дреничких и косовских предела на југу и југоистоку. Захваљујући свом географском положају две области су се почевши од Бечког рата па све до средине тридесетих година 19. века периодично претварале у бојно поље муслиманских војски, устаничких одреда, али и попришта пљачкашких похода српских брдских и херцеговачких племена и арбанашких пљачкашких група, што је спорадично изазивало групна и масовна избегавања православног становништва на север и груписања муслимана у једноверна насеља и микрообласти. Имања и насеобине исељених православаца су константним усељавањима до средине 19. века попунили досељеници из арбанашких и српских племенских области на југу и југозападу. Њихова

¹⁴⁶⁰ М. Филиповић, *Хас под Паиштриком*, Сарајево 1958, 34-36; Исти, *Различита етнолошка грађа*, Београд 1967, 83, 97, 126-132.

многобројност и снага родовске организације коју су доносили, толико су изменили антрополошку слику рашко-ибарских предела да су антропогеографи на почетку 20. века нашли занемарљиво мали број родова који нису знали своју старину у племенским областима и приближно време досељавања из старог завичаја.

За разлику од српских области на југу и југоистоку, у Рашкој и Колашину није забележено присуство поисламљених старинаца или врло старих досељеника, што указује да проверавање у две области није било мотивисано страхом од истискивања са земље од стране муслимана или притиском доцније насељених иноверних суседа, што је директна последица велике покретљивости становништва и релативна близина Шумадије као уточишта од прогона. Проверавање је у овим областима чешће било посредна или непосредна последица родовског друштвеног уређења и обичајних и социјалних правила које је оно носило. Наиме, племенски идентитет је све до средине 19. века код већине становника преовладавао над верским, језичким или националним идентитетом, па су се православни досељеници по доласку у нови завичај по правилу скућавали у насеља или у околину насеља у која су се доселили њихови раније придошли саплеменици без обзира на њихову вероисповест.

Највећи успех у племенском ширењу од свих брдских племена имали су Кучи, који су током 17. и 18. века запосели готово сва села уз леву обалу Ибра, од планине Хајле на југозападу до подножја Рогозне у Ибарском Колашину и северних крајева Дренице на југу, пресадивши своју племенску и братственичку организацију у нови завичај. Кучка села и засеоци налазили су се и ван главног племенског појаса, али по правилу на малој међусобној удаљености, све од Пештера и Дренице па до планине Јавора на северу. Становништво кучког пресељеничког језгра у долини Ибра, али и на Пештеру и у дреничким селима, највећим делом је на ислам прешло убрзо након насељавања, у првој и другој половини 18. века. Главну заслугу за ширење ислама међу кучким досељеницима у долини Ибра имао је по свој прилици рожајски кучки род Ганића, чије је предак Илија-Алија убрзо по досељењу и примању нове вере стекао пашаларску власт у Рожају и осигурао својим потомцима наследну власт над целим доњим током Ибра. Поисламљени Ганићи су своју власт ширили и утврђивали наслоном на

затечене и саплеменике који су тек придолазили, па је убрзо свима постало јасно да припадност исламу може осигурати учешће у власти и брзо уздицање у хијерархији коју су успоставили Ганићи. Пружање заштите или учињена услуга од стране муслиманских саплеменика, уточиште од крвне освете и сиромаштво били су главни мотив преверавања познијих придошлица у кучко племенско језгро на Ибру.¹⁴⁶¹ Мало пре, а нарочито након разура Куча 1774. године, избегли православни припадници овог племена у савезу са саплеменицима исламске вере из долине Ибра заузели су обновили или бројем навладали затечено становништво у великом броју села на потезу од западне ивице Ибарског Колашина на југозападу до Новог Пазара и Јавора на северу. У селима Орљу, Орашу, Веснићу, Језгровићу, Ђерекару, Пружњу, Бишеву, Жабрену, Шипчу, Бањи-Илици, Врбасићу, Горанци, Кнежевићу, Надумку, Бобовику, Глухавици, Пископовцу, Покрвенику, Себечеву, Бранишеву, Бановици, Рватској, Кладници, и Горњој Сугубини досељени Кучи су скоро листом примили ислам¹⁴⁶² и тако створили ланац муслиманских кучких села од ибарског племенског језгра на југу до српске границе на северу. Тотална конверзија кучких села вероватно је последица комбинације колективне и периодичне исламизације под утицајем племенске већине и систематског потискивања суседа другог порекла без обзира на веру, сасвим у складу са принципима племенског ширења.

Једини примери колективне исламизације српског становништва ван кучке групе представља случај села Бербериште и Вучја Локва где је сво стариначко православно становништво једновремено примило ислам у неком тренутку пре 1806. године,¹⁴⁶³ по свој прилици око 1788. године. На опредељење за последњи датум упућује један запис из те године по коме је зулум Турака и Арбанаса из новопазарске околине био тако тежак да су се чак и стари људи турчили.¹⁴⁶⁴ По казивању Срба из села у суседству Вучје Локве и Берберишта, средином 20. века, конверзија ова два насеља одиграла се „недавно“ па се памтио и Аранђеловдан

¹⁴⁶¹ *Рожаје и Штавица*, 348-349, 351-353, 358-359.

¹⁴⁶² АСАНУ, ЕЗ, Збирка Радослава Павловића, Е-476-IV-9; *Сјеница, настанак и развој*, 133-136; *Рашка* 2, 20, 57-58, 65, 78-82, 85-86, 91-92, 138-139, 276-277; Е. Мушовић, *Становништво сјеничког и тутинског краја*, Београд 1989, 17, 51-52; *Ибарски Колашин*, 99-102.

¹⁴⁶³ 1806. године српски устаници из околине напали су ова два „турска“ села. *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 232.

¹⁴⁶⁴ *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 8683.

као сеоска слава ова два насеља.¹⁴⁶⁵ Старији и млађи досељеници из осталих српских брдских племена, Дробњка, Васојевића, Братоножића, Бјелопавлића, Роваца и Мораче, били су мање подложни исламизацији у новом завичају од Куча и њихово проверавање је по правилу било појединачно,¹⁴⁶⁶ вероватно зато што припадници њиховог племена нису створили јаче муслиманско језгро око кога би се, као у случају Куча, прво збијали православни саплеменици, а онда по њиховом примеру примили ислам.

Остатак муслиманског становништва Рашке области чинили су Арбанаси из малисорских племена Климента, Хота, Шкријеља и Шаље. Окупљени око најбројнијих Климента, они су безуспешно покушавали да запоседну и ову област, као што су заузели велике делове Метохије и Дреницу, али су их у томе спречили исламизовани Кучи ланцем својих села. Поред тога што нису успели да пробију етнички зид православног и муслиманског српског брдског становништва, Арбанаси су у Старој Рашкој до почетка 20. века подлегли словенизацији, односно, одиграо се процес супротан арбанизацији исламизованих Срба у метохиским и косовским пределима.¹⁴⁶⁷

*

Добровољно или присилно појединачно преобраћање православних Срба у ислам се пре Првог српског устанка, јачања српске аутономије под кнезом Милошем и проширења граница, читавало и на територији на којој је 1804-1833. изграђивана нововековна Србија. Преверавања православних Срба, ипак на крају није резултирало постојањем значајнијег броја муслиманских сеоских насебина¹⁴⁶⁸ на територији будуће Кнежевине Србије. Унифицирана

¹⁴⁶⁵ *Рашка* 2, 288-289.

¹⁴⁶⁶ Разлози који су појединце, породице и делове породица наводили на проверу били су врло разноврсни и понекад су били последица неслагања унутар породица. Тако се породица Папић из околине Бијелог Поља 1806. године поделила на два дела, јер је један део желео да се настани у сјеничким селу Кладници, а други да продужи пут у Србију. Након што је део породице отишао у околину Ужица, кладнички огранак породице је прешао на ислам. Породица доцнијег устаничког војводе Лазара Мутапа, се по предању, такође конфесионално поделила након доласка из Бихора у Пештер. Мутапов најмлађи брат Мишо је остао у Пештеру и ту примио ислам. Његови потомци Мишовићи остали су у успомени становништва обе вере као разбојници и убице. АСАНУ, ЕЗ, Збирка Радослава Павловића, Е-476-IV-9; С. Селимовић, *Неке карактеристике порекла и миграционе динамике становништва на подручју Сјенице*, Новопазарски зборник 24 (2000), 132-133.

¹⁴⁶⁷ *Сјеница, настанак и развој*, 128.

¹⁴⁶⁸ Изузетак чини Подриње где је уочи Првог српског устанка постојао приличан број муслиманских села. Подринска муслиманска микрообласт формирана је вековном исламизацијом

конфесионална слика била је последица ратних разарања које су донели Бечки и аустријско турски рат 1716-1718. и српски устанички покрети у склопу ових ратова, јер су у контексту српско-турског сукоба муслиманска насеља са разлогом посматрана као претња побуњеној области па су или уништавана или силом расељавана. Поучени вишедеценијским искуством, преверници из села са територије потоње Кнежевине, изузев у случају Подриња и околине Ужица, Пожеге и Карановца, у 18. веку нису настављали живот у насељу у коме су проверили, већ су се пресељавали у градска насеља са турским гарнизонима или бројнијом муслиманском популацијом. Дакле, за разлику од Старе Србије исламизација сеоског становништва у Србији, ако се изузме случај Подриња, није мењала конфесионалну слику сеоских насеља, већ је само повећавала број муслиманске популације градских насеља. Са тим у вези, у Србији су размере исламизације биле знатно мање, јер због изостанка муслиманских досељеника православно становништво није морало да преверава да би задржало земљу од нових агресивних суседа, као што су то били приморани да учине многи Срби са Косова, из Лаба, Врховине и Дренице.

Случајеви добровољног преласка православних мушкараца на ислам у Србији за владе кнеза Милоша забележени су у сачуваној грађи¹⁴⁶⁹ српског порекла свега двапут. Године 1819. извесни Селим Потурчењак из села Црнајке у Поречкој Реци је после боравка у Београду међу Турцима, заједно са стрицем, такође преверником, дошао са даровима у родно село како би својој новој вери привукао оца, браћу, сестре, стрину и синовице.¹⁴⁷⁰ Останак у исламу и након изласка из турског Београда упућује на то да стриц и синовац нису проверили због

староседелачког становништва, груписањем преверника из околних православних села и досељавањем муслимана из Босне. Муслиманска села у Подрињу су чинила неку врсту муслиманског мостобрана према готово без изузетка православном становништву леве обале Дрине. Муслимански житељи соколских села, староседеоци и досељеници из Босне, су свој опстанак на огњиштитима кроз турбулентне године краја 18. и почетка 19. века дуговали близини и подршци муслиманских руралних области преко Дрине и турским гарнизонима у Соколу и Зворнику. Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Београд 1930, 335-336, 339, 345-346.

¹⁴⁶⁹ Нешто више случајева драговољне превере запамтила је народна трагија. По породичном предању муслимана Гуцоњића из подринског села Читлука један момак из њиховог рода примио је ислам 1802. године, јер као хришћанин није могао да се ожени девојком муслиманске вере коју је заволео. Након што је он преверио, већи део породице последио је његовом примеру. Сретен Л. Поповић наводи да су се љубавни заплети између момака и девојака различите вере у Србији на почетку 19. века по правилу окончавали прелажењем на ислам, без обзира које је вере био младожења, и да та појава није била толико ретка. Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Београд 1930, 336; *Путовање по Новој Србији*, 181.

¹⁴⁷⁰ *Град Пожаревац*, бр. 50.

турског насиља, а богати дарови и новац којима су намеравали да на проверу наведу остатак породице индикује да су на ислам прешли због користи, а не због нужде. Други случај проверавања заправо и није био толико добровољан и ако је до њега дошло, одиграло се ван граница Србије. Наиме, момак Станко Станковић из села Јошанице, убио је 1838. године девојку из суседства након чега је побегао преко границе у село Суву Мораву код Сурдулице, из кога се нешто раније доселио. По вестима из Турске, убица је у старом завичају примио муслиманску веру, вероватно да би се спасао изручивања.¹⁴⁷¹ Судаћи по сачуваној грађи, добровољно проверавање девојака и жена такође је било ретка појава и само у једном случају забележеном у грађи, може се посумњати да је проверница добровољно пришла муслиманској вери.¹⁴⁷²

Упади арбанашких и турских војски иза линија српске одбране на територију устаничке Србије од 1806. па до пропасти устанка 1813. године, често су били мотивисани жељом за стицањем робова и робиња,¹⁴⁷³ док је једно од главних последица турског продора 1809/1810. и распада устаничке одбране 1813. године било заробљавање и одвођење у робље читавих збегова и великог броја становника Србије. Мањи број заробљених одраслих мушкараца пут до ослобођења из ропства нашао је у исламској традицији ослобађања оних робова који би пришли исламу,¹⁴⁷⁴ док су заробљене жене, девојке и деца¹⁴⁷⁵ у великом броју привођени исламу браком или продајом у муслиманску породицу.

¹⁴⁷¹ АС, КК, XIV, бр. 2312, Јован Обреновић, Чачак-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац 16/29. 5. 1838. Ово је уједно и једини забележени пример конверзије мотивисане страхом од казне за учињени злочин.

¹⁴⁷² Године 1823. Турчин Емин, пандур из Прахова, оженио је и „потурчио“ девојку Станку из Прахова, након чега ју је одвео у Румелију. Тринаест година касније Емин је оставио жену са децом, па се она на позив мајке вратила у Србију и покрстила заједно са три мушка детета. Слободан одлазак некадашње хришћанке и одвођење деце, и то мушке, било је незамислива ствар у тадашњој Турској, па се са разлогом може веровати да локална муслиманска заједница није сумњала у Станкину приврженост исламу, односно да је вољно пошла за Турчина и да је добровољно проверила. АС, КК, XI, бр. 26, Стефан Стојановић, Гургусовац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 30. 4/13. 5. 1836.

¹⁴⁷³ Један турски упад иза линије делиградских утврђења 1809. године резултирао је паљевином Параћина и одвођењем великог броја робова из алексиначке и параћинске околине у дубину Турске. *Казивања савременика*, 78-79.

¹⁴⁷⁴ Изгледа да је овој групи припадао турски делибаша, брат некадашњег војника Хајдук Вељка који је 1825. године командовао делијама у Нишу. АС, КК, XXXI, бр. 346. Милосав Здравковић, Ђуприја-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. 8/13. 9. 1825.

¹⁴⁷⁵ Дванаестогодишњи дечак Јеремија Ђурђевић из села Марковца одведен је у робље 1813. године и у Турској је на силу преведен на ислам. Двадесет и четири године касније успео је да се врати у Србију и да пронађе своју породицу. Српске власти сложиле су се са његовом жељом да се покрсти и настави живот у Марковцу. *Насеље и град Смедерево*, бр. 234.

Заробљеничка судбина Станојке Макојевић родом из села Ковача у околини Карановца, иако атипична, лепо илуструје судбину доброг дела Српкиња које су током Првог српског устанка пале у руке Турака. Станојку су око 1806. године заједно са братом заробили Арбанаси Каменичари на Столовима и заједно са другим робљем одвели у Нови Пазар. Након пристизања у град, људи новопазарског паше су Станојку преотели од Арбанаса и поклонили паши који је покушао да је наговори да прими ислам обећавајући јој брак ако прими његову веру. Након што је одбила понуду, паша ју је поклонио везиру из Цариграда, који је такође покушао да је наведе на конверзију обећавајући да ће је удати за свог хазнадара. Приврженост православљу и ново одбијање одвели су робињу на тржницу робља, где ју је откупио цариградски трговац арапског порекла. Као и претходни, и нови господар јој је понудио да пређе на ислам, што је она и по трећи пут одбила запретивши самоубиством у случају присиле. Трговац, игром случаја ожењен Српкињом муслиманске вере, обећао је жениној земљакињи да ће је продати хришћанину, што је на крају и учинио у египатској Александрији. Стојанку је у Египту откупио Грк, александријски трговац, који ју је ослободио и узео за жену.¹⁴⁷⁶ Храброст и спремност да жртвује живот зарад вере на крају нису коштали живота ову робињу, али је за срећно окончање свог страдања имала да захвали Српкињи која је подлегла притиску и примила ислам. Та чињеница, као и захтевање све тројице господара да провери, указују на прозелитетско расположење већине муслимана који су дошли у посед српског женског робља.

Неке од поисламљених српских робиња из Првог српског устанка, које нису биле толико тврде на вери као Станојка Макојевић, успеле су да се пробију кроз харемску хијерархију и постану жене утицајних личности у Османском царству. Преко утицаја на мужеве, синове или пасторке, ове жене су често доприносиле бољем животу православаца. Поред Беас Хануме, у Гњилану, лакшем животу православних допринела је и робиња Миља, жена тетовског Реџеп-паше са својим братом Михаилом-Махмудом. Миља је заробљена током Првог српског устанка заједно са братом, српским „војводом“, који је по поробљењу примио ислам и временом постао утицајна личност у сарају тетовских пашалара. Михаилу-Махмуду се приписује заслуга за обнову манастира Лешка и

¹⁴⁷⁶ Вукова преписка 1, бр. 165.

протежирање црквено-просветних акција лешачког игумана Кирила Пејчиновића.¹⁴⁷⁷ Робиња Стевана из Велике Крсне, заробљена са мушким дететом 1813. године у околини Смедерева, завршила је на крају у харему великог везира у Цариграду. Њен син је као муслиман до 1835. године постао мухурдар, везирски чиновник и доглавник, па је преко аустријске поште тражио од српских власти контакт са остатком породице од које је двадесет година био раздвојен.¹⁴⁷⁸

Турци су са праксом присиљавања на проверу српских девојака, младића и деце у Београдском пашалуку наставили и након споразума Милоша Обреновића и Марашлије из 1815. године, мада у много мањој мери него ранијих година.¹⁴⁷⁹ Ширење српске аутономије и јачање кнеза Милоша, готово су елеминисали ову појаву у Београдском пашалуку и пре Хатишерифа из 1830. године, али је зато у деловима устаничке Србије који су Кнежевини припојени тек 1831-1833. присилна исламизација спровођена све до ослобођења. Од укупно 767 турских и арбанашких злочина над Србима у Крушевачкој, Ражањској, Параћинској и Алексиначкој нахији, које су власти Кнежевине Србије пописале 1832. године, њих 236 су се односили на насилну исламизацију и силовања жена, девојака и дечака.¹⁴⁸⁰ На честа турчења не само девојака и деце него и удатих жена жалили

¹⁴⁷⁷ Народна традиција ставила је заробљавање брата и сестре у време Нишког устанка 1841. године, међутим, пошто је Реџеп-паша владао до 1822. године, биће да су поробљени у време Првог српског устанка. Г. Тосков, *Тетовските паши*, Сборник за народни умотворения наука и книжнина 11 (1894), 410-411.

¹⁴⁷⁸ *Београдски суд*, бр. 708.

¹⁴⁷⁹ Неколико случајева насилне иламизације у Србији је ипак забележено у изворима. У Ужицу су Турци 1819. године често силом нагнали на проверу девојке из околине, пожаревачки Турчин Мехмед отео је удату жену из села Набрђа и одвео у Смедерево како би је превео на ислам 1820. године, док је две године касније туфекцибаша београдског везира у Београду потурчио своје мушко служинче. Под насилну исламизацију се може подвести и случај извесног Филипа из Ћуприје коме су ћупријски Арнаути отели жену, па се он решио да прими ислам како би је повратио. Последњи случај присилне исламизације у Србији забележен је у београдској тврђави 1837. године, када је турска посада приморала Ристу Илијевића из Охрида да прихвати њихову веру. Турци су сили прибегли, јер је Охриђанин био странац и турски поданик, па српске власти нису имале основе да траже његово изјашњавање пред кадијом, где би могао да устврди да је силом проверен, након чега би конверзија постала ништавна. Срби Београђани су се ипак сажалили на Ристину судбину, па је он извучен из Београда и тајно послан у унутрашњост Србије како би могао да настави живот у старој вери. *Ужичка нахија 1*, бр. 49; *Ужичка нахија 2*, бр. 689; *Београдски суд*, бр. 179; *Град Пожаревац*, бр. 88; АС, КК, XXXI, бр. 404, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 30.4/13. 5. 1828; АС, КК, XIV, бр. 2001, Магистрат окружја београдског-Јовану Обреновићу, Чачак 17/30. 11. 1837.

¹⁴⁸⁰ *Финансије и установе 1*, 252-254. Мита Петровић је у првој књизи свог дела о финансијама и установама обновљене Србије нагласио да ће поменути списак објавити у трећој књизи. Нажалост, та књига никада није изашла, а списак није нађен ни у збирци Мите Петровића нити у осталим фондовима Кнежеве канцеларије, па у изостанку овог извора није могуће из збирног броја случајева силовања и турчења извући случајеве насилне исламизације.

су се непосредно пре ослобођења и житељи Нововарошке, Сјеничке и Новопазарске нахије.¹⁴⁸¹ По сећањима Сретена Л. Поповића насилно, добровољно и не сасвим добровољно проверавање, девојака и момака и деце било је карактеристично за градска насеља са јаким муслиманским заједницима како у Србији тако и у Старој Србији. Поповић наводи да су муслимани преобраћање православних у својој околини сматрали верском дужношћу, па су се трудили да новцем, орођавањем или силом наведу на проверу што више слугу, слушкиња¹⁴⁸² сеиза¹⁴⁸³ или сиромашних бећара и скитница.¹⁴⁸⁴

Након 1830-1833 године и остварења српске аутономије, забележена су три случаја покрштавања претходно силом поисламљених породица и појединаца из Ћуприје, Параћина и Бање.¹⁴⁸⁵ Повратка или покушаја повратка у хришћанство насилно потурчених становника Србије сигурно је било и раније, средином двадесетих година, али о томе је сачуван само један несвакидашњи податак. Године 1824. кнезу Милошу се преко поверљивих људи обратио ваљевски муселим са жељом да се врати у православље, јер је силом потурчен као дете. Кнез није био склон да ризикује сукоб са везиром због крштавања турског

¹⁴⁸¹ *Ужичка нахија* 2, бр. 434, 461, 491, 501.

¹⁴⁸² Поповићево казивање потврђују и документарни извори. Карановчанин Аксентије Бучанин, добеглица из Новог Пазара, молио је 1838. године српске власти да му помогну да пребаци у Србију две неудате сестре које су служиле у турским кућама у Новом Пазару, јер је био сигуран да ће их у супротном потурчити. У Новом Пазару је 1832. године потурчена српска девојчица из рашког села Доца. Потурчио ју је Јакуб Бузговић који ју је најмио да му чува унуче. АС, КК, XIV, бр. 2586, Риста Јовановић, Карановац-Јовану Обреновићу, Чачак, 1/14. 9. 1838; *Ужичка нахија* 2, бр. 457.

¹⁴⁸³ Поповић је као пример исламизацији навео случај Љотићевог коњушара Шаина у Смедереву. Он је из Старе Србије добегао да не би постао муслиман. Остаје неизвесно да ли му је Шаин било муслиманско име, односно, да ли је потурчен па побегао или је побегао пре него је формално примио ислам, а Шумадинци га из подсмеха називали муслиманским именом. *Путовање по новој Србији*, 181.

¹⁴⁸⁴ *Путовање по новој Србији*, 180-181.

¹⁴⁸⁵ Године 1830. Мустафа Турчин из Ћуприје изразио је жељу да се врати православљу, јер је силом потурчен као дете од стране мајстора муслимана код кога је служио, да би избегао кажњавање због учињене крађе. Ислам Криви, потурчењак из Параћина, тражио је од српских власти четири године касније дозволу да се заједно са сином покрсти, јер га је на проверу навела невоља. Да узрок његове конверзије нису били корист или неваљалство сведочили су сви угледнији параћински Срби. У Бањи су 1836. године православљу приступили Халит и Саит синови проверника Јована Узуновића који је те године умро. АС, ЗМП, бр. 4261, Анта Степановић-Милисаву Здравковићу, 7/20. 3. 1830; *Јагодинска нахија* 3, бр. 704; АС, ДС, 1836, бр. 573, Милош Обреновић, Крагујевац-Средоточној војној команди, Крагујевац, но. 531, 12/25. 3. 1836; АС, ДС, 1836, бр. 763, Исправничество окружја ћупријског-Државном савету, 28. 4/10. 5. 1836.

чиовника па је као једину могућу услугу муселиму понудио тајно пребацивање у Аустрију.¹⁴⁸⁶

Од средине двадесетих година 19. века и учвршћивања српске аутономије и моћи кнеза Милоша, Србија је постала прибежиште и уточиште свих силом исламизованих Срба, али и осталих хришћана из Османског царства који су желели да се врате у православље. Свако примање или извлачење силом проверних из турских руку спровођено је у строгој тајности, како би се покрштеници, а и српске власти заштитили од заплета са београдским везиром и околним пашама. Да је конспирација имала добре разлоге сведочи случај муслиманке Бетифе из Прокупља која је у Србију пребегла због жеље да прими православље. Турци су за разлику од свих осталих сличних случајева сазнали за бег па је дошло до заоштравања ситуације на Јанковој Клисури где су се под оружјем окупили сви топлички Арбанаси. Српске власти су на крају због узнемирења пограничних муслимана и претње отимањем већег броја Српкиња као одмазде, биле приморане да несуђену покрштеницу врате преко границе.¹⁴⁸⁷

Године 1824. Срби из села Жабара сакрили су потурчено грчко мушко дете заробљено у Каснадри које је успело да побегне од турских војника који су га водили у Београд. Три године касније од београдских Турака су у српску варош добегли потурчена девојка и Илија Марковић из Црне Горе. Обоје су пристигли из Видина, девојка је посисламљена, јер је отета ради одвођења у харем, док је Илија у Видин доспео као ратни заробљеник, роб, па је привидно примио ислам и до Београда дошао представљајући се као Турчин. Исте године у Пожаревац су добегли и сакривени силом исламизовани супружници Јован и Марија Папакостадин, заробљени и потурчени за време влашке побуне 1821. године.¹⁴⁸⁸ Идуће, 1828. године у Смедерево је из Ниша дошла дететом отета и потурчена Влахиња, девојка Јеленка из Букурешта, која је након изражене жеље да се врати

¹⁴⁸⁶ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 95-96.

¹⁴⁸⁷ Бетифа је иначе била кћер муслимана и Српкиње која је отета па поисламљена. У таквим случајевима легално није било могуће извући децу чак и када би се успело доказати да је мајка силом натерана на проверу. *Јагодинска нахија 3*, бр. 731. АС, ДС, 1835, бр. 294, Исправничество окружја крушевачког-Државном савету, бр. 379, 4/17. 8. 1835; АС., ДС, 1835; АС, ДС, 1835, бр. 361, исправничесво окружја ужичког-Државном савету, но. 428, 14/27. 8. 1835; АС, ДС, 1835, бр. 552, Исправничество окружја крушевачког-Државном савету, но. 641, 3/16.9. 1835.

¹⁴⁸⁸ *Крагујевачка нахија*, бр. 400; *Нахијски суд Пожаревац*, 70-71; АС, СОС, бр. 641, Кнезови суда београдског-Суду општенародном српском, 10/23. 1. 1827; АС, СОС, бр. 645, кнезови суда београдског-Суду општенародном српском, 18/31. 1. 1827.

у хришћанство и молбе за помоћ српским властима прокријумчарена преко Дунава у Аустрију.¹⁴⁸⁹ Тридесетих година у Србију су из Видина и са границе Црне Горе добегла три силом потурчена момка и једна потурченица из Софије. Сво четворо су сакривени од Турака и пребачени у унутрашњост. Последњи случај покрштавања забележен је 1838. године када је у Београд из Градачца у Босни побегао силом потурчени Ђуро Петровић.¹⁴⁹⁰

Чешћа пребегавања из Старе Србије у Србију мотивисана присилном исламизацијом се у изворима срећу тек од тридесетих година, односно након померања српске границе границе на југ. Од 1830. до 1839. до Србије су успеле да стигну три потурчене девојке из Бањске, Прокупља и села Бријања у Јабланици, једна отета па потурчена удата жена из Лесковца, један младић из Скопља и један дечак из Бијелог Поља. Из Македоније су у истом периоду добегла само двојица силом потурчених, младићи, Константин Лесновић-Мустафа, вероватно из Крушева¹⁴⁹¹ и Никола Гавриловић из Мелника.¹⁴⁹² Атипична је судбина Косте Здравковића из неког села у Лесковачкој нахији, јер представља једини пример бега носиоца домаћинства од наметнуте конверзије.¹⁴⁹³ Коста је 1829. године на

¹⁴⁸⁹ *Насеље и град Смедерево*, бр. 96.

¹⁴⁹⁰ *Сеобе кроз ужички округ 1*, 45; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 101-102; *Алексинац и околина*, бр. 132; АСАНУ, ИЗ, бр. 9737; *Живети у Београду*, 160.

¹⁴⁹¹ У документу се град наводи као Крушевац у Турској. Судећи по имену проверника радило се о Цинцару, а Крушево се у српским документима често назива Крушевцом, само се наводи да је у Арнаутлуку или у Румелији, за разлику од Крушевца у Србији.

¹⁴⁹² Судбина сваког од ових пребеглица била је специфична и до Србије су долазили на најразличитије начине. Стану из Бријања је из турских руку отео брат и предао српској стражи на Суповцу. Стојко Недељковић из Скопља је недуго након што је као дечак потурчен од стране свог мајстора побегао у неки манастир код Призрена где се крио као манастирски слуга док није стасао. Када се замомчио, вратио се у Скопље и убио свог мајстора, након чега се крио у селу Грачаници док није откривен од скопских Турака, што га је нагнало да пребегне у Србију. Никола Гавриловић који је потурчен као дечак у Мелнику, првобитно се помирио са судбином и убрзо постао буљубаша у турској војсци. У Београду, где је дошао службом, пронашао је свог брата од стрица папуцију Ђорђа Златковића, што га је преломило да побегне из војске и врати се у православље. *Београдски суд*, бр. 644; *Горња Ресава*, 251; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 146; АС, ДС, 1836, бр. 293, Исправничество рудничко-чачанско-Државном савету, бр. 250, 4/17. 2. 1836; АС, ДС, 1836, бр. 573, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Средоточној војној команди, Крагујевац, но. 531, 12/25. 3. 1836; АС, ДС, 1836, бр. 763, Исправничество окружја ћупријског-Државном савету, 28. 4/10. 5. 1836; АС, МУД-С, 1839, ред 58, Алексиначки карантин, министарству унутрашњих дела, но 140, 31. 3/13. 4. 1839. 4/17. 4. 1839; АС, МИД-И, 1839, Ф. 1, ред 68, Попечитељство унутрашњих дела–Попечитељство иностраних дела. 9/21. 5. 1839; АС, КК, XXXV, бр. 291, попечитељ просвештенија Стефан Стефановић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац 30. 7/13. 8. 1838, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-попечитељу Стефану Стефановићу, Крагујевац, 3/16. 8. 1838.

¹⁴⁹³ Девојке и момци без породице су имали већу шансу да се домогну Србије од ожењених мушкараца са породицама чија селидба није могла проћи неопажено. Потурчени носиоци

силу потурчен у Лесковцу након чега је кришом пребегао у Србију да нађе помоћ и припреми смештај породице која је остала у хришћанству и за коју је страховао да ће бити иламизована ако Турци сазнају да је он у Србији. Добегавање Рама Арнаутина из Јабланичког села Каменице у крушевачко село Греач 1836. године представља уникатан случај жеље за крштењем мушкарца рођеног у исламу. Рама је био син Арбанаса муслимана из Каменице и отете и силом потурчене Српкиње, што му није сметало да се идентификује са Србима, па је прешао границу са намером да се придружи свом ујаку који се раније из Јабланице населио у Греач.¹⁴⁹⁴

Осим прихватања, укривања и ухлебљења силом исламизованих Срба и уопште хришћана из свих околних турских области, српске власти су на насилну исламизацију Срба у Турској одговарале и економским кажњавањем виновника исламизације. У грађи је остао забележен случај одбијања молбе Јакуба Бузговића из Новог Пазара да му се помогне у наплаћивању дуга од дужника у Кнежевини Србији 1834. године зато што је силом на ислам превео своје служинче, српску девојчицу из села Доца. Бузговићу, чију је молбу пропратило препоручујуће писмо Ејуп-паше, недвосмислено је стављено до знања да до свог новца неће доћи због присиљавања детета на проверу.¹⁴⁹⁵

Вора Шкијевет

Несигурност живота и имовине, притисак Арбанаса на земљу, исламизација, развој хришћанских чаршија у градовима, ратови, српски устанци, популациона политика устаничког вођства, али и привлачност насељавања у обновљеној Србији доводили су крајем 18. и почетком 19. века до слабљења српског етноса у руралним крајевима Метохије, Косова, Косовског и Јужног Поморавља, долини Топлице, Јабланице и Моравице, у долини Вардара, Пологу, Кичевији и Рашкој области. Православни Срби су напуштали велики број села и

домаћинстава су се по свој прилици најчешће мирили са судбином свесни да би бекством угрозили животе чланова породице.

¹⁴⁹⁴ *Јагодинска нахија* 3, бр. 415; *Архивска грађа за насеља у Србији*, 228.

¹⁴⁹⁵ АС, КК, XIV, бр. 232, Суд студеничке нахије, Студеница-Јовану Обреновићу, Чачак, 4/17. 4. 1834; АС, КК, XIV, бр. 295, Суд студеничке нахије, Студеница-Јовану Обреновићу, Чачак, 26. 5/9. 6. 1834.

одлазили у суседне, сигурније сеоске заједнице, селили се у градове, прихватили ислам да би сачували живот и имовину или бежали у Србију. Место одсељених православних Срба заузимали су Арбанаси или исламизовани Срби па су поједине области постепено губиле српско становништво и постајале арбанашка етничка упоришта или муслиманске словенске области. Будући да су српски устанци и стварање српске државе утицали на арбанашки притисак на српско становништво у Старој Србији, и да је привилегованост досељеника у Србију поспешивало српску емиграцију, процес стварања нововековне Србије и слабљење српског етничког корпуса јужно од српских граница треба посматрати у контексту узрочно-последичне везе.

Будући да је промена етничке слике бројних предеоних целина резултат дуготрајног процеса потискивања, исламизације и арбанашења у трајању од три века, процес се мора посматрати појединачно од насеља до насеља. Односно, једини начин да се дође до бар приближног времена када поједина област губи српски и православни карактер и постаје доминантно или у потпуности арбанашка или муслиманска област јесте утврђивање последњег помена православног становништва у месту у коме га средином 19. века није било.

Утврђивање *terminus post quem* битисања православних Срба у насељима Старе Србије отежано је непостојањем или недоступношћу детаљних турских пописа за целокупан простор погођен арбанашким миграцијама 17. и 18. века, као и непостојањем пописа или било каквих других извора о укупном етничком и верском стању насеља Старе Србије пре друге половине 19. века. Етничку слику друге половине 19. века могуће је реконструисати готово у потпуности на основу неколико извора различитог порекла. Етничка слика Косова, Топлице, Врањског и Косовског Поморавља из 1858. приказана је на путописној топографској карти Фрање Заха и Јохана Георга фон Хана и њену тачност је могуће контролисати подацима које дају српски путописци Милош. С. Милојевић и Тодор Станковић почетком седамдесетих година истог века. Етничка слика Призренске и Ђаковичке нахије седамдесетих година 19. века приказана је у делу руског конзула Ивана Степановича Јастребова, док се поменом Срба или Арбанаса по насељима у Плачу Старе Србије Серафима Ристића из шездесетих година 19. века, у поређењу са подацима Јована Цвијића са почетка 20. века, може реконструисати

етничка слика готово свих насеља Пећке нахије.¹⁴⁹⁶ Верска слика Рашке области може се реконструисати на основу помена православних и муслимана по насељима у архивској грађи и документарним изворима пре 1842. и резултатима антропогеографије из половине 20. века. Спорадични подаци о етничком или верском карактеру насеља Метохије и Рашке области, које дају Серафим Ристић, Јозеф Милер и Ами Буе за тридесете године 19. века, и Александар Гиљфердинг за педесете, такође су корисни за употпуњавање или контролу других извора. Изузимајући Скопску нахију, етничку слику крајева јужно од Шар планине на основу расположивих извора није могуће реконструисати пре седамдесетих година 19. века, што онемогућава утврђивање ни приближног тренутка нестанка православног житељства у овој области.¹⁴⁹⁷

На основу овако добијених података о етничкој слици насеља Старе Србије половином 19. века, односно након утврђивања списка насеља у којима није било православних Срба у том периоду, приступа се тражењу њиховог последњег помена, односно *terminusa post quem* њиховог нестанка.

Извори за потврду времена постојања српског православног становништва у појединим насељима различитог су порекла и квалитета. Тапије, сенети, кадијски сицили, тестаменти, завештања и турске ћефилеме, будући да обавезно садрже име, место становања појединаца и годину када је документ начињен, најбољи су извори за ову врсту истраживања. Свештеничке синђелије које садрже списак села парохије и годину када су издати такође су јако прецизан извор, што се може рећи и за гробне натписе које садрже име места рођења покојника и годину смрти. Трговачки тефтери, вођени ануално или у периоду од неколико година, садрже имена дужника или пословних сарадника па такође могу дати корисне информације. Манастирски поменици, тефтери и спискови манастирских дародаваца уопште, дају велики број података о насељима и становништву. Проблематичност поменика за ову врсту истраживања је двојака. Први проблем је у томе што су они, изузев поменика манастира Девича, вођени у више деценија,

¹⁴⁹⁶ О начину реконструисања етничке и верске слике насеља Старе Србије пре ратова 1876-1878. видети: У. Шешум, *Утицај сеобе мухаџира 1878-1910. На промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије*, Српске студије 5 (2014), 82-83. (= *Утицај сеобе мухаџира*)

¹⁴⁹⁷ На основу етничке и верске слике из седамдесетих и осамдесетих година 19. века није могуће сузити тренутак нестанка православних ни на распон од четрдесет година, јер је од четрдесетих година у Старој Србији настала анархија услед које је православних нестало у многим селима.

чак и векова, без назнаке тачне године давања прилога. Други проблем је у томе што су дародавци понекад били и муслимани и католички Арбанаси, па је у случају изостанка имена дародавца или дародаваца са универзално хришћанским именима тешко разлучити да ли су дародавци Срби или само хришћански верници. Мора се нагласити да је сусрет са потоње наведеним проблемом редак, што ипак не поништава његово присуство. Најпознији, али и најквалитетнији извор су ђумручки и контумачки тефтери, као и спискови турских поданика и досељеника у Кнежевини Србији тридесетих година 19. века. Корисни су и нахијски порески и популациони пописи Кнежевине Србије из пограничних крајева који бележе презимена људи изграђена по месту порекла. Поред ових документарних извора селективно су корисни подаци које даје антропогеографија. Њима се може поклонити поверење само у случају када се породично презиме по месту порекла слаже са породичном традицијом и само онда када је први досељени предак удаљен три до четири генерације, односно када унук или праунук досељеника даје податке о месту из кога му се доселио предак.

У циљу прегледности резултати истраживања по микрообластима биће приказани табеларно:

Табела 8: Списак насеља у Метохији и Гори из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Најближи град	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Баране Горње и Доње ¹⁴⁹⁸	Пећ	1772-1780.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁴⁹⁹
2.	Брестовац	Призрен	1763-1768.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵⁰⁰
3.	Брод	Гора	Крај 18. и прва половина 19. века.	Исељавање православних Срба у Призрен. ¹⁵⁰¹
4.	Бучане	Пећ	1772. и 1818.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу, а већи део становника је примио ислам након 1818. године. ¹⁵⁰²
5.	Вранић	Призрен	1795.	Помен попа Димитрија. ¹⁵⁰³
6.	Враниште	Гора	Друга половина 19. века.	У селу је до краја живота живела жена чија је цела породица примила ислам. ¹⁵⁰⁴
7.	Глођане	Пећ	1765.	Тапија Трифуна и Гаврила на

¹⁴⁹⁸ Чест је случај да се једно село временом подели на горње и доње, односно да дође до издвајања засеока у посебно село. Када поделу није могуће ставити у хронолошку линију у табелу ће бити унеошена оба села како би се избегло изостављање насеља из списка.

¹⁴⁹⁹ Речник 1, 31.

¹⁵⁰⁰ Исто, 59.

¹⁵⁰¹ Гора и Опoље, 269-270.

¹⁵⁰² Речник 1, 52; Путoпис дела Старе Србије 3, 11-12; Поред Топлице, 35-36; Задужбине Косова, 409, 446.

¹⁵⁰³ Задужбине Косова, 417.

¹⁵⁰⁴ Гора и Опoље, 269-270.

				купљену земљу попа Ћирка. ¹⁵⁰⁵
8.	Голобочица	Гора	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁰⁶
9.	Грековце	Призрен	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁰⁷
10.	Дашиновац	Пећ	1803.	Срби приложници манастиру Дечанима. ¹⁵⁰⁸
11.	Добродољане	Призрен	1763-1789.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁵⁰⁹
12.	Добруште	Призрен	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵¹⁰
13.	Доманек	Пећ	1780.	Срби и муслимани из села су забележени више пута као приложници манастира Девича. ¹⁵¹¹
14.	Дреновце	Призрен	1763.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵¹²
15.	Дубовик	Пећ	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵¹³
16.	Истинић	Пећ	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵¹⁴
17.	Јабланица Горња и Доња	Пећ	1765-1779.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵¹⁵
18.	Кпуз (Купусце)	Пећ	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵¹⁶
19.	Краљане	Пећ	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵¹⁷
20.	Крушевац	Пећ	1795.	Поменут Србин

¹⁵⁰⁵ Дечанска ризница, 415.

¹⁵⁰⁶ Писанија монаха манастира Дечана, 322.

¹⁵⁰⁷ Исто, 323.

¹⁵⁰⁸ М. Ивановић, Метохија, споменици и разарања, Београд 2013, 201.

¹⁵⁰⁹ Речник-2, 50.

¹⁵¹⁰ Писанија монаха манастира Дечана, 323.

¹⁵¹¹ Речник 1, 51, 145, 338, 367; Речник 2, 9, 41, 476.

¹⁵¹² Речник 1, 152-153.

¹⁵¹³ Писанија монаха манастира Дечана, 323.

¹⁵¹⁴ Исто, 324.

¹⁵¹⁵ Речник 1, 53, 248, 412.

¹⁵¹⁶ Писанија монаха манастира Дечана, 325.

¹⁵¹⁷ Исто, 325.

				сведок у тефтеру манастира Дечана. ¹⁵¹⁸
21.	Кусуриће	Пећ	1780.	Србин дао прилог манастиру Девичу. ¹⁵¹⁹
22.	Лозица	Пећ	1710-1786.	Приложници манастиру Дечанима. ¹⁵²⁰
23.	Љубенић	Пећ	Прва половина 19. века.	Манастир Дечани купио земљу од локалних Срба. ¹⁵²¹
24.	Мируша	Призрен	1710-1786.	Приложници манастиру Дечанима. ¹⁵²²
25.	Непоље	Пећ	1780.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵²³
26.	Ногавац	Призрен	1710-1786.	Приложници манастиру Дечанима. ¹⁵²⁴
27.	Ношпаљ	Призрен	1765-1770.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵²⁵
28.	Пиштане	Пећ	1771.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵²⁶
29.	Плочица	Пећ	1764. и 1769-1780.	Тапија Трифуна и Гаврила на купљену земљу попа Ћирка. ¹⁵²⁷ Помињу се Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵²⁸

¹⁵¹⁸ *Задужбине Косова*, 587.

¹⁵¹⁹ *Речник 1*, 248, 316.

¹⁵²⁰ *Писанија монаха манастира Дечана*, 326.

¹⁵²¹ *Задужбине Косова*, 475.

¹⁵²² *Писанија монаха манастира Дечана*, 327.

¹⁵²³ *Речник 1*, 458.

¹⁵²⁴ *Писанија монаха манастира Дечана*, 327.

¹⁵²⁵ *Речник 1*, 436, 461, 466-467.

¹⁵²⁶ *Речник 2*, 78.

¹⁵²⁷ *Дечанска ризница*, 415.

¹⁵²⁸ *Речник 1*, 19, 91; *Речник 2*, 81.

30.	Поноорац Доњи и Горњи	Призрен	1710-1786.	Приложници манастиру Дечанима. ¹⁵²⁹
31.	Саврово	Призрен	1710-1786.	Приложници манастиру Дечанима. ¹⁵³⁰
32.	Сламодрежа	Призрен	1776 -1770. 1710-1786.	Цело село је дало прилог манастирима Девичу и Дечанима. ¹⁵³¹
33.	Црнилуг	Призрен	1761.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵³²
34.	Црнобрег	Пећ	1795.	Запис о доспевању Триода у сеоску цркву. ¹⁵³³
35.	Сићево	Пећ	1761-1779.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵³⁴
36.	Стародворане	Пећ	1751-1778. 1710-1786.	Помињу се Срби рабације и дародавци манастирима Девичу и Дечанима. ¹⁵³⁵
37.	Турјаке	Пећ	1774-1780. 1710-1786.	Срби приложници манастирима Девичу и Дечанима. ¹⁵³⁶
38.	Церовик	Пећ	1778.	Цело село је дало прилог манастиру Девичу. ¹⁵³⁷
39.	Црнце	Пећ	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵³⁸

¹⁵²⁹ Писанија монаха манастира Дечана, 323, 328.

¹⁵³⁰ Исто, 329.

¹⁵³¹ Речник 2, 270, Писанија монаха манастира Дечана, 330.

¹⁵³² Речник 2, 425-426.

¹⁵³³ Задужбине Косова, 426.

¹⁵³⁴ Речник 1, 16; Речник 2, 91, 231, 239.

¹⁵³⁵ Један наш трговачки дневник из 18. века, 381; Речник 1, 125; Речник 2, 268, 427; Писанија монаха манастира Дечана, 330.

¹⁵³⁶ Речник 1, 102; Речник 2, 349.

¹⁵³⁷ У Општем листу, село је записано као Турјаковце. Писанија монаха манастира Дечана, 330; Речник 2, 420.

¹⁵³⁸ Писанија монаха манастира Дечана, 331.

Табела 10: Списак насеља на Косову, у Сиринићу и у Качаничкој клисури из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Ариљача	1763, 1710-1786.	Цело село дало прилог манастиру Девичу и Дечанима. ¹⁵³⁹
2.	Бариљево	1762-1789.	Више Срба приложника манастиру Девичу. ¹⁵⁴⁰
3.	Бичевац	Почетак 19. века.	Староделачки род Жарк примио је ислам по доласку Арбанаса у село. ¹⁵⁴¹
4.	Блаце (Качаник)	Почетак 19. века.	Староделачки српски род прешао на ислам. ¹⁵⁴²
5.	Бурник	Почетак 19. века.	Поисламљени српски род Бурник је по исељењу из овог села примио ислам. Православни Срби Бурничани су се у исто време иселили из овог села у Штимље. ¹⁵⁴³
6.	Велика Добрања	Почетак 19. века.	Стариначки род Чолаковић примио је ислам по досељењу Арбанаса у село. ¹⁵⁴⁴
7.	Виљанце	1764-1789.	Више Срба дало је прилог манастиру Девичу, а село се налазило у парохији попа Радивоја. ¹⁵⁴⁵
8.	Гадимља	Крај 18. века.	Више српских родова је по досељавању у ово село примило ислам. ¹⁵⁴⁶
9.	Глоговац	Око 1830.	Српски православни род Ћачовић је по предсељењу из Глоговца у Гадимљу примио ислам. ¹⁵⁴⁷
10.	Добрево	1829.	Вучко Мијатов и Филип Јаковљевић преселили су из овог села у Смедерево. ¹⁵⁴⁸
11.	Дрваре	Око 1820.	Стариначки српски родови прешли на ислам по досељавању Арбанаса у суседство. ¹⁵⁴⁹

¹⁵³⁹ Речник 1, 18; Писанија монаха манастира Дечана, 320.

¹⁵⁴⁰ Речник 1, 83, 313, 332; Речник 2, 152, 159, 200.

¹⁵⁴¹ Косово, 98, 153.

¹⁵⁴² Качаничка клисура, 79.

¹⁵⁴³ Косово, 158, 168, 284, 319.

¹⁵⁴⁴ Исто, 161.

¹⁵⁴⁵ Речник 1, 52, 81, 250, 296.

¹⁵⁴⁶ Косово, 179, 200.

¹⁵⁴⁷ У селу је почетком 20. века било православних Цигана. Косово, 179.

¹⁵⁴⁸ АС, КК, XXXV, бр. 622, сведочанство издато Вучку Мијатовом из Смедерева од стране проте Теофана Станковића да није био ожењену Смедереву 18/31. 7. 1837.

12.	Дреновац	1765. и 1830.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. Стариначки род Бојковић прешао је на ислам око 1830. ¹⁵⁵⁰
13.	Дубрава	Око 1770.	Српски род Пера, прешао на ислам по доласку Арбанаса у село.
14.	Ђурђев До (Качаник)	Почетак 19. века.	Стариначки српски род примио је ислам. ¹⁵⁵¹
15.	Ижанце (Сиринић)	Почетак 19. века.	Предак староседелачког рода Тошић примио ислам. ¹⁵⁵²
16.	Ковачевац	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁵³
17.	Котлина (Качаник)	1803-1826.	Девет српских првославних породица помиње се у тапијама о продаји земље. ¹⁵⁵⁴
18.	Лашкобара	Почетак 19. века.	Православни род Оцовић је по досељењу у ово село прешао у ислам. ¹⁵⁵⁵
19.	Лукаре	1760-1780, почетак 19. века.	Више Срба из овог села дало је прилог манастиру Девичу. Године 1765. село је било у парохiji попа Лазара. Стариначки српски род Бериш примио је ислам у овом селу почетком 19. века. У Приштини су 1845. пописана два Србина са надимком Лукарли. ¹⁵⁵⁶
20.	Мажић	Почетак 19. века.	Српски род Азировић-Ладисавовић примио ислам по досељавању Арбанаса у ово село. ¹⁵⁵⁷
21.	Маковац	1765-1780.	Више Срба дало је прилог манастиру Девичу. Године 1765. село је било у парихији попа Лазара. ¹⁵⁵⁸
22.	Медведце	1763.	Године 1763 село је било у парохији попа Јанка. Стариначки род Иљазовић из овог села прешао је на ислам на почетку друге половине 18. века. ¹⁵⁵⁹
23.	Михалић	Прва половина	Четири стариначка српска рода прешла су истовремено на ислам. ¹⁵⁶⁰

¹⁵⁴⁹ Косово, 208.

¹⁵⁵⁰ Речник 1, 153; Косово, 209.

¹⁵⁵¹ Качаничка клисура, 85.

¹⁵⁵² О Косову, 237, 250.

¹⁵⁵³ Писанија монаха манастира Дечана 324.

¹⁵⁵⁴ Качаничка клисура, 58-59.

¹⁵⁵⁵ Косово, 200, 229.

¹⁵⁵⁶ Речник 1, 160, 169, 372, 424, 468; Косово, 233; *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti*, 380-384.

¹⁵⁵⁷ Косово, 235.

¹⁵⁵⁸ Речник 1, 228, 383, 468; Речник 2, 436.

¹⁵⁵⁹ Речник 1, 396, 467; Косово, 242.

¹⁵⁶⁰ Косово, 245.

		19. века.	
24.	Мрамор	1710-1786, 1820.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁶¹
25.	Ника	Средина 19. века.	Српски род Потур силом је исламизован у овом селу. ¹⁵⁶²
26.	Плешина	1762.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵⁶³
27.	Петрово	Крај 18. века.	Два српска рода су у овом селу примила ислам. ¹⁵⁶⁴
28.	Помазетин	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁶⁵
29.	Плешина	Почетак 19. века.	Српски род Гавазовић-Ђукини примио ислам у овом селу. ¹⁵⁶⁶
30.	Прилуђје	1775.	Срби корисници верских услуга. ¹⁵⁶⁷
31.	Радошевце	Средина 19. века.	Стариначки српски род примио ислам у овом селу. ¹⁵⁶⁸
32.	Рашане	Почетак 19. века.	Срби Главурдићи су по исељењу из овог села у Мажић примили ислам. ¹⁵⁶⁹
33.	Сврчина	Крај 18. почетак 19. века.	Срби Спасићи су по досељењу из Глоговца примили ислам. ¹⁵⁷⁰
34.	Семања	Почетак 19. века.	Срби староседеоци Лекићи из овог села примили су ислам почетком 19. века. Исељених православних и исламизованих Срба Семањаца почетком 20. века било је у околним косовским селима и у Сиринићу. ¹⁵⁷¹
35.	Сечиште (Качаник)	Почетак 19. века.	Стариначки српски род прешао на ислам. ¹⁵⁷²
36.	Скочна	1777.	Двоје Срба приложника манастиру Девичу. ¹⁵⁷³
37.	Слаковце	1765-1777. и почетком	Србин приложник манастиру Девичу. Сви муслимански родови су српског

¹⁵⁶¹ Писанија монаха манастира Дечана, 327.

¹⁵⁶² Косово, 253.

¹⁵⁶³ Имена приложника су Никола и Димитрије, што може навести на сумњу да су католички Арбанаси. Постојање рода Шубарића у Доњој Гуштерици, који су се у Гуштерицу доселили из овог села после 1820. године и релативно касно исламизованог српског рода Ђукиних у Плешини ипак потврђује да је српско православно становништво опстало до 19. века. *Речник 1*, 124; *Речник 2*, 81; *Косово*, 201, 267-268.

¹⁵⁶⁴ Косово, 266.

¹⁵⁶⁵ Писанија монаха манастира Дечана, 328.

¹⁵⁶⁶ Косово, 268.

¹⁵⁶⁷ Путонис дела Старе Србије 3, 181-182.

¹⁵⁶⁸ Косово, 275.

¹⁵⁶⁹ Исто, 235-236, 279.

¹⁵⁷⁰ Исто, 288.

¹⁵⁷¹ Исто, 174, 288.

¹⁵⁷² Качаничка клисура, 72-73.

¹⁵⁷³ *Речник 1*, 106; *Речник 2*, 104, 236.

		19. века.	порекла и на ислам су прешли почетком 19. века. ¹⁵⁷⁴
38.	Слатина (Качаник)	1766.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵⁷⁵
39.	Суви До	1765-1772.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁵⁷⁶
40.	Трлобућ	1789.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁵⁷⁷
41.	Трстена	Средина 18. века.	Српски род Грбовић примио ислам по досељењу Арбанаса у село. ¹⁵⁷⁸
42.	Цецилија	1763.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁴ Речник 1, 80; Речник 2, 239; Косово, 206.

¹⁵⁷⁵ Речник 2, 240.

¹⁵⁷⁶ Име приложника је Петар, што би могао бити Арбанас хришћанин, међутим тридесетак година пре овог помена јемац у турској ђефилеми за Суви До био је сеоски првак Стефан Божић. Речник 2, 253, 285, 287; Београдски пашалук, 383.

¹⁵⁷⁷ Речник 1, 256; Речник 2, 224, 238.

¹⁵⁷⁸ Косово, 97, 310.

¹⁵⁷⁹ Речник 1, 251.

Табела 11: Списак насеља у Лабу и Врховини из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Балабан	1804-1813.	Један српски род примио је ислам. ¹⁵⁸⁰
2.	Батлава	1804-1813.	Један српски род примио је ислам. ¹⁵⁸¹
3.	Бело Поље	1761-1780.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁵⁸²
4.	Боровина	1804-1813.	Један српски род примио је ислам. ¹⁵⁸³
5.	Браина	1804-1813.	Један српски род примио је ислам. ¹⁵⁸⁴
	Главник	1710-1786. 1775.	Прилог манастиру Дечанима и коришћење верских услуга. ¹⁵⁸⁵
6.	Годишњак	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁸⁶
7.	Горња Дубница	Крај 18. почетак 19. века.	Један српски род примио је ислам у овом селу. ¹⁵⁸⁷
8.	Добри Дол	Крај 18. почетак 19. века.	Четири српска рода примила су ислам у овом селу. ¹⁵⁸⁸
9.	Дуз	1804-1813.	Два српска рода примила су ислам у овом селу. ¹⁵⁸⁹
10.	Колић (Корић)	1710-1786. и 1775.	Прилог манастиру Дечанима и коришћење свештеничких услуга. ¹⁵⁹⁰
11.	Летанце	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁵⁹¹
12.	Обранца	1710-1786. 1775.	Прилог манастиру Дечанима и коришћење свештеничких услуга. ¹⁵⁹²
13.	Маврић	1807.	Србин Новица из овог села водио је напад на кулу Белог Деме арбанашког првака из истог села. ¹⁵⁹³
14.	Метохија	1804-1813.	Три српска рода примила су ислам. ¹⁵⁹⁴

¹⁵⁸⁰ *Етнички процеси*, 70.

¹⁵⁸¹ *Исто*.

¹⁵⁸² *Речник 1*, 40, *Речник 2*, 40.

¹⁵⁸³ *Етнички процеси*, 70.

¹⁵⁸⁴ *Исто*, 70.

¹⁵⁸⁵ *Писанија монаха манастира Дечана*, 322; *Путопис дела Старе Србије 3*, 180-181.

¹⁵⁸⁶ *Исто*.

¹⁵⁸⁷ *Етнички процеси*, 69.

¹⁵⁸⁸ *Исто*, 69.

¹⁵⁸⁹ *Етнички процеси*, 70.

¹⁵⁹⁰ *Писанија монаха манастира Дечана*, 325; *Путопис дела Старе Србије 3*, 180-181.

¹⁵⁹¹ *Писанија монаха манастира Дечана*, 326.

¹⁵⁹² *Писанија монаха манастира Дечана*, 327; *Путопис дела Старе Србије 3*, 180-181.

¹⁵⁹³ *Поменик*, 859; *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику*, 252-254; *Дем Ахмети*, 201-208.

¹⁵⁹⁴ *Етнички процеси*, 70.

15.	Пакаштица	1789.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁵⁹⁵
16.	Светље	1761-1775.	Срби приложници манастиру Девичу и исламизација једног српског рода. ¹⁵⁹⁶

¹⁵⁹⁵ Речник 2, 52.

¹⁵⁹⁶ Речник 1, 406; Речник 2, 208, 265; Етнички процеси, 69.

Табела 12: Списак насеља у Шаљи из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Баре	1769-1789.	Прилог манастиру Девичу. ¹⁵⁹⁷
2.	Бистрица	1767.	Прилог манастиру Девичу. ¹⁵⁹⁸
3.	Влахиња	1789.	Срби приложници манастиру Девичу. Село се налазило у парохији попа Радисава. ¹⁵⁹⁹
4.	Жажа	1769.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁰⁰
5.	Забрђе	1761-1789.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁰¹
6.	Зјача	1789.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁰²
7.	Кошутово	1774.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁰³
8.	Ковачица	1789.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁶⁰⁴
9.	Мађере	1789.	Село се налазило у парохији попа Радивоја. ¹⁶⁰⁵
10.	Мељаница	1762.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁰⁶
11.	Орахово	1815.	Анђелко Вуковић из овог села погубио је локалног разбојника Синана из шаљског села Кутловца. ¹⁶⁰⁷
12.	Трепча	Крај 18. века.	Срби Ђамиловићи из Вучитрна пореклом су из Трепче. ¹⁶⁰⁸
13.	Церања (Церна)	1774.	Прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁰⁹

¹⁵⁹⁷ Речник 1, 31.

¹⁵⁹⁸ Исто, 47.

¹⁵⁹⁹ Исто, 80-81, 388.

¹⁶⁰⁰ Исто, 178.

¹⁶⁰¹ Речник 1, 89, 185, 405; Речник 2, 180, 264, 427, 451.

¹⁶⁰² Речник 1, 210.

¹⁶⁰³ Исто, 321.

¹⁶⁰⁴ Исто, 122, 298.

¹⁶⁰⁵ Исто, 468.

¹⁶⁰⁶ Исто, 398.

¹⁶⁰⁷ В. Караџић, Српске народне пјесме књига 4, Сабрана дела Вука Караџића, приредио Љ. Зуковић, књ. 7, Београд 1986, 432-439.

¹⁶⁰⁸ О Косову, 155.

¹⁶⁰⁹ Речник 2, 420.

Табела 13: Списак насеља у Горњој, Морави, Изморнику, Новобрдској Кривој Реци и Пољаници из којих је након друге половине 18. века нестало православног становништва.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Беланце	Око 1750.	Два српска рода у селу прешла су на ислам. ¹⁶¹⁰
2.	Владово (Владовце) ¹⁶¹¹	1772.	Цело село дало прилог манастиру Девичу и Дечанима. ¹⁶¹²
3.	Десивојце	1761-1772.	Више Срба дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶¹³
4.	Добрејанце	1776.	Село је синђелијом дато у парохију православног свештенику. ¹⁶¹⁴
5.	Ђуришевце (Ђуршинци)	1710-1786.	Цело село дало прилог манастиру Девичу и Дечанима. ¹⁶¹⁵
6.	Зарбинце (Зарјанци)	1761-1789.	Цело село дало је прилог манастиру Девичу. ¹⁶¹⁶
7.	Лалинце	1776.	Село је синђелијом дато у парохију православног свештенику. ¹⁶¹⁷
8.	Ловце	Почетак 19. века.	Српски род Лимуновић у селу прешао на ислам. ¹⁶¹⁸
9.	Каменоглава	1768-1778. 1710-1786. и 1820.	Срби приложници манастиру Девичу и Дечанима. Род Крстић је на ислам прешао око 1820. ¹⁶¹⁹
10.	Мијовце	1776.	Село је синђелијом дато у парохију православног свештенику. ¹⁶²⁰
11.	Модри Поток (засеок Маревца)	1764.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶²¹
12.	Носаље	1772.	Село је спадало у парохији попа Димитрија. ¹⁶²²

¹⁶¹⁰ Горња Морава и Изморник, 176-177; Етнички процеси, 68.

¹⁶¹¹ Горња Морава и Изморник, 202-203.

¹⁶¹² Речник 1, 83; Писанија монаха манастира Дечана, 322.

¹⁶¹³ Речник 1, 132, 316; Речник 2, 50, 272.

¹⁶¹⁴ Р. Николоћ, Пољаница и Клисуре, антропогеографска проучавања, Београд 1905, 100. (=Пољаница и Клисуре)

¹⁶¹⁵ Писанија монаха манастира Дечана, 324.

¹⁶¹⁶ Речник 1, 99, 198.

¹⁶¹⁷ Пољаница и Клисуре, 100.

¹⁶¹⁸ Горња Морава и Изморник, 216; Етнички процеси, 68.

¹⁶¹⁹ Речник 1, 275; Речник 2, 208-224; Писанија монаха манастира Дечана, 324; Горња Морава и Изморник, 164-165; Етнички процеси, 68.

¹⁶²⁰ Пољаница и Клисуре, 100.

¹⁶²¹ Речник 1, 415.

¹⁶²² У овом селу било је почетком 20. века православних Цигана, међутим, у селу се знало да су они скорашњи досељеници. Горња Морава и Изморник, 195-196; Речник 1, 466.

13.	Нишино Коло (засеок Маревца)	1764.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶²³
14.	Подграђе	Почетак 19. века.	Срби у Гњилану су почетком 20. века знали да су досељени из овог села. ¹⁶²⁴
15.	Слатина	1772-1779. и 1842.	Србин приложник манастиру Девичу. Године 1842. дато у парохију попу Спаси. ¹⁶²⁵
16.	Смира	1772.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶²⁶
17.	Сојево	1768.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶²⁷
18.	Туђевце	Почетак 19. века.	Срби у Гњилану су почетком 20. века знали да су досељени из овог села. ¹⁶²⁸

¹⁶²³ Речник 1, 464.

¹⁶²⁴ О Косову, 18; Новобрдска Крива Река, 97.

¹⁶²⁵ Речник 1, 89; АС, Фонд Љубомира Ковачевића, бр. 1390.

¹⁶²⁶ Речник 2, 246.

¹⁶²⁷ Речник 2, 251.

¹⁶²⁸ О Косову, 18; Горња Морава и Изморник, 240.

Табела 14: Списак насеља у Јабланици, Пустој Реци, Топлици и на Копаонику из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Арбанасце	1710-1786. 1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице и прилог манастиру Дечанима. ¹⁶²⁹
2.	Безсолица	1762.	Прилог манастиру Девичу. ¹⁶³⁰
3.	Влашка (Велика) Плана	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³¹
4.	Горња Сварча	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³²
5.	Доња Трнава	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³³
6	Драгуша	Прва половина или средина 19. века.	Прадеда човека који је средином 20. века имао 50 година населио се у село Лаћислед у Жупи. ¹⁶³⁴
7.	Ђушница	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³⁵
8.	Јошаница	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³⁶
9.	Крушевица	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³⁷
10.	Мађере	1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³⁸
11.	Мала Плана	1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶³⁹
12.	Прекадин	1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶⁴⁰
13.	Прекопуце	1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶⁴¹

¹⁶²⁹ Р. Костић, *Наведено дело*, 137, 139, 141; *Писанија монаха манастира Дечана*, 320.

¹⁶³⁰ *Речник 1*, 38.

¹⁶³¹ Р. Костић, *Наведено дело*, 142.

¹⁶³² Р. Костић, *Наведено дело*, 136.

¹⁶³³ *Исто*, 139.

¹⁶³⁴ М. Лутовац, *Жупа Александровачка*, Београд 1980, 79. Испитаник је навео имена предака до првог досељеног који је дошао из Драгуше.

¹⁶³⁵ Р. Костић, *Наведено дело*, 141.

¹⁶³⁶ *Исто*, 137.

¹⁶³⁷ *Исто*, 138.

¹⁶³⁸ *Исто*, 139, 141.

¹⁶³⁹ *Исто*, 136-138, 141-142, 147.

¹⁶⁴⁰ *Исто*, 140.

14.	Растелица	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶⁴²
15.	Рашица	1767-1783.	Србин дужник у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶⁴³
16.	Ресинац	1767-1783.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице. ¹⁶⁴⁴
17.	Реткицер (Ретко Церје)	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁶⁴⁵
18.	Сварча	1767-1783. 1710-1786.	Срби дужници у тефтеру дубровачког трговца Ђуре Хице и прилог манастиру Дечанима. ¹⁶⁴⁶
19.	Тачевац	1789.	Помиње се као село у Девичком поменику. ¹⁶⁴⁷
20.	Трмка	1762-1789.	Помиње се као село у Девичком поменику. ¹⁶⁴⁸

¹⁶⁴¹ Исто, 136, 138, 139.

¹⁶⁴² Исто, 136,

¹⁶⁴³ Исто, 137.

¹⁶⁴⁴ Исто, 137.

¹⁶⁴⁵ Писанија монаха манастира Дечана, 329.

¹⁶⁴⁶ Трговачки тефтер Ђуре Хице, 137, 139, 141; Писанија монаха манастира Дечана, 229.

¹⁶⁴⁷ Речник 2, 303.

¹⁶⁴⁸ Исто, 338.

Табела 15: Списак насеља у Дреници из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Контекст помена
1.	Бањица (Доња Дреница) ¹⁶⁴⁹	1765-1778. и око 1816.	Више Срба приложника манастиру Девичу. ¹⁶⁵⁰
2.	Бањица (Горња Дреница)	Око 1835.	Четири стариначка српска рода су у селу примила ислам. ¹⁶⁵¹
3.	Броћна	Почетак 19. века.	Стариначки српски род у селу примио ислам. ¹⁶⁵²
4.	Врбовац	18. век.	Стариначки српски род примио ислам. ¹⁶⁵³
5.	Гладно Село	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁶⁵⁴
6.	Глобаре	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁶⁵⁵
7.	Глоговац	1764-1772.	Србин приложник манастиру Девичу. ¹⁶⁵⁶
8.	Грабовац	1766. и 1770.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁵⁷
9.	Кладерница	1765-1766.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁵⁸
10.	Клина	Крај 18. века и 1816.	Срби Клинићи у Вучитрну досељени су из овог села, а у селу је постојао и један стариначки род који је ислам примио око 1816. године. ¹⁶⁵⁹
11.	Коратица Горња и Доња	Крај 18. века.	У оба села живела су два староседелачка српска поисламљена рода, а један православно род иселио се прво у косовско село Лепину, а затим у Србију. ¹⁶⁶⁰

¹⁶⁴⁹ Иначе је уписана као Бања. У Дреници постоје две Бање-Бањице, али Глиша Елезовић и Татомир Вукановић сматрају да се ради само о овој у Доњој Дреници.

¹⁶⁵⁰ *Речник 1*, 30, 57, 89, 211, 238, 389; *Речник 2*, 159, 366.

¹⁶⁵¹ *Дреница*, 113.

¹⁶⁵² *Исто*, 114.

¹⁶⁵³ *Исто*, 113-114.

¹⁶⁵⁴ У селу је постојао и један стариначки род који је „одавно“ примио ислам. *Писанија монаха манастира Дечана у 18. веку*, 322; *Дреница*, 114.

¹⁶⁵⁵ *Писанија монаха манастира Дечана у 18. веку*, 322.

¹⁶⁵⁶ Глоговац се помиње и у општем листу манастира Дечана, али је неизвесно да ли је ово дренички или косовски Глоговац у коме се до краја турске владавине одржало неколико родова православних Цигана. *Речник 1*, 98; *Речник 2*, 50; *Писанија монаха манастира Дечана у 18. веку*, 322; *Косово*, 176.

¹⁶⁵⁷ *Речник 1*, 107, 321.

¹⁶⁵⁸ У речнику записано као Кладаровница, Кладаровци. *Речник 1*, 292.

¹⁶⁵⁹ *О Косову*, 155; *Дреница*, 114.

¹⁶⁶⁰ *Архивска грађа за насеља у Србији*, 66; *Дреница*, 114.

12.	Горња Фруштица	Око 1775.	Српски стариначки род примио ислам у селу. ¹⁶⁶¹
13.	Избица	Почетак 19. века	Цело село прешло на ислам. ¹⁶⁶²
14.	Крајково	1710-1786.	Прилог манастиру Дечанима. ¹⁶⁶³
15.	Крајмировци	Почетком 19. века.	Цело село прешло на ислам. ¹⁶⁶⁴
16.	Красмировци	1769.	Село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁶⁵
17.	Леочина Горња	1772-1780.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁶⁶
18.	Леочина Доња	1766-1780.	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁶⁷
19.	Лауша	Половина 18. века.	Староседелачки род Марушић примио ислам у селу. ¹⁶⁶⁸
20.	Мурга	Крај 18. века.	Срби Мургићи из овог села одселили су се у Вучитрн. ¹⁶⁶⁹
21.	Горње и Доње Обриње	Крај 18. до 1835. године.	Предак Стојан-Суља исламизованог српског рода Оцовић у Ариљачи је дошао из овог села као православац. Његов унук је 1933. имао шездесет година. Иначе су Оцовићи били рођаци православних Срба Рекетана у Бресју. И у Горњем и у Доњем Обрињу живели су поисламљени Кучи. ¹⁶⁷⁰
22.	Резало	1766.	Цело село дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁷¹
23.	Турићевац	1761-1789.	Цело село неколико пута дало прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁷²
24.	Ћелије	1788.	Прилог манастиру Девичу. ¹⁶⁷³

¹⁶⁶¹ Дреница, 114.

¹⁶⁶² Исто, 115.

¹⁶⁶³ Писанија монаха манастира Дечана, 325.

¹⁶⁶⁴ Дреница, 115.

¹⁶⁶⁵ Речник 1, 323.

¹⁶⁶⁶ Речник 2, 158, 164.

¹⁶⁶⁷ Речник 1, 334, 360; Речник 2, 164, 250.

¹⁶⁶⁸ Дреница, 115-116.

¹⁶⁶⁹ О Косову, 155.

¹⁶⁷⁰ Косово, 141; Дреница, 114-115.

¹⁶⁷¹ Речник 2, 174.

¹⁶⁷² Исто, 349, 479.

¹⁶⁷³ Исто, 359.

Табела 16: Списак насеља у Рашкој области из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Број	Име села	Последњи помен Срба	Ужа област	Контекст помена
1.	Бабреж	1780.	Рашка	Спадало је у парохију попа Марка. ¹⁶⁷⁴
2.	Бороштица	1710-1785. и 1809.	Пештер	Православни Срби приложници манастиру Дечанима и више српских породица досељених 1809. у Грузу и Јасеницу. ¹⁶⁷⁵
3.	Војсалиће	1780.	Рашка	Спадало је у парохију попа Марка. ¹⁶⁷⁶
4.	Горанца	1780.	Рашка	Спадало је у парохију попа Марка. ¹⁶⁷⁷
5.	Гошево	Крај 18-почетак 19. века.	Рашка	У селу Прислоници код Чачка постоји заселак Гошево насељен људима из овог села, пре и током Првог српског устанка. ¹⁶⁷⁸
6.	Граце	1809.	Сјеница	Православни Срби добегли у Грузу током Првог српског устанка. ¹⁶⁷⁹
7.	Дражевиће	1835-1840.	Сјеница	Наплаћен ђумрук православним Србима у Ивањици 1835. и пресељеници у Србију. ¹⁶⁸⁰
8.	Ђерекаре	1839.	Пештер	У Селу Самаили су 1839. године пописана тројица житеља са завичајним презименом Ђерекарац. ¹⁶⁸¹
9.	Зајчиће	1766.	Сјеница	Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁸²
10.	Златни Камен	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа

¹⁶⁷⁴ Синђелија лечног и дубичког попа Марка од 4. Августа 1780 године, приредио Љ. Ковачевић, Споменик СКА 10 (1891), 27-28. (=Синђелија попа Марка)

¹⁶⁷⁵ У селу Баре у Грузи неколико породица је 1909. знало да су им прадедови дошли из овог села у Карађорђево време. У Јасеници, у селу Брезову, 1920. године се знало порекло једне породице из овог села. *Писанија монаха манастира Дечана*, 321; *Груза*, 208-209; *Јасеница*, 283.

¹⁶⁷⁶ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁶⁷⁷ Исто.

¹⁶⁷⁸ Године 1824. забележен је Божо Гошевац у овом селу. *О љубићким селима*, 39-40; Р. Мацаревић, *Трнавска и љубићка села у тевтерима чибучким 1824. године*, Изворник, грађа међуопштинског архива 6 (1989), 22-23.

¹⁶⁷⁹ Сви родови у селу Баре носили су деведесет година после пресељења презимена по родоначелницима који су дошли из Граца. *Груза*, 208-209.

¹⁶⁸⁰ АС, ГК, бр. 397, *Тевтер ђумрука рашког 1835; Сеобе кроз Ужички округ 1*, 71.

¹⁶⁸¹ *Пореска књига за срез Карановачки*, 63.

¹⁶⁸² *Речник 1*, 189.

				Марка. ¹⁶⁸³
11.	Јошаница	1780	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁶⁸⁴
12.	Житниће	1839.	Сјеница	Срби из овог села добегли у Србију. ¹⁶⁸⁵
13.	Жабрен	1840.	Пештер	Срби из овог села добегли у Србију. ¹⁶⁸⁶
14.	Комине	Пре 1834-1835.	Рашка	У селима Рвати и Рудице 1834/1835. забележени су житељи са надимком Коминац. Њихови потомци знали су порекло у овом селу. ¹⁶⁸⁷
15.	Кладница	1809.	Сјеница	Досељеници из 1809. у Доњем Драгачеву. ¹⁶⁸⁸
16.	Крће	1835-1840.	Сјеница	Наплаћен ђумрук православним Србима у Ивањици 1835. и пресељеници у Србију. ¹⁶⁸⁹
17.	Мухово	1842.	Рашка	Избегли православни Срби из овог села ове године су пребегли у Србији. ¹⁶⁹⁰
18.	Николићи	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁶⁹¹
19.	Отково	Крај 18. века.	Рашка	Из овог села је у Нови Пазар добегао отац браће Кујунџића новопазарских војвода у Првом српском устанку. ¹⁶⁹²
20.	Охоље	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁶⁹³
21.	Паљево	1762-1780.	Штавица	Православни Срби приложници манастиру Девичу. ¹⁶⁹⁴

¹⁶⁸³ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁶⁸⁴ Исто.

¹⁶⁸⁵ Сеобе кроз Ужички округ 1, 67.

¹⁶⁸⁶ Максим Кулиза из овог села добегао је августа 1840. на мокрогорски карантин са женом и петоро деце. Сеобе кроз Ужички округ 1, 71.

¹⁶⁸⁷ Дражевићи-Деспотовићи у селу Рвати знају да су старином из овог села. Родоначелник Деспот Коминац помиње се 1835. у ђумручком тефтеру, он је вероватно први досељеник. У селу Рудице пописан је 1834. године Мила Коминац. АС, ГК, бр. 397, Тефтер ђумрука рашког 1835. Р. Илић, *Ибар, антропогеографска проучавања*, Београд 1905, 644.

¹⁶⁸⁸ По казивању породице Јасиковић из Доње Краварице 1898-1899. прадеда се доселио из овог села. Јаћимовићи из Печенога у Грузи знали су да им је чукундеда дошао из овог села. У Жабарима у Јасеници, су Недељковићи, потомци Недељка и његових седам синова из Кладнице 1920. бројали 84 кућа, Недељко им је чукундеда. *Доње Драгачево*, 154-158; *Гружа*, 311; *Јасеница*, 300-301.

¹⁶⁸⁹ Ђумрук је наплаћен Пауну Кадифу из Крћа. АС, ГК, бр. 397; *Сеобе кроз Ужички округ 2*, 374.

¹⁶⁹⁰ *Рашка 2*, 162-164; *Сеобе кроз Ужички округ 1*, 97.

¹⁶⁹¹ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁶⁹² Е. Рахић, *Наведено дело*, 69.

¹⁶⁹³ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁶⁹⁴ *Речник 2*, 54, 207.

22.	Паралово	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁶⁹⁵
23.	Пожега (Петрова)	1818.	Рашка	Поп Миливоје Нешић из Пожеге сахрањен у Новом Пазару. ¹⁶⁹⁶
24.	Покрвеник	1835.	Рашка	Наплаћен ђумрук Србима у Ивањици. ¹⁶⁹⁷
25.	Раждагиње	1777. и 1809.	Сјеница	Село је 1777. дато у парохији попу Новаку. Православни Срби добегли су 1809. Из овог села у Грузију. ¹⁶⁹⁸
26.	Рогиње	1817.	Рашка	Паун Јанковић Рогињац сахрањен у Новом Пазару. ¹⁶⁹⁹
27.	Трнава (Велика и Мала)	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁷⁰⁰
28.	Ујниче	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁷⁰¹
29.	Цветановић	1777.	Сјеница	Село је спадало у парохију попа Новака. ¹⁷⁰²
30.	Чепељ	1780.	Рашка	Село је спадало у парохију попа Марка. ¹⁷⁰³

На основу изнесених табела може се стећи увид у постепено, али константну промену етничке и верске слике српских јужних области од краја прве половине 18. до средине 19. века. Присуство православних Срба је у поменутом периоду несумњиво утврђено¹⁷⁰⁴ у укупно 207 сеоских насеља у којима су у

¹⁶⁹⁵ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁶⁹⁶ Рашка 2, 170.

¹⁶⁹⁷ Ђумрук је наплаћен Васили Ковачевићу и Милети Аврамовом из Покрвеника. АС, ГК, бр. 397, Тефтер ђумрука рашког 1835.

¹⁶⁹⁸ АС, Фонд Љубомира Ковачевића, бр. 1388; Миленковићи из Печенога у Грузију знали су 1909. године да им је чукундеда Радован добегао из овог села сто година раније. Досељеника из Раждагиње било је и у селима Бело Поље, Коњуша и Радмиливић. *Грузија*, 213, 282, 311, 320.

¹⁶⁹⁹ Рашка 2, 73.

¹⁷⁰⁰ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁷⁰¹ Исто.

¹⁷⁰² АС, Фонд Љубомира Ковачевића, бр. 1388.

¹⁷⁰³ Синђелија попа Марка, 27-28.

¹⁷⁰⁴ Списак насеља из којих је православно становништво нестало у овом периоду свакако није коначан. У бројним насељима на територији Старе Србије у којима на основу расположивих извора није могуће одредити тренутак нестанка православног становништва очувани су српски топоними, црквине и гробља која се у арбанашким насељима често називају термином Ворашкијеве-словенско гробље, а у селима муслимана српског језика грчким, односно православним гробљима. Међутим, без конкретних помена српских житеља који се могу датирати, ономастичко и топономистичко наслеђе обесрбљених насеља и гробља без сачуваних гробних натписа нису од велике користи за утврђивање хронологије нестанка Срба. Иако представљају доказ о додиру и саживоту Срба и Арбанаса, на основу њих није могуће доносити закључке ни о приближном

другој половини 19. века муслимани арбанашког или словенског порекла били једини житељи. Табеле недвосмислено показују да до нестанка српског православног становништва из свих ових насеља није дошло за време Велике сеобе 1689. године, већ да се оно одржавало све до друге половине 18. века, када је услед настанка феудалне анархије, арбанашког притиска, српских устанака и иселавања православних у обновљену Србију, градска насеља или већа српска села, српска етничка брана почела да попушта. До коначног расрбљења највећег броја насеља је по свему судећи долазило постепено. Уселавање једне или више арбанашких породица током времена је изазивало периодична појединачна иселавања или проверавања затечених српских породица све до тренутка у коме је насеље губило и последњег православног становника.

Процес постепеног истискивања православних Срба од стане Арбанаса се најбоље може пратити у Лабу, Врховини и Шаљи, областима у којима девета деценија 19. века није затекла ни једног православног житеља. Срби су као једини становници или као суседи Арбанаса све до 1878. године настањивали лапска и врховинска села Горњу и Доњу Трновицу, Белу Стену, Беласицу, Бресце, Бајчину, Белоше, Житиње, Киселу Бању, Лапаштицу, Маринце, Мургулу, Полатну, Речицу, Слатину и Угљаре. Након ратова 1876-1878, ослобођења Топлице и доласка великог броја арбанашких мухаџира, Срби су се иселили из свих ових насеља, па су Лаб и Врховина добили карактер потпуно арбанашких области.¹⁷⁰⁵ Сто година пре коначног расрбљења Лаба и Врховине Срби су поред поменутих насеља настањивали још 16 села о чему сведочи прилагање манастирима Девичу и Дечанима, као и један, данас изгубљени запис о коришћењу услуга православног свештеника.¹⁷⁰⁶ Дакле, крајем 18. века Срби су сигурно били присутни у 32

времену нестанка српског житељства. Топономистички и ономастички подаци биће представљени само при опису смене српског становништва арбанашким у Шаљи, јер ономастичка грађа ове области никада није објављивана.

¹⁷⁰⁵ Утицај сеобе мухаџира, 112-116.

¹⁷⁰⁶ У том запису из 1775. године, који доноси Милош Милојевић у свом путопис, православни свештеник оставио је рачун прихода и расхода након обиласка Лаба и Врховине. Верске обреде вршио је у Свећли, Главнику, Дурлупу (засеоку Главника), Подујеву, Чешибину, Обранци, Корлићу, Томиној Бањи, Крајмировцу и косовском селу Прилужју. Упркос проблематичној аутентичности осталих записа чије преписе даје Милојевић, у овом случају може му се поклонити пуно поверење. У свим селима поменутих у запису, осим Томине Бање, Подујева, Чешбина и Дурлупа, помињу се отприлике у истом периоду Срби приложници и у другим изворима. Томина Бања је највероватније старији назив села Кисела Бања, док је Коић село Корлић, погрешно транскрибовано од свештеника или Милојевића. Дурлуп је презиме арбанашког или поарбанашеног рода у Главнику по коме се средином 20. века звала цела сеоска махала. Поред

насеља Лаба и Врховине што представља већину насељених места ове две области. Осипање православних Срба, запечаћено њиховим коначним нестанком 1878. године, почело је вероватно још у другој половини 18. века.¹⁷⁰⁷ Избегавањем већих група Срба у Србију и исламизацијом једног дела оних који су остали, током Првог српског устанка, коренито је промењена дотадашња етничка и верска слика, па су се две области од мешовитих, али претежно српских, претвориле у доминантно арбанашке области.

Вучитрнска Шаља на Копаонику почела је да прима арбанашке усељенике још почетком 18. века, а прва на удару колонизације била су места у близини Трепче, која је већ у 17. веку имала турску и католичку колонију. Иако јако притиснути, Срби су се у Шаљи до 1878. одржали у селима Режану, Сељанцу, Шупковцу и Бољетину, док су у 12 села документовано присутни у другој половини 18. или почетком 19. века. Осталих 8 шаљских села Дедиње, Витушиће, Овчаре, Стари Трг, Засеље, Страна, Кутловац, Липа и заселак Бахтахире, дочекали су другу половину 19. века, као потпуно арбанашка насеља. Иако у изворима нема података о времену одсељења Срба из ових насеља, топоними Жарково Осоје и Денков Поток у Дедињу, брдо Јован у Витушићу, Лазин Поток у Старом Тргу и Српске Њиве и Секулина Ливада у Засељу, сведоче о претходном саживоту Срба и Арбанаса. Поред тога, Срби Илићи у селу Слатина на Копаонику су и средином 20. века знали да су им преци некада живели у Дедињу, а Арбанаси у Витушићу су и тада баштинили успомену на некадашње суседе Србе који су се одселили крајем 18. века. Село Липа и засеок Бахтахире основали су арбанашки досељеници на ледини крајем 18. века. У њима су почетком 20. века живели само потомци оснивача, у првом, род Идриз из Липе код Пећи, а у другом род Тахир по

тога, монете које се помињу у запису заиста су биле у употреби, док су цене блиске ценама у Топлици у истом периоду. Такође, у запису је Прилужје записано као Прилужа, што је старији назив, ван употребе у 19. веку. На основу наведеног може се закључити да је Милојевић у овом случају верно преписао запис који је касније изгубљен. *Путонис дела Старе Србије 1*, 181-182; К. Ристић, *Мало Косово, антропогеографска студија*, Приштина 1971, 205-206; В. Винавер, *Један србијански трговачки тештер 18. века*, *Историјски часопис* 11 (1960), 268-271; *Srbi na Kosovu 1*, 50.

¹⁷⁰⁷ Поисламљени Србин или Арбанас Усеин забележен је у Девичком поменику у лапском селу Репи 1761. године. Он је калуђерима дао козу за здравље Сулејмана и Ане, вероватно својих родитеља. Овај податак сведочи да је насељавање Арбанаса или исламизација Срба у Лабу почела прилично рано. Ова два процеса су и у осталим српским крајевима означавала почетак исељавања Срба. *Речник 1*, 349-350; *Речник 2*, 175, 283, 395.

чијем је родоначелнику село и понело име.¹⁷⁰⁸ Село Страна било је још почетком 17. века муслиманско насеље,¹⁷⁰⁹ па је могуће да је током 18. века дошло до етничког претапања словенских муслимана и арбанашких досељеника. Према томе, Шаља је као и Лаб и Врховина, константним насељавањем Арбанаса и исељавањем Срба током 18, а закључно са првом половином 19. века, од етнички мешовите претворена у готово потпуно арбанашку област. Шаља се од друге две области разликује само по томе што је арбанашки притисак на српска насеља полазио из њихових седамнаестовековних колонија у околини Трепче.

Када се из списка потпуно муслиманских арбанашких села у Дреници и призренском и пећком делу Метохије из друге половине 19. века изузму сва она села у којима се 1760-1839. јављају православни Срби, добија се листа која се у великој мери поклапа са списком села у којима је арбанашког становништва било у 16. 17. и првој половини 18. века.¹⁷¹⁰ Дакле, као и у Шаљи, и у овим крајевима је притисак на српско православно становништво током 18. века полазио из насеља која су до средине 18. века постала потпуно арбанашка. Арбананаси су се из својих раније заокружених етнички и верски заокружених области истискавањем Срба постепено ширили у свим правцима освајајући село по село. Ђаковичка нахија је у овом арбанашком ширењу представљала неку врсту етничког мостобрана према Скадарској Малесији, па су из ње, ван саме Ђаковице, православни Срби углавном истиснути по свој прилици још у првој половини 18. века. Овакав закључак намеће подугачак списак села насељеним католицима још 1726. године и изостанак помена Срба по ђаковачким селима у савременим изворима из друге половине 18. века и потпуно арбанашког етничког колорита области у 19. веку.¹⁷¹¹

Процес арбанашког етничког ширења на штету православних Срба на Косову, у Новобрдској Кривој Реци и Измернику се унеколико разликовао од истоветног процеса у Метохији и Дреници. У овим областима, врло удаљеним од

¹⁷⁰⁸ АСАНУ, ЕЗ, Збирка Радослава Павловића, Е 476-II-42.

¹⁷⁰⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. 2, 20-21.

¹⁷¹⁰ *Списи тајног ватиканског архива*, бр 224; *Стара Србија*, 52-53, 57, 60, 68-69, 73. (=Стара Србија); *Основе за географију*, 437-443.

¹⁷¹¹ Дечански калуђер Гедеон Јосиф Јуришић описао је већ четрдесетих година 19. века Ђаковачку Малеесију као потпуно Арбанашку муслиманску област без и једног српског становника. Милојевић је 1870. године у целој нахији само у селу Молићу нашао две православне куће. *Списи тајног ватиканског архива*, бр 224; *Стара Србија*, 5-10; *Путонис дела старе Србије* 3, 124-127; *Дечански првенац*, 86-87.

Малесије, арбанашки досељеници нису могли да рачунају на помоћ и заштиту својих фисова, па су ризичном продору у српска насеља често претпостављали формирање нових братственичких насеобина уз рубове постојећих српска села. Ове мале насеобине, које су најчешће настајале досељавањем две до три породице, временом су популационо оснаживане прираштајем и досељавањем сродника из старе матице. Број нових арбанашких села и засеока даље је растао издвајањем увећаних породица из ових колонија у нове скупове кућа који су прерастали у засеоке и села.¹⁷¹² Захватање атара суседних српских насеља био је егзистенционални императив ових колонија, посебно онда када су настајале на крчевинама, то је даље водило до исељавања или исламизације Срба, суседа арбанашких колонија и насељавања Арбанаса на њихова имања.

Нестанак православних Срба из сеоских насеља Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Копаноника и Рашке области углавном је последица масовних српских исељавања узрокованих устаничким акцијама 1806-1809. године, појединачним исељавањем у обновљену Србију након 1815. године и усељавањем муслиманских избеглица из Кнежевине Србије након 1833. године.

¹⁷¹² Према Атанасију Урошевићу на Косову су од средине 18. века до четврте деценије 19. века Арбанаси формирали села Лашкобару, Гадиш, Андровац, Ранце, Милаш, Лалетић, Горњу Гадимљу, Пантину, Елез, Бандулић, Доњу Дубницу, Папаз, Сићево, Гумно Село, Појатиште, Вапу, Топилу, Бујанце, Вланиште, Кишнопоље, Бошњане, Муховац, Горње Становце, Габрицу, Чучуљагу, Мало Кичиће, Јанину Воду, Мали Алаш, Мазгит, Маревце, Вукајинце, Брезницу, Ропицу, Варош и Манастирце. У Горњој Морави, Изморнику и Новобрдској Кривој Реци, Арбанаси су по истом аутору основали насеља Белограце, Буковик, Врбан, Годен, Децце, Доњи Макреш, Дојковце, Дунаво, Инатовце, Јерли Садовину, Кабаш, Ново Село, Љубиште, Мађере, Мијак, Пидић, Печену, Подграђе, Рамно Бучје, Сапар, Станевце, Станчић, Доњу Стублу, Танишевце, Царевајку, Челик и Шурлане. *Косово*, 53-56; *Горња Морава и Изморник*, 159, 163, 181-182, 184-185, 189-190, 211-216, 219-220, 240-241; *Новобрдска Крива Река*, 72-73, 110-111, 124-125, 130.

ТАПИЈЕ НЕМАЊИЋА

Храмовна обнова

Векови ратова и устанака донели су разорење, запуштање или оштећење великог броја цркава и манастира у Старој Србији. Сеоске, варошке и градске цркве и манастири током векова су претваране у џамије или су рушене и паљене за време турских ратова са хришћанским земљама или српским устаницима.¹⁷¹³ Осипање и сиромашење православног живља током 18. века, грцање у дуговима Фанару, а затим и престанак аутокефалности Пећке патријаршије 1766. године и Охридске архиепископије 1767. године, онемогућавали су одвајање новца за обнову разорених храмова, јер је тешко прикупљени новац и црквени бир углавном завршавао у рукама више грчке јерархије и такође грчких цариградских поверилаца. Мада на први поглед изгледа парадоксално, немаштина је почела да попушта убрзо по укидању аутономних цркава. Иако јако задужене, словенске епархије су се након угашења патријаршије и архиепископије, ослободиле давања великих сума за скупе потврдне берате патријарха, архиепископа и других духовних поглавара па је новац добијен од приложника могао да се употреби за обнову локалних светиња. Уз то, дажбинско растерећење се поклопило са економским и популационим снажењем православних чаршија у Румелији, то јест са повећањем броја имућнијих приложника.

Заметак покрета обнове разрушених и запустелих храмова у Рашкој, Призренској и Скопској епархији почео је да се формира средином шездесетих година 18. века у манастиру Високи Дечани заслугом способног калуђера Хаци

¹⁷¹³Само за време Првог српског устанка турске војске су разрушиле Јањушки манастир, манастире Матејчу, Бањску и Свету Тројицу у Штиткову, Бошњачку цркву у околини Лесковца и Цркву Светог Прокопија у Прокупљу, док је црква Светих Апостола Петра и Павла у Новом Пазару претворена у складиште за муницију. С. Новаковић, *Манастир Бањска задужбина краља Милутина у српској историји*, Глас СКА 32 (1892), 35-36; Т. Танасијевић, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља са летописом цркве прокупачке*, Прокупље 1961, 20; *Рашка 1*, 167; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у 19. веку*, Београд 1979, 102. (=Прилози за историју грађевинарства); *Кумановска област*, 456.

Данила Паштровића Кажанегре.¹⁷¹⁴ Паштровића није обесхрабила малобројност братства¹⁷¹⁵ и манастирско сиромаштво које је затекао по доласку у Дечане 1764. године, већ га је чак и потакло да свој живот посвети подизању угледа и увећавању богатства посрнуле и готово запустеле светиње.¹⁷¹⁶ Рад на уздизању манастира Паштровић је отпочео сакупљањем и подучавањем шесторице ђака које је након подучења замонашио и тако створио језгро писменог и виспреног манастирског братства способног да му помогне у духовној обнови не само Дечана него и целе Призренске и Скопске епархије.¹⁷¹⁷ Током следећих четрдесет година Данило је од Дечана начинио неку врсту школе¹⁷¹⁸ за будуће игумане, настојнике и економе. Из Дечана су у потрази за милостињом годинама одлазили искушеници и монаси подучавајући успут свештенике и монахе по црквама и манастирима широм две епархије.¹⁷¹⁹ Дечански игуман и ђаци су књигама и приопштењем учених калуђера прво оснажили свој метох, манастир Светог Марка у Кориши 1767. године. Сам Коришки манастир је помоћу матичног манастира и увећањем братства кроз године толико материјално ојачао да је почетком треће деценије 19. века већ био способан да предузме обнову манастира Свете Тројице

¹⁷¹⁴ *Поменик, 753-754; Дечански споменици, 49-50.*

¹⁷¹⁵ По манастирској традицији Данило је у Дечанима затекао само једног свештеника, међутим, у манастиру је 1757. године рачунајући и игумана боравило тринаест монаха. *Дечанска ризница, 61.*

¹⁷¹⁶ Пет година пре Даниловог доласка код манастира је дошло до међусобног оружаног сукоба Арбанаса који је однео доста жртава, између осталих и живот манастирског војводе. Због изгубије на манастирској земљи Дечани су жестоко оглобљени за крвину. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, приредила Н. Синдик, Београд 2011, 66; Стари српски записи и натписи 5, бр. 8159; Дечанска ризница, 61.*

¹⁷¹⁷ Већ 1772. године у манастиру је било двадесет калуђера. *Стари српски записи и натписи 5, бр. 7514-7516; Дечанска ризница, 63.*

¹⁷¹⁸ Паштровић је по свему судећи прегао да од дечанске књижнице направи преписивачки центар и библиотеку којом би се обскрбило свештенство и манастири у околини. У записима је остало сведочанство о преписивању неке историјске књиге, правила архиепископа Евстатија и Никодима и Акатиста Стефану Дечанском 1800, 1805. и 1813. године. По речима дечанског калуђера Гедеона Јосифа Јуришића манастир је увек био потребит у књигама, јер је околно мирско свештенство углавном чин примало у Дечанима, па је од манастира тражило и добијало прекопотребне књиге. Дечанци су само манастиру Светог Марка у Кориши средином 18. века даровали петнаест богослужбених књига. *Стари српски записи и натписи 2, бр. 3270, 3764, 3821; Дечански првенац, 44; Црквени живот, 128.*

¹⁷¹⁹ Дечански искушеници, монаси и јеремонаси Теодор, Мојсеј, Макарије, Исаије, Пајсеј, Герасим, Серафим и Методије оставили су записе или натписе о свом боравку у манастиру Прохору Пчињском, Ђурђевим Ступовима, Тетову, селу Драјчићу и у Скопској Црној Гори између 1795. и 1821. године. *Стари српски записи и натписи 2, бр. 3828, 3896; Стари српски записи и натписи 6, бр. 10384, 10385, 10400, 10444, 10457, 10748.*

Русинице у селу Муштушту 1828-1836/1837. године.¹⁷²⁰ Један од Данилових ученика, јеромонах Теодосије, је 1805. године уз подршку скопског ајана Алибега и прилога околног народа обновио запустели и урушени манастир Лесново и уз њега доградио дванаест спољних одаја за конаке и манастирску кујну. Предузимљиви Дечанац Теодосије је пар година касније манастиру обезбедио и нови иконостас.¹⁷²¹ Утицај Дечанаца осетио се и у Скопској Црној Гори, где је у најзначајнијем манастиру, Светих Архангела у Кучевишту, тридесетих година 19. века игуман био Мисаил Дечанац.¹⁷²²

Паралелно са школовањем калуђера, формирањем писарнице, библиотеке и радом на обнови других храмова, Данило је радио на економском подизању Дечана, његовој обнови и украшавању. Након што је око 1770. године постао игуман, успео је да у Цариграду 1776. године издејствује нови султански ферман којим је манастиру обезбедио доганцијски статус, односно изузеће од десетка, испенце и свих ванредних натуралних и новчаних намета и фиксирање дажбинског износа на мању суму, у замену за узгајање соколова за султанов сарај.¹⁷²³ Порески растерећено братство је након обнове ове привилегије могло да уложи новац у оправку цркве и развој манастирске економије, па је Данило 1779-1780. године израдио нови ферман у Цариграду, а преко њега и дозволе од ђаковичког Сејфудин-паше и пећког кадије да предузме оправку храма.¹⁷²⁴ Радови у манастиру су настављени 1786. године, овог пута на световним здањима и тада је изграђена манастирска воденица са два витла и два конака у манастирском дворишту. На самом крају 18. века манастир је добио нову трпезарију и велика бронзана врата на припрати.¹⁷²⁵ Углед дуговечног игумана Данила код околних Арбанаса заштитио је манастир од глобљења и опадања чак и за време Првог

¹⁷²⁰ *Црквени живот*, 128-129, 144-147; В. Грипић, *Манастир св. Тројице у Призренском округу*, *Годишњица Николе Чупића* 28, (1909), 175-180; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 4067, 4068; *Стара Србија*, 166-168.

¹⁷²¹ *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 3822; Р. Грујић, *Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу*, *Гланик Скопског научног друштва* 5 (1929), 196. (=Дрворез Св. Спаса)

¹⁷²² *Скопље и његова околина*, 450-451; *Словенски ракописи во Македонија*, књ. 7, приредио М. Георгијевски, Скопје 2000, бр. 65-66. (=Словенски ракописи)

¹⁷²³ Г. Елезовић, *Соколари и соколарство*, *Јужна Србија* 38-39 (1924), 702-705; *Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима, на српском и турском језику*, *Гласник СУД* 41 (1874), 253-254.

¹⁷²⁴ *Дечанска ризница*, 63.

¹⁷²⁵ Ако манастир већ није поседовао воденицу, ова грађевина носила је уштеду, а ако је манастир пак, већ имао воденицу, ова је изграђена како би манастир стекао нови извор прихода. У сваком случају ово предузеће је деловало благодетно на манастирске финансије. *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 8654; *Дечанска ризница*, 63.

српског устанка, током чијег трајања су Дечани наставили да напредују, толико, да су од 1811. године у манастиру предузете опсежне грађевинске и иконописачке делатности. У време ове замашне обнове Данило је имао 104 године и већ је наступила трећа година како је игуманство препустио свом ученику Хази Захарију, што га није омело да заједно са наследником ради на унапређењу манастира. На илустрацијама у Акатисту Стефана Дечанског Данило је приказан како надгледа радове на обнови самог манастира до кога је грађа довлачена на магарцима, док је игуман Захарије приказан у манастирском дворишту испред стола са књигама и писаћим прибором. У позадини, иза Захарија, нацртани су конаци за које су мајстори припремали грађу. Унутар манастира, у параклисима Светог Николе и Светог Димитрија, сликари Симеон и Алексије Лазовић израдили су и осликали нове иконостасе и више појединачних икона и украсили неколико мањих ћивота и кутија за крстове.¹⁷²⁶ По слову осликане парусије из 1817. године, којим је братство позивало православни народ да прилозима помогне дечанској благајни, архимандрит Данило истиче да је манастирска црква покривена оловом, да су иконостаси обновљени, да је манастир опасан зидом и кулом, да је озидана велика трпезарија и монашке ћелије и да је задужбина Стефана Дечанског доведена у стање „*какое ипрежде било*“, односно да му је враћен сјај који је имао за време постојања српске државе. Парусија је даље обавештавала потенцијалне приложнике да се због свих ових радова дечанска лавра задужила на разним странама за двадесет хиљада¹⁷²⁷ гроша.¹⁷²⁸

Нешто скромнију обнову неколико година пре Дечана доживели су и манастири Девич и Пећка патријаршија. Као и Дечани, и Девич је дуговао свој успон способним игуманима Герасиму Никшићу и његовом наследнику Петронију. Герасим је током своје тридесетогодишње делатности у манастиру, у који је ступио почетком пете деценије 18. века, успео да економски ојача манастир вишедеценијским слањем сабраће у писанију. При концу Герасимовог

¹⁷²⁶ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986, 240-241; Р. Станић, *Сликарска заоставитина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Београд 24 (1992), 238-258; *Дечански првенац*, 36; С. Ристић, *Дечански споменици*, 49-56; *Поменик*, 753-755; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 3298; *Дечанска Ризница*, 65-66.

¹⁷²⁷ Када се има на уму опсег радова и њихов резултат, ако није свесно преувеличано, задужење није било толико велико. На пример, 1814. године манастир Лесново је уметнику Петру Филиповићу само за израду иконостаса платио 11000 гроша. *Дрворез Св. Спаса*, 196.

¹⁷²⁸ Р. Станић, *Наведено дело*, 237.

живота, 1772. године, под вођством његовог наследника игумана Петронија, манастир је опасан зидовима у оквиру којих је изграђена једна економска зграда-плевна и озидан кладенац.¹⁷²⁹ Након ове обнове са краја 18. века Девич је почео да опада, вероватно услед притиска околних Арбанаса због српских и грчког устанка и руско-турског рата, јер од почетка 19. века готово и да нема помена о његовом братству. Обнова Пећке патријаршије отпочела је 1804. године када су Симеон и Алексије Лазовић насликали нови иконостас и две престоне иконе за главну цркву и оправили живопис у Богородичиној цркви и капели Светог Николе.¹⁷³⁰ Патријаршија је своју релативно слабу могућност обнове дуговала честим глобљењима од стране својих суседа пећких Арбанаса и очигледно мање способности игумана и калуђера да се као Данило Паштровић носе са њиховим насртајима. Манастир је на почетку 19. века сигурно у два маха жестоко глобљен, у контексту Грчког устанка 1821-1822. и Руско-турског рата 1828. године, а није искључено да се и за време Првог српског устанка нашао у истој ситуацији. Владика Петар I Петровић Његош је 1822. године у посланици Црногорцима и Брђанима позвао своје вернике да упркос сиромаштву, манастирском изасланику дају ма какав прилог, јер је братству забрањено да ће уколико не исплати уцену манастир бити разурен, а калуђери побијени. Владика је истицао да се манастиру мора помоћи, јер је „*оно српска црква света славеносрпскога народа и мати свијех српскијех црквах, у којој су патријари наши стајали и коју су цари наши оградили.*“ Сличним речима владика је своје вернике позвао на даривање и 1828. године.¹⁷³¹ Тежак ударац манастир је претрпео и 1831. године, када су га похарале јединице Хусеин-капетана Градашчевића приликом краткотрајног заузимања Пећи.¹⁷³²

Независно од обнављачког покрета дечанских, девичких и пећких калуђера, у Старој Србији у прве три деценије 19. века долази до обнове, поправке или украшавања неколико варошких и сеоских цркава и манастира или изградње манастирских економских зграда. Црква манастира Јована Бигорског обновљена је око 1800. године, манастирски иконостас и унутрашња дрвенарија израђени су

¹⁷²⁹ Т. Станковић, *Наведено дело*, 116-117; *Задужбине Косова*, 480.

¹⁷³⁰ Б. Вујовић, *Наведено дело*, 241; *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 8941.

¹⁷³¹ *Дјела*, 139, 213.

¹⁷³² АС, КК, XXXV, бр. 740, Саватије, игуман манастира Пећке патријаршије са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 20. 9/ 3. 11. 1832.

око 1807, манастирски конаци 1812, а велика трпезарија 1824-1825. године.¹⁷³³ Манастир Светог Николе у селу Слечке код Прилепа обновљен је 1802. године и богато украшен новим иконостасом, док је манастир Трескавац у близини истог града те године од богатих Прилепчана на дар добио озиданање манастирског кладенца. Наредне године, прилозима и радом мештана обновљена је и софра цркве Светог Спаса у селу Кучевишту у Скопској Црној Гори.¹⁷³⁴ Најобимнији грађевински радови на манастирима и манастирским економским зградама вршени су у Скопској нахији. У овој нахији обновљена су два манастира, Светог Николе на Трески код села Шишева 1816. године, а између 1800. и 1830. године Свете Богородице у селу Кожљу; године 1824. дозидана је припрата у манастирској цркви Светог Пантелејмона у Нерезима. Поред сакралне градње у Скопској нахији је уз манастире Светог Пантелејмона у Нерезима, Светих Архангела у Кучевишту, манастира Матке, Побушког, Бањанског, Љубањског и Марковог манастира сазидано неколико еснафских станова-трпезарија. Наиме, скопски еснафи су практиковали излете-тефериче, па су уз све ове манастире изградили одаје у којима су прослављали своје славе или заједничке успехе. Ови еснафски станови били су, додуше, у власништву еснафа, а не манастира, али је чешће окупљање имућнијих људи око цркве свакако благотворно деловало на манастирске финансије.¹⁷³⁵ Као најпосећенији, Кучевишки манастир је захваљујући прилозима имао довољно новца да између 1813. и 1822. године купи четрнаест богослужбених књига, полиелеј, три велике иконе, две одежде, сребрни крст и кадионицу.¹⁷³⁶ У Тетовској области је 1818. године трудом Кирила Пејчиновића, а прилозима у новцу и радној снази полошких сељака и тетовских православних житеља, обновљен манастир Светог Атанасија у селу Лешку.¹⁷³⁷ Општи економски опоравак захватио је и манастире Богородице Пречисте код Кичева и Светог Прохора Пчињског, који су двадесетих година почели да се

¹⁷³³ *Дрворез Св. Спаса*, 197-198; *Просветне и политичке прилике*, 280; А. Миљковић, *Др Чедомир Марјановић о манастиру св. Јована Бигорског код Дебра и тановништву Горње Реке*, Вардарски зборник 6 (2008), 86-87; Н. Ђокић, „Славеносрпски“ манастир Свети Јован Бигорски до ослобођења 1912. године, Вардарски зборник 6 (2008), 57, 60, 64. (=„Славеносрпски“ манастир Свети Јован Бигорски)

¹⁷³⁴ *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 8925, 8926; *Стари српски записи и натписи* 6, бр. 10414; *Прилеп и његова околина*, 81; *Скопље и његова околина*, 408.

¹⁷³⁵ *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9075; *Скопље и његова околина*, 407, 421, 424-425, 445.

¹⁷³⁶ *Скопље и његова околина*, 450.

¹⁷³⁷ *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9241.

уздижу као најбогатији и најзначајнији духовни центри Кичевске, односно Врањске и Кумановске нахије.¹⁷³⁸

За разлику од манастира, који су због традиције и култног значаја наслеђеног из ранијих векова, у прве три деценије 19. века лако налазили ктиторе и приложнике који би им омогућили обнову или оправку, парохијске цркве по селима и градским насељима пре тридесетих година могле су да рачунају само на своју паству или обogaћене исељенике спремне да помогну духовно уздизање некадашњег завичаја. Поред конкуренције манастира и мање приложничке базе, обнову парохијских цркава у градским насељима пре Једренског мира 1829. године онемогућавао је и отпор муслиманске популације неспремне да у свом суседству дозволи градњу хришћанских богомоља. Ипак, крајем 18. и у прве три деценије 19. века изграђено је или коренито обновљено неколико сеоских и варошких цркава. У селу Буковику код Нове Вароши, дотадашњу цркву брвнару је око 1770. године изнова од камена подигао поп Марко Борисављевић; своју цркву су 1803. године обновили житељи села Кумарева у лесковачкој околини, а 1808. године и становници села Реч и Росоки у реканској области. Године 1814/1815, 1821. и 1827. године цркве у својим селима су обновили и мештани прокупачког села Житорађе, врањских села Сопине и Пуношевца, вероватно и Шапранца¹⁷³⁹ у Пчињи.¹⁷⁴⁰ Црква Светих Архангела у Нишу, обнављана је у два маха, први пут између 1813. и 1815. и други 1819. године, Црква Светог Прокопија у Прокупљу обновљена је 1816. године, а цркве Светог Ђорђа у Призрену и Светог Спаса у Скопљу 1828/1829. године.¹⁷⁴¹

Пресудни утицај руске дипломатије у Цариграду након склапања Једренског мира 1829. године натерали су чиновнике реформистичког султана Махмуда II у балканским провинцијама Османског царства да прекину са праксом одбијања хришћанских захтева за обнову богомоља или са дугогодишњим

¹⁷³⁸ *Прешевска област*, 383; *Стари српски записи и натписи* 6, бр. 10465.

¹⁷³⁹ Хацивасиљевић наводи да је шапраначка црква Свете Петке изграђена за време Хусеин-паше, дакле између 1825. и 1842. године. Исто датирање дао је и за цркву у Сопини у којој је нови иконостас рађен 1821. године.

¹⁷⁴⁰ *Казивања Борисављевића*, 46; *Горњореканска етнопсихолошка група*, 103; *Прешевска област*, 372; Ј. Хацивасиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића 16 (1896), 333. (= *Ка историји града Врања*); Б. Вујовић, *Наведено дело*, 261; *Просветне и политичке прилике*, 281; М. Ракоција, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш 2013, 67, 91, 124.

¹⁷⁴¹ П. Гагулић, *Наведено дело*, 5-7; Т. С. Танасијевић, *Наведено дело*, 23; *Скопље и његова околнина*, 135-138; *Црквени живот*, 80-81; Б. Вујовић, *Наведено дело*, 102.

одуговлачењем давања коначног одговора молиоцима. Већ 1830. године, у Битољу, седишту Румелије, у коме се царска власт снажно осећала, на основну молбе битољских хришћана румелијски валија издао је налог за обнову битољске Цркве Светог Димитрија, а 1831. године и дозволу за препокривање цркве у оближњем селу Смилеву.¹⁷⁴² Године 1830. из темеља је обновљена и приштинска Црква Светог Николе, вероватно као резултат жеље Јашар-паше да се султану прикаже као присталица реформи.¹⁷⁴³

Због извесних грешака у процедури давања дозвола за обнову цркава у Румелији султан је 1833. године посебним ферманом наложио румелијском валији да се постара да подручне власти законски и тачно провиде и даље, са коментарима и мишљењима, до Порте и султана, проследи молбе за оправку или обнову хришћанских богомоља.¹⁷⁴⁴ Овај султанов ферман је по свој прилици био опомена румелијским властима да престану са административном блокадом оправданих захтева падишахових хришћанских поданика, јер је недуго по његовом завођењу у сицил, издавање дозвола убрзано и широм Румелије предузета оправка или обнова приличног броја разрушених градских и сеоских цркава и манастира. Од издавања фермана до 1839. године, из темеља су обновљене варошке цркве: Светог Димитрија у Кривој Паланци (1833), Рођења Христовог у Пироту и Светог Илије у Вучитрну, (1834), Црква Свете Богородице у Скопљу (1835), Светог Јована у Кратову (1836), Светог Николе у Врању (1837), Светог Спаса и Светог Пантелејмона у Велесу (1837-1840), Благовештења у Прилепу (1838) и Светог Николе у Куманову (1828-1842). Цркве Светих Архангела у Нишу и Рођења Пресвете Богородице у Лесковцу проширене су и преправљене 1839. године, а изгледа да је те, или неке раније године, првобитној намени враћена и црква Светих Апостола Петра и Павла у Новом Пазару.¹⁷⁴⁵ У

¹⁷⁴² Ј. Хацивасилевић, *Град Битољ, из дела „Кроз Стару Србију и Македонију 1897“*, Браство 14 (1911), 215-216; В. И. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции 1-2*, Москва 1877, 96; *Турски документи за македонската историја* 5, 49-50.

¹⁷⁴³ *Косово, опис земље и народа* 2, 12-13.

¹⁷⁴⁴ По османској процедури, након молбе хришћана за обновом, кадија и комисија незаинтересованих хришћана вршили би преглед и премеравање објекта чија је обнова тражена. Након прегледа слао би се извештај у Цариград где је издавана фетва са повољним или неповољним решењем, зависно од информација у извештају. Уколико би обнова била одобрена фетвом, султан је издавао хатихумајум и берат, након чега су молиоци могли да приступе обнови. *Турски документи за македонската историја* 5, 75-76.

¹⁷⁴⁵ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, Софија 1908, 244, 261; *Ка историји града Врања и његове околине*, 335-336; *Пирот и срез нишевачки*, бр. 38; *Град Скопие*, 217-218; *Прилеп и*

истом периоду обновљен је и велики број цркава по селима, највише на простору Скопске и Нишке епархије: Црква Пресвете Богородице у Мртвици код Владичиног Хана (1837), Црква Успења Пресвете Богородице у селу Конопници код Власотинца (1840), Црква Сошествија Светог Духа у Власотинцу (1835-1838), Успења Пресвете Богородице у селу Стрелац код Бабушнице (1838), Црква Светог Николе у пчињском Клиновцу (1833), Црква Светог Ђорђа Победоноса у селу Рајчици код Дебра (1835-1836), Црква Светог Николе у скопском Доњем Водну (1836), Свете Тројице у Чучеру у Скопској Црној Гори (1838), Црква Светог Николе у Каменици (1831), Црква Успења Пресвете Богородице у Гркињи (1838), цркве Свете Петке и Архангела Михаила у Доњем Матејевцу пре 1838, Црква Светог Николе у Манастиру (1838). и Црква Успења Пресвете Богородице у Миљковцу 1839. године. У реканској и дебарској области у истом периоду обновљене су Црква Светог Ђорђа у Лазарпољу 1832, Свете Петке у Врбену 1834. и Светих Архангела у Кракорници до 1841. године. У Рашко-призренској епархији тридесетих година обновљене су црква брвнара посвећена Вознесељу Христовом у Кућанима и Црква Светог Архангела Михаила у Поблаћу, обе у старом Влаху, док је Грачаница, која тада није била манастир, већ сеоска црква, покривена ћерамидом и ограђена зидом.¹⁷⁴⁶

Покрет обнове парохијских цркава из тридесетих година 19. века није омео раније покренути процес обнове манастирског живота и манастирских здања. У Нишкој, Рашко-призренској и Скопској епархији из темеља су обновљени манастир Свете Тројице у Габровцу 1833. године, манастир Ваведења Пресвете Богородице у Јањушу, око 1834 године, манастир Светог Јована Крститеља у Доњем Матејевцу 1835. године, Свете Тројице Русинице код Мушуташта 1837. године, манастир Ваведења Пресвете Богородице у Дубоком Поточку 1838. године и манастир Светог Кирика и Јудите код села Смиловца 1839. године. Патријаршијски манастир у Пећи, прилично оштећен током турбулентних година

прилепско, 210, 225; *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*, Скопље 1935, 236; *Скопље и његова околина*, 144-147; *Косово, опис земље и народа 2*, 9; *Прилеп и његова околина*, 36; *Кумановска област*, 456; Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији 19. века*, Саопштења, Републики Завода за заштиту споменика културе Београд 10 (1974), 148-149; П. Гагулић, *Наведено дело*, 9; *Нови Пазар и околина*, 122.

¹⁷⁴⁶*Скопље и његова околина*, 415, 417; *Горњореканска етнопсихолошка група*, 96-97; *Прешевска област*, 371; *Ђурчин Кокале*, , 142; *Прилози за историју грађевинарства*, 90, 92; *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 9231, 9232; М. Ракоција, *Наведено дело*, 55-56. 60-61, 74, 153-155, 157, 163; *Живот Срба на Косову*, 18-19; „*Славеносрпски*“ манастир *Свети Јован Бигорски*, 77.

1813-1832, препокривен је оловом и обновљен „као да је из темеља сазидан“ 1835. године. Манастири Темска и Дечани изградили су средином тридесетих година по један, а Прохор Пчињски чак два нова конака. Манастир Капуцан код Владичиног Хана у истом периоду је поред конака добио и нови звоник и кулу.¹⁷⁴⁷

Поред тога што им је увек требало новца за оправке и доградње, новообновљене или од раније певајуће цркве и манастири су били потребити и у одеждама, сасудама, ћивотима, књигама, па чак и иконама. Као и приложнички тасови и ризнице, књижнице и иконостаси попуњавани су даровима трговаца, еснафских организација, свештених лица и појединих богатијих сељака и занатлија. Мутавцијски еснаф даровао је петохлебницу 1788. године цркви Светог Ђорђа у Призрену, шест година касније петохлебница је израђена и за манастир Св. Марка у Кориши. Исту сасуду Ђурђеви Ступови су 1803. године добили од очигледно имућних ктитора Величка и Соке. Издашан дар, сребрну кутију за чување моштију, добио је од Пироћанке Дафине и њена два сина 1810. године манастир Студеница.¹⁷⁴⁸ Дискос за нафору Цркве Светог Димитрија у Скопљу био је дар побожног Хаџи Јоргађија 1811. године, а исту сасуду стекла је и црква Светог Ђорђа у Призрену дванаест година касније.¹⁷⁴⁹ Манастир Дечани је 1802. године од побожних поклоника из Тетова добио на дар сребрни тас, 1809. године, од неименових дародаваца сребрни крст, а 1822. године од ктитора Нове позлаћени оков за икону. Пафте, украсне копче за појас, даровале су побожне жене манастирима Црној Реци и Гориочу 1786, односно 1828. године.¹⁷⁵⁰ Високи Дечани и прилепски манастир Зрзе су од приватних дародаваца добили чак и звона. Дечанима је више од једног звона даровао неименовани ћурчија из Тетова, а манастир Зрзе је свој дар добио од два сеоска свештеника који су звоно наручили, купили и допремили из Новог Сада.¹⁷⁵¹

Еснафи и богати појединци често су поклањали или финансирали израду икона за цркве и манастире. Дародавац Хаџи Ђорђе Петровић из Солуна поклатио

¹⁷⁴⁷ АС, КК, XXXV, бр. 733, Игумани манастира Дечана и Пећке патријаршије Теофил и Саватије са братијом, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24.8/5. 9. 1835; *Црквени живот*, 128-129, 144-147; В. Грипић, *Наведено дело*, 175-180; *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 4067, 4068; *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 9208; *Прешевска област*, 373; М. Ракоција, *Наведено дело*, 53-54, 82, 116, 143, 156, 169; *Стара Србија*, 166-168, 222.

¹⁷⁴⁸ *Стари српски записи и натписи* 2, бр. 3596, 3670, 3877, 3802.

¹⁷⁴⁹ *Стари српски записи и натписи* 6, бр. 10436, 10458.

¹⁷⁵⁰ *Стари српски записи и натписи* 5, бр. 8651; *Дечанска ризница*, 65-66, 172, 190-191, 224, 346.

¹⁷⁵¹ *Дечанска ризница*, 64; *Прилеп и његова околина*, 118; *Просветне и политичке прилике*, 268.

је или платио осликавање чак 69 икона дечанском манастиру 1794. године; скопски јорганцијски еснаф даровао је две иконе манастиру Матки 1798. године, пиротски мутавцијски еснаф поклонио је икону Светог Стефана пиротској цркви 1808. године, а скопски бесцијски еснаф је 1838. године новој градској цркви Свете Богородице у Скопљу предао престону икону Успења пресвете Богородице. Цркву Светог Спаса у Скопљу иконама су 1801. и 1817. године даривала двојица врло имућних и побожних папуција. Нишлије Димитрије, Стојко и Јован, по свему судећи трговци, унајмили су 1816. године земунског сликара Николу Апостоловића да ослика престону икону Светог Прокопија као дар цркви посвећеној том светитељу у Прокупљу. Дечани су почетком 19. века и 1837. године од Кирила Андрејевића и Тодора Чохацића из Ниша на дар добили једну осликану икону Светог Спаса на убрусу и бакрорезану икону Светог Стефана Дечанског. Сликање иконе Светог архистратега Михаила у параклису цркве Светог Димитрија Симеону и Алекси Лазовићу платили су ктитори господар Петар из Призрена и његов син, а икону Светог Николе у иконостасу параклиса истог свеца Лазовићима је платио Куча Миковић из оближњег села Лоћана 1814. године.¹⁷⁵²

Због непостојања штампарија у Турској, поклањање богослужбених књига, нужно потребних цркавама и манастирима, односно свештеницима и монасима, представљало је врло цењени вид ктиторства. Најиздашнији приложник књига манастиру Дечанима био је некадашњи дечански ђак и ђакон, а потоњи вршачки владика Јован Ђорђевић. Он је у другој половини 18. века из Вршца послао свом некадашњем манастиру дванаест Месечних минеја, Пентикостар и Служабник.¹⁷⁵³ Јеванђеља су приложили: Хиландару, Скопски екмекцијски еснаф 1792. године, терзија из Ниша Девичу 1752, јереј Станчо из Ђустендила Дечанима 1798, Марко Борисављевић својој задужбини у Буковику 1783. и поп Радојица, обнављач Дубоког Потока свом манастиру.¹⁷⁵⁴ Двојица нишких мутавција поклонили су

¹⁷⁵² *Стари српски записи и натписи 2*, бр. 3961; *Стари српски записи и натписи 5*, бр. 8874, 8914, 9082; *Стари српски записи и натписи 6*, бр. 10477; *Дечанска ризница*, 64, 127, 326; *Пирот и Срез Нишевачки*, бр. 4; Т. С. Танасијевић, *Наведено дело*, 23; Б. Вујовић, *Наведено дело*, 242-243; Р. Станић, *Наведено дело* 245-246, 353.

¹⁷⁵³ Поред књига, владика Јован је манастиру послао и свештеничке одежде и покров за ћивот Светог Краља. *Дечански првенац*, 40.

¹⁷⁵⁴ *Стари српски записи и натписи 5*, 8750; 9208; *Стари српски записи и натписи 6*, бр. 10283, 10353, 10396.

Јеванђеље са Апостолом 1783. године сеоској цркви у селу Гркињи.¹⁷⁵⁵ Три сељака из села Нодровци поклонили су некој цркви посвећеној Светом Петру 1818. године Општи минеј, а наредне године, један други Минеј за манастир Пречисте Кичевске купио је и преповезао ћехаја Серџо Брадиноски из села Тресонча у реканској области. Богослужбену књигу Апостол купио је као поклон некој пиротској цркви Манча Јоцин син 1838. године.¹⁷⁵⁶

Помоћ кнеза Милоша митрополитима и игуманима из Старе Србије

Митрополити и игумани са простора Нишке и Рашко-призренске епархије су се упркос свом истрајном и прилежном раду на обнови храмова и верског живота често суочавали са тешким последицама природних катастрофа или мобилизације локалних муслимана током ратова са хришћанским непријатељима или у сукобима присталица и противника танзиматских реформи. Дobar пример периодичних опадања и подизања током турбулентних година између 1804. и 1839. године представља судбина патријаршијског манастира у Пећи. Обнову храма започету 1804. године прекинуо је Први српски устанак, а опоравак након његовог слома прекидали су глобљење и велике новчане изнуде 1821. и 1828. године, да би све напоре његових калуђера да упркос свему попуне ризницу поништила пљачка манастира 1831. године почињена од стране босанских побуњеника. Заузимање Арслан-паше Махмудбеговића 1834-1835. спасило је манастир од запустења и коначног суноврата, али је овај кратки узлет пресечен развлашћењем пећког коленовића, након чега се манастир поново нашао на мети глобација и изнуђивача.¹⁷⁵⁷ И пионир и првак покрета храмовне обнове, Дечански манастир, нашао се након развлашћења Махмудбеговића пред поништењем свега што су годинама раније градили Хаци Данило и његови наследници. По писању игумана Теофила из 1836. године, манастир је изгубио фермане, околни Арнаути

¹⁷⁵⁵ *Поменик руфета мутаџиског*, 66-67.

¹⁷⁵⁶ *Просветне и политичке прилике*, 205; *Словенски ракописи*, бр. 69.

¹⁷⁵⁷ О тешким манастирским годинама, успонима и падовима већ је било речи у претходном тексту, овде је само дата синтеза како би се јасније приказало осцилирање манастирског стања кроз године.

су узаптели манастирску земљу куповану деценијама, оловни кров се оштетио, а од прокишњавања су почели да труле дрвени иконостас и ћивот Светог Краља.¹⁷⁵⁸

Суочени са осорљивошћу муслиманских власти, сталним глобама, изнудама и узурпацијама земље, као и повременим разарањима током ратова, понегде само са сиромаштвом пастве, митрополити, игумани и црквени епитропи су врло брзо након Другог српског устанка и учвршћења Милоша Обреновића почели да траже материјалну помоћ, посредовање код турских власти или заштиту од српског кнеза.

Једно од два сачувана писма рашко-призренског митрополита Хаџи Захарија Дечанца кнезу Милошу потиче са почетка 1821. године и у њему митрополит моли кнеза да му се уступи под закуп крупањски и бјељински еминлук за 6000 гроша.¹⁷⁵⁹ Митрополит је по свој прилици од кнеза тражио посредништво код босанског везира или зворничких господара Видајића, јер је давање ове две мукаде у закуп зависило од везира у Травнику, а не у Београду, односно тамо где је Милошев утицај био мањи, али не и сасвим ништаван.¹⁷⁶⁰ Иако није познато како је на крају решено питање закупа, нити се може закључити да ли је српски кнез уопште посредовао у његовом решавању, сума од 6000 гроша коју је Хаџи Захарије спремио да уложи показује да се Рашко-призренска митрополија извукла из задужења у коме се налазила 1819. године.¹⁷⁶¹ Поред тога, обраћање српском кнезу за помоћ у врло мудрој економској подухвату говори о течитељској вештини митрополита и индикује да је између њега и кнеза вероватно долазило до сличних послова, будући да је Обреновић био закупник готово свих мукада и малићана у Београдском пашалуку.

Помоћ вреднију од финансијске или покровитељске добио је од српског кнеза нишки митрополит Данило Јовановић Алаук 1822. године. Овај мирополит,

¹⁷⁵⁸ *Задужбине Косова*, 611; *Архивска грађа за историју Народног музеја*, бр. 262.

¹⁷⁵⁹ АС, ЗМП, бр. 1115, Митрополит рашко-призренски и скендеријски, Хаџи Захарије, Нови Пазар-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 28. 12. 1820/10. 1. 1821.

¹⁷⁶⁰ Обе ове мукаде држао је под закупом између 1815. и 1819. године Ибрахим-ага Турнаћко. Изгледа да су малићане остале без закупника 1820. године што је владика желео да искористи. А. Николић, *Султански спахилуци (мукаде) у Србији (1815-1835)*, Зборник Историјског музеја 1 (1959), 35.

¹⁷⁶¹ Митрополија се 1818. године задужила у Цариграду због устоличења Хаџи Захарија за митрополита. У својој посланици из августа 1819. године Хаџи Захарије је свештеницима заповедао да од верника траже више него обично, изузетно те године, како би се покрио дуг направљен током борбе за издавање владичанског берата. *Црквени Живот*, 11; *Владике фанариоти*, 14.

иначе Грк из Румелије, је успон на хијерархијској лествици православне цркве почео на крајње необичан начин. Као свештеник-крцалија и вођа пандура адакалског паше, стекао је пријатељство турског моћника, па је захваљујући његовој протекцији 1814. године постао ужичко-ваљевски митрополит. Митрополит Данило, Дели Папаз, како су га звали Турци, понашао се током свог боравка у епархији више као турски харачлија и ага него као пастир, па је по избијању Другог српског устанка напустио епархију и побегао прво код Турака, а затим и у Аустрију. На жалбе кнеза Милоша и устаника, Васељенска патријаршија је 1815. године сменила недостојног прелата и као покору му одредила да се као прост калуђер подвизава на Светој Гори. Покора је истекла 1821. године када је након погубљења нишког владике Мелетија и врло кратке управе Венедикта I по вољи васељенског патријарха постављен за нишког митрополита. Данило је на Светој Гори изгледа доживео продуховљење, па је већ у септембру 1822. године саставио оптужујуће писмо о насиљима нишког паше над његовом паством и посало га патријарху, очигледно са намером да уз помоћ поглавара православног милета ослободи народ угњетавања осиленог везира. На несрећу митрополита покајника, писмо је пало у руку капућехаје нишког паше, а затим и његовог господара. Правећи се невешт, паша је позвао митрополита на разговор у Параћин, где се у том тренутку нашао, непомињући му ништа о откривеном писму, свакако са намером да га намами у ступицу и погуби. Нишки кнез¹⁷⁶² је обавестио митрополита да му је постављена замка, па је владика, изговарајући се да иде у Параћин, заварао траг и пребегао у Србију, у манастир Раваницу. Раванички намесник је одмах по приспећу митрополита обавестио ресавског кнеза Милосава Здравковића, а овај кнеза Милоша о овом случају, који је у контексту Грчког устанка могао кнеза да стане оптужбе да „квари мир на коншилуку“ и да подржава „револуцију“ Грка владике, како је нишки паша вишим властима представио цео догађај. Након што се уверио да Данило нема изгледа да преживи ако се врати у Ниш, и да ситуацију није могуће загладити, Милош је Ресавцу наредио да у што већој тишини и укључујући што је могуће мање људи допрати владикау до Пожаревца и оданде га пребаци у Аустрију. Након што је владика прешао Дунав и јавио се администратору вршачке епархије

¹⁷⁶² Вероватно је у питању варошки, а не нахијски кнез.

Радивојевићу, Милош је наредио Ресавцу да уништи или сакрије све ствари које је владика успут продао или оставио, да поручи свим умешаним да муком ћуте, а он сам да се свуда куне да није нити чуо за пролазак владике преко Србије, јер је нишки паша затезао односе сумњајући у умешаност српских власти у бекство.¹⁷⁶³ Дакле, ризикујући неугодне заплете са нишким и београдским везиром, посредно и са Портом, у време српско-турских напетости које је изазвао Грчки устанак, Милош је спасао човека који је издао њега лично и народ који је водио у годинама оружане борбе за стицање аутономије. Помоћ указана нишком владици, који је страдао због покушаја да се искупи за раније грехе олакшавањем живота Србима ван граница Србије, представља израз дубоке свести српског кнеза о његовој дужности заштитника српског народа уопште, а не само оног дела за који је успео да избори аутономију.¹⁷⁶⁴

Старање српског кнеза да не погорша, и да према могућностима олакша положај народа и његових црквених начелника који су остали под влашћу Турака, испољено је и током проширења аутономне Кнежевине и стварања аутономне цркве у оквиру њених граница. Проширењем Кнежевине Србије на југозапад, Рашко-призренска митрополија је изгубила укупно 3776 православних домова, 1309 у Студеничкој и 2467 у Старовлашкој нахији, док је нишка епархија припајањем Србији Крушевачке, Алексиначке, Ражањске и Параћинске нахије, по заједничком налазу српских власти и нишког митрополита изгубила 5130 од укупно 11345 домова.¹⁷⁶⁵ Иако су нахије на југозападу фактички припојене Србији 1831, а на југу и југоистоку 1832. године, кнез Милош их све до пролећа 1834. године није укључио у састав Ужичко-ваљевске, односно Београдске

¹⁷⁶³ АС, КК, XXXI, бр. 241, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 16/29. 9. 1822; АС, КК, XXXI, бр. 242, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 9. 1822; АС, КК, XXXI, бр. 241, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 9. / 3. 10. 1822; АС, ЗМП, бр. 3195, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 18. 9/1. 10. 1822; АС, ЗМП, бр. 3197, Параћински трговци, Параћин-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 19. 9/2. 10. 1822; АС, ЗМП, бр. 3217, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 14/27. 10. 1822; Б. Андрејевић, *Револуционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1821. године*, Лесковачки зборник 15 (1975), 126; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку, 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 190-192; *Град Пожаревац*, бр. 181.

¹⁷⁶⁴ У успомени Нишлија владика Данило је остао упамћен као лопов. Неупућен у стварни разлог и ток бекства, народ је испрео причу да је владика у Аустрију побегао након што је сабрао димницу већу него иначе. *Краљевина Србија*, 33.

¹⁷⁶⁵ АС, КК, XXXV, бр. 787, Митрополит нишки Григорије, Ниш-кнезу Милошу Обреновићу, 25. 2/11. 3. 1834.

митрополије, дозволивши митрополији Нишкој и Рашко-призренској да на територији у којој је формирана српска власт прикупљају све црквене дажбине за 1831, 1832. и 1833. годину.¹⁷⁶⁶ Кнез Милош се није мање галантним показао ни у случају преговора о преузимања дела епархијског дуга Нишке и Рашко-призренске митрополије Васељенској патријаршији. Наиме, Кнежевина је од митрополија имала да преузме део дуга према Патријаршији сразмерно броју домова који је разграничењем отпао од власти митрополита у Нишу и Призрену. Српски кнез, који је од стране патријарха Константина II именован за преговарача са митрополитима, изашао је у сусрет нишком владици Григорију приказивањем нетачних бројева и преузимањем приличног дела дуга на Кнежевину. Иако је добро знао да је Нишка митрополија у тренутку разграничења имала 11345 православних домова, од којих је 5130 припало Србији, кнез је Патријаршији поднео рачун по коме је епархија пре разграничења имала 12348 домова, од којих је 6174 припало Кнежевини, а исто толико остало у саставу митрополије. Дужнички порез се од пастве убирао паушално, дељењем укупног задужења са бројем кућа, па је кнез повећавањем суме домова на 1000 смањио разрез на четири гроша по кући и тако преузимањем суме од 4000 гроша олакшао намет митрополији. Према коначној рачуници и једна и друга страна имале су да плате по 24696 гроша.¹⁷⁶⁷ Кнез је вероватно на исти начин поступио и у случају Рашко-призренске митрополије, али на жалост није сачуван рачун са бројем кућа митрополије пре разграничења који би то потврдио. На основу суме дуга од 18800 гроша за 3776 кућа, колико је Србија дала за део дуга Рашко-призренске митрополије, може се закључити само толико да је ова епархија опслуживала мање домова од осталих митрополија и пре и после 1834. године, јер је само у њеном случају дуг порезан на пет гроша по дому.¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁶ *Нахија Пожешка*, бр. 386; *Ужичка нахија 2*, бр. 504; *Аутономија православне цркве*, 244-245; АС, КК, XXXV, бр. 682, 1-2, митрополит рашко-призренски и скендеријски Ананије, Нова Варош-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 7/20. 8. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 682, 3, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Ананију, митрополиту рашко-призренском и скендеријском, Нова Варош, 13/26. 8. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 685, митрополит рашко-призренски и скендеријски Ананије, старовлашка села-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 23. 12. 1831/5. 1. 1832; АС, КК, XIV, бр. 182, Симо Јоковић, Нова Варош-Јовану Обреновићу, Брусница, 19/1. 11. 1833; АС, КК, XXXV, бр. 787, митрополит нишки Григорије, Ниш-кнезу Милошу Обреновићу, 25. 2/11. 3. 1834; АС, КК, ПО, 78/113, митрополит рашко-призренски и скендеријски Ананије, Шаранац-митрополиту ужичком Никифору, Ужице, 11/24. 12. 1831.

¹⁷⁶⁷ АС, ЗМП, бр. 2231, 31. 1./13. 2. 1834; *Аутономија православне цркве*, 245.

¹⁷⁶⁸ АС, ЗМП, бр. 6778, тефтер дуга васељенској цркви 27. 11/10. 12. 1834.

Посредним финансирањем кнез је помогао обнову и издржавање Цркве Светих Архангела у Нишу 1820. године. На молбу татора цркве да новчано помогне задужену богомољу кнез није одговорио давањем једнократне помоћи него је комисиону београдског ђумрука на нишкој царинарници наложио да убудуће од сваке наплаћене ђумручке таксе на товар робе одваја од две до четири паре у корист нишке цркве. Након измештања нишког ђумрука у Алексинац татори нишке цркве су тражили да им кнез дозволи да и надаље убирају приход, па иако одговор није сачуван, може се сумњати да је кнез молиоцима дао потврдан одговор, односно да је Нишлијама повраћен приход који су уживали пре 1832. године.¹⁷⁶⁹

Кнез је на посредан начин, допуштањем убирања милостиње и препорукама народу да се одазива на калуђерску прошњу, помагао обнову и оправку манастира и цркава у Турској. Пре учвршћивања кнеза Милоша у Србији, игумани манастира и епитропи цркава су пре одласка у писанију у овој области по правилу тражили дозволу и препоруку епископа и архијереја оне епархије у којој су намеравали да од народа траже милостињу, да би најраније од 1820. године почели да се обраћају директно кнезу, схвативши да удовољење њихових молби зависи само од његове воље. Поменуте године, Рашко-призренски митрополит Хаџи Захарије замолио је кнеза да допусти дечанском јеромонаху Мелентију да проси милостињу у Србији.¹⁷⁷⁰ Непосредно обраћање кнезу и обавезно добијање његове дозволе пре кретања у прошњу по Србији установљено је као правило 1831/1832. године,¹⁷⁷¹ а калуђерима, који би добили дозволу, прошња је бивала строго ограничена на једну до две нахије, зависно од броја монаха послатих у прошњу и стања манастирских финансија, што значи да су се калуђери просјаци пре тога, након добијања дозволе по вољи кретали широм Србије. Увођење система у калуђерску прошњу и строга контрола њиховог кретања и прихода

¹⁷⁶⁹ Једна од царинских такса било је и давање под називом *црквено*. Није искључено да је ова такса била намењена митрополији још од 1820. године и да је из те суме одвајан део за Цркву Светих Архангела. Замашна обнова храмова након 1834. године у Нишкој митрополији иде у прилог претпоставци да је приход од таксе *црквено* уступљен Нишкој митрополији, након 1834. године, ако не и раније. П. Гагулић, *Наведено дело*, 9; *Милош Обреновић*, књ. 2, 414.

¹⁷⁷⁰ Нема разлога за сумњу да Захаријева молба није услишена, јер је на сваку молбу за писанију у наредним годинама добијан позитиван одговор. АС, ЗМП, бр. 1029, митрополит рашко-призренски и скендеријски Хаџи Захарије, Нови Пазар-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 15/28. 8. 1820.

¹⁷⁷¹ АС, КК, XXXV, бр. 542, Аврам Обућина, Буковик-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/21. 12. 1832.

евидентна је у случају дечанских јеромонаха Ђерасима и Јосифа који су у Србију приспели децембра 1831. године. Тада су се два јеромонаха са молбеним писмом и препоруком дечанског игумана Теофила јавили кнезу Милошу тражећи дозволу за прошњу. Кнез им је дао дозволу, али их је прво упутио београдском митрополиту да им определи у ком делу Кнежевине ће сакупљати милостињу. По налогу митрополита, Јеромонах Јосиф је упућен у Београдску, а Ђерасим, каснији дечански игуман Ђерасим Мали, у Шабачку нахију, где су прилоге сакупљали све до априла 1832. године.¹⁷⁷² Иста два јеромонаха послата су у прошњу у Србију из Дечана и у јесен 1832. и 1834. године. Игумана Ђерасима је 1836. године у писанији заменио јеромонах Калиник, а њега 1837. јеромонах Мелентије.¹⁷⁷³ Као и 1831. године и приликом каснијих долазака у прошњу, Дечанцима је прецизно одређивано кретање. Године 1836. Јосиф и Ђерасим су због посрнућа манастира посебном кнежевом милошћу добили дозволу да просе по целој једној епархији, док су Јосифу и Калинику наредне године за прошњу одређени Ваљевски и Крушевачки округ.¹⁷⁷⁴ Манастир Дечани имао је велики углед код Срба у Србији и био поштован као једна од највећих народних светиња, па су се монаси из писаније враћали добрано напуњених бисага. Само током четворомесечне писаније 1831/1832. године, нерачунајући трошкове пута, конака и прехране, јеромонаси Јосиф и Ђерасим сакупили су 7986 гроша и 30 пара, први 3059, други 4927, 30 гроша,¹⁷⁷⁵ што значи да су током тридесетих година само у Кнежевини Србији током писаније успели да саберу неколико десетина хиљада гроша.

¹⁷⁷² АС, КК, XXXV, бр. 730, 1-2, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 7/30. 11. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 730, 1-3, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-митрополиту Мелетију Павловићу, Београд, 26.11/9. 12. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 57, митрополит Мелетије Павловић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, 5/18. 12. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 69, митрополит Мелетије Павловић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, 31. 5/13. 4. 1832.

¹⁷⁷³ АС, КК, XXXV, бр. 731, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 10/2. 11. 1832; АС, КК, XXXV, бр. 732, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/22. 10. 1834; АС, КК, XXXV, бр. 737, Ђерасим и Калиник, настојници манастира Дечана-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 12/15. 3. 1837; *Архивска грађа за историју Народног музеја*, бр. 262; АС, МБ, 1836-1837, бр. 178, Јаков Живковић, Београд-митрополиту Петру Јовановићу, 29. 4/13. 5. 1837.

¹⁷⁷⁴ АС, МБ, 1836-1837, бр. 179, митрополит Петар Јовановић, Београд-Јакову Живковићу, Београд, 30. 4/13. 5. 1837; АС, МБ, 1836-1837, бр. 180, митрополит Петар Јовановић, Београд-проти Миловану Протићу, Крушевац, 30. 4/13. 5. 1837; АС, МБ, 1836-1837, бр. 181, митрополит Петар Јовановић, Београд-проти Петру Савићу, Ваљево, 30. 4/13. 5. 1837.

¹⁷⁷⁵ АС, КК, XXXV, бр. 69, митрополит Мелетије Павловић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, 31. 5/13. 4. 1832.

Поред Дечанаца, у Србији су по милостињу долазили и монаси Пећког манастира, вероватно чешће него што је о томе остало трага у изворима, у којима се њихова прошња помиње свега једном, крајем 1832. године. Крајем те године, јеромонах Самуил из манастира Пећке патријаршије просио је по Нововарошкој нахији по дозволи локалног забита, носећи као акредитив препоруку митрополита и игумана. Након опхода ове нахије монах је упутио молбу старешини дела побуњене Старовлашке нахије Авраму Обућини да милостињу купи и у селима која су признавала његов и ауторитет кнеза Милоша. Обућина је задржао калуђера, а затим јавио кнезу о његовом доласку, напомињући да монах пре доласка није добио дозволу са највишег места за прошњу по Србији. Кнез је Обућину укорио истичући да је калуђер човек Цариградске патријаршије и да скупља владичанску мирију, а да је Србија покорна Васељенској патријаршији као што је покорна султану у Цариграду, наређујући да се јеромонаху Самуилу пружи помоћ при убирању мирије.¹⁷⁷⁶ Кнежев одговор Обућини је у најмању руку чудан и као да је писан за случај да писмо падне у руке Турака, јер је у њему истицана српска љубав и оданост ка султану и Порти. Притом је кнезу свакако било јасно да јеромонах Самуил није дошао по мирију него по милостињу, али је очигледно намерно, мада из непознатог порива, разлог његовог доласка приказивао другачије.

Будући да је у писмима игумана из Старе Србије којима се тражила прошња у Србији сиромаштво манастира готово увек описивано као неиздрживо, а манастирске зграде склоне „паденију“, кнез је давање дозволе понекад замењивао или пропраћао великим новчаним или прилогом друге врсте. Године 1837. манастир Светог Јована Бигорског код Дебра уместо дозволе за прошњу добио је на дар 5000 гроша и звоно са ктиторским натписом кнеза Милоша, јер је по исказу калуђера набавка звона била један од главних разлога за писанију. Манстиру Високим Дечанима кнез је 1836. године дозволио прошњу по Србији, али је независно од тога манастиру даровао и 10000 гроша, проценивши да је царској лаври потребно више новца него што би калуђери могли да прикупе писанијом. Упола мању суму добио је 1837. године манастир Пећке патријаршије,

¹⁷⁷⁶ АС, КК, XXXV, бр. 542, Аврам Обућина, Буковик-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/21. 12. 1832, Милош Обреновић, Крагујевац-Авраму Обућини Буковик, 15/28. 12. 1832.

јер његов игуман Мојсије писанију није ни тражио, већ је због великих манастирских дугова вапио за хитним прилогом у новцу од самог кнеза.¹⁷⁷⁷

Отварање српске државне штампарије, Књажеске типографије 1830. године, створило је могућност за још један вид помоћи манастирима и црквама у Старој Србији, путем прештампавања рукописа из манастирских књижница. Упркос предностима, све до краја прве владавине кнеза Милоша штампарија није довољно коришћена за национално-просветну делатност у Старој Србији, и то не због изостанка молби за помоћ из Старе Србије већ због одбијања типографије и духовне цензуре да на њих дају позитиван одговор. Значај отварања државне штампарије у Србији први је схватио полошки просветитељ, игуман манастира Лешак Кирил Пејчиновић. Он је још 1831. године замолио кнеза да се његов превод једног грчког молитвеника на народни језик, Утјешеније грјешним, штампа у државној штампарији, и у том циљу чак послао 500 гроша за трошкове штампе. Кнез је првобитно позитивно одговорио на Кирилову молбу, вративши игуману новац предвиђен за штампање са напоменом да ће књига бити штампана о трошку Србије. Кнез је добро схватио колико ће помоћ игуману значити подизању угледа Србије међу народом под Турцима, па је штампарији и духовној цензури напоменуо да је обећао бесплатну штампу и захтевао бесплатну коректуру, и сам признајући да Пејчиновићев превод има бројне слабости и недостатке како у садржини тако и у правопису. Схвативши важност удовољења молбе народног представника, кнез је коректорима тражио да уметну смисао тамо где га нема и да исправе правописне грешке, напомињући да сама вредност дела није толико важна колико сам чин задовољења игуманове жеље. Духовна цензура међутим није показала разумевање за дипломатију, па је штампање

¹⁷⁷⁷ Кнез је уз новчани дар манастирским изасланицима по правилу покривао и трошкове пута. Треба нагласити да су прилози манастирима давани по курсу пореских гроша, односно да је вредност дара била упола мања у чаршијским грошевима. АС, ЗМП, бр. 6917, квита на 1000 гроша издата дечанским калуђерима 29. 6/12. 7. 1836; АС, ЗМП, бр. 7059, Налог кнеза Милоша Казначејству да се јеромонаху Данилу из манастира Светог Јована Бигорског исплати 5250 гроша. 3/16. 5. 1837; АС, ЗМП, бр. 7149, Налог кнеза Милоша Казначејству да се калуђерима из Пећке патријаршије изда 5400 гроша; АС, КК, XXXV, бр. 742, игуман Пећког манастира Мојсеј са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 28. 9/11. 10. 1837; *Исто*, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-игуману Мојсију и братији манастира Пећке Патријаршије, Пећ, 1/14. 10. 1837; АС, КК, XXXV, бр. 743, игуман Пећког манастира Мојсеј са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 1/14. 11. 1837; *Архивска грађа за историју Народног музеја*, бр. 262; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 100-102, 110, 118, 124, 144; *Финансије и установе 1*, 821-822; К. Џамбазовски, *Културно-општественте врски на Македонците со Србија во текот на 19. век*, Скопје 2006, 53-54; „*Славеносрпски*“ манастир Свети Јован Бигорски, 90.

Пејчиновићевог дела на крају одбијено због сувише слободног превода и употребе великог броја турских речи 1836. године.¹⁷⁷⁸ Исте године када је Пејчиновић коначно одбијен, кнезу је писао и јереј Живко, настојник манастира Девича, са молбом да се у државној штампарији прештампа рукопис правила Светог Јоаникија. Поп Живко је прошао као и Пејчиновић, јер правила нису штампана.¹⁷⁷⁹ Колико се по сачуваним изворима може видети, позитиван одговор на молбу за штампање рукописа у Типографији добио је само манастир Светог Јована Рилског, јер су у Србији, након позитивне оцене цензора 1836-1837 штампани молитвени канон, служба са житијем и правила Светог Јована Рилског.¹⁷⁸⁰

Љубитељи „књижевства“ српског

За разлику од периода након 1839. године, из Старе Србије у Србију, изузев у једном случају,¹⁷⁸¹ између 1822. и 1839. године нису стизале молбе у којима су тражене бесплатне књиге за школе, манастире и цркве. Свештенство и грађанство јужних крајева је у овом периоду само сносило трошкове набавке штампаних српских књига из Хабзбуршке Монархије и Кнежевине Србије. Књигу *Штатистическое описание Сербие* из 1822, заправо превод списа о Србији Адама Вајнгартена, који је начинио Стефан Милошевић, унапред су купила четворица имућних Нишлија. Четрнаест година касније по дванаест примерака два тома сабраних дела Доситеја Обрадовића пренумерисали су нишки митрополит Григорије и десеторица најбогатијих нишких трговаца, вероватно за потребе свих

¹⁷⁷⁸ Х. Поленковић, *Нови податоци за Кирил Пејчиновић*, „Заошто „Утјешение грјешним Кирила Пејчиновића не е печатано во Белград“?, Годишен Зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, Историјско-филолошки одел, 1 (1949), 56-58; К. Џамбазовски, *Наведено дело*, 52-53; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 65, 71.

¹⁷⁷⁹ Који је био разлог неуслушавања молбе девичког настојника тешко је рећи, јер одговор девичком настојнику, ако га је било, није сачуван. Правила Светог Јоаникија девичког штампана су тек 1861. у Београдском Србљаку. *Грађа за историју македонског народа*, бр. 65; К. Џамбазовски, *Наведено дело*, 52-53; *Задужбине Косова*, 612; Ј. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца, историјско етнографска расправа*, Смедерево 1965, 129.

¹⁷⁸⁰ Ђ. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)*, Београд 1980, 53-54.

¹⁷⁸¹ У изворима је остала забележена само молба Кирила Пејчиновића кнезу Милошу да му пошаље један Требник. Молба је услишена, и манастир Лешак је на дар добио једну богослужбену књигу. *Грађа за историју македонског народа*, бр. 65.

нишких читаоца. Врањски житељи су 1839. године пренумерисали чак тридесет и један примерак књиге *Служеније јеврејско*. Међу купцима су се налазила само два свештеника, поп Неша настојник Прохора Пчињског и варошки прота Михаил, док су остали били трговци и занатлије. Међу врањским претплатницима јављају се и двојица купаца из Кочана и један из Галичника који су стално или привремено боравили у Врању.¹⁷⁸² Најприлежнији купац српских штампаних књига у овом периоду био је Анђелко Палошев (Палашовић, Палацковић), комисионар трговачке породице из Велеса, која је у Пешту почетком 19. века извозила сахтијан. Анђелко се као пренумерант јавља први пут 1827. под презименом Палашевић, да би 1828. године као претплатник на две различите књиге био именован једном као Палацковић, а други пут као Палашов, како је надаље потписиван. Већ наредне године у списку пренумераната уз његово име у списку претплатника драме Владимир и Косара наштампан је текст: „*Бугарин, трговац из Велеса у Македонији, велики љубитељ књижевства и нације своје*“. Анђелко је до 1833. године купио укупно 16 наслова напоменувши у једној својој пренумерацији из 1832. године да је „*велики љубитељ књижевства српског и осниватељ библиотеке у вароши Велес*.“ Родољубиви Анђелко, како је понекад сам себе називао у списку пренумераната, је за своје варошане између осталог купио биографију Милоша Обреновића од Вука Караџића, драму Милош Обилић Јована Стерије Поповића, *Писма Доситеја Обрадовића*, биографију српског војводе Стефана Јакшића, Живана Тодоровића Смедеревца, *Дух списанија Доситејевих*, Ђорђа Магарашевића, *Пантеон* или биографије цара Душана и „цара“ Лазара и *Милошијаду* Јевте Поповића, *Српског родољубца*, Василија Чокерљана и *Драгомира жупана требињског*, Евстатија Михаиловића. Дакле, без обзира што је себе назвао Бугарином, Анђелко је највише куповао дела која су за тему имала српску историју, па је у пренумерацији на биографију „цара“ Лазара описан као љубитељ „славе нације своје“, што значи да му бугарско самодефинисање није сметало да буде српски родољуб и да Душанову и Лазареву славу сматра славом своје нације.¹⁷⁸³ Како год да је Анђелко себе у националном смислу дефинисао, ако је уопште правио разлику између Срба и Бугара, писменим Велешанима је пружио прилику да читају о српској прошлости, а неписменима да

¹⁷⁸² Прилог библиографији, 104-107.

¹⁷⁸³ Претплатници из Македоније, 169-174; Град Скопие, 232-236.

виде портрет цара Душана и Џафаровићев грбовник земаља које су некада улазиле у Српско Царство, односно да прихвате као свој, сан о царству који је у то време развијан у Кнежевини Србији и српским заједницама у Хабзбуршкој Монархији. Поред тога, на насловним странама књига штампаних у Београду, Срби из Старе Србије могли су да прочитају да су „напечатане“ у Књажеско-српској типографији што је много значило порасту угледа Кнежевине међу њима.

Буђење уснулих владара

Поред тога што су чували мошти светитеља, за које је православно, у неким случајевима и муслиманско становништво, сматрало да имају исцелитељске моћи, манастири су у Старој Србији за православне представљали и доказе постојања некадашње моћне православне и српске државе. Поклоници су у најзначајнијим ходочасничким центрима, Високим Дечанима, Девичу, Пећкој патријаршији, Студеници, Прохору Пчињском, Јовану Бигорском, Марковом манастиру, манастиру Трескавцу и Кичевској Пречистој, при поклоњењу реликвијама на иконама или живопису могли да виде ликове српских средњовековних владара чија су имена знали из народних песама. Покрет обнове сакралних здања и омасовљење ходочасничког покрета поклопили су се са обновом српске државе, што је додатно распаљивало наду православних у скоро ослобођење под заштитом и благословом светих краљева, односно „царева“, како је народ називао све средњовековне владаре од Стефана Немање до „цара“ Лазара. Иако је сваки од наведених манастира у 19. веку био духовни и поклонички центар православног становништва своје шире околине, ни један од њих није као Високи Дечани представљао свенародни духовни центар, општепризнато сабориште поклоника не само из Старе Србије него и из свих осталих области настањених православним Србима.

До прерастања Дечана у централно место српских ходочашћа дошло је у другој половини 18. века у годинама након укидања Пећке патријаршије, институције која је до 1766. године представљала стожер окупљања православних Срба и била баштиник националних и историјских традиција, јер су Дечанци, под вођством игумана Данила Паштровића, након угушења националне цркве

преузели њену саборишну и паметничку улогу. Наслеђивање угледа и дужности укинуге патријаршије Дечанцима је олакшао раст популарности култа Светог Стефана Дечанског у другој половини 18. века међу Србима са обе стране Саве и Дунава, до чега је по свој прилици дошло заслугом илустрација и текстова у делима Рајића и Џафаровића. Није само јачање култа дечанског ктитора из године у годину повећавало број ходочасника. Поклоници манастира Дечана су своје ходочашће називали поклоњењем Светом Краљу, а сам манастир Светим Краљем, што значи да је народ поклањање светом владару једновремено схватао и као поклоњење некадашњој слави и моћи српског народа и државе које је персонификао са Стефаном Дечанским.¹⁷⁸⁴ Будући да су поклоници током ходочашћа доносили дарове манастиру, дечански монаси су се при прикупљању писаније трудили да придобију што већи број верника на долазак у манастир, а исто су чинили и њихова сабраћа, калуђери дечанских метоха у градовима и варошима Старе Србије. Свесни своје мисије чувара и ширитеља националне и историјске свести и неопходности буђења сна о обнови Српског царства, Дечанци су често будуће ходочаснике током сакупљања милостиње привлачили у свој манастир ношењем не само религиозних него и националних реликвија, као што је био крст који је по предању Дечанима даровао цар Душан. За развијање националне свести и ширења наде у ослобођење и обнову царства нарочито је било значајно састављање илустроване парусије 1817. године, односно позивног писма које је ношено, читано и показивано православном народу током сабирања милостиње. На овом илустрованом листу сликар Алексије Лазовић, свакако по налогу Данила Кажанегре и Хаџи Захарија, приказао је Стефана Дечанског и цара Уроша испред манастира Дечана, а целу представу уоквирио је свитком са медаљонима на којима су били представљени грбови двадесет и четири провинције које су у Џафаровићевој Стематографији били насликани око коњаничког портрета цара Душана.¹⁷⁸⁵ Култ Светог Краља, његовог манастира и Српског царства поред дечанских калуђера ширила је и народна епска песма која

¹⁷⁸⁴ Ходочашће је често било мотивисано и веровањем да мошти Светог Краља могу да исцеле немост, немоћ и бездетност. Љ. Пузовић, *Манастир Високи Дечани као стециште поклоницких путовања у 18. веку*, Богословље 2 (2012), 92-93; Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и вееровања у Срба на Косову и Метохији, 6. век-почетак 20. века*, Београд 2001, 513-515. (=Енциклопедија народног живота)

¹⁷⁸⁵ Р. Станић, *Наведено дело*, 232, 235-237; *Дечанска ризница*, 69.

је описивала градњу манастира Дечана, а уз саму градњу и детаље из живота Стефана Дечанског и цара Душана. Популарност манастира и традиције о царству илуструје постојање чак пет верзија ове песме и ширина простора на коме су певане, односно где су забележене. Најстарији запис песме забележио је руски путописац Виктор Григорович четрдесетих година 19. века од дванестогодишњег дечака Козме из села Галичника; другу верзију забележили су браћа Миладиновци средином 19. века у Македонији, трећу и четврту отприлике у исто време Александар Гиљфердинг и Серафим Ристић у самим Дечанима и Богољуб Петрановић у Босни и Херцеговини, док је пета забележена у области Малеш на концу 19. века.¹⁷⁸⁶ Дакле, у 19. веку повест Дечанског и Душана и слава манастира преношена је неписменом народу на саборима од Брегалнице на југоистоку до Галичника на југозападу и Босне на североистоку, што је свакако утицало на пораст броја ходочасника.

Привлачени позивима дечанских калуђера, народним песмама и могућим исцелењем, ходочасници су у Дечане долазили са свих страна и у великом броју највише на Велику Госпојину и на Петровдан. По речима Тодора Станковића, Јована Хаџи Васиљевића и Милоша Милојевића¹⁷⁸⁷ пре устновљења Бугарске егзархије и Српско-турских ратова 1876-1878. на ова два празника око њивота Светог Краља поред ходочасника из Метохије, и са Косова и Рашке области¹⁷⁸⁸ окупљао се и велики број поклоника из Битољске, Прилепске,¹⁷⁸⁹ Велешке, Скопске, Тетовске,¹⁷⁹⁰ Врањске,¹⁷⁹¹ Кумановске, Кочанске, Кривопаланачке,

¹⁷⁸⁶ X, Полнковиќ, *Изабрани дела 2, студии од македонскиот фолклор*, Скопје 1988, 123-124, 484-486. (=Студии од македонскиот фолклор); А. Гиљфрдинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, приредио Б. Чулић, Сарајево 1972, 145.

¹⁷⁸⁷ *Путопис дела Старе Србије* 3, 86; Т. Станковић, *Наведено дело* 121-122; Ј. Хаџивасиљевић, *Поклоници Св. Краљу*, Црква и живот 11-12 (1922), 450-453. (= *Поклоници Св. Краљу*)

¹⁷⁸⁸ Из Старовлашке, односно Нововарошке нахије, поклонници су од краја 18. века долазили у организованим групама на сабор о Великој Госпојини. Борисављевићи су забележили да је утемељивач богатства и угледа њихове куће, поп Марко, сваке године на овај празник одлазио са даровима у Дечане. Организацију ходочашћа наставили су Борисављевићи и Рашковићи и касније током 19. века. *Казивања Борисављевића*, 46; *Дечанска ризница*, 67.

¹⁷⁸⁹ Прилепчани су почели да походе Светог Краља још крајем 18. века; 1785. године забележен је долазак пет свештеника из околине овог града, а ходочашћа су настављена чак и након установљења Егзархије. Љ. Пузовић, *Манастир Високи Дечани као стециште поклоничких путовања у 18. веку*, *Богословље* 2 (2012), 102; К. Шапкарров, *Описание на град Прилеп и околностит му*, *Читалиште* 3 (1872), 173.

¹⁷⁹⁰ Ходочаснике из Велеса и Скопља на поклоњење манастиру наводили су монаси дечанских метоха из ова два града, док је Тетовце поред осталог опредељивала и мала удаљеност од манастира. О бројности ходочасника из ова три места сведоче и бројна урезана имена на унутрашњости дечанске капије и на фрескама у манастирској цркви. Велешки гости остали су и

Кратовске, Штипске, Дебарске, Нишке, Лесковачке, Пиротске и Прокупачке нахије. Поред Срба из Османског царства у Дечане су долазили и поклоници из Србије кнеза Милоша; Сретен Л. Поповић сећао се крајем седамдесетих година 19. века да је у време његовог детињства, дакле у прве три деценије 19. века, народ у Србији био много побожнији и да су многи људи одлазили на поклоњење у Високе Дечане.¹⁷⁹² У сачуваној грађи остало је забележено само једно циљано ходочашће у Дечане, извесног Косте Димитријевића из Београда који је на поклоњење кренуо 1824. године. Коста је био сиромаш и патио је од „напрасне болести“ па се обратио кнезу за помоћ у новцу како би отишао у Дечане и тамо се исцелио, јер због болести нико није хтео да га прими у службу.¹⁷⁹³ У Дечане и Пећку патријаршији ходочастао је 1827. године и један карановачки трговац, који за разлику од Косте у Метохију није кренуо само ради поклоњења. Карановчанин је у Метохију заправо пошао због трговачких послова, па је у манастире свратио успут, што неумањује његову поклоничку ревност.¹⁷⁹⁴ Случај сиромашног Београђанина Косте и карановачког трговца потврђује Поповићева сећања и илуструје опште уверење у исцелитељску моћ моштију Светог Краља и популарност његовог култа у Србији.

Дакле, на петровданским и госпојинским саборима у Високим Дечанима сабирао се народ од Битоља на југу до Београда на северу да током неколико дана проживи успомену на Стефана Дечанског и славу некадашње српске државе. Походници из удаљенијих крајева су на путу ка Светом Краљу или при повратку кући често посећивали и Пећку патријаршију и Девич¹⁷⁹⁵ што је благотворно утицало на финансије ова два манастира, далеко сиромашнија од дечанске лавре.

касније у Дечанима упамћени као најиздашнији, док су тетовски поклоници манастирској ризници оставили тас од сребра 1801. године. Само 1860. године у Дечане је походило осамдесет поклоника из Скопља и Велеса. *Студије од македонскиот фолклор*, 487; *Дечанска Ризница*, 65-67, *Просветне и политичке прилике*, 86; *Поклоници Св. Краљу*, 452; *Енциклопедија народног живота*, 515.

¹⁷⁹¹ Број ходочасника са простора Врањског пашалука опао је након 1825. године, јер је Хусеин-паша, у намери да помогне економско подузање манастира Прохора Пчињског, забранио својим православним поданицима да ходочасте у Дечане. *Прешевска област*, 383.

¹⁷⁹² Сам Поповић имао је велику жељу да оде на поклоњење у манастир, јер је о њему много слушао од очевих слугу, који су у Београд дошли из Старе Србије. *Путовање по новој Србији*, 199.

¹⁷⁹³ АС, КК, III, бр. 384, Коста Димитријевић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 3/18. 5. 1824.

¹⁷⁹⁴ *Нахија Пожешка*, бр. 548 (а); *Ужичка нахија 2*, бр. 641.

¹⁷⁹⁵ Т. Станковић, *Наведено дело*, 120-121.

РУМЕЛИЈСКИ КАРАВАНИ И СРБИЈАНСКА СТАДА

Превласт румелијске чаршије

Главне трговачке артерије које су у другој половини 18. века повезивале Малу Азију и источни Медитеран са Средњом Европом и западним делом Медитерана преседале су српске земље уздуж и попреко. Трговачки пут који је повезивао Солун са Подунављем кретао се долином Вардара, преко Прилепа и Велеса до Скопља, одакле се даље рачвао у два правца, кроз Качаничку клисуру и Косовску котлину на Приштину, па преко Лаба на Крушевац или преко Куманова на Масурицу и Врање или Грделичке клисуре и Лесковца до Ниша. Најважнија хоризонтална трговачка траса у правцу исток-запад водила је од Анадолије и Цариграда кроз Тракију преко Пловдива, Софије и Пирота до Ниша, где се укрштала са главном трговачком трасом на правцу југ-север. У 18. веку цариградско и малоазијско тржиште је са Апенинским полуострвом повезивала Дубровачка Република, чији су трговци кроз векове успоставили каравански пут који је преко Фоче, Пљеваља, Пријепоља и Сјенице ишао на Нови Пазар, а од њега, северним правцем преко Прокупља водио до Ниша, док је јужним краком преко Бањске, Митровице и Вучитрна повезивао Нови Пазар и Приштину, одакле су каравани преко Лесковца опет ишли до Ниша. Скадар је повезивао Венецију, Ђенову и друге италијанске градове са унутрашњошћу Балканског полуострва, преко Ниша, посредно и са Подунављем. Из града на Бојани каравани су разносили прекоморску робу на север преко Пећи и Ђаковице за Нови Пазар или на југ преко Призрена за Скопље и Приштину и даље до Ниша, док су у њега, истим правцима само у супротном смеру, пристизали товари из Румелије и Анадолије намењени прекоморској јадранској трговини. Битољ је представљао трговачко чвориште у којем су се стицали трговачки каравани са севера, из Скадра преко Дебра, Тетова и Кичева, и са југа, југозапада и југоистока из Корче, Берата, Охрида, Јањине и Костура, као и са истока од солунске луке и дубине Румелије преко Прилепа. Сви вертикални и хоризонтални трговачки путеви са

истока, југа и запада завршавали су у Нишу из кога је пут даље преко Алексинца, Ражња, Параћина, Туприје, Јагодине и Смедеревске Паланке избијао на Подунавље ка Београду, Смедереву, Пожаревцу, а из ових места даље на тржиште Хабзбуршке Монархије.¹⁷⁹⁶

Од праваца трговачких путева зависио је и просперитет чаршија кроз које су они пролазили, па су се трговачке чаршије уздизале или опадале у зависности од скретања трговачких маршрута или смањења промета на друмовима. Опадање дубровачке копнене трговине у другој половини 18. века и пад Републике почетком 19. века, изазвали су замирање значајније караванске трговине на правцу Јадран-Ниш,¹⁷⁹⁷ следствено и опадање Митровице, Бањске и Вучитрна, који су до тридесетих година 19. века сведени на административна средишта и караванске станице без већег трговачког значаја на путу Цариград-Сарајево и Ниш-Нови Пазар.¹⁷⁹⁸ Од пада Републике и замирања њених вертикалних караванских траса сав промет од јадранске обале до Ниша, Скопља и Солуна скренут је на путеве који су водили из Скадра преко Ђаковице, Пећи и Призрена, што је довело до раста трговачког промета у овим градовима и градовима у унутрашњости Балкана везаних за њихове тргове. Сви остали трговачки правци из 18. века задржали су свој значај и у 19. веку, а живост њиховог промета додатно се повећала настанком Кнежевине Србије. Након проширења Кнежевине на југ 1833. године и уређења њене јужне границе, сав трговачки промет са југа преусмерен је на три карантинска и царинска пролаза, Алексинац, Мокру Гору и Рашку, што је довело до економског успона Алексинца, прерастања Ивањице из села у варошицу и економског јачања Ниша и Новог Пазара који су након разграничења постали окупљалишта свих трговаца из Турске који су трговали у Србији и Аустрији.

Главни артикли који су крајем 18. и почетком 19. века из Анадолије и Румелије преко Србије извожени за Хабзбуршку Монархију били су непрерађена свила и памук, коже, крзна, сахтијан, вуна, дуван, пиринач, мед, восак, маслиново

¹⁷⁹⁶ *Трговински центри и друмови*, 183-184, 191-206, 254-255, 368-369, 371-434; Б. Перуничкић, *Управа Вароши Београда (1820-1912)*, Београд 1970, бр. 59; *Британски документи*, бр. 27; Б. Храбак, *Пословање људи из Косовске Митровице и других косовских вароши у 18. веку*, Баштина 13 (2002), 209-212; *Француске службене белешке*, 143-144.

¹⁷⁹⁷ *Дубровник и Турска*, 112-115.

¹⁷⁹⁸ О малом економском значају Митровице и Вучитрна тридесетих година 19. века видети прво поглавље овог рада.

уље, сува морска риба, кафа, шећер, жива стока и јужно воће, док су у супротном смеру углавном одлазили стакло, метална роба, бакар, олово, жива и текстил, порцелан, прерађена свила и памук.¹⁷⁹⁹

Трговци из Битоља, Крушева, Охрида, Скадра, Пећи, Ђаковице, Призрена, Приштине, Вучитрна, Новог Пазара, Нове Вароши, Сјенице, Тетова, Дебра, Кичева, Велеса, Прилепа, Скопља, Криве Паланке, Куманова, Ниша, Лесковца, Врања, Пирота и Прокупља су врло вешто користили повољан положај својих насебина на трговачким трасама, вршећи улогу посредника и прекупаца за стране трговце, али и преузимањем иницијативе и вођењем самосталних извозних и увозних трговачких подухвата.¹⁸⁰⁰ Србија, у којој се између 1815. и 1830. године одвијао процес преузимања турских ингеренција у трговини и фискалним установама од стране српских полуаутономних и аутономних институција, је убрзо након Другог српског устанка почела да заузима централно место у транзитној трговини Солун-Цариград-Скадар-Подунавље, али и да се обликује као значајно тржиште сировина које су румелијски трговци пласирали на аустријске и турске тржнице.

Монопол у трговини свињама који је након 1815. године за себе осигурао кнез Милош оставио је румелијским трговцима, хришћанима и муслиманима, простор да се укључе у откуп крупне рогате марве у Србији, и да временом, до краја тридесетих година 19. века, готово у потпуности преузму у своје руке трговину крупном стоком, коју су са, или без ортака из Србије претеривали у Турску или Аустрију.¹⁸⁰¹ Откупљивање говеда у Србији од стране румелијских трговаца у изворима се среће први пут 1819. године, када су три Арбанаса пристигла на Златибор са намером да пазаре чувена златиборска говеда.¹⁸⁰² Током треће деценије 19. века долазак целепција, марвених трговаца из Турске, се све чешће бележи у српским изворима,¹⁸⁰³ да би почевши од 1830. године њихово

¹⁷⁹⁹ Дубровник и Турска, 37; Прилог историји трговине и миграција, 11; *Trgovina Srbije*, 171.

¹⁸⁰⁰ Трговачку активност румелијских трговаца није могао да омете ни Први српски устанак. У једногодишњем периоду од почетка октобра 1811. до почетка новембра 1812. године у земунски конгумац пристигло је једанаест православних трговаца из Битоља, Ниша, Москопоља, Дебра и Водена. *Грађа из земунских архива* 3, 616-625.

¹⁸⁰¹ Трговина говедима уопште, а посебно извод рогате марве у Турску у литератури су приказани у скромнијем обиму него што су заиста били. *Trgovina Srbije*, 201/203.

¹⁸⁰² *Ужичка нахија* 1, бр. 43.

¹⁸⁰³ У Пожаревачкој нахији је 1820. године говеда куповао Мусли-ага из Скопља, у Јагодинској нахији је 1824. године забележено присуство пет муслиманских сточарских трговаца из Битоља,

крстарење земљом и одвођење читавих крда волова постало део привредне свакодневнице. Само у Ћупријској нахији од јануара до децембра 1830. године продато је 729 волова четрнаесторици трговаца из Битоља и једном њиховом колеги из Прилепа.¹⁸⁰⁴ За исту годину сачувано је неколико ђумручких признаница из Крагујевачке и Пожаревачке нахије. У првој нахији, ђумрук је наплаћен Амету Врањалији на 31 и Атанаску Битољцу на 32 вола, док су у Крагујевачкој нахији ђумрук платили Топал Ђорђе из Битоља на 25, а Цалил Турчин из Врања на 27 купљених волова. Две године касније из Рудничке нахије 58 волова отерали су један Турчин из Битоља и један хришћанин из Крушева; у Пожаревачкој нахији 46 волова купио је Штерија Стефановић из Крушева, а 41 грло Димитрије из Врања; 107 грла су исте године у Ћупријској нахији купила двојица румелијских трговаца хришћана, 85 грла Анђел из Прилепа и 27 Дима Трпе из Битоља.¹⁸⁰⁵ Изложени бројеви не представљају приказ укупног откупа рогате стоке у Србији, већ само онај део који је могуће реконструисати на основу сачуваних ђумручких признаница,¹⁸⁰⁶ што значи да су румелијски трговци откупљивали далеко већи број грла него што је то могуће видети на основу

док је Дамадин-аги из Ђаковице исте године дозвољена куповина 30 волова у Крагујевачкој нахији. Дозволу за тражење и куповање стоке по Србији 1824-1825. добила су двојица Срба из Нове Вароши и Сјенице и неколико скадарских трговаца непознате вероисповести. Пожешка нахија била је двадесетих година често одредиште целепција из Сјенице, Новог Пазара, Нове Вароши и Скадра. Већ 1822. године присуство онамошњих трговаца забележено је у Чачку, а шест година касније Васа Поповић је јављао кнезу Милошу да се број трговаца стоком из Сјенице и Новог Пазара у његовој нахији врло увећао. Као најзначајнији загранични купац у овој нахији важио је побратим Васа Поповића, Омер-бег Кадић из Сјенице, који је између 1824. и 1826. године у три наврата тражио и добијао дозволу српских власти за куповину и извоз по око стотинак волова. Године 1825. у Чачак је пристигао и касапбаша скадарског везира где је након дозволе српских власти куповао стоку за свог господара. Четири године касније дозволу за куповину рогате марве од власти у Чачку тражио је и нововарошки забит. АС, ЗМП, бр. 2755, Бајрам-ага, Ћуприја-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 2/15. 4. 1820; АСАНУ, ИЗ, бр. 8554/66, кнез Милош Обреновић-Васи Поповићу, 18/31. 4. 1824; АСАНУ, ИЗ, бр. 1111, Објавленије издато Дамадан-аги, 4/15. 2. 1824; *Нахија Пожешка*, бр. 119, 129, 167, 183, 185, 235, 260, 283; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 98, 275, 332; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 21; *Јагодинска нахија 2*, бр. 215.

¹⁸⁰⁴ Број је добијен сабирањем броја стоке на коју је наплаћен ђумрук и за коју су издате признанице. Иначе су осморица битолских трговаца били муслимани, а петорица хришћани, док је име једног трговца нејасно написано. Прилепски трговац био је хришћанин. АС, ЗМП, бр. 6618, 6630; АС, КК, XXXI, бр. 574, Милосав Здравковић, Ћуприја-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 13/26. 8. 1831.

¹⁸⁰⁵ АС, ЗМП, бр. 6627, 6631, 6689, 6690, 6692, 6996.

¹⁸⁰⁶ Вумручке тескере биле су једнократне потврде, нека врста привременог трговачког пасоша које су купцу служиле да оправда порекло своје робе и докаже српским властима до границе са Турском да је уредно платио таксу на обављену трансакцију. Након преласка границе тескере трговцима више нису биле потребне, па није било ни разлога да се оне чувају. Цитиране тескере су изгледа сачуване пуким случајем. О варошким ђумруцима видети: *Trgovina Srbije*, 242-244.

сачуване грађе. Нешто потпунија збирка признаница издатих у Ћуприји даје само могућност да се наслуте праве размере обрта у трговини стоком.¹⁸⁰⁷

Окружни протоколи издатих дозвола за трговину стоком, такозваних објавленија, без којих ни страни ни домаћи трговци нису смели да тргују на територији Србије,¹⁸⁰⁸ представљају поузданији извор за утврђивање удела румелијских трговаца у сточној трговини Србије од ђумручких признаница. Сачувани су протоколи објавленија Крушевачког округа за године 1834, 1835. и 1836. и Чачанског, Рудничког и Пожаревачког за годину 1836. Крушевачки протоколи садрже већи број имена румелијских трговаца него протоколи осталих округа, свакако због његовог положаја на граници. Уз то, порекло сточних трговаца у овом округу много је разноврсније него у осталим. Године 1834. Крушевачки магистрат издао је дозволе десеторици трговаца из Ниша, тројици из Врања, по двојици из Битоља, Лесковца и Ђаковице и по једном предузетнику из села Нишке, Лесковачке и Вучитрнске нахије. Број трговаца и списак места из којих су потицали значајно се увећао већ следеће године, вероватно услед добре зараде коју су остварили њихови претходници, па је у потрази за стоком по Крушевачком округу 1835. године крстарило осам трговаца из Ниша, седам из Лесковца, пет из Битоља, три из Врања, по два из Скопља, Прокупља и Тетова и по један из Костура, Куршумлије, Крушева, Велеса, Прилепа, села Орљана у Прокупачкој и Богујевца у Лесковачкој нахији. Нишлије су са осам накупаца и године 1837. били најзаступљенији међу румелијским сточним трговцима у Крушевачком округу, за њима су следили Битољци којих је било пет и Прилепчани са три представника своје чаршије. Из Лесковца, Врања, Новог Пазара и Крушева исте године дошла су само по двојица трговаца, док је из Приштине и Тетова дошао само по један целепција.¹⁸⁰⁹ Поређење спискова румелијских трговаца који су куповали стоку у Крушевачком округу показује да су сви трговци из Тетова и Ђаковице били муслимани и да су, изузев двојице Срба, сви нишки трговци исповедали ислам. Са друге стране, сви битољски

¹⁸⁰⁷ Треба имати у виду да су румелијски трговци стоку куповали и на вашарима по Србији, али у далеко мањим количинама него по нахијама. На сајмовима су од велетрговаца чешће пазарили сељаци и ситни трговци којима је било потребно једно до два грла, па је укупан збир продате стоке на њима обично био мањи од броја грла које су румелијски трговци истеривали из једне нахије.

¹⁸⁰⁸ Детаљно о овим дозволама видети: *Trgovina Srbije*, 105-108.

¹⁸⁰⁹ *Крушевац у једном веку*, бр. 48, 58, 78.

трговци били су хришћани, као и они из села нишке, прокупачке, лесковачке и врањске нахије, док су сви трговци из Лесковца и Прилепа, изузев по једног муслимана, исповедали православље. Трговци из осталих места били су приближно равномерно конфесионално заступљени.¹⁸¹⁰ Стоком је у Пожаревачком округу 1836. године трговало укупно шест трговаца из Румелије, двојица из Битоља, тројица из Егре код Битоља и један из Охрида. У Чачанском округу исте године трговала су тројица трговаца из Новог Пазара и по један из Нове Вароши и Вучитрна, док су у Рудничком округу стоку по селима тражила тројица новопазарских накупаца и по један трговац из Вучитрна и Дебра. Изузев Новопазараца који су сви били муслимани, трговци из осталих места били су хришћани.¹⁸¹¹

Поред волова, румелијски трговци су у Србији пазарили козе и овце. Године 1823. забележено је бављење „јабанских“ трговаца у Левчу, где су по кнежини куповали овце. Исте године, на осаоничкој скели према новопазарском пашалуку два муслиманска трговца из Новог Пазара платила су скеларину за претеривање 117, односно 132 оваце.¹⁸¹² Године 1834/1835. ђумрук на извезену стоку су у Зајечару платили један хришћански трговац из Битоља на 720 овнова, један хришћанин из Ниша на 73 козе, и један Србин накупац из пиротског села Орље на 61 овцу.¹⁸¹³

Осим целебцијама и трговцима ситном стоком, тржиште Србије је било интересантно још једној врсти сточних трговаца,¹⁸¹⁴ џамбасима, који су се бавили узгојем, дресуром и препродајом коња. Они се у Србији, по селима и варошима, срећу већ двадесетих година 19. века.¹⁸¹⁵ Највећи број џамбаса који су двадесетих и тридесетих година пазарли већи број коња у Србији био је пореклом из Врања или из касаба у непосредној околини ове вароши и већином су били муслимани,

¹⁸¹⁰ Исто. Из Крушева, Костура, Вучитрна, Приштине, Куршимлије и Велеса потицао је само по један трговац. Придошлице из прва три места били су хришћани, а из последња три муслимани.

¹⁸¹¹ Град Пожаревац, 454; АС, КК, ПО, 5/12.

¹⁸¹² Јагодинска нахија 1, бр. 99, Финансије и установе 2, 1094.

¹⁸¹³ АС, КК, ГК, бр. 160.

¹⁸¹⁴ Трговци „јабанци“ који су куповали овце у Србији забележени су само 1823. године у Левчу. Јагодинска нахија 1, бр. 99.

¹⁸¹⁵ Један Турчин из Врања је 1821. године дошао у Њуприји да пазари коње. Можда иста особа, Ахмет из Врања, купила је и одвела у Врање осам коња 1825. године. Године 1823. у Турску је из Србије три коња претерао Стерија из Лесковца. АС, КК, XXXI, бр. 153, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 7/ 2. 8. 1821; Протокол кнеза Милоша Обреновића, 450; Финансије и установе 2, 1094.

Турци, Цигани¹⁸¹⁶ или Арбанаси. Сабирањем бројева из сачуваних ђумручких признаница из 1830, 1831. и 1832. године издатих у Ћупријској, Пожаревачкој и Крагујевачкој нахији долази се до збира од 132 коња и кобила продатих трговцима из Врања, Прешева, Куманова, Лесковца, Призрена и Битоља.¹⁸¹⁷

Поред живе стоке, румелијски трговци су у српским селима откупљували и велике количине масла, меда, лоја, јагњећих и јарећих кожа и козлине. Откупљивачи масла и меда из Битоља помињу се већ почетком треће деценије 19. века у Јагодинској и Ћупријској нахији, док је куповина свећа у изворима забележена свега једном, 1831. године, када је Дамјан Марковић из Охрида у Крагујевцу пазарио чак 160 ока мумцијских израђевина.¹⁸¹⁸ Као и у случају одређивања опсега трговине крупном стоком и у овом случају најкориснији расположиви извор представљају ђумручке признанице издате у Ћуприји 1830. године и протокол Алексиначког ђумрука из 1839. године. У периоду од марта до децембра 1830. године Нишлије Стојан, Живан и Мехмед Дервишов откупили су у Ћупријској нахији и отерали у Турску 3541 оку или преко четири и по тоне меда, а Настас и Наум из Охрида, Петар из Ниша и Матија из Параћина пазарили су 3500 ока, односно безмало четири и по тоне лоја. За исто време и у истој нахији пет српских трговаца из Параћина и двојица Нишлија, Србин и Турчин, купили су 1286 јарећих, јагњећих и овчијих кожа, док су Мехмед Дервишов Нишлија и Параћинац Спира Ђорђевић откупили 467, односно 366 ока, или укупно преко једну тону козлине. У августу 1830. сто ока воска у свој град је из Ћупријске нахије отерао Ахмет из Ђаковице.¹⁸¹⁹ Девет година касније, само у два септембарска дана 1839. године, три српска трговца из Ниша отерали су из Србије у свој град 4450 ока или скоро шест тона козлине.¹⁸²⁰

Тефтер ђумрука у Зајечару вођен од Митровдана 1834. године до истог датума 1835. године, за разлику од осталих сачуваних ђумручких тефтера, садржи податке о имену купца, о роби коју је преносио и правцу кретања, односно где је

¹⁸¹⁶ Цигани су се у овом периоду врло често бавили трговином коњима.

¹⁸¹⁷ Из последња два града трговци су купили само по два до три коња. Србин трговац из Лесковца купио је седам коња. АС, ЗМП, бр. 6618, 6627, 6630, 6631, 6692, 6696; АС, КК, XXXI, бр. 574, Милосав Здравковић, Ћуприја-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 13/26. 8. 1831.

¹⁸¹⁸ АС, КК, XXXI, бр. 174, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. 10/13. 11. 1821; *Јагодинска нахија 1*, 96; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 57.

¹⁸¹⁹ АС, ЗМП, бр. 6630.

¹⁸²⁰ *Поменик руфета мутавцијског*, 62.

робу купио и куда је носи. Тефтер Ђумрука рашког, односно ивањичког из исте године, не садржи правац кретања трговаца, али се на основу њега могу извући одређени закључци. На основу ова два тефтера види се да је трговина на југозападу углавном почивала на промету хране, јер су сељаци и варошани, хришћани и муслимани, из Сјеничке, Новопазарске и Нововарошке нахије из Србије углавном износили жито, јечам и кукуруз.¹⁸²¹ На југоисточној граници асортиман робе и број трговаца био је много већи него на југозападу. Трговци хришћани и муслимани из Ниша, Врања, Лесковца, Пирота, Ђаковице, Призрена, Велеса, Битоља, Дебра, Скопља и Кичева и села Прокупачке, Лесковачке, Нишке и Врањске нахије, који су платили ђумрук на путу за завичај, носили су вино, ракију, вуну, лој, бакар, гвожђурију, со,¹⁸²² рибу моруну, козлину, јагњеће, јареће и зечије коже и терали коње, волове, магарце, козе и овце.¹⁸²³ Готово идентична роба извожена је и на југозападној граници, на међи Новопазарске и Нововарошке нахије са Пожешком нахијом. Трошарина у Чачку која је 1825. године вршила функцију „пашалучког ђумрука“ прописала је тарифе на робу коју су румелијски или српски трговци доносили из или преко пашалука на јужним границама или у њега односили. Тарифа је прописана за коње, говеда, мед, восак, лој, катран, луч, вино, ракију, восак, овчије, јагњеће, козије и лисичије коже, купус, лонце, со и дуван.¹⁸²⁴ Представљени списак показује да су на југозападној граници чешће пролазили товари сировина из Србије у Турску него товари турске робе у Србију. Од робе која је улазила у Србију тарифиран је само дуван, што значи да су каравани румелијских трговаца у већем броју улазили у Србију из правца Ниша.

Иако представљају само фрагмент укупног удела румелијских трговаца у извозу српске робе у Турску, приказани примери пословних делатности румелијских трговаца показују да је српско село представљало богат извор аграрних сировина врло потребних румелијским чаршијама. Поред трговаца који су највише профитирали, од трговине српским аграрним производима корист су

¹⁸²¹ Рашка област је безжитан крај, па је тешко поверовати да су сељаци из те области у Србији продавали жито у позну јесен и зиму.

¹⁸²² Бакар и гвожђе су у Србију пристизали из Аустрије, али је неизвесно да ли су купци из Румелије ове продукте пазарили директно из Аустрије или су их куповали од накупаца из Србије. Со је купована у Видину о чему ће бити више речи напред.

¹⁸²³ АС, КК, ГК, бр. 160; АС, КК, ГК, бр. 397. Конфесионални састав трговаца на југоистоку показује да су муслимански трговци углавном из Србије претеривали стоку, а ређе остале производе, док су трговци хришћани трговали свим артиклима.

¹⁸²⁴ *Нахија Пожешка*, бр. 182.

извлачили и сељаци у Кнежевини и занатлије у румелијским чаршијама-мутавције, мумџије, табаци и ћурчије, који су стицали неопходан материјал за своје рукотворине.¹⁸²⁵ Конфесионална и етничка структура румелијских трговаца који су у Србији куповали мед, восак, лој, коже и козлину даје разлога за претпоставку да су муслимани избегавали ове видове трговине, више се ослањајаћи на најисплативију трговину говедима и коњима, што је православним привредницима осигурало монопол у овој грани трговине. Превласт православних трговаца у набавци сировина за занатске делатности, које су скоро потпуно биле у рукама православних мајстора, заокруживало је хришћанску доминацију над занатлијском чаршијом румелијских градова.

*

Број румелијских трговаца који је увозио робу из Србије у Турску био је мањи од броја оних који су турску робу уносили у Србију, мада није могуће одредити колико је њих кроз Србију само пролазило на путу до аустријског тржишта, што онемогућава чак ни приближно одређивање баланса између увоза и извоза румелијске чаршије у и из Србије. За период између 1815. и 1830. године, сачувано је тек неколико бележака који садрже податке о роби коју су у Србији са собом доносили трговци из Турске. На основу њих се види да су румелијски трговци из Пирота, Врања, Битоља, Новог Пазара, Ђаковице, Пећи и Призрена у овом периоду у Србију доводили целепе говеда, крда свиња и мали број коња и да су доносили товари вуне, памука, сапуна, шећера, пушака, маслиновог уља и усолјене рибе.¹⁸²⁶ Много више података сачувано је о проласку трговаца кроз Србију без напомена о роби коју су са собом доносили. Према тим вестима, кроз Србију су у првих петнаест година након Другог српског устанка пролазили трговци из Битоља, Прилепа, Велеса, Сера, Солуна, Костура, Скадра, Скопља, Новог Пазара, Сјенице, Ниша, Лесковца, Пећи, Призрена и Ђаковице.¹⁸²⁷

¹⁸²⁵ Лој и восак коришћени су за прављење свећа, па је од допремања ова два продукта зависно и посао мумџија. Исти је случај са козлином, која је била потребна мутавцијама за израду врећа и конца, и кожа које су биле неопходне табацима који су је штавили, и ћурчијама које су је користили за постављање ћуркова.

¹⁸²⁶ *Крагујевачка нахија*, бр. 90; *Нахија Пожешка*, бр. 31, 261; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 10, 14, 15, 19; *Јагодинска нахија 1*, бр. 99; *Турци са стране кнезу Милошу*, бр. 10.

¹⁸²⁷ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 6, 7, 10, 18- 20, 28, 39; *Јагодинска нахија 1*, бр. 59, 85; *Јагодинска нахија 2*, бр. 328, 339; *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 488; *Нахија Пожешка*, бр. 95, 129, 208, 247, 262, 263; АС, КК, III, бр. 341, Веселиновић Мирко, Нови Пазар, кнезу Милошу Обреновић, Београд, март 1825; АС, КК, XXXI, бр. 143, Милосав Здравковић, Свилајнац-

Након 1830, односно 1833. године у изворима има много више података о трговинској размени између Србије и Румелије. По штурим извештајима са мокрогорског карантина југозападну границу су најчешће прелазили трговци, хришћани и муслимани, из Новог Пазара, Нове Вароши, Призрена, Пећи, Ниша, Ђаковице и Скадра, а немерљиво ређе из Дебра, Велеса, Приштине, Јањева, Врања, Охрида и Тетова. У карантинским извештајима са Мокре Горе из 1837. и 1838. године метохијски и скадарски трговци најчешће су означавани као увозници сушене рибе, укљеве или сараге, и маслиновог уља, а у тарифама београдског конзулата се види да су ђаковачки и призренски трговци у Београд већ током треће деценије 19. века доносили велике количине сахтијана намењеног аустријском тржишту. Ђумручке тескере из 1837. године показују да су трговци из Врања, Скадра, Охрида, Пећи и Приштине у Србију уносили свилене гајтане, пијавице, јагњеће и зечије коже.¹⁸²⁸

Судећи по тарифама Нишког комисиона Београдског ђумрука пре 1834. и алексиначке царинарнице након те године, као и протокола алексиначког ђумрука из 1835. и списка алексиначких карантинских такси на турску робу из 1838. године, из Румелије је у Србију преко Алексинца долазила следећа роба: разне врсте непрерађеног и прерађеног памука и свиле, козлине, лан, конопља, сукно, сахтијан, мешине, воденички камен, лисичији репови, јелењи рогови, нојево и пауново перје, слоновача, коже домаћих животиња и дивљачи, шалитра, бурмут, барут, кана, броћ, сапун, бакар, злато, сребро, олово, хладно и ватрено оружје, пиринач, шећер, кафа, сирће, дуван, маслине, суво грожђе, јужно и домаће воће и поврће, маслиново уље, алева паприка, воденички камен, одећа и обућа, разни занатски производи од трске, дрвета, стакла, глине, бакра, бронзе, олова и гвожђа, пијавице, коњи, крупна и ситна стока.¹⁸²⁹ У протоколу прихода Алексиначког ђумрука за последњи квартал 1839. године, поред имена трговаца уписани су приходи од оцарињених товара памука, броћа, пијавица, сирћета, сукна, ракије,

кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 17/30. 6. 1821; АС, КК, XXXI, бр. 168, Милосав Здравковић, Свилајнац-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 6/19. 8. 1821; АСАНУ, ИЗ, бр. 972, Осман-паша, Нови Пазар-Васи Поповићу, 6/29. 8. 1820.

¹⁸²⁸ Ужичка нахија 2, бр. 550, 554, 576, 582, 602, 615, 619, 624, 627, 628, 641, 646; АС, ПО, 98/74. Директор карантина Матија Христић, Мокра Гора-кнезу Милошу Обреновићу, Београд, 30.3/12. 4. 1838, 4. 4/17. 4. 1838; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 61; АС, КК, ПО, 4/58, ђумручке тескере издате на Мокрој Гори 1837. године; Ђ. Микић, *О трговини Косова и околних крајева у првој половини 19. века*, *Гласник Музеја Косова* 12 (1973-1974), 82. (= *О трговини Косова и околних крајева*)

¹⁸²⁹ АС, ГК, бр. 154; *Алексинац и околина*, бр. 53.

папуча, свиленог гајтана, бакра, дувана, уља, јегуља, поткивачких ексера, коњских потковица и дрвених кашика, великих количина мешина и неколико чифтова пиштоља. Поменути робу проносили су православни и муслимански трговци из Ниша, Врања, Пирота, Лесковца, Прокупља, Мелника, Гопеша, Водена, Сачисте, Битоља, Прилепа, Скопља, Тетова, Ђаковице, Пећи, Призрена и Скадра свакако у правцу југ-север, за српско и аустријско тржиште.¹⁸³⁰

Као и на југозападној и на јужној и југоисточној граници румелијски трговци су поред неживе робе у Србију извозили и стоку. У ђумручком протоколу из 1835. године, који не садржи податке о месту становања привредника који су преко Алексинца ишли за Београд, записан је већи број трговаца, муслимана и хришћана, који су често претеривали по неколико десетина оваца, коза и коња, али и читава стада и ергеле, док се пролазак мањих целепа говеда среће сразмерно ретко.¹⁸³¹ Трансфер стоке преко Алексинца потврђује раније изнету тврдњу да су волове румелијски трговци углавном извозили из Србије, док су овце, козе и коњи и увожени и извожени, зависно од потреба тржишта.

Осим у увозној, извозној и транзитној трговини између Аустрије и Турске, румелијски трговци су имали и значајан удео у трговини сољу која је из Влашке долазила у Видин, одакле је даље пласирана у дубину румелијских тржишта Турске. Пре проширења на исток и југоисток 1833. године Србија није имала користи од транзитне трговине сољу на правцу исток-југ, међутим, након припајања Црноречке, Гургусовачке, Бањске и Алексиначке нахије најкраћи пут соларских трговаца, од Видина, преко Зајечара, Бање и Алексинца до Ниша, раскрснице свих путева према румелијским чаршијама, нашао се унутар њених граница. Већ у јулу 1833. године представници српских власти у Зајечару нашли су се у недоумици како да дажбински оптерете трговце из Ниша и Лесковца који су у Србију улазили натоварени влашком сољу, јер су улазну турску царину платили у Видину, а Србија није имала право да царини робу која је из једне турске провинције ишла у другу. Кнез Милош је убрзо решио проблем својих

¹⁸³⁰ *Алексинац и околина*, бр. 206.

¹⁸³¹ На пример, у априлу поменуте године, у протоколу алексиначког ђумрука као најзначајнија три сточна трговца уписана су тројица марвењака која су претерала 1600 коза, исто толико овнова и 47 коња и кобила. АС, ГК, бр. 154.

подређених наложивши им да царине влашку со као и остале продукте, али под именом дажбине дервенд параси, турског вилајетског разреза који се иначе наплаћивао за сигуран пролаз кроз опасна места. Убрзо након кнежеве одлуке, лесковачки, врањски и нишки трговци сољу тражили су дозволу да продају своју робу и на територији Србије;¹⁸³² само Врањанци дотерали су првих дана августа 1833. године 40 кола или око 80 тона соли у Зајечар.¹⁸³³ Број каравана који су проносили со био је више него значајан, само од Митровдана 1834. до средине августа 1835. године, преко Ђумрука у Зајечару претерано је према Прокупљу, Врању, Нишу, Лесковцу и Пироту 450850 ока или око 577 тона соли. Од те количине 323300 ока је отишло у Прокупље, 127550 у Врање, док је у Ниш и Пирот отишло 2800 односно 900 ока. Ниједан трговац натоварен сољу из Куршумлије, Приштине, Вучитрна, Митровице, Пећи, Ђаковице и Призрена није прошао границу код Зајечара, нити је у Ђумручком протоколу забележено да је иједан соларски караван отишао у места западно од Прокупља, па се може са разлогом тврдити да је Прокупље представљало солски трг који је сољу снабдевао сточарске крајеве Топлице, Јабланице, Копаоника, Косова, Метохије и приличног дела Јужног Поморавља, јер огромне количине соли која је дошла у овај град тржиште Прокупачке нахије никако није могло да апсорбује. Врање је у трговини сољу изгледа имало исту функцију, само што је његова тржница снабдевала мању територију него прокупачка. Врањску тржницу соли снабдевали су врањски муслимани и мањим делом житељи Кнежевине Србије, док је снабдевање прокупачке тржнице сољу углавном било у рукама тамошњих српских трговаца и набављача из Кнежевине Србије. Наиме, 1834/1835. године огромне количине соли су до Прокупља допремили седморица православних и тројица муслиманских трговаца из Прокупља, двојица православних сељака из прокупачких села Мерошине и Трнаве и осам трговаца настањених у Кнежевини

¹⁸³² Кнез је по свој прилици негативно одговорио на тражење румелијских трговаца, пошто је сам држао монопол у трговини сољу која је у Србију долазила Дунавом. Године 1832. по кнежевој наредби су строго кажњени трговци који су по Србији продавали со. Роба им је одузета, а њихова имена записана у списак оних који неће добијати трговачка објављенија. Један од њих носио је надимак Прокупчанин, па се вероватно радио о увозу из Видина. *Trgovina Srbije*, 22, 226-227; *Јагодинска нахија* 3, 543.

¹⁸³³ Запремина једних кола рачуната је на 1600 ока. АС, КК, XXXVI, бр. 16, Милета Радојковић, Зајечар-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 16/29. 7. 1833; АС, КК, XXXVI, бр. 17, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милети Радојковићу, Зајечар, 19. 7/2. 8. 1833; АС, КК, XXXVI, бр. 17, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милети Радојковићу, Зајечар, 19. 7/2. 8. 1833.

Србији.¹⁸³⁴ Будући да се трговци из Прокупља, муслимани и хришћани, на простору Кнежевине Србије, у грађи, осим у једном случају не срећу ни као купци ни као продавци, може се посумњати да се цела, иначе мала прокупачка чаршија, потпуно посветила само набавци и трансферу соли.

Слично прокупачкој, и друге румелијске чаршије су тежиле да се специјализују и преузму примат у пласману сировина или занатских производа карактеристичних за њихов град или његову ближу или даљу околину. Сер је током 18. века постао центар трговине памуком, Велес сахтијаном, Прилеп дуваном, док је Охрид представљао средиште крзнарске производње и трговине.¹⁸³⁵ Ђаковица и Призрен су се у истом периоду истакли као центри трговине сахтијаном и ватреним оружјем, при чему су претежнији удео у трговини потоњим, иначе домаћим продуктом, имали Ђаковци. Призренци су са друге стране до четврте деценије 19. века изборили превласт у производњи и пласману бурмута на српско, турско и аустријско тржиште. Поред производње и извоза домаћих израђевина, сахтијана, бурмута и оружја, ђаковичка и призренска чаршија су заједно са пећком представљале значајне центре трговине скадарском робом: маслинама, маслиновим уљем и сушеном рибом.¹⁸³⁶ Врањска чаршија је поред трговине сољу и коњима представљала и центар металургије, што је била последица рада гвоздених мајдана у Сурдулици. Врањску трговину гвожђем и производима од гвожђа држао је директно или преко хришћанских и муслиманских ортака у својим рукама Хусеин-паша врањски, па су товари потковица, ексера и руде врло често из Врања одлазили у складишта кнеза Милоша или других српских трговаца.¹⁸³⁷ Приштина је представљала средиште трговине косовским воденичким каменом, који је важио као најбољи и најквалитетнији, а уз то је за Србе у Србији и Аустрији још имао и сентименталну вредност, јер је потицао са епског косовског разбојишта.¹⁸³⁸ Нови Пазар је и у 18,

¹⁸³⁴ АС, КК, ГК, бр. 160.

¹⁸³⁵ *Прилог историји трговине и миграција*, 12-13.

¹⁸³⁶ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 61; *О трговини Косова и околних крајева*, 78-80, 83-90; *Наши нови градови на југу*, 5-6; *Срби и српкиње у Призрену*, 334.

¹⁸³⁷ *Ка историји града Врања*, 332-333; АС, КК, ГК, бр. 160.

¹⁸³⁸ Кнез Милош је 1825. године за воденицу у Дрмну наручио из Ниша воденички камен, вероватно косовски, док је девет година касније Јашар-паши исплатио 10000 гроша за испоруку воденичког камена. Лукијан Мушицки писао је 1817. године Вуку Караџићу да је у Земуну купио косовски камен за чак 1000 форинти, наглашавајући да му није жао што се толико потрошио за српско камење. *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 33; АС, КК, XV, бр. 1394, Димитрије

а и почетком 19. века представљао најзначајнији вунарски трг у западном делу Балканског полуострва. За разлику од Вучитрна, Бањске и Митровице, овај град је профитирао од пропасти Дубровника и његове трговине, јер је вуна, која је раније одношена у Дубровник, завршавала на његовој пијаци одакле је даље караванима слата у Србију и Аустрију.¹⁸³⁹

Однос домаћих трговаца и зантлија према румелијским трговцима, је у другој деценији 19. века по свему судећи био позитиван, јер су они допремали сировине мајсторима, а трговце снабдевали румелијском робом коју су ови могли да извозе или да их на ситно крчме по Србији. Паралелно са растом србијанских чаршија, односно повећањем броја занатлија и трговаца, мењао се и однос према трговцима из Румелије, који су од главних снабдевача постали главни конкуренти. Српски трговачки еснафи, болтацијски и магазацијски, први су се нашли погођени пословањем румелијских трговаца, јер они као странци нису подлежали еснафским одредбама, па су представљали нелојалну и на неки начин нелегалну конкуренцију. Болтације и магазације су због тога из године у годину безуспешно тражиле од српских власти да стране трговце приморају на улазак у еснафе. Штету од трговања турских трговаца трпели су и знатлијски еснафи, због њиховог извоза сировина или увоза готових занатских производа. Мумције, сапунције и ћурчије жалили су се на трговце из Турске зато што су стварали несташицу лоја и кожа, сировина на којима је почивао њихов занат, док су папуције, лончари, терзије, абације, сапунције и мумције били погођени увозом готових производа њиховог заната, што је неминовно доводило до смањења потражње и падања цена њихових израђевина. Поред најгласнијих, београдских, заштиту од нелојалне конкуренције су тражили и крагујевачки, чачански, свилајначки и параћински занатлијски еснафи.¹⁸⁴⁰

Давидовић, Крагујевац-Милошу Обреновићу, Крагујевац, 12/25. 6. 1834; АС, КК, XV, бр. 1461, Јаков Јакшић, Крагујевац-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 16/29. 10. 1834; *Вукова преписка 1*, бр. 161.

¹⁸³⁹ *Нови Пазар и околина*, 188-189, 191, 193, 254; *Дубровник и Турска*, 59-60, 114, 117-118; *Наши нови градови на југу*, 32-33.

¹⁸⁴⁰ *Архивска грађа за занате и еснафе*, 93-94, 113, 118, 122, 132, 134, 136, 138, 148; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. 1, Београд 1954, 148-153.

*

Убрзо након завршетка Другог српског устанка, већ 1816. године, трговци из Србије су се отиснули преко јужних граница да пазаре стоку, о чему сведоче три дозволе које су турске власти у Београду издале тројици локалних трговаца да извезу у Аустрију укупно 316 волова купљених у “Арнаутлуку“, вероватно у околини Сјенице, Новог Пазара или у Метохији.¹⁸⁴¹ Наредне, 1817. године, забележен је одлазак једног сељака кириције из села Гараша у Метохију, где је или терао сировине из Србије или до ње преносио тамо накуповану робу.¹⁸⁴² Ситну стоку, козе и овце, продавали су трговци из Пожешке нахије у Новом Пазару и Сјеници године 1822-1823, вероватно и пре и после овог периода, јер је одлазак стада у Нови Пазар, када је бележен, помињан као уобичајен.¹⁸⁴³ Уопште, србијански трговци су по Румелији продавали исту ону србијанску робу коју су и румелијски трговци откупљивали у Србији: стоку,¹⁸⁴⁴ мед,¹⁸⁴⁵ по свој прилици и лој, восак и коже, а исте продукте су понекад куповали и у Турској, када су били повољнији, па је по ђумручким тефтерима, који готово никада не садрже правац кретања, немогуће одредити да ли су робу увозили или извозили. Исти је случај и са увозом робе са турских тржница.

У извештајима са Мокрогорског карантина о броју и пореклу трговаца који „контумицирају“, често се поред страних трговаца наводе и српски поданици који су се из трговине по Турској враћали кући, али се, на жалост, нигде не помиње којом су робом трговали. Појединачне вести, међутим, откривају коју робу су из Турске доносили они трговци који су прелазили југозападну границу.¹⁸⁴⁶ Године 1827. два трстеничка трговаца, Србин и муслиман, иначе родом из Ђаковице, преносили су товари пушака, пиштоља и кремена из старог завичаја; пушке је у Новом Пазару шест година касније куповао и један трговац из Ужица.¹⁸⁴⁷ Србијански трговац Јанићије Мијовић куповао је у Скадру 1823. године

¹⁸⁴¹ Турци са стране кнезу Милошу, бр.16, 17, 19.

¹⁸⁴² Крагујевачка нахија, бр. 18.

¹⁸⁴³ Нахија Пожешка, бр. 119; Крагујевачка нахија, бр. 316.

¹⁸⁴⁴ Видоје Рајковић из Ужичке нахије отерао је 1837. године 400 овнова у Турску. АС, ЗМП, бр. 5137, Исправништво Округа ужичког-Јовану Мићићу, Чајетина, 19. 6/2. 7. 1837.

¹⁸⁴⁵ Трговац Коста из Чачка или Карановца продавао је мед у Турској 1825. године. АСАНУ, ИЗ, бр. 1145, кнез Милош Обреновић-Васи Поповићу, 4/27. 4. 1825.

¹⁸⁴⁶ Ужичка нахија 2, бр. 576, 608, 615, 619, 624, 628, 646.

¹⁸⁴⁷ Нахија Пожешка, бр. 238; АС, КК, XV, бр. 1190, Јован Јовановић, Ужице-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 3/ 2. 4. 1833.

маслиново уље, а исту робу, уз маслине, на истој тржници је у износу од 2000 гроша 1830. године пазарио и кнежев секретар Јаков Јакшић.¹⁸⁴⁸ Веће количине уља и сушене рибу је седам година касније по Пећи и Ђаковици тражио трговац Коста Поповић из Карановца.¹⁸⁴⁹ Дакле, трговци из Србије су на југозападној граници увозили углавном исту робу коју су увозиле и њихове колеге турски поданици: маслиново уље, маслине, сушену рибу и оружје.

Преко Алексиначког ђумрука у задњем кварталу 1839. године трговци из Алексинца, Београда, Јагодине, Бање, Ћуприје, Крушевца, Трстеника, Зајечара, Ражња, Параћина, Баточине, Ужица и Смедерева, претеривали су волове, коње, овце, козе, мед, коже, козлину, вино, ракију, маслиново уље, маслине, црни лук, паприку, купус, бадем, грожђе, качкаваљ, сир, масло, барут, шалитру, сапун, гвожђе, бакар, ужад, ибришим, воденички камен, салеп, броћ, дрвену грађу, сирће, папуцилук, абацилук, памук, басму, сахтијан, свилу и сребрне гајтане. У ђумручком тефтеру није наглашено у ком правцу је одлазила оцарињена роба, па се у случају стоке, кожа, козлине, дрвене грађе, меда, млечних производа, вина, сирћета, ракије и средњоевропског воћа и поврћа тешко може закључити да ли је у питању био извоз или увоз, исти проблем је и са прометом гвожђа које је могло долазити и из Аустрије, али и из сурдуличких мајдана. Шалитра, бакар, барут, воденички камен, маслиново уље, маслине, бадем, салеп, пијавице и памучне, свилене, сребрне и сукнене тканине свакако су увожене. Порекло трговаца, количина и тип текстилне робе који су пописани у алексиначком ђумручком тефтеру од септембра до децембра 1839. године показују да су трговци из Србије, за разлику од румелијских, ретко и у малим количинама преносили памучне, свилене и срмене тканине и сахтијан што казује да су трговци из Турске чврсто контролисали монопол над овом врстом трговине. Са друге стране, српски трговци су из Турске у Србију увозили велике количине сукна и сукнених израђевина, док су румелијски трговци јако ретко преносили ову врсту робе.¹⁸⁵⁰

У протоколу издатих пасоша у Београду из 1837. године забележен је велики број трговаца, Срба и Цинцара, који су трговачким послом на три, четири

¹⁸⁴⁸ *Крагујевачка нахија*, бр. 356; АС, КК, ПО, 67/44, Јаков Јакшић, Београд-Јованчи Спасићу, Крагујевац, 12/25. 1. 1830.

¹⁸⁴⁹ *Нахија Пожешка*, бр. 548 (а).

¹⁸⁵⁰ *Алексинац и околина*, бр. 206.

и шест месеци одлазили у Румелију, како је у пасошнику најчешће бележен домет њиховог путовања. Поред трговаца, као путници који су због трговине путовали у Румелију забележени су један православни свештеник, један слуга, по двојица бакала, терзија и абација и један лончар. Тачан циљ путовања, због којих је издаван пасош, забележен је само у случају четворице абација који су ишли у Пирот, једног папуције који је путовао у Скопље и једног бећара који је због трговине путовао у Нови Пазар. По протоколу пасоша издатих у Београду види се да је одлазак Београђана у Румелију трговачким послом био уобичајена ствар и да су поред трговаца по робу одлазиле и занатлије: абације, у Пирот, центар трговине текстилом; папуције по платно у Скопље; бакали, терзије и лончари, одлазили су у Турску да пазаре тканине, воће, поврће и лонце.¹⁸⁵¹ Дакле, поред трговаца који су се бавили увозном и извозном трговином, одлазак по сировине и готове занатске производе у Турску био је исплатив и занатлијама и дућанцијама који су располагали много скромнијим капиталом.

Панађури

Сезонски вашари, панађури, били су позорнице великих новчаних обрта, на њима су се састајали сељаци и занатлије као произвођачи, са трговцима из Румелије и Србије који су робу куповали, продавали и препродавали. Ова привремена пазаришта су пре свега била интересантна велетрговцима стоком и сељацима који су стоку узгајали, јер су и једни и други на панађуру могли да купе или продају велики број грла и тако избегну трошкове потраге за стоком или њеним купцима. Панађури су не мање интересантни били и приоизвођачима, накупцима и препродавцима свих осталих врста робе којима се трговало на Балкану, од сељака продаваца луча, катрана, воћа и поврћа, преко абација, папуција и салепција, до богатих трговаца сахтијаном, свилом и памуком, јер су на њима могли да пронађу купце робе коју су нудили или продавце робе коју су намеравали да купе. Непосредно пре и у првих двадесет и пет година након ослобођења Србије, најзначајнији вашари у њеној ближој околини одржавали су се у Приштини, Пироту и Скопљу.

¹⁸⁵¹ АС, КК, Пасошник 1837.

Панађур у Приштини помиње се још у другој половини 18. века,¹⁸⁵² да би већ почетком наредног столећа важио као један од највећих и најзначајнијих балканских вашара. По извештајима француског травничког конзула Давида и његовог земљака, несудођеног вицекозула у Приштини Васа из 1812. године, панађур је у Приштини одржаван двапут годишње, у априлу и септембру, и тада се у престоници приштинског паше стицало између 1200 и 1500 трговаца из „Албаније“, Ниша, Једрена и дела Босне. По Васовим речима, Приштина, која је током осталог дела године била готово безначајна варошица са малим бројем слабо опремљених дућана, се у неколико дана трајања панађура претварала у врло богату тржницу на чијим су се провизорним тезгама могли наћи: стакларија из Венеције, манофактурни гвоздени производи из немачких земаља и Аустрије, памук, мусулин, кафа, шећер, свила, мириси, одећа, обућа, оружје, седла, и уопште широк асортиман робе пореклом из Азије, Северне Африке, са Балкана и из средње и западне Европе.¹⁸⁵³

Жив промет тржнице приштинског панађура није остављао равнодушним ни пословне људе из Београдског пашалука, односно Србије. Непосредно пре прерастања Буне на дахије у ослободилачки устанак Срба 1805. године, ужички Турци су побили групу србијанских трговаца који су се враћали са робом из Приштине,¹⁸⁵⁴ што значи да су Срби из Београдског пашалука посећивали приштинско пазариште и на размеђу 18. и 19. века. Након Другог српског устанка приштински вашар је после краће паузе поново постао циљ путовања србијанских трговаца, па је присуство јагодинских трговаца на панађуру забележено већ 1822. године.¹⁸⁵⁵ Априла 1824. приштински паша и скопски бег обавестили су београдског везира, кнеза Милоша и београдску царинарницу да се панађур из Приштине од те године премешта у Скопље како би се на време обавестили трговци који су намеравали да путују на панађур. Након што су трговци обавештени, Милош је у Приштину послао гласнике да сазнају на који датум је померено одржавање приштинског вашара. Очигледно, радило се о конкуренцији Скопља и Приштине који су по свој прилици у малом временском размаку

¹⁸⁵² Ђурчија из села Релинца у Топлици путовао је 1779. године у Приштину на панађур. *Дубровник и Турска*, 117.

¹⁸⁵³ *Француске службене белешке*, 149-150; *Наши нови градови на југу*, 52-53.

¹⁸⁵⁴ *Ослободилачки рат српских устаника*, 200.

¹⁸⁵⁵ *Јагодинска нахија 2*, бр. 103.

организовали сајмове, па је било нужно да се мало више временски размакну, како би трговци стигли да распродају и набаве робу за следећи сајам. Да приштински панађур није пребачен у Скопље, већ да се радило само о предавању априлског сајамског дана скопским трговцима, сведоче обавештења о неодржавању панађура у Приштини 1828. године због сукоба Јашар-паше са лапским Арбанасима и 1837. године због епидемије куге која је харала Приштином.¹⁸⁵⁶

Пиротски панађур, који је одржаван сваке године по месец дана, од Велике Госпојине 28. августа па све до 28. дана месеца септембра, по промету робе и новца је био исто тако значајан као и приштински.¹⁸⁵⁷ У српској изворној грађи, 1824. и 1825. године забележена су три одласка група српских трговаца из Јагодине, Крагујевца и Ћуприје на госпојински вашар у Пирот. Број трговаца из Јагодине и Ћуприје није забележен, док је из Крагујевца кренуло чак тридесет њих. За Ћупријце, који су у Пирот кренули са стадима овнова, није изричито забележено да су кренули на панађур, али будући да су из своје вароши кренули 24. августа, јасно је да су своја стада потерали да их понуде на пиротском сајму.¹⁸⁵⁸ Одлазак трговаца из Србије на скопски панађур забележен је у српским изворима свега једанпут, 1823. године,¹⁸⁵⁹ али обавештење о пресељењу панађура из Приштине у Скопље 1824. године даје разлога да се помисли да је у Србији постојао одређен број заинтересованих трговаца који су се одазвали позиву скопског бега да посете тржницу у његовом граду.

Као што је обиље робе приштинског, пиротског и скопског сајма привлачило трговце из Србије, тако су и панађури одржавани по српским варошима привлачили румелијске трговце. Најпосећенији и у погледу робе и трговаца најшаренији вашар у Србији и једно од највећих балканских пазаришта у 18. и првој половини 19. века био је ваљевски панађур, одржаван трипут годишње, на Светог Илију, на Цвети и на Михољдан. На ова три празника, и недељу дана

¹⁸⁵⁶ *Протокол кнеза Милоша Обреновић*, 51, 93; *Нахија Пожешка*, бр. 261; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 22, 111; АС, КК, VII, бр. 137, Алекса Симић, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 4/17. 3. 1824.

¹⁸⁵⁷ *Трговински центри и друмови*, 434-435.

¹⁸⁵⁸ АС, ЗМП, бр. 3711, Милутин Савић, Ћуприја-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 6/19. 8. 1825; АС, ЗМП, бр. 3713, кнез Милош Обреновић, Крагујевац-Милосаву Здравковићу, Свилајнац, 11/24. 8. 1825; АС, ЗМП, бр. 1795, Суд народни српски, Београд-кнезу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 3/16. 8. 1826.

¹⁸⁵⁹ *Нахија Пожешка*, бр. 156.

након њих, у Ваљево се стицао огроман број трговаца из свих крајева Србије, Босне и Румелије, али су најбројнији посетиоци долазили из Старе Србије и Македоније.

Од укупно 572 вашарска купца на ваљевском цветном вашару 1835. године, њих 266 је дошло из Клисуре, Дебра, Охрида, Битоља, Пећи, Призрена, Ђаковице, Приштине, Ниша, Лесковца, Врања, Тетова и Новог Пазара.¹⁸⁶⁰ На Цвети наредне године на панађуру је пописано 964 купаца, од чега је њих 65 било из Ниша, 59 из Битоља, 54 из Врања, 46 из Призрена, 38 из Охрида, 30 из Дебра, 11 из Куманова, по 8 из Скопља, Лесковца и Тетова, по 6 из Блаца, Ђаковице и Новог Пазара, 3 из Крушева, 2 из Нове Вароши и један из Сачисте, свега 351 из Старе Србије и Македоније.¹⁸⁶¹ Због отварања нових вашаришта према јужним границама Србије током тридесетих година, број посетилаца, а тиме и продате робе на ваљевском панађуру се значајно смањио већ 1837. године, да би на Цвети, наредне 1838. године, било продато само 3 вола, 25 коња и 2 кобиле.¹⁸⁶² Страхујући од гашења врло профитабилне тржнице, српске власти су предузеле озбиљне, и на концу успешне мере агитације, па је већ на илинском панађуру исте године регистровано укупно 740 панађурција, међу којима је било купаца и из Скадра, Ниша, Охрида, Битоља и Велеса.¹⁸⁶³ Успех је међутим био краткотрајан, јер је на Цвети следеће године на панађур дошло свега 49 купаца, од којих су по тројица дошла из Призрена и Битоља, двојица из Скадра и један из Велеса.¹⁸⁶⁴

Српске власти су се након стицања аутономије трудиле да у Србију једновремено привуку што већи број румелијских трговаца, јер су тако могли лакше да им издају дозволе, односно да контролишу њихово кретање, које је у случају пропуста у надзору могло да угрози монопол кнеза и његових трговачких ортака. Очување кнежевог монопола није био и једини разлог настојања српских власти да повећају број сајмова и омогуће што већи промет за време њиховог

¹⁸⁶⁰ *Trgovina Srbije*, 133; АС, ЗМП, бр. 6847, тефтер прихода са цветног панађура у Ваљеву 1835. године.

¹⁸⁶¹ М. Бојанић, *Гледам видиш мога коња?*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево 32 (1998), 123.

¹⁸⁶² Поређења ради, на цветном вашару две године раније продато је укупно 637 грла, волова, крава, коња и кобила. О значајном присуству румелијских трговаца на српском тржишту сведочи податак да су и на овако слабо посећеном панађуру били присутни трговци из Призрена и Ђаковице. *Trgovina Srbije*, 134.

¹⁸⁶³ *Исто*, 134-135.

¹⁸⁶⁴ АС, КК, МИД-И, 1839, Ф. П, ред 10.

одржавања. Румелијски трговци су откупом стоке и сировина доприносили развоју пољопривреде и промета новца у околини економског средишта у коме се одржавао панађур, па је растом платежне моћи својих поданика држава посредно повећавала буџетске приходе. Непосредно, држава је на панађурима зарађивала од такси које су теретиле сваку вашарску продају и трампу и од привремених дућана које је на тржници градила и за њих узимала закуп.¹⁸⁶⁵ Привлачењем већег броја румелијских трговаца на панађуре повећавао се и приход на увозним и извозним царинама.

Због вишеструке користи српске власти су прокламовале отварање нових панађура у Ивањици и Ћуприји 1835, Крушевцу и Зајечару 1836. године, док је до тада локалном пожешком панађуру 1835. додат још један сајамски дан у години, који је промовисан као рочиште босанских, србијанских и румелијских трговаца. Размештај панађура јасно показује да је идеја српских власти била да се дуж јужне границе са Турском формира мрежа панађура како би се искористила предност мале удаљености од границе и привукао велики број румелијских трговаца. Календарски распоред одржавања панађура задржавао је жив трговачки саобраћај у широком појасу уз јужну границу три и по месеца. Први панађур, који је као и остали трајао по недељу дана, одржавао се на Петровдан од 12. до 19. јула у Пожеги, затим су следили илиндански панађури у Ивањици и Ваљеву од 2. до 9. августа, па преображењски вашар у Крушевцу 19-26. августа, зајечарски вашар, који је почињао на Усековање 11. септембра, пожешки малогоспојински вашар 21. септембра, затим је следио михољски вашар у Ваљеву 11. октобра, а панађурска сезона се завршавала на Митровдан 8. новембра на пожешком вашару. Српске власти нису желеле да чекају да се панађури сами прочују, па је ђумруцима, контумацима и среским и окружним магистратима уз границу неколико месеци пре одржавања панађура наређивано да обавесте заграничне турске власти и румелијске трговце о датумима одржавања вашара.¹⁸⁶⁶

Судећи по тефтерима панађурског прихода од ивањичког петровданског панађура из прве две године његовог одржавања, одзив трговаца из Турске није био нарочито велики. На сајам је 1835. дошло свега три трговца муслимана из Новог Пазара и по један Србин трговац из Сјенице и Нове Вароши, док су наредне

¹⁸⁶⁵ *Trgovina Srbije*, 139-142.

¹⁸⁶⁶ *Исто*, 135-136.

године дошла два муслиманска и један православни трговац из Новог Пазара, Србин и муслиман из Пећи, два Србина из Врања и по један православни трговац из Бањске и Сјенице.¹⁸⁶⁷ Сасвим другачију слику дају тефтери варошких прихода крстовданског панађура у Ћуприји из 1835. и 1836. године. У Ћуприју се од установљења вашара стицао велики број православних и муслиманских трговаца из Ниша, Лесковца, Пирота, Врања, Охрида, Ђаковице, Тетова, Прешева и Нове Вароши, а нарочито је било приметно присуство православних трговаца из Ђаковице и трговаца мулимана из Ниша.¹⁸⁶⁸ Сигурност турског дела Цариградског друма и релативна близина трговачких чворишта, Ниша и Београда, по свој прилици су били разлог брзог успеха ћупријског панађура, који је већ 1836. године постао једнако значајан као и ваљевски.¹⁸⁶⁹ Крушевачки панађур је од тренутка оснивања почео више да личи на џамбаски сајам него на панађур у правом смислу, јер су 1836. године, ако се изузму козе и овце, најпродаванија роба били коњи, којих је трамљено, купљено или продато чак 278 грла. Осим тројице Срба Ђаковаца, остали купци и продавци из Румелије били су претежно муслимани из Ниша, Лесковца и Врања, а приличан број њих је уместо презимена носио етнонимно име Циганин.¹⁸⁷⁰ Док су сви остали панађури у Србији више били сточни сајмови, пожешки петровдански панађур одликовао се као тржница на којој су се продавале занатлијске израђевине из Србије и Турске и увозна мануфактурна роба из Аустрије. Године 1834, између осталих закупника, на панађуру су провизорне дућане закупила и тројица продаваца оружја из Призрена, један калајџија из Пећи и тројица нишких терзија.¹⁸⁷¹

Неку врсту недељних вашаришта представљала су гранична пазаришта на југозападној српско-турској граници, такозвани састанци или парлаторији, основани 1835. године када и граничне карауле. Састанци су се налазили на ничијој земљи и њихова предност у односу на панађуре била је у томе што ни продавци ни роба из Турске до тренутка трансфера нису подлежали петнаестодневном карантину. Тек након што би роба била купљена и потерана ка Србији, купац је био дужан да заједно са робом коју је купио издржи карантин. На

¹⁸⁶⁷ *Ужичка нахија* 2, бр. 521; АС, КК, ПО, 86/50.

¹⁸⁶⁸ АС, КК, XXXI, бр. 783, тефтер прихода са крстовданског панађура у Ћуприју; АС, ГК, бр. 160.

¹⁸⁶⁹ *Trgovina Srbije*, 135-136.

¹⁸⁷⁰ АС, ГК, бр. 160.

¹⁸⁷¹ *Нахија Пожешка*, бр. 582.

пазарним данима на састанку Василина Чесма, на Јавору, дневно је долазило између двеста и триста трговаца из Србије и Турске. Колико је значајан био трговачки обрт на Васириној Чесми показује извештај моравичког капетана Симе Јоковића у коме се наводи да су током једног пазарног дана у мају 1838. године турски трговци са овог састанка отерали 500 коња натоварених робом.¹⁸⁷²

Поред тога што су примарно представљали места сусрета пословних људи из Румелије и Србије, на панађурима и састанцима нису размењивани само роба и новац већ и духовни, културни и политички утицаји. Иако о томе нема потврде у изворима, писмене православне панађурције из Румелије могле су у Србији да дођу до штампаних књига и илустрација инспирисаних славном националном прошлошћу, док су неписмени могли да чују епске песме од слепих гуслара просјака, којих је свакако било на местима где се обртао новац. Чак и да гуслара није било, и да им књиге нису биле предмет интересовања, трговци из Старе Србије и Македоније могли су у Србији да се увере у постојање српске државе и да код својих земљака муслимана примете много кроткији став према Србима него што су га имали у завичају. Са друге стране, трговци из Србије су на путу до Приштине и на самом панађуру могли да виде славно разбојиште из епских песама и да се, видевши Грачаницу, увере да песме о моћи српских царева нису пука имагинација слепих гуслара.

¹⁸⁷² *Рашка и Околина*, 182, 186-187; АС, КК, XIV, бр. 2311, Симо Јоковић, Јавор-Јовану Обреновићу, Чачак, 14/27. 5. 1838; АС, КК, XIV, бр. 2318, Симо Јоковић, Јавор-Јовану Обреновићу, Чачак, 20. 5/ 2. 6. 1838.

ЦРНИНА ЗА СРПСКИМ ЦАРСТВОМ

Српска круна златна

Уобичајен је став у историографији, антрополошким и социолошким радовима да се национализам, а самим тим и национална свест, јављају у Европи као последица идеја Француске револуције. Овакав став могао би се узети у обзир у случају српског етничког простора, а шире и Балкана, само ако би се национализам подразумевао стриктно у модерном, деветнаестовековном смислу речи. Срби, Грци и Бугари у Османском царству имали су и пре 19. века, поред свог хришћанског, то јест православног идентитета и етнички идентитет, то јест свест о припадности сопственој језичкој и културној групи. За разлику од балканских православних народа, већина народа западне Европе је пре великих потреса изазваних Француском револуцијом, најчешће поседовала свест о покрајинској или поданичкој припадности. Специфичност развоја идентитета код балканских, али и неких западноевропских народа, први је уочио и аналитички објаснио историчар Ерик Хобсбаум, па је за присуство осећања колективне припадности некој народносној групи, пре револуције и настанка модерног национализма, сковао и објаснио појам *Народни прото национализам*. У свом излагању о протонационализму Хобсбаум је нарочито истицао пример Срба као етничке заједнице која је и пре националне револуције имала свест о сопственој посебности у односу на друге. По Хобсбауму, исповедање православља је омогућило Србима да се омеђе као народносна група према суседним муслиманима и католицима другог етничког порекла, док су епске песме и службе српске цркве посвећене канонизованим средњевековним владарима створиле и одржале свест о постојању некадашње српске државе и припадности српском народу, што их је оградilo као народ према истоверним Бугарима.¹⁸⁷³

¹⁸⁷³ Е. Hobzbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Beograd 1996, 86.

Хобсбаумово означавање епске народне поезије као једног од два стуба српског етничког идентитета треба проширити на усмену народну књижевност уопште: на лирске, љубавне и обредне песме, пословице, предања и скаске, јер се и у њима, иако ређе него у епици, често срећу етничке и историјске одреднице. Као извор за одређивање историјске, етничке и државотворне свести код Срба не треба одбацити ни елементе народне ношње, јер се путем ње на невербалан начин исказивала усмена народна традиција.

Епске народне песма певане на простору Старе Србије и Македоније називане су код становништва јужно од Шар планине краљским (кралским) или старским песмама, што много говори о њиховој улози чувара идеје државности и предачке славе.¹⁸⁷⁴ У епским песмама бележеним у 19. и првој половини 20. века од Струге, Ђевђелије и Охрида на југу, па све до Будима на северу и од Самокова на истоку до Далмације на западу, опевани су мање-више исти догађаји и исти епски јунаци.¹⁸⁷⁵ Централни догађај српске епике, односно митовима уобличене народне прошлости, био је Бој на Косову, а централне личности косовски јунаци, без обзира на то што је Краљевић Марко био најпопуларнија личност народних стваралаца и што је о њему прибележен највећи број песама. Песме о Косовском боју имале су задатак да прикажу и објасне пад српске државе и српског народа под турску власт, а песме о Краљевићу Марку да покажу да јунаштво није „сасма погинуло на Косову“, већ да је пркосни народни дух уметнут у лик последњег средњовековног српског

¹⁸⁷⁴ Г. Гезман, *Нова истраживања о народном епу у Вардарској бановини*, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932), 194.

¹⁸⁷⁵ У Старој Србији и Македонији поред Немањића и јунака косовског циклуса опевани су и готово сви остали јунаци српских епских песама преткосовског и покосовског циклуса: Бановић Страхиња, Војиновић, Реља Крилати (Рило Шестокрило), војвода Момчило, Тодор од Сталаћа, краљ Вукашин, војводе Угљеша и Гојко, бег или цар Костадин, Болан Дојчин, Љутица Богдан, Змај Огњени Вук, Ђурађ Бранковић (Ђуро Смедернлија), Смиљанић Илија, Стојан Јанковић, Сибињанин Јанко (Јанкула војвода), Секула војвода (Секула Детенце), Старина Новак (Дебелиот Новак), Дели Татомир, Дете Грујица (Грујица Детенце) и Плетикоса Павле. Једини јунаци који су карактеристични за Стару Србију и Македонију, односно који су чешће опевани, а којих нема у епским песмама у севернијим српским крајевима су Крал Арватски, Дете Полугоњче, Дете Дукатинче, сестрић Краљевића Марка, Огњан, син или сестрић истог јунака и Ђура Тамничар, уколико последњи лик није Ђурађ Бранковић, који је ставио у тамницу „Јанкулу војводу“. И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. 2*, Нови Сад 1908, 154-155, 163-164; *Студије од македонскиот фолклор*, 48, 52-53, 66-72; Г. Ружичић, *Народна епика у Велесу*, Прилози проучавању народне поезије 1-2 (1934), 233; Г. Гезман, *Наведено дело*, 195; Т. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 179-182. (=Македонија)

краља наставио да пружа отпор иноверним господарима, иако је повремено признавао њихову супремацију.¹⁸⁷⁶

Историјски токови и географија су кроз векове ипак начинили извесне разлике у српском епском опусу као целини. Те разлике огледају се на првом месту у периодима које су песме најчешће обрађивале или мањој или већој популарности епских ликова. Док је на простору северно од Јавора, Копаоника и Јастрепца усмена традиција, са ретким изузецима, почињала у предвечерје Боја на Косову, дотле је у пределима јужно од ових планина традиција о последња четири Немањића била снажнија и много чешћа тема народних песника и приповедача. Двојица певача чије је песме забележио Вук Караџић, Старац Рашко и Старац Милија, издиктирали су реформатору највећи број преткосовских народних песама, Милија: *Страхињић Бана* и *Удају сестре Леке Капетана*, а Рашко: *Зидање Скадра на Бојани*, *Смрт Душанову*, *Женидбу кнеза Лазара* и *Уроша и Мрњавчевиће*. Оба песника била су из Колашина, пре ће бити Ибарског него Старог, па се и на основу само њихових песама може наслутити колико је снажније било предање о последња два цара у областима које није захватио српски устанак од оних на којима се стварала нововековна српска држава.¹⁸⁷⁷

Најживља усмена, не само епска традиција о цару Душану, очувала се у околини његових престоница, Призрена и Скопља, али је за разлику од севернијих српских крајева била врло заступљена и у осталим областима суседним Повардарју, Косовској котлини и Метохији.¹⁸⁷⁸ Јован Хаџивасиљевић истиче да се ни у једној српској области није певало о цару Душану као у скопској. Цару се у Скопљу приписивало зидање Каменог моста на Вардару и скопске тврђаве, Куршумли хан је проглашаван његовом касарном, а у околини Скопља је указивано на постојање Душановог јавора и винограда, лојза цара

¹⁸⁷⁶ Краљевић Марко је кроз векове постао омиљени херој не само православних Срба и Бугара, већ и Словена католика и муслимана, па чак и Арбанаса, па се зато песме и предања о њему тешко могу узети као израз етничке свести, па стога неће бити анализирани.

¹⁸⁷⁷ В. Недић, *Вукови певачи*, Нови Сад 1990, 86, 114.

¹⁸⁷⁸ Народна предања и топоними из Метохије показују да је традиција о цару била врло жива. На пример, за село Коришу се тврдило да је била Душаново ловиште и да је у њој поседовао ливаде. Код рушевина манастира Светих Архангела указивано је на Душанов јавор, његов рукосад, а у Великој Хочи на његов виноград. У метохијским селима за Душанову задужбину Свете Архангеле везано је предање о суровом кулуку који су без одмене давали сељаци околних села девет година. П. Срећковић, *Путничке слике*, *Летопис Матице српске* 130 (1882), 23, 30; *Исто*, *Летопис Матице српске* 131 (1882), 2; В. Бован, *Наведено дело*, 138; *Енциклопедија народног живота*, 149.

Душана, док је Кучевишки манастир означаван као место његовог крунисања. Две песме о најмоћнијем српском владару које је Хаџивасиљевић записао у скопској области носе наслове *Крал Стефано* и *Женидба српског цар Стефана*. У првој песми понављају се мотиви из песме коју је записао Вук, *Душан хоће сестру да узме за жену*, само што је родоскрвље приказано на други начин. Крал Стефано је имао брата који је столовао у Призрену и обојица су били „српски царои“. Када је умро цар из Призрена, „Стефано“ је намерио да ожени његову удовицу, чему су се успротивили свештеници, које је „краве“ затворио у цркву, а цркву запалио. Да би се опростио греха, владар је након покајања почео да гради манастир од сребра и злата, али му је небеском поруком јављено да надаље гради од мрамора, јер ће Турци, чији је долазак пророкован, злато и сребро однети док ће мраморна задужбина остати вечна. Женидба *Душанова* из скопске области у мало чему се разликује од оне коју је записао Вук Караџић, осим по исходу, односно испуњењу претње бешења браће Војиновића, Вукашина и Петрашина, без обзира на помоћ коју је ујаку пружио Милош Војиновић.¹⁸⁷⁹

Варијанту песме *Крал Стефано*, у којој се прориче долазак Турака, само без дела о скрнављењу тазбинског сродства, у Косовском Поморављу је записао Иван Степанович Јастребов:

Фала Богу, фала јединоме!
Што се гради једна лепа црква,
Сребрн темељ а позлаћен покров.
У њу појев до три светитеља:
Свети Петар и Свети Никола,
Свет Илија по небеса лети.
Сви тројица ситну књигу пишев,
Па дозивав верну слугу Божју,
Верну слугу сивога сокола,
Па га учив до три светитеља:
„Чујеш ли не Божја верна слуго!
Да ни летиш по небес високо,

¹⁸⁷⁹ Скопље и његова околина, 308, 352, 354-358.

Да ни летиш по поље широко,
Виско падни у Призрену граду,
Призрен граду високе каљаје,
На бедеме српском цар Стефану.
Каљајска су врата затворена,
Ти ми викни тнко гласовито.
Дочуће те српски цар Стефане,
Пратић слуге да отвори врата.
Ти прелети кули Белијани,
И улегни шарене одаје,
Па ми падни цару на рамена,
Трепни крило, па му пушти књигу,
Пушти књигу на десно колено.
Цар ће те руком помиловат,
А ти цару руку да пољубиш,
Не мој цару ништа беседити,
Сама ће му књига беседити.
Он ми летна по небес високо,
Он ми летна по поље широко,
Ниско паде у Призрену граду,
Призрен граду високе каљаје,
На бедеме српском цар Стефану,
А врата ми беу затворена,
Он ми викна тнко-гласовито.
То дочуо српски цар Стефане,
Прати слугу да отвори врата.
Он прелети кулу Белијани,
И улегну у шарене одаје,
Па му паде цару на рамена,
Трепна крило, па му пушти књигу,
Пушти књигу на десно колено.
Цар је њега руком помилово,

И он цару руку пољубија,
 Ништа неје цару беседија.
 Сама му је књига беседила.
 Тд ми викна српски цар Стефане,
 Он ми викна дванајес владике,
 И ми викна тринајес патрике.
 Они гледав ону ситну књигу,
 Гледали гу три бијела дана,
 Нигде књиги не нађоше реда.
 Па ми викна ђаче самоуче.
 Говори му српски цар Стефане:
 „Кажн право како било здраво,
 Немој криво тако било живо!“
 Књигу гледа ђаче самоуче,
 Гледало га један и пол дана,
 Па говори српском цар Стефану:
 -Бери војску ајде на Косово!
 Зе си много учинија,
 Оћев Турци брго царевати,
 И Турци ће царство преузети.¹⁸⁸⁰

Верзију песме Душан хоће сестру да узме, записао је и Дена Дебељковић на Косову крајем 19. века, а песма исте тематике, у којој је чак и име сестре исто као код Дебељковића, певана је у области Малеш у долини Струме. Песма истог мотива, али у којој је женидба сестре везана за име Душановог „сина“ Детета Димитрија, забележена је тридесет година касније у околини Велеса.¹⁸⁸¹ Јужно од Шар планине о Душану се певало и у песмама о зидању Дечана, описивана је његова крсна слава (*Слава слави српски цар Стефана*), женидба, сликано његово

¹⁸⁸⁰ И. С. Јастребов, *Обычаи и песни турецких Сербов*, Санкт Петербург 1886, 203-205.

¹⁸⁸¹ *Српске народне умотворине са Косова из рукописа Дене Дебељковића, књига прва, лирске и епске народне песме*, приредио В. Бован, Приштина 1984, бр. 459. (=Српске народне умотворине са Косова); Г. Ружичић, *Наведено дело*, 233; *Студии од македонскиот фолклор*, 50-51.

велико богатство, зидање цркве задужбине и његов растанак са животом. У овој потоњој, „српски краљ Стефане“ на умору поручује својој жени:

...Е, кралице, српска стопаница,
Зговор има с мене да говориш,
Јазе имам земја од Вардара,
Да здржаваш и да одговараш,
На тебе ја, кралице оставам.¹⁸⁸²

Као и у Вуковим збиркама и једна кумановска песма Душана, цара из Призрена, користи као увод у косовски циклус, описујући кнеза Лазара као царевог придворног слугу, виноточу,¹⁸⁸³ чиме је као и у случају епова записаних на северу очигледно намеравано да се континуитет немањићког царства повеже са последњим „царем“.

Све набројане песме о цару Душану забележене су у околини Скопља, Куманова, Гњилана, на Косову, у области Маријово јужно од Прилепа, Велесу, Штипу и у Малешу, односно у крајевима од Голака и долине Пчиње на северу, долине Бабуне на југу, Струге на југозападу и Струме на југоистоку, што говори о његовој великој популарности у народном епу. Уз то, сећање на силног цара у областима у којима се налазило језгро његове државе било је много мање замагљено него у другим пределима. Поред тачније транскрипције титуларног имена, Стефан, а не Стјепан или Стеван, у песмама бележеним на југу помиње се и његово народно име Душан, уз титулу која одаје знање о прерастању његове титуле из краљевске у царску. У песми о зидању Дечана коју су забележили Миладиновци, Дечански и његов син се у стихове уводе на следећи начин:

..Едан беше краљски цар Степан,
Други беше краљски цар Душан.

Малешевска традиција упамтила је и управу царева удовице над једним делом „кралшчине“.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁸² *Студији од македонскиот фолклор*, 51; *Кумановска област*, 354-355; *Скопље и његова околина*, 355-357; *Прешевска област*, 304.

¹⁸⁸³ П. Д. Драганов, *Македонско-славјанскиот сборник, с приложением словаря, књ. I*, Санкт Петербург 1894, бр. 1.

¹⁸⁸⁴ *Студији од македонскиот фолклор*, 51; *Кумановска област*, 354-355; *Скопље и његова околина*, 355-357; *Прешевска област*, 304.

Уз Душана, место у усменој традицији на југу нашао је и Стефан Дечански који је опеван у неколико варијанти песме о зидању своје задужбине. Поред тога, успомена на њега је на Овчем Пољу добила вид локалне традиције по којој је Дечанског отац ослепео на наговор зле маћехе, након чега му је Свети Никола повратио вид у Цркви Светог Николе у истоименој варошици. Ширење црквеног култа Светог Краља развило је народна предања у околини Звечана, где је народ указивао на места где је Дечански ослепљен или уморен од стране оца или сина.¹⁸⁸⁵ Краљ Милутин и цар Урош нису нашли места у записаним епским песмама, али су зато забележене једна лирска песма о првом и мноштво етиолошких и предања друге врсте о обојици.

У лирској песми забележеној осамдесетих година 19. века у Топлици, златокрили соко, коме су биле позлаћене ноге и крила, а глава окруњена круном од бисера, на питање зашто је тако украшен, одговара:

„Јел питате, право ћу ви кажем:
Служио сам Краља Милутина:
Краљ ми даде круну од бисера,
А краљица крило до рамена,
Краљско чедо ноге до колена!“¹⁸⁸⁶

У овој песми очигледно је остао траг предања о богатству и моћи краља Милутина. Уверење у његово изузетно богатство и градитељску агилност изражено је и у везивању његовог имена за рушевине и грађевине великих размера, па су Срби у Приштини указивали на остатке његових наводних дворова у свом граду, а Срби у Метохији на мост на Дриму који је он наводно подигао. Предање метохијских Срба иначе је градњу моста приписивало Храпавом краљу, везујући тај надимак за Милутина. Заправо, овај надимак је носио краљ Урош I који је народном предању био готово непознат.¹⁸⁸⁷ На основу локалног предања из околине манастира Грачанице, види се да је народ, поред Милутинове прилежности у зидању задужбина, запамтио и његове честе женидбе. Поменуто предање почиње исказом да се Милутин сваке године женио другом девојком.¹⁸⁸⁸

¹⁸⁸⁵ *Кумановска област*, 354-355; *Енциклопедија народног живота*, 142.

¹⁸⁸⁶ *Краљевина Србија*, 406.

¹⁸⁸⁷ *Косово, опис земље и народа* 2, 16-18; *Дечански првенац*, 101.

¹⁸⁸⁸ *Косово, опис земље и народа* 2, 29-30; В. Бован, *Наведено дело*, 133-135.

Предања о краљу Милутину као богатом владару и ктитору имали су и Арбанаси у Дреници. Рушевине цркве Жевице у дреничком селу Крајкову, мештани Арбанаси или поарбанашени Срби, приписивали су Милутину, указујући и на то да је у том селу краљ имао и винограде и чак девет воденица.¹⁸⁸⁹

Предање о последњем српском владару из династије Немањића, „Нејаком Урошу“ било је развијено и пре него што је патријарх Пајсије написао његово светачко житије, које је само учврстило уверење народа у истинитост легенде о злочинству краља Вукашина. Средиште култа последњег Немањића било је село Неродимље, у коме је по предању и Пајсијевом житију, Урош окончао свој живот. По предању, село се пре уморства звало Породимље, а након тога Неродимље, јер се у њему угасила светородна лоза Немањића.¹⁸⁹⁰ Поред Неродимља, као места наводног уморства цара Уроша, локална народна предања су истицала и село Пагарушу у близини Скопља и један студенац у селу Варош код Прилепа. Сељаци Скопског поља изводили су име села Пагаруша од пад Уроша, односно од места где је смртно рањен пао последњи Немањић, док су Варошани име извора Орошица/Урошица изводили из легенде да је поред њега убијен Урош.¹⁸⁹¹ Сељаци из прилепске околине везивали у у 19. веку за рушевине у околини села Чепигова предање да се ту налазила тамница у којој је краљ Вукашин држао Уроша пре уморства.¹⁸⁹² По једној верзији предања муслимана и православаца из кумановске и скопске околине, манастир Матејчу је изградио неименовани цар са својом мајком и ту се замонашио. Локални Арбанаси називали су почетком 20. века ктитора Матејче српским, каурским царем, а православци, без обзира да ли су били егзархисти или патријаршисти истицали су да је цркву изградио *њихов* цар.¹⁸⁹³

Косовском боју, као пресудном тренутку српске историје, који је по општем уверењу народне традиције обележио пад државе и почетак турске власти над српским народом, посвећен је врло велики број епских, обичајних и лирских песама и народних пословица. За њега и његове историјске или митске учеснике је везан велики број етиолошких предања, легенди о промени боје цвећа,

¹⁸⁸⁹ *Енциклопедија народног живота*, 64-65, 520-521.

¹⁸⁹⁰ *Енциклопедија народног живота*, 206-209; В. Бован, *Наведено дело*, 147-151.

¹⁸⁹¹ *Скопље и његова околина*, 308; *Прилеп и његова околина*, 61, 82.

¹⁸⁹² *Стара Србија*, 156.

¹⁸⁹³ *Кумановска област*, 454-455.

животиња, изгледа планина и река и о настанку или разлогу ношења делова народне ношње.

Иако епске песме, које су у крајевима јужно од Шар планине опевавале косовску легенду, најчешће нису певане уз гусле већ су рецитоване или певане као баладе, садржале су исти трагичан тон жала за изгубљеном царевином и понос на њену славу и богатство као и гусларске песме из српских северних и западних крајева. У песмама о Косовском боју записаним на простору од Струге, Ђевђелије и Дорјана до Шар планине осећа се мекоћа лирског израза типична за повардарске љубавне песме и карактеристична „жална“ нота печалбарских песама, као последица емотивног доживљавања катастрофе државе и народа и њеног поистовећивања са личном муком и тегобом. Дobar пример лирске прераде косовског епа и емотивног набоја који је он носио на југу представљају две песме *Косоо поле* и *Ситница крвава* записане у околини Струге и Дорјана у другој половини 19. века:

Косоо поле

Шчо ми грачиш, гавране море, на каменот?

Али ти се, црно пиле море, месо јадит?

Ако ти се, црно пиле море, месо јадит,

Ти појди си, црно пиле море, во Косово;

Тамо имат, црно пиле море, благо месо,

Благо месо, црно пиле море, од јунаци,

Од јунаци, црно пиле море, бело лице.

Шчо ми грачиш, гавране море, на каменот?

Али ти се, црно пиле море, вода пиет?

Ако ти се, црно пиле море, вода пиет?

Ти појди си, црно пиле море, во Косово;

Тамо имат, црно пиле море, студна вода,

студна вода, црно пиле море, од јунаци,

Од јунаци, црно пиле море, црни очи!

Ситница крвава

Рано рани Туркиња девојка,

Рано рани на река Ситница,

Да си бели триста лахтя платно,

Река тече бистра до полдева,
 Јод полдева мутна и крвава,
 Покрвави сви јуначки глави,
 По главите рањен добр јунак,
 Изговара рањен добр јунак:
 „Еј девојко, Туркиња девојко,
 Ја фрљи ми триста љахти платно,
 Да јуловиш рањен добр јунак,
 Добр јунак српског цар Лазара,
 Ем побратим Милоша, Милана.
 Ја ти имам три ћемера пари,
 Први ћемер на ећим ће дад-ш,
 Други ћемер руба ће ти правам,
 Трећи ћемер тебе ти ће земам,
 Да Србину ти невеста будеш.“¹⁸⁹⁴

Било да су били гуслари или рецитатори, певачи прекошарских епских песама тежили су синтези, то јест, настојали су да сажму цео косовски мит у једну врло дугачку песму која би почињала од уздизања „цара“ Лазара на Душановом двору па све до окончања боја, и кашњења једног јунака, мотива који је и у епици на северу затварао косовски круг. У песми *Косовски бој* записаној тридесетих година 20. века у Велесу, певач је у једну песму убацио кнежеву клетву, молбу „царице“ Милице да јој Лазар остави на двору једног од деветорице браће, кашњење Мусића Стевана (Васојевић Стеве), опис самог боја и убиство Мурата. Карактеристичност ове песме је у томе што разлог српског пораза није тражен у издаји већ у удаљавању од Бога „цар Лазара српске круне златне“. По велешком певачу Лазар је изазвао небеску покору, јер је:

...Сосе коња в црква ми влегало,
 На маздрака навора земало,
 Ја земало, така је куснало.

Пошто Вук Бранковић без приче о издаји није био потребан као лик, у песми је изостављен и Милош Обилић, а као Муратов убица наведен је Васојевић Стефо.¹⁸⁹⁵ Мало успешнију синтезу косовског мита спевану у околини Дебра објавио је 1892. године у Будимпешти, у преводу на мађарски језик, Адолф

¹⁸⁹⁴ Студии од македонскиот фолклор, 63; К. Шапкаров, *Сборникът с българи народни умотворения, Български народни песни, кн. 4*, Софија 1893, бр. 286; И. Иванић, *Наведено дело*, 146.

¹⁸⁹⁵ Г. Ружичић, *Наведено дело*, 233-237.

Штраус у својој збирци бугарских народних песама из Македоније. И ова песма представљала је врло опширан конгломерат више песама о Косовском боју са неком врстом додатка о Карађорђу и Милошу Обреновићу као настављачима антитурске борбе. У песми се поред Лазара и Милице помињу и Милош Обилић „од Призрена“, Милан Топлић (Топлица), Иван Кусач (Косанчић), Голубан бан, Вук Бранковић, Југ Богдан, Југовићи и Услић (Мусић) Стеван, односно сви главни и споредни јунаци косовске легенде.¹⁸⁹⁶ Постојање синтетичких епова у којима је Косовски бој повезиван са ослободилачким ратовима 19. века забележено је и у реканској области где је тридестих година 20. века деведесетчетворогодишњи гуслар изводио песму у 944 стиха која је српску историју пратила од предвечерја Косовског боја до ослобођења 1912. године. По речима самог гуслара, сви његови преци су били певачи, при чему је сваки допевавао догађаје из свог времена, његов отац од краља Милана, а он Балкански рат и коначно ослобођење. Као и у осталим песмама о Косовском боју и у овој је моћ и сила српске државе приказана изразито хиперболично:

Мили Боже то чудо големо,
Мили Боже то чудо големо,
Сви дворои од жежено сребро,
И сви кули од то суо злато,
Светат ноћи Крушевац се виђа,
И од Шара и Пирин планина;
Светат кули светат и дворои,
По дворои силна српска војска,
А на кули српски цар Лазаре,
Цар Лазаре со луги војводи.¹⁸⁹⁷

Тежња ка синтези косовске легенде резултирала је малим бројем забележених синтетичких и великим бројем фрагмената временом заборављених синтеза. Карактеристичан пример фрагмента представља „песма“ *Цар Лазар* записана у селу Табановцу код Куманова почетком 20. века:

Књигу чати српски Цар Лазаре,
Књигу чати дробне слзе рони,

¹⁸⁹⁶ И. Иванић, *Наведено дело*, 159-161.

¹⁸⁹⁷ *Горњореканска етнопсихолошка група*, 125.

Сгледала га царица Милица:
„Што ми царе дробне слзе рониш?“
Њојзе збори српски Цар Лазаре:
„Овој ми књига јутроске дође,
Од проклетога цара Мурата
Он ми тражи тешкога арача
И кључеве двадесе града.“
Тг говори Царица Милица,
„Цар Лазаре српска круно златна,
Или имаш слуге по крајине,
Одамна сакав коњи да разиграв,
Коњи да играв, мздраци да врљав,
Одамна сакав бајраци да носив.“
Досети се српски Цар Лазаре,
Па се качи н високи конаци,
Па написа ситне, беле књиге,
Па ги пушта по беле крајине:
Једну пушта Марка од Прилепа,
Другу пушта Реље у Пазара,
Трећу пушта Милош Кобилићу:
„Кој н искочи у бојно Косово,
Што год оре да му се не роди,
Што год крми да му се не полоди,
Мушко чедо у двор да не плаче,
Нити петал да му кукурика.“¹⁸⁹⁸

Снага косовског предања била је толика, да су ликови ратника уметани и у лирске, обредне песме, које су се певале о верским празницима, чиме је народном предању даван вид сакралности, а епским јунацима на неки начин примеса светости. Тако је у једну косовску коледарску, божићу песму, која је описивала љубавни заплет између момка и девојке, чију су свадбу бранила девојчина браћа,

¹⁸⁹⁸ *Кумановска област, 357-358.*

без повода и праве функције убачен лик Милоша Обилића. Суочен са затварањем љубљене девојке у кулу момак се обратио Небесима:

...“Дај, ми, боже вијор и вириште,
Да обалим Јованину кулу,
Да ја извадим Јовану девојку,
Да гу турим коњу у тељћије,
Да прелетим преко Шар-планине,
Док да паднем у даијне дворе,
Даја ми је Милош Кобилићи!”¹⁸⁹⁹

Татомир Вукановић је записао неколико пословица и израза изведених из косовске легенде који су се употребљавале у свакодневном говору код Срба на Косову. Име Вука Бранковића коришћено је као прекор и увреда, *косовобојиште* као израз за неслогу, тучу и свађу, поређење: *бан до бана Милош до Лазара*, као опис за госте на славској или сватовској трпези, а нарочито тежак живот описиван је пословицом: *Да је мени ћало добро бити не би Лазар на Косову пао*.¹⁹⁰⁰ Последња пословица осликава опште поистовећивање судбине појединца са народом и државом, односно дубоко уверење да је удес кнеза Лазара и српске војске на Косову запечатио судбину сваког Србина који се родио после Косовског боја.

Поред утицаја на личну судбину и судбину српског народа, српски сељаци су догађајима из јуна 1389. године приписивали и утицај на крајолик, флору, фауну и настанак насеља или њихових имена. Судбинска снага давног боја изменила је не само животе Срба, већ је оставила и печат и на српску земљу и све што је живело или ницало на њој. По народном предању, које преноси Милош Милојевић, на месту косовског разбојишта, око Муратовог турбета, удовице косовских јунака садиле су црвене руже и божуре за спомен својим мртвима, па је на том месту као дивље, ово цвеће расло и у другој половини 19. века. Ово прилично реалистично предање спојено је са много апстрактнијим предањем из Добрича, по коме су на пољу неке давне битке црвени божури ницали из српске, плави из турске, а црни из циганске крви, чиме је иако позно, коначно уобликован

¹⁸⁹⁹ *Српске народне умотворине са Косова*, бр. 7.

¹⁹⁰⁰ *Енциклопедија народног живота*, 287.

популарни мит о косовским божурима.¹⁹⁰¹ Огољеност планине Голеш, по једном другом предању, последица је клетве султана Мурата. За време Боја на Косову турска војска, која је била распоређена на тој планини, није имала довољно воде, па се Мурат помолио Алаху, који му је чудом отворио извор, након чега је султан проклео планину речима: „воду и траву да имаш, трње и дрво да немаш“. По српском предању из Рогозне, мало пре судбоносне битке „цар“ Лазар је извукао рибу из потока и откинуо јој доњу вилицу, прогатавши да ће Српско царство пропасти када та риба оживи. Међутим, риба је отпливала кроз поток и опстала као живи знак усуда о пропасти царства. Поред рибе без вилице, српско предање из Гњилана је и настанак кукавице објашњавало Косовским бојем, наводивши да је Бог сестру „цара“ Лазара претворио у кукавицу да би својом песмом опомињала и небо и земљу на тешки српски усуд. Предање које је баштинио чувар Муратовог турбета објашњавало је велики број гавранова и чавки на Пољу Косову претварањем удовица и деце Турака и Срба погинулих у Косовском боју у ове птице.¹⁹⁰²

Етиолошко предање о настанку села Бабиног Моста, Раскова и Башкије, која се налазе на самом разбојишту, везано је за лик Милоша Обилића. По локалној легенди, Милош се након убиства Мурата захваљујући својој невероватној снази и добром оклопу успешно пробијао ка српској војсци. Турци не би савладали јунака да се није појавила лукава старица која их је саветовала да одвоје јунака од коња тако што ће хату копљима израњавити ноге. Турци су послушали савет па је Милош убрзо оборен, ухваћен и лишен оклопа. Заробљени јунак је замолио Турке да му доведу старицу која је заслужна за његово хватање да јој нешто пришапне пре смрти. Чим му је старица пришла Милош ју је зубима ухватио за нос, подигао, замахнуо и бацио у реку. По овом предању село Расково понело је име по месту где је Обилићу скинут оклоп, Бакшија по бакшишу који је добио Турчин који га је ухватио или по месту где су му Турци пресекли, „баш шију“, а село Бабин Мост, које се наводно претходно звало Бабин Нос, по месту до кога је баба одлетела бачена из Милошевих чељути.¹⁹⁰³ Слично, мада мање

¹⁹⁰¹ *Путонис дела Старе Србије* 2, 54; *Поред Топлице*, 52.

¹⁹⁰² *Енциклопедија народног живота*, 184, 203, 518-519; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 290.

¹⁹⁰³ *Косово, опис земље и народа* 2, 27-28; *Путонис дела Старе Србије* 2, 74-75; В. Бован, *Наведено дело*, 153-155.

детаљно предање о хватању и смрти Милоша Обилића постојало је и у реканској области. Будући удаљени од разбојишта, Реканци су причом о баби тумачили назив села и моста на Ситници, без помињања Раскова и Бакшије, али су зато настанак имена Косова Поља тумачили причом по којој је баба саветовала Турке да Милошевог коња покосе по копитама, због чега се разбојиште касније назвало Косовом.¹⁹⁰⁴ За Косовски бој везиван је и настанак села Глувог и Бразде у Скопској Црној Гори и имена села Злокућана у Метохији. По локалном предању, оснивачи прва два села била су двојица браће, једини преостали становници оближњег села Марушани које је опустело након Косовске битке. Двојица браће, од којих је један био глув, а други сакат, напустили су обезљуђено село и заорали бразду на коме је настало будуће истоимено село, док је Глуво настало одсељавањем глувог брата који се убрзо посвађао са сакатим. Злокућани су име наводно добили по томе што је војвода из Црне Горе, који је закаснио у Бој на Косову, на том месту сазнао о поразу, након чега је гледајући у правцу две-три куће које су се ту налазиле изрекао „Е, зле куће, чоче! Ће ни пуче погибија на Косову!“¹⁹⁰⁵

Усмена предања Старе Србије, која су мимо стиха описивала Косовски бој, чешће су третирали предвечерје битке, односно долазак Турака на Косово, него сам косовски судар. По предању Срба из кумановске околине, бој између српске и турске војске требало је да се одигра на Кумановском пољу. Предање казује да је „Цар“ Лазар довео војску у манастир Матејчу, где ју је причестио и постројио на огранцима Карадага. И овако многобројнији Турци прибегли су ратном лукавству и свим овцама и овновима из околних села залепили по свећу на рогове да би се током ноћног таборовања Србима учинило да турска ордија нема „броја ни хесапа“. Турско лукавство је наводно уплашило Србе који су напустили погодне положаје за одбрану и битку примили тек на Косову Пољу.¹⁹⁰⁶ Обриси најстаријег прекошарског предања о Косовском боју иначе су везани за Овче Поље, где су локални мештани Јеротију Рачанину 1704. године указивали на шаторишта Милоша Обилића и Реље Охмућевића, што упућује на помисао да је предање о

¹⁹⁰⁴ Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 286-287.

¹⁹⁰⁵ В. Бован, *Наведено дело*, 137; С. Томић, *Скопска Црна Гора, антропогеографска и етнографска студија*, Београд 1905, 437. (=Скопска Црна Гора)

¹⁹⁰⁶ *Кумановска област*, 479.

избегнутој бици кнеза Лазара са Турцима у околини Куманова настало врло рано.¹⁹⁰⁷ У долини Пчиње и Моравице, као и велешком епу, узрок српског пораза по општем уверењу није био ни у издаји ни у турској премоћи, већ у српском удаљавању од Бога: кум је кума терао на суд, деца нису поштовала родитеље, а војници и старешине су нафору у цркви на коњима набадали на копља, па је долазак Турака примарно тумачен као казна и покора са Небеса, а тек секундарно као последица малобројности или издаје.¹⁹⁰⁸ Гледање на пораз као покору делимично је утицао и на позитиван став српског предања и епа према султану Мурату. Наиме, за првог султана који је ступио на српску територију везано је неколико предања, који су га по правилу приказивали као широкогрудог и милостивог према побеђеним Србима. Издавање разних фермана којима су поједине српске породице и села на Косову током векова добијали пореске олакшице или привилегован статус, приписивано је Мурату, који их је наводно делио као награду за прехрану или провођење његове војске. По косовском мулиманском предању, Мурат је на самрти тражио да се Лазару поштеди живот, што је свакако увећало његову популарност код Срба.¹⁹⁰⁹ Уопште, Мурат је код Срба са обе стране Дрине и Шар планине памћен као праведан и добар цар који је својим потомцима оставио аманет „да гледају рају као синове“. Није без основа ни помисао да је за Муратово име везано сећање на мала пореска оптерећења и благу управу током првог столећа турске владавине.

У епским песмама дворови косовских јунака се по правилу смештају у места у којима су постојале рушевине знатнијих грађевина из прошлости, „кула и дворова“, односно грађевина које би по мишљењу твораца предања могли да импонују „господству“ митских јунака. Према томе, чини се да је везивање јунака косовске легенде за поједине градове или зидине из локалних предања улазило у народни еп, а не обрнуто, односно да су гуслари скитнице од места до места сакупљали предања о „дворима“, а затим у њих кроз векове „смештали“ историјске и неисторијске личности из песама. У Рашкој области народно предање је рушевине на брду Дубници код Сјенице, градине у селу Кузмичеву и

¹⁹⁰⁷ С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности 6, Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. год.* ГСУД 31 (1871), 298 (=Јеротија Рачанина пут у Јерусалим); *Македонија*, 173.

¹⁹⁰⁸ *Прешевска област*, 305.

¹⁹⁰⁹ Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 289; *Путотис дела Старе Србије 2*, 14-15; *О Косову*, 166-169.

непосредно изнад Новог Пазара прозвало дворовима Васојевић Стеве (Стевана Мусића), Милоша Обилића и Реље Крилатог.¹⁹¹⁰ Прокупачки и лесковачки Хисар сматрани су остацима двора и куле Југ Богдана, остаци куле у косаничком селу Кравље кулом Ивана Косанчића, док је Црква Светог Николе у Куршумлији приписивана Страхињићу Бану.¹⁹¹¹ Судајећи по епским песмама, песници јужно од Шар планине често су као престоницу „цара“ Лазара наводили Крушево, а не Крушевац, свакако у жељи да центар своје царевине сместе ближе завичају.¹⁹¹² „Премештање“ Лазареве престонице на југ омогућило је развијање предања да је и Хребељановић, као и „царои“ пре њега владао Повардарјем, па је велики број топонима са пуним уверењем везиван за његово име или време његове владавине. На пример, у Кичевији се веровало да село Лазаровци носи име по страдалном владару, а у време његове владавине стављано је грађење манастиришта и црквина у селима Душегубици, Кнежину и Тујину. За црквину у Тујину предање је у Лазарево време ставило причешћивање неког локалног војводе, по свој прилици уочи Боја на Косову.¹⁹¹³ Слично кичевским сељацима, обнављач манастира Лешка, Кирил Пејчиновић, и сам родом са села, је на основу локалне полошке легенде манастир који је обнављао описивао као задужбину „цара“ Лазара српског.¹⁹¹⁴

Иако народна ношња сама по себи није вид усмене традиције, испредање прича о симболици њених боја, кроја и орнамената представља извор прве врсте за историју симболизма, идеја, развоја предања и националне свести. Легенде о настанку делова ношње српског становништва Старе Србије, понекад и сама имена тих делова, пружају увид у продирање државотворних и националних симбола у широке масе и пре појаве масовне писмености. Наиме, по традицији локалног становништва, ношња Понишавља и Скопске Црне Горе везује свој постанак за име цара Душана. По исказу мештана нишевљански мушки бели хаљетак даровао је њиховим прецима сам цар након победе над Бугарима па се стога и назива *душанком*. Црни гајтан на свом хаљетку Нишевљани су објашњавали причом по којој су њихови преци црни гајтан додали након

¹⁹¹⁰ *Рашка 1*, 133-134; *Поред Топлице*, 47-48.

¹⁹¹¹ *Краљевина Србија*, 18, 358, 374.

¹⁹¹² Г. Ружичић, *Наведено дело*, 235; П. Д. Драганов, *Наведена збирка*, бр. 5.

¹⁹¹³ *Кичевија*, 361-362, 427-428, 430, 448.

¹⁹¹⁴ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 71.

Косовског боја из жалости за изгинулим јунацима и пропашћу царства. Скопскоцрногорско цубе било је такође беле боје, али његови гајтани нису били знак жалости, већ је њихов вез поред цепа формирао „крс со колци“, а изнад њега „царска круна“, четири оцила и круну. По објашњењу Црногораца: “Това ни е от цар Душан останало да се знае дека сме Срби.”¹⁹¹⁵ По исказу који је од сељака у околини Дебра двадесетих година 20. века добио Душан Недељковић, двоглави орао је истицан као *народни белег*, а некада је називан именом „орел призренлија“, јер је био знак „на наш силнио царе от Призрен“. Као и у дебарској области и у осталим деловима Повардарја двоглави орао се врло често сретао на фрескама, био дуборезан у иконостасима и иконама и каменорезан на црквеним рељефима, али је најчешће кован и ливен као украс на женском накиту: пафтама, копчама, тепелуцима и значкама. Истина, двоглави орао се почетком двадесетог века ретко називао призренским орлом, већ су за његово именовање коришћени или еуфемизми “народна“ и „наша пилиња“ или позно прихваћени термин „македонска пилиња“. Пре него што је „орел“ у Повардарју постао пиле и добио префикс македонски, што се по свој прилици догодило у другој половини 19. века, овај симболични орнамент је представљао омиљени детаљ примењене уметности како у Повардарју, тако и у Метохији и на Косову, односно у централним деловима некадашње државе Немањића и представљао је опонашање фрескописаних, каменорезаних или дуборезаних државних симбола из задужбина које су на том простору оставили српски владари.¹⁹¹⁶ Поред кујунџија, и сеоске жене на Косову опонашале су симболику немањићких задужбина, па су у 19. веку, а можда и раније, своју ношњу украшавале китњастим везом по узору на грачаничке украсе. Овај карактеристични вез на Косову је називан круном цара Лазара, чиме је додатно истакнута његова природа националног мотива.¹⁹¹⁷

Попут шарених везова и накита, национална свест и дубоко осећање народног и државног усуда из 1389. године исказивало се и ношењем црно обојених делова ношње као исказом жалости за Српским царством. Почетком 20. века сељанке у Скопском пољу и околини Кратова и Кочана често су носиле црне

¹⁹¹⁵ Д. Недељковић, *Јужносрбијански „стари народни знак“*, Јужни преглед бр. 3 (1930), 123. (=Јужносрбијански „стари народни знак“); *Скопска Црна Гора*, 472; М. Филиповић, *Трачки коњаник*, Београд 1971, 179. (=Трачки коњаник)

¹⁹¹⁶ *Јужносрбијански „стари народни знак“*, 128-140.

¹⁹¹⁷ *Енциклопедија народног живота*, 199.

мараме и када нису жалиле сроднике или суседе, објашњавајући да носе црнину „за Косовом“. Жене у Горњој Морави су из истог разлога носиле црне бошче, јелеке и мараме, додајући да њихова црнина поред жалости за Косовом изражава и тугу за Краљевићем Марком. У Метохији и на Косову и мушкарци су носили црни „флор“ за Косовом, у првој области у виду црног шала око феса, а у другој везеним црним пољима или украсним ждраловима и јабланима на јелецима. У Понишављу, жалост је изражавана црним гајтанима на душанки.¹⁹¹⁸

Књаз сербскиј и славеносербске обитељи

Обнова српске државности под кнезом Милошем Обреновићем пробудила је наду Срба у Старој Србији да је коначно ослобођење од Турака близу, па је српски кнез у очима образованијег дела народа, игумана и свештеника, посматран као легитимни наследник српских „царева“, од Симеона-Немање, до Лазара.

Арсеније игуман манастира Светог Јована Бигорског код Дебра је 1837-1838. у преписци са кнезом Милошем истицао да је његов манастир сазидан у време „*благочестивих и приснопомињаних*“, српских царева, и да се њихова имена налазе у древним ктиторским књигама, па је молио кнеза да по узору на њих помогне манастиру и тако постане „*нови создатељ*“ манастира. Позивајући кнеза да буде нови ктитор, обновитељ манастира, који су по његовом уверењу подигли српски цареви, иако то изричито није написао, игуман Арсеније је повукао паралелу између Милоша и некадашњих српских владара. Пошто је обновио српску државу и тиме постао наследник Немањића, кнез је по игумановој логици имао да наследи и њихову ктиторску дужност. Милошево даривање манастира новцем и звоном усхитило је игумана Арсенија, па је он кнезу са радошћу јављао да су кнежево име и имена чланова његове породице уписани „*со ктиторских древних именах приснопонимаемим српским царем да споминујутсја непрестано*“. Тако се име новог „созидатеља“ Србије и манастира Јована Бигорског нашло у манастирском поменику уз име некадашњих српских царева, да се свакодневно помиње у калуђерским молитвама.¹⁹¹⁹ Помен Обреновића уз

¹⁹¹⁸ Трачки коњаник, 177-179; Енциклопедија народног живота, 191.

¹⁹¹⁹ Грађа за историју македонског народа, бр. 100-102, 118.

Светог Симеона, Светог Саву, краља Милутина, Дечанског, цара Уроша и кнеза Лазара приликом литургије ширио је код локолног православног становништва идеју да је Милош наследник српских средњовековних владара и да су они савременици обнављања Србије која очигледно није заборавила неослобођени део народа и његове светиње.

У преписци игумана Арсенија са српским кнезом, осим истицања немањихких државотворних традиција присутни су и искази српске историјске и националне свести. Наиме, игуман Арсеније свој манастир по правилу назива *славено-србском обитељи*.¹⁹²⁰ Израз *славеносрпски народ* је почетком 19. века код образованијих Срба ван Србије представљао претежније коришћени израз за именовање српског етникума од синтагме српски народ. Исти или слични израз као и бигорски игуман употребили су и цетињски владика Петар I Петровић при опису манастира Пећке патријаршије 1821. године и митрополит нишки Григорије у свом писму кнезу Милошу 1834. године; дечански и игумани манастира Пећке патријаршије по правилу су називали своје манастире славеносрпским лаврама, а Милоша Обреновића кнезом „*всего славеносрпскога народа*“.¹⁹²¹ Етноним у истом облику употребио је и Милован Видаковић у наслову своје историје.¹⁹²²

Не улазећи у то како је етникум Славено-Срби дошао до Арсенија, нема сумње да је коришћен као синоним етникуму Срби, односно да је игуман свој манастир сматрао српском светињом. У другим писмима се види да игуман Арсеније није свој манастир сматрао српским само у историјском смислу, већ и у етничком, односно да је себе и своју паству сматрао делом народа којим је владао кнез Милош и да је полагао велике наде у кнеза као будућег ослободитеља и ујединитеља. Једно од својих писама, којим је тражио помоћ у новцу, игуман је

¹⁹²⁰ Грађа за историју македонског народа, бр. 100-102, 119; „Славеносрпски“ манастир Свети Јован Бигорски, 89-90.

¹⁹²¹ Дјела, 139; АС, КК, XXXV, бр. 730, 1-2, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 7/30. 11. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 731, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 10/2. 11. 1832; АС, КК, XXXV, бр. 732, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/22. 10. 1834; АС, КК, XXXV, бр. 733, Игумани манастира Дечана и Пећке патријаршије Теофил и Саватије са братијом, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24.8/5. 9. 1835; АС, КК, XXXV, бр. 737, Ђерасим и Калиник, настојници манастира Дечана-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 12/15. 3. 1837; АС, КК, XXXV, бр. 740, Саватије, игуман манастира Пећке патријаршије са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 20. 9/ 3. 11. 1832; АС, КК, XXXV, бр. 786, Григорије митрополит нишки, Ниш-кнезу Милошу Обреновићу, 25. 2/10. 3. 1834; *Архивска грађа за историју Народног музеја*, бр. 243, 262; *Задужбине Косова*, 611.

¹⁹²² М. Видаковић, *Историја славено-српскога народа*, Београд 1833, насловна страна.

отпочео стиховима у којима је кнез описан као „*владатељ српске славне земље*“, а Србија кликована као „*православна страна, српскаја слободна земља!*“ и позивана да игуману и братији пружи руку и да их ослободи и откупи од тешких дугова.¹⁹²³ Чини се да у вапају за ослобођењем и откупом од дуга игуман није мислио само на манастирске новчане неприлике и да реч „нас“ није употребио мислећи само на манастирску братију, него и на народ коме је био духовни пастир. Чак и да игуманови стихови нису двосмислени, јединствено поетско и слободном Србијом надахнуто тражење милостиње много говори о стању духова у дебарској околини. Последње сачувано писмо кнезу, игуман Арсеније је завршио благосиљањем Обреновића пожелевши му победу над непријатељима и распрострањање његове државе „*во род и род*“, а на радост свом хришћанском житељству и „*у славу нашему језику до века*“.¹⁹²⁴ Језик је у црквенословенском језику био синоним за народ, па је последњим исказом бигорски игуман недвосмислено исказао мисао о етничком јединству своје пастве и Срба у Кнежевини Србији.

Поред бигорског игумана, у преписици са кнезом Милошем је стајао и полошки просветитељ, игуман манастира Лешка код Тетова Кирил Пејчиновић. Међутим, за разлику од исказа игумана Арсенија, Пејчиновићеви рукописни и штампани искази, на основу којих се могу извучити закључци о његовој историјској, етничкој или националној свести, су на први поглед замагљени, чак и контрадикторни. На насловној страни своје прве штампане књиге, *Огледало* из 1816. године, у којој је поред црквенословенских духовних текстова уметнуо и своју проповед на локалном дијалекту, Пејчиновић је нагласио да је писао некњижевном и простим бугарским језиком Доње Мизије.¹⁹²⁵ Међутим, врло је вероватно да је Пејчиновић под бугарским језиком подразумевао, прост, односно вулгарни језик. У писму кнезу Милошу од 5. 11. 1833. године Пејчиновић своје скромно образовање правда тиме што није учио школу, нити је одрастао у некој палати „*нашего јазика*“, дакле, језик којим је говорио сматрао је истим језиком којим је говорио и кнез Милош. У истом писму наводи да он, као ни трговци ни

¹⁹²³ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 101.

¹⁹²⁴ *Исто*, бр. 144.

¹⁹²⁵ *Кирил Пејчиновић, собрани текстови*, приредио Б. Конески, Скопје 1974, 14. (=Собрани текстови)

свештеници из његовог краја, нису вични да читају „*Белиградско рукописаније*“, па моли да му се отписује „*главним словима*“, вероватно мислећи на разлику између писаних грађанских слова и црквених слова, то јест, црквенословенске ортографије. На самом крају писма лешачки игуман је упитао кнеза да ли ће му се књига Утјешеније грешним, чије му је издавање кнез обећао, штампати „*во српски језик или јакоже во волгарски*“.¹⁹²⁶ Очигледно, Пејчиновић је под српским подразумевао црквенословенски, а под волгарским народни говорни језик. Бугарски језик није дакле сматрао језиком Бугара као етничке групе, већ простим народним говором.¹⁹²⁷ У истом писму, између осталог, разлог писања кнезу описује потребом љубави духовне и „*нашија српскија отечеств*“, као и молитвама светих српских просветитеља Симеона и Саве и светог српског кнеза Лазара, првог ктитора манастира Лешка.¹⁹²⁸ Осим што је нагласио да живи у српском отечеству и да говори исти језик као и кнез Милош, полошки игуман се у свом првом писму кнезу позвао на Обреновићево саосећање, јер се као и околни народ налазио под „*игом агарјанским, поне братја наши, с нами вкупе до скоро мучившиија*“, ¹⁹²⁹ то јест, истицао је да део браће који се ослободио има дужност да помогне онима који су остали под турском влашћу.

Будући и сам просветитељ Пејчиновић је молитве Светог Симеона и Светог Саве, поменуо и на самом крају текста свог *Огледала*, уз молитве Богородице, Часног крста, Јована Крститеља и Светог Димитрија, Онфурија и Нифонта, везујући своје просветне делатности за традицију првих српских просветитеља.¹⁹³⁰

Историјску, епску и националну свест Кирил Пејчиновић је исказивао и поносним истицањем да је игуман манастира чији је први ктитор по његовом уверењу био српски кнез Лазар. Пејчиновић је био врло посвећен духовно-

¹⁹²⁶ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 71.

¹⁹²⁷ Пејчиновић је своје прво писмо кнезу Милошу из 1832. године адресирао на „*Благородниј и достојнопочтениј и достоизбраниј во књазех, србскаја и болгарскаја похвала*“, док је друго писмо из 1832. године насловио на Милоша као боговенчаног кнеза српској и бугарској земљи. Пејчиновићево уношење бугарске земље у кнежеву титулу може бити последица титулисања пећких патријарха, али исто тако и израз његове жеље да кнез у будућности ослободи и завлада свим православним Словенима који су остали под влашћу Турака. *Собрани текстови*, 88-89; *Грађа за историју македонског народа*, бр. 71.

¹⁹²⁸ *Грађа за историју македонског народа*, бр. 71.

¹⁹²⁹ *Собрани текстови*, 88-89.

¹⁹³⁰ *Собрани текстови*, 47.

националном култу светог српског кнеза, па је 1841. године написао и кратко житије овог светитеља на дијалекту свог краја. Иако је навео да се при писању житија позивао на неки стари српски зборник, Србљак, Пејчиновић се врло ослањао и на локално народно предање и на епске песме. Као и у еповима о Косовском боју, Пејчиновићево житије почиње Лазаревом службом на немањићком двору, али не код Душана, него код Дечанског, и његовом женидбом са девојком из рода Немањића, унуком Светог Симеона и Светог Саве. Увод у сутон Српског царства у житију је описан убиством цара Уроша од стране његовог „ујака“ Вукашина из Прилепа и Лазаревим окруњењем као последицом гашења свете лозе. Косовски пораз објашњен је као и у народним песмама из Повардарја више Божијом покором него турском надмоћи: *„Заради грехот наш попушти Бог сила агарјанска, Исмаилтјаниј, сиреч Турци,-удриа на србска земља много множество без број, како да речеш имаше 100 Турчина на еден Србин.* Пејчиновић је уз кнежеву свету жртву и мучеништво укратко описао и сам Косовски бој, али без приче о издаји Бранковића, описујући само укратко јуначко дело Обилића.¹⁹³¹ Као и народни еп у Повардарју, тако и Пејчиновићево житије третира пад Српског царства као почетак патње народа коме је припадао и казну за „грехот наш“, односно српске грехове.

Прилежности у ширењу култа кнеза Лазара, тиме и култа Српског царства у Пологу, Пејчиновић је додао и ширење култа Кнежевине Србије као претече будућег обновљеног царства и кнеза Милоша као наследника Немањића и кнеза Лазара. Наиме, игуман Кирил је преурањено, на основу кнежевог обећања да ће му у типографији штампати Утјешеније грешним, име српског кнеза и његове породице унео у манастирски поменик, односно у списак ктитора, чија су имена помињана приликом литургије.¹⁹³²

Иако кнез Милош није ослободио сав српски народ, молбе за помоћ, заузимање или прилоге из Високих Дечана и Пећке патријаршије готово по правилу су титулисале кнеза као књаза или великог књаза „*всего*“ славеносрпског народа.¹⁹³³ Игумани и архимандрити су оваквим титулисањем заправо на

¹⁹³¹ Исто, 78-81.

¹⁹³² Грађа за историју македонског народа, бр. 65.

¹⁹³³ АС, КК, XXXV, бр. 730, 1-2, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 7/30. 11. 1831; АС, КК, XXXV, бр. 731, игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 20. 10/2. 11. 1832; АС, КК, XXXV, бр. 732,

двосмислен начин истицали жељу за ослобођењем и уједињењем свих Срба под Милошевим вођством. Јереј Живко, намесник манастира Девича, био је прецизнији и мање двосмисленији од Дечанаца и патријаршијског братства. Он је у адреси писма кнезу из 1836. године Обреновића назвао књазом српским, а не славеносрпским или књазом свог српског народа. Међутим, Милоша је у преамбули писма зазвао на следећи начин: „*отац и надеждо наша обично народа Србије!*“, свакако мислећи на наду у ослобођење и обнову државе у некадашњем обиму. Молећи штампање правила св. Јоаникија у државној штампарији, јереј Живко је наглашавао да је опште познат кнежев труд и милостиво старање за „*народ српски и род христјански*“, вероватно мислећи на помоћ манастирима у Старој Србији. Као и бигорски и лешачки игумани, и девички настојник је истицао да ће се „*светли господар и отац наш*“ на тај начин уписати у ктиторе, и умилостивити Бога да да здравље и дуг живот њему и његовим синовима, што ће допринети радости и здрављу свом српском роду.¹⁹³⁴

Име Милоша Обреновића, није се помињало само у молитвама, већ и у натписима који су кнеза славили као ктитора и помагача две највеће светиње и ходочасничка исходишта у Старој Србији, Високих Дечана и Светог Јована Бигорског. У дечанском шареном конаку стајао је натпис из 1836. године који је казивао да је његов „*китор и обновител светлајши Г[оспо]д[а]р и књаз сербскога народа Милош Обреновић*“. На звону у Светом Јовану Бигорском писало је да је манастиру звоно приложио књаз српски Милош Теодоровић Обреновић 1837. године.¹⁹³⁵

Помен имена кнеза Милоша у литургији или на натписима у најзначајнијим духовним и ходочасничким центрима у Старој Србији омогућили су ширење идеје о државотворном континуитету некадашње и обновљене Србије и стварање убеђења код тамошњег православног становништва да ће кнез Милош,

игуман манастира Дечана Теофил са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 9/22. 10. 1834; АС, КК, XXXV, бр. 733, Игумани манастира Дечана и Пећке патријаршије Теофил и Саватије са братијом, Пећ-кнезу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 24.8/5. 9. 1835; АС, КК, XXXV, бр. 737, Ђерасим и Калиник, настојници манастира Дечана-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 12/15. 3. 1837; АС, КК, XXXV, бр. 740, Саватије, игуман манастира Пећке патријаршије са братијом-кнезу Милошу Обреновићу, Топчидер, 20. 9/ 3. 11. 1832; *Задужбине Косова*, 611.

¹⁹³⁴ *Задужбине Косова*, 612.

¹⁹³⁵ *Дечанки првенац*, 71; „*Славеносрпски*“ *манастир Свети Јован Бигорски*, 91; А. Миљковић, *Наведено дело*, 65; *Стара Србија*, 222.

као наследник српских царева, ослободити и њих и укључити њихов завичај у будуће Српско царство.

Потомци “Вука Бранковића и Станише Црнојевића

Као прекретница чије је последице осећао сваки житељ српских земаља Косовски бој се толико дубоко усекао у митолошко-историјску свест Срба да трагичну успомену на њега није могла да потре ни конверзија у ислам. Без обзира на своје праве етничке корене, муслимани српских земаља су породично стабло често изводили од родоначелника који је учествовао у косовском судару, који је по општем уверењу разорио српско и установио Османско царство. Витешки патос епске поезије, којим су се поједнако надањивали и православни и муслимани, нарочито је неговао култ припадности „честитом кољену“ и славном „оцаку“, без обзира коју су веру исповедали они који су ударили темељ потоње јуначке куће, па пашама, беговима и агама није било зазорно да своје порекло, са основом или без ње, везују за немањихко, српско босанско племство или витезове „цара“ Лазара. На пример, херцеговачки коленовићи Ченгићи истицали су да је манастир Пива вакуф њихових предака, па су Смаил-ага и његов син Дедага клањали у манастиру испред фреске Мехмед-паше Соколовића, док је врањска пашинска династија изводила свој родослов од Јовче или Иванче, војводе „цара“ Лазара, а беговска породица Бранковић из источне Босне од Вука Бранковића.¹⁹³⁶

Косовска традиција је код муслимана у Босни нарочито оживела 1830-1831, када су на Порти доведене у питање древне привилегије босанских капетана и уопште беговата. Појам древног или „бир вакта“ је и код муслимана и код хришћана у српским земљама отпочињао Косовском битком, па је одбрана привилегија по следу митолошке свести посматрана као понављање битке која се одиграла пре више од четресто година. Убеђени у своје племићко порекло „од пре Косова“ босански бегови су проглас укидања наследног капетанства и увођења модерног војног устројства у Босни схватили као нарушавање права потврђених након Косовког боја. Борбу за одбрану конзервативног ислама којег су они

¹⁹³⁶Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 181-182; *Прешевска област*, 96-97; О. Zirojević, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru, dvoverje*, Beograd 2003, 19.

сматрали исправним и древним и њихових, такође древних, „племићких“ права, бегови су поистоветили са одбраном земље, вере и народа у коју су се упустили Срби у Боју на Косову, јер је улог по њиховом убеђењу био исти, лична част, вера и слава земље и народа. Сукоб са великим везиром на древном разбојишту, где су њихови преци такође бранили веру и породичну и личну част, додатно је подстакао епску паралелу, па су муслимански бунтовници на путу ка Липљану 1831. године певали следећу песму:

„Ми идемо на Косово равно,
где нам стари славу изгубише,
Стару нашу славу прађедовску
И ми ћемо на пољу Косову
Ил изгубит вјеру и јунаштво
Или ћемо ако Алах даде
Душманина свога побједити
и у Босну вратити се славно.“¹⁹³⁷

Уверење босанских бегова да су њихови српски преци учествовали у Косовском боју у војсци „цара“ Лазара везана је за предања православних о издаји Вука Бранковића. Наиме, мит о издаји Бранковића, који се код православних Срба обликовао од 17. века, почео је у 18. веку да у себе увлачи мотив преласка Срба на

¹⁹³⁷ Ову песму први је објавио Леополд Ранке 1834. године у чланку о немирима у Босни 1820-1832. штампаном у једном берлинском часопису. Главни извор за овај чланак био је Вук Караџић, па је извесно он послао песму коју је Ранке превео на немачки језик. Превод Ранкеовог чланка и песме која се у њему налазила објавио је 1867. године Милорад Поповић Шапчанин у Гласнику Српског ученог друштва, али се није нарочито потрудио да стихове приближи језику на коме су настали, већ је дао прилично буквалан превод, толико буквалан да се на прво читање тешко може стећи утисак да се ради о стиховима. Прилично слободно, мада ближе народном језику, песму је у свом *Поменнику* 1888. године превео и Милан Ђ. Милићевић. И преводилац Ранкеовог дела *Србија и Турска у 19. веку*, Стојан Новаковић, је песму наново превео са немачког језика, што се осећа по незграпности стихова. Највештији превод песме дао је Миленко Вукићевић на почетку 20. века у десетерцу, потпуно у духу народне поезије, приближивши је тако њеном изворном облику. Независно од Ранкеа о овој песми писао је и Бартоломео Куниберт, али за разлику од њега он није дао стихове, већ је само пренео суштину песме о освети предачког пораза на Косову, о сукобу који се води за веру и славу и решености да се очува вера и јунаштво. Дакле, чињеницу о популарности песме међу босанским побуњеницима потврђује цитирање двојице страних аутора, па се њено постојање не може довести у питање. Вукићевићев превод са друге стране делује као најближи изворном, мада сигурно то није био. Горе приложени стихови су Вукићевићев превод, јер се чинило да ће они најпластичније приказати предачки занос војника Хусејина-капетана. Л. Ранке, *Србија и Турска у 19. веку*, Београд 1892, XVIII-XIX, 305; М. Поповић Шапчанин, *Покрети у Босни између 1820. и 1832. По Л. Ранку и Б. Куниберту*, ГСУД 21 (1867), 210-211; *Поменик 787-788*; М. Вукићевић, *Знаменити Срби мосломани*, Београд 1906, 78-79; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901, 197.

ислам, односно турчења. За име Бранковића, као архетипа издајника, почело је спорадично да се везује турчење Срба, вероватно услед тога што су преверници попут косовског „издајника“ изневеравли претке, сроднике и веру за љубав Турака. Вуку је временом приписивана све већа улога у исламизацији Срба, па је у Трношком родослову он означен као командант јединица из Босне, одакле је наводно и сам био родом, чиме је остављен простор за развитак приче о томе да је Бранковић потурчио своје племиће и војнике, што је требало да објасни приличан број Срба муслимана у овој области. Постојање беговске породице Бранковић у источној Босни, која се издавала за потомке косовског „издајника“, почела је да кристалише предање по коме је и сам Вук после боја примио ислам, па су и сви остали преверници метафорички били његови потомци, а буквално потомци оних који су за љубав издајника „преврнули вером“. Предање о преласку Вука Бранковића на ислам кристалисало се у потпуности до предвечерја Првог српског устанка код Срба обе вероисповести. У Крушевцу је до 1806. године постојало наводно турбе Вука Бранковића о коме је испредена следећа легенда: По издаји на Косову, Вук је отишао у Босну где је турчио тамошње Србе након чега је дошао у Србију да и ту шири религију победника. Високи Стеван (деспот Стефан Лазаревић) исекао је главу свом „ујаку“ због његове невере, а коњ је обезглављено тело однео у Крушевац, где су га Турци сахранили и на њему подигли турбе, које је од стране муслимана поштовано као свето место.¹⁹³⁸ Усмено предање везано за крушевачко турбе са малим одступањима кодификовано је и у народној песми *Високи Стеван и цар Бајазит* записаној у Сарајеву у другој половини 19. века. И у народном предању и у песми Стефан пита „ујака“ како би он поступио са псом или бувом која уједе домаћина, а након Вуковог одговора да незахвалника треба убити, Стефан потеже оружје и лишава издајника живота. Разлика између песме и предања је само у томе што песма не опева турчење народа по Босни и што тело Бранковића завршава у Дунаву.¹⁹³⁹ Једна друга песма, записана у Херцеговини у другој половини 19. века, изричито описује Вуков прелаз на ислам. У тој песми у Бранковићевој кули заточени царевић Јурош, син „цара“ Лазара, моли „ујака“ да

¹⁹³⁸ *Наши народни живот* 2, 141; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1876, 745; Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 181-182; *Путопис дела старе Србије* 2, 57, 75.

¹⁹³⁹ Б. Петрановић, *Српске пјесме из Босне и Херцеговине, епске пјесме старијег времена*, Београд 1867, бр. 27.

га погуби као и остале сроднике и да га лиши мука тамнице. Вук на молбу бива расрђен, јер му је као новом муслиману било мрско некадашње име:

„Баурине, дијете Јуроше!
Не крсти ме без невоље љуте!
Ја нијесам Бранковићу Вуче,
Него сам ја беже Бранковићу.¹⁹⁴⁰

Без обзира да ли су последње две песме претрпеле интервенцију сакупљача Петрановића, легенда о турчењу Бранковића и његовом уморењу од руке Високог Стевана је очигледно постојала, ако не у десетерцу, а оно свакако у народној легенди, будући да се подаци из песама слажу са предањима записаним ван Босне. Мотив о провери косовског „издајника“ среће се и у једној арбанашкој песми о Косовском боју записаној половином 20. века у околини Звечана.¹⁹⁴¹

О раширеност мита о турчењу Бранковића сведочи и поступак устаника са његовим наводним костима. Након ослобођења Крушевца 1806. године, Срби су извадили „кости издајника“ спалили их и развејали у ветар, показавши тако своју решеност да окају последице „косовске издаје“ и примером покажу осталим „Бранковићима“ да сваки издајник мора бити кажњен макар и након неколико векова. Неколико месеци након спаљивања „Бранковићевих“ костију Карађорђе је у писму цетињском владици Петру, у коме је тражио савез у борби против муслимана из Босне, између осталог изрекао и следеће: *„Против ове, дакле неверне и душманске Босне, која је од старине свагда главне и заклето непријатеље србскога имена и вјере у њедрима својим ранила и која је Јехидново исчадије, нечастивога Вука Бранковића семе проклето, данас о томе ради да угаси са света јадом својим и да избрише сасвим име и благочестије србско! Против овога, велим, заклетога, вечитога, домаћега непријатеља нашега просимо ми од вас скорују и неотложимују вооружену помошч.“*¹⁹⁴² Вожд је дакле босанске муслимане као провернике назвао семеном Вука Бранковића, односно сматрао их је потомцима проверника који су се истурчили по његовом примеру.

¹⁹⁴⁰ Исто, бр. 29.

¹⁹⁴¹ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Упоредни осврт на развој српске и албанске народне епике*, Прилози за језик, књижевност историју и фолклор 79 (2013), 25. (=Упоредни осврт)

¹⁹⁴² *Акти и писма*, бр. 140.

Кратак временски размак између спаљивања костију и овог писма даје разлога да се посумња да је уништење турбета утицало на Карађорђеву терминологију.

Муслимани у рашким селима Берберишту, Рватској и Вучјој Локви имали су у 20. веку два предања о свом пореклу. По првом, били су потомци Бранковића, по другом, Вук Бранковић је њихове претке после Боја на Косову одвео у Босну, одакле су се након пада и ове провинције под Турке вратили у завичај и у њему примили ислам.¹⁹⁴³ Дакле, један део Срба муслиманске вероисповести у Рашкој и Босни баштинио је предање да је Вук Бранковић на неки начин, био умешан у турчење њихових предака.

*

Поред муслимана српског језика, своје порекло од косовских и преткосовских српских епских јунака изводили су и Арбанаси муслимани тамо где су живели помешани са православним Србима. У позивању на српско племићко порекло или на српске државне традиције предњачили су арбанашки пашалари, племенски барјактари и поглавари фисова, али у исто чинили и мање моћни и утицајни муслимански житељи Приштине, Вучитрна, Пећи, Ђаковице и Призрена. По речима Милоша Милојевића, и у другој половини 19. века, сваки, и најсиротији муслимански варошанин, изводио је своје порекло од српског племства, па чак и од владарских породица.¹⁹⁴⁴ Не чуди онда што су пашалари Махмудбеговићи из Пећи на основу епске поезије изводили своје порекло од потурченог Јована Обреновића-Махмуд-бега Обренбеговића, а Бушатлије од Мрњачевића; Срби су ове последње сматрали за потомке потурченог Максима Црнојевића, сина Ивана Црнојевића.¹⁹⁴⁵ У песми *Женидба Максима Црнојевића* сукоб Обреновића и Црнојевића на свадби представника породице поледњих резултирао је турчењем носиоца обе „династије“. Представници обе куће потурчили су се да би спречили своје супарнике да уздицањем у турској административној хијерархији стекну моћ кују би искористили да затру њихову породицу и савезнике:

¹⁹⁴³ *Рашка* 2, 289.

¹⁹⁴⁴ *Путотис дела Старе Србије* 2, 12-13.

¹⁹⁴⁵ Један дечански запис из 1574. године наводи да је Србе притискао велики зулум Арбанаса, између осталих и Иванбеговића, потурчених Бушатлија. Овај запис није коначна потврда српског порекла Бушатлија, али представља рани зачетак традиције да су Бушатлије потомци Црнојевића. *Стари српски записи и натписи* 1, бр. 713.

„...Па их царе једва дочекао,
Дочекао оба потурчио,
И Турска им имена нађео:
Јовану су име нађенули:
Мамут-беже Обренбеговићу;
А Максиму име нађедоше,
Скендер-беже Обренбеговићу.
Дворе цара за девет година,
Издворише девет зијамета,
Свијех девет даше за пашалук,
Цар им даде бијеле тугове
И везирство на те земље двије,
Без промјене вазда до вијека:
Мамут-бегу Обренбеговићу
Даде земљу равна Дукађина,
Ђено роди изобила вина,
Доста вина, више урметина,
Доста има бијеле вшенице,
Красну земљу што је љепше нема;
А он даде сину Иванову
Грдну земљу Скадар на Бојани...“¹⁹⁴⁶

Барјактарско братство Марушића, пореклом поарбанашених Срба из дреничког села Лауше, баштинило је предање да је из њиховог села у Боју на Косову у војсци „цара“ Лазара учешће узело чак 500 ратника.¹⁹⁴⁷ Сви дренички Арбанаси наводили су и у другој половини 19. века да је српски херој Милош Обилић из дреничког села Копилића и о њему су често певали уз гусле описујући његов успон од стицања војводског звања па до убиства Мурата у Косовском боју. По Арбанасима Дреничанима, цар из Призрена, Душан или Душман, како су га они називали, је у лову запазио младог Милоша и зачудио се његовој надљудској

¹⁹⁴⁶ В. Стефановић Карацић, *Српске народне пјесме*, књ. 2, у којој у пјесме јуначке најстарије, Беч 1845, бр. 89.

¹⁹⁴⁷ *Дреница*, 83.

снази, након чега га је одвео на свој двор. Доказујући истинитост предања Арбанаси су указивали на постојање наводних остатака Милошевих двора у Копилићу и Душ(м)ановог кладенца, који је понео царско име, јер се крај њега одиграо сусрет цара и будућег војводе.¹⁹⁴⁸ Слично Дреничанима, који су себе на неки начин сматрали потомцима Обилића, метохијски Арбанаси из околине Дечана називали су Стефана Дечанског Оцем Краљем-Baba Kral ili Krali shejet prej Deqanit, односно Светим Краљем из Дечана,¹⁹⁴⁹ то јест, сматрали су се на неки начин његовим потомцима.

Саживот са Србима на територији на којој су се налазиле монументалне задужбне српских средњовековних владара, остаци дворова и престоница српских владара и где се по српском предању одиграо последњи узлет народне славе пред пад у ропство, није остао без утицаја на арбанашку усмену народну књижевност. Етиолошка арбанашка предања везивала су постанак имена бројних насеља и топонима на Косову, у Лабу, Топлици и Косаници за Косовски бој, онако како је он опеваван у српским епским песмама. Пре него што су се иселили у Турску, Арбанаси села Трпезе у Топлици су пренели досељеним Србима традицију да се у њиховом селу одржала кнежева вечера на којој се Обилић заклео да ће убити Мурата, односно да је по тој трпези село понело име. У атару истог села Арбанаси су Србима указивали и на Праведников гроб, место где је по њиховом предању сахрањен Топличанин, слуга „цара“ Лазара, који је са Обилићем, Косанчићем и Топлицом уходио турску војску. По исказу Арбанаса, слугу су убила три побратима, јер није хтео да као и они Лазару представи турску војску слабијом него што је била. Арбанаси села Иван Куле, у Косаници, тврдили су да су остаци неке старе грађевине у њиховом селу рушевине куле Иван-бега, односно Ивана Косанчића, и да су они ту настањени „од Косова“, према томе наследници Иван-беговог имања. Лапски Арбанаси из села Салабије тврдили су да се код њиховог села налазила бања у којој се Обилић/Копилић окупао пре и након Боја на Косову.

¹⁹⁴⁸ Арбанашко предање о Душановом сусрету са дечаком Милошем које даје Милош Милојевић до у длаку се слаже са српским предањем из Поцерине о истом сусрету, које је забележио Вук Карацић. Иако постоји разлог за сумњу да је Милојевић српско предање приписао Арбанасима, односно потурицама, како их он назива, није немогуће да су Поцерци предање у неком тренутку преузели од Дреничана и везали га за свој завичај у коме су остаци неке старе грађевине називани Милошевим дворима. Могућност изворности локалне дреничке традиције у Копилићу повећава постојање топонима и рушевина. *Путпис дела Старе Србије* 2, 105-111; Т. Станковић, *Наведено дело*, 125; *Речник* 1, 312; Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 31-32, 35, 41-42.

¹⁹⁴⁹ *Дечанска ризница*, 65.

По локалној традицији, након боја, обезглављени Милош је дошао у ову бању са главом у рукама како би се зацелио, али га је урекла девојка коју је срео код саме бање, након чега је издахнуо. Побијено камење на месту наводног издахнућа, Арбанаси су називали Вори Милош Копилићит, односно гроб Милоша Копилића.¹⁹⁵⁰

Поред етиолошких предања везаних за Бој на Косову Арбанаси су о овом важном историјском догађају певали и неколико епских песама. Иако позно записане, почетком и средином 20. века, у Приштини и околини Вучитрна, Пећи, Дечана и Звечана, ове песме показују распетост Арбанаса између њиховог верског, муслиманског идентитета и поноса због хероизма Обилића, који је по општем уверењу Арбанаса потицао, ако не из арбанашке средине, а оно са територије коју су насељавали.¹⁹⁵¹ У арбанашким еповима о Косовском боју главни протаганисти нису Лазар и Мурат, него Мурат и Копилић. Као шехит, мученик за веру, султан Мурат је опеван као идеалан владар, чудотворац и светац, на кога се изливала необична Алахова милост и коме је са неба поручивано да покори неверничку српску земљу. Са друге стране, Копилић/Обилић је описан као јунак надчовечанске снаге и преизраженог личног поноса. Арбанашки еп Копилића приказује као присталицу беспштедне борбе са Турцима која није узрокована његовом оданошћу вери и господару него одбијањем да се лично понизи љубећи ногу освајача. У епове о Косовском боју Арбанаси су убацили и локална етиолошка предања, заједничка Арбанасима и Србима, о настанку имена села Бабин Мост и Расково.¹⁹⁵²

¹⁹⁵⁰ Краљевина Србија, 354; *Поред Топлице*, 99; *Косово опис земље и народа 2*, Нови Сад 1903, 80-81.

¹⁹⁵¹ Тешко је рећи да ли је арбанашко народно предање Копилића сматрало Србином или Арбанасом. Из претходно изнесених података се види да Арбанаси нису много преиспитивали да ли су јунаци којима се дивило њихово предање или које су истицали као своје претке били Арбанаси или Срби већ да ли су се њихови подвизи уклапали у њихов концепт „бура“, идеалног племенског ратника. Према томе арбанашко предање је славило јуначки подвиг без много разматрања да ли је тај подвиг учинио српски или арбанашки, муслимански или хришћански јунак, слично српској епизи која је често славила јунаштво, снагу или поштење ратника друге вере или етничког порекла. Иако предање да је Обилић/Копилић родом из Дренице и његова популарност међу Арбанасима, упућује на арбанашко предање о његовом арбанашком пореклу, коначни закључак о томе није могуће донети, јер је попут Обилића у селу Трпези слављен и слуга Топличанин кога локални Арбанаси нису сматрали својим сународником.

¹⁹⁵² *Упоредни осврт*, 24-26; *Наш народни живот 3*, 261-364.

Испуњење пророчанстава

Везивање почетка турске владавине за Косовски бој утицало је на стварање три предања код Срба у Старој Србији и Македонији која су претсказивала истеривање Турака из српских земаља и обнову Српског царства једном пресудном битком. Предање о „промени царстава“ имали су и муслимани и оно је Муратово турбе претворило у табу за чланове османске династије. По уверењу муслимана, посета падишаха Муратовом гробу значиће почетак пада Османског царства и омогућити рестаурацију српске царевине.¹⁹⁵³

Митска паралела између Бакарног гумна и коначне, армагедонске битке, повлачена је по линији почетак-крај. По предању, Бакарно гумно је везивано за етногенезу Срба и њихово насељавање у српске земље. По том предању, које је по причи мештана забележио Јеротије Рачанин 1704. године, Срби су у време свог доласка у нову постојбину, однекуд од Солуна, прво пали на Овче Поље, где су исковали гумно од бакра, јер су били невешти у пољопривреди и нису умели да вршу жито на земљи. Када су се временом научили ратарству, праоци Срба су гумно оставили на Овчем Пољу, где је по веровању локалних житеља и даље лежало затрпано земљом. Рачанин даље казује да мештани веле „*да ће ту велико крвопротитије од Турака бити на посе.*“¹⁹⁵⁴ Током 18. и 19. века предање о гумну је почело да добија нове елементе. По верзијама које су у другој половини 19. века у разним крајевима Старе Србије и Македоније забележили Мита Ракић, Панта Срећковић, Јован Драгашевић, Милојко Веселиновић и Јован Хаџивасиљевић, Бакарно гумно је сматрано јужним међашем српске земље које су праоци Срба поставили још при свом досељавању, а на његово постојање под земљом је осим на Овчем Пољу указивано и код Скопља, у Прилепском пољу, јужно од Штипа, јужно од Охрида, код Костура и на реци Марици. Велики број „локација“ једног гумна-међе последица је слабог познавања географије локалног становништва и жеље приповедача да се и њихов завичај уброји у границе некадашњег и будућег царства. Кумановци су зато гумно смештали на Овче Поље, а Штипљанци,

¹⁹⁵³ Р. Михаљчић, *Наведено дело*, 290.

¹⁹⁵⁴ *Јеротија Рачанина пут у Јерусалим*, 299.

Прилепчанци и Охриђани све даље на југ од својих градова.¹⁹⁵⁵ Претварањем предачког гумна, наводно старог колико и живот Срба на Балкану, у јужни међаш, предање о коначном обрачуна са Турцима изнад њега заокружило је логичну целину. Нови нараштај Срба коначно ће поразити Турке баш на својој праотачкој међи и преко њега ће их протерати из српске земље.

Друга два српска мита много су непосредније везана за Косовски бој него мит о Бакарном Гумну. Хаџивасиљевић почетком 20. века бележи да мештани скопске и кумановске околине, као и они у Пчињи и долини Моравице, чврсто верују да на месту судара турске и српске војске на Косову на гомилама леже непокопане кости српских јунака и да чекају да у новом боју буду пошкропљене крвљу новог нараштаја, након чега ће се Турско царство урушити, а српско обновити. Крв косовских јунака је била „главни јунак“ и предања Срба на Косову. Они су веровали да сваке године уочи Видовдана све реке на Косову зацрвене крвљу предака и да ће крвавити све дотле док се не одигра „нови Косовски бој“ који ће окончати патње и мртвих и живих Срба и повратити изгубљено царство.¹⁹⁵⁶

Наведена три српска и једно муслиманско предање по својој суштини су више били нека врста пророчанства о Судњем дану него скаска и народна прича. И Срби, који су сањали ослобођење, и муслимани који су од њега страховали, нису доводили у питање обнову Српског царства и изгон Турака; верзије су се разликовале само по томе када, како и услед чега ће до коначне битке доћи. Игром случаја, два од четири пророчанства су се по општем уверењу „обистинила“; султан Мехмед V посетио је Муратово турбе у пролеће 1911. године, а у Првом балканском рату у Битци на Бакарном Гумну Турци су коначно протерани из Повардарја. Подударност предања и геостратегије огледала се и у томе што је по српском ратном плану из 1912. године осудна битка са Турцима предвиђена на Овчем Пољу, на месту на коме је још почетком 18. века прорицан коначни српско-турски обрачун.

¹⁹⁵⁵ Ј. Хаџивасиљевић, *Границе српства према истоку и југу (према народном предању о Бакарном гумну)*, Побратимство 3 (1892), 18-22.

¹⁹⁵⁶ Скопље и његова околина, 309; Прешевска област, 237; *Енциклопедија народног живота*, 254, А. Богосављевић, *Наведено дело*, 99.

*

Етничку и националну самосвест и идентитет, односно свест о припадности заједници широј од породичне, родбинске или микрогеографске, код неписменог сеоског становништва могуће је установити само на основу народног усменог предања, односно на основу историјских и државотворних традиција које је баштинило и схватало као прошлост својих предака и својих ужих и ширих заједница, села и микрообласти. Усмено народно предање Старе Србије и доброг дела Македоније, формирано углавном до краја прве половине 19. века, баштинило је врло живу традицију о средњовековној српској држави и владарима Немањићима, Мрњачевићима и Дејановићима. У песмама, причама и легендама са обе стране Шар-планине, песници и казивари називали су српске владаре својим или српским краљевима и царевима, а некадашњу државу својим царством, односно, српску националну прошлост су доживљавали као прошлост својих породица, села и области. Православни житељи Старе Србије и Македоније сматрали су Косовски бој прекретницом након које је нестала њихова држава, а њихови преци постали турска раја, па су временом развили пророчанска предања о „новом“ Косовском боју Срба и Турака након кога ће се обновити српска држава. Будући да су српске средњовековне владаре сматрали својим владарима, Косовски бој, катастрофом својих предака и њихове државе, ослободилачке напоре Карађорђа и Милоша Обреновића као покрет који је имао да и њих укључи у обновљено Српско царство, може се закључити да су словенски православни житељи Јужне Старе Србије и Македоније у првој половини 19. века са Србима из остатка Старе Србије, као и са онима из других српских покрајина и држава делили у суштини исту националну, историјску и државотворну свест, то јест свест о заједничком пореклу и прошлости, али и заједничкој будућности у оквиру сањаног Српског царства.

ЗАКЉУЧАК

Од друге половине 16. века Османско царство је почело да губи апсолутну војну и политичку надмоћ у средњој и југоисточној Европи. Опадање моћи царства притом је више било последица урушавања османског војног, економског и административног система који је грезао у непотизам и корупцију него ратних пораза на фронтима. Деформисање јаничарског реда, извора војне моћи Царства у класичном периоду, створило је бројан и политички моћан слој муслимана који су уписивањем у јаничарске спискове стицали привилегован положај у држави, а да притим нису одлазили у војне походе нити су са некадашњим јаничарима имали ишта заједничко осим имена и привилегија. Промене у јаничарском реду убрзо су Османском царству почеле да доносе поразе на фронтима према Хабзбурзима и Русима, па су султани били приморани да одбрану државе стављају у руке приватних војски провинцијских моћника, чак и вођа разбојничких банди. Локални моћници, који нису увек били царски чиновници, су са своје стране војну помоћ државе условљавали уступањем већине прерогатива централне власти за себе и чланове своје породице, што је до краја 18. века Османско царство у Европи претворило у лабаву конфедерацију полунезависних мањих и већих области под влашћу пашинских династија, које је под номиналним суверенитетом султана одржавао само страх од побуне хришћана и напада спољних непријатеља. На потезу од Старе Херцеговине на северозападу па до Коринтског залива и Штипа на југу и од Скадра на западу до Пирота на истоку, своје династије су током 18. века по санџацима и казама успоставили локални муслимански прваци арбанашког порекла са наслоном на војске својих сународника које су мобилисали у Арбанији или у областима у којима су владали, па су током 18. и у прве четири деценије 19. века војске арбанашких паша представљале већину султанових војних ефектива у турским ратовима против Хабзбуршке Монархије, Русије, грчких и српских устаника.

Паралелно са порастом значаја арбанашких паша и арбанашких трупа текло је етничко продирање њихових сународника у Метохију, Косово, Топлицу,

Полог, Повардарје и поречје Јужне Мораве. Продирање Арбанаса на српски етнички простор, које је почело још у позном средњем веку, наставило се кроз 16. и 17. столеће, али је прави замах добило током осамнаестог и у прве четири деценије 19. века, јер су у том периоду осамостаљене арбанашке паше приликом међусобних сукоба из Арбаније доводили плаћенике како би увећали своје војске, што је временом резултирало сталним насељавањем бивших војника у већем броју. Поред миграција које је организовала локална власт текле су и стихијске миграције Арбанаса изазване гладним годинама, међуплеменским и међупашаларским сукобима, као и честе појединачне миграције мотивисане бегом од крвне освете.

Ширење пукотина у управи Царства у 17 и 18. веку нарочито је погађало хришћанске поданике Царства који су легално и нелегално прекомерно опорезивани, терани са земље и читлучени и према муслиманима стављани у потчињен положај, без обзира да ли су исповедаоци владајуће религије били државни службеници, одметници или градска и сеоска сиротиња. Порески, аграрни, прозелитетски, егзистенционални и арбанашки етнички притисак изазивали су кроз 18. и у прве четири деценије 19. века у јужним српским областима исељавање Срба на север, бежање у старосрбијанске градове, енклавизацију у немешовита сеоска насеља и конвертирање у ислам или арбанашење. Све ове појаве заједно су почевши од 1689. године кроз век и по, коренито промениле етничку и конфесионалну слику великог броја сеоских насеља па и читавих микрообласти Старе Србије на штету православних Срба. Срби који се нису исељавали или примали ислам, сабирали су се око од турских власти признатих представника народне самоуправе, кнезова и ћехаја и представника духовних институција, митрополита, игумана и свештеника. Једини, за Србе позитивни биланс анархије, која је погађала Румелију од друге половине 18. века, огледала се у бројчаном и економском расту српске и православне етничке групе у градским насељима Старе Србије и Македоније, односно преузимања првенства у највећем броју заната и у трговини од чарширлија исламске вероисповести.

Ослободилачки и државотворни устанак Срба, који је отпочео у Београдском пашалуку 1804. године, многострукао је утицао на живот Срба

настањених јужно од Јавора, Копаоника и Јастрепца, као и на животе муслимана српског језика и Арбанаса који су непосредно пре устанка настањивали Београдски пашалук и области захваћене борбеним активностима устаника. Срби из околине Лесковца, Врања, Ниша, Нове Вароши и Новог Пазара подигли су 1805-1807 устанке у позадини турске војске у намери да припомогну офанзивама устаника из Шумадије како би се устаничкој Србији припојиле и њихове области. Неуспех локалних устанака и кратковекост устаничких продора у Топлицу, Рашку област, Понишавље и Јужно Поморавље 1806. и 1809. године резултирали су исељавањем великог броја онамошњих Срба на територију устаничке Србије и усељавањем из устаничке Србије избеглих муслимана у места или околину места која су они напустили. Ослобођење градова и паланки устаничке Србије и исељавање Турака, који су у градским насељима Београдског пашалука пре устанка држали у својим рукама занате и трговину, привуки су велики број занатлија и трговаца из јужних крајева. Они су преузели турске куће и дућане и формирали нуклеус србијанске трговачко-занатлијске чаршије. Добеглице из Старе Србије пружиле су устаничкој Србији значајно демографско освежење и прекопотребно попуњавање војних ефектива. За време трајања устанка Пазарци, Старовласи, Нишлије, Пироћанци, Лесковчани, Вучитрнци и Топличани борили су се против Турака на јужној устаничкој граници у посебним одредима под командом старешина родом из њиховог завичаја. Поред добеглица које су преко устаничких граница долазиле у групама и формирали нове одреде, у разним устаничким јединцама се борио и изванредан број појединачно пристиглих старосрбијанских добровољаца који су у Србију пребегавали директно из завичаја или долазили из Хабзбуршке Монархије, у коју су пристигли у неком тренутку пре устанка. Уопште, досељеници са југа су много допринели развоју урбаних и аграрних насеља устаничке Србије и дали немали допринос њеном економском, привредном, демографском и војном јачању.

Формирање прво полуаутономне 1815. године, а затим, од 1830. године и аутономне Србије под кнезом Милошем Обреновићем створило је боље предуслове за разне видове интеаркције између језгра средњовековне Србије и територије на којој је настала нововековна српска држава, односно Кнежевина Србија. Доследан политици развлашћивања Турака у Србији путем дипломатије,

коју је у великом броју случајева спроводио искоришћавањем корумпираности османске администрације у Србији и ван ње, кнез Милош се старао да на сваки начин увећа прилив средстава у буџет земље којом је владао, односно да увећа бројност и осигура благостање пореских обвезника, јер „откупљивање“ државе ни најмање није било јефтино. Стога су кнез и њему потчињена администрација досељенике са стране у Србију привлачили давањем бесплатне земље и пореским ослобођењем у првим годинама након скућавања. Насиља Турака и Арбанаса у завичају и обећане привилегије у Србији привукли су велики број досељеника из Старе Србије у села кнез Милошеве, односно Кнежевине Србије између 1815. и 1839. године. Притом, број усељеника је осцилирао зависно од политичке ситуације у Турској и погоршања положаја Срба које су изазивали ратови са грчким устаницима 1821-1828, Русима 1828-1829 или турским оружаним међусобицама који су периодично погађали Османско царство између 1826. и 1839. године. За разлику од сељака, трговци и занатлије из Старе Србије и Македоније, нису добијали привилегије у Србији, нити су им биле потребне. Исељавање Турака, мали број домаћих занатлија и дућанџија, ниске цене некретнина и потребито тржиште били су довољан мотив великом броју румелијских трговаца и занатлија, Срба и Цинцара, да се досели у градска насеља обновљене Србије. Број досељених јужњака у србијанској чаршији био је толики да је она на крају четврте деценије имала изразито јужњачки колорит. Поред православних трговаца и занатлија из Старе Србије и Македоније који су у Србију долазили да се населе, по градским насељима је живео и приличан број њихових колега и земљака који су у Србији боравили привремено, неколико месеци или година, зависно од потребе трговачких послова или заната којима су се бавили. Од занатлија печалбара највећи траг у материјалној култури Србије, односно утицају на развој архитектуре, примењене уметности и естетике отавили су дунђери из Пирота, Лесковца, Дрбра и Ниша и кујунџије-трговци из Јањева и Приштине.

На почетку владавине кнеза Милош у турским провинцијама јужно од граница Србије су попут независних владара владале паше арбанашог порекла, потомци пашинских династија или способне паше које су на стварању династија тек радили: Ферхатагићи и Осман-паша у Новопазарском, Циноли у

Приштинском, потомци Бушатлија у Лесковачком, Хусеиншпашићи у Врањском, Ротули у Призренском, Махмутбеговићи у Пећком и Реџеппашићи у Тетовском и Скопском пашалуку. Сваки представник набројаних пашаларских династија водио је самосталну унутрашњу и спољну политику узурпиривши или откупивши од султана све прерогативе централне власти. Пашалари су се трудили да у областима под својом влашћу у што већој мери осигурају ред и сигурност и просперитет сељака, трговца и занатлија без обзира на веру, јер је од поданичког благостања и пореске способности зависила и њихова политичка моћ и способност да се одупру евентуалним насртајима суседа или централистичким потезима Порте. Ван контекста српских устанака, када су и сами осветнички наступали према Србима, пашалари су своје српске поданике штитили од Арбанаса, који су властодршцима неретко задавали главобоље покушајима да истисну српско становништво и да формирају фисовски систем и ослободе се пореског и сваког другог ауторитета паше у чијој су области живели. Пре средине четврте деценије 19. века, кнез Милош је са господаром сваког пашалука понаособ градио личне, трговачке и дипломатске односе, неретко купујући њихову наклоност или испуњење каквог захтева њихових српских поданика новчаним позајмицама, трговачким партнерством или посредовањем на Порти. Централизаторски и реформистички напори султана Махмуда II, који су започели разбаштињењем најмоћнијег пашалара Али-паше јањинског 1821. године, настављени су 1826. године уништењем јаничарског реда, угушењем побуне Махмуд-паше Бушатлије и Хусејин-капетана Градашчевића 1831/1832. године, крунисани су до 1835/1836. године развлашћењем или стављањем под султански ауторитет свих полунезависних паша јужно од границе Кнежевине Србије. Ова значајна промена суседства рефлектовала се и на смањење утицаја кнеза Милоша у областима преко јужних граница.

Ратови, устанци, глади, болести и миграциони покрети православних и муслиманских Срба и Арбанаса у и из Старе Србије изазивали су велике демографске промене у овој области у периоду од 1780. до 1839. године. Упркос, муслиманској имиграцији великог обима и повременим српским усељавањима на њен простор, осам деценија природних и политичких недаћа изазвали су изразито

опадање броја становника, па је стара Србија средином тридесетих година 19. века бројала мање од милион житеља свих вероисповести.

По српски етнички корпус исламизација је била исто тако погубна као и арбанашки етнички притисак, јер су обе појаве временом доводиле до нестанка православних Срба у бројним микрообластима Старе Србије. Иако је колективно прелажење Срба на ислам било ретка појава, много чешће појединачно проверавање у комбинацији са исељавањем православних и усељавањем мулимана арбанашког или неког другог етничког порекла давали су на крају исти резултат, нестанак православних Срба из села и група села и стварање заједница муслимана српског језика или порекла. У крајевима где су најзначајније муслиманске заједнице чинили Арбанаси, поисламљени Срби су се временом утапали у њихову етничку групу и тако постајали Арнауташи, Арбанаси српског порекла. Насилна исламизација жена, девојака, момака и деце, ретко одраслих мушкараца у Старој Србији често се завршавала бегом насилно потурчених у Србију, где су оберучке прихватани и враћани у православље.

Живост увозних, извозних и транзитних трговачких делатности православних и муслиманских трговаца из Старе Србије и Македоније у Србији и србијанских трговаца у Турској у периоду између 1815. и 1839. године нису могле да омету унутрашњи сукоби који су често потресали и једну и другу државу. Стада и крда стоке и каравани натоварени пољопривредним сировинама из Србије, бале памука, свиле, сукна и товари разноврсне оријенталне или медитеранске робе из Турске и соли из Влашке, промицали су српско-турску границу у великом броју осигуравајући профит и Србијанцима и житељима Старе Србије и Македоније. Превласт у трговачкој размени Кнежевине и Османског царства имали су православни трговци из Старе Србије и Македоније, па су следствено остваривали и највећи профит, што недвосмислено показује да је обнављање нововековне Србије допринело процвату православне румелијске трговачке чаршије. Привредне везе Србије са Старом Србијом и Македонијом у периоду 1815-1839. године поред караванске трговине карактерише и панађурска размена, односно велики обрт на традиционалним трговачким сајмовима, од којих су најзнатнији били ваљевски и ћупријски вашар у Србији и приштински и пиротски у Старој Србији.

Укидањем Пећке патријаршије и Охридске архиепископије и 1766/1767. српска паства у Османском царству није постала жртва равнодушности и пореског притиска Грка владика. Срби владике држали су трон Рашко-призренске и Нишке митрополије дуги низ година, а фанариотске владике у словенским епархијама у прве четири деценије 19. века нису показивале индиферентност према верницима, већ су се трудили да од турских власти извуку што више повољних одлука за заједнице којима су били духовни пастири. Више него митрополити, Срби и Грци, за очување православља и сношљивијег положаја православних Срба веће заслуге су имали мирски свештеници. Опскрбљени ауром својих породица, које су генерацијама давале свештенике читавим областима, попови из “свештеничких династија“ су баштинили утицај и међу православним и међу муслиманима, па је њихова реч код локалних турских власти вредела више него реч владика, што је у условима децентрализације Османског царства доносило више користи Србима него интервенције владика. Велики ауторитет имали су и игумани и калуђери, нарочито Дечанци, који су раширеност култа Светог Краља искористили да крајем 18. века започну покрет храмовне обнове у Рашко-призренској и Скопској епархији. Покрет Дечанаца наишао је на добар одговор економски оснажене православне румелијске чаршије, па је у периоду од пет деценија након 1780. године дошло до обнове или изградње великог броја манастира и сеоских цркава. Опсежна обнова варошких цркава по Румелији наставила се на овај обнављачки покрет након Једренског мира 1829. године, када је султан својим ауторитетом стао иза својих православних поданика који су по румелијским варошима тражили обнову парохијских цркава. Кнез Милош је током своје прве владавине штедро помагао обнову манастира и цркава: посредовањем код пашалара, непосредним новчаним исплатама, даровањем звона или дозволама за прикупљање милостиње или црквених дажбина на територији Србије, сасвим у складу са својом улогом наследника средњевековних српских владара.

Српска усмена традиција о некадашњој моћној држави, Српском царству, била је од пресудне важности за буђење револуционарног, ослободилачког духа и развој идеје о неопходности обнове српске државе у предходном обиму. Усмена народна традиција Срба са територије на којој је избио Први српски устанак

имала је само магловиту представу о српској прошлости пре пораза у Косовском боју, који се у народном сећању усекао као догађај од кога је све почињало и чије окајање је било неопходно да би се некадашња српска држава обновила. Култ цара Душана, најмоћнијег владара из рода Немањића, продро је у Србију за време устанка посредством књига, брошура и графика насталих или преведених у српским заједницама у Хабзбуршкој Монархији током 17, 18. и почетком 19. века. Косовска легенда је устаницима пружила борбени, а „историје“ цара Душана државотворни и националноослободилачки манифест кога се након 1815. године држао и кнез Милош и који је од двадесетих година 19. века путем црквених проповеди, књига, слика и театра продирао и у народне масе, створивши свенародни сан о обнови Српског царства. Модерне идеје Доситеја Обрадовића, Вука Караџића и Димитрија Давидовића о језику као детерминанти српске нације уклопиле су се у сан о царству, јер се филолошка карта простирања српског језика готово потпуно поклапала са наводним границама Душановог царства које је уобликовала „историјска“ литература, чиме је идеја о обнови царства изједначена са идејом о свесрпском ослобођењу и уједињењу.

Лишени културних и идејних струјања из српских заједница у Хабзбуршкој Монархији, Срби у Старој Србији су при грађењу слике о прошлости свог народа и државе морали да се ослоне на усмену традицију. Изостанак пречанских “историја“ немањићке Србије и цара Душана у Старој Србији није направио идеолошку празнину, јер је на њеном простору постојала жива усмена традиција о српским владарима из светородне лозе, много живља и детаљнија од оне коју су баштинили Срби у Србији. На простору Старе Србије налазиле су се престонице и задужбине српских владара из династије Немањића око којих су вековима испредана предања и састављане лирске и епске песме о некадашњој српској држави, њеној моћи и богатству, што је тамошњим Србима омогућило да формирају свест о етничкој посебности и уобличе исти сан о царству који су градили и њихови сународници у Србији. Свест о припадности истом народу који је на северу обновио српску државу постојала је у Старој Србији са обе стране Шар планине, али и у великом делу Македоније.

Срби православни и муслимани, али и Арбанаси из Старе Србије сматрали су као и Срби у Србији да се смењивање српског царевања турским догодило 28.

јуна 1389. године у Боју на Косову, па су прошли садашњи и будући односи муслимана и православних по правилу посматрани кроз призму догађаја који су се одиграли на древном разбојишту. Муслимани српског порекла, али и Арбанаси, често су прелазак на ислам својих предака објашњавали као последицу Боја на Косову као што су Срби исти догађај означавали као тренутак националне катастрофе и почетак робовања српског народа Турцима. Свест о значају прошлог и неопходности „новог“ Косовског боја код Срба у Старој Србији исказивана је народном ношњом, говорним творевинама и предањима која су предсказивала коначну освету древног пораза пресудном битком, а након тога и неминовну обнову Српског царства.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Србије

Књажеска канцеларија КК

Народна Канцеларија КК, II

Београд (Обштество београдско, Београдски еснафи, Београдски Јевреји, Разне личности) КК, III

Београдска полиција КК, V

Београдски конак КК, VI

Београдски конзулат КК, VII

Војска КК, X

Гургусовачка нахија КК, XI

Јагодински суд КК, XIII

Јован Обреновић КК, XIV

Крагујевачка нахија КК, XV

Крушевачка нахија КК, XVII

Присаједињење отргнутих округа КК, XXIV

Домаћи Турци кнезу Милошу КК, XXIX

Ћупријска нахија КК, XXXI

Црква и свештенство КК, XXXV

Црноречка нахија КК, XXXVI

Штампарија КК, XXXIX

Пасошник 1837.

Поклони и откупи ПО

Државни савет ДС

Министарство иностраних дела-инострано одељење МИД-И

Министарство иностраних дела-внутрење одељење МИД-В

Министарство унутрашњих дела-полицајно одељење МУД-П
Министарство Унутрашњих дела-санитарно одељење МУД-С
Министарство просвете и црквених дела-просветно одељење МПс-П
Министарство финансија МИФ
Суд општенародни српски СОС
Главо казначејство ГК
Митрополија београдска МБ
Збирка тефтера ЗТ
Збирка Мите Петровића ЗМП
Лични фонд Љубомира Ковачевића

Архив Српске академије наука и уметности

Историјска збирка:

Заоставштина Васе Поповића

Етнолошка збирка:

Заоставштина Радослава Павловића

Новине и часописи

Забавник (1821)

Новине читалишта београдског (1847)

Подунавка (1845)

Србски народни лист (1837, 1841)

Српске новине (1834-1839)

Објављени извори

- ❖ *Архивска грађа за историју Народног музеја, књига прва, Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815-1839. године*, приредио М. Целебцић, Београд 1969.
- ❖ *Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829. године*, приредио М. Милићевић, Споменик СКА 16 (1892), 23-33.
- ❖ Бован Владимир, *Народна књижевност Срба на Косову, народне приповетке 2*, Приштина 1980.

- ❖ Исти, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији 2*. Приштина 1989.
- ❖ Borromeo Elisabetta, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, 2 vol, Paris 2007.
- ❖ *Британски документи за историјата на македонскиот народ, т. 1, (1797-1839)*, приредили Х. Андонов-Полјански и Б. Цветковски, Скопје 1968.
- ❖ Boué Ami, *La Turquie d'Europe 1-4*, Paris 1840.
- ❖ Boué Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, т. 1-2, Vienne 1854.
- ❖ Верковић Стефан, *Народне песме македонски Бугара*, књ. 1-2, Београд 1860.
- ❖ Веселиновић Милојко, *Архијерејске синђелије, издавали митрополити рашко-призренски и скадарски у 19. веку*, Споменик СКА 55 (1922), 7-19.
- ❖ Видаковић Милорад, *Исторја славено-сербскога народа*, књ. 1-2, Београд 1833, 1835.
- ❖ Вук Стефановић Караџић, *Преписка*, књ. 1. (1816-1821), књ. 5. (1833-1836), приредио Г. Добрашиновић, Београд 1987.
- ❖ *Вук Стефановић Караџић, сабрана дела, О Црној Гори, разни списи*, приредио Г. Добрашиновић, Београд 1972.
- ❖ Вукићевић Миленко, *Писма из првог и другог устанка*, Споменик СКА 37 (1900), 129-164.
- ❖ Вучковић Вера, *Пореска књига за срез Карановачки од 22. августа 1839. године*, Наша прошлост 5 (1992), 53-153.
- ❖ Гавриловић Владан, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, Историјски часопис 42-43 (1995-1996), 387-295.
- ❖ Гавриловић Јован, *Речник географско-статистични Србије*, Београд 1846.
- ❖ Гавриловић Михаило, *Исписи из париских архива (Грађа за историју Првог српског устанка)*, Београд 1904.
- ❖ Гавриловић Славко, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 1. (1804-1810), Београд 1985.
- ❖ Исти, *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804-1815*, Сремски Карловци 1965.

- ❖ Исти, *Рашковићи-старовлашки кнезови и ћесарски официри, Споменик САНУ 139, одељење историјских наука 13, (2004), 7-66.*
- ❖ Гилфердинг Александар Фјодорович, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, приредио Б. Чупић, Сарајево 1972.
- ❖ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, књ. 1, т. 1, (1820-1848)*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1979.
- ❖ *Грађа за историју Првог српског устанка*, приредио Р. Перовић, Београд 1954.
- ❖ Григорович Виктор Иванович, *Очерк путешествия по Европейской Турции 1-2*, Москва 1877.
- ❖ Grisebach August, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, 1-2, Göttingen 1841.
- ❖ De Beaujour Felix, *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles, t. 2*, Paris 1829.
- ❖ Димитријевић Стева, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА 53 Београд 1922.
- ❖ Исти, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик СКА 39, 1903, 16-43.
- ❖ Исти, *Један наш трговачки дневник из 18. века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 355-388.
- ❖ Исти, *Прилози расправи „Одношаји пећских патријарха с Русијом у 17. веку*, у Гласу 58 и 60, Споменик СКА 38, (1900), 59-85.
- ❖ *Домашни извори за македонската историја 1*, приредио Љ. Лапе, Скопје 1951.
- ❖ Draganić Krunoslav, *Izviješće apostolskog vizitara Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Slavoniji, Srijemu i Bosni g. 1623. i 1624*, Starine JAZU XXXIX (1938), 1-48.
- ❖ Драганов Петр Данилович, *Македонско-славјанский сборник с приложением словаря, књ. 1*, Санкт Петербург 1894.
- ❖ Ђорђевић Тихомир, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, Београд-Земун 1926.

- ❖ Исти, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до Еснафске уредбе 1847*, Београд 1925.
- ❖ *Живети у Београду, документа Управе града Београда, књ. 1, (1837-1841)*, приредили М. Ристовић, Д. Стојановић, М. Јовановић, П. Марковић, Београд 2003.
- ❖ Зиројевић Олга, *Кроз новобрдске махале 1664/1665. године*, Мешовита грађа, *Miscellanea XX* (1990), 7-14.
- ❖ *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, приредили Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад 2007.
- ❖ Ивић Алекса, *Између првог и другог српског устанка (од септембра 1813. до априла 1815. године)*, Загреб 1917.
- ❖ Исти, *Румелијски вилајет у 1838. години*, Прилози за књижевност, историју и фолклор 13 (1933), 117-126.
- ❖ Исти, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 1. (1804), књ. 3. (1806), књ. 4. (1807), Београд 1935, 1937, 1938, 1939.
- ❖ Илић Танасије, *Грађа из земунских архива о Првом српском устанку*, књ. 2. (1809), књ. 3. (1810-1813), Београд, 1961, 1969.
- ❖ Јакшић Гргур, *Становништво Македоније у почетку 19 века, (једна неиздата француска статистика из 1807. г.)*, Браство 17 (1923), 189-200.
- ❖ Јанковић Драгослав, *Француска штампа о Првом српском устанку*, Београд 1959.
- ❖ Јастребов Иван Степанович, *Подаци за историју цркве у Старој Србији по изворима, на српском и турском језику*, Гласник СУД 41 (1874), 184-257; Гласник СУД 42 (1875), 353-362.
- ❖ Исти, *Обычаи и песни турецких Сербов*, Санкт Петербург 1886.
- ❖ Исти, *Стара Србија*, Приштина 1995.
- ❖ Јаџов Марко, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645-1669), v. 1. Cito di Vaticano* 1992.
- ❖ Исти, *Списи конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1644*, књ. 1, Београд 1986.
- ❖ Исти, *Списи тајног ватиканског архива 16-18. века*, Београд 1983.
- ❖ Јуришић Јосиф Гедеон, *Дечански првенац*, Нови Сад 1852.

- ❖ *Казивања Борисављевића*, приредио В. Суботић, Нова Варош 1995.
- ❖ *Казивања о српском устанку 1804*, приредила Д. Самарџић, Београд 1980.
- ❖ *Казивања савременика, мемоарска грађа о Првом српском устанку*, приредио Љ. Поповић, Аранђеловац 2003.
- ❖ *Карацић Стефановић Вук, Даница, забавник за годину 1827*, Беч 1827.
- ❖ *Исти, Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867.
- ❖ *Исти, Милош Обреновић, књаз Србији или грађа за српску историју нашега времена*, Будим 1828.
- ❖ *Исти, Народне српске пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи*, Цетиње 1836.
- ❖ *Исти, Примери српско-славенскога језика*, Беч 1857.
- ❖ *Карацић Вук Стефановић, Срби сви и свуда*, Ковчежић за историју језик и обичаје Срба сва три закона, Беч 1849, 1-26.
- ❖ *Исти, Српске народне пјесме, књига 2, у којој у пјесме јуначке најстарије*, Беч, 1845.
- ❖ *Исти, Српске народне пјесме, књига 4, у којој су песме јуначке новијих времена о војевању за слободу*, Беч, 1862.
- ❖ *Исти, Српске народне пјесме, књ. 3, у којој у пјесме јуначкесредњијех времена*, Беч 1846.
- ❖ *Исти, Српске народне пјесме књига 4, Сабрана дела Вука Карацића*, приредио Љ. Зуковић, књ. 7, Београд 1986.
- ❖ *Катић Татјана, Вилајет Пастриц (Паитрик) 1452/1453. године*, Мешовита грађа, *Miscellanea XXXI* (2010), 39-73.
- ❖ *Иста, Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010.
- ❖ *Класицизам код Срба, грађевинарство, књ. 2*, приредили Ћ. Мано-Зиси, О. Батављевић, Ћ. Габричевић, Београд 1966.
- ❖ *Књајеска канцеларија, Јагодинска нахија, књ. 1. (1815-1823), књ. 2. (1823-1830)*, приредили Љ. Поповић и З. Марковић, Јагодина 2005, 2008.
- ❖ *Књајеска канцеларија, Јагодинска нахија, књ. 3. (1830-1835), књ. 4. (1835-1839)*, приредили З. Марковић и С. Мишковић, Јагодина 2010.
- ❖ *Књајеска канцеларија, књ. 2, Крагујевачка нахија (1815-1839)*, приредио Р. Марковић, Београд 1954.

- ❖ *Књажеска канцеларија, књ. 1, Нахија Пожешка (1815-1839)*, приредио Д. Вуловић, Београд 1953.
- ❖ *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1816-1830)*, књ. 1. (1816-1830), књ. 2. (1830-1839), приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2005-2006.
- ❖ *Књажеска канцеларија, Ужички суд (1830-1839)*, приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2006.
- ❖ Косановић Сава, *Српске старине из Босне*, ГСУД 38 (1873), 141-192.
- ❖ Костић Драгутин, *Напомене о Србији од 1804-1806*, Дело, лист за науку, језик и друштвени живот 32 (1904), 331-358.
- ❖ Костић Петар, *Аутобиографија*, Призрен 1997.
- ❖ Костић Радоје, *Трговачки тефтер дубровачког трговца Ђуре Хице, попис дужника*, Нишки зборник 15 (1985), 131-149.
- ❖ Куниберт Бартоломео, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, Београд 1901.
- ❖ Љушић Радош, *Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова Кнежевине Србије из 1839. године*, Мешовита грађа, Miscellanea IX (1981), 7-192.
- ❖ *Магистрат нахије Ужичко-соколске, судски протокол 1832-1833*, приредио Н. Живковић, Ужице 1997.
- ❖ Маџаревић Радош, *Трнавска и љубићка села у тефтерима чибучким 1824. године*, Изворник, грађа међуопштинског архива 6 (1989), 5-27.
- ❖ Милојевић Милош, *Путонис дела Праве-Старе Србије*, књ. 1-3, Београд 1871, 1872, 1877.
- ❖ Милутиновић Сима Сарајлија, *Историја Србије*, Лајпциг 1837.
- ❖ Исти, *Србианка*, књ. 1-4, Лајпциг 1826.
- ❖ Muller Josif, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegriscbe Granze*, Прага 1844.
- ❖ Мушовић Ејуп, *Ђефилеме Митровице, Бањске и Дуге Пољане из 1767. године*, Новопазарски зборник 8 (1986), 105-117.
- ❖ *Нахијски суд Пожаревац 1821-1839*, приредио М. Манојловић, Пожаревац 2013.
- ❖ Николић Илија, *Тефтер Нишавске митрополије 1834-1872*, Пирот 1976.

- ❖ Нинковић Нићифор, *Жизни описанија моја*, приредио Т. Поповић, Београд 1988.
- ❖ Новаковић Стојан, *Ка години 1807. српске историје, из бележака Х. Пуквиља кроз Босну и Стару Србију*, Годишњица Николе Чупића 2 (1878), 270-280.
- ❖ Новаковић Стојан, *Прилози к историји српске књижевности 6, Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. год.* ГСУД 31 (1871), 292-310.
- ❖ Новаковић Стојан, *Француске службене белешке о Западно-Балканским земљама из 1806-1813*, Споменик СКА 31 (1898), 128-152.
- ❖ Његош Петар I Петровић, *Дјела*, приредио, Б. Остојић, Подгорица 1999.
- ❖ Његош Петар I Петровић, *История о Черной Гори*, Санктпетербург 1754.
- ❖ Обрадовић Доситеј, *Мезимац, част втора, Собрание разных наравоучителних вештеј*, Будим 1818, Београд 1836.
- ❖ *Односи Србије и Црне Горе у 19. веку (1804-1903)*, приредио П. Поповић, Београд 1987.
- ❖ *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, приредила Н. Синдик, Београд 2011.
- ❖ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, 1/1*, priredio A. Handžić, Sarajevo 2000.
- ❖ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. 2*, priredile S. Buzov i L. Gazić, Sarajevo 2000.
- ❖ *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti: Vilajeti i Kosovës në dokumentet arkivore Osmane*, приредили Y. Sarinay, M. Budak, Ö. Bayr, Y. Ağanoğlu, A. Zeki Izgöer, Istanbul 2007.
- ❖ *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите, 16-19. век*, приредио А. Велков, Софија 1990.
- ❖ Павловић Драгољуб, *Тештери чибука из 1822, Драгачево*, Изворник, грађа Међуопштинског историјског архива 2 (1985), 59-74.
- ❖ Пантелић Душан, *Војно-географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА 82, Београд 1936.
- ❖ Исти, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САНУ 96 (1948), 1-53.

- ❖ Пећинар Перо, *Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку, (од 1800. до Бабинске буне), 1 књига*, Ужице 2012.
- ❖ Исти, *Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку, (од Бабинске буне закључно са 1900. годином), књига 2*, Ужице 2014.
- ❖ *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия*, књ.1. (1804-1808), књ. 2. (1809-1813), Москва 1980, 1983.
- ❖ Перуничкић Бранко, *Алексинач и околина*, Алексинач 1978.
- ❖ Исти, *Београдски суд (1815-1839)*, Београд 1964.
- ❖ Исти, *Горња Ресава (Деспотовац са околином 1804-1918)*, Београд, 1989.
- ❖ Исти, *Град Ваљево и његово управно подручје (1815-1915)*, Ваљево 1973.
- ❖ Исти, *Град Параћин 1815-1915*, Параћин 1975.
- ❖ Исти, *Град Пожаревац и његово управно подручје (1815-1915)*, Пожаревац 1977.
- ❖ Исти, *Град Светозарево (1806-1915)*, Београд 1975.
- ❖ Исти, *Земљишна својина у Србији 1815-1847*, Београд 1977.
- ❖ Исти, *Једно столеће Краљева 1815-1915*, Краљево 1965.
- ❖ Исти, *Крушевац у једном веку (1815-1915)*, Крушевац 1971.
- ❖ Исти, *Насеље и град Смедерево (1815-1915)*, Смедерево 1977.
- ❖ Исти, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка 1980.
- ❖ Исти, *Управа Вароши Београда (1820-1912)*, Београд 1970.
- ❖ Исти, *Чачак и Горњи Милановац, 1815-1865*, књ. 1, Чачак 1968.
- ❖ Петковић Богољуб, *Један документ о броју католика у Пештеру крајем друге деценије 18 века*, Историјски часопис 7 (1957), 393-396.
- ❖ Петрановић Богољуб, *Српске пјесме из Босне и Херцеговине, епске пјесме старијег времена*, Београд 1867.
- ❖ Петровић Вукашин и Никола, *Грађа за историју Краљевине Србије, Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, Књига прва, од 1815. до 1821. године*, Београд 1882.
- ❖ *Пирот и срез Нишавски 1801-1918, грађа, књига прва 1803-1883*, сабрао и приредио И. Николић, Пирот 1981.
- ❖ *Плач Старе Србије, издање поводом 70-годишњице ослобођења Косова 1912-1982*, Приштина 1982.

- ❖ *Подаци за повесницу србску времена Карађорђевог изведен из артија покојног Исидора Стојанвића*, ГДСС 3 (1851), 131-171.
- ❖ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. документы*, приредили А. Л. Нарочницкий, Н. Петровић, Москва 1984.
- ❖ Поповић Љубомир, *Прилози за историју Првог српског устанка у Краљеву и околини, необјављена грађа*, приредио, *Наша прошлост* 4-5 (1971), 125-130.
- ❖ Поповић Сретен, *Путовање по Новој Србији*, Београд 1950.
- ❖ Поповић Шапчанин Милорад, *Летопис Раванички*, ГСУД 20 (1866), 1-21.
- ❖ *Први српски устанак, акти и писма на српском језику, књ. 1. (1804-1808)*, приредио Р. Перовић, Београд 1978.
- ❖ *Прилози за историју Првог српског устанка, необјављена грађа*, Приредио Р. Перовић, Београд 1954.
- ❖ *Прота Матеја Ненадовић, Мемоари, целокупна дела*, приредио А. Младеновић, Београд 1988.
- ❖ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, приредили В. Крстић и Н. Петровић, Београд 1973.
- ❖ Пузовић Љиљана, *Два дечанска писма за писанију из прве половине 19. века*, Археографски прилози 34 (2012), 145-153.
- ❖ Rouqueville François, *Voyage dans la Grèce, t. 2*, Paris 1820.
- ❖ Pulaha Selami, *Defterii i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tirana 1974.
- ❖ Рајић Јован, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, напаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, књ. 3*, Беч 1894.
- ❖ Ристић Серафим, *Дечански споменици*, Београд 1864.
- ❖ Романски Стојан, *Австријски документи по Нишкото българско възстание от 1841 година*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 26 (1912), 1-195.
- ❖ Руварац Иларион, *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год. 1771. Српским патријархом Василијем Бркићем*, Споменик СКА 10 (1891), 43-68.

- ❖ Савић Велибор Верко, *Карађорђе, Документи*, књ. 1. (1804-1809), књ. 2. (1810-1812), књ. 3. (1813-1817), Горњи Милановац 1988.
- ❖ *Синђелија лечног и дубичког попа Марка од 4. августа 1780 године*, приредио Љ. Ковачевић, Споменик СКА 10 (1891), 29-34.
- ❖ *Словенски ракописи во Македонија*, књ. 7, приредио М. Георгијевски, Скопје 2000.
- ❖ *Србија у години 1834, Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, приредио Стојан Новаковић, Споменик СКА 24, Београд 1894. 1-64.
- ❖ *Српске народне умотворине са Косова из рукописа Дене Дебељковића, књига прва, лирске и епске народне песме*, приредио В. Бован, Приштина 1984.
- ❖ Станковић Тодор, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд 1910.
- ❖ Стојановић Исидор, *Деловодни протокол Карађорђа Петровића, врховног војвода и господара народа србског*, Београд 1848.
- ❖ Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, књ. 2, књ. 3, књ. 5, књ. 6, Београд 1902, 1903, 1905, 1925, 1926.
- ❖ Стојанчевић Владимир, *Протокол избеглица из Србије у Земуну 1813*, Зборник Историјског музеја Србије 8-9 (1972), 43-85.
- ❖ *Турски документи за Историја на Македонија, пописи од 19. век*, књ. 2-5, 7-1, 7-2, превод редакција и коментар Д. Ѓорѓијев, Скопје 1997-1999, 2001, 2004.
- ❖ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер на казите Костур, Серфице и Велес од 1568/1569, том. 7, књ. 2*, приредили А. Стојановски и Д. Ѓорѓијев, Скопје 1999.
- ❖ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер но.4. (1467-1468), т. 1*, приредили А. Стојановски и М. Соколоски, Скопје 1971.
- ❖ *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 16. век, за Кустендилскиот санџа од 1570. година,, том 5, књ. 2*, приредио М. Соколески, Скопје 1980.

- ❖ *Турски документи за историја на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 16. век, за Кустендилскиот санџак, том 5, књ. 4, приредио А. Стојановски, Скопје 1985.*
- ❖ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишен пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568-69. година, том 6, кн. 2, приредио А. Стојановски, Скопје 1988.*
- ❖ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишани пописни дефтери од 15. век, том 3, приредио М. Соколески, Скопје 1976.*
- ❖ *Турски документи за македонската историја, књ. 1 (1800-1803), књ. 4. (1818-1827), књ. 5. (1827-1839), приредио П. Џамбазовски, Скопје 1951, 1957, 1958.*
- ❖ *Турски документи за ајдутство и арамиството (1650-1700), кн. 2, приредио А. Матковски, Скопје 1961.*
- ❖ *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1700-1725), кн. 3, приредили Х. Калеси и М. Соколески, Скопје 1973.*
- ❖ *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1725-1775), кн 4, приредио А. Матковски, Скопје 1979.*
- ❖ *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија кн. 5, (1775-1810), приредио А. Матковски, Скопје 1980.*
- ❖ *Турци са стране кнезу Милошу, фонд књажеске канцеларије, превела и приредила М. Маринковић, Београд 2009.*
- ❖ *Fermendžin Euzebije, Isprave godine 1579-1671. tičuće se Crne Gore i stare Srbije, Starine JAZU XXV, (1892), 164-200.*
- ❖ *Френски пътеписи за Балканите, XIX в, приредила Б. Цветкова, София 1981.*
- ❖ *Хацивасиљевић Јован, Тевтери Нишке митрополије, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље 1936, 39-76.*
- ❖ *Cvetić Emilio, Vrančevići, Narodna Starina 8 (1924), 206-213.*
- ❖ *Цвијетић Лепосава, Попис становништва и имовине у Србији 1834. године, Мешовита грађа, Miscellanea XIII (1984), 9-120.*
- ❖ *Čelebi Evli, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, приредио Н. Šabanović, Sarajevo 1967.*

- ❖ Шапкаров Кузман, *Сборникът с български народни умотворения, Български народни песни, кн.4*, София 1893.
- ❖ Shaumet Amédée, *Voyage en Bosnie dans les années 1807-1808*, Paris 1822.

Литература

Монографије

- ❖ Арсенијевић Лазар Баталака, *Историја српског устанка*, књ. 1, Београд 1898.
- ❖ Арш Григориј Лвович, *Албанија и Епир в конце XVIII-начале XIX в, западнобалканские пашалъки Османской Империи*, Москва 1963.
- ❖ Батаковић Душан, *Косово и Метохија, историја и идеологија*, Београд 2007.
- ❖ Благојевић Милош, *Српска државност у Средњем веку*, Београд 2011.
- ❖ Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 2006.
- ❖ Богосављевић Алекса, *О Арнаутима*, Ниш 1897.
- ❖ Божовић Григорије, *Са седла и самара*, Београд 1930.
- ❖ Бушетић Тодор, *Левач*, Београд 1903.
- ❖ Васић Милан, *Исламизација на Балканском полуострву*, Источно Сарајево 2005.
- ❖ Исти, *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*, Источно Сарајево, 2005.
- ❖ Veselinović Rajko, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini 17. veka, privreda, društvo i narodni pokreti*, Novi Sad 1960.
- ❖ Винавер Вук, *Дубровник и Турска у 18. веку*, Београд 1960.
- ❖ Вујовић Бранко, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986.
- ❖ Вукановић Татомир, *Арбанашки устанци 1826-1832*, Врање 1969.
- ❖ Исти, *Дреница, друга српска Света гора, антропогеографска и етнологска разматрања вршена на терену и у народу 1934-1937. године*, Приштина 1998.
- ❖ Исти, *Енциклопедија народног живота, обичаја и вееровања у Срба на Косову и Метохији, 6. век-почетак 20. века*, Београд 2001.
- ❖ Исти, *Srbi na Kosovu, knj. 1*, Vranje 1986.

- ❖ Вукосављевић Сретен, *Историја сељачког друштва 1, организовање сељачке земљишне својине*, Београд 2012.
- ❖ Вукићевић Миленко, *Знаменити Срби мосломани*, Београд 1906.
- ❖ Исти, *Карађорђе*, књ. 1-2, Београд, 1907, 1912.
- ❖ Вучо Никола, *Распадање еснафа у Србији, књ. 1*, Београд 1954.
- ❖ Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић*, књ. 1-3, 1908, 1909, 1912.
- ❖ Гавриловић Славко, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 2004.
- ❖ Исти, *Прилог историји трговине и миграција Балкан-Подунавље 18. и 19. столећа*, Београд 1969.
- ❖ Гагулић Петар, *Мали нишки саборни храм са летописом, прилог историји Ниша и епархије Нишке*, Ниш 1961.
- ❖ Грујић Радослав, *Пећки патријарси и карловачки митрополити у 18. веку*, Сремски Карловци 1931.
- ❖ Димитријевић Сергије, *Стреља, Лесковчани у Првом српском устанку*, Лесковац 1954.
- ❖ Динић Михаило, *Српске земље у Средњем веку, историјско-географске студије*, Београд 1978.
- ❖ Драгић Михаило, *Гружа, антропогеографска испитивања*, Београд 1921.
- ❖ Дробњаковић Боривоје, *Јасеница, антропогеографска испитивања*, Београд 1923.
- ❖ Исти, *Космај*, Београд 1930.
- ❖ Исти, *Смедеревско подунавље и Јасеница*, Београд 1925.
- ❖ Дубровин Николај Фјодорович, *Устанак Србски 1806-1810, 1-2*, Нови Сад 1866.
- ❖ Ђерић Василије, *Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Македоније*, Сремски Карловци 1922.
- ❖ Ђорђевић Мирослав, *Ослободилачки рат српских устаника, 1804-1806*, Београд 2004.
- ❖ Ђорђевић Тихомир, *Македонија*, Београд 1929.
- ❖ Исти, *Наш народни живот*, књ. 2, књ. 3, Београд 1984.
- ❖ Исти, *Рашка и околина*, Рашка 1987.

- ❖ Исти, *Србија пре сто година (19 век)*, Београд 2008.
- ❖ Ердељановић Јован, *Доње Драгачево, антропогеографска испитивања*, Београд 1902.
- ❖ Исти, *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Београд 1951.
- ❖ *Задужбине Косова*, Призрен-Београд 1987.
- ❖ Zirojević Olga, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru, dvooverje*, Београд 2003.
- ❖ Иванић Иван, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. 2*, Нови Сад 1908.
- ❖ Иванов Ђордан, *Блгарски старини из Македонија*, Софија 1908, 261.
- ❖ Ивановић Милан, *Метохија, споменици и разарања*, Београд 2013.
- ❖ Ивић Алекса, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1984.
- ❖ Игњатовић Ђорђе, *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833-1878)*, Београд 1980.
- ❖ Илић Радомир, *Ибар, антропогеографска проучавања*, Београд 1905.
- ❖ Исти, *О љубићким селима, антропогеографска проучавања*, Београд 1903.
- ❖ Inalcik Halil and Quataert Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume 1:1300-1600*, Cambridge University Pres 1994.
- ❖ Исти, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume 2: 1600-1914*, ed. By H. Inalcik with, Cambridge University Pres 1999.
- ❖ *Историја Београда, књ. 2, 19. век*, уредник В. Чубриловић, Београд 1974.
- ❖ *Историја Београда*, уредник Н. Тасић, Београд 1995.
- ❖ *Историја Ниша, књ. 1, од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, уредник Д. Милић, Ниш 1983.
- ❖ Јовановић Добривоје, *Јагодинска, Тупријска и Параћинска нахија у првом и другом српском устанку*, Јагодина 2009.
- ❖ Јовановић Коста, *Горње Драгачево, антропогеографска проматрања*, Београд 1908.
- ❖ Јокановић Блажо, *Крстом, пером и мачем, свештенство у служби своје народу*, Цетиње 1999.

- ❖ Karpat Kemal, *Ottoman Population 1830-1914; Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985.
- ❖ Катић Срђан, *Јеген Осман-Паша*, Београд 2001.
- ❖ Кънчов Васил, *Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало-Сегашното и недавното минало на град Велес*, София 1970.
- ❖ Исти, *Македония, Етногеографија и Статистика*, София, 1900.
- ❖ Косанчић Иван, *Ново Пазарски Санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912.
- ❖ *Косово и Метохија у српској историји*, уредник Р. Самарџић, Београд 1989.
- ❖ Костић Коста, *Наши нови градови на Југу*, Београд 1922.
- ❖ Исти, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, историјско-географска расправа*, Београд 1899.
- ❖ Костић Мирослава, *Деспот Георгије II Бранковић (1645-1711): уобличавање култа првог модерног патриотског хероја код Срба*, Београд 2014.
- ❖ Костић Петар, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини, са успоменама писца*, Београд 1928.
- ❖ Краснићи Марк, *Orahovac, antropogeografska monografija varošice*, Priština 1957.
- ❖ Крешељјакović Намдија, *Капетаније и Bosni i Hercegovini, Izabrana djela 1*, Sarajevo 1991.
- ❖ Лилић Борислава, *Историја Пирота и околине, део први, Пирот у периоду турске власти 1804-1878*, Пирот 1994.
- ❖ Лутовац Милисав, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања*, Београд 1967.
- ❖ Исти, *Гора и Опoље, антропогеографска испитивања*, Београд 1955.
- ❖ Исти, *Жупа александровачка, антропогеографска испитивања*, Београд 1980.
- ❖ Исти, *Ибарски Колашин, антропогеографска испитивања*, Београд 1954.
- ❖ Исти, *Рожаје и Штавица, антропогеографска проучавања*, Београд 1960.

- ❖ Љубенов Горица, *Декоративно обликовање традиционалне народне архитектуре у региону Старе Планине*, необјављена докторска дисертација, Београд 2015.
- ❖ Љушић Радош, *Вожд Карађорђе, биографија*, Београд 2005.
- ❖ Исти, *Вујкина врата*, Београд 2011.
- ❖ Исти, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1987.
- ❖ Исти, *Књига о Начертанију, национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Београд 2004.
- ❖ Исти, *Србија 19. века, изабрани радови*, књ. 1-2, Београд 1994, 1998.
- ❖ Исти, *Српска државност 19. века*, Београд 2008.
- ❖ Макуљевић Ненад, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006.
- ❖ Манојловић Миролуб, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши 1804-1858*, Пожаревац 2005.
- ❖ Мантран Роберт, *Историја Османског царства*, Београд 2002.
- ❖ Мијатовић Станоје, *Белица*, Београд 1948.
- ❖ Исти, *Теменић, антропогеографска студија*, Београд 1905.
- ❖ Milić Danica, *Trgovina Srbije (1815-1839)*, Beograd 1959.
- ❖ Милићевић Ђ. Милан, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- ❖ Исти, *Краљевина Србија, нови крајеви*, Београд 1884.
- ❖ Исти, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1959.
- ❖ Миљковић Алекандар, *Др Чедомир Марјановић о манастиру св. Јована Бигорског код Дебра и тановништву Горње Реке*, Вардарски зборник 6 (2008), 43-76.
- ❖ Миљковић-Катић Бојана, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002.
- ❖ Мићић Љубомир, *Златибор, антропогеографска испитивања*, Београд 1925.
- ❖ Михаиловић Војислав, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд 1937.
- ❖ Исти, *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804-1860*, Београд 1951.
- ❖ Михаљчић Раде, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.

- ❖ Мушовић Ејуп, *Становништво сјеничког и тутинског краја*, Београд 1989.
- ❖ Недељковић Бранислав, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936.
- ❖ Недић Владан, *Вукови певачи*, Нови Сад 1990.
- ❖ Ненадовић Константин, *Живот и дела Карађорђа и његови Војвода и јунака*, књ. 2, Беч 1884.
- ❖ Николић Риста, *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, антропогеографска истраживања*, Београд 1903.
- ❖ Исти, *Околина Београда*, Београд 1903.
- ❖ Исти, *Пољаница и Клисура, антропогеографска проучавања*, Београд 1905.
- ❖ Новаковић Стојан, *Балканска питања, и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906.
- ❖ Исти, *Васкрс државе српске, политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804-1813*, Београд 1904.
- ❖ Исти, *Турско Царство пред Српски устанак 1780-1804*, Београд 1906.
- ❖ *Нови Пазар и околина*, уредник М. Малетић, Београд 1969.
- ❖ Нушић Бранислав, *Косово, опис земље и народа*, књ. 1-2, Нови Сад 1902-1903.
- ❖ Ортајли Илбер, *Најдужи век империје*, Београд 2004.
- ❖ *Охрид и Охридско низ историја*, књ. 2, *од пагањето под османлијска власт до крајот на Првата светскаа војна*, уредник К. Битоски, Скопје 1978.
- ❖ Павловић Драгутин, *Покрет у Босни и Албанији против рефорама Махмуда II (по архивској грађи)*, Београд 1913.
- ❖ Павловић Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца, историјско етнографска расправа*, Смедерево 1965.
- ❖ Павловић Љубомир, *Соколска нахија*, Београд 1930.
- ❖ Исти, *Ужичка Црна Гора*, Београд 1925.
- ❖ Пантелић Душан, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Београд 1949.
- ❖ Исти, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата 1788-1791 (по архивској и другој грађи)*, Београд 1910.
- ❖ Павловић Радослав, *Подибар и Гокчаница*, Београд 1941.

- ❖ Исти, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877-1878*, Београд 1957.
- ❖ Петровић Ж. Петар, *Рашка, антропогеографска истраживања*, књ. 1- 2, Нови Пазар 2010.
- ❖ Исти, *Шумадиска Колубара*, Београд 1949.
- ❖ Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. 1-2, Београд 1897-1899.
- ❖ Петровић Наташа, *Арсеније IV Јовановић*, необјављена докторска дисертација, Београд 2012.
- ❖ Поленковиќ Харалампије, *Изабрани дела 2, студији од македонскиот фолклор*, Скопје 1988.
- ❖ Поповић Душан, *О Цинцарима*, Београд 1937.
- ❖ Исти, *Срби у Војводини, од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, књ. 2, Нови Сад 1990.
- ❖ Поповић Јефта, *Свеславије или Пантеон*, Пешта 1831.
- ❖ Поповић Л. Сретен, *Где је слава ту је Србин*, Београд 1878.
- ❖ Поповић Радомир, *Аврам Петронијевић (1791-1852)*, Београд 2012.
- ❖ *Прилеп и Прилепско низ историјата*, књ. 1, од праисторијата до Првата светска војна, уредник М. Апостолски, Прилеп 1971.
- ❖ Радивојевић Тодор, *Лепеница, антропогеографска испитивања*, Београд 1911.
- ❖ Исти, *Насеља у Лепеници*, Београд 1930.
- ❖ Радовановић Милован, *Косово и Метохија, антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*, Београд, 2008.
- ❖ Радојчић Никола, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд 1927.
- ❖ Радонић Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.
- ❖ Радосављевић Недељко, *Православна црква у Београдском пашалуку, 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007.
- ❖ Ракић Милоје, *Качер, антропогеографска проучавања*, Београд 1905.
- ❖ Ракоција Миша, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш 2013.

- ❖ Ranke Leopold, *Die serbische revolution, mit serbischen papieren und mittheilungen*, Hamburg 1829.
- ❖ Исти, *Србија и Турска у 19. веку*, Београд 1892.
- ❖ Ристић Косовка, *Мало Косово, антропогеографска студија*, Приштина 1971.
- ❖ Ристић Михаило, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963.
- ❖ Rizaj Skender, *Rударstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.
- ❖ Ризов Димитър, *Българите въ техните исторически, етнографически и политически граници. Атлас съдържащ 40 карти*, Берлин, 1917.
- ❖ Селимовић Салих, *Сјеница, Наставак и развој до ослобођења 1912, нова демографска кретања*, Београд 2013
- ❖ Селищев Афанасий, *Полог и его болгарское население, Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии*, София 1929.
- ❖ Смиљанић Тома, *Кичевија*, Београд 1935.
- ❖ Исти, *Мијаџи Горна Река и Мавровско поље*, Београд 1926.
- ❖ Спирић Миодраг, *Историја Алексинца и околине до краја прве владе кнеза Милоша*, књ. 2, Алексинац 1995.
- ❖ *Споменица српско-православног саборног храма свете Богородице у Скопљу 1835-1935*, Скопље 1935.
- ❖ Срећковић Пантелија, *Владике фанариоти Рашко-призренске епархије од 1818-1854, по неиздатим документима*, Београд 1881.
- ❖ Исти, *Синан-паша*, Београд 1865.
- ❖ Ставријанос Лефтен, *Балкан после 1453*, Београд 2005.
- ❖ Станојевић Глигор и Васић Милан, *Историја Црне Горе, од почетка 16. до краја 18. вијека*, књ. 3-1, Титоград 1975.
- ❖ Станојевић Глигор, *Србија у време Бечког рата 1683-1689*, Београд 1976.
- ❖ Станојевић Тихомир, *Неготин и Крајина, од првих трагова до 1858. године*, Неготин 1972.
- ❖ Stojanovski Aleksandar, *Vranjski kadiluk u 16. veku*, Vranje 1985.
- ❖ Стојанчевић Владимир, *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског Мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.

- ❖ Исти, *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838*, Београд 1957.
- ❖ Исти, *Косовско-полимске миграције у Србију кнеза Милоша*, Београд 1961.
- ❖ Исти, *Лесковац и Лесковачка нахија у 19. веку (1804-1878)*, Лесковац 1987.
- ❖ Исти, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966.
- ❖ Исти, *Срби и Арбанаси (1804-1912)*, Нови Сад 1994.
- ❖ Исти, *Србија у време првог устанка 1804-1813*, Лесковац 1980.
- ❖ Sućeska Avdo, *Ajani, prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.
- ❖ Танасијевић С. Тихомир, *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља са летописом цркве прокупачке*, Прокупље 1961.
- ❖ Терзић Славенко, *Стара Србија, драма једне цивилизације*, Београд 2012.
- ❖ *Тетово и тетовско низ историјата, књ. I*, уредник Јб. Лапе, Тетово 1982.
- ❖ Тимотијевић Мирослав, *Serbia sancta и Serbia sacra у барокном верско-политичком програму*, Београд 1998.
- ❖ Тодоровски Глигор, *Демографските процеси и промени во Македонија од крајот на 14. век до Балканските војни, со посебан осврт на турското колонизирање, исламизирањето, потурчувањето, албанизацијата и миграцији во Македонија*, Скопје 2002.
- ❖ Томић Јован и Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954.
- ❖ Томић Јован, *Ђурађ II Бранковић, „деспот Илирика“*, Цетиње 1955.
- ❖ Исти, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913.
- ❖ Томић Светозар, *Скопска Црна Гора, антропогеографска и етнографска студија*, Београд 1905.
- ❖ Трајковић Никола, *Стари Београд*, Београд 1977.
- ❖ Требјешанин Радош, *Лесковачки кадилук од 1830-1842*, Лесковац 1973.
- ❖ Trifunski Jovan, *Albansko stanovništvo u socijalističkoj Republici Makedoniji, antropogeografska i etnografska istraživanja*, Beograd 1988.
- ❖ Исти, *Битољско-прилепска котлина, антропогеографска проучавања*, Београд 1998.
- ❖ Исти, *Качаничка клисура*, Београд 1950.
- ❖ Исти, *Скопски Дервен, антропогеографска испитивања*, Београд 1954.

- ❖ Исти, *Полог, антропогеографска проучавања*, Београд 1976.
- ❖ Тричковић Радмила, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд 2013.
- ❖ *The Muslim World, volume 57, issue 3*, Hartford, 1967.
- ❖ Урошевић Атанасије, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935.
- ❖ Исти, *Етничке промене на Косову током турске владавине*, Београд 1987.
- ❖ Исти, *Косово*, Приштина 2006.
- ❖ Исти, *Куманово*, Скопје 1949.
- ❖ Исти, *Новобрдска Крива Река, антропогеографска испитивања*, Београд 1950.
- ❖ Исти, *О Косову, антропогеографске студије и други списи*, Приштина 2001.
- ❖ Филиповић Миленко, *Различита етнолошка грађа*, Београд 1967.
- ❖ Исти, *Таково*, Београд 1957.
- ❖ Исти, *Трачки коњаник*, Београд 1971.
- ❖ Исти, *Хас под Паиштриком*, Сарајево 1958.
- ❖ Хаџивасиљевић Јован, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 1, Кумановска област*, Београд 1909.
- ❖ Исти, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 2, Прешевска област*, Београд 1913.
- ❖ Исти, *Прилеп и његова околина, историјско-географска излагања*, Београд 1902.
- ❖ Исти, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку (до Српско-турских ратова 1876. и 1877-1878)*, Београд 1928.
- ❖ Исти, *Скопље и његова околина, историјска, етнографска и културно-политичка излагања*, Београд 1930.
- ❖ Исти, *Скопски Хаџи Трајко*, Београд 1933.
- ❖ Hovzbaum Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Београд 1996.
- ❖ Храбак Богумил, *Арбанашке студије 1-3*, Београд 2005-2006.
- ❖ Цвијић Јован, *Балканско полуострво* књ. 1-2, Београд 1987.
- ❖ Ити, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. 1-2, сабрана дела, књ. 16*, Београд 1996.

- ❖ Цамбазовски Климе, *Културне-опиетствените врски на Македонците со Србија во текот на 19. век*, Скопје 2006.
- ❖ Шалипуровић Вукоман, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у 19. веку*, Београд 1979.
- ❖ Исти, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Титово Ужице 1968.
- ❖ Шалипуровић Вукоман и Петковић-Поповић Радмила, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у 19. веку*, Прибој 1970.
- ❖ Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Vanjaluka 1988.
- ❖ Исти, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Теџанј 2006.
- ❖ Shaw J. Stanford, Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 1-2* Cambridge University Press, 1976-1978.

Чланци, расправе, прилози

- ❖ Амедоски Драгана, *Касаба Крушевац 1584. године (фрагмент из опширног пописа Крушевачког санџака)*, Мешовита грађа, Miscellanea XXXIV (2013), 71-84.
- ❖ Иста, *Територија југоисточног Косова у 16. веку (насеља, демографска и привредна кретања)*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник, књ. 3, Косовска Митровица 2010, 155-173.
- ❖ Иста, *Узгајање пиринча на Топлици*, Белопаланачки зборник 3 (2007), 139-145.
- ❖ Андрејевић Борислав, *Поменик руфета мутавџиског из 18 века као историјски извор о развоју занатства у Нишу*, Нишки Зборник 13 (1983), 59-70.
- ❖ Исти, *Револуционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1821. године*, Лесковачки зборник 15 (1975), 117-127.
- ❖ Анисимов Максим, *Косово и Метохија в донесениях перваго русског вице-консула в Призрене Е. М. Тимаева (1866-1869)*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник, књ. 3, Косовска Митровица 2010, 229-245.
- ❖ Аноним, *Срби и српкиње у Призрену*, Браство 9-10 (1902), 324-359.

- ❖ Беличански Цветан, *Владањето на Целаледин бег во Охрид*, Историја, списание на историските друштва на СР Македонија 1-2 (1966), 98-107.
- ❖ Blažević Zrinka, *Srpski ilirizam prije ilirizma: nacionalno identifikacijski modeli u histografskim delima grofa Đorđa Brankovića (1645-1711)*, Књижевна историја 44 (2012), 23-39.
- ❖ Богић Алимпије, *Опис Врачарског среза*, ГСУД 19 (1866), 85-264.
- ❖ Бојанић Мирко, *Гледам видиш мога коња?*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево 32 (1998), 121-124.
- ❖ Васић Милан, *Становништво Крушевачког Санџака и његова друштвена структура у 16. вијеку*, Крушевац кроз векове, зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. Октобра 1971. у Крушевцу, уредик А. Стошић, Крушевац 1972, 49-72.
- ❖ Исти, *Sumarni defter sandžaka Alidža Hisar (Kruševac) iz 1516. kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1979-1980), 331-356.
- ❖ Веселиновић Милојко, *Кроз Косово*, Годишњица Николе Чупића 14 (1894), 298-350.
- ❖ Винавер Вук, *Историска традиција у Првом српском устанку*, Историски гласник 1-2, (1954), 103-119.
- ❖ Исти, *Један србијански трговачки тефтер 18. века*, Историјски часопис 11 (1960), 265-274.
- ❖ Исти, *Турско становништво у Србији за време Првог српског устанка, Турци у Србији до устанка*, Историјски гласник 2 (1955), 41-79.
- ❖ Војиновић Станиша, *Претплатници из Македоније на српске књиге штампане од 1818. до 1879*, Вардарски зборник 4 (2005), 167-186.
- ❖ Исти, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815-1912)*, Нишки зборник 12 (1983), 101-118.
- ❖ Вукановић Татомир, *Друштвено-економске основе варошких рударских насеља на Косову и Метохији XIII-XVII. в. поводом 600-то годишњице косовске битке (1389-1989)*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 5-6 (1987-1990), 105-134.
- ❖ Исти, *Kula Krenash-Ђеле Кула, арбанакпа народна песма из Дренице*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 175-183.

- ❖ Исти, *Становништво у Србији у доба првог српског устанка (1804-1813)*, Наше Стварање 34, 1-2, (1987), 128-187.
- ❖ Вулетић Александра, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834-1910*, Српске студије 3 (2012), 219-244.
- ❖ Гавриловић Андра, *Буна Карафејзића*, Споменик СКА 39, (1903), 12-16.
- ❖ Гавриловић Славко, *О насељавању Српске милиције и Климената у Срему*, Историјски часопис 9-10, (1960), 249-258.
- ❖ Гезман Герхард, *Нова истраживања о народном епу у Вардарској бановини*, Гласник Скопског научног друштва 11 (1932), 191-198.
- ❖ Грипић В, *Манастир св. Тројице у Призренском округу*, Годишњица Николе Чупића 28, (1909), 174-183.
- ❖ Грујић Радослав, *Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу*, Гласник Скопског научног друштва 5 (1829), 165-200.
- ❖ Димитров Никола, *Географско-историски преглед на стопанскиот подем на Битола во 19. век*, Трибина Битола низ вековите-VII во ред на тема Битола во XIX век-доселувања и доселеници, Миграции и демографски промени во Битола во XIX век, 03.11.2003, Битола, 1-17.
- ❖ Динић Михаило, *Ново Брдо, кратак историјски преглед*, Старинар 5-6, (1954-1955), 247-259.
- ❖ Ђерић Василије, *О значењу речи Стара Србија у Вуковом Речнику (1852)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 9 (1929), 198-199.
- ❖ Исти, *О српском имену по западним крајевима нашега народа*, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот књ. 59. (1911), 232-243, 412-428, књ. 60. (1911), 85-90, 422-433, књ. 61. (1911), 62- 77, књ. 62. (1912), 105-113, 272-279, 435-442, књ. 63 (1912), 430-445, књ. 64. (1912), 104-123.
- ❖ Ђокић Небојша, *Духовни живот у Варварину до Првог светског рата*, Корени, часопис за историографију и архивистику 1 (2003), 77-96.
- ❖ Исти, „Славеносрпски“ манастир Свети Јован Бигорски до ослобођења 1912. године, Вардарски зборник 6 (2008), 77-100.
- ❖ Ђорђевић Владан, *Карађорђе и Русија*, Отаџбина књ. 15. (1887), 419-433, 591-609, књ. 16. (1887), 72-82, 440-448, књ. 17, (1888), 271-276, 627-634, књ. 18 (1888), 315-320, 423-430.

- ❖ Борђевић Тихомир, *Насељавање Србије, за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Гласник Српског географског друштва 5 (1921), 116-139.
- ❖ Исти, *Поред Топлице, путописне белешке*, Браство 7 (1896), 14-103.
- ❖ Ђурђевић Бранислав, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1 (1948), 132-166.
- ❖ Елезовић Глиша, *Соколари и соколарство*, Јужна Србија 38-39 (1924), 684-711.
- ❖ Елезовић Далибор, *Дмитровица и околина почетком 17. века: Историјски пресек на основу османског пописа из 1604. године*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник, књ. 3, Косовска Митровица 2010, 175-188.
- ❖ Јагодић Милош, *Хришћани досељеници у Скопљу 1845: прилог проучавању миграција у Старој Србији*, Зборник радова, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, уредник С. Недељковић, Ниш 2014, 37-53.
- ❖ Јовановић С. Алекса, *Пчиња, историјска црта из нове српске покрајине*, ГСУД 49 (1881), 318-345.
- ❖ Југовић Миодраг, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, Богословље 9 (1934), 253-272.
- ❖ Катић Татјана, *The Sancak of Prizren in the 15-th and 16 –th Century*, OTAM, Ankara üniversitesi osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi (2013) 113-138.
- ❖ Коларић Миодраг, *„Бој на Косову“ Амвросија Јанковића*, Зборник радова Народног музеја 3 (1962), 233-236.
- ❖ Исти, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године*, Зборник Историјског музеја Србије 1 (1959), 5-28.
- ❖ Костић Драгиша, *Устанички продор у Запање, Лесковачко поље и Топлицу у време офанзивне акције 1809. године*, Бој на Чегру 1809. у историји и традицији, тематски зборник радова, уредник Д. Алексић, Београд 2010, 112-128.

- ❖ Костић Мита, *Устанак Срба и Арбанаса против Турака у Старој Србији 1737-1739. и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва 7-8 (1930), 203-235.
- ❖ Костић Петар, *Призренски мутесарифи и валије у 18. и 19. веку*, Гласник Скопског научног друштва 5 (1929), 157-164.
- ❖ Красић Владимир, *Манастир Грабовац у Будимској епархији*, Летопис Матице српске 127 (1881), 60-81.
- ❖ Лазаровски П, *О манастиру Раваници, стари запис*, ГДСС 12 (1860), 681-685.
- ❖ Лилић Борислава, *Миграције из неослобођених крајева Турске у Карађорђеву Србију 1804-1813. године*, Зборник Матице српске за историју 69-70 (2004), 61-76.
- ❖ Иста, *Турске репресалије у Понишављу у време Грчког устанка 1821. године*, *Balkanica* 29 (1998), 83-94.
- ❖ Лутовац Милисав, *Етничке промене у области Старе Раике*, Глас САНУ СССVII (1978), 205-230.
- ❖ Маликовић Драги, *Нови Пазар у Првом српском устанку*, Новопазарски зборник 19 (1995), 109-121.
- ❖ Микић Ђорђе, *О трговини Косова и околних крајева у првој половини 19. века*, *Гласник Музеја Косова* 12 (1973-1974), 75-95.
- ❖ Милосављевић Петар, *Бој на Иванковцу 1805. године, Бој на Иванковцу 1805. године*, уредник В. Чубриловић, Београд 1979, 11-66.
- ❖ Милошевић Ана, *Настанак и развој контекста Краљевине Србије у барокној историографији и визуалним медијима*, Зборник Музеја примењене уметности 6 (2010), 19-26.
- ❖ Милошевић-Ђорђевић Нада, *Упоредни осврт на развој српске и албанске народне епике*, Прилози за језик, књижевност историју и фолклор 79 (2013), 19-31.
- ❖ Митровић Миодраг, *Порекло породице Џиноли, оснивача Пашиног конака у Врању*, Врањски гласник 3 (1967), 277-280.
- ❖ Мушовић Ејуп, *Нахија Звечан у 16. веку*, Новопазарски зборник 11 (1987), 103-117.

- ❖ Исти, *Нахија Јелеч у 16. веку (кадилук Нови Пазар, Санџак Босна)*, Новопазарски зборник 5 (1981), 41-77.
- ❖ Исти, *Нахија Сјеница у 16. веку*, Новопазарски зборник 4 (1980), 39-65.
- ❖ Исти, *Однос кнеза Милоша Обреновића према буни Хусеин-капетана Градашчевића*, Новопазарски зборник 15 (1991), 86-99.
- ❖ Исти, *Покрети муслимана у новопазарском крају против реформа султана Махмуда II*, Зборник Историјског музеја Србије 13-14 (1977), 75-98.
- ❖ Исти, *Сјенички крај тридесетих година прошлог века*, Зборник Сјенице 2 (1986), 25-37.
- ❖ Недељковић Душан, *Горњореканска етнопсихолошка група*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934), 83-129.
- ❖ Исти, *Јужносрбијански „стари народни знак“*, Јужни преглед 3 (1930), 121-140.
- ❖ Исти, *Мавровска психичка група*, Гласник Скопског научног друштва 7-8 (1930), 237-268.
- ❖ Недељковић Славиша, *Српски народ на Косову и Метохији од Грчког устанка до проглашења Хатишерифа од Гилхане (1821-1839)*, Српске студије 3 (2012), 255-277.
- ❖ Несторовић Богдан, *Преглед споменика архитектуре у Србији 19. века*, Саопштења, Републики Завода за заштиту споменика културе Београд 10 (1974), 141-169.
- ❖ Несторовић Мирјана, *Теме из националне историје Средњег века до Косовског боја у националном сликарству 19. века*, Зборник Народног музеја 14-2 (1990), 7-18.
- ❖ Николић Адам, *Султански спахилуци (мукаде) у Србији (1815-1835)*, Зборник Историјског музеја 1 (1959), 29-66.
- ❖ Николић Видосава, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*, Лесковачки зборник 2 (1962), 30-42.
- ❖ Николић Риста, *Ширење Арнаута у српске земље*, Гласник Српског географског друштва, 3-4 (1914), 110-126.
- ❖ Новаковић Стојан, *Манастир Бањска задужбина краља Милутина у српској историји*, Глас СКА 32 (1892), 3-55.

- ❖ Обрадовић Дејан, *Страници у Крагујевцу 1818-1841. године*, Зборник радова Крагујевац, престоница Србије 1818-1841, приредили Б. Радовановић и Предраг Илић, Крагујевац 2006, 303-312.
- ❖ Palikruševa Galaba, Stojanovski Aleksandar, *Debarska oblast u šezdesetim godinama 15 veka (na osnovu jednog savremenog turskog izvora)*, Simpozijum о Skenderbegu, уредник И. Аљети, Priština 1969, 181-194.
- ❖ Исти, *Етничките прилики во северозападна македонија во 15. век*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1970), 33-40.
- ❖ Пандиловић Самуило, *Вуче Жикић оснивалац Делиграда у 1806. години*, Браство 12-13 (1908), 438-465.
- ❖ Пантелић Душан, *Око крајинских повластица*, Историјски гласник 1, 1-2 (1949), 62-82.
- ❖ Петров Ђорче (Г. Тосков), *Тетовските паши*, Сборник за народни умотворения наука и книжнина 11 (1894), 404-421.
- ❖ Пешикан Митар, *Именослов косовских варошких и рударских средишта у другој половини 16. века*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 123-132.
- ❖ Поленковиќ Харалампије, *Нови податоци за Кирил Пејчиновиќ*, „Заошто „Утјешение грјешним Кирила Пејчиновиќа не е печатано во Белград“ ?, Годишен Зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, Историјско-филолошки одел, 1 (1949), 55-61.
- ❖ Поповић Аврам, *Устанак у горњем Ибру и по Копаонику од 1806. до 1813*, Годишњица Николе Чупића 27 (1908), 229-258.
- ❖ Поповић Анђелко, *Понишавље у Првом српском устанку*, Пиротски зборник 2 (1969), 85-107.
- ❖ Поповић Шапчанин Милорад, *Покрети у Босни између 1820. и 1832. По Л. Ранку и Р. Куниберту*, ГСУД 21 (1867), 171-226.
- ❖ Протић Коста, *Ратни догађаји из Првога српског устанка под Карађорђем Петровићем, 1804-1813, део први, Буна против дахија*, Годишњица Николе Чупића 13 (1893), 77-269.
- ❖ Пузовић Љиљана, *Манастир Високи Дечани као стециште поклоничких путовања у 18. веку*, Богословље 2 (2012), 92-104.

- ❖ Иста, *Писанија монаха манастира Дечана у 18. веку, на примеру општог листа, у зборнику Дечани у светлу археографских извора*, (2012), 309-319.
- ❖ Радосављевић Недељко, *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831-1836*, *Истраживања* 25 (2014), 233-248.
- ❖ Исти, *Београдска митрополија по попису из 1826*, *Историјски часопис* 58 (2009), 231-247.
- ❖ Исти, *Јоаникије митрополит Рашко-призренски*, *Историјски часопис* 61 (2012), 145-163.
- ❖ Исти, *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити 1766-1878, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Београд 2011, 655-671.
- ❖ Исти, *Свештенство Ужичковаљевске митрополије*, *Гласник Историјског архива у Ваљеву* 33 (1999), 51-74.
- ❖ Ракић Милош, *Јужна Србија од Карађорђевог устанка до данас, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937, 227-239.
- ❖ Ракочевић Новица, *Одјек Првог српског устанка у Морачи и неким сусједним племенима*, *Зборник радова са научног скупа Историјски значај српске револуције*, уредник В. Чубриловић, Београд 1983, 503-514.
- ❖ Ратковић-Костић Славица, *Војна организација за време Првог српског устанка (стварање народне војске у Србији)*, *Зборник радова: Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа*, уредник Д. Алексић, Београд 2010, 33-44.
- ❖ Рахић Есад, *Први српски устанак и његов утицај на прилике у Новопазарском санџаку*, *Новопазарски зборник* 32 (2009), 63-94.
- ❖ Ружичић Гојко, *Народна епика у Велесу*, *Прилози проучавању народне поезије* 1-2 (1934), 230-237.
- ❖ Селимовић Салих, *Неке карактеристике порекла и миграционе динамике становништва на подручју Сјенице*, *Новопазарски зборник* 24 (2000), 121-141.
- ❖ Smiljanić Toma, *Debarski Poljani i Rekanci*, *Narodna starina* 13-33 (1934), 59-76.

- ❖ Исти, *Бурчин Кокале главар лазарпољски, прилог за проучавање угледних родова у Јужној Србији*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940), 137-145.
- ❖ Исти, *Plemenske odlike Mijaka*, Narodna starina 3-7 (1924), 61-74.
- ❖ Соколоски Методија, *Исламизација у Македонији у 15. и 16. веку*, Историјски часопис 22 (1975), 75-89.
- ❖ Исти, *Куманово и кумановско во текот на 16. век*, Прилози за општествени науки на МАНУ 7-2 (1976), 57-81.
- ❖ Исти, *Osvrt na stanovništvo zapadne Makedonije u 15 i 16. veku*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1970), 9-31.
- ❖ Срећковић Пантелија, *Путничке слике*, Летопис Матице српске 130 (1882), 12-35, Летопис Матице српске 131 (1882) 1-12, Летопис Матице српске 132, (1882) 17-33.
- ❖ Исти, *Сердар Никола-Мандрда, победилац Турака код дебелог Дрвета 1815. године, прилог за новију српску историју*, ГСУД 55 (1884), 325-341.
- ❖ Станић Радомир, *Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Београд 24 (1992), 229-262.
- ❖ Станојевић Станоје, *Србија (О називу српске државе у средњем веку)*, Српски књижевни гласник 11 (1904), 541-542.
- ❖ Стојановић Љубомир, *Старо Ужице*, Гласник Српског географског друштва 7-8 (1922), 157-176.
- ❖ Стојановски Александар, Ерен Исмаил, *Кратовската нахија во 16. век*, Гласник на институтот за национална историја 15-1 (1971), 61-92.
- ❖ Стојанчевић Видосава, *Становништво и насеља старог Гургусовца-Књажевца после ослобођења 1834. године до краја 19. века*, Зборник радова Тимочка Крајина у 19. веку, уредник Д. Милић, Књажевац 1988, 101-148.
- ❖ Стојанчевић Владимир, *Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша*, Историски гласник 3-4 (1951), 29-43.

- ❖ Исти, *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка*, Лесковачки зборник 1 (1961), 6-12.
- ❖ Исти, *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828-1839*, Зборник Историјског музеја 6 (1969), 41-72.
- ❖ Исти, *Око учешћа Пироћанаца у Првом српском устанку 1805. године*, Пиротски зборник 1 (1968), 17-23.
- ❖ Суботић Каменко, *Уговори између Леополда I и српског народа*, Летопис Матице српске 184 (1895), 2-12.
- ❖ Sućeska Avdo, *O nastanku čiluka u našim zemljama*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 16 (1965), 37-57.
- ❖ Исти, *Promjene u sistemu inzverednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka*, Prilozi za orijentalnu filologiju 10-11 (1960), 75-112.
- ❖ Терзић Славенко, *Историјско-Географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 9-28.
- ❖ Исти, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912*, Историјски часопис 42 (1995-1996), 91-110.
- ❖ Томић Јован, *Два нова податка о деспоту Ђорђу II Бранковићу*, Споменик СКА 42 (1905), 35-43.
- ❖ Томовић Гордана, *Косово и Метохија на старим картама од 15. до 18. века*, Косово и Метохија, прошлост, садашњост и будућност, Зборник радова са научног скупа одржаног у Београду 16-18. Марта 2006. године, Београд 2007, 61-72.
- ❖ Трифуноски Јован, *Србијанско заробљено становништво 1813. године насељено у Македонији*, Гласник Српског географског друштва 57-1 (1977), 127-131.
- ❖ Тричковић Радмила, *Лесковац у 18. веку (1683-1804)*, Лесковачки зборник 11 (1972), 5-40.
- ❖ Иста, *Крушевачки санџакбегови у 18. веку*, Крушевац кроз векове, зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. Октобра 1971. у Крушевцу, уредик А. Стошић, Крушевац 1972, 81-92.

- ❖ Иста, *Читлучење у Београдском пашалуку у 18. веку*, Зборник Филозофског факултета 11 (1970), 525-549.
- ❖ Ђоровић Владимир, *Прилози хисторији Кочине крајине*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 15 (1935), 128-145.
- ❖ Урошевић Атанасије, *Дем Ахмети, (Арбанашка народна песма о нападу Срба на Мавриће у доба нашег првог устанка)*, Прилози проучавању народне поезије 1-2 (1934), 201-208.
- ❖ Ускоковић Радоје, *Ивањица (положај, развој, порекло становништва, привреда)*, Гласник Српског географског друштва 6, (1921), 135-140.
- ❖ Филиповић Недим, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI века*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 6 (1954), 63-85.
- ❖ Handžić Adem, *Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom 15. vijeka*, Simpozijum o Skenderbegu, уредник И. Аљети, Priština 1969, 201-209.
- ❖ Исти, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1980), 247-255.
- ❖ Хаџивасиљевић Јован, *Град Битољ, из дела „Кроз Стару Србију и Македонију 1897“*, Браство 14 (1911), 202-258.
- ❖ Исти, *Границе српства према истоку и југу (према народном предању о Бакарном гумну)*, Побратимство 3 (1892), 17-24.
- ❖ Исти, *Ка историји града Врања и Његове околине*, Годишњица Николе Чупића 16 (1896), 265-338.
- ❖ Исти, *Поклоници Св. Краљу*, Црква и живот 11-12 (1922), 449-453.
- ❖ Hodžić Šaban, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788.i 1864. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine 2 (1958), 65-143.
- ❖ Храбак Богумил, *Живот у Карановцу за време Првог српског устанка*, Зборник Историјског музеја Србије 1, (1959), 79-98.
- ❖ Исти, *Косово и Метохија према Првом српском устанку*, Баштина 7 (1996), 151-168.

- ❖ Исти, *Политичка збивања у Новопазарском санџаку према подацима Пожешке нахије 20-тих и 30-тих година 19. века*, Новопазарски зборник 21 (1997), 37-67.
- ❖ Исти, *Пословање људи из Косовске Митровице и других косовских вароши у 18. веку*, Баштина 13 (2002), 205-213.
- ❖ Исти, *Српски устаници и Новопазарски санџак (Рашка), 1804-1813. године*, Историјски часопис 40-41 (1993-1994), 95-136.
- ❖ Исти, *Стара Рашка у Бечком и Морејском рату (1683-1699. године)*, Новопазарски зборник 20 (1996), 81-93.
- ❖ Чар Дрнда Хатица, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја 16. столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984), 77-103.
- ❖ Шапкаров Кузман, *Описание на град Прилеп и околностит му*, Читалище 3 (1872), 167-176, 427-433.
- ❖ Шешум Урош, *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, Зборник радова, Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио С. Недељковић, Ниш 2014, 211-227.
- ❖ Исти, *Утицај сеобе мухаџира 1878-1910. на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије*, Српске студије 5 (2014), 79-135.
- ❖ Шушевић Изудин, *Шикајет дефтери о Новом Пазару у 18. веку*, Новопазарски зборник 9 (1985), 99-112.

Речници

- ❖ Daničić Đuro, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izdanje JAZU, Zagreb 1880-1882.
- ❖ Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта, књ.1- 2*, Београд 1935.
- ❖ Карацић Стефановић Вук, *Српски рјечник*, Беч 1818.
- ❖ Исти, *Српски Рјечник*, Беч 1852.
- ❖ Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966.

Библиографије

- ❖ Новаковић Стојан, *Српска библијографија за новију књижевност 1741-1867*, Београд 1869.

СПИСАК ТАБЕЛА

1. Број чланова избегличке породице из околине Сјенице 1837. и 1839/1840.
2. Бројчани однос печалбара из Старе Србије и Македоније према занатлијама у Београду према списку турских поданика и пореском попису из 1837. године.
3. Пораст броја кућа у Јагодини 1820-1839.
4. Процене популације делова Старе Србије по Ами Буеу.
5. Процена броја становника Метохије по Јозефу Милеру.
6. Становништво прекошарског дела Старе Србије 1831. године.
7. Процентуални однос целокупне муслиманске и већег дела хришћанске популације каза прекошарске Старе Србије и Врањске нахије.
8. Списак насеља у Метохији и Гори из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
9. Списак насеља на Косову, у Сиринићу и у Качаничкој клисури из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
10. Списак насеља у Лабу и Врховини из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
11. Списак насеља у Шаљи из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
12. Списак насеља у Горњој, Морави, Изморнику, Новобрдској Кривој Реци и Пољаници из којих је након друге половине 18. века нестало православног становништва.
13. Списак насеља у Јабланици, Пустој Реци, Топлици и на Копаонику из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
15. Списак насеља у Дреници из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.
16. Списак насеља у Рашкој области из којих је након друге половине 18. века нестало православно становништво.

Биографија аутора

Урош (Славко) Шешум рођен је 7. 4. 1986. у Земуну, од оца Славка и мајке Драгиње Шешум. Основно образовање стекао је у О. Ш. Сутјеска у Земуну 1993-2001. Након завршене основне школе уписао је друштвено језички смер Четврте београдске гимназије где је окончао средњошколско образовање 2005. године. Основне студије историје уписао је октобра 2005. године, а дипломирао марта 2010. године, са темом *Српска четничка организација 1903-1905. године*, код ментора проф. др Милоша Јагодића. Остварио је оцену 10 (десет) на дипломском раду и просечну оцену 9.26 током основних студија. Мастер студије уписао је октобра 2010. године на катедри за Националну историју новог века Филозофског факултета, Универзитета у Београду. Мастер рад под темом *Српска четничка организација 1905-1908. године*, одбранио је октобра 2011. године код истог ментора, са оствареном оценом 10 (десет) и истом просечном оценом на мастер студијама. Докторске студије историје на катедри за Националну историју новог века Филозофског факултета, Универзитета у Београду уписао је децембра 2011. године.

Од 2012. године стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја у програму развоја научних кадрова. Од исте, 2012. године, пријављен је на научно истраживачки пројекат катедре за Националну историју новог века Филозофског факултета, Универзитета у Београду-Српска нација интегративни и дезинтегративни процеси ев. број. 177014. Од 2010. је сарадник Матице српске на изради Српског биографског речника, а до почетка 2015. објавио је седам стручних радова у часописима и зборницима радова са домаћих конференција.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ УРОШ ШЕШУМ _____

број уписа _____ 5И110012 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА (1804-1839)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 2. 12. 2015 _____

Менши Урош

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора УРОШ ШЕШУМ

Број уписа 5И110012

Студијски програм ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Наслов рада СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА (1804-1839)

Ментор ПРОФ. ДР МИЛОШ ЈАГОДИЋ

Потписани УРОШ ШЕШУМ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 2. 12. 2015

Урош Шешум

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА (1804-1839)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 2. 12. 2015.

Мешуми Уран

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.